

चिकित्सासारसंग्रहः ।

श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितः ।

इ. १८६३ ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

चिकित्सासारसंग्रहस्य सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
मुखबन्धाधिकार	१	मद्यदाहाधिकार	२६७
ज्वराधिकार	१२	उन्मादाधिकार	३००
अतिसाराधिकार	७५	अपघ्नाराधिकार	३१०
ग्रहण्यधिकार	१०६	वातव्याध्याधिकार.	३१६
अग्नीऽधिकार	१३०	वातरक्ताधिकार	३७१
अजीर्णाधिकार	१६६	ऊरुसन्धाधिकार	३८०
विमूचिकाधिकार	१८२	आमवाताधिकार	३८३
अलसकाधिकार	१८२	शूलाधिकार	४०८
बिलम्बिकाधिकार	१८४	उदावर्त्ताधिकार	४२६
भस्मकाधिकार	१८५	आनाहाधिकार	४३०
कृम्यधिकार	१८६	गुल्माधिकार	४३२
पाण्डुरोगाधिकार	१८०	हृद्दोगाधिकार	४४७
कामलारोगाधिकार	१८६	उरोग्रहाधिकार	४५२
हृलौमकाधिकार	१८८	मूलकृच्छाधिकार	४५२
रक्तपित्ताधिकार	२०२	मूत्रघाताधिकार	४५७
राजयक्ष्माधिकार	२२०	अश्मरौरीगाधिकार	४६३
क्षतक्षयाधिकार	२३५	प्रमेहाधिकारः	४७२
कासाधिकार	२४०	मेदोरोगाधिकार	४८३
हिक्याधिकारः	२५८	उदररोगाधिकार	४८०
आसाधिकारः	२६२	शोथाधिकार	५१३
स्तरभेदाधिकार	२६६	अन्तवृद्धाधिकार	४२६
अरीचकाधिकार	२७३	व्रध्मरोगाधिकार	४३९
छर्दिरोगाधिकारः	२७७	गलगण्डाधिकार	५३२
दृष्ट्याधिकार	२८४	गण्डमाखाधिकार	५३५
मूर्च्छाधिकार	२८८	ग्रन्थिरोगाधिकार.	५३८
मदात्ययाधिकार.	२९१	अर्बुदाधिकार	५४१

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
श्रीपदाधिकार	५४३	जलदोषवीर्यस्तम्भादियोगा-	
विद्रधिरोगाधिकारः	५४६	धिकार'	८५६
व्रणशीयाधिकार	५५५	रसायनाधिकार	८६१
व्रणरोगाधिकार	५५६	वाजीकरणाधिकार	९०७
आगन्तुव्रणाधिकार.	५६४	क्षेहपानाधिकार	९१७
भग्नाधिकार	५७३	खेदाधिकार	९२१
नाडीव्रणाधिकार'	५७७	वमनाधिकार	९२३
भगन्तराधिकार	५८१	विरेचनाधिकार	९२६
उपदशाधिकार	५८५	वस्त्रिकर्माधिकार	९३२
शूकदोषाधिकार	५८६	धूमपानाधिकारः	९५२
कुष्ठरोगाधिकार'	५९२	कवलाधिकार	९५५
श्वित्ररोगचिकित्साधिकार'	६१७	नस्याधिकार	९५७
उदरदशीतपित्तकोठाधिकार	६२१	खल्यवृत्ताधिकार	९६१
अस्त्रपित्ताधिकारः	६२३	द्रव्यगुणाधिकार	९६६
विसर्पाधिकार'	६३१	प्रतिनिधिद्रव्याधिकार'	९७१
विस्फोटाधिकार'	६३७	द्रव्यगणपाठाधिकार	९७३
कायुरोगाधिकार'	६४०	सशीधनसशमनरसद्रव्यादीना	
मसूरिकाधिकार	६४१	वर्गाधिकार	९७८
क्षुद्ररोगाधिकार	६५०	कृतुचव्याधिकार	९८१
मुखरोगाधिकार.	६७३	धान्यवर्गाधिकार	९८५
कर्णरोगाधिकार	६९३	मांसवर्गाधिकार.	९९०
नासारीगाधिकार	७०३	फलवर्गाधिकार	९८६
नेत्ररोगाधिकार	७१३	व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकार.	९९५
शिररोगाधिकार	७६३	मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकार	१०००
स्त्रीरोगाधिकार	७७४	द्रवद्रव्याधिकार	१००२
बालरोगाधिकार	८११	अरिष्टाधिकार	१०१०
विषाधिकार.	८३६	दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकार.	१०२८

चिकित्सासारसंग्रहः ।

ध्यात्वा गिरौशमपहाय वचः प्रपञ्चं
ब्रह्मानुपास्य भिषजस्तदुदाहृतीश्व ।
श्रीवङ्गसेनभिषजा खलु वैद्यबृद्ध-
सिद्धप्रयोगनिवहो बहु लिख्यतेऽस्मिन् ॥ १ ॥
नत्वा शिवं प्रथमतः प्रणिपत्य चण्डीं
वाग्देवतां तदनु तातपदं गुरुं च ।
संगृह्यते किमपि यत्सुजनैस्तदत्र
चेतो विधातुमुचितं मदनुग्रहाय ॥ २ ॥
हे दुर्जनाः । परगुणेषु भवादृशाना
द्वेषः किमेष सहजो गुणतापहारी ।
याज्जापि दैन्यफलका च वृथा जगत्यां
तादृग्विधस्य पिशुनस्य विमोचनाय ॥ ३ ॥

कान्तिकावासनिर्जात श्रीगदाधरसूनुना ।
क्रियते वङ्गसेनेन चिकित्सासारसंग्रहः ॥ ४ ॥
हृदि तिष्ठति यस्यैष चिकित्सासारसंग्रहः ।
स निदानचिकित्सायां न दरिद्रात्यसौ भिषक् ॥ ५ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ ६ ॥
तेषां प्रशमनोपायमतिदुर्वारंहसाम् ।
ब्रूमहे नातिविस्तीर्णं सनिदानचिकित्सितम् ॥ ७ ॥

अथ निदानपञ्चकमाह ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
 सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञान रोगाणा पञ्चधा स्मृतम् ॥ ८ ॥
 येनाहारविहारेण रोगाणामुद्भवो भवेत् ।
 क्षयो वृद्धिश्च दोषाणां निदानं हि तदुच्यते ॥ ९ ॥
 निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ १० ॥
 उत्पत्तिरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।
 लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तदथायथम् ।
 सस्थानं व्यञ्जन लिङ्गं लक्षण चिह्नमाकृतिः ॥ ११ ॥
 हेतुव्याधिविपर्यस्ताविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
 औषधान्नविहाराणामुपयोग सुखावहम् ॥ १२ ॥
 विद्यादुपशय व्याधेः सहि सात्म्यमिति स्मृतम् ।
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतम् ॥ १३ ॥
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
 निवृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्यतिरागतिः ॥ १४ ॥
 सस्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
 सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ १५ ॥
 दोषाणां समवेताना विकल्पोऽशाशकल्पना ।
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यमाभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १६ ॥
 हेत्वादिकात् सन्नावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।
 नक्तन्दिनर्तु भुक्तांशैर्व्याधिकालो यथा बलम् ॥ १७ ॥
 इति प्रोक्तो निदानार्थस्तद्व्यासेनोपदिश्यते ।
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १८ ॥
 निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।

मुख्यव्याधिकारः ।

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥
रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्या श्वासश्चाप्युपजायते ॥ १९ ॥
प्लीहाभिद्वज्जा जठर जठराच्छोफ एव च ।
अर्शोभ्यो जाठरं दुःख गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ २० ॥
प्रतिश्यायाद्भवेत्कासः कासात्सञ्जायते क्षयः ।
क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥ २१ ॥
ते पूर्व केवला रोगाः पञ्चाङ्गेत्वर्यकारिणः ।
उभयार्थकरा दृष्टास्तथैव कार्यकारिणः ॥ २२ ॥
कञ्चिद्भि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा निवर्तते ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥
एवं कृच्छ्रतमो नृणां दृश्यते व्याधिसङ्करः ।
तस्माद्यत्नेन सदैदैरिच्छद्भिः सिद्धिमुत्तमाम् ।
ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २४ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
तत्तत्कर्म भिषक्पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५ ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मण्यभरते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २६ ॥
अथौषधविधानज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ २७ ॥
भैषज्याहारचैष्टानां यो न वेत्ति गुणागुणम् ।
न स वेत्ति भिषक् सम्यक् तस्य स्वास्थ्यं हिताहितम् ॥ २८ ॥
आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सिकः ।
साध्यासाध्यविभागज्ञस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ ३० ॥
दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।

चिकित्सासारसंग्रहे

आदौ दृशस्ततः स्पर्शाच्छीतादिप्रश्नतः परम् ॥ २१ ॥
कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।
असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यश्चाप्रतिक्रियः ॥ २२ ॥
याप्याः केचित् प्रकृत्यैव साध्या याप्या उपेक्षिताः ।
स्वभावाद्वाधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ २३ ॥
साध्या याप्यत्वं मायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणां निष्क्रियावताम् ॥ २४ ॥
जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ २५ ॥
स च प्रकुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुरुते बहून् ॥ २६ ॥
निवृत्तेऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
क्षीणे मार्गे कृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ २७ ॥
कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।
कर्मदोषोद्भवान्वाच्ये कर्मजास्ते स्वहेतुकाः ॥ २८ ॥
यथा शास्त्रन्तु निर्णीतो यथा व्याधिश्चिकित्सितः ।
न शम याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ २९ ॥
स्वल्पदोषो गरीयान् यः स ज्ञेयः कर्मदोषजः ।
कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वस्वभेषजैः ।
कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥ ३० ॥
नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सिकः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
विकाराणामकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ३२ ॥
यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ३३ ॥

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषजां मतम् ॥ ४४ ॥
 न चैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः ।
 स्वयमप्यत्र विषजा तर्कणीयम् चिकित्सता ॥ ४५ ॥
 उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यञ्च वर्जितम् ॥ ४६ ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४७ ॥
 वर्षा नभो नभस्यौ तु तत्र वायुः प्रकुप्यति ।
 पित्त प्रायेण रक्तञ्च शरदाश्विनकार्तिके ॥ ४८ ॥
 हेमन्तो मार्गपौषौ तु वातलो रूक्ष एव तु ।
 तद्वच्च शिशिरो माघः फाल्गुनश्च प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ तस्मिन् श्लेष्मा प्रवर्तते ।
 ज्येष्ठाषाढौ च विख्यातो निदाघः पित्तवानपि ॥ ५० ॥

अथ जलप्रकरणम् ।

यथर्तुक्रमनिर्दिष्टजलकायश्च वक्ष्यते ।
 वर्षासूदकमादाय पचेत्तत्सप्तभागिकम् ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु निर्दोषसूदकं पिबेत् ॥ ५१ ॥
 धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं घवनाहतम् ।
 शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भावितं भुवि ॥ ५२ ॥
 प्रावृट् नभो नभस्यौ च ईषोजौ तु शरत्कालौ ।
 मार्गपौषौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ॥ ५३ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ निदाघः शुचिः शुक्लभाक् ।
 प्रावृट्काले शृतं तोयं दद्याच्चाष्टगुणे जले ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु निर्दोषसूदकं पिबेत् ॥ ५४ ॥
 शरदि षष्ठ्युणं तोयं दत्त्वा कथितमाचरेत् ।

क्लेशो रूक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तो न च स्थितः ।
 बहुवाक् व्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६७ ॥
 अकालपलितो गौरः प्रस्नेदी कोपनो नरः ।
 स्वप्नेऽपि दीप्तिवत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६८ ॥
 स्थिरचित्तः सुवद्वाङ्मनः सुव्रतः स्निग्धमूर्ध्वजः ।
 स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ६९ ॥
 संमिश्रैर्लक्ष्णैर्ज्ञेया द्वित्रिदोषानुगा नराः ।
 दोषश्चेद्रससङ्गावे व्याधिप्रकृतिकः स्मृतः ॥ ७० ॥
 प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
 पवनदहनतोयैः कौर्त्तितास्तास्तु तिस्रः ।
 स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
 शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥ ७१ ॥
 विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।
 तद्वत् प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ७२ ॥
 वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भनकूजनैः ।
 वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ७३ ॥
 विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
 स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायमति मेघः सूर्योदये निशि ॥ ७४ ॥
 निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
 विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ७५ ॥
 दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमम्लरसं गुरु ।
 अम्लिकाकण्ठहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ ७६ ॥
 आताम्रं पित्तमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ।
 पक्वं विगन्धिं विज्ञेयं रुचिं वज्जिबलप्रदम् ॥ ७७ ॥
 फेनिलस्तन्तुलः श्यावः कण्ठदेशेऽवतिष्ठति ।
 सामो बलाशो दुर्गन्धः क्षुद्रद्वारविघातकृत् ॥ ७८ ॥

फेनवान् पिण्डिलः पाण्डुर्निःसारो बद्ध एव च ।
पक्वः स एव विज्ञेयः खेदवान् वक्त्रशुद्धिकृत् ॥ ७८ ॥

अथ देशप्रकृतिमाह ।

बह्वदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ।
जाङ्गलोऽल्पाश्वशाखी च रक्तपित्तगदोत्तरः ॥ ८० ॥
सस्निष्टलक्षणोपेतो देशः साधारणो मतः ।
समा' साधारणे यस्माद्वर्षाशीतोष्णमारुताः ।
समता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८१ ॥
स्वदेशे निचिता दोषास्त्वन्यस्मिन् कोपमागता' ।
बलवन्तस्तथा न स्यु' जलजा वा स्थलाहृताः ॥ ८२ ॥
उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ८३ ॥
मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।
तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥ ८४ ॥

इति देशप्रकृतिः ।

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भैषज्य परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ८५ ॥

इति चिकित्सालक्षणम् ।

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभेषजः ॥ ८६ ॥
प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मरतो यश्च स भिषक् पादमश्रुते ॥ ८७ ॥

इति वैद्यलक्षणम् ।

आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ ८८ ॥
इति रोगीलक्षणम् ।

अथौषधि लक्षणम् ।

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
 अल्पमात्र महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ८९ ॥
 दोषघ्नमग्नानिकरमधिकं न विकारि यत् ।
 समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं स्यात् गुणावहम् ॥ ९० ॥
 स्निग्धोऽजुगुप्सुर्वलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
 वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरो मतः ॥ ९१ ॥
 गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
 व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ९२ ॥
 वैद्यहीना स्वयं पादा गुणवन्तो निरर्थकाः ।
 उन्नाटहोतब्रह्माणो यथाऽध्ययुं विनाध्वरे ॥ ९३ ॥
 वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरं सदा ।
 म्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाश्वसि ॥ ९४ ॥

अथ मानम् ।

जालान्तरगते भानौ यदणु दृश्यते रजः ।
 तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंशो लिच्छाषड्भिश्च सर्षपः ॥ ९५ ॥
 षड्सर्षपैर्यवस्त्वैको गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः ।
 गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा ॥ ९६ ॥
 चत्वारो माषकाः शाणास्तद्वयं कोलसन्नितम् ।
 वटकेन्द्रं क्षणं चैव कर्षस्तद् द्विगुणो भवेत् ॥ ९७ ॥
 अक्षः पितुः पाणितल कर्षं तच्च सुवर्णकम् ।
 विडालपदक तुल्यं किञ्चिच्च कवलग्रहम् ॥ ९८ ॥
 द्वाभ्यामर्द्धपलं ताभ्यां शुक्तिश्चापि तदुच्यते ।
 स्याच्चतुष्कार्षिकं चैव पलं सर्वत्र निश्चितम् ॥ ९९ ॥
 तत्प्रकुञ्चपलं मुष्टिस्तथा विल्वं चतुर्थिका ।
 षोडशिका समुद्दिष्टा पलमेकं प्रमाणतः ॥ १०० ॥

रक्तिकादिषु मानेषु यावत्सु कुडवेषु च ।
 शुष्कद्रव्यार्द्रयोस्तावत् तुल्यमानं प्रकीर्तितम् ॥ १०१ ॥
 काथद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव च ।
 सम्यक् पाकं न मुञ्चन्ति हीनवीर्यन्तु केवलम् ॥ १०२ ॥
 आर्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।
 शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥ १०३ ॥
 चतुष्पलास्तु कुडवः सशरावार्द्ध उच्यते ।
 मानिकाष्टौ पलान्येव धरणं दशभिः पलैः ॥ १०४ ॥
 द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतं तच्च षोडशकं विदुः ।
 खारीच षोडशद्रोणा दशभिर्धरणैस्तुला ॥ १०५ ॥
 चत्वारः कुडवाः प्रस्थः स शरावद्वयं मतम् ।
 पलानि चैव विद्वद्भिः षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ १०६ ॥
 प्रस्थाश्चत्वार एव स्युराढकोऽष्टशरावकः ।
 कंसः स एव विज्ञेयः स तु पात्रं च पण्डितैः ॥ १०७ ॥
 अपि मानविदो ह्येषः चतुःषष्टिपलो मतः ।
 चत्वारश्चाढको द्रोणः स द्वात्रिंशच्छरावकः ॥ १०८ ॥
 सूर्पर्द्धिनल्लवणं चैव कलशो घट एव च ।
 अयं च पलसंख्यातः षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ १०९ ॥
 द्रोणद्वयं च सूर्पः स्यात् स कुम्भ इति चोच्यते ।
 चतुःषष्टिशरावोऽसौ व्यवहारार्थमुच्यते ॥ ११० ॥
 स द्वादशपलानीह शतानां पञ्च चोच्यते ।
 गोणी द्रोणाश्च चत्वारः स शरावशतं मतम् ।
 अष्टाविंशतिसंयुक्त सर्वथा सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १११ ॥
 पलानां तु सहस्रैक चतुर्विंशतिकं स्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्रव्यादेर्द्दिगुणान्वितम् ।
 कुडवोऽपि क्वचिद्दृष्टं यथादन्ते घृते स्मृते ॥ ११२ ॥

वैणवाक्षायासादीनां भाण्ड तु चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णमथ वृत्तं च कुडवं तं विनिर्दिशेत् ॥ ११३ ॥

त्यक्तरोगिणमाह ।

चण्डः साहसिको भीतः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
यो वैद्यनृपति द्वेष्टा तद्वेष्टा शोकपीडितः ॥ ११४ ॥
यादृच्छिको सुमूर्खश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरौ वैद्यविदग्धश्च अज्ञाहीनश्च शङ्कितः ॥ ११५ ॥
भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः ।
एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थन्तु वृत्तये ॥ ११७ ॥
चिकित्सित शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्रुते ॥ ११८ ॥

चिकित्साया फलमाह ।

क्वचिन्नैत्रौ क्वचिदर्यः क्वचिद्धर्म क्वचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ११९ ॥

निषिद्धवैद्यमाह ।

कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः ।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि ॥ १२० ॥
सद्वैद्यास्ते न येऽसाध्यानाभन्ते चिकित्सितुम् ।
अवैद्यजीविकासिद्धिः स्याद्घुणाक्षरवत् क्वचित् ॥ १२१ ॥
माषान्नं विड्ग्रहे मेहे यवमद्यं मदात्यये ।
अबुद्धिपूर्वमप्याशु सेवित भेषजं भवेत् ॥ १२२ ॥
आयुर्वेदोदिता युक्ति कुर्वन्ति स्वहिताय ये ।
पुण्यायुर्बुद्धिसंयुक्ता नीरोगास्तु भवन्ति ते ॥ १२३ ॥

आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।

विद्यते यच्च विद्वद्भिः स चायुर्वेद उच्यते ॥ १२५ ॥

अथ रोगगणना ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विसूचिका ।

अलसः सविलम्बी च क्लमिरुक् पाण्डुकामलाः ॥ १२५ ॥

हलीमक रक्तपित्त राजयक्ष्म उरःक्षतम् ।

कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्वरोचकः ॥ १२६ ॥

कटिस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानात्ययादयः ।

टाहात्यस्त्वपरोन्माद अपस्मारोऽनिलामयः ॥ १२७ ॥

वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।

पङ्क्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ १२८ ॥

हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।

प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ १२९ ॥

मेढो दोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।

गण्डमाला ततो ग्रन्थिर्वुदं स्त्रीपदं ततः ॥ १३० ॥

विद्रधिर्व्रणशोफौ च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ ।

भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ १३१ ॥

शीतपित्तमुदरदंश्च कोष्ठश्चैवास्त्रपैत्तिकः ।

विसर्पश्च सविस्फोटः स्नायुरोग मसूरिका ॥ १३२ ॥

क्षुद्रास्यकर्णनासादृच्छिरः स्त्रीबालकामयाः ।

विषं चेत्ययमेवात्र ज्ञेयं उद्देशसंग्रहः ॥ १३३ ॥

अथ ज्वराधिकारः ।

ज्वरः समस्तरोगाणां यतो राजेति विश्रुतः ।

अतः प्रथमतस्तस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥ १ ॥

दक्षापमानसक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथग् द्वन्द्वं सङ्घातागन्तुजः स्मृतः ॥ २ ॥

दुष्टाहारविहाराभ्या दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
 बहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि ज्वरदाः स्युः रसानुगाः ॥ ३ ॥
 अमो रतिर्विवर्णत्व वैरस्य नयनप्लवः ।
 इच्छा द्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीत च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ५ ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ ६ ॥
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां च ससृष्टैर्द्वन्द्वज विदुः ॥ ७ ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत् घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥ ८ ॥
 विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
 कृदुप्रच्छेदनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥ ९ ॥
 सर्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथा दोष विकल्पयेत् ।
 स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
 विकारा युगपत् यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः ॥ १० ॥
 दोषैः सवेगैर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विभागैः ।
 विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः ॥ ११ ॥
 कृण्वि चाप्यपां धातु यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णागात्रश्च न च स्विद्यति सर्वशः ॥ १२ ॥
 परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
 दिवास्त्रप्लवं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ।
 क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तृणज्वरी ॥ १३ ॥
 शोथः कृदिर्मदो मूर्च्छा तृष्णा भ्रममरोचकः ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥ १४ ॥

ज्वरित ज्वरमुक्त वा भोजयेत्तु भोजनम् ।
 श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि च ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥ १५ ॥
 ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ १६ ॥
 गुर्वभिथ्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
 न तु तस्या हितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ १७ ॥
 आनद्धः स्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
 तावत्कालन्तु लघून्नमश्रीयात् तु विरक्तवत् ॥ १८ ॥
 सातत्यात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं हेष्ठत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ १९ ॥
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसर साज्यसैन्धवम् ।
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्थेन धारयेत् ॥ २० ॥

इति तरुणज्वरविधिः ।

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ २१ ॥
 शालयो रक्तशाल्याद्याः शस्यन्ते षष्टिकादयः ।
 यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ २२ ॥
 मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
 यूपार्थं यूपसात्मयानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥
 पटोलपत्रं सफल कुलक कारवेल्लकम् ।
 कर्कोटक कटिलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ २४ ॥
 लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान् ।
 कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमात्रिकान् ॥
 मासार्थं मांससात्मयानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ २५ ॥
 न कषाय प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे ।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ २६ ॥

दोषाः बद्धा कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।

स्तम्भ्यन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ २७ ॥

न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैस्तम्भिता मलाः ।

तिर्यग्विमागर्गा स्थित्वा घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ २८ ॥

इति पथ्यविधिः ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामी मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं घोरं तस्माल्लङ्घनमादिशेत् ॥ २९ ॥

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सम्बुद्धितेऽनले ।

विज्वरत्व लघुत्वं च क्षुच्चैवास्थोपजायते ॥ ३० ॥

शरीरलाघवकरं यदुद्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृहत्त्वं तु पृथग्विधम् ॥ ३१ ॥

बलाविरोधेनाथैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थो हि क्रियाक्रमः ॥ ३२ ॥

तद्धि मारुतक्षुत्तृणामुखशोषभ्रमान्विते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा गर्भिण्यां न च दुर्बले ।

न तथाध्वश्चमक्रोधकामशोकभवे ज्वरे ॥ ३३ ॥

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य पथ्यमित्याह वाग्भटः ॥ ३४ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३५ ॥

स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासा सहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३६ ॥

ध्रुवभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुप्रणाशी रुचिस्तृणा दीर्घत्वं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३७ ॥

अनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्नि वातः क्लमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत् ॥ ३८ ॥

इति सुलङ्घितादिलङ्घनम् ।

तथ्यतः सलिल चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।

तच्च मार्दवकृद्दोषस्रोतसा शीतमन्यथा ॥ ३९ ॥

पित्तमद्यविषोत्पेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ।

मुस्ता पर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृत शीतं जल दद्यात्तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ ४० ॥

इति षडङ्गपानीयम् ।

पादशेषः कषायः स्यात् प्रसाध्य षोडशेऽश्वसि ।

क्वथितोऽन्तः षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ४१ ॥

लङ्घिताय हिता पेया यथा स्त्र पाचनैः कृता ।

दौपनी पाचनी लघ्वी ज्वरात्तर्तना ज्वरापहा ॥ ४२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्यत्या सह धान्यया ।

महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरैः ॥ ४३ ॥

संसिद्धं भिषगाहारं प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ।

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ४४ ॥

वाते वा सकफे पित्ते सामे वा तरुणज्वरे ।

यवमण्ड प्रशंसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥ ४५ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरो रुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्या सिद्धा ज्वरहरीं पिबेत् ॥ ४६ ॥

विवद्धवर्चाः सयवां पिप्यत्यामलकैः शृताम् ।

सर्पिष्मन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरदोषानुलोमिनीम् ॥ ४७ ॥

कासे श्वासे च हिक्कायां पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥ ४८ ॥

बला वृक्षास्त्रकोलास्त्रकलशी धावनी शृता ।

अस्त्रेदनिद्रावृणार्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ॥ ४९ ॥

क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्निपिपासार्तान्न पाययेत् ।
 मदात्यये मदनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
 ऊर्ध्वगौ रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥ ५० ॥
 तत्र तर्पणमेवाग्रे देय स्यात्साजसक्तुभिः ।
 ज्वरहरैः फलरसैर्युक्त समधुशर्करैः ॥ ५१ ॥
 स्याद्धितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले ।
 शृतं पञ्चगुणे भक्त विलेपे च चतुर्गुणे ॥ ५२ ॥
 काथ्यद्रव्याञ्जलि क्षुप्त्वा अपयित्वा जलाढके ।
 अर्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्येव कल्पयेत् ॥ ५३ ॥
 वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्त्याढके जले ।
 भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥ ५४ ॥
 तदाप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽन्धसि ।
 अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पानपेयादिसविधौ ॥ ५५ ॥
 कर्षाङ्गं पिप्पलीशुण्ठयोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
 विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ ५६ ॥
 यूषाश्च रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ।
 विल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूषो रसो वाप्युपकल्पनीयः ॥
 कषायपानपथ्यान्नेर्द्वादशाहेति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात् कफे क्षीणे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ५७ ॥
 पक्वेषु दोषेष्वमृत तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहात्परतो दाने ज्वरोपद्रववृद्धिक्तत् ॥ ५८ ॥
 बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परे ज्वरे ।
 लङ्घनाम्बु यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥ ५९ ॥
 तदा तं मुखवैरस्य लृणारोचकनाशनैः ।
 ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ॥ ६० ॥

लालाप्रसेकहृत्तासहृदयाशुद्धरोचकाः ।
 निद्रालस्या विपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ६१ ॥
 क्षुब्धाशो बहुसूत्रत्व स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
 आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ॥ ६२ ॥
 भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो वर्धयति ज्वरम् ।
 शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ६३ ॥
 यापयेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
 सुसुप्तं कृष्णसर्पं वा कराग्रेण परामृशेत् ॥ ६४ ॥
 ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापश्चसनभ्रमाः ।
 मलप्रवृत्ति रतृक्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥
 क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
 दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६६ ॥
 मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
 पक्वं दोष विजानीयाज्वरे देयं तद्दोषधम् ॥ ६७ ॥
 दोषप्रकृतिवैकल्यादेतेषां पक्वलक्षणम् ।
 पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्नहात्ययम् ।
 विषम वा ज्वरं कुर्याद्बलव्यापदमेव वा ॥ ६८ ॥
 वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
 श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ ६९ ॥
 पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।
 अचिरज्वरितस्यापि भेषज दोषपाकतः ॥ ७० ॥
 पाययेदातुरं सामं पाचन सप्तमेऽहनि ।
 शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ७१ ॥
 पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णभुक्तः पिपासितः ।
 न पिवेद्दोषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ ७२ ॥
 वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठीष्ठपरिशोषणम् ।

निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ७३ ॥
 शिरो हृन्नात्ररुग्बक्त्रवैरस्य गाडविट्कता ।
 शूलाधाने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ७४ ॥
 नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं वृहतीद्वयम् ।
 दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ॥ ७५ ॥
 हिमवद्विम्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।
 सौम्या सौम्यं हिमं हैममाग्नेयं वैम्यमौषधम् ॥ ७६ ॥

सर्वज्वरेषु ।

द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्य कृष्णाविडङ्गतः ॥ ७७ ॥
 यत्र येन प्रधानेन द्रव्यं समनुगृह्यते ।
 तत्संज्ञकः समं योगो भवतीति विनिश्चयः ॥ ७८ ॥
 मात्रोत्तमा पलेन स्यात् त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमाः ।
 जघन्या स्यात्पलार्द्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥ ७९ ॥
 काथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ ८० ॥
 दीप्तानलं महाकायं दापयेदञ्जलिं जलम् ।
 अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ ८१ ॥
 काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ।
 पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥ ८२ ॥
 ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलादयः ।
 ऋययः सौषधि ग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ ८३ ॥
 रसायणमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमश्रुते ॥ ८४ ॥

अथ औषधकालः ।

तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।

औषधान् हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितान् ॥ ८५ ॥

पिवित् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।

निःक्षिप्याचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ ८६ ॥

वीर्याधिक भवति भेषजमन्नहीन

हन्यात्तथामयममशयमाशु चैव ।

तद्दालवृद्धयुवती मृदुभिश्च पीतं

ग्लानि परा समुपयाति बलक्षयञ्च ॥ ८७ ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णैषिधाकृतिः ॥ ८८ ॥

औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं सशेषान्ने ।

न करोति गदोपशम प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ८९ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयाति बल न हि स्यात्

अन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।

प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव

दद्याच्च वृद्धशिशुभौरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ९० ॥

वित्वादेः पञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिकज्वरे ।

पाचन पिप्पलीमूल गुडूची विश्वजोऽथवा ॥ ९१ ॥

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमांस्तत् सशमनमुच्यते ॥ ९२ ॥

किराताब्दामृतोदीच्य वृहतीद्वय गोक्षुरैः ।

स स्थिरा कलशौ विश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ ९३ ॥

पञ्चमूलीबलारास्त्रा कुलथैः सह पौष्करैः ।

पर्वभेद शिरःकम्प निहन्ति पवनज्वरम् ॥ ९४ ॥

पिप्पली शारिवा द्राक्षा बला चांशुमती तथा ।

एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः ॥ ९५ ॥

द्राक्षा गुडूची काश्मर्यं त्रायमाणा सशारिवा ।

निष्कृत्वाथ सगुडं काथ पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ ८६ ॥

दर्भं बला गोक्षुरकं पिबेत्पादावशेषितम् ।

शर्कराशृतसयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ८७ ॥

शर्करा दाडिमाभ्याञ्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।

वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषञ्च तथा हितम् ॥ ८८ ॥

आम पचेदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।

मुद्रामलकयूषस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ८९ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णोष्णदाहदृक् मूर्च्छा मदास्य कटुता भ्रमाः ।

प्रलापो घ्राणकण्ठीष्ठमुखपाकोऽक्षिसाश्रुता ॥ १०० ॥

शैताभिलाषिता पीतमलनेत्रनखत्वचः ।

पित्तोद्गारातिसारौ च पैत्तिकज्वरलक्षणम् ॥ १०१ ॥

दाहवम्यर्दित क्षाम निरन्न तृणयान्वितम् ।

शर्करा मधुसयुक्तं पाययेत्त्राजतर्पणम् ॥ १०२ ॥

कलिङ्ग कटुफल मुस्त पाठा कटुकरोहिणी ।

पक्व सशर्करं पीत पाचन पैत्तिके ज्वरे ॥ १०३ ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषाय पैत्तिकं ज्वरम् ।

चन्दनोशीरश्रीपणीं परुषकमधूकजः ॥ १०४ ॥

गुडुचीपद्मरोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करामधुरो काथ शीत पित्तज्वरापहः ॥ १०५ ॥

दुरालभा पर्पटक प्रियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।

जल पिबेच्छर्करयावगाढ तृणा स्रपित ज्वरदाहयुक्तः ॥ १०६ ॥

द्राक्षाभया पर्पटकाब्दतित्ता काथं स सम्याकफल विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहतृणान्विते पित्तभवेज्वरे तु ॥ १०७ ॥

पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाह तृणाञ्चैव प्रमाथिनीम् ॥ १०८ ॥

पटोलयवनिःकाथो मधुना मधुरीकृतः ।
 तौत्रपित्तज्वरोन्मदीं पानढट्दाहनाशनः ॥ १०८ ॥
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
 पित्तज्वर हरित्पूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥ ११० ॥
 रोध्नोत्पलामृतपद्म शारिवाणा सशर्करः ।
 काथः पित्तज्वर हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ १११ ॥
 पर्पटामृतधात्रीणां काथः पित्तज्वर जयेत् ।
 द्राक्षारग्वधयोश्चापि काश्मर्या अथवा पुनः ॥ ११२ ॥
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ११३ ॥
 विश्वपर्पटकोशीर घनचन्दनसाधितम् ।
 दद्यात्सुशीतल वारि ढट्छर्दिज्वरदाहनुत् ॥ ११४ ॥
 गुडूची मुस्तधन्याकं मधूकं कटुरोहिणी ।
 तृष्णा शूलारुचिच्छर्दि पित्तज्वरहरो गणः ॥ ११५ ॥
 किरातामृतधान्याक चन्दनोशीरपर्पटैः ।
 सपद्मकैः कृतः काथो हन्ति पित्तभवं ज्वरम् ।
 दाह हृत्तासमरुचि मुत्क्लेशवमथूत्कफान् ॥ ११६ ॥
 ससितो निशिपर्युषितः प्रालर्धान्याकतण्डुलकाथः ।
 पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाह ज्वरं घोरम् ॥ ११७ ॥
 चन्दन मधुक द्राक्षा कटुकां सदुरालभाम् ।
 चन्दनादिगणः प्रोक्तो हन्याद्दाहज्वरारुचिम् ॥ ११८ ॥
 मुद्गानामञ्जलीचूर्णं षष्ठीमधुकसाधितम् ।
 पाक्य शीतकषाय वा पिवेत्पित्तज्वरापहम् ॥ ११९ ॥
 क्लीवेरं धान्यक मुस्त चन्दन मधुयष्टिका ।
 वृषोशीरयुतः काथः शर्करा मधुसयुतः ।
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णादाहज्वरापहः ॥ १२० ॥

भूनिस्वातिविषा लोभ्र मुस्तकेन्द्रयवाभृताः ।
 वासक नागरं विल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ।
 श्वास कासञ्च विट्भेदं रक्तपित्तज्वर जयेत् ॥ १२१ ॥
 तिक्ता बालकभूनिस्वश्यामापर्पटवासकैः ।
 शृत जल सितायुक्त रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ १२२ ॥
 पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिङ्गेद्वाहज्वरापहाम् ।
 कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीनपि ॥ १२३ ॥
 हर्म्यं शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
 मलयोदकसिक्ते वा सुप्यात्पित्तज्वरौ नरः ॥ १२४ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ १२५ ॥
 हरीतकी प्रियङ्गुश्च पिप्पली लोभ्रमेव च ।
 दावीं हरिद्रा तेजोह्वा सक्षौद्रामुखधावने ॥ १२६ ॥
 एतेन कटुभावाच्च मुखरोगश्च शाम्यति ।
 वक्त विशदतामेति भक्तछन्दश्च जायते ॥ १२७ ॥
 मुद्गयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ॥

इति पित्तज्वर

कासश्वासप्रतिश्याय प्रसेकारुचिहृदयः ।
 निद्रागुरुत्वं हृत्तासः स्तैमित्यं मधुरास्यता ॥ १२८ ॥
 शीतरोमाञ्चिता शौक्ल्यमलाक्षिकरजत्वचम् ।
 उष्णाभिलाषिता चेति श्लैष्मिकज्वरलक्षणम् ॥ १२९ ॥
 मातुलुङ्गशिफा विश्वकायस्था ग्रन्थिकोद्भवम् ।
 कफज्वरेषु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ १३० ॥
 त्रिफला त्रिवृता मुस्तं कटुकं सकलिङ्गकम् ।
 पटोलारग्वधं चैव रोहिणी चित्रकं समम् ।
 क्वाथः क्षौद्रयुतः श्लेष्मज्वरकासगलामये ॥ १३१ ॥

निम्बविश्वामृता भीरु शठीभूनिम्बपौष्करम् ।
 पिप्पली बृहती चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥ १३२ ॥
 कुष्ठमिन्द्रियव मूर्वा पटोलं वापि साधितम् ।
 पिवेन्नरीचसयुक्त सक्षौद्र कफजे ज्वरे ॥ १३३ ॥
 त्रिफला पटोलवासाक्षिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्था ।
 मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलौवासकस्य वा काथः ॥ १३४ ॥
 मात्राक्षौद्रघृतादीनां काथे स्नेहे सुचूर्णवत् ।
 सप्तच्छद गुडूची च निम्बस्फूर्जकमेव च ।
 काथयित्वा पिवेत्तोयं सक्षौद्र कफजे ज्वरे ॥ १३५ ॥
 आमलक्यभयाकृष्णाचित्रकश्चेत्यय गणः ।
 सर्वज्वरकफातङ्गे भेदी दीपनपाचनः ॥ १३६ ॥
 तिक्तानिम्बविषाव्योष शक्राह्वाभिः शृतं जलम् ।
 पिवेत्कफज्वरं घोरं हन्ति काससमन्वितम् ॥ १३७ ॥
 सिन्धुवारदलकाथ कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
 जङ्घयोश्च बले क्षौणे कर्णे च पिहिते पिवेत् ॥ १३८ ॥
 मुस्त मधुकवौजानि त्रिफलाकटुरोहिणीम् ।
 परूषकादिनिष्कृथ कफज्वरविनाशनः ॥ १३९ ॥
 कट्फल पौष्कर कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ १४० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

लिङ्गेज्ज्वरार्तस्त्रिफला पिप्पलीं सममाक्षिकाम् ।
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा च सुखी भवेत् ॥ १४१ ॥
 कट्फल पौष्करं शृङ्गीं मुस्तक कटुक शठीम् ।
 समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४२ ॥
 आर्द्रकस्वरसक्षौद्रैर्लिङ्घ्यात्कफविनाशनम् ।
 शूलानिलारुचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥ १४३ ॥

क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
 ग्रीहान हन्ति हिकाञ्च बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १४४ ॥
 कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः ।
 द्रवः शुक्त्यावलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ १४५ ॥
 मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्नियत्न त्रयः ।
 व्याधिकोपञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥
 अजाज्यशर्करायुक्तो दाडिमीस्वरसेन तु ।
 कटुष्णो मधुनायुक्तः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ॥ १४७ ॥
 मुद्गयूषौदनञ्चापि पेयः कफसमुत्थिते ॥ १४८ ॥

इति श्लेष्मज्वरप्रकरणम् ।

वातापित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं सप्तमेऽहनि ॥ १४९ ॥
 अत ऊर्ध्वं च सप्ताहाद्वातश्लेष्मज्वरे पिवेत् ॥ १५० ॥
 लृणा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
 कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तथा ।
 पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १५१ ॥
 संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ।
 निदिग्धिकाबलारास्त्रात्रायमाणामृतायुतैः ।
 मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १५२ ॥
 त्रिफला शाल्मली रास्त्रा राजहृच्छाटरूषकैः ।
 शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ १५३ ॥
 किराततित्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ।
 निष्काथ्य पित्तानिलजे तं काथं सगुडं पिवेत् ॥ १५४ ॥
 मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
 काश्मरीफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥ १५५ ॥
 परुषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत्पीतमुषितं निशि ॥ १५६ ॥

वातपित्तज्वरं दाहं तृणामूर्च्छारुचिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥ १५७ ॥

इति मधुकादिकाथ

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १५८ ॥

बला भार्ग्यमृतेरण्डचन्दनोशीरपर्पटैः ।

उपकुल्याब्दक्रीवेरैः कषायञ्च पिवेत्ततः ॥ १५९ ॥

पर्वभेदशिरःकम्प वातपित्तज्वर जयेत् ।

गुडूची पर्पटं सुस्तं किरात विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देय पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १६० ॥

नीलोत्पलमुशीराणि बलापद्मकमेव च ।

काश्मरीमधुकं द्राक्षा मधुकं सपरूषकम् ॥ १६१ ॥

पेयः शीतकषायोऽयं वातपित्तज्वरापहः ।

सप्रलापं समोहञ्च शमयेत्यैत्तिकं ज्वरम् ॥ १६२ ॥

आरग्वधफलं सुस्तं यष्टीमधुकमेव च ।

उशीरमभया चैव हरिद्रा दारुसाह्वया ॥ १६३ ॥

पटोलं पिचुमर्दञ्च तथा कटुकरोहिणी ।

एभिः सिद्धः कषायः स्याद्वातपित्तभवे ज्वरे ॥ १६४ ॥

कफपित्तहरा मुन्नाः कारवेल्लादयस्तथा ।

प्रायेण न तु ते देया वातपित्तोद्भवे ज्वरे ।

शूलोदावर्त्तविष्टम्भजनकाः ज्वरवर्धनाः ॥ १६५ ॥

दाडिमामलमुद्गानां यूषस्त्वनिलपैत्तिके ।

मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥ १६६ ॥

महादाहे विधातव्यो यूषः चणकसम्भवः ॥ १६७ ॥

इति वातपित्तज्वरप्रकरणम् ।

सुहृदाहो सुहुः शीत खेदस्तम्भौ सुहुर्मुहुः ।
 मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ।
 लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६८ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याक पद्मकं चन्दनान्वितम् ।
 तृष्णादाहज्वरच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १६९ ॥
 गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
 तृष्णा दाहहारुचिच्छर्दिसर्वज्वरहरो गणः ॥ १७० ॥
 पटोलं पित्तुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।
 साधितोऽयं कषायश्च पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १७१ ॥
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि सृष्टं धान्यपटोलयोः ॥ १७२ ॥
 पटोलं चन्दन मूर्वा तिक्ता पाठाशृता गणः ।
 पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ १७३ ॥
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
 पीत्वा ज्वर जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १७४ ॥
 त्रिफला चायमाणा च मृद्वीका कटुरोहिणी ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे ह्यासां कषायो ह्यनुलोमनः ॥ १७५ ॥
 वत्सक पद्मकाष्ठञ्च नागर चन्दनाशृते ।
 पटोलं धान्यकञ्चैव काथो मधुसमाश्रुतः ।
 कफपित्तज्वरं शूल दाहं हन्त्यङ्घ्रिपाणिषु ॥ १७६ ॥
 पटोलं बालकञ्चैव मुस्तक रक्तचन्दनम् ।
 पाठा मूर्वाशृताशृण्ठी चोशीरं कटुरोहिणी ।
 समभागैः शृत तोयं सर्वज्वरहरं पिबेत् ॥ १७७ ॥
 सनागर पर्पटकं पिबेद् वा सदुरालभम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाठाशृशीरं सोदीच्यं पिबेज्ज्वरस्य शान्तये ॥ १७८ ॥

ज्वरघ्नो दीपनश्चैव कषायो दोषपाचनः ।
 तृष्णारुचिप्रशमनो मुखवैरस्यनाशनः ॥ १७८ ॥
 यवं पर्पटकं धान्य पटोलं निम्बसाधितम् ।
 पिवेत्सर्कराक्षौद्र पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८० ॥
 अमृतेन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
 नागरं चन्दनं मुस्त पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 अमृताष्टकमित्येतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १८१ ॥

इत्यमृताष्टकम् ।

कफपित्तवमिकण्डूज्वरविसर्पदाहनुत् ।
 कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ १८२ ॥
 कण्टकार्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।
 भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ १८३ ॥
 कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
 दाहतृष्णारुचिर्द्विर्कासहृद्रोगशूलनुत् ॥ १८४ ॥

कण्टकार्यादिः ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण
 सपुष्करं चैव किराततित्तम् ।
 पिवेत्कषायन्वथ पञ्चतित्तं
 ज्वर निहत्यष्टविधं समस्तम् ॥ १८५ ॥
 भार्गी पुष्करमूलञ्च मुस्तकं कण्टकारिका ।
 त्रिकण्टकवृहत्थौ च कर्णिनीनागरैः शृतः ॥ १८६ ॥
 एष भार्ग्यादिको नाम्ना पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
 हृत्सासारोचकद्विर्दृष्टादाहविवन्धनुत् ॥ १८७ ॥
 नागरेन्द्रयवं मुस्तं चन्दनं कटुरोहिणी ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुतं कषायन्तु पिवेन्नरः ।
 भ्रममूर्च्छारुचिर्द्विर्दृष्टापित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ १८८ ॥

द्राक्षा शम्याकधान्याक कटुकासुस्तग्रन्थिकः ।
 काथो हन्यादुदावर्त्तशूलं पित्तकफज्वरम् ॥ १८८ ॥
 पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।
 पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे तृट्छर्दिदाहनुत् ॥ १८९ ॥
 सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
 कफपित्तज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं सकामलम् ॥ १९० ॥
 पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुक यवाः ।
 माधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ १९१ ॥
 सुस्तापर्पटकैरातनिर्यूहेण प्रसाधितः ।
 कफपित्तज्वरहरो यूषो धान्यपटोलयोः ॥ १९२ ॥
 निम्बकोलकटफस्तु हितं पित्तकफात्मके ॥

इति पित्तश्लेष्मज्वरप्रकरणम्

स्तैमित्यं पर्वणा भेदो निद्रागौरवमेव च ।
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः कम्पोऽरुचिस्तथा ।
 मन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १९३ ॥
 क्षुद्रासृतानागरपुष्कराह्वयैः
 कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
 सश्वासकासारुचि पार्श्वरुक्करे
 ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ १९४ ॥
 सुस्तापर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।
 कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहः ॥ १९५ ॥
 मातुलुङ्गफलकेसरो धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
 हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥ १९६ ॥
 आरग्वधग्रन्थिकसुस्ततिक्ता-
 हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे सशूले कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १८८ ॥

आरोग्यपञ्चकम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्तकनागरैः ।

दीपनौयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १८९ ॥

इति पञ्चकील ।

किराततिक्तकं मुस्ता गुडूची विश्वभेषजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुः वातश्लेष्मज्वराग्रहम् ॥ २०० ॥

चातुर्भद्रकम् ।

पिप्पलीभिः शृतं तीयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं ज्वरघ्नं प्लीहनाशनम् ॥ २०१ ॥

निम्बामृता विश्वदाह जट्फलं कटुकी वचा ।

कषायं पचयेदाशु वातश्लेष्मज्वराग्रहम् ॥ २०२ ॥

पर्वभेदः शिरःशूलकामारीचकपीडितम् ॥ २०३ ॥

दारुपर्पटभार्ग्यज्ज्वचाधान्यककट्फलैः ।

साम्भवा निखट्टीकैः काथो हिङ्गुमधूक्तः ॥ २०४ ॥

कफवातज्वरे पीतो हिक्काशोषगलग्रहणम् ।

श्वासकासप्रतहाश्च हव्यात्तरुमिवाशनिः ॥ २०५ ॥

दशमूलैरस पीतः कणाव्यश्च कफानिले ।

अविपाकेऽतिनिद्राया पाश्चर्यक् श्वासकासके ॥ २०६ ॥

परणी वृहत्प्री गोकर्णी विल्योऽग्निमथ्यनोऽरलुः ।

काष्मरी पाटला चेति सन्निपातहरो गणः ॥ २०७ ॥

दशमूलम् ।

दृष्टान्विते वानकफार्त्तिशक्ते

सश्वासकासारुचिबद्धविट्के ।

हितं जलं दीपनपाचनञ्च

पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनाम् ॥ २०८ ॥

पीनसश्वासवाधिर्ये जङ्घापवांस्थिशूलिनि ।

कफवातज्वरे स्वेदं कारयेत्त विधानवित् ॥ २०९ ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्चिकसंसिक्तबालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ २१० ॥

स्रोतसा मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयन् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भ स्वेदो ज्वरमपोहति ।

पुष्करमूलयूषस्तु वातश्लेष्मादिके हितः ॥ २११ ॥

वातश्चैव ज्वर ।

वैरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाध्यशनेन च ।

व्यामिश्रसेवनाच्चापि सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ २१२ ॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिः शिरोरुजा ।

सस्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ २१३ ॥

मस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ॥ २१४ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम् ।

छौवन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २१५ ॥

शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदिव्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणा चिराद्दर्शनमल्पम् ॥ २१६ ॥

कृशत्व नातिगात्राणा सतत कण्ठकूजनम् ।

कोष्ठाना श्यावरक्तानां पण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ २१७ ॥

मूत्रत्व स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात्याकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराक्षतिः ॥ २१८ ॥

दोषे विवक्षे नष्टेऽन्ना सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽस्माध्यः कृच्छ्रमाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २१९ ॥

वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातश्च कुप्यति ।
 तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषप्रमीलिकाः ।
 आक्षानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमस्तृमाः ॥ २२० ॥
 पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्दाहो बहिः शीत तस्य दृष्णा प्रवर्धते ॥ २२१ ॥
 तुद्यते दक्षिणं पार्श्वं मुखशोषगलग्रहाः ।
 धौवति रक्तपित्तं च कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूयते ॥ २२२ ॥
 विट्भेदश्वासहिक्काश्च वर्धन्ते सप्रमीलिकाः ।
 विधुः फलं च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ ॥ २२३ ॥
 श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णापार्श्वसंग्रहः ॥ २२४ ॥
 शूलमस्त्रियमानस्य हिक्काश्वासश्च जायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रमारीति कथ्यते ॥
 न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ २२५ ॥
 कामः श्वासस्तमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवैपथ्यः ।
 पार्श्वयोर्वेदना जृम्भा कषायत्व मुखस्य च ।
 वातोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥ २२६ ॥
 एष विस्फोरको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।
 अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
 गात्रे च विन्द्वो रक्ता दाहस्तौत्रः प्रजायते ॥ २२७ ॥
 पित्तोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ २२८ ॥
 जडता गद्गदा वाणी गत्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च ॥ २२९ ॥
 कफोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ २३० ॥

ज्वराधिकारः ।

हीनमध्याधिकैर्यस्य वातपित्तकफैः क्रमात् ।
सन्निपातः प्रभवति पीडयन् दोषदर्शनात् ॥ २३१ ॥
अल्पशूलं कटीतोदो मध्यदाहो रुजाभ्रमः ।
भृशं क्लमः शिरो वक्त्रं मन्याहृदयवायुजः ॥ २३२ ॥
प्रमौलकाः श्वासहिक्का कासजाड्यविसंज्ञताः ।
प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयेत्तु चिकित्सकः ॥ २३३ ॥
एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
पिटका जायते जन्तो र्यया क्लृप्तेण जीवति ॥ २३४ ॥
सर्वेदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
त्रिरात्रात्परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥ २३५ ॥
मध्यहीनाधिकैर्यस्य सन्निपातो यदा भवेत् ।
तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २३६ ॥
अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र प्रवक्तुं न च शक्यते ।
रक्तमालक्तकेनैव लक्ष्यते मुखगण्डलम् ॥ २३७ ॥
यत्नेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिञ्चते ।
दृष्टुमेवाहतं पार्श्वं तु द्यते खन्यते हृदि ॥ २३८ ॥
प्रमौलका श्वासहिक्का वर्धन्ते तु दिने दिने ।
जिह्वा दग्धा स्वरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः ॥ २३९ ॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजते च कपोतवत् ।
अतीव हेमणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः ॥ २४० ॥
तन्द्रानिद्रातियोगात्तीव्रतवक्त्रिर्हृतद्युतिः ।
न रतिं लभते नित्यं विप्ररीतानि चेच्छति ॥ २४१ ॥
आयस्यते च बहुशो रक्तं धीवति चाल्पशः ।
एष कर्कोटको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४२ ॥
प्रवृद्धमध्यहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
तस्य रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ २४३ ॥

प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 एकपक्षाभिघातस्तु तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 एष सम्मोहको नान्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ २४४ ॥
 हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः ॥ २४५ ॥
 हृदयं दह्यते चास्य यकृत् प्लीहान्त्रफुफ्फुसाः ।
 पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥ २४६ ॥
 प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथा रोगबलाश्रयाः ।
 प्रलापायाससम्मोहः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ॥ २४७ ॥
 मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 मध्यप्रवृद्धहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा रोगबलाश्रयाः ॥ २४८ ॥
 मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युस्तमः कम्पशिरोग्रहाः ।
 कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि ग्रहः ॥ २४९ ॥
 स्वेभ्यो रक्तं विसृजति तत्राप्येतद्विशेषणम् ।
 अर्वाक् विरात्रान्मृत्युश्च तन्द्री वा स्तब्धलोचनः ।
 एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ॥ २५० ॥
 सर्वैर्दोषैः प्रकुपितं सन्निपात निबोध मे ।
 त्रयाणामपि दोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ॥ २५१ ॥
 यानि ज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि कृत्स्नशः ।
 तैः सर्वैरेव सम्पूर्णैर्विज्ञेयः कूटपाकलः ॥ २५२ ॥
 व्याधिभ्यो दारुणेभ्यश्च वज्रशस्त्राग्निसन्निभः ।
 केवलोच्छ्वासपरमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ २५३ ॥
 विरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
 तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥ २५४ ॥

धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।
 अम्बया ब्रुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥ २५५ ॥
 पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।
 कुलदेवार्चनां धर्षितं कुलदेवतैः ॥ २५६ ॥
 नक्षत्रपीडामपरे गरकमेति चापरे ।
 सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजाः कूटपाकलम् ॥ २५७ ॥
 कूटस्थैर्जायते दोषैर्बलिभिः कूटपाकलम् ।
 त्रयोदशविधं प्रोक्तं सन्निपातस्य लक्षणम् ॥ २५८ ॥
 वर्द्धते वापि हीनस्य क्रीयते चोच्छ्रितस्य च ।
 कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरक्रिया ॥ २५९ ॥
 हीनस्य वर्धनाद्धानिर्वृद्धयोरिति निश्चयः ।
 हायनादतिवृद्धस्य हीनयोर्वृद्धिसम्भवः ॥ २६० ॥
 ततः समत्वं दोषाणामामस्थानं कफस्य तु ।
 तत्रस्थानां क्रियां तद्वदिति ज्वरविनिर्णयः ॥ २६१ ॥
 यथा दोषोच्छ्रयश्चैव ज्वराज्ज्वरानुपाचरेत् ।
 निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
 दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः ॥ २६२ ॥
 सन्निपाते क्षुधार्त्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।
 स कथं भिषगाख्यातिं लभेन्मूढो नराधमः ॥ २६३ ॥
 सन्निपाते तु दाहार्त्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ।
 आतुरः स कथं जीवेद् भिषक् वा स कथं भवेत् ॥ २६४ ॥
 सन्निपातेन मनुज विलपन्तन्तु यो घृतम् ।
 पाययेद्भोजयेद्वापि तौ च स्यातामुभौ बधम् ॥ २६५ ॥
 सन्निपातेन तृथ्यन्तं पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् ।
 यः पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः ॥ २६६ ॥
 समुद्रतरणं ह्येतत् वदन्ति भिषगीश्वराः ।

मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥ २६७ ॥
 यश्च तत्र भवेत् जेता स जेतामयसङ्कुले ।
 सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
 कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्च पूजां न सोऽर्हति ॥ २६८ ॥
 श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्याद्व्याधौ त्रिदोषजे ।
 निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःस्रद्धाटितेषु च ।
 लाघव जायते ह्यस्य लक्षणा चैवोपशम्यति ॥ २६९ ॥
 लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्य निष्ठीवन तथा ।
 अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २७० ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्र वा दशरात्रमथापि वा ।
 लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ २७१ ॥
 दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
 न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ २७२ ॥
 कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत् ।
 आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ २७३ ॥
 ग्लान्यङ्गगौरवोऽश्रद्धाविकृतिर्हीनलङ्घिते ।
 प्रकाङ्गालाघवोऽग्लानिः स्वस्थता सुप्रसन्नता ॥ २७४ ॥
 उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।
 सम्मोहः सन्धिशैथिल्यं वातरुक् चातिलङ्घिते ॥ २७५ ॥
 शस्तं सुलङ्घितस्यादौ विधाय कबलग्रहम् ॥ २७६ ॥
 लाजसक्तुकपथं स्यात्सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
 तच्चेज्जीर्यत्यविघ्नेन रोगी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ २७७ ॥

इति केचित् ।

रक्तपित्तहरत्वेन दाहज्वरकृते तथा ।
 सक्तवः शीतवीर्याः स्युर्लाजपूर्वा हिता न ते ॥ २७८ ॥
 पाचनो दीपनो लाजमण्डस्तु नोष्ण इष्यते ।

अतोऽयं दशमूलादि साधितोऽयं भिषग्मतः ॥ २७९ ॥

पञ्चमुष्टिकयूषेण त्रिकण्टककृतेन च ।

त्रिदोषशमनात्यर्थं त्रिकण्टेनैव साधयेत् ॥ २८० ॥

यवकोलकुलत्याना मुद्गामलकशुण्ठयोः ।

एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ २८१ ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ २८२ ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूष ।

यवकोलकुलत्यैश्च मुद्गामलकसंयुतैः ।

धान्याकविश्वयुक्तैश्च यूषो वातकफापहः ॥ २८३ ॥

सप्तमुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कफवातामदोषघ्नं कण्ठहृदक्लशोधनः ॥ २८४ ॥

इति सप्तमुष्टिक ।

आर्द्रकस्त्ररसोपेत सैन्धव सकटुत्रयम् ।

आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठौवेच्च पुनः पुनः ॥ २८५ ॥

तेनास्य तालुकोष्ठाशमन्यापार्श्वशिरो गलात् ।

लोनीऽप्याकृष्यते श्लेष्मा लाघवं चास्य जायते ॥ २८६ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

मुखाक्षिगौरवं जाड्यं क्लेशश्चैवोपशाम्यति ॥ २८७ ॥

सकृद्वित्रिचतुःकुर्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।

एतद्वि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ २८८ ॥

इति कवलग्रह ।

सुरसार्जकनिर्यासः समधुव्योषसैन्धवः ।

महाश्लेष्मानिलोद्रेक संज्ञानाशविमोक्षणः ॥ २८९ ॥

मधूकसारसिन्धूत्य वचोषणकणाः समाः ।

श्लक्ष्णं पिष्ट्वाग्मसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ २९० ॥

इति मधूकसारादिनस्यम् ।

स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।
 विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ २८१ ॥
 तेनास्य श्वाभ्यते मूर्च्छाकासः श्वासस्तथैव च ॥ २८२ ॥
 अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादारुद्रकस्वरसेन वा ।
 सम्मोहं दारुणं हन्ति तन्द्राकाससमन्वितम् ॥ २८३ ॥
 कट्फल पुष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
 श्लक्ष्णं चूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २८४ ॥
 एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
 हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥ २८५ ॥
 एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजैः रसैः ।
 ऊर्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायम् अवलेहिका ।
 अधोरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयुज्यते ॥ २८६ ॥

इति अष्टाङ्गावलेहिका ।

मरीचं पिप्पली शुण्ठी पथ्यालोभं सपुष्करम् ।
 भूनिम्बकटुकाकुष्ठं यवान्नी कट्फलं तथा ॥ २८७ ॥
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 प्रस्वेदे कण्ठरोधे च सन्धौ मर्दनमिष्यते ॥ २८८ ॥
 एतदुद्धूलनं प्रोक्तं सन्निपातहरं परम् ।

इति मरीचाद्युद्धूलनम् ।

सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।
 शीतोपचारं क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ २८९ ॥
 क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते ।
 भिन्नरूपतया तास्तु न कुर्वन्ति हि दूषणम् ॥ ३०० ॥
 यदा स्वल्पानिलकफौ तालुक्लोमगतौ श्रितौ ।
 कुर्यातामधिकं शोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥ ३०१ ॥
 तदा तां स्फुटितां जिह्वासुच्छुष्कां मधुपिष्टया ।

द्राक्षया साज्यया चास्यं लेपयेत्सन्निपातिनः ॥ ३०२ ॥

घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धुतूषणैः साम्बवेतसैः ॥ ३०३ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्यचूर्ण-

निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।

मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वात्

शीतेन जन्तोः परितः सरत्वात् ॥ ३०४ ॥

चूर्णं यथा कट्फलक्षणजीरकं

लोध्नं गवां काननविट् पुरातनम् ।

तिक्ता सपथ्यालवणं तथाञ्जनम्

उड्डूलनं स्वेदविकारजित्परम् ॥ ३०५ ॥

भूनिम्बः कारवी तिक्ता वचा कट्फलज रजः ।

उड्डूलनं त्रिदोषोत्थे ह्यभिष्यन्दिनि च ज्वरे ॥ ३०६ ॥

इति भूनिम्बाद्युड्डूलनम् ।

विल्वोऽग्निमथः श्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा ।

त्रिकण्टकः पृष्टिपर्णी बृहती कण्टकारिका ।

दशमूलमिदं श्वाससन्निपातज्वरापहम् ॥ ३०७ ॥

अविपाकानिलश्चेष्ट तन्द्रा पार्श्वार्त्तिकासनुत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥ ३०८ ॥

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।

तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं ऋस्वमूलानि कृत्स्नशः ॥ ३०९ ॥

दशमूलस्य निर्यूहः कट्फलादि रजो युतः ।

तुल्यार्द्रकरसोपेतो मृत्युकल्प ज्वर जयेत् ॥ ३१० ॥

पञ्चमूली किरातादिगणो योज्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कणया वा कफोत्कटे ॥ ३११ ॥

इति चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् ।

चिरज्वरे वातकफोत्पणे वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्र' ।

किराततित्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥ ३१२ ॥

दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।

भार्गी कुटजवीजञ्च पटोल कटुरोहिणी ॥ ३१३ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्ता वमीहरः ॥ ३१४ ॥

इति अष्टादशाङ्गकाथ ।

दशमूली कषायन्तु पुष्कराह्वकणायुतम् ।

सन्निपातज्वरे देयं श्वासकासतृषान्विते ॥ ३१५ ॥

बृहती पुष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।

वत्सकस्य च वीजानि पटोलं कटुरोहिणी ३१६ ॥

बृहत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥ ३१७ ॥

इति बृहत्यादि ।

शठीपुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।

गुडूची नागर पाठा किरात कटुरोहिणी ॥ ३१८ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्राञ्च शस्यते ॥ ३१९ ॥

इति शब्द्यादि ।

शठीपुष्करमूलन्तु गुडूची विश्वभेषजम् ।

त्रिकण्टकं त्रायमाणा पिप्पली सदुरालभा ॥ ३२० ॥

व्याघ्री पर्पटकं रास्त्राऽभया कटुकरोहिणी ।

देवदारुवचाभार्गीसमभागानि कारयेत् ॥ ३२१ ॥

एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासं श्वासं दिवानिद्रां रात्रौ जागरणं तथा ।

मुखशोष तृषां दाहं त्रिदोषञ्च नियच्छति ॥ ३२२ ॥

इति बृहच्छब्द्यादि ।

पित्ताधिक्ये तु शब्द्यादिवृहत्यादिः कफाधिके ।

वातोत्तरे सन्निपाते कट्फलादिः प्रशस्यते ॥ ३२३ ॥

कट्फलाब्दवचापाठापुष्कराजजिपर्पटैः ।

देवदार्वभया शृङ्गीकणाभूनिम्बनागरैः ॥ ३२४ ॥

भार्गीकलिङ्गकटुकाशठिकटुणधान्यकैः ।

समांशैः साधितः काथो हिङ्ग्वार्द्रकरसैर्युतः ॥ ३२५ ॥

कर्णमूलोद्भवं शीथं हन्ति मन्यागलाश्रयम् ।

कफवातज्वरं श्वासं कासं हिक्कां हनुग्रहम् ॥ ३२६ ॥

दशमूलयुतो ह्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ।

अभिन्यासं समस्तञ्च कट्फलादिर्नियच्छति ॥ ३२७ ॥

इति कट्फलादि ।

दारुनागरभूनिम्ब धान्यतिक्ता कलिङ्गजैः ।

गजाक्षा दशमूलाब्दैर्मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ३२८ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहपाश्वर्त्ति श्वासहिक्का वमीर्हरेत् ॥ ३२९ ॥

इति अष्टादशाङ्ग ।

गुडूचीचन्दनं पञ्चनागरेन्द्र्यवासकम् ।

अभयारग्वधोशीरपाठा धान्याब्दरोहिणी ॥ ३३० ॥

कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

तन्द्रा कासज्वरश्वासपिपासा दाहनाशनः ॥ ३३१ ॥

विण्मूत्रानिलविष्टम् त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥ ३३२ ॥

इति गुडूच्यादि ।

अमृतादशमूलीभ्यां साधितं विधिवज्जलम् ।

सन्निपातज्वरं हन्यात्त्रयोदशविधं नृणाम् ॥ ३३३ ॥
 विषशुण्ठी दशमूलौ छिन्ना पाठा च पिप्पलीन्द्रयवैः ।
 सकिराततिक्तवासा शमयति हतौजसं सद्यः ॥ ३३४ ॥
 त्रूषणदशमूलशुण्ठी भार्गी छिन्नोद्भवोद्भवः काथः ।
 पीतः शमयति सहसा ज्वरमुग्रं सन्निपाताख्यम् ॥ ३३५ ॥
 द्विपञ्चमूलौ षड्ग्रन्थी विश्वा गृध्रनखौद्वयम् ।
 कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥ ३३६ ॥
 सिंहास्य पर्पटारिष्टं यष्टिधान्यकनागरम् ।
 दारुग्रगन्धेन्द्रयवाः श्वदट्टा ग्रन्थिकं तथा ॥ ३३७ ॥
 एषां कषायमहनि सन्निपातज्वरे पिबेत् ।
 खासातिसारकासघ्नं शूलारुचिहरं परम् ॥ ३३८ ॥
 कट्फल त्रिफला दारु चन्दन सपरुषकम् ।
 कटुकं पद्मकोशीरं विपचेत्कार्षिके जले ॥ ३३९ ॥
 तत्सन्निपातदाहघ्नं पानमात्रे प्रशसितम् ।
 दीर्घकालप्रयुक्तानां ज्वरीणाममृतोपमम् ॥ ३४० ॥
 समुस्त पञ्चमूलञ्च दद्याद्वातोत्तरे गदे ।
 मृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥ ३४१ ॥
 कफोत्तरे बृहत्यादिगणश्च दशमूलजः ।
 परुषकाणि त्रिफला देवदारु सकट्फलम् ।
 पित्तोत्तरे नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥ ३४२ ॥
 मुस्ता पर्पटकोशीर देवदारु महौषधम् ।
 त्रिफला धन्वयासश्च नीलीकाम्पिल्लक त्रिवृत् ॥ ३४३ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
 मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ ३४४ ॥
 अष्टादशाङ्गमुदक सन्निपातज्वरापहम् ॥ ३४५ ॥
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमुक्तं मनीषिभिः ।

मन्या स्तम्भ उरोघाते हनुस्तम्भे शिरोगदे ॥ ३४६ ॥

इत्यष्टादशार्ज

व्योषाह्वं त्रिफलारिष्ट पटोली तिक्तवत्सकैः ।

सभूनिम्बामृतापाठैस्त्रिदोषज्वरजिज्जलम् ॥ ३४७ ॥

विल्वकं त्रिवृता दन्ती समूलं चतुरङ्गुलम् ।

पक्वं कषायं विस्राव्य नीलीचूर्णविमिश्रितम् ॥

ससर्पिष्कं पिबेत्तूर्णं सन्निपाते विरेचनम् ॥ ३४८ ॥

कम्पप्रलापनं यस्य सञ्ज्ञानाशश्च दारुणः ।

रसैश्च लाववर्तैश्च कलिङ्गैः शशतित्तिरैः ॥ ३४९ ॥

तर्पयेद्वाक् पुराणेन सर्पिषाऽभ्यञ्जयेदपि ।

बला रास्ना गुडूच्याद्यैस्तैलैश्च परिषेचयेत् ॥ ३५० ॥

आचितामाशयकफे सन्निपातज्वरे दृढे ।

शान्तेऽप्यवश्यं तस्याशु तन्द्रा समुपजायते ॥ ३५१ ॥

अभिद्रवरसच्चीर दिवास्वप्ननिषेवणात् ।

दुर्बलस्याल्पवातस्य जन्तोः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ३५२ ॥

वायुमार्गं समावृत्य धमनीरनुसृत्य च ।

तन्द्रां सुघोरां जनयेत्तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३५३ ॥

उन्मीलिते विनिर्भुग्ने परिवर्तिततारके ।

भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपक्ष्मणी ॥ ३५४ ॥

विवृत्ताननदन्तौष्ठ मुहुर्मुत्तानशायिनाम् ।

पिच्छिलोच्छिन्नतन्तुश्च कण्ठे श्लेष्मास्य गच्छति ॥ ३५५ ॥

कण्ठमार्गावरोधश्च वैकृतं चोपजायते ।

सोऽर्वाक् त्रिरात्रं साध्यः स्यादसाध्यस्तु ततः परम् ॥ ३५६ ॥

ज्योतिष्मत्यास्तथा तैलं मूलं पिण्डाकरस्य च ।

तन्द्राविनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजितम् ॥ ३५७ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपः कुष्ठमेव च ।

मूत्रेण पिष्टा वत्सस्य नस्य तन्द्राविनाशनम् ॥ ३५८ ॥
 असुराह्वयगन्धस्य विट्चूर्णमधुसंयुतम् ।
 अञ्जनाद्बोधयेन्मूत्रं तन्द्रितं सान्निपातिनम् ॥ ३५९ ॥
 जातीपुष्प प्रबालञ्च मरिचं रोहिणी वचा ।
 सैन्धव वत्समूत्रेण तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६० ॥
 अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जन मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ३६१ ॥
 सन्निपातज्वरोत्पन्नां युक्त्या तन्द्रां जयेद्विषक् ।
 उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां सविशेषतः ॥ ३६२ ॥
 त्रयश्च कुपिता दोषा उरः स्रोतोऽनुगा भृशम् ।
 आमा विवक्षा अथिता बुद्धीन्द्रियमनोऽनुगाः ॥ ३६३ ॥
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं नृणाम् ।
 प्रस्तब्धगात्रस्त्ववाग्मी नष्टचेष्टो न काङ्क्षते ॥ ३६४ ॥
 न च दृष्टिर्भवेत् तस्य समर्था रूपदर्शने ।
 न च गन्धरसस्पर्शशब्दांश्चाप्यथ बुध्यते ॥ ३६५ ॥
 शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णं माहारन्नाभिनन्दति ।
 कूजते तुद्यते चैव प्रतिपत्तिश्च हीयते ॥ ३६६ ॥
 कल प्रभाषते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।
 प्रत्याख्येयः स भूयिष्ठ कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ३६७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 ते घ्नन्ति सहिताधातोः पाकाम्मुञ्चति चान्यथा ॥ ३६८ ॥
 दिवसैर्द्विगुणैः सप्त नवैकादशभिः क्रमात् ॥ ३६९ ॥
 दुर्गेऽभसि यथा मग्नं भाजनं त्वरया बुधः ।
 गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथाभिन्यासपीडितम् ॥ ३७० ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षिप्रं विद्याद्वत्तौजसम् ॥ ३७१ ॥
 कारवीपुष्करैरण्डवायन्तीनागरामृता ।

दशमूलौ शठी शृङ्गी वासा भार्गीपुनर्नवा ॥ ३७२ ॥
 तुल्यमूत्रेण निष्काथ्य पीतः स्तोतो विशोधनः ।
 अभिन्यासज्वरायासमाशु घ्नन्ति समुद्रतम् ॥ ३७३ ॥
 मातुलुङ्गाऽश्मभिद्विल्व व्याघ्री पाठा रुबूकजः ।
 काथो लवणमूत्राढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥ ३७४ ॥
 व्याघ्री दुरालभा भार्गी शठी शृङ्गी सपौष्करम् ।
 पक्वाम्बुश्लेष्महृदेयमभिन्यासप्रशान्तये ॥ ३७५ ॥
 भार्गीपुष्करमूलञ्च रास्ना विल्व समुस्तकम् ।
 नागरं दशमूलञ्च पिप्पली विषमाधितम् ॥ ३७६ ॥
 हिङ्ग्वार्द्रकरसोपेतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 सन्निपातज्वर घोरमभिन्यासञ्च दारुणम् ।
 हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ३७७ ॥
 बीजपूरकवित्वाश्मभेदकं बृहतीद्वयम् ।
 सवासकं तथैरण्डं जले चाष्टगुणे शृतम् ॥ ३७८ ॥
 पक्वा गोमूत्रसंयुक्तं विडसौवर्चलान्वितम् ।
 हृद्वस्तिशूलमानाहमभिन्यासे ज्वरे हितम् ॥ ३७९ ॥
 दन्तीं द्रवन्तीं बृहतीमैरण्डं बीजपूरकम् ।
 श्यामा व्याघ्रीञ्च निष्काथ्याभिन्यासे बहुवर्चसि ॥ ३८० ॥
 सिंही व्याघ्रशृङ्गा द्राक्षा अजाजी सकटुत्रिकम् ।
 शृङ्गीविडङ्गञ्च सम पक्वा विस्त्राय साधयेत् ॥ ३८१ ॥
 घृताक्तैस्तण्डुलैर्भृष्टैः पेयामुष्णां ज्वरी पिबेत् ।
 हिक्का श्वासी च कासी च तथाभिन्यासपीडितः ॥
 विबड्भवातविण्मूत्रः पानमेतन्नयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
 बृहती पौष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ।
 पक्वा पाने प्रशसन्ति श्लेष्मा तेनोपशाम्यति ॥ ३८३ ॥
 त्रिवृद्विशाला कटुका त्रिफलारग्वधैः कृतः ।

सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ ३८४ ॥
 तिक्ताभयात्रिवृद्धन्तीफलं वै राजवृक्षजम् ।
 क्षाराढ्यः सैन्धवोपेतः काथो भेदी ज्वरापहः ॥ ३८५ ॥
 आर्द्रकस्त्रसोपेतं सिन्धूत्थं सकटु त्रिकम् ।
 प्रबोधाय मुखे दद्यान्नस्यञ्च मरिचेन वै ॥ ३८६ ॥
 मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्ण त्रिलवणान्वितम् ।
 अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ३८७ ॥
 शिरीषवीजगोमूत्रकृष्णमरिचसैन्धवैः ।
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसो न शिलावचैः ॥ ३८८ ॥
 शिरीषवीजं मरिचं वत्समूत्रेण तत्समम् ।
 अञ्जनं तदभिन्यासे संज्ञा बोधनमिष्यते ॥ ३८९ ॥
 मातुलुङ्गरसं तस्य हिङ्गुशुण्ठीयुतं मुखे ।
 दद्यात्प्रधमनं तीक्ष्णं कटुतिक्तोपसंहितम् ॥ ४०० ॥
 पटोलपत्रं सुषुवी वृहती कण्टकारिका ।
 मरिचं पिप्पली विल्वं चिरविल्वं सचित्रकम् ॥ ४०१ ॥
 करञ्जवीजमञ्जिष्ठा त्रायन्ती विश्वभेषजम् ।
 गलप्रबोधनं श्रेष्ठमभिन्यासज्वरापहम् ॥ ४०२ ॥
 करञ्जो विल्वमञ्जिष्ठे त्रायन्त्यग्निः पटोलकम् ।
 वृहती सुषुवीव्योष काथः स्याद्गलशोधनः ॥ ४०३ ॥
 चिकित्सिते कृतेऽप्येवं यस्य संज्ञा न जायते ।
 ललाटे पादयोर्वापि तस्य दाहः प्रशस्यते ॥ ४०४ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ४०५ ॥
 तं जयेच्छोणितस्त्रावैः सर्पिःपानप्रलेपनैः ।
 प्रदाहैः कफपित्तघ्नैः वमनैः कवलग्रहैः ॥ ४०६ ॥
 जीर्णानां रक्तशालिनां ज्वरघ्नकाथसाधितः ।

प्रसृतस्त्वोदनो द्विस्त्रिः कार्यो यूषादिकोऽपि वा ॥ ४०७ ॥
 स चेज्जीर्यत्यविघ्नेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ४०८ ॥
 गैरिकं पांशुकं शुण्ठी वचा कट्फलकाञ्जिकैः ।
 कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ ४०९ ॥
 अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।
 आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वन्तं विभावयेत् ॥ ४१० ॥
 श्यावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च ।
 भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ४११ ॥
 औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरो रुग्णमयुस्तथा ॥ ४१२ ॥
 कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।
 हृदये वेदना चास्यं गात्रञ्च परिशुष्यति ॥ ४१३ ॥
 भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।
 अभिचाराभिशापाभ्यां मोहदृष्ट्या च जायते ।
 भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ४१४ ॥
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।
 भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ४१५ ॥
 अभिचाराभिशापोऽथौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
 दानस्त्रस्त्रयनातिथैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ४१६ ॥
 भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनताडनैः ।
 जयेद्भूताभिषङ्गोऽथ मनः स्वास्थ्यैश्च मानसैः ॥ ४१७ ॥
 औषधिगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
 जयेत्कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ४१८ ॥
 क्रोधजे पित्तजित्काम्ये नार्याः सद्वाक्यमेव च ।
 आश्वासनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।
 हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ४१९ ॥
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।

याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुत्थितः ॥ ४२० ॥

विसर्पेण ज्वरो यश्च यश्च विस्फोटकज्वरः ।

तत्रादौ सर्पिष पान कफपित्तोत्तरे भवेत् ॥ ४२१ ॥

निम्बदारुकषायं वा हित सौमनसं तथा ।

अमक्षयोत्ये भुञ्जीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ॥ ४२२ ॥

रोगोत्थानप्रकोपाभ्या यो ज्वरो जायते नृणाम् ।

शमयेत् पाचयेद्वापि यथायोगैश्चिकित्सिकः ॥ ४२३ ॥

स्त्रीणामप्यप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ।

स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ।

तस्य प्रशमनं कार्यं यथादोषविधानतः ॥ ४२४ ॥

अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियामुष्णविवर्जिताम् ।

कषायमधुरस्निग्धां यथा दोषमथापि वा ॥ ४२५ ॥

अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।

मद्यैर्द्रव्यैश्च सात्मैश्च तथा मासरसौदनैः ॥ ४२६ ॥

व्यधबन्धश्चमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।

ज्वरानुपाचरेत् पूर्वं सुस्निग्धक्षीरभोजनैः ॥ ४२७ ॥

इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

दोषोऽल्पो हितसम्भूतो ज्वरोऽक्षुद्रस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ४२८ ॥

मन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः ।

भिषजा चैव विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ४२९ ॥

मेदो गतस्मृतीयेऽङ्गि ह्यस्थिमज्जागतः पुनः ।

कुर्याच्चातुर्यिकं घोरमन्तक रोगसङ्करम् ॥ ४३० ॥

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ४३१ ॥

अहोरात्रे सततको द्वीकालावनुवर्तते ।

अन्येद्युष्कस्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ४३२ ॥
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ।
 केचिद्भूताभिषङ्गोऽथ ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ४३३ ॥
 यस्मादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
 वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ४३४ ॥
 कफपित्ताक्षिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
 वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ४३५ ॥
 चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
 जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ।
 मध्यकायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ ४३६ ॥
 विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 अस्थिमज्जागतोदोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
 स मध्ये ज्वरयत्यङ्गि ह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥ ४३७ ॥
 समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ।
 भवेत्तीक्ष्णो मृदुर्वापि ज्वरस्तस्य तु रात्रिजः ॥ ४३८ ॥
 ज्वरास्तु विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
 यथोत्त्वणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ४३९ ॥
 विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना ।
 वातप्रधान सर्पिर्भिर्वस्तिभिः सानुवासनैः ।
 स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ४४० ॥
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।
 विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४४१ ॥
 वमन पाचनं रूक्षमन्नपान विलङ्घनम् ।
 कषायोष्णान्तु विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ४४२ ॥
 त्रायन्ती कटुकानन्ता सारिवाभिः शृतं जलम् ।
 सन्तताद्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ४४३ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बान्दशक्राह्वा त्रिफलाशृतम् ।
 जलं जन्तुः पिवेच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ४४४ ॥
 पटोलारिष्टमृद्बीकाशम्याक त्रिफला वृषम् ।
 क्वाथ एकाहिकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ४४५ ॥
 षोडशाष्टचतुर्भागा वातपित्तकफार्तिषु ।
 क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ४४६ ॥
 पटोलेन्द्रयवानन्ता पथ्यारिष्टामृताजलम् ।
 ज्वरं सततकं पानं निहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ४४७ ॥
 उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।
 अभ्रसा कथितः पेयः शर्करामधुयोजितः ।
 ज्वरे तृतीयके पुंसां दृष्ट्वादाहसमन्विते ॥ ४४८ ॥
 स्थिरासामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः ।
 शृतं शीतं जलं दद्यात् सितामधुविमिश्रितम् ।
 चातुर्थिके ज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ४४९ ॥
 शैलूषमण्डनरजः वयसानुरूपं
 शुभ्राङ्गवत्ससुरभौपयसा निपीतम् ।
 आदित्यवारभवपालदिने नरेण
 चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ४५० ॥
 कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ४५१ ॥
 निम्बः पटोलं त्रिफला मृद्बीका मुस्तवत्सकौ ।
 किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ४५२ ॥
 गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।
 कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ४५३ ॥
 कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसयुतः ।
 नस्य सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ४५४ ॥

अगस्त्यपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकसुग्रवीर्यम् ॥ ४५५ ॥

सहदेवाया मूल विधिना कण्ठनिबद्धमपहरति ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ४५६ ॥

सितवर्षाभूमूल पयसा पीतं च पैत्तिक जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलैर्नैव भक्षणादथवा ॥ ४५७ ॥

कृष्णामलकीरामठदार्वीवचाराजसर्षपरसोनैः ।

कागलमूत्रसुपिष्टैर्नस्य त्वेकाहिकादिघ्नम् ॥ ४५८ ॥

वन्दाक विषजातञ्च तक्त्रेण विषमज्वरे ।

सर्पिषा दधिमण्डेन हिङ्गुना च प्रयोजयेत् ॥ ४५९ ॥

पिप्पली शर्करा क्षौद्रं चैव शृतं क्षीरं घृतं नवम् ।

खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ ४६० ॥

क्षीराविका रजनिमर्दकं सत्रयाणाम्

मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

वज्रं दिवाकरदिनेऽप्यथवाष्टमौषु

रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूत्रबद्धम् ॥ ४६१ ॥

घृतं पयः शर्करा च पिप्पली मधुसर्पिषा ।

पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे ॥

क्षतक्षीणे क्षये कासे हृद्रोगे चापि शस्यते ॥ ४६२ ॥

सुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधिकण्टकारिकाकाथः ।

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ४६३ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं

योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

प्रमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण

वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ४६४ ॥

जीरकं गुडसयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

अग्निमान्द्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ ४६५ ॥

क्षीरेण पञ्चवृद्ध्या वा दुग्धान्नाशी कणां पिबेत् ।
 यावत्पूर्णं शत तत्स्यात्तथा चैवापकर्षयेत् ।
 वातास्रश्वासपाण्डुरी गुल्मशोफोदरापहम् ॥ ४६६ ॥
 विषमज्वरेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 शान्तिं नयेत् त्रिवृच्चापि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ॥ ४६७ ॥
 सुरा समण्डा पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधा ।
 तित्तिराश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ४६८ ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
 वाराणस्याश्च यद्वत् तत्तदेकाहिके स्मरेत् ॥ ४६९ ॥
 योऽसौ सरस्वतीतीरे अपुत्रस्तापसो मृतः ।
 तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्येकाहिको ज्वरः ॥ ४७० ॥
 एतन्मन्त्रेण वाश्वत्थपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ ४७१ ॥
 आम्लोतजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिबेत् ।
 पेया घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्यिकहरीं त्रयहम् ॥ ४७२ ॥
 सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ॥ ४७३ ॥
 उर्णनाभेश्च जालेन कज्जलं ग्राहयेच्छनैः ।
 अञ्जयेन्नेत्रयुगलं द्वाहिकान्तु ज्वरं जयेत् ॥ ४७४ ॥
 निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्यासिद्धार्थकं घृतम् ।
 विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुश्चेति धूपनम् ॥ ४७५ ॥
 वैडालं वा शक्लच्छेष्टं वेपमानस्य धूपने ।
 सहदेवी वचाभद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ।
 प्रदेहोद्वर्तनं कुर्यादेभिर्वा ज्वरशान्तये ॥ ४७६ ॥
 मयूरचन्द्रकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ ४७७ ॥
 पलङ्कषावचाकुष्ठैर्निम्बपत्रयवैर्घृतैः ।
 पथ्यासिद्धार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ४७८ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिस्वाकागुरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ ४७८ ॥

रुद्रजटा गोशृङ्ग विडालविष्टोरगस्य निर्मोक्तः ।

मदनफलभूतकेश्यौ वशत्वग्रुद्रनिर्माल्यम् ॥ ४८० ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकागलकरोमाणि सर्षपाः सवचाः ।

हिङ्गुगवास्थिमरिचाः समभागाः कागमूत्रसम्पिष्टाः ॥ ४८१ ॥

धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्नियतम् ।

ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानय धूपः ॥ ४८२ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

ज्वरवेगस्य कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्यैष्टैरङ्गुतैर्वापि विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥ ४८३ ॥

सतत विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यै ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ४८४ ॥

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषङ्गतम् ॥ ४८५ ॥

बलाग्निमस्यत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृत पचेत् ।

तिल्वकावापमेतद्वि विषमज्वरनाशनम् ॥ ४८६ ॥

चन्दनं चित्रकं सिन्धौ वत्सक मुस्तनागरे ।

कटुका त्रायमाणा च धातून्शीरे द्विशारिवे ॥ ४८७ ॥

द्राक्षाऽर्द्धपलमात्राणि सौम्यवारेषु सहरेत् ।

क्षीरादृकसमायुक्तां सर्पिषोऽर्द्धतुलां पचेत् ॥ ४८८ ॥

चातुर्थिकं हरेत्प्रीतमुन्मादं विषमज्वरम् ।

त्राहिकं श्वासकासौ च सर्वापस्मारमेव च ॥ ४८९ ॥

इति चन्दनाद्य घृतम् ।

विडङ्ग मुस्तत्रिफला मञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।

श्यामैलवालुकैलाभिः चन्दनामरदारुभिः ॥ ४९० ॥

वर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीशारिवाहयैः ।

हरेणुका त्रिवृद्धन्तीवचातालीशनागरैः ॥ ४८१ ॥

बलाविशालवृहतीमालतीपृश्निपर्णीभिः ।

एतैश्च कार्ष्णिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४८२ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणक नाम सर्पिः पक्व त्रिदोषनुत् ।

विषमज्वरश्वासकासगुल्मीन्मादज्वरापहम् ॥ ४८३ ॥

इति कल्याणघृतम् ।

एतदेव हविः पक्व जीवनीयोपसंस्कृतम् ।

द्विपञ्चमूलकाथेन शतावर्याः रसेन च ॥ ४८४ ॥

चतुर्गुणेन पयसा महाकल्याणमुच्यते ।

अपस्मारग्रहं शोषं क्लैब्य कार्श्यमजीवितम् ॥ ४८५ ॥

घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चापि विषमज्वराः ।

जीवनीयगणत्वेन काकोल्यादिगणग्रहः ।

महाकल्याणके कार्यो घृते तु दशकार्ष्णिकः ॥ ४८६ ॥

इति महाकल्याणक घृतम् ।

शुण्ठीकणा चित्रकञ्च चव्य ग्रन्थिकमेव च ।

कुर्व्यात् पञ्चपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ ४८७ ॥

जलद्रोणे विपक्त्वयं यावत्पादावशेषितम् ।

एतैस्तु पलिकैः कल्कैः सैन्धवेन समन्वितैः ॥ ४८८ ॥

षट्पलं नाम विख्यातं विषमज्वरनाशनम् ।

श्वासकासाग्निदौर्बल्य प्रतिश्यायित्वमेव च ।

प्लीहोद्धर्वातश्चयथुपाण्डुरोगांश्च नाशयेत् ॥ ४८९ ॥

इति षट्पल घृतम् ।

नागरञ्चविकाक्षारः पिप्पलीमूलचित्तकम् ।

कृष्णा च पलिकान् भागान् घृतप्रस्थे विपाचयेत् ॥ ५०० ॥

शृङ्गवेररसं प्रस्थं मस्तुप्रस्थं तथैव च ।

एकाहिकं द्वाहिकञ्च त्राहिकञ्च चतुर्थकम् ॥ ५०१ ॥

एतान् सर्वज्वरान् हन्ति स्थूलत्वं कुरुते भृशम् ।

दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ५०२ ॥

इति अष्टषट्पल घृतम् ।

सुवर्चिका नागरकुष्ठमूर्वा लाक्षा निशालोहितयष्टिकाभिः ।

तैलं ज्वरे षट्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ ५०३ ॥

दध्ना ससारकस्यात्र तक्र कट्टरमिष्यते ।

इति षट्कट्टरतैलम् ।

शुक्लारनालैर्दधिमस्तुतक्रैः फलाम्बुभागेन समं हि तैलम् ।

कृष्णादिकल्कैर्मृदुवक्त्रिसिद्धमभ्यञ्जनं वातकफज्वराणाम् ॥ ५०४ ॥

एकाहिकद्वित्रिचतुर्थकाना मासार्द्धमासद्वयमासिकानाम् ।

निवारणं तद्विषमज्वराणा तैलन्तु षट्कट्टरक महत्स्यात् ॥ ५०५ ॥

कल्के कृष्णादिगणो यथा ।

कृष्णा चित्रकषड्यन्या वासक विषकाघनम् ।

ग्रन्थिकैले चातिविषा रेणुकञ्च कटुत्रयम् ॥ ५०६ ॥

यवानो गोस्तनी व्याघ्री भूनिख विल्वचन्दनम् ।

भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्वा सजीरका ॥ ५०७ ॥

मर्षप हिङ्गुकटुकी विडङ्गञ्च समांशकम् ।

एषः कृष्णादिको नाम्ना गणो ज्वरविनाशनः ॥ ५०८ ॥

इति महाषट्कट्टरतैलम् ।

लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

मस्वाढकं समादाय पिष्ट्वा चात्र विनिक्षिपेत् ॥ ५०९ ॥

शतपुष्पा हरिद्रा च मूर्वा कुष्ठं हरेणुकम् ।

कटुकं मधुकं रास्ना अश्वगन्धा च दारु च ॥ ५१० ॥

समुस्त चन्दनं चैव पृथगक्षसमानकैः ।

द्रव्यैरेतैस्तु तत्त्रिद्वयमभ्यङ्गं मारुतापहम् ॥ ५११ ॥

विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत् ।
 कास श्वास प्रतिश्याय कण्ठं दीर्गम्यगौरवम् ॥ ५१२ ॥
 त्रिकपृष्ठग्रह शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।
 पाप्मालक्ष्मीप्रशमन सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ५१३ ॥
 अश्विभ्या निर्मित सम्यक् तैल लाक्षादिकं त्विदम् ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

सोमं सानुचरं देव समाह्वयणमौश्वरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ ५१४ ॥
 त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
 लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥ ५१५ ॥

इति विषमज्वर ।

नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासको ॥ ५१६ ॥
 प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
 मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ५१७ ॥
 कफवातज्वरप्रोक्तां क्रिया वातबलासके ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् श्लेष्मज्वरघ्नीन्तु प्रलेपके ॥ ५१८ ॥
 विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनाङ्गं शीतल देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥ ५१९ ॥
 काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
 तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ५२० ॥
 काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
 शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ५२१ ॥
 त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ५२२ ॥
 करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ५२३ ॥

हावेतो दाहशीतादि ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कच्छसाध्यतमश्च सः ॥ ५२४ ॥

इति दाहशीतादिनिदानम् ।

शुण्ठीबराब्दोशीरैश्च पिवेत्तोयं सुसाधितम् ।

दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतम् ॥ ५२५ ॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधि कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥ ५२६ ॥

मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राश्रसापि वा ।

दाहज्वरात्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ ५२७ ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्रकास्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।

तत्राश्वधाराबहुलं पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ५२८ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहदैव्यहरा मताः ॥ ५२९ ॥

शतधीतष्टताभ्यक्त लिह्याद्वा यवशक्तुभिः ।

कोलामलकसयुक्तैः शूकधान्याम्लसंयुतैः ॥ ५३० ॥

अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।

अम्लपिष्टैः सुशीतैश्च पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ ५३१ ॥

वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ।

लिप्तेऽङ्गे दाहदृग्मूर्च्छा, सर्वथैव प्रशाम्यति ॥ ५३२ ॥

दाडिमं वदरं लोभ्र कपिलं वीजपूरकम् ।

पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽय पिपासादाहनाशनः ॥ ५३३ ॥

कालीयवदरानन्ता यष्टिचन्दनकाञ्जिकैः ।

सघृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृष्णादाहविनाशनः ॥ ५३४ ॥

स्वरसं मातुलुङ्गस्य सयुक्तं मधुसर्पिषा ।

वायुशोषे प्रदेहोऽय मूर्ध्नि दाहे ससैन्धवः ॥ ५३५ ॥

करवीरस्य पत्राणि चन्दनं सारिवातिलः ।
 तृष्णाघ्नः शिरसालेप आरणालेन पेक्षितः ॥ ५३६ ॥
 वारिश्रीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वापि पायितम् ।
 वामयेत्याययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ५३७ ॥
 पद्मकोत्पलकङ्कारमृणालविसर्पौष्करैः ।
 कुमुदोशीरमञ्जिष्ठा पद्मगैरिककटफलैः ॥ ५३८ ॥
 शारिवाहयलोध्रान्द क्षीरीखर्जूरमुस्तकैः ।
 धात्रीशतावरीयुक्तैः काये कल्कैः प्रयोजितैः ॥ ५३९ ॥
 सलाक्षाभः पयः शुक्तस्वच्छकाञ्जिकमस्तुभिः ।
 पक्वं तैलमिदन्त्वच्य तृष्णादाहज्वरापहम् ॥ ५४० ॥
 पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसन्निधौ ।
 तत स्नेहसमान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥
 इति पञ्चकतैलम् ।

शीते तस्य तु वातघ्नं सुखोष्णान्भोऽवगाहनम् ।
 पट्टकीशियवासोभिः पत्रोर्णादिभिरावृतः ।
 निवाते मन्दिरे स्थाप्य कृष्णागुरुसुधूपिते ॥ ५४२ ॥
 कायस्था नाकुली तिक्ता वयस्थापुरचोरकैः ।
 सहदेवी वचा कुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः ॥ ५४३ ॥
 एतैरेवौषधैः पिष्टैर्लवणक्षारसंयुतैः ।
 सान्न्तैर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ५४४ ॥
 सुखोष्णैर्मस्तुगोमूत्रशुक्तैः सेकोऽतिशीतहा ।
 सुरसार्जकशिग्रूणा प्रलेपो दलसम्भवः ॥ ५४५ ॥

इति दाहशीतादियुक्तज्वरविधिः ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदन कर्द्यरोचकौ ।
 रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ ५४६ ॥
 रक्तनिष्ठौवन दाहो मोहः कृद्नविभ्रमौ ।

प्रलापः पिडिकास्तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ५४७ ॥
 पिण्डकोद्वेष्टनं तृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता ।
 उष्मान्तर्दाहविक्षेपी ग्लानिः स्यान्मासगे ज्वरे ॥ ५४८ ॥
 भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापः कृर्दिरेव च ।
 दौर्गन्धारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५४९ ॥
 भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासी विरेकश्चर्दिरेव च ।
 विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५५० ॥
 तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वासी मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ ५५१ ॥
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
 शेषसस्तृब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५५२ ॥
 रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
 अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थोऽपि न जीवति ॥ ५५३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन् कुर्याद्वमनलङ्घने ।
 सेकः सशमनो लेपो रक्तमोक्ष मसृगतं ॥ ५५४ ॥
 तीक्ष्णं विरेकञ्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।
 मेदःस्थे मेदसी नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ ५५५ ॥
 वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोद्वर्तनं तथा ।
 मज्जाशुक्रं क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ५५६ ॥
 कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।
 हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ५५७ ॥

इति सप्तधातुगतचिकित्सा ।

वर्षां शरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
 वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५८ ॥
 वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्चेष्टान्वितो ज्वरम् ।

कुथ्यात्पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ५५८ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५६० ॥

काले यथास्व सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५६१ ॥

अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दीषवर्चोविनिग्रहः ॥ ५६२ ॥

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ५६३ ॥

सन्तापो ह्यधिको वाह्य तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् ।

बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखमाध्यत्वमेव च ॥ ५६४ ॥

बलवत् स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ५६५ ॥

ज्वरे तुल्यर्तुं दूष्यत्व प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।

रक्तगुल्मे पुराणत्व सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ५६६ ॥

न शाम्यति ज्वरो यस्य पक्षादूर्ध्वं शरीरिणाम् ।

मन्दवेगानुचारी च स ज्ञेयो जीर्णता गतः ॥ ५६७ ॥

आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।

मध्यं चतुर्दशाहन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ५६८ ॥

पुराणेऽपि ज्वरे दोषाः यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।

लङ्घयेत्तत्र तं पश्चाद्यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ ५६९ ॥

निदिग्धिकानागरिकामृतानां तोयं पिबेन्निश्चितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचक कासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसे तु ॥ ५७० ॥

हृन्त्यूर्ध्वं जान् गदान् प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ५७१ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथः छिन्नोद्भवोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकतोऽथवा ॥ ५७२ ॥

पिप्पली मधुसमिश्रं गुडूची स्वरस पिबेत् ।

जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ५७३ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
 कासाजीर्णरुचिश्वास हृत्पाण्डु कृमिरोगनुत् ॥ ५७४ ॥
 अमृतायाः कषायन्तु शृतं चैव सुशीतलम् ।
 मधुपादयुत पीत जीर्णज्वरहर परम् ॥ ५७५ ॥
 अनन्त बालक सुस्तं नागर कटुरोहिणीम् ।
 सुखाम्बुना प्रागुदयात् पिवेदक्षसम रवेः ।
 एष सर्वज्वरं हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ५७६ ॥
 द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तक रक्तचन्दनम् ।
 नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ५७७ ॥
 उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
 पुष्करं पिचुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिति स्मृतम् ॥ ५७८ ॥
 जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ५७९ ॥

इति द्राक्षादिकाथः ।

शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकर दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ ५८० ॥
 मधुना वाथ तैलेन ज्वरघ्नेन प्रयोजयेत् ॥ ५८१ ॥
 रक्तकरवीरपुष्प कुष्ठ धात्रीफल सधान्याम्बु ।
 कल्कः सुखीष्णो लेपो ज्वरेषु शिरसो रुज जयति ॥ ५८२ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसयुक्त नस्य स्यादनव घृतम् ॥ ५८३ ॥
 कणामधुकमृद्वीकाबलाचन्दनशारिवा ।
 निःक्वाथ्य पयसा पीतो जीर्णज्वरविनाशनः ॥ ५८४ ॥
 श्वेतजयन्तीमूल विविधना बद्धं शिखान्तरे हन्ति ।
 जीर्णज्वर नराणां ख न इव दुरितेन चात्मानम् ॥ ५८५ ॥
 तिक्ता नीलभूनिम्ब रुक्ताक्षिन्नरुहा पिवेत् ।
 अभ्य - नयत्येष ज्वरं मानृत्युमातुरः ॥ ५८६ ॥
 धावनं च चिन्ता व्यवाय शोकभीक्रुधः ।

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसक्षयात् ॥ ५८७ ॥
 गुड पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडित लिहन् ।
 चिरादपि च सन्नष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५८८ ॥
 साय स्विन्नमशेष कृत्वा वार्त्ताकुमेव पूर्वाह्णे ।
 मधुयुतमश्नन्न चिरान्नष्टामप्याप्नुयान्निद्राम् ॥ ५८९ ॥
 वायसजङ्घामूल मूलं वा शिरसि काकमाच्यास्य ।
 विधृतं निद्राकरण सुषुप्तं वाऽशितं सगुडम् ॥ ५९० ॥
 निद्रानाशे प्रकर्त्तव्यं पादयोर्मृदुमर्दनम् ।
 तिलतैलारनालाभ्यां शतधीतघृतेन च ॥ ५९१ ॥
 क्वागक्षीरेण विजयां पिष्ट्वा पादौ प्रलेपयेत् ।
 तेनायाति पुनर्निद्रा चिरकालगतापि वा ॥ ५९२ ॥
 सुस्वर श्रावयेद्वापि सङ्गीतं मधुरस्वनम् ।
 कर्णसम्पूरणाद्वापि निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९३ ॥
 मरिच लालया घृष्ट्वा कस्तुर्याञ्जनमिष्यते ।
 त्रिरात्रादपि सन्नष्टा निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ५९४ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं मधान्याम्बु ।
 कल्कं सोष्णो लेपो ज्वरेषु शिरोरुजं हन्ति ॥ ५९५ ॥
 क्षीणे कफे ज्वरे जीर्णे स्वल्पदोषे पिपामिते ।
 दाहार्त्ते च पयो योज्यं तन्नवे तु विषं भवेत् ॥ ५९६ ॥
 श्वासात्कामाच्छिरः शूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ५९७ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वय विधिः ॥ ५९८ ॥
 सिताज्यविश्वखर्जुरीमृद्धीकाभिः शृतं पयः ।
 शीतं मधुयुतं पीतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ ५९९ ॥
 त्रिकण्टकबलाव्याघ्री गुडनागरसाधितम् ।

वर्चो मूत्रविवन्धघ्नं शोथज्वरहरं परम् ॥ ६०० ॥
 पृथ्वी च विल्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च ।
 क्षीरावशिष्टं तत्पीत तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ ६०१ ॥
 चूर्णं त्रिवृत्कणा श्यामा त्रिफलानां सिता समम् ।
 भेदिकोष्णरुजादाहगौरवज्वरनाशनम् ॥ ६०२ ॥
 साधितं विल्वपेशिभिर्मूलैर्लामज्जकस्य च ।
 सद्यो हन्ति पयः पीत ज्वरं सम्परिवर्त्तिकम् ॥ ६०३ ॥
 मधुकारग्वधद्राक्षा तिक्तायासफलत्रिकैः ।
 सपटोलैर्जलं भेदि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ६०४ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमन न विरेचनम् ।
 कामन्तु पायसं तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ ६०५ ॥
 अरोचके गात्रसादे वैस्वर्ये वमनादिषु ।
 शान्तज्वरेऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरैः ॥ ६०६ ॥
 ज्वरोष्मणा ज्वरेऽजीर्णे वायुः कुप्यति रूक्षिते ।
 घृत सशमनं तस्य दौस्तस्येवाम्बुवेश्मनः ॥ ६०७ ॥
 कल्याणक कट्फलकं घृतं जीर्णज्वरे पिवेत् ॥ ६०८ ॥
 कुकुट तरुण सद्यः कृत्वा पादान्त्ववर्जितम् ।
 तस्य मांसस्य कुर्वीत शृत पलशतं भिषक् ॥ ६०९ ॥
 बृहती कण्टकारी च शृङ्गीकर्कटकस्य च ।
 वदराणि कुलत्थानि भार्गी ह्यामलिकी तथा ॥ ६१० ॥
 शठीपुष्करमूलञ्च पञ्चमूलं महत्तथा ॥
 एतत्तुलाञ्च मग्नह्य द्विदोषे त्वम्भसः पचेत् ॥ ६११ ॥
 पादशेषं परिस्ताप्य कषाय ग्राहयेद्भिषक् ।
 षड्गुण क्षीरमाहृत्य विपचेत्तु घृताढकम् ॥ ६१२ ॥
 तत्र कल्कीकृतं दद्यादस्त्रल्प पञ्चमूलकम् ।
 तत्काष्ठु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ॥ ६१३ ॥

तस्य काले पिवेन्मात्रां बलं दोषमवेक्ष्य च ।
 जीर्णे तस्मिन्स्तु भुञ्जीत रक्तशाल्योदन तथा ॥ ६१४ ॥
 जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुष्यतां श्वासकासिनाम् ।
 प्रयोज्यं कौक्कुटं सर्पिर्यक्ष्मिणा विषमज्वरे ॥ ६१५ ॥
 लेखनं ब्रह्मणीयञ्च बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौक्कुट घृतम् ।

वासा गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 पक्वाऽनेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ६१६ ॥
 पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
 कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ६१७ ॥

इति वासादिघृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिते काथदुग्धयोः ।
 प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ६१८ ॥
 कल्काच्चतुर्गुणं स्नेहं स्नेहात् काथश्चतुर्गुणः ।
 काथाच्चतुर्गुणं वारि काथ्यः काथसमो मतः ॥ ६१९ ॥
 मृदौ चतुर्गुणं देय कठिनेऽष्टगुणं तथा ।
 कठिनाल्कठिने द्रव्ये देय षोडशिकं जलम् ॥ ६२० ॥
 मृदादि काथ्यसङ्घाते मान उक्ते चिकित्सकाः ।
 मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥ ६२१ ॥
 पलैः षोडशभिः प्रस्थ शुष्काणां तद्विदो विदुः ।
 द्विगुणं स्वरसार्द्राणां तैलक्षारष्टताम्भसाम् ॥ ६२२ ॥
 न लभ्यते रसो येषां काथ तेषान्तु निक्षिपेत् ।
 त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत्पतञ्जलेः ॥ ६२३ ॥
 पिप्पल्यञ्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
 कलिङ्गका त्वामलकौ शारिवातिविषे स्थिरा ॥ ६२४ ॥
 द्राक्षांमलकवीजानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतद् घृत सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ६२५ ॥
 क्षय कास शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 अङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं सन्नियच्छति ॥ ६२६ ॥
 जलस्नेहीषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ६२७ ॥
 इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं क्वापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।
 यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्नेहस्य सम्बिधौ ।
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविश्येते स्नेहवेदिना ॥ ६२८ ॥
 एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम् ॥ ६२९ ॥
 क्षीरवृक्षासनारिष्टजम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
 शिरीषखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ६३० ॥
 कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघनैः ।
 साधित तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरं जयेत् ॥ ६३१ ॥
 इति क्षीरवृक्षाद्य तैलम् ।

चन्दनाद्य हितं तैल शोषाधिकारकीर्तितम् ।
 तथा नारायणं तैल जीर्णज्वरहर परम् ॥ ६३२ ॥
 जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्काशयाश्रिते ।
 स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरूहो यथा विधिः ॥ ६३३ ॥
 इति जीर्णज्वर ।

गुडूच्या रसकल्काभ्या त्रिफलाया वृषस्य वा ।
 मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ ६३४ ॥
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धूलैः पलिकैः पयसा समम् ।
 सर्पिः प्रस्थं शृतं क्षीहविषमज्वरनाशनम् ॥ ६३५ ॥
 इति क्षीरषट्पलं घृतम् ।

अत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।
 द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसम भवेत् ॥ ६३६ ॥
 दशमूलोरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः ।
 सक्षारैर्हन्ति तत्सिद्ध ज्वरकासाग्निमन्दताः ॥ ६३७ ॥
 वातपित्तकफव्याधीन् प्लीहान चापकर्षति ।

इति दशमूलीक्षीरषट्पल घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।
 निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणं दुरालभाम् ॥ ६३८ ॥
 क्त्वा कषाय कल्कार्थं दद्यादामलकीं शठीम् ।
 द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ६३९ ॥
 घृतं पयश्च तत्सिद्ध सर्पिर्ज्वरहर परम् ।
 क्षयकासप्रशमन शिरः पार्श्वरुजापहम् ॥ ६४० ॥

इति बलाद्य घृतम् ।

अत्राप्यष्टगुणैस्तोयैः कथितः काथदुग्धयोः ।
 प्रत्येकं द्विगुणो भागः कर्तव्यो भिषजा घृते ॥ ६४१ ॥
 वासामृतारिष्टभार्गी पञ्चमूलफलत्रिकैः ।
 मपायसमधुद्राक्षा काश्मौर्यै रक्षसन्धितैः ॥ ६४२ ॥
 घृतप्रस्थं विपक्तव्यमेभिर्मात्रामतः पिवेत् ।
 बृहद्वासाघृतं प्रोक्तमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ ६४३ ॥

इति बृहद्वासाद्य घृतम् ।

मञ्जिष्ठातिविषा पथ्या वचा नागररोहिणी ।
 देवदारुहरिद्रा च द्रोणेऽपाम्पालिकान् पचेत् ॥ ६४४ ॥
 काथेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्धितैः ।
 शृङ्गवेरकणाहिङ्गुद्विद्वारपटुपञ्चकैः ॥ ६४५ ॥
 तत्कफाहतसर्वैकज्वरिणाममृतोपमम् ।
 बर्ध्नाहिभारुचिश्वास पाण्डुरोगविकारिणाम् ॥ ६४६ ॥

मलग्रहप्रमेहार्शः प्लीहापक्सारशोषिणाम् ।

उदावर्त्तपरीताना मन्दाग्निकृमिकुष्ठिनाम् ॥ ६४७ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्यं घृतम् ।

कुलत्यकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।

द्विपलान् सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ ६४८ ॥

पञ्चकोलकसप्ताह्वा वयस्था ऋङ्गुतुम्बुरु ।

शठीपुष्करमूलार्कमूल प्रतिविषा वचा ॥ ६४९ ॥

किराततिक्तक मुस्त कर्कटाख्या दुरालभा ।

नक्तमालमुमे पाठे कटुका शिशुतेजनी ॥ ६५० ॥

सोमवल्क द्विरजनी कटुकी कण्टकारिका ।

पटोलनिम्बगोजिह्वा कम्बुका मदनी जटाः ॥ ६५१ ॥

लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलोन्मितान् ।

प्रस्थं चाज्यस्य तत्त्रिङ्गं दीपनं कफवातजित् ॥ ६५२ ॥

हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मश्वासकासार्षसा हितम् ।

दीर्घज्वराभिभूताना ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ ६५३ ॥

इति कुलत्याद्यं घृतम् ।

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा मूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैलं षट्चरणं नाम ह्यभ्यङ्गाज्वरनाशनम् ॥ ६५४ ॥

इति षट्चरण तैलम् ।

लाक्षानिशाकुष्ठशुण्ठी मञ्जिष्ठा च सुवर्चिका ।

मूर्वाचन्दनससिङ्गं तैल तक्रेऽथ षड्गुणे ॥ ६५५ ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्येत दाहं शीतज्वरापहम् ।

इति षट्चक्र तैलम् ।

मूर्वालाक्षाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

वृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ६५६ ॥

आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ६५७ ॥

इत्यङ्गारक तैलम् ।

लाक्षासप्तम तैल तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।

अश्वगन्धा निशा दारु कौन्तीकुष्ठचन्दनैः ॥ ६५८ ॥

समूर्वा रोहिणी रास्ना शताह्वा मधुकैः समैः ।

सिद्धं लाक्षादिक नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥ ६५९ ॥

सर्वज्वरक्षयोन्माद सर्वापस्मारवातनुत् ।

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां प्रशस्यते ॥ ६६० ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।

लामञ्जक चन्दनञ्च गैरिकं नीलमुत्पलम् ॥ ६६१ ॥

एषा भागान् समान् कृत्वा पक्त्वा तोये चतुर्गुणे ।

चतुर्भागावशेषे च गर्भे चैन समावपेत् ॥ ६६२ ॥

रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।

वेतस चोरकं कुष्ठं देवदारुनखत्वचम् ॥ ६६३ ॥

शतपुष्पा पुण्डरीक मांसी मधुकमेव च ।

एभिरक्षसमैः कल्कैः पाषाणेनैव पेषितै ॥ ६६४ ॥

मस्तुशुक्तारनालानामाढकाढकमावपेत् ।

क्षीराढकसमायुक्त तैलप्रस्थ विपाचयेत् ।

तदभ्यङ्गात् क्षपयति तैल दाह न सशयः ॥ ६६५ ॥

वातपित्तभव क्षिप्र ज्वरमेतन्नियच्छति ।

सप्रलापञ्च दृष्ट्याञ्च तालुशोषणमुल्बणम् ॥ ६६६ ॥

ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षःसन्दूषिताश्च ये ।

तेषां कष्टं प्रशमयेतैलं लाक्षादिकं महत् ॥ ६६७ ॥

इति महालाक्षादितैलम् ।

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठा लाक्षा मूर्वा महीषधैः ।

मक्षीरैः साधित तैलमभ्यङ्गाद्वाहशीतनुत् ॥ ६६८ ॥

इति खर्जिकाद्य तैलम् ।

बलामधुकमस्त्रिष्ठा पद्मपद्मकचन्दनैः ।

समुद्रफेन क्लीवेर रजनौगैरिकोत्पलैः ॥ ६६९ ॥

पिट्टैरेतैः पचेत्तैलं मस्तुक्षीर चतुर्गुणम् ।

वातपित्तज्वराज्जीर्णस्तेनाभ्यक्तः प्रमुच्यते ॥ ६७० ॥

इति बलाद्य तैलम् ।

पटोलपिचुमन्दाभ्या गुडूच्यामलकेन च ।

मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ ६७१ ॥

इति पटोलादिस्नेहः ।

पटोलमदनारिष्ट गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

श्वदट्टा मदन शृङ्गी मधुकारिष्टवासकैः ॥ ६७२ ॥

अश्वगन्धेति तैलस्य कार्ष्णिक्कैराढकं पचेत् ।

अनुवासनक तैल सर्वज्वरविनाशनम् ।

कृत्स्नान् वातविकाराश्च नाशयेदपि चोत्थितान् ॥ ६७३ ॥

इति पटोलाद्यनुवासनम् ।

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्या प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगाया न क्रियासङ्करो हितः ॥ ६७४ ॥

षड्भिः केचिदहोरात्रैः केचिदष्टाभिरेव च ।

वक्ष्यन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्त्तनम् ॥ ६७५ ॥

परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भवेत् ।

गुणालाभे तु कर्त्तव्या विश्रामान्तरितक्षया ।

सैव न स्याद्यथा तस्यां पूर्ववत्सङ्कराद्भयम् ॥ ६७६ ॥

ज्वरे पुराणे सङ्क्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।

रूक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ६७७ ॥

चन्दनोत्पलकाश्मर्यमधुकागुरुकल्ककैः ।

मिद्धं तैलं विधातव्यं वस्तौ सर्वज्वरापहम् ॥ ६७८ ॥

इति चन्दनाद्यनुवासनम् ।

घृततैलगुडादींस्तु चैकाहेनैव साधयेत् ।

उषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् बहून् ॥ ६७९ ॥

स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।

वक्त्रौ क्षिप्ते तु नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ६८० ॥

नस्ये मृदुः खरोऽभ्यङ्गे स्नेहे किट्वन्तु मध्यमम् ।

नातिस्थिर पचेद्वस्तौ खरमभ्यञ्जने पचेत् ॥ ६८१ ॥

तत्र स्नेहौषधि विवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुः ।

मधूच्छिष्ठमिव विशदमविलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः ॥

क्षणमवसन्नमौषदिशदं चिकणञ्च यत्र भेषजं सखरम् ॥

इति त्रिधा स्नेहपाकलक्षणम् ।

उक्तञ्च—स्नेहपाकोऽथ कल्के स्यान्मृदुरङ्गुलिलेपिनि ।

न गृह्णात्यङ्गुलि मध्यः शौर्यमाणो खरः स्मृतः ॥ ६८२ ॥

परं पाको मृदुः कार्यो द्रव्यस्य न खरो मतः ।

किञ्चित् वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ६८३ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ ६८४ ॥

घृतस्यैव विपक्वस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ।

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ६८५ ॥

पक्वतैलाद्भवेद्वीर्यं हीनमब्दाद्वितः परम् ।

घृताच्चाब्दात्परं पक्व गुडादेस्त्वद्भूतः परम् ॥ ६८६ ॥

इति तैलपाकविधिः ।

आरग्वधमुशौरञ्च मदनस्य फलानि च ।

पर्यञ्चतस्तौ मधुक निरुहमुपकल्पयेत् ॥ ६८७ ॥

प्रियङ्गुमदनं सुस्तं मधुकञ्च शताह्वया ।

कल्कं सर्पिर्गुडचौद्रैर्ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ ६८८ ॥

इति आरग्वधनिर्दह वस्ति ।

एकादशाष्टौ षट्कञ्च कषायस्य पलं मतम् ।

कफपित्तानिलोत्थेषु विकारेषु यथाक्रमम् ॥ ६८९ ॥

स्नेहस्य त्रिचतु षष्ठाश्वत्वारो मधुनस्तथा ।

पलद्वयन्तु कल्कस्य कर्षं स्यात् सैन्धवस्य च ॥ ६९० ॥

रसक्षीराम्लमूत्राणामेकैकं प्रक्षिपेत् पलम् ।

निरुहकल्पना मात्रा कथितेषा महर्षिणा ॥ ६९१ ॥

इति निरुहमात्राकल्पनावधि ।

विष्णु सहस्रमूर्द्धान चराचरगुरुं विभुम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ ६९२ ॥

ज्योतिश्चक्र धनिष्ठादि वक्ष्यते दिननिश्चयात् ।

दशरात्र धनिष्ठासु ज्वरो भवति देहिनाम् ॥ ६९३ ॥

वारुणेऽपि दशाहेन मृत्युमाप्नोति मानवः ।

षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ ६९४ ॥

उत्तरासु भवेन्मोक्षो दिवसोऽर्द्धं चतुर्दशे ।

चतूरात्राष्टरात्रं वा रेवत्या वर्त्तते ज्वरम् ॥ ६९५ ॥

अश्विनीष्वपि षड्रात्र सुखं भवति देहिनाम् ।

यमदेवे सप्तत्यन्त्रे मरणं पञ्चमेऽहनि ॥ ६९६ ॥

कृतिकासु गृहीतस्य सप्तरात्र भवेज्ज्वरः ।

न मुञ्चेद्यदि सप्ताहादेकविंशति मे सुखम् ।

अत ऊर्ध्वं विषयेन त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९७ ॥

रोहिण्यामष्टरात्रेण मुञ्चेदेकादशेऽहनि ।

मृगे च षडहं ज्ञेयं नवरात्रमथापि वा ॥ ६९८ ॥

आर्द्रायासुपञ्चमस्य पञ्चाहात् मृत्युमादिशेत् ।

ऊर्ध्वं यदि वर्त्तते त्रिपक्षात् संशयो भवेत् ॥ ६९९ ॥

पुनर्वसूपसृष्टेन ज्वरेण परिपीडनात् ।
 त्रयोदशाहान् मुच्येत सप्तविंशेऽथ वाहनि ॥ ७०० ॥
 पुष्पे चिरात् ज्वरितः सप्तरात्रान्निवर्त्तते ।
 अश्लेषासु भवेन्मृत्युर्दीर्घकालक्रमात्तथा ॥ ७०१ ॥
 मघासु द्वादशाहेन मृत्युर्भवति देहिनिः ।
 ऊर्ध्वं याति मघायान्तु पुनरेव सुखी भवेत् ॥ ७०२ ॥
 पूर्वासु चोपसृष्टस्य फाल्गुनीषु भवेद्दश ।
 उत्तरासु तथा चाष्टौ नवरात्रादथापि च ।
 एकविंशतिरात्राद्वा ज्वरः सौख्यत्वमृच्छति ॥ ७०३ ॥
 हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामष्टमेऽहनि ।
 ऊर्ध्वं प्रपद्यमानो वा मुच्येच्चित्रागमे पुनः ॥ ७०४ ॥
 स्वातियोगे दशाहेन मुच्यतेऽथ त्रयेण वा ।
 विशाखासु भवेन्मृत्युरेकविंशतिमेऽहनि ॥ ७०५ ॥
 ज्वरस्तु दिवसानष्टावनुराधासु वर्त्तते ।
 अत ऊर्ध्वं न मुक्त स्यान्नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७०६ ॥
 ज्येष्ठाया पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ।
 स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहे तथा गते ॥ ७०७ ॥
 आषाढायान्तु पूर्वाया नवमेऽहनि मुच्यते ।
 उत्तरासु त्वाषाढासु मासात् क्लिश्यत्यसशयः ।
 अष्टमान्नवमान्मासात्ततोऽस्य सुखमादिशेत् ॥ ७०८ ॥
 अवशेनाष्टरात्रन्तु क्लिश्यन्ति ज्वरपीडिताः ॥ ७०९ ॥
 एतद्भगवता प्रोक्तं नक्षत्राणां विचेष्टितम् ।
 य एव वेत्ति तत्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ७१० ॥
 वसुरग्निरिति धनिष्ठाया वटशृङ्गमौदुम्बर वा जुहुयात् ॥ १ ॥
 तत्वायामीति शतभिषजि जलपुष्पं जुहुयात् ॥ २ ॥
 उत्तरत्रहिगौहि द्वे इति पूर्वभाद्रपदासु शाल्योदनं जुहुयात् ॥ ३ ॥

अहिरिव भोगैरिति उत्तरभाद्रपदासु घृतौदनं जुहुयात् ॥ ४ ॥

पूष्णो प्राशेति रेवत्या फलान्यक्षतानि जुहुयात् ॥ ५ ॥

अश्विना तेजसेत्यश्विन्या गुडौदनं जुहुयात् ॥ ६ ॥

असियम इति भरण्या तण्डुलान् जुहुयात् ॥ ७ ॥

अग्निर्मूर्द्धा इति कृत्तिकासु घृतं जुहुयात् ॥ ८ ॥

हिरण्यगर्भ इति रोहिण्या सर्षपबीजानि जुहुयात् ॥ ९ ॥

त्वन्मसामेति ऋगशिरसि पायसं जुहुयात् ॥ १० ॥

अहः केतुना इति आर्द्रायां कशरां जुहुयात् ॥ ११ ॥

महीमूषमातरमिति पुनर्वसौ तण्डुलं जुहुयात् ॥ १२ ॥

वृहस्पते अति यदर्थं इति पुष्ये घृतपायसं जुहुयात् ॥ १३ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो इति अश्लेषासु सर्षपधौर्जुहुयात् ॥ १४ ॥

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे सुस्त्रैलेय पञ्चकैः ।

वचाकर्चूरमुस्तैश्च सर्षपधिकमुच्यते ॥

इति सर्षपबीजवर्गः ।

इदं पितृभ्य इति मघासु शालितण्डुलं जुहुयात् ॥ १५ ॥

प्रातर्जितं भागमुग्रेति पूर्वफाल्गुनीष्वक्षतानि जुहुयात् ॥ १६ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यमिति उत्तरफाल्गुनीषु घृतं जुहुयात् ॥ १७ ॥

आकृष्णेनेति हस्ते रक्तपुष्पं जुहुयात् ॥ १८ ॥

देवस्य त्वासवितुरिति चित्राया मधुपायसं जुहुयात् ॥ १९ ॥

वायुरग्नेजा इति स्वातिषु तण्डुलान् जुहुयात् ॥ २० ॥

इन्द्राग्नि आगतमिति विशाखायां यवघृतं जुहुयात् ॥ २१ ॥

अनो मित्रो वरुणेति अनुराधासु मसूरं जुहुयात् ॥ २२ ॥

इन्द्रा सुत्रामेति ज्येष्ठासु कनकं तदभावे पीनपुष्पं जुहुयात् ॥ २३ ॥

मूलाय स्वाहेति मूले तिलव्रीह्याज्यान् जुहुयात् ॥ २४ ॥

अपाघन्मुपकिल्बिषमिति पूर्वाषाढे घृतौदनं जुहुयात् ॥ २५ ॥

विश्वेऽय इति उत्तराषाढे मधुरान्नं जुहुयात् ॥ २६ ॥

इदं विष्णुरिति श्रवणे मूर्वास्तदभावे तण्डुलं जुहुयात् ॥ २७ ॥

इति धनिष्ठादिनक्षत्रीत्यन्नज्वरस्वस्थयनम् ।

उरग वरुण आर्द्रा वासवेन्द्र त्रिपूर्वा

यमभहुत विशाखाः पापवारेण युक्ताः ।

तिथि नवमषष्ठी द्वादशीभिस्तुर्थी

मरणसहितयोगो रोगिणां मृत्युरेव ॥ ७११ ॥

स ज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदग्धानि गुरुणि वा ।

असात्प्रान्त्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥ ७१२ ॥

व्यायाममतिचेष्टां चाऽभ्यङ्ग स्नानं विवर्जयेत् ।

तेन ज्वरः शम याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ ७१३ ॥

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नी बलवान् भवेत् ॥ ७१४ ॥

वार्यमाणो दिवा स्वप्न भुङ्क्ता यः सेवते नरः ।

तस्मात्तन्द्रा जडत्वञ्च मोहश्चाप्युपजायते ॥ ७१५ ॥

न जातु तर्पयेत् प्राञ्जः सहसा ज्वरकर्षितम् ।

तेन सशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ७१६ ॥

श्वासो मूर्च्छारुचिः छर्दिस्तृष्णातिसारविड्ग्रहाः ।

हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ७१७ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणैः ।

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ७१८ ॥

ज्वरक्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यस्य केशसीमन्तकृज्ज्वरः ॥ ७१९ ॥

विसन्नस्ताम्यते यस्तु शीते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरुणश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ ७२० ॥

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

वक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ७२१ ॥

हिक्काश्वासदृषायुक्त मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
 मन्ततोच्छसित क्षीण नर क्षपयति ज्वरः ॥ ७२२ ॥
 हतप्रभेन्द्रिय क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
 गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ७२३ ॥
 अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।
 शान्तज्वरोऽपि साध्यः स्यादनुबन्धभयान्नवः ॥ ७२४ ॥
 बलवान् सर्वदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ७२५ ॥
 ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्टता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ७२६ ॥
 दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसञ्ज्ञिता ।
 कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७२७ ॥
 स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाको मुखस्य च ।
 क्षवयुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७२८ ॥
 देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
 पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
 स्वेदक्षयः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
 कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षण स्यात् ॥ ७२९ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलिते ज्वरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अतिसारनिदानमाह ।

गुर्वतिस्निग्धरुक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णे रसात्मैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
 स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
 शोकदुष्टास्त्रुमद्यातिपानैः सात्प्रार्त्तुपर्धयैः ॥ २ ॥
 जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोभिश्चो वायुनाधः प्रणुन्नः ।

सरत्यतीवासितारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधन्तं वदन्ति ॥ ४ ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥ ५ ॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।

विट्सङ्ग आक्षानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ६ ॥

हितं लङ्घनमेवादी पूर्वरूपेषु देहिनः ।

कार्यञ्चानशनस्यान्ते सद्रवं लघुभोजनम् ॥ ७ ॥

विखोदीचोदकं पानं लङ्घनं चास्य शस्यते ।

हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेच्चामेषु मानवः ॥ ८ ॥

खडयूषयवागूभिः पिप्पल्यादि प्रयोजयेत् ।

मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

खडयूषमिति प्रोक्तं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ९ ॥

अग्निसन्दीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ १० ॥

इति खडयूष ।

विल्व सधान्यञ्च सजीरकञ्च पाठा च शुण्ठी तिलसंयुता च ।

पिष्टा षडङ्गः सुकृतो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

दृष्ट्वापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

ज्वरे चैवातिसारे च यवागू सर्वदा हिताः ॥ १२ ॥

आमपक्कक्रम हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।

अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति यवागू ।

ससृष्टमामैर्दोषैस्तु न्यस्तमस्यु निमज्जति ।

पुरीष भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥ १४ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥
 न तु संग्राहकं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
 द्रोषा ह्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥ १६ ॥
 शोथपाण्ड्यामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
 दण्डकालसकाध्मानग्रहखर्शो गदांस्तथा ॥ १७ ॥
 डिम्भो यः स्थविरो वापि वातपित्तात्मकश्च यः ।
 क्षीणधातुबलश्चापि बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १८ ॥
 आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं व्रजेत् ॥ १९ ॥
 स्तोकं स्तोकं विवृद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ।
 अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥
 दीप्ताग्निर्बहुदोषो विबन्धमतिसार्यते ।
 विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २१ ॥
 क्षुत्क्षामस्य विरेके तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ।
 भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ २२ ॥
 योऽतिद्रवं प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्यते ।
 तस्यादौ वमनं योज्यं पश्चात्तृणमेव च ॥ २३ ॥
 शूलानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।
 पिप्पलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा २४ ॥
 पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ।
 आमामातिसारनाशाय काथमेभिः पिवेन्नरः ॥ २५ ॥
 पाठाहिङ्गुजमोदोग्रा पञ्चकोलाब्दजं रजः ।
 उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥

इति आमपाचनविधिः

त्रूषणातिविषाहिङ्गु वचा सौवर्चलाभया ।
 सुखोष्णेनाम्रसा हन्यादामातिसारमुद्धतम् ॥ २७ ॥
 वचा विल्वकणा विश्वा कुलकं कुष्ठदीप्यकम् ।

सविडङ्गं जयेत्पीतमाममुष्णाम्बुना शृतम् ॥ २८ ॥
 हरीतकी सातिविषा हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
 सैन्धव चेति पिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।
 आमातिसारे योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २९ ॥
 आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।
 न त योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ३० ॥
 एरण्डरससम्पिष्टं पक्वमामञ्च नागरम् ।
 आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ ३१ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूल वचा कटुकरोहिणी ।
 पाठा वत्सकवीजानि हरितक्यो महौषधम् ॥ ३२ ॥
 एतदामसमुत्थानमतौसारं सवेदनम् ।
 कफात्मकं सपित्तञ्च सवात हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 श्वदट्टै रण्डधान्यान्ल यवपुष्करसाधिता ।
 पथ्या मधुयुता लीढा शूलग्रन्थिविनाशिनी ॥ ३४ ॥
 नागरातिविषा मुस्तैः काथः स्यादामपाचनः ॥ ३५ ॥
 विल्व मोचरसं पाठा गूडूची विश्वमुस्तकम् ।
 गुडतक्रेण दुर्वार पीत हन्त्युदरामयम् ॥ ३६ ॥
 धान्यनागरमुस्तञ्च बालक विल्वमेव च ।
 आमशूलविवन्धनं पाचनं वक्त्रिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 पित्ते धान्यचतुष्कञ्च शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ।

इति धान्यपञ्चकम् ।

देवदारुवचामुस्त नागरातिविषा भया ।
 सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३८ ॥
 नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः ।
 तृष्णाशूलातिसारघ्नं रोचनं दीपनं लघु ॥ ३९ ॥
 धान्यकातिविषोदीच्य यवानी मुस्तनागरे ।

बलाद्विपणीं विल्वञ्च दद्याद्दीपनपाचने ॥ ४० ॥

अभया नागर मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।

चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्त्तिता ॥ ४१ ॥

आमातिसारमानाह सविवन्ध विसूचिकाम् ।

कमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ४२ ॥

इति चतुःसमा गुटी ।

दलोत्थः स्वरसः पेयो हिञ्जलस्य समाक्षिकः ।

जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥

पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विंशति त्रिगुणैः श्लसि ।

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ॥ ४४ ॥

इति पित्तानुबद्धपाचनम् ।

एरण्डमूलैः सकणैरारनाले विमिश्रिते सयवैः ।

स्निग्धा खादेदभयामामातीसारशूलार्त्तः ॥ ४५ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

केशराजसुनिषन्नकञ्चटं दाडिमस्य फलमर्जुनोद्भवम् ।

काथ एष परिशीलितो नृणां हन्ति साममथशूलमुद्वतम् ॥ ४६ ॥

कलिङ्गातिविषा हिङ्गु पथ्यासौवर्चल वचा ।

शूलस्तम्भविवन्धन्नं पेय दीपनपाचनम् ॥ ४७ ॥

इति कलिङ्गाद्य चूर्णम् ।

स्निग्धामविल्वयवगोक्षुरकोरुबूक-

छिन्नोद्भवा तुषजलैर्मधुनावलीढा ।

बद्धाल्पविट्कमतिसारमसृग्विमिश्रम्

आमातिसारमपि हन्ति हरीतकीयम् ॥ ४८ ॥

निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।

नरं रुक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेत् घृतम् ॥ ४९ ॥

क्षारनागरचाङ्गेरीकीलदध्यन्तसाधितम् ।

सर्पिः पक्वं पिवेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥ ५० ॥

शुण्ठीक्षार सकल्काभ्यां विशिष्ट द्रव्यमिष्यते ।

इति चाङ्गेरीष्टम् । इति आमातिसारः ।

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्गुरान् ।

अवाप्य पिष्ट्वा विपचेद्यवागूं दध्नि तां पिवेत् ।

एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसशयः ॥ ५१ ॥

सलोध्रं धातकी विल्व मुस्ताम्नास्थिकलिङ्गकम् ।

पिवेन्माहिषतक्रेण पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

अम्बुष्टा धातकी लोध्र समङ्गा पद्मकेसरम् ।

मधुकारलुविल्वश्च पक्वातिसारहा गणः ॥ ५३ ॥

पद्मं समङ्गा मधुकं विल्वं जम्बू सलाटुकम् ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदङ्गरम् ॥ ५४ ॥

पक्वातिसारिणे देयो मुस्ताकाथः समाक्षिकः ॥ ५५ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।

शाल्मलीवेष्टकं लोध्रमक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिमध्य लोध्रश्च विल्वमध्यं प्रियङ्गु च ।

मधुकं शृङ्गवेरश्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५७ ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पित्तातिसारनाशनाः ।

उक्ता य उपयोज्यास्तु सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ५८ ॥

इति समङ्गादिचूर्णम् ।

दीर्घवृन्तत्वचं पिष्ट्वा महीषधसमन्वितम् ।

पीतं तण्डुलतोयेन पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥

पथ्याजाजी दुरालभा घोटफलसमन्वितः ।

स्वरसोऽप्यथवा कल्कः पक्वातिसारनाशनः ॥ ६० ॥

नवचूतस्य पर्णानि कपित्थफलमेव च ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पक्वातिसारशान्तये ॥ ६१ ॥

कुटजं वक्त्रिचूर्णञ्च मधुना सह लेहयेत् ।
 चिरोत्थितमतीसारं पक्व पित्तास्रज जयेत् ॥ ६२ ॥
 पक्वः शक्नुदतीसारो ग्रहणी मार्दवाव्यता ।
 प्रवर्त्तते यदा कार्यं क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ६३ ॥
 कञ्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वक्रीवेरम् ।
 जलधरनागरसहित गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६४ ॥
 मोचरसमुस्तानागरपाठाशालूकधातकीकुसुमैः ।
 चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ६५ ॥
 मुस्ता वत्सकवीज मोचरसं विल्वधातकीलोध्रम् ।
 गुडमथितसम्प्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६६ ॥
 अङ्गोटमूलकल्कः सक्षीद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः ।
 सेतुरिव सरिद्वेग भटिति निरुध्यादतीसारम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वा लवाल सुट्टं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
 आर्द्रकस्वरसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ६८ ॥
 नदीवेगोपम घोरं प्रवृद्ध दुर्द्धर नृणाम् ।
 सद्योऽतीसारमजय नाशयत्येष योगराट् ॥ ६९ ॥
 सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतीसारहन्ता ॥ ७० ॥
 अरुण फेनिलं रुक्षमल्पमल्प मुहुर्मुहुः ।
 सक्नुदाम सरक् शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ७१ ॥
 लङ्घनमेकं मुक्ता नान्यदस्तीह भेषज बलिनः ।
 समुदीर्णदोषनिचय शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ७२ ॥
 यथादोषीषधैः सिद्धः यूषो मण्डादिकः क्रमात् ।
 लाजमण्डः कृतो योगैस्तैः कृता हस्तमन्यता ॥ ७३ ॥
 वस्त्रस्रुता यवागूर्वा प्रस्रुतक्षुद्रभक्तकम् ।
 सर्वेषु मलभेदेषु लवणं न प्रयोजयेत् ।
 तद्वि तैक्ष्णप्राप्सरत्वाच्च दोषः क्षोभाय कल्पते ॥ ७४ ॥

सुनिषन्नकवार्त्ताकं कञ्चटं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥
 कपित्थविल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
 ग्राहिणी पाचिनी पेया वाते वा पञ्चमूलिका ॥ ७६ ॥
 पञ्चमूली बला विल्वधान्यकोत्पलविल्वजा ।
 वातातीसारिणे देया शुक्लेणान्यतमेन च ॥ ७७ ॥
 वचा चातिविषा सुस्तं वीजानि कुटजस्य च ।
 श्रेष्ठो वातातीसारे च योगो वैद्येन योजितः ॥ ७८ ॥
 प्रूतिकं मागधी शुण्ठी बलाधान्यं हरीतकी ।
 पक्ताम्बुना पिबेत्सायं वातातीसारशान्तये ॥ ७९ ॥

इति वातातीसारः ।

पीतं रक्तं सितं नीलं दुर्गन्धिहरितं द्रवम् ।
 दाहपाकपिपासा च शक्त्यपित्ताग्रवर्त्तते ॥ ८० ॥
 आम्रान्वयमतिसारं पित्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।
 लङ्घितस्य यथासात्म्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ८१ ॥
 शृतां चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः ।
 पेयाम्बुनामनस्त्रां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ ८२ ॥
 धान्योदीच्यशृतं तोयं तृणादाहातिसारवान् ।
 ताभ्यामेव सपाठाम्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ८३ ॥
 विल्वशक्रयवाभोद बालकातिविषायुतः ।
 कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ८४ ॥
 विल्वविश्वधनोदीच्यधान्यकैः कथितं जलम् ।
 सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 रसाञ्जनं सातिविष कुटजस्य फलत्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ८६ ॥
 माक्षिकेन युतो हन्यात्पित्तातीसारमुख्यणम् ।
 मन्दं सन्दीपयेदग्निं शूलं चाशु निवर्त्तयेत् ॥ ८७ ॥

मधुकं कट्फलं लोभ्रं दाडिमस्य फलं त्वचम् ।
 पित्तातीसारे मध्वाक्तं दापयेत्तण्डुलाब्जना ॥ ८८ ॥
 समङ्गा धातकीपुष्पं विल्व सौवर्चलं विडम् ।
 सक्षौद्रं दाडिमञ्चैककल्कं तण्डुलवारिणा ॥ ८९ ॥
 पीतं पित्तातीसारघ्नं सपित्तं जठरामयम् ॥ ९० ॥
 धान्यकल्केन ससिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ।
 पित्तातीसारे सकृज्जि देय दीपनपाचनम् ॥ ९१ ॥

इति धान्यक घृतम्

मुस्तं वत्सकबीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।
 दार्वीं दुरालभा विल्व बालक रक्तचन्दनम् ॥ ९२ ॥
 बालकं चन्दन मुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ।
 उशीरं चन्दनं लोभ्र नागर नीलमुत्पलम् ॥ ९३ ॥
 पाठा मुस्त हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटज फलम् ।
 फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेर घन वचा ॥ ९४ ॥
 व्रडेते पाचिका योगाः पित्तातीसारानाशनाः ।

इति पित्तातीसार

पित्तवन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
 तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उत्खणः ॥ ९५ ॥
 तत्र तूष्णं क्रिया कार्या रक्तपित्तनिवर्हिणी ॥ ९६ ॥
 ज्ञाते चार्धोदके क्षीरे नागरोत्पलबालकैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी घृन्निपण्या च साधिता ॥ ९७ ॥
 कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
 सद्यो जयेदतिसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ॥ ९८ ॥
 क्लीवेरातिविषा मुस्ता विल्वधान्यकवत्सकम् ।
 समङ्गा धातकी लोभ्रं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ९९ ॥
 हृन्त्यरोचकपिच्छासं विबन्धं सातिवेदनम् ।

सशोणितमतिसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ १०० ॥

इति क्रीविरादि ।

विल्वं छागी पयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ १०१ ॥

गुडेन भक्षयेद्विल्व रक्तातिसारनाशनम् ।

आमशूलविवन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ १०२ ॥

धातकी वदरीपत्र कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोध्रमेकतो दध्ना पिवेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ १०३ ॥

पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्र्यहान्निर्वाहिका हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १०४ ॥

रमाञ्जनं चातिविषा कुटजस्य फलत्वचम् ।

धातुकी शृङ्गवेरञ्च पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥ १०५ ॥

क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुत्क्षणम् ॥ १०६ ॥

निःक्वाथ मूलममल गिरिमल्लिकायाः

सम्यक्पल द्वितयमम्बु चतुःशरावे ।

तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं

क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ १०७ ॥

प्रक्षिप्य मासकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ।

रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यमिह विन्दति ॥ १०८ ॥

इति गिरिमल्लिकाद्यं वृतम् ।

वदरीमूलकल्कन्तु तिलकल्कं तथैव च ।

संगृह्य स्वरस तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।

तत्पिवेन्मधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ १०९ ॥

यष्टीमधुतिलाः कृष्णा पद्मकेसरमुत्पलम् ।

क्षौद्रमत्स्यण्डिका युक्तमाजेन पयसा पिवेत् ॥ ११० ॥

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।

रक्तातिसारं पीत्वा वा तया मिद्धं घृतं नरः ॥ १११ ॥
 क्षीरपिष्ट पिवेन्नोभ्रं यद्ध्याह्वोत्पलमिश्रितम् ।
 रक्तातिसारशमनं शर्करामधुयोजितम् ॥ ११२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुनः कल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
 रक्तसाव जयेच्छीघ्रं धन्वयासरसान्वितः ॥ ११३ ॥
 कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
 आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ११४ ॥
 शल्लकी वदरौ जम्बू प्रियालाम्बार्जुनत्वचः ।
 पीताः क्षीरेण मध्वाद्याः पृथक् शोणितवारणाः ॥ ११५ ॥
 सुस्विन्न कच्चटं बालविल्वं सनवनीतकम् ।
 लिह्याद्रक्तातिसारे च सशूले ग्रहणीगदे ॥ ११६ ॥
 वयस्या शारिवा लोभ्रं शर्करा मधुयष्टिका ।
 पीतः शीतेन पयसा सक्षौद्रो रक्तनाशनः ॥ ११७ ॥
 सुस्तकेन्द्रयवैः काथ सुशीत मधुना युतम् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ११८ ॥
 नवनीत मधुयुत लिह्येद्वा सितया सह ।
 नागकेशरचूर्णं वा रक्तसग्रहण परम् ॥ ११९ ॥
 केशराजसमुद्भूता जलेन गुटिका कृता ।
 क्षयेत्साममतीसारं सशूलं सास्रमाशु च ॥ १२० ॥
 कृष्णमृन्मधुकं लोभ्रं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ १२१ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहलक्षणाग्रमेहेभ्यो रक्तसावाच्च मुच्यते ॥ १२२ ॥
 कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ।
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकमंयुतम् ॥ १२३ ॥
 यावच्च लसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्द्धकर्षं तक्त्रेण पिवेद्रक्तातिसारवान् ।
 अवश्यमरणौघोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम् ॥ १२४ ॥
 कुटजकाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ १२५ ॥
 यो रक्तं शक्तः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतिसार्यते ।
 सपल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ॥ १२६ ॥
 पिवेत्सर्कराक्षौद्रं मथ चैवातिमन्यितम् ।
 नवनीतं पिवेद्युक्त्या तक्रं चानुपिवेन्नरः ॥ १२७ ॥
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपदेक्ष्यते ।
 यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छवस्तिस्तदा हितः ॥ १२८ ॥
 शाल्मलेराद्रपुष्पाणि पुटपाककृतानि च ।
 सङ्कुट्योलूखले सम्यगृह्णीयात् पयसि शृते ॥ १२९ ॥
 गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपल घृततैलयोः ।
 युक्तं मधुककल्केन भाक्षिकत्रिपलेन च ॥ १३० ॥
 तैलाक्तवपुषं दद्याद्वस्तेः प्रत्यागते रसे ।
 भोजयेत् पयसा वापि पित्तातिसारपीडितम् ॥ १३१ ॥

इति पिच्छवस्ति ।

शौरद्रुमाणाञ्च रसे विपक्व तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
 सितापलाङ्गं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ १३२ ॥
 दाहे पाके हितं चाजं पयः क्षौद्रं सशर्करम् ।
 गुदप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ १३३ ॥
 स्वेदोऽथ मूषिकामासैस्तद्वसास्त्रं क्षणं तथा ।
 गुदनिस्सरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३४ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

शम्बूकमासं सुस्निग्धं सतैललवणान्वितम् ।
 ईषद् घृतेन चाभ्यज्य स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १३५ ॥
 गुदभ्रशमशेषेण नाशयेत् क्षिप्रमेव वा ॥ १३६ ॥

मेघनादस्य मूलानि मधुना सितया सह ।

निहन्ति शोणितस्रावं तण्डुलोदकपानतः ॥ १३७ ॥

इति रक्तातिसारः ।

श्वेत विस्रङ्खन स्निग्धं शीतलं मन्दवेदनम् ।

गौरवाऽरुचि हृत्तासैः पुरीषं सार्यते कफात् ॥ १३८ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथम हितं लङ्घनपाचनम् ।

योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १३९ ॥

पूतिकव्योष विल्वाग्नि पाठादाडिमहिङ्गुभिः ।

योजयेत् संस्कृतैर्यूषः श्लेष्मातिसारनाशनः ॥ १४० ॥

गोकण्टकं गुहा व्याघ्री कषायं सुमृतं पिवेत् ।

आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपन पाचनं परम् ॥ १४१ ॥

पथ्यासौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषा वचा ।

आमातिसारकफजं पीतमुष्णास्बुना जयेत् ॥ १४२ ॥

चव्य सातिविषं कुष्ठं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या छर्दिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ १४३ ॥

पथ्याग्नि कटुका पाठा वचा ग्रन्थिकवत्सकैः ।

सनागरैर्जयेत् काथः कल्को वा श्लैष्मिकीं सुतिम् ॥ १४४ ॥

पाठावचान्निकटुकं कुष्ठ कटुकरोहिणी ।

उष्णास्बुपीतान्येतानि श्लेष्मातिसार नाशनम् ॥ १४५ ॥

हिङ्गुसौवर्चल व्योषमभयातिविषावचा ।

पीतमुष्णास्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४६ ॥

कुष्ठ पाठा वचा सुस्तं चित्रकं कटुरोहिणी ।

पीतमुष्णास्बुना चूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४७ ॥

चव्यं सातिविष कुष्ठ पाठा कटुकरोहिणी ।

अभयास्बुधरा शुण्ठी विल्वकर्कटिकायुता ॥ १४८ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।

कृमिशत्रुवचावित्त्व पेशीधान्यककटफलम् ॥ १४६ ॥
 श्लोकार्धविहिता योगाश्चत्वारः कण्टकाः स्मृताः ।
 श्लेष्मातिसारिणे देया ह्येते वर्णबलप्रदाः ॥ १५० ॥
 नागरातिविषामुस्तं यवानीचित्रकं वचा ।
 शुण्ठीपुष्करमूलञ्च पाठा कटुकरोहिणी ॥ १५१ ॥
 भस्मातकास्थीन्यभया धातकी कौटजं फलम् ।
 हिङ्गुसौवर्चलं क्षारं बिडङ्गं विडसैन्धवम् ॥ १५२ ॥
 मूलपिष्टान् समानेतान्वटकानक्षसम्भितान् ।
 क्वायाशुष्कांस्तु तान् ज्ञात्वा दद्याच्छ्लेष्मातिसारिणे ॥ १५३ ॥
 कृमिश्वयथुपाण्डुर्त्तिं म्लीहगुल्मोदरापहान् ।
 ग्रहण्यर्शी विकारघ्नानग्निसन्दीपनान् पिबेत् ॥ १५४ ॥

इति नागराद्यो वटक । इति श्लेष्मातिसार ।

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
 वर्चः कुर्यान्नैकरूपं तृषार्तः ।
 सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः
 साध्यो बालवृद्धावलानाम् ॥ १५५ ॥
 शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वदष्ट्रावित्त्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
 एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ १५६ ॥
 इति बृहच्छालिपर्ण्यादि ।

यवकल्केन संसिद्धा प्रसारिण्यग्निमन्ययोः ।
 यवागूं प्राश्यमानोऽपि वातीसारो सुखी भवेत् ॥ १५७ ॥
 अजमोदा समङ्गा च बालकं पद्मकेसरम् ।
 यवागूं साधयेदेतैः सर्वातीसारनाशिनीम् ॥ १५८ ॥
 शावरकभद्रमुस्ता विश्वीषधवित्त्वधातकीपुष्पैः ।
 सिद्धा तत्र यवागूं देया सर्वातिसारिषु च ॥ १५९ ॥

स्निग्धं कुतूहलदहने चाङ्गेरीपत्रसञ्चयं युक्त्या ।

सिन्धुद्भवेन मिश्रं हन्यरुचिं जठररोगञ्च ॥ १६० ॥

कटूङ्गमोचाह्वघनाम्बु विल्वैः ससारिवावत्सकनागरैश्च ।

जल शृतं सर्वभवं नराणां निहन्त्यतीसारमसक्तवेगम् ॥ १६१ ॥

पञ्चमूलीबलाविल्व गुडूचीमुस्तनागरैः ।

पाठाभूनिम्बक्रीवर कुटजत्वक् फलैः शृतम् ॥ १६२ ॥

हन्ति सर्वानतिसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।

सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १६३ ॥

पञ्चमूलीति सामान्यात्पित्ते योज्या कनीयसी ।

महतौ पञ्चमूली च वातश्लेष्माधिके यथा ॥ १६४ ॥

इति पञ्चमूल्यादि ।

समङ्गातिविषामुस्त क्रीवरं विश्वधातुकी ।

कुटजत्वक्फल विल्वं कायः सर्वातिसारनुत् ॥ १६५ ॥

अभयानागरं सुस्तं गुडेन सह योजितम् ।

चतुःसमेय गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्त्तिता ॥ १६६ ॥

आमातिसारमानाह विषमाञ्च विसूचिकाम् ।

कमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ १६७ ॥

विल्वाब्धधातुकीपाठा शुण्ठीमोचरसः समः ।

पीतो रुन्ध्यादतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ १६८ ॥

दन्तीन्दीवरकेसराजशिखरी क्षीराविकादीप्यकम् ।

सूर्यावर्त्तकजीरकद्वययुत भ्रष्ट मनाक् खर्परे ।

पिष्टा पर्युषिताम्बुना दिनमुखे पीत निहन्त्यान्नृणाम् ।

नानावर्णरुजातिसारकगदं प्रोवाच धन्वन्तरिः ॥ १६९ ॥

पलमङ्कोटमूलस्य पाठादार्योश्च पेषयेत् ।

यष्ट्याम्बुनाक्षमात्रस्य वटी सर्वातिसारहा ॥ १७० ॥

अङ्कोटमूलं तक्रेण ह्यतिसारहरं परम् ।

माहिषेण तु तक्रेण पाठापत्र तथैव च ॥ १७१ ॥
 कुटजत्वक्फल मुस्त काथयित्वा जल पिबेत् ।
 अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुसयुतम् ॥ १७२ ॥
 विभीतकफल दग्ध हन्याल्लवणसयुतम् ।
 महान्तमप्यतीसारं चक्रपाणिरिवाऽसुरान् ॥ १७३ ॥
 वटप्ररोह सपेथ श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा ।
 तं पिबेत्तक्रसयुक्तमतिसारहरं परम् ॥ १७४ ॥
 धातकीनागरं विल्वं सलोभ्र पद्मकेसरम् ।
 जम्बूत्वङ्नागरं धान्य पाठामोचरस तथा ॥ १७५ ॥
 समङ्गा धातकी विल्वं मध्यजम्बाम्रयोस्त्वचः ।
 कपित्थानि विडङ्गानि नागर मरिचानि च ॥ १७६ ॥
 चाङ्गेरी तत्र कोलाम्ल चत्वारस्ते कफोत्तरे ।
 श्लोकार्द्धविहितान् दद्यात् सस्नेहलवणान् गुडान् ॥ १७७ ॥

इति अतीसारे च चत्वारो यूषा ।

अवेदनं सुसम्पन्न दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसार पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १७८ ॥

स्निग्ध घन कुटजवल्कमजन्तुजग्ध-

मादाय तत्क्षणमतीव च पेषयित्वा ।

जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं

वद्व कुशेन च बहिर्घनपङ्कलितम् ॥ १७९ ॥

सुखिन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा

क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।

क्षणात्रिपुत्रमतिपूजित एष योगः

सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ १८० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

काश्मरी पद्मपत्रैश्च पक्ता कटुङ्ग बल्कलम् ।

सपद्मकेसरो ग्राही स्याद्रसो मधुसंयुतः ॥ १८१ ॥

इति श्योनाकपुटपाकः ।

न्यग्रोधादिगणा पूर्णं पुटपाकश्च तित्तिरे ।

द्रवो मधुसितो पेयः पीतो हन्युदरामयम् ॥ १८२ ॥

इति न्यग्रोधादि पुटपाकः ।

शुण्ठीमल्पघृतान्वितां परिवृतां गोधूमपिष्टैस्ततः ।

सद्यो गोमयवेष्टितान्तु विपचेन्मन्दाग्निना चातुरः ॥

शौतीकृत्य सितासमां प्रतिदिनं भक्षेन्नरः पथ्यभुक् ।

सर्वोपद्रवसंयुतानपि जयेद्दीर्घातिसारामयान् ॥ १८३ ॥

इति शुण्ठीपुटपाकः ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तवर्णता ।

भेषजत्वात्पलस्यास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १८४ ॥

कुटजत्वकृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारनुद्भवित् ॥ १८५ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांसेन काथादतिविषारजः ॥ १८६ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मूलं त्वचः पलशतं रक्तस्य कुटजस्य च ।

जलद्रोणे विपाच्यैतत्पादशेषमथोद्धरेत् ॥ १८७ ॥

भूयस्तद्विपचेत्तावद्यावत्सान्द्रत्वमेति च ।

सैन्धवाच्च विडङ्गारं कृष्णेन्द्रियवधातकी ॥ १८८ ॥

जीरं चूर्णं समं कृत्वा मध्वक्तं विलिहेत्ततः ।

ततो महिषदघ्ना च भोजयेच्च तमातुरम् ॥ १८९ ॥

दुर्निवारमतिसारं जयेदेतदसंशयः ॥ १९० ॥

शतं कूटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

काथे पादावशेषेऽस्मिन्नेहीभूते पुनः पचेत् ॥ १९१ ॥

सौवर्चलं यवक्षारं विडङ्गसैन्धवपिप्पली ।

धातकीन्द्रयवा जाजी चूर्णं दत्वा पलद्वयम् ॥ १८२ ॥
 लिह्याद्वदरमात्रन्तु तच्छीतं मधुसयुतम् ।
 पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥
 दुर्वारं ग्रहणी दोषं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १८३ ॥

इति कुटजावलेहः ।

लेहे यत्नास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रव्यकल्कयोः ।
 तत्रापि पादिकः कार्यो द्रवात्कल्को विजानता ॥ १८४ ॥
 कूटजत्वक्फलशत कषायमुपकल्पयेत् ।
 वस्त्रपूत पुनः क्वाथ्य यदा लेहत्वमागतम् ॥ १८५ ॥
 भस्मातकं विडङ्गानि चिफला त्रिकटु तथा ।
 रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च ॥ १८६ ॥
 वचा सातिविषा विल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
 बालकञ्च समङ्गा च प्रत्येकन्तु पल पलम् ॥ १८७ ॥
 त्रिशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।
 मधुनः कुडवं दत्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ १८८ ॥
 एष लेहस्तु शमयेदर्शोरक्तसमुद्भवम् ।
 वातिक पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १८९ ॥
 ये च दुर्नामजा रोगा स्तास्तु सर्वान् व्यपोहति ।
 रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १९० ॥
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथु कामलामपि ।
 अनुपाने च तं दद्याद् दधि तक्र घृत पयः ॥ २०० ॥

इति कुटजावलेहः ।

तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः सङ्कुच्य पक्त्वा रसमाददीत ।
 तस्मिन् सुतप्ते पलसन्मितानि सञ्चूर्ण्य दद्यात् सह शाल्मलेन ॥ २०१ ॥
 पाठां समङ्गाऽतिविषां समुस्तां
 विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

प्रक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्
 दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥ २०२ ॥
 पीतस्त्वसौ कालविदा जनेन
 मण्डेन वाऽजापयसाथ वापि ।
 निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं
 कृष्ण सित लोहितपीतकञ्च ॥ २०३ ॥
 दोषञ्च हन्याद्विविधं सरक्त
 पित्तं तथार्शांसि सशोणितानि ।
 असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं
 निहन्यवश्य कुटजाष्टकोऽयम् ॥ २०४ ॥

इति कुटजाष्टकावलिह ।

तुला द्रव्ये जलद्रोणी द्रोणे द्रव्य तुला मताः ।
 जीर्णे त्वपथ्यभोजी स्यादर्शोभ्यः प्रतिसुच्यते ।
 रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ २०५ ॥

इति कुटजावलिह ।

सदार्थङ्कोटपाठानां मूलं त्वकुटजस्य च ।
 शास्त्रम्लीशालनिर्यासधातकौलोभ्रदाङ्गिमम् ॥ २०६ ॥
 पिष्ट्वाक्षसम्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना ।
 तेनैव मधुसंयुक्तानैकैकान् प्रातरुत्थितः ॥ २०७ ॥
 पिवेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः ।
 अङ्कोटवटको नाम्ना सर्वातिसारनाशनः ॥ २०८ ॥

इति अङ्कोटवटक ।

वत्सकस्याऽमृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमौदकम् ।
 अपयित्वा रसे तस्मिन् पादशेषेऽवतारिते ॥ २०९ ॥
 अष्टौ पलानि शक्रस्य यवाश्चूर्णीकृतानि तु ।
 शुद्धपाकं विदित्वा तु यथा वक्त्रावतारितम् ॥ २१० ॥

सद्यः सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणी गदान् ।

नाशयेद्दीपयेच्चाग्निं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥ २११ ॥

इति वत्सकाद्या गुटिका ।

पलमङ्कोटमूलस्य पाठा दार्वींश्च तत्समाम् ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्भितान् ॥ २१२ ॥

छाया शुष्कां पिवेत् क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

वातपित्तकफप्रायान् इन्द्रजान् सान्निपातिकान् ॥

हन्यात् सर्वानतिसारान् गुटिकेयं प्रयोजिता ॥ २१३ ॥

इति अङ्कोटगुटिका ।

पलाईमरुणायास्तु द्विपलं कुटजस्य च ।

केशराजस्य मूलं तु कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २१४ ॥

सङ्कुच्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।

पूतेऽस्मिन्नर्धतः खण्डं छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २१५ ॥

वित्त्वातिविषयोश्चूर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ।

प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्त्वा पक्त्वा च भक्षयेत् ॥ २१६ ॥

शुद्धं तदनुभुञ्जीत काञ्जिकाभ्युप्रसाधितम् ।

माषगोक्षुरसिद्धं वा छागक्षीरं पिवेन्नरः ॥

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २१७ ॥

इति अपराजितावलेहः ।

वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्चैव त्वगुत्तमा ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥ २१८ ॥

षड्भिरेतैर्धृतं सिद्धं पेयं मण्डविमिश्रितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ २१९ ॥

इति षडङ्गघृतम् ।

कुटजत्वक्फलं लोघ्नं कृष्णा दार्वीमहीषधम् ।

कटुका चेति तैः सिद्धं घृत सर्वातिसारनुत् ॥ २२० ॥

इति कुटजाद्य घृतम् ।

दार्वी सलाक्षा कटुका सविष्ठा त्वक्कोटजाशक्रयवः सकृष्णः ।

एभिर्विपक्व घृतमाशुहन्ति मण्डेन पीत सकलातिसारम् ॥ २२१ ॥

इति समाजघृतम् ।

तुला सङ्गुव्य विल्वस्य पचेत्पादावशेषिताम् ।

सक्षीर साधयेत् तैल श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥ २२२ ॥

धातकी विल्वकुष्ठञ्च रास्ना शुण्ठी पुनर्नवा ।

देवदारुवचामुस्त लोध्र मोचरसान्वितम् ॥ २२३ ॥

सृङ्गान्निना साधितञ्च ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।

विल्वतैलभितित्यात महदात्रेय पूजितम् ॥ २२४ ॥

इति महाविल्वतैलम् ।

ग्रहण्यर्शो विकारे ये स्नेहाद्या उपकल्पिताः ।

तेऽपि चात्र प्रयोक्तव्या यथा दोष विजानता ॥ २२५ ॥

इति सर्वातिसारम् ।

कट्टादिभीरसैः क्रुद्धैः प्रवृद्धौ पित्तमारुतौ ।

व्यासाद्य ग्रहणीं नृणामतीसारकरौ स्मृतौ ॥ २२६ ॥

सशब्दं फेनिलं रुक्षं कषायोदकसन्निभम् ।

पक्वान्तरसवर्णाभं हरिद्राप्रतिमं घनम् ॥ २२७ ॥

विशमूत्र कृष्ण सृजति सशूलं दाहपाकवान् ।

विद्यात्तद्दाहशोषान्त वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २२८ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

आहारो भिषजा योज्यः सर्वदा हितमिच्छता ॥ २२९ ॥

कट्फल मधुक लोध्रं त्वग्दाडिमफलस्य च ।

वातपित्तातिसारघ्नं पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥ २३० ॥

कलिङ्गकं वचा मुस्तं दारु सातिविषा समम् ।

कल्कं तण्डुलतोयेन पिवेत्पित्तानिलामयी ॥ २३१ ॥

फेनिलं बहुशो रक्तं सकलं वेदनान्वितम् ।

विविधं सार्यमाणञ्च वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २३२ ॥

इति वातपित्तातिसारः ।

कटुस्त्वलवणस्निग्धगुरुमिष्टोपसेवनात् ।

श्लेष्मपित्ते प्रकुपिते वक्त्रि सञ्छाद्य देहिनाम् ॥ २३३ ॥

कषायन्तं द्रव स्निग्धं मन्दवेगं सवेदनम् ।

घन शाल्मली पिच्छाभं पद्मपत्रनिभं क्वचित् ॥ २३४ ॥

पिच्छिलं शङ्खवर्णाभं रक्तविन्दुभिराचितम् ।

क्षुत्तृणो चातिबहुले श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३५ ॥

यथा दोषप्रशमनी दद्याद्दीपनपाचनी ।

यवागूर्बद्धदोषाणां श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३६ ॥

शालिपर्णी बला विल्वैः पृथक् पर्णी च साधिता ।

दाडिमान्मयुता पेया श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥

कुटजातिविषा मुस्तं हरिद्रा पर्णिनीद्वयम् ।

सक्षौद्रशर्करं शस्तं श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३८ ॥

मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा च कुटजैः समाः ।

एषां कषायः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तातिसारहृत् ॥ २३९ ॥

मुस्तं हरिद्रे मधुकं पृश्निपर्णी सवृक्षकम् ।

मधुयुक्तं निहन्त्याश्च श्लेष्मपित्तसमुद्भवम् ॥ २४० ॥

सवेदन सरक्तञ्च पुरीष तन्दधाति च ।

श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं चाशु नियच्छति ॥ २४१ ॥

पाठा वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ।

पिवेन्निःकाथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ २४२ ॥

पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ २४३ ॥

लोभ्र चन्दनयष्ट्याह दार्वी पाठाऽनिलोत्पलम् ।

तण्डुलोदकसम्पिष्टं दीर्घवृन्तत्वगन्धितम् ॥ २४४ ॥

पूर्ववत् कथितादस्माद्रसमादाय शीतलम् ।

मध्वक्तं पाययेच्चेतत् कफपित्तोत्तरामये ॥ २४५ ॥

इति लोघ्रादिपुटपाकः । इति श्लेष्मपित्तातिसारः ।

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ।

कुरुतस्तावतीमारं क्रुद्धौ वक्त्रिं निरस्य च ॥ २४६ ॥

द्रवं सफेनं पुरीषं तत्तुल्यमामगन्धिकम् ।

सशब्दं वेदनावन्तं न चामं परिपच्यते ॥ २४७ ॥

नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमक्तमैः ।

प्रसक्तं सन्धिकव्यूजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ॥ २४८ ॥

धान्यपञ्चकसंसिद्धौ धान्यविश्वक्ततोऽथवा ।

आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४९ ॥

चिरविल्वं वचा दारुपञ्चकोलं पुनर्नवा ।

विदारिगन्धा बृहती विल्वाद्यं खण्डितान् यवान् ।

काथो यवागूर्यूषं वा वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५० ॥

विल्वं वत्सकवीजानि पाठाहिङ्गुशिवान्विता ।

वातश्लेष्मातिसारेषु कषायं पाचनं पिबेत् ॥ २५१ ॥

चित्रकातिविषा सुस्तं बालविल्व सनागरम् ।

वत्सकत्वक् फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ २५२ ॥

पूति दारुत्वचं रोध्रं कटूङ्गमथ नागरम् ।

टाडिमास्त्युतं दद्याद्वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५३ ॥

वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ।

तदत्रापि प्रयुञ्जीत सपित्तकफमारुते ॥ २५४ ॥

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।

निहन्त्याच्छेद्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २५५ ॥

पटोलयवधान्याकक्वाथः पेयः सुशीतलः ।
 शर्करा मधुसंयुक्तः हृद्यतीसारनाशनः ॥ २५६ ॥
 म्रियङ्गुञ्जनमुस्ताह्वं पाययेत्तु यथा बलम् ।
 तृणातीसारहृदिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ २५७ ॥
 कणायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
 हृद्यतीसारतट्टाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २५८ ॥
 जम्बास्त्रपल्लवोशीरवटशुङ्गावरोहकम् ।
 तप्तः क्वाथोऽथवा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ॥ २५९ ॥
 गर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णाञ्च दुर्जयाम् ।
 त्रियच्छत्यचिराद्भक्त्युतिं वाऽनेकहेतुकाम् ॥ २६० ॥
 इति हृद्यतीसारः ।

विडङ्गातिविषा मुस्तं दारुपाठा कलिङ्गकम् ।
 परिचेन सन्नायुक्तं शीथातीसारनाशनम् ॥ २६१ ॥
 किराताद्भामृतोदीच्य मुस्तचन्दनधान्यकैः ।
 शीथातिसारहृत्तासतट्टाहज्वरनाशनः ॥ २६२ ॥
 विश्लैषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।
 इतं निहन्यतीसारं ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ॥ २६३ ॥
 इति शीथातीसारः ।

तैस्तैर्भावैः शीचतोऽल्पाशनस्य
 वाष्पोष्मा वै वज्रिमाविश्य जन्तोः ।
 क्रोष्ठं गत्वा श्लोभयेत्तस्य रक्तं
 तच्चाधस्तात् काकणन्ती प्रकाशम् ॥ २६४ ॥
 निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड् वा
 निर्गन्धं वा गन्धवच्चातिसारः ।
 शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं
 रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ २६५ ॥

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।

तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥ २६६ ॥

इति भयशोकजौ अनीसारौ ।

विषार्शः कृमिसम्भूते हिता चोभयशर्मदा ॥ २६७ ॥

शर्करा धातकी लोभ्रैः पाठारलुकपिप्पली ।

समङ्गाभिर्मोचरसपद्मकेसरसंयुतैः ॥ २६८ ॥

अर्शः प्रभावकृमिज विरुद्धपानान्न दोषसम्भूतम् ।

अतिसारभयं शमयति लेहः कल्याणको नान्ना ॥ २६९ ॥

इति कल्याणावलेहः ।

दौसाग्निर्वहुदोषो यो विबन्धं वातिसार्यते ।

विडङ्गत्रिफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २७० ॥

क्षुत्क्षामस्य विरिक्तस्य युञ्ज्यात्येयां विचक्षणः ।

भेषजैर्मरुतघ्नेश्च दीपनैः सम्प्रकल्पिताम् ॥ २७१ ॥

अन्नाजीर्णावद्रुताः चोभयन्तः

कोष्ठ दोषा धातुसङ्घान्मलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेत षष्ठमेनं वदन्ति ॥ २७२ ॥

तत्रापि वमनं कार्यं लङ्घनञ्च यथाक्रमम् ।

शूलानाहप्रसेकान्त वामयेदतिसारिणाम् ॥ २७३ ॥

पिप्पलीलवणाभ्याञ्च साधितेन जलेन वा ।

विश्वोदीचोदकं पानं लङ्घनं वापि शस्यते ॥ २७४ ॥

पिप्पल्यादिः प्रयोक्तव्यो यूषः सह षडादिभिः ॥ २७५ ॥

नागरातिविषा मुस्तं हिङ्गुवत्सकचित्रकाः ।

घनतेजोवती पाठा पिप्पलीन्द्रयवाः समम् ॥ २७६ ॥

सैन्धव कौटजं वीज वचा कटुकरोहिणी ।

विडं पाठामतिविषां कुटजं विश्वभेषजम् ॥ २७७ ॥

एलाकुटजवौजानि लोध्रं सावरकं न्यसेत् ।

वत्सकातिविषा शुण्ठी विल्वहिङ्गुयवाम्बुदाः ॥ ३७८ ॥

श्लोकार्धं विहिता योगाः षडेते पाचना मताः ।

उष्णाम्बुमद्यधान्यान्लैः पीताः वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ २७९ ॥

इति आमपाचनविधिः ।

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्त प्रवाहिकां ता प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २८० ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला

पित्ताक्षदाहा सकफा कफाच्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवाच्च

ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ २८१ ॥

तासामतीसारवदादिशेच लिङ्गं क्रमं चामविपकताच्च ॥ २८२ ॥

तैलं सर्पिर्दधिक्षौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ।

सर्वमालोढ्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां जयेत् ॥ २८३ ॥

कल्कः स्याद्बालविल्वाना तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सारोऽम्लस्नेहाढ्यः सद्यो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २८४ ॥

बलाविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

लिह्याद्वातप्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ २८५ ॥

विल्वपेशी गुडं लोध्रं तैलं मरिचयोजितम् ।

लीढ्वा प्रवाहिकाक्रान्तः क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।

त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २८७ ॥

घातकौ वदरौपत्रं कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकार्दितः ॥ २८८ ॥

त्र्यप्रणं त्रिफला मुस्तं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

विल्वं कर्कटिका द्विङ्गु विडङ्गं सनिदिग्धिकम् ॥ २८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।

तत्प्रयोगं पिवेत्कोलं हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ २८० ॥

इति वृषण्यायं घृतम् ।

इति प्रवाहिका ।

यवाः सक्तश्च लाजानां मूलं पुष्पञ्च शात्तम्लैः ।

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २८१ ॥

त्रिप्रस्थे सलिलस्थैतत् क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरशेषं कषायञ्च पूतं कृत्वा क्षिपेदथ ॥ २८२ ॥

कल्कः शात्तम्लिनिर्यास समङ्गाचन्दनोत्पलम् ।

वत्सकस्य च वीजानि प्रियङ्गु पद्मकेशरम् ॥ २८३ ॥

पिच्छावस्तिरियं सिद्धा सघृतक्षौद्रशर्करा ।

प्रवाहिका गुदभ्रश रक्तस्रव ज्वरापहा ॥ २८४ ॥

इति पिच्छावलि ।

दौमाग्निर्निष्पु रौषो यः सार्यते फेनिलं शक्नोत् ।

स पिवेत् फाणितं शुण्ठी दधितैलसमन्वितम् ॥ २८५ ॥

दध्ना ससारेण समान्त्रिकेन

भुञ्जीत निःसारिकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यकथितेन वापि

क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ २८६ ॥

बला विश्वशृतं क्षीर गुडतैलानुयोजितम् ।

दौमाग्निं पाययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ २८७ ॥

शशमांस सरुधिर समङ्गा सघृतं दधिः ।

विपाच्य खादेत् सेवेच्च मृदन्न शक्नोतः क्षये ॥ २८८ ॥

इति पुरीषक्षये व्यवस्था ।

विवन्धवातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।

सरक्तपित्तश्च प्रयः पिवेत्तृष्णासमन्वितः ॥ २८९ ॥

जीर्णोऽमृतोपमं क्षीरमतीसारं सुयोजितम् ।

अचिरोत्थं च तत्प्रेयमपान्नागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ ३०० ॥

अथ असाध्यलक्षणमाह ।

पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत् पिण्डनिभन्तनु ।

घृततैलवसा मज्जा वेशवार पयोदधि ॥ ३०१ ॥

मासधावन तोयाभ कृष्ण नीलारुणप्रभम् ।

कर्बुर मेचक स्निग्धं चन्द्रकोपगत घनम् ॥ ३०२ ॥

कुणपं मस्तुलुङ्गामं सगन्धं कथित बहु ।

दृष्ट्वादाहभ्रमश्वासहिक्कापार्श्वस्थि शूलिनम् ॥ ३०३ ॥

सम्भूर्च्छाऽरतिमोहैश्च युक्त पक्ववलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ ३०४ ॥

असद्वतगुद क्षीण शूलाभानैरुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥ ३०५ ॥

श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नर वृद्धमतिसारो विनाशयेत् ॥ ३०६ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो

यैस्तैरतिसारगदो न सिध्येत् ।

वृद्धस्य नून ग्रहणीविकारो

ऽहत्वा तनुं नैव निवर्तते तु ॥ ३०७ ॥

शोथं शूल ज्वरं मूर्च्छा श्वास कासमरोचकम् ।

कृदिं दृष्ट्वाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥ ३०८ ॥

हस्तपादाङ्गुली सन्धि प्रपाप्नो मूत्रविट्ग्रहः ।

पुत्रीषस्योष्णतातीव कोष्ठभेदी न जीवति ॥ ३०९ ॥

यस्योच्चारं विना मूत्र सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ३१० ॥

स्नानावगाहमभ्यङ्गं गुरुस्निग्धञ्च भोजनम् ।

व्यायाममग्निसन्तापमतीसारे विवर्जयेत् ॥ ३११ ॥

इति अतिसारनिदानचिकित्साधिकारः ।

अथ ज्वरातिसारमाह ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।

तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितः पुनः ॥ ३१२ ॥

च्यवमान ज्वरोत्पृष्ट उपेक्षित मल सदा ।

अतिप्रवर्त्तमानन्तु साधयेत् त चिकित्सकैः ॥ ३१३ ॥

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।

न तन्मिलितयोः कार्यं मन्योन्य वर्द्धते यतः ॥ ३१४ ॥

अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सकैः ॥ ३१५ ॥

लङ्घनमुभयोर्युक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।

उत्पलषष्टिकसिद्धं लाजामण्डादिकं पेयम् ॥ ३१६ ॥

पृश्निपर्णी बलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।

ज्वरातिसारे पेयां वा पिवेत् सास्त्रां श्रुतां नरः ॥ ३१७ ॥

धातकी काथसंसिद्धा विश्वभेषजसंस्कृता ।

दाडिमान्मथुता पेया ज्वरातिसारशूलिनाम् ॥ ३१८ ॥

एरण्डमूलयवगोक्षुरकारनालैः

स्त्रिन्ना लिहन्ति विजयां मधुना युतां ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्त्युदरामयास्तु

सर्वे सशूलविषमज्वरकासयुक्ताः ॥ ३१९ ॥

कणा करिकणा लाजा गणो मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य दृष्ट्यावम्योश्च नाशनः ॥ ३२० ॥

पाठेन्द्रियवभूनिम्ब सुस्त पर्पटकाश्रुता ।

जयत्याममतीसारं ज्वरञ्च समहौषधम् ॥ ३२१ ॥

नागरातिविषा सुस्तं भूनिम्बाश्रुतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः काथः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३२२ ॥

इति नागरादि ।

क्रीवैरातिविषा मुस्त विल्वनागरधान्यकम् ।

पिवेत्पिच्छा विबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ।

सरक्तं हृन्त्यतीसारं सज्वर वाथ विज्वरम् ॥ ३२३ ॥

इति क्रीवैरादि ।

गुडूच्यतिविषा धान्य शुण्ठी विल्वान्द बालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ॥ ३२४ ॥

पिवेत्कषाय सक्षीद्रं पिपासादाहनाशनम् ।

ज्वरातिसारसन्ताप नाशयेदविकल्पतः ॥ ३२५ ॥

इति गुडूचादि ।

वत्सकस्य फल दारु रोहिणी गजपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका ॥ ३२६ ॥

द्वावेतौ सिद्धयोगौ तौ श्लोकार्द्धेनाभिभाषितौ ।

ज्वरातिसारशमनी विशेषाद्दाहनाशनौ ॥ ३२७ ॥

उत्पल दाडिमत्वच पद्मकेसरमेव च ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३२८ ॥

उशीर बालकं मुस्तं धान्यक विश्वमेव च ।

समङ्गा धातकी लोभ्रं विल्वं दीपनपाचनम् ॥ ३२९ ॥

हृन्त्यरोचकपिच्छाम विविध सातिवेदनम् ।

सशोणितमतीसार सज्वर वाथ विज्वरम् ॥ ३३० ॥

विल्वबालकभूनिम्ब गुडूची धान्यनागरैः ।

कुटजान्दयुतः काथो ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ३३१ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं केशरं नीलमुत्पलम् ।

तण्डुलोदकसयुक्तं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३२ ॥

नागरातिविषा मुस्ता गुडूची विश्ववत्सकैः ।

कषायः पाचनः शोथज्वरातिसारवारणः ॥ ३३३ ॥
 सुस्तकातिविषा शुण्ठी वत्सकाभयतिक्तकैः ।
 सर्वातिसारहृत्तास सर्वशोफज्वरापहः ॥ ३३४ ॥
 काथेन दशमूलस्य विश्वमक्षयुग पिवेत् ।
 ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ ३३५ ॥
 सुस्तकविश्वातिविषा गोपी भूनिम्बवत्सककाथः ।
 मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातिसारं जयेद्बोरम् ॥ ३३६ ॥
 नागरामृतभूनिम्ब विल्वामलकवत्सकैः ।
 समुस्तातिविषोशैरैर्ज्वरातिसारहृज्जलम् ॥ ३३७ ॥
 व्योषं वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
 चित्तकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां वचाम् ॥ ३३८ ॥
 श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं सर्वं तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ।
 सर्वमेकत्र संयोज्य प्रपिवेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ३३९ ॥
 सक्षौद्रं वा पिवेदेतत्पाचनं ग्राहि दीपनम् ।
 तृणारुचिप्रशमनं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३४० ॥
 कामला ग्रहणीदोषान् गुल्मं प्लीहानमेव च ।
 प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुच्चापकर्षति ॥ ३४१ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

कटुङ्गविल्वजम्बास्थिकपित्तं सरसाञ्जनम् ।
 लाला हरिद्रे क्लीवेरं कटुफलं शुकनासिकाम् ॥ ३४२ ॥
 लोध्रं मोचरसः शङ्खं धातकी वटशुङ्गकम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ ३४३ ॥
 क्षायाशुष्कान् पिवेद्यातर्ज्वरातीसारशान्तये ।
 रक्तपित्तज्वरहराञ्ज्वलातिसारनाशनान् ॥ ३४४ ॥

इति कटुङ्गाद्यो वटकः ।

पाठामतिविषा निम्ब समङ्गा चन्दनं जलम् ।

धातकी सुस्त भूनिम्बं जटासांसी सनागरम् ॥ ३४५ ॥

दावीं च समभागानि घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

सज्वरेऽस्त्रिन्नतिसारे ग्रहण्यां पाण्डुरोगिणि ।

मूत्रकृच्छ्रे गुदसावे विषूच्यामलसे हितः ॥ ३४६ ॥

इति पाठाद्य घृतम् । इति ज्वरातिसारनिदानम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलिते अतिसाराधिकारः समाप्तः ।

अथ ग्रहणीनिदानमाह ।

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्ने रहिताग्निः ।

भूयः सन्दूषितो वक्त्रिर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

तस्मात्कार्थ्यः परिहारस्त्वतिसारे विरिक्तवत् ।

यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥ २ ॥

मांसासृङ्गेदसां तिस्रश्चतुर्थी श्लेष्मधारिणी ।

पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी चग्निधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सकला स्मृताः ॥ ३ ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम या पूर्वं समुदाहृता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

नाभेरुपरि सा ह्यग्निर्बलोपस्तम्भवञ्जिता ॥ ५ ॥

अपक्वं धारयत्यन्न पक्वं सृजति चाप्यधः ॥ ६ ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः ।

तस्मात् सन्दूषिते वक्त्रौ ग्रहणी दूष्यते नृणाम् ॥ ७ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ८ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्वच्च मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ९ ॥
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं लक्षणालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 कटुतिक्तकषायातिरूक्ष शीतान्नभोजनैः ।
 प्रमितानशनाद्यध्वं वेगनिग्रहं मैथुनैः ॥ ११ ॥
 मारुतः कुपितो वक्त्रं सञ्छाद्य कुरुते गदान् ॥ १२ ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरा गता ।
 कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ १३ ॥
 पार्श्वोरुवच्चणग्र्यावा रुग्भीक्षणं विषूचिका ।
 हृत्पीडाकार्श्यदौर्वल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ॥ १४ ॥
 गृद्धिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ।
 जीणे जीर्यति चाध्मानं भुङ्क्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ १५ ॥
 सवातगुल्मं हृद्रोगं प्लीहाशङ्खी च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वाभं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासादितोऽनिलात् ॥ १६ ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोषं मज्जीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सामातीसारभेषजैः ॥ १७ ॥
 दोषं सामं निरामञ्चं विद्यादन्नातिसारवत् ।
 अतिसारोक्तं विधिना तस्यामञ्चं विपाचयेत् ॥ १८ ॥
 विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलकं संस्कृतम् ।
 दद्यात्पेयादि लघून् योजयेत् पुनः दीपनम् ॥ १९ ॥
 पञ्चकोलकयूपस्तु मूलकानां रसोऽथवा ।
 सुस्निग्धो दाडिमाम्लश्च वातनुद्गोजने हितः ॥ २० ॥
 पेयादि पटु लघून् पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेत् भिषक् ॥ २१ ॥
 कपित्थं विल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।

यवागूः पाचयत्याम शक्तत् संवर्त्तयत्यपि ॥ २२ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवम् ।

पथं मधुरपाकत्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ॥ २३ ॥

कषायोष्णविकाशित्वा द्रौढ्याच्चैव कफे हितम् ।

वाते स्वादुस्त्वान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहितम् ॥ २४ ॥

शुण्ठी समुस्तातिविषां गुडूचीं पिवेत् समांशं कथितां जलेन ।

मन्दानलत्वे सततामताया मामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २५ ॥

पिप्पली वृहतीव्याघ्री यवक्षार कलिङ्गकाः ।

चित्रकं शारिवापाठाशठी लवणपञ्चकम् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णं पाययेद्भ्रा सुरयोष्णान्भसापिवा ।

मारुतग्रहणीदोषे शमन परमं मतम् ॥ २७ ॥

इति पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

धान्यकाति विषोदीच्य यवानौ मुस्तनागरम् ।

बलाद्विपर्णीविल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ २८ ॥

कलिङ्गं हिङ्गुतिविषा वचा सौवर्चलाभया ।

दार्वीं ग्रन्थिकमूलेन पातव्योष्णेन वारिणा ॥ २९ ॥

नागरं कौटजं वीजं पिप्पली वृहतीद्वयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ३० ॥

चूर्णयित्वा सुरामण्डं दधिकोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ।

पिवेदग्नि विवृद्धयर्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ३१ ॥

यवानौ व्योषसिन्धूत्य जीरकद्वयहिङ्गुजम् ।

आद्यग्रासाशितं साज्यं चूर्णं वातनुदग्निहृत् ॥ ३२ ॥

इति हिङ्गुटकम् ।

कृष्णाविड विजयाना गुटिका सर्पिभतीपाने ।

ग्रहणीदोषे स्वरुचिमन्दाग्नि शक्तद्विबन्धे च ॥ ३३ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूल द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गुजमोदाञ्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ३४ ॥
 गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
 कृता विपाचयत्याम दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३५ ॥
 मौवर्चलं सैन्धवञ्च विडमौद्भिदं मेव च ।
 सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ३६ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

ज्ञात्वातु परिपक्व च वातजं ग्रहणीगदम् ।
 दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥
 धान्यवित्त्ववलाशुण्ठीतालपर्णीशृतं जलम् ।
 स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ३८ ॥
 द्विपञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३९ ॥
 शरबीजं यवान् कोलान् कुलत्यानाकुलीकृतान् ।
 पाचयेदारणालेन दध्ना सौवीरकेण च ॥ ४० ॥
 चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 स्वर्जिका यावश्शूकानां क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 सैन्धवोद्भिदंसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
 ससौवर्चलपाकानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ४२ ॥
 विनय चूर्णितांस्तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।
 करोत्यग्निबलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ४३ ॥

अत्र शुष्कमानेन द्विपञ्चमूलादीनां षट्पञ्चाशत्पलाधिक-
 पलशतद्वयमारणालादीनामन्यतमस्य च चतुर्भिर्द्रोणैर्निष्काथ्य
 द्रोणावशेष इष्यते स्वर्जिकाक्षारं यवक्षारयोरपि द्विपलि-
 कत्वम् ।

इति द्विपञ्चमूलाद्यष्टमम् ।

पञ्चमूल्यभयाव्योषं पिप्पलीमूलसैन्धवैः ।

रास्नाच्चारद्वयाजाजी विडङ्गशठीभिर्वृतम् ॥ ४४ ॥

शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ।

तक्रमस्तुसुरामण्डसीवीरकतुषोदकैः ।

काञ्चिकेन च तत्पक्वं पीतमग्निकर परम् ॥ ४५ ॥

शूलगुल्मोदरानाहकासानिलगदापहम् ॥ ४६ ॥

पञ्चमूल कनीयासमत्र । इति पञ्चमूलाद्य घृतम् ।

चथ्यचित्रकपाठानां तेजोवत्यास्तथैव च ।

कणापिप्पलीमूलानां भागान् दद्याच्चतुष्पलान् ॥ ४७ ॥

पलानि चाष्टौ मुस्तायाः सुनिशामुष्टयस्त्रिह ।

आस्फोतायाः प्रबालानां मालतीकरवीरयोः ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कतापसाऽक्षोटकस्य च ॥ ४८ ॥

एतान् सङ्गुह्य विपचेत् जलद्रोणचतुष्टये ।

चतुर्भागावशेषन्तु कुर्यान्मन्देन वङ्गिना ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषे स्याता प्रत्येकं त्रिपलोन्मिते ।

पिप्पलीनाञ्च कुडव विडङ्गाना घनस्य च ॥ ५० ॥

तथा वत्सकबीजानां कल्कार्थं सम्प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥

च्चारस्य यावशूकस्य स्वर्जिकायास्तथैव च ।

विडसैन्धवयोश्चैव दद्याद् द्वे द्वे पले शृते ॥ ५२ ॥

ततस्तेन कषायेण कल्कैरेभिश्च पेषितैः ।

दधिमस्त्वन्त्युक्तैश्च पचेद्द्वयो घृताढकम् ॥ ५३ ॥

सांखुकल्क पिवेत् कर्षं विष्टम्भे द्विगुणं पिवेत् ।

उष्णोदकानुपानञ्च कुर्याज्जीर्णेऽथ भोजनम् ॥ ५४ ॥

अनेन ग्रहणीदोषाः सर्वे नश्यन्ति देहिनाम् ।

कफवातश्रयश्चैव गुल्मश्चैव चतुर्विधः ॥ ५५ ॥

अर्शासि नाशयत्येव ग्लौहान शमयत्यपि ।

महदग्निघृततन्त्रेतद्भिषजा परिचक्ष्यते ॥ ५६ ॥

स्निग्धं भुञ्जीत चाप्यन्नं मांसं खादेच्च मेदुरम् ।

अत्यग्निनाशनार्थाय भक्षयेन्मधुना सह ॥ ५७ ॥

इति महदग्निघृतम् ।

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोलनम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ५८ ॥

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।

घृतं निहन्याच्छयथुं ग्रहणीं सामवातजाम् ॥ ५९ ॥

इति शुष्कीघृतम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

खदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका ॥ ६० ॥

चाङ्गेरी स्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तद्वृतं कफवातनुत् ॥ ६१ ॥

अर्शासि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रशार्त्तिमानाहमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति वृद्धचाङ्गेरीघृतम् ।

वस्त्रिकर्म भिषक् कुर्यान्मन्दाग्नेः सक्तवर्चसः ॥

इति वातग्रहणी ।

कट्वजीर्णविदा ह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्लक्षणम् ।

संप्लावयेच्चानिलं वै जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्थ्यते द्रवम् ।

पूत्यन्तोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितडर्दितः ॥ ६४ ॥

वक्त्रे प्रदूषणं पित्तं विरेकैर्वमनेन वा ।

हृत्वा भोज्यैर्लघुग्राही दीपनैरविदाहिभिः ॥ ६५ ॥

त्रिभिः सप्तहयेद्वह्निं चूर्णस्निग्धैश्च तित्तिक्तैः ॥ ६६ ॥

रसाञ्जनमतिविषा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

नागर धातकी चैव सज्जीद्र तण्डुलाम्बुना ॥

पित्तग्रहणीदोषार्शो रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ ६७ ॥

इति रसाञ्जनादि चूर्णम् ।

पाठावत्सकबीजानि चित्रकं विश्वमेघजम् ।

पिवेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ ६८ ॥

पित्तश्लेष्माभिभूतानां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ ६९ ॥

इति पाठादिकाथचूर्णम् ।

नागरातिविषा मुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् ।

वत्सकत्वक्फल विल्वं पाठा तिक्तकरोहिणी ॥ ७० ॥

पिवेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ७१ ॥

अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ७२ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

जलमष्टगुणं दद्यात् पलं कण्डिततण्डुलान् ।

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ ७३ ॥

इति तण्डुलोदकविधिः ।

भूनिम्बकटुका व्योषं मुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडशं चूर्णयेत् ॥ ७४ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषं गुल्मनुत् ।

कामला ज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥ ७५ ॥

गुडयोगाद् गुडाम्बुं स्याद् गुडवर्णं रसान्वितम् ।

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

पाठा विल्वानल व्योषं जम्बूदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषा मुस्ता दार्वी भूनिम्बवत्सकैः ॥ ७६ ॥

सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।

सक्षौद्रञ्च पिवेच्छर्दिं ज्वरातिसारशूलवान् ॥ ७७ ॥

तड्दाहग्रहणीदोषाऽरोचकानलसादजित् ।

इति पाठाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठा मूर्वा कुटन्नटम् ।

षड्ग्रन्था शारिवाऽऽस्फोता सप्तपर्णापरुषकान् ॥ ७८ ॥

पटोलोदुम्बराश्वत्यवटप्लक्षकपित्तकान् ।

कटुका रोहिणी मुस्त निम्बञ्च द्विपलांशकम् ॥ ७९ ॥

द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतं पचेत् ।

किराततिक्तेन्द्रियवबीरामागधिकीत्पलैः ॥ ८० ॥

कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

किराततिक्त षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।

चन्दनं पद्मकोशीरं दावींत्वक्कटुरोहिणी ॥ ८१ ॥

कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैला सौराष्ट्रतिविषा वचा ॥ ८२ ॥

मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्वा पर्पटकं तथा ।

तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं सर्वं घृतेन वा ॥ ८३ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशूलगुल्मारुचिज्वरान् ।

कामलां सन्निपातञ्च मुखरोगञ्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद् घृतम् ।

हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलान् ॥ ८५ ॥

इति मसूराद्यं घृतम् ।

मसूराणां पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् दद्याद्विल्वं पलाष्टकम् ॥ ८६ ॥

घृतप्रस्थं पचेद्बीमान् शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ।

प्रवाहिकामतिसारं ग्रहणीदोषमेव च ॥ ८७ ॥

हन्यात् क्षिप्रमसन्देहं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।

भिन्नविट्के प्रसंशन्ति मसूरघृतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति तन्वान्तरोक्त मसूर घृतम् ।

ब्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथ मुषित परिवर्जयेत् ।

नव धान्यमभिष्यन्दि लघु सवत्सरोषितम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ ८९ ॥

कलिङ्गफलकल्केन घृतप्रस्थ प्रसाधितम् ।

कफपित्तसमुद्भूतां ग्रहणीं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ९० ॥

इति कलिङ्ग घृतम् । इति पित्तग्रहणीनिदानम् ।

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्वन्ध्यग्निं कुपितः कफः ॥ ९१ ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखात् हृत्तासकृद्यरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठौवनपीनसाः ॥ ९२ ॥

हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमित गुरुम् ।

दुष्टो मधुर उद्गार सदन स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ९३ ॥

भिन्नामश्लेष्मसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ।

अकृशस्यापि दीर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥ ९४ ॥

तस्याश्चिकित्सामाह ।

ग्रहण्यां कफदुष्टाया तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

लवणाम्लकटुक्षारैः क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥ ९५ ॥

शुण्ठी मुस्त विङ्गञ्च सुरातक्रोष्णवारिणा ।

श्लैष्मिकं ग्रहणीदोषं पीतं हन्यग्निवर्द्धनम् ॥ ९६ ॥

पालाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गहरीतकी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं पाठा धान्यकनागरम् ॥ ९७ ॥

कर्षिकानुदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषिते ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ ८८ ॥

इति यवागूविधिः ।

समूलां पिप्पलीं क्षारी द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभया रास्ना शठी मरिच नागरम् ॥ ८९ ॥

कृत्वा समाश तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलमासाग्निवर्द्धनम् ॥ १०० ॥

इति पिप्पलाद्य चूर्णम् ।

व्योषं साम्प्रत्वचं वत्सं चूर्णयेत् तण्डुलाम्बुना ।

निपीत ग्रहणीदोष कामला पाण्डुरोगजित् ॥ १०१ ॥

प्रमेहारुच्यतीसार गुल्म शोथज्वरापहः ॥ १०२ ॥

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।

अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ १०३ ॥

सक्षारः सर्पिषा पीतो भोज्योवाप्यव चूर्णितः ।

हृत्पाण्डु ग्रहणीदोषगुल्मोदावर्त्तशूलनुत् ॥ १०४ ॥

इति भल्लातकक्षारः ।

दुरालभाकरञ्जी द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वीं पाठा मारग्वधं तथा ॥ १०५ ॥

गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।

दग्धा तच्च पिबेत् क्षार बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १०६ ॥

इति दुरालभादि क्षारः ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोल निम्बपर्पटम् ।

दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०७ ॥

इति भूनिम्बाद्य क्षारः ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणी ।

सुस्तकं वस्तमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०८ ॥

इति हरिद्राद्य क्षारः ।

यवक्षारं दशपलं सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ।
 भस्मातकानि त्रिवृता चित्रक त्रिफलात्वचः ॥ १०८ ॥
 स्नुह्यर्कयोश्च दुग्धञ्च तैलस्य च घृतस्य च ।
 प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णैरेतैर्विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥
 तद्वाहयेन्महाक्षारं पाययेच्च सुखाम्बुना ।
 ग्रहणीदीपने श्रेष्ठो गुल्मार्शोक्मिनाशनः ॥ १११ ॥
 इति महाक्षार ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डाक्षिपलं लवणत्रयात् ।
 वार्त्ताकुङ्कुडव चार्काद्विल्वे द्वे चित्रकात्पले ॥ ११२ ॥
 दग्धानि वार्त्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।
 भुक्तं भुक्तं पचन्त्याश्च कासश्वासाशंसां हिताः ।
 विसूचिका प्रतिश्याय हृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ११३ ॥
 इति वार्त्ताकुण्डिका ।

नवपिप्पलीमध्वाक्ते कलशेऽगुरुधूपिते ।
 मध्वाढक जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ११४ ॥
 कुङ्कुमार्धं विडङ्गस्य पिप्पल्याः कुङ्कुमं तथा ।
 चतुर्थकांश्च त्वक्क्षीर केसर मरिचानि च ॥ ११५ ॥
 त्वगेलापकचूर्णं क्रमुकाऽतिविषा घनान् ।
 हरेण्वेले तु तेजोह्वा पिप्पलीमूल चित्रकान् ॥ ११६ ॥
 कर्षिकं संस्थितं मांसमेतद्रूढं नियोजयेत् ।
 मन्दं सन्दीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ ११७ ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोग कुष्ठार्शः श्वयथुज्वरान् ।
 वातश्लेष्मामयांश्चान्यानरिष्टोऽयं व्यपोहति ॥ ११८ ॥
 इति मध्वादिष्ट ।

द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडङ्गस्य ततोऽर्द्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धञ्च तथा भस्मातकाढकम् ॥ ११९ ॥

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव द्रोणेऽपाञ्च विपाचयेत् ।
 द्रोणावशेषं तच्छीतं मध्वाढकसमन्वितम् ॥ १२० ॥
 एला मृणालागरुभिः चन्दनागुरुधूपिते ।
 कुम्भे मासि स्थिते तापे मासान्ते त वियोजयेत् ॥ १२१ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष ह्रहणी रक्तपित्तनुत् ।
 शीथकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणाञ्च नाशनः ॥ १२२ ॥

इति मधुपुष्पासवः ।

द्विपञ्चमूलरजनी जीवकर्षभचित्रकान् ।
 पृथक् पञ्चपलैर्भागैः श्वतुर्द्रोणेऽश्वसः पचेत् ॥ १२३ ॥
 द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य कुडवं क्षिपेत् ।
 चर्णितान् पलिकान् सर्वान् दद्याच्चात्र समाक्षिकान् ॥ १२४ ॥
 प्रियङ्गुपुष्प मञ्जिष्ठा विडङ्ग मधुकं कणा ।
 लोध्र सावरकं चैव मासाङ्गं स्थापयेत् क्षितौ ॥ १२५ ॥
 दशमूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तनुत् ।
 आनाह कफ हृद्रोग पाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १२६ ॥

इति दशमूलासवः ।

प्रास्थिकी पिप्पलीप्रस्थं गुडं प्रस्थं विभीतकम् ।
 उदकप्रस्थसयुक्तं यवप्रस्थं निधापयेत् ॥ १२७ ॥
 तस्मात् सुजातात्तु पलं सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
 पिबेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १२८ ॥
 स्वस्थोऽपि यः पिबेन्मास नरः स्निग्धरसाशनः ।
 तस्याग्निं दीपयत्येष आरोग्याय प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

इति पिण्डासवः ।

वृहतीचित्रकक्षारः सप्तवारपरिस्तुतः ।
 द्विगुणेन घृतं पक्वं बर्धयत्याशु पावकम् ॥ १३० ॥

इति वृहतीचित्रकक्षारघृतम् ।

स्यान्मान्यं जठरस्याग्ने र्यस्य स्यान्न मलच्युतिः ।

तस्य वज्जिकरं पक्कं युक्तियुक्तं हितं घृतम् ॥ १३१ ॥

इति श्लेष्मयहणी निदानम् ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १३२ ॥

त्रिदोषविधिवद्वैद्यः पञ्चकर्माणि कारयेत् ।

सर्वजायां ग्रहण्यन्तु सामान्यो विधिरीक्ष्यते ॥ १३३ ॥

दौपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टं घृतानि च ।

प्रविभज्य यथाऽवस्थं सर्वजे वस्तिकर्म च ॥ १३४ ॥

घृतक्षाराऽऽसवाऽरिष्टान् दद्यादग्निविवर्द्धनान् ॥ १३५ ॥

शतावरी चन्दनपद्मकोत्पलं

प्रियङ्गुपाठामगधास्थिराभिः ।

विल्वाजमोदातिविषा समङ्गा

जीवन्ति वज्जीन्द्रयवैः सुपिष्टैः ॥ १३६ ॥

घृतं कषाये तु कलिङ्गकानां

पक्कं निहन्त्याद् ग्रहणीं त्रिदोषाम् ।

पित्तातिसारं रुधिरप्रवाहं

तथार्शसो दोषसमूहबन्धम् ॥ १३७ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

आरुष्करं हिङ्गुकणा सयष्टी

पूतिक शुण्ठी मरिच गजाङ्गा ।

अजाजी चव्यारुचक सवज्जि-

मूलं विडङ्गं सह दीप्यकञ्च ॥ १३८ ॥

सक्षारहिङ्गुविकटूग्रगन्धा

पलार्धभागैर्विपचेद्विधिक्षिप्तः ॥ १३९ ॥

अत्र धान्यकचाङ्गेरी दशमूली समं पृथक् ।

हविः प्रस्थ निहन्त्याशु ग्रहणीं सर्वजा नृणाम् ॥ १४० ॥

विष्टम्भमामजान् रोगान् कृमिजान् कुक्षिजांस्तथा ।

मन्दानलभवान् सर्वान्नभस्वानिव वारिदम् ॥ १४१ ॥

इत्यारुष्कर घृतम् । इति सर्वजाग्रहणीनिदानम् ।

अन्तकूजनमालस्यं दीर्घल्य सदनं तथा ।

द्रव घन सितं स्निग्ध सकटीवेदनं सकृत् ॥ १४२ ॥

आमं बहुसपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्मासाद्दशाह्वाद्वा नित्यं चापि विमुञ्चति ॥ १४३ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं ब्रजेच्च सा ।

दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन सग्रहग्रहणी मता ॥ १४४ ॥

चिकित्सामाह ।

मसूरयूषः सपीतः काथो नागरविल्वजः ।

सग्रहग्रहणीं हन्ति तक्रेण वृहती तथा ॥ १४५ ॥

विश्वाजाजी विल्वपेशी कल्कसिद्धं घृतं हरेत् ।

मसूरस्य कषायेण सग्रहग्रहणीगदम् ॥ १४६ ॥

इति मसूरघृतम् । इति सग्रहग्रहणी ।

अथ गीतक्रस्य गुणा ।

ग्रहणीरोगिणां तक्रं सग्राहिं लघु दीपनम् ।

सेवनीयं सदा गव्यं त्रिदोषशमनं हितम् ॥ १४७ ॥

दुःसाध्यो ग्रहणीदोषो भेषजैर्नैव शाम्यति ।

सहस्रशोऽपि विहितैर्विना तक्रस्य सेवनात् ॥ १४८ ॥

यथा तृणचयं वह्निं स्तम्भांसि सविता यथा ।

निहन्ति ग्रहणीरोगं तथा तक्रस्य सेवनम् ॥ १४९ ॥

सग्राह्या धेनवः श्रेष्ठा स्तक्रपानाय रोगिणाम् ।

तासां पयस्यथ गुणा जायन्ते वर्णभेदतः ॥ १५० ॥

पीताया मारुतं हन्ति श्वेतायाः पित्तजान् गदान् ।
 रक्तायाः गोः कफं हन्ति कृष्णायाः गोस्त्रिदोषजित् ॥ १५१ ॥
 अरण्ये चारयेद्देनू नातिदण्डलतान्विते ॥ १५२ ॥
 पीतोदकाया विस्रम्भात् मन्द मन्द प्रचारयेत् ।
 तासां दुग्धं परिग्राह्य तक्रार्थं भिषजा वरैः ॥ १५३ ॥
 दुग्धमक्कथित वाते पित्ते त्वीषत्कृत हितम् ।
 कफे त्रिदोषजे रोगे पादोनक्कथित शृतम् ॥ १५४ ॥
 तदीषदम्बसयोगात् कठिन दधि शंस्यते ।
 तदल्पजलसंयुक्तं मन्यनैर्मथितं भवेत् ॥ १५५ ॥
 तक्रमुद्धृतसारन्तु शुण्ठीचूर्णयुतं पिबेत् ।
 तक्त्रेण निर्बले जाते त्यक्ते चान्नादिभोजने ॥ १५६ ॥
 शरीरे जात रुक्षत्व शुक्लत्वं सूत्र नेत्रयोः ।
 किञ्चित् स्निग्धं पिबेत् तक्रं ततश्चाधिकसारवत् ॥ १५७ ॥
 तक्रं सनवनीतञ्च पिबेन्नागरसयुतम् ।
 शनैः शनैः हरेदन्नं तक्रन्तु परिबर्हयेत् ॥ १५८ ॥
 तक्रमेव यथाहारो भवेदन्नविवर्जितः ।
 तक्रसात्म्यं यथा कुर्यान्नैवान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ १५९ ॥
 बुभुक्षायां पिपासायां पिबेत् तक्रं सनागरम् ।
 अम्रं न कुर्याद्द्विदुशो न कुर्याद्द्विदुभाषणम् ॥ १६० ॥
 न कुर्यान्नैयुनं तक्रपाने क्रोधं विवर्जयेत् ।
 एवं यः सेवते तक्रं ग्रहणी तस्य नश्यति ।
 शीघ्रमेव न सन्देहः श्रीर्यथा द्यूतकारिणः ॥ १६१ ॥
 प्रशान्ते ग्रहणीरोगे अन्नं गृह्णाति योगतः ।
 अन्नत्यागविधानेन गृह्णीयाच्च शनैः शनैः ॥ १६२ ॥
 ग्रहणीरोगिण्य तक्रं हितं दोषत्रयापहम् ।
 कालकूटविषं साक्षादन्यथा परिसेवितम् ॥ १६३ ॥

तस्मात् यत्नेन संसेव्यं तक्रं संग्रहणीगदे ।

शस्तं नातःपरं किञ्चिद् ग्रहणीरोगशान्तये ॥ १६४ ॥

इति सर्वग्रहण्या तक्रसेवनविधिः ।

आम्नातकाम्बजम्बूथे कषाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागून्तु भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ १६५ ॥

अङ्गोटमूलं धातक्यो विल्वपेशौ महौषधम् ।

क्वथितं शीतलं पेयं कुक्षिरोगहरं परम् ॥ १६६ ॥

अङ्गोटस्य त्रयोभागाः भागश्चैकोऽरुणाभवः ।

तण्डुलोदकसपीतः सर्वकुक्ष्यामयापहः ॥ १६७ ॥

तक्रेण वल्कलं पीतं स्निग्धं पथ्यातरुद्भवम् ।

ग्रहणीं नाशयेत् क्षिप्रमामरक्ताश्रितां भ्रुवम् ॥ १६८ ॥

स्विन्नानि बालविल्वानि खादेत् क्षौद्रेण जानवः ।

तक्रेणाऽनलगर्भेण सार्द्धं तद् ग्रहणीं जयेत् ॥ १६९ ॥

बालविल्वं बला शुण्ठी धातकी मुस्तधान्यकैः ।

कषायैः साधिता हन्ति यवागूर्ग्रहणीगदम् ॥ १७० ॥

जम्बूदाडिमं शृङ्गाटं पाठाकञ्चटपल्लवैः ॥ १७१ ॥

पक्वं पर्युषितं बालविल्वं सगुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतिसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १७२ ॥

चाङ्गेरी स्वरसे दद्याद् घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

अजाक्षीरस्य च प्रस्थं पिवेत्सर्पिरिहौषधैः ॥ १७३ ॥

व्योषविल्वकपित्यानि समङ्गा धातकी घनम् ।

अजाज्यतिविषा मोचा धान्यकोत्पलबालकम् ॥ १७४ ॥

बला यवानिकाग्निश्च पाठा ग्रन्थिकदाडिमम् ।

अक्षप्रमाणैरेतैस्तु सर्पिः सिद्धं महागुणम् ॥ १७५ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं शूलगुल्मज्वरापहम् ।

कफवातारुचिहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १७६ ॥

कमिदोषगुदभ्रंशयक्तुप्लीहामयापहम् ।

सर्वातिसारशमनं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १७७ ॥

इति चाङ्गिरी घृतम्

पिप्पली नागरं पाठा श्वदंष्ट्रा च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥

गण्डारी पिप्पलीमूल व्योषं चव्यकचित्रकम् ।

पिष्ट्वा कल्कं क्षिपेत् काये द्रवैरर्द्धपलैः पृथक् ॥ १७९ ॥

पलानि सर्पिषश्चात्र चत्वारिंशत्प्रदापयेत् ।

चाङ्गिरी स्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ १८० ॥

मृद्वग्निना साधयेत्तत् सर्पिः सिद्ध निधापयेत् ।

तदाहारे विधातव्य पाने च योगिकैर्बुधैः ॥ १८१ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं गुल्महृदोगनाशनम् ।

शोथप्लीहोदरानर्शं मूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥ १८२ ॥

कासहिक्कारुचिश्वास सदनं पार्श्वशूलनुत् ।

बलपुष्टिवर्णकरमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८३ ॥

अत्र गण्डार्यादिचित्रकान्तैस्त्रिपलिकैरेभिः षोडशगुणैः

जलैस्तथा काथयेद्यथा कषायः स्नेहसमत्वं भवतीति ।

इति बृहत्चाङ्गिरी घृतम् ।

मुस्तकातिविषा विष्व चूर्णितं कौटजं तथा ।

मधुना वापि संलीढं ग्रहणीं हन्ति सर्वजाम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलक सुस्त्रिन्नं बालविष्वं गुडान्वितम् ।

शेषे द्रवानुपानं स्यात् संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ १८५ ॥

श्वेतो वा यदि वा रक्तः प्रपक्वो ग्रहणीगदः ।

गुडेनाधिकसंज्ञेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ १८६ ॥

वित्वाब्द शक्रयवबालकमोचसिद्ध

माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयञ्च ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरज ग्रहणीविकारं

शोष सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ १८७ ॥

भोजनार्थं समुद्धानां वर्चोवेगविनाशनम् ।

आरनालोदकैः पिष्टं प्रातः पिष्टकभक्षणम् ॥ १८८ ॥

केशराजोऽर्जुनक्षारं प्रातः पीतञ्च मस्तुना ।

निहन्ति साममत्यर्थमचिराद् ग्रहणीरुजम् ॥ १८९ ॥

इति सिद्धीऽयं योगः ।

कपित्थमधिलीढ्वैव सव्योषं क्षौद्रशर्करम् ।

कट्फलं मधुसंयुक्तं मुच्यते जठरामयात् ॥ १९० ॥

ब्रूषणत्रिफला कल्के विल्वमात्रे गुडात्पले ।

सर्पिषोऽष्टपल पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ १९१ ॥

इति अष्टपलकं घृतम् ।

विल्वाग्नि चव्यार्द्रकशृङ्गवेरैः

काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदीत्ये

शोथ्याग्निसादाऽरुचिनुद्वरिष्ठम् ॥ १९२ ॥

इति विलास्यं घृतम् ।

मसूरस्य तुला काथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १९३ ॥

तत्सिद्धं द्विगुणे क्षीरे ग्रहणीघ्नं त्रिदोषनुत् ।

दुर्नामानिलविष्टम्भं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १९४ ॥

बलवर्णकरं हृद्यमग्निसन्दीपनं परम् ।

इति ब्रह्मसूराद्यं घृतम् ।

यवानी पिप्पलीमूलं चतुर्जातकनागरैः ।

सरिचाग्निजलाजाजी धान्यसौवर्चलैः समैः ॥ १९५ ॥

वृक्षान्नधातकौ कृष्णावित्त्व दाडिम तिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १८६ ॥

चूर्णोऽतिसारग्रहणी क्षयगुल्मगलामयान् ।

श्वासं कासाऽरुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८७ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ।

क्षौद्रपादयुत शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ १८८ ॥

त पिवन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ॥ १८९ ॥

इति मधूकपुष्पासव ।

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य

शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य

व्योषेभ कृष्णाह्वुषाजमोदैः ॥ २०० ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफला यवानी

पाठाग्नि धान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-

वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ २०१ ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं

यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः

सश्वासकास स्वरभेदशोथाः ॥ २०२ ॥

शाम्यन्ति चाऽयं चिरमन्तरग्नेः

हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनोऽयं

कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥ २०३ ॥

तैले त्रिवृन्मनाक् भ्रष्टः त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।

सुसिद्धे निक्षिपेदत्र गुडे कल्याणपूर्वके ॥

इति कल्याणगुडः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानि मरिचानि च ॥ २०४ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकं तथा ।

सौवर्चल सैन्धवञ्च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ २०५ ॥

आरग्वधञ्च त्वक्पत्र सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।

नागरेन्द्रयवाञ्चैव षड्विंशत्येककार्षिकम् ॥ २०६ ॥

मृद्दीकायाः प्रधानाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ।

त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्याङ्गं तुलां तथा ॥ २०७ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ वामलक्या रसस्य तु ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २०८ ॥

श्रीदुम्बर चामलकं वादर वा यथा फलम् ।

तावन्मात्रं प्रयुञ्जीत भिषक् दृष्ट्वा यथा बलम् ॥ २०९ ॥

सर्वांश्च ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ।

उरोघात प्रतिश्याय दौर्बल्यं वक्त्रिसङ्ख्यम् ॥ २१० ॥

ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्यात्कान्तिं मतिं स्वरम् ।

पाण्डुरोगान् जवाङ्घ्रिं रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥ २११ ॥

धातुक्षीणो वयःक्षीणः क्षीणः स्त्रीभिः क्षयी तथा ।

तेभ्यो हितश्च सर्वेभ्यो बन्ध्यानाञ्चैव पुत्रदम् ॥ २१२ ॥

रूपौदार्यं स्वरौदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।

महाकल्याणकं नाम रसायणमनुत्तमम् ॥ २१३ ॥

इति महाकल्याणगुडः ।

विडङ्ग पिप्पलीमूल त्रिफला धान्यचित्रकान् ।

मरिचेन्द्रयवा जाजौ पिप्पली हस्तिपिप्पलीः ॥ २१४ ॥

लवणान्यजमोदाञ्च चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णं भागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ २१५ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थान् गुडानर्द्धतुलांस्तथा ।
 पक्त्वा मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोन्मितम् ॥ २१६ ॥
 गुरु भुक्तं न चात्र स्यात् विहाराहारमन्त्रणे ।
 मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥ २१७ ॥
 श्वयथु गात्रशूलञ्च कासश्वासं भ्रमक्षयम् ।
 कुष्ठार्शः कामलामेहान् गुल्मोदरभगन्दरान् ॥ २१८ ॥
 ग्रहणीपाण्डु रोगांश्च हन्ति सर्वाभयास्त्वयम् ।
 कल्याणको गुडः ख्यातः सर्वास्वृतुषु योजितः ॥ २१९ ॥

इति कल्याणको गुडः ।

चित्रकामृतचाङ्गे रौचव्यग्रन्यिकनागरम् ।
 विल्वञ्च धातकी पाठा क्लीवेरं सपुनर्नवम् ॥ २२० ॥
 कुटजत्वक्फलं लोभ्रं पृथक् पञ्चपलांशकम् ।
 जले चतुर्गुणे सिद्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ २२१ ॥
 आर्द्रकस्वरसं मुस्तं प्रसन्नं चाम्बकाञ्जिकम् ।
 तुलाङ्गञ्च पृथग् दद्याद् गुडस्यार्द्धतुलां पचेत् ॥ २२२ ॥
 तन्तुमत्सदृशं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ।
 त्रूषणं त्रिफला मुस्तं यवानी जीरकद्वयम् ॥ २२३ ॥
 चूर्णमष्टपलैरेतैः सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
 मात्रामग्निबलं ज्ञात्वा उपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २२४ ॥
 मन्दान्युपहताः केचिद्ये च वातकफामयैः ।
 हतास्तेभ्यो हितं चेदं वक्लिहृद्विकरं परम् ॥ २२५ ॥
 ग्रहणीदोषशूलघ्नं शोथपाण्ड्वामयापहम् ।
 श्वासकासज्वरार्शोघ्नं प्लीहगुल्मोदरापहम् ॥ २२६ ॥
 दीर्घकालोत्थितञ्चैव हन्ति रोगगणन्विदम् ।
 दृष्टं वारसहस्रेण किं पुनश्चाचिरोत्थितम् ॥ २२७ ॥

गुडं कल्याणकं नाम वृथ पौष्ट्यं बलप्रदम् ।

इति कल्याणक गुडम्

मस्त्वारणाल चाङ्गेरी शृङ्गवेररस तथा ।

तुलार्द्धन्तु पृथक् दद्यादामलक्याः शतार्द्धकम् ॥ २२८ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुलां पचेत् ॥ २२९ ॥

वत्सकातिविषा कुष्ठ धातकी च रसाञ्जनम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूल दारुचव्यं सचित्रकम् ॥ २३० ॥

सत्तारलवणं चूर्णं दद्यादार्द्धपलांशकम् ।

मात्रामग्निबलापेक्षी चोपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥

दुर्नामश्चामकासघ्नो ग्रहणीदोषमेहनुत् ।

गुल्मोदावर्त्तहृद्रोग शोफपाण्डूामयापहः ॥ २३२ ॥

कफवातामदोषघ्नं पाचनो वक्त्रिदीपनः ।

गुडकल्याणको नाम्ना वृथ. पुष्टिवलप्रदः ॥ २३३ ॥

इति गुडकल्याणक ।

कुष्माण्डकानां पक्वानां स्निग्धानां निष्कुलत्वचाम् ।

सर्पिष्प्रस्थे पलशत ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ २३४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागर मरिचानि च ॥ २३५ ॥

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपल तथा ॥ २३६ ॥

तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।

प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥ २३७ ॥

तावत्पाकं प्रकुर्वीत मृदुना वक्त्रि नाभिषक् ।

यावद्दूर्वाप्रलेपः स्यात् तदैवमवतारयेत् ॥ २३८ ॥

श्रीदुस्वरं चामलकं वादर वा प्रमाणतः ।

यथा बलं तु कायस्य भक्षयेत्तु गुडं नरः ॥ २३९ ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।

प्रसह्य ग्रहणीदोषान् कुष्ठानर्शोभगन्दरान् ॥ २४० ॥

ज्वरमानाहृद्दोग गुल्मोदरविसृचिकाः ।

कामलापाण्डुरोगाश्च प्रमेहांश्चैकविंशतीन् ॥ २४१ ॥

वातशोणितवीमर्षं राजयक्ष्माहलीमकान् ।

कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्चापि नाशयेत् ॥ २४२ ॥

व्याधिक्लीणा वयः क्लीणाः स्त्रीषु क्लीणाश्च ये नराः ।

तेषां हितश्च बल्यश्च वयःस्थापन एव च ।

गुडकल्याणको नाम्ना बन्ध्यायाः पुत्रदः परः ॥ २४३ ॥

इति कुष्माण्डकल्याण गुडः ।

त्रिवृत्तित्ता निकुम्भा च खदंष्ट्रा चित्रकं शठी ।

विशाला सुस्तक शुण्ठी कृमिशत्रुर्हरीतकी ॥ २४४ ॥

द्विपलांशाः पलान्यष्टौ भस्मातकफलानि च ।

सूरणं द्वादश प्रोक्तं षट् पलं वृद्धदारकम् ॥ २४५ ॥

एतानि खण्डशः कृत्वा द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।

पादशेषान्तु कुर्वीत पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ २४६ ॥

कन्दस्तित्तस्त्रिवृद्धक्लिर्मुस्तैलामरिचत्वचम् ।

नागकेशरचूर्णञ्च ह्येकैकं द्विपलोन्मितम् ॥ २४७ ॥

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि गुडमध्ये विनिक्षिपेत् ।

भक्षयेद् गुटिकां प्राज्ञः कर्षाणां पथ्यभुङ्गनरः ॥ २४८ ॥

वातपित्तकफप्राया द्विदोषां सान्निपातिकाम् ।

ग्रहणीं नाशयत्याशु चक्रपाणिर्यथाऽसुरान् ॥ २४९ ॥

कामलाकुष्ठमेहार्शः पाण्डुरोगभगन्दरान् ।

खयथूदरगुल्मांश्च जयेत्सम्यक् प्रयोजितः ॥ २५० ॥

सर्वासृत्तुषु कर्त्तव्यो गुडोऽयं बहुशालिकः ।

इति बहुशालि गुडः ।

आलिप्य तापीकरवीरकाभ्यां
 वैश्वानरे प्रज्वलिते निधाय ।
 तप्तं सुतप्तं विनियोज्य तन्ने
 निर्वाप्य वारान् बहुशः सुलोहम् ॥ २५१ ॥
 एभिः प्रकारैः सुमृताश्च लोहाः
 चूर्णीकृताश्चापि पलानि चाष्टौ ।
 सर्पिष्पलं तैलपले पलानि
 चत्वारि चाढाय वरारसस्य ॥ २५२ ॥
 तक्रस्य चाम्बलस्य चतुष्पलानि
 कर्षञ्च कर्षं पृथगौषधानाम् ।
 व्योषाजमोदा चविकानलानां
 मूलं प्रदद्याद्दशपिप्पलीनाम् ॥ २५३ ॥
 सिन्धुप्रभूतं सविडङ्गचूर्णं
 तन्ने हन्याद्यहणीं समस्ताम् ।
 अर्शासि शोथं परिणामसङ्गं
 शूलञ्च दीप्तिं प्रकरोति वक्त्रे ॥ २५४ ॥

इति सारकल्पोऽयम् ।

पलाङ्गमरुणायास्तु द्विपले कुटजत्वचः ।
 केशराजस्य मूलानि कर्षं तत्सर्वमेकतः ॥ २५५ ॥
 सङ्कुट्य सलिलप्रस्थे पक्त्वा पादस्थिते रसे ।
 दत्त्वा सप्तपलं तस्मिन्छागक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २५६ ॥
 शोथं पक्करस भूयः पचेद्दार्वीप्रलेपनम् ।
 विश्वातिविषयोश्चूर्णं सुस्तस्येन्द्रियवस्य च ॥ २५७ ॥
 प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्त्वा तदक्षमात्रकम् ।
 तदशित्वानुभुञ्जीत काञ्जिकाम्बुप्रसाधितान् ॥ २५८ ॥
 मत्स्यान् गोपुच्छसंज्ञांस्तु छागक्षीरं ततः पिवेत् ।

ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २५६ ॥

इति अपराजिती लेहः ।

इति वङ्गसेनसङ्कलिते ग्रहणीनिदानचिकित्साधिकार, समाप्तः ।

अथ अर्शोनिदानमाह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।

अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदबलितये ॥ १ ॥

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमितात्याशन तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

कटुम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।

देशकालावशिशिरो क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वं पानान्नभोजनम् ।

पित्तोत्त्वणाना विज्ञेयः प्रकोपे हेतुर्शसाम् ॥ ६ ॥

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।

अव्यायामदिवास्वप्न शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥

प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।

श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यात् इन्द्रोत्त्वणानि च ।

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दीर्घस्य कुक्षेराटोप एव च ।

कार्श्यमुद्गारवाहुल्य सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ १० ॥

ग्रहणी दोषपाण्डुर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ११ ॥
 गुदाङ्गुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
 स्नानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १२ ॥
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
 विम्बीकर्कन्धुखर्जूर कर्कोटिफलसन्निभाः ॥ १३ ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्त्रिद्वार्थकोपकाः ।
 शिरः पार्श्वशकट्यूरुवङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 क्षवथून्नारविष्टम्बहृद्ग्रहाऽरोचकप्रदाः ।
 श्वासकासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
 तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
 रुक्मेनपिच्छानुगतं विवद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥
 कृष्णत्वङ्मुखविण्मूत्र नेत्रवक्त्रश्च जायते ।
 गुल्मप्लीहोदराष्टौला सम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

इति वातार्शोनिदानम् ।

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासन-
 मतिसिद्धमिति । वातजे स्नेहस्वेदादीति ।

लवणान्यर्कपत्राणि विनीय तरुणानि च ।
 तैलेनाम्लेन युक्तानि युक्त्या क्षारं दहेद्भिषक् ॥ १८ ॥
 उष्णोदकेन मद्यैर्वा रसैरम्लेस्त्व लाभतः ।
 पीतः प्रशमयत्येष क्षारोऽर्शो वातसम्भवम् ॥ १९ ॥

इति लवणादिक्षारः ।

अथ पित्ताऽर्शो निदानम् ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीता सितप्रभाः ।
 तन्वसृक्साविणो विस्रा स्तनवो मृदवस्तथा ॥ २० ॥

शुकजिह्वायुक्तत्खण्ड जलौकोवक्त्रसन्निभाः ।

दाहपाकज्वरस्वेद तृणमूर्च्छाऽरतिमोहदाः ॥ २१ ॥

सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।

यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तजेषु विरेचनमिति ।

बालकं शृङ्गवेरञ्च यापयेत् तण्डुलाखुना ।

मधुयुक्तं प्रशमये दर्शं पित्तसमुद्भवम् ॥ २३ ॥

अथ कफाऽर्शो निदानम् ।

श्लेष्मोत्प्लवणा महामूला घना गन्दरुजः सिताः ।

उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ २४ ॥

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।

करोरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २५ ॥

वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।

सकासश्वासहृत्तास प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २६ ॥

मेहकृच्छशिरोजाड्य शिशिरज्वरकारिणः ।

क्षौव्याग्निमार्दवकृदि समप्रायविकारदाः ॥ २७ ॥

वसाभासकफप्राय पुरीषाः सप्रवाहिकाः ।

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सा ।

कफजे शृङ्गवेरस्य क्वाथो नित्योपयौगिकः ।

अथ सर्कलकाशोनिदानम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यथास्त्रीषधसंयुक्तं पाययेत्सहजेषु च ।

सर्वाण्यर्शांसि मतिमान् पूर्वमालेपनादिभिः ।

स्वेदरक्तावसेकैश्च जयेच्च हितभोजनैः ॥ ३० ॥
 त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शासि चातिसारश्च ग्रहणीगुद एव च ॥ ३१ ॥
 एषामग्निबले हीने वृद्धिर्वृद्धे परिक्षयः ।
 तस्मादग्निं सदा रक्षेदेषु त्रिषु विशेषतः ॥ ३२ ॥
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषध सर्वं तत्सेव्यं नित्यमार्शसैः ॥ ३३ ॥
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।
 गुदजाऽविपरीतेन न तत्कार्यं कदाचन ॥ ३४ ॥
 शालिषष्टिकगोधूमयवान्नं संस्कृतं घृतैः ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥ ३५ ॥
 मासैर्मासरसैर्वापि कन्दवार्त्ताकुमूलजैः ।
 जीवन्त्युपोदकाशकै स्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ३६ ॥
 अन्यैश्च सृष्टविरमूत्रमरुद्भिर्वर्जितदीपनैः ॥ ३७ ॥
 वातातिसारवृद्धिर्नवर्चास्यऽर्शांस्तुपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसकृत् ॥ ३८ ॥
 प्रवृत्तबहुलाऽस्त्राणि पित्तशोणितनाशनैः ।
 योगैरुपाचरेत्तत्तु विड्बन्धे बन्धनाशनैः ॥ ३९ ॥
 कृष्णसर्पवराहोद्वजम्बूक वृषदंशनाम् ।
 वसामभ्यञ्जनं दद्याद्भूपनं वार्शसां हितम् ॥ ४० ॥

इति कृष्णसर्पादि वसाया अभ्यञ्जनं धूपनञ्च ।

दुर्गन्धां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।
 भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ४१ ॥
 नृकेशं सर्पनिर्मोकं वृषदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूलं शमीपत्रं मर्शसां धूपनं परम् ॥ ४२ ॥

इति नृकेशादि धूपनम् ।

निशा कोशातकीचूर्णं विशुष्कं सैन्धवान्वितम् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ४३ ॥

इति निशादि लेपः ।

कृष्णानिशा शङ्खसुवर्चिका च
करञ्जवीजं सदलञ्च सिन्धुः ।
गुञ्जाफल केशरमध्यवीजं
समूलकन्तुत्यकहेमपाच्यम् ॥ ४४ ॥
दक्षस्य वर्चः कनकं यवानी
कोशातकीवीजरसञ्च तुल्यः ।
सूक्ष्मार्कदुग्धेन च भावयित्वा
पश्चात् प्रभाष्यं सुरभीरसेन ॥ ४५ ॥
क्षित्वा विष्टब्धाय विष्टब्धं योज्यं
लेपं विदध्याद् गुदजक्षयाय ।
ग्रन्थर्वुदं पूयवहाञ्च नाडीं
मगण्डमालामपचीं ग्रहन्ति ॥ ४६ ॥
शस्त्रादिभिर्ये च जिताः प्रलेपा-
त्तेऽपि प्रणश्यन्त्यधिमासदोषाः ।

इति सिद्धयोगोऽयम् ।

गुदश्चयथुशूलार्तं मन्दाग्निं पाथयेत्तु तम् ।
वृषणं पिप्पलीमूलं पाठा हिङ्गुं सचित्रकम् ॥ ४७ ॥
सौवर्चलं पुष्कराख्यं मजाजी विल्वपेशिकम् ।
विडं यवानी ह्रबुषा विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ४८ ॥
तिन्तिडीकञ्च मण्डेन मद्येनोष्णोदकेन च ।
तथार्शो ग्रहणीदोषाच्छूलानाहाञ्च मुच्यते ॥ ४९ ॥

इति वृषणाय चूर्णम् ।

पूतौकमभया सुखं भूनिम्बाऽसितवत्सकाः ।

शूरेणाग्निकसिन्धूत्य देवदाली च चूर्णिता ॥ ५० ॥

तक्रेण पिवतश्चान्न तक्रेणैव समश्नतः ।

मासात्पक्वफलानीव पतन्त्यर्शांस्यऽसंशयम् ॥ ५१ ॥

इति अर्शः पातनम् ।

विडङ्गसारामलकञ्च पिष्टं

भस्मातकक्वाथमधुप्रगाढम् ।

अर्शांसि जन्तूश्च जयत्यजीर्णान्

क्षयञ्च सन्धुक्षयति क्षणेन ॥ ५२ ॥

कठिनं यः पुरीषन्तु कच्छान्मुञ्चति मानवः ।

सष्टृतं लवणैर्युक्तं नरोऽपानजह पिवेत् ॥ ५३ ॥

सक्तुर्दधिरसोपेतो दधिसर्पिः समायुतः ।

त्वक्पत्रैला विडव्योषजीरकद्वयमिश्रितः ।

विड्विवन्धामशूलघ्नो रोचनो गुदजे हितः ॥ ५४ ॥

विड्विवन्धे हितं तक्रं यवानौविडसंयुतम् ॥ ५५ ॥

सैन्धवं नागरं पाठा दाडिमस्य रस गुडम् ।

सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५६ ॥

गुडभस्मातकं शुण्ठी विडङ्गं वृद्धदारकम् ।

त्रिगुणं दीपनं वृथ्यमर्शसो विड्विवन्धनुत् ॥ ५७ ॥

इति गुडाद्य चूर्णम् ।

न प्ररोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।

तक्राभ्यासोऽर्शसां कार्यो बलवर्णाग्निवृद्धये ।

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ॥ ५८ ॥

तेन पुष्टिर्बलं वर्णं प्रहर्षश्चोपजायते ।

वातश्लेष्मविकाराणां शतञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥

चिरवित्वाग्निसिन्धूत्यनागरेन्द्रयवारलून् ।

तक्रेण पिवतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ ६० ॥

हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमायुतम् ।

एष प्रलेपकः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ ६१ ॥

इति हरिद्रादि प्रलेपः ।

स्वेदो गोमयपिण्डेन सक्तुनामलकेन च ।

शतपुष्पेण वा कार्थ्यो गुदजानां निवृत्तये ॥ ६२ ॥

इति गुदस्वेदः ।

सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ।

त्रिवृहन्तीयुता वापि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ६३ ॥

अश्विना वाय्यपामार्गमूल वा तण्डुलाश्विना ।

तिलारूष्करसंयोग भक्षयेदग्निवर्द्धनम् ॥ ६४ ॥

कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशन परम् ॥ ६५ ॥

तिलभस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् ।

दुर्नाम श्वासकासघ्नं ह्रीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ६६ ॥

मृक्षित शूरेण कन्दं पक्ताग्नौ पुटपाकवत् ।

दद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ६७ ॥

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्च शीतवारिणा ।

खादतोऽर्शसि शाम्यन्ति द्विजदार्याङ्गपुष्टिदम् ॥ ६८ ॥

स्विन्न वार्त्ताकुफलं व्योषायाः क्षारजेन सलिलेन ।

तद्वृत्तभृष्ट युक्त गुडेन तृप्तितां याति ॥ ६९ ॥

पिबति च तक्र नूनं तस्यान्वेव सुवृद्धगुदजानि ।

नाशं प्रयान्ति पुसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ ७० ॥

इति वार्त्ताकुपुटपाकः ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुकरण्डरुजापहा ।

गुदजान्नाशयत्याशं योजिता सगुडाभया ॥ ७१ ॥

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ७२ ॥

दुःस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ।
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यर्शसां रुजम् ॥ ७३ ॥
 प्रातः प्रातरदृष्टार्शो ब्रह्मचारौ गुडाभयाम् ।
 गोमूत्रद्रोणससिद्धा भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ७४ ॥
 कुशमूल बलायुक्तं पान तण्डुलधावनम् ।
 रुणद्धि गुदजास्त्राव प्रदरं वापि सर्वजम् ॥ ७५ ॥
 शस्त्रैर्वापि जलीकाभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।
 शोणितं सञ्चित दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ ७६ ॥

इति शोणितस्त्रावविधिः ।

रुग्गतं कफवातेन अत्यर्थं गुदकीलकम् ।
 स्वेदयेद्वा वृषापिण्डैः रास्त्रया वाथ शिशुभिः ॥ ७७ ॥
 नागरं ग्रन्थिकं चव्य पिप्पली क्षारचित्रकम् ।
 एतैश्च पलिकैः सर्वैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥
 उदकस्य त्रयो भागाः क्षीरस्यैकं तदेकतः ।
 दुर्नामश्वासकासघ्नं ह्रीह पाण्ड्यामयापहम् ॥ ७९ ॥
 विषमज्वरशान्त्यर्थं तृष्णारोचकनाशनम् ।
 एतत् षट्पलकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ८० ॥

इत्युदकषट्पल घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।
 साधितं पिबतः सर्पिः पतत्यर्शांस्त्यऽसशयम् ॥ ८१ ॥

इति पलाशचारघृतम् ।

चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुंबुरुणि च ।
 यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ ८२ ॥
 चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 शक्नुद्वातानुलोम्यार्थं जाते दक्षि चतुर्गुणे ॥ ८३ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

गुदवङ्कणशूलञ्च घृतमेतद्व्रपोहति ॥ ८४ ॥

इति चव्याद्यं घृतम् ।

क्रीवेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गा चित्रचव्यकम् ।

पाठा मातिविषा विल्वं धातकी देवदारु च ॥ ८५ ॥

दार्वीत्वङ् नागर मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः ।

चित्रकश्चेति पेथ्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ ८६ ॥

एकत्र साधयेत्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधम् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणी पाण्डुरोगेऽरुचौ तथा ॥ ८७ ॥

भूतकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहप्रवाहके ।

पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतन्निदोषनुत् ॥ ८८ ॥

इति क्रीवेराद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ८९ ॥

द्वौ क्षारौ हवुषा चैव दद्यादूर्ध्वपलोन्मितान् ।

दधिकान्जिकशक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ॥ ९० ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ९१ ॥

अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ।

अन्यार्बुदापची कास कफमेदोऽनिलानपि ॥ ९२ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ॥ ९३ ॥

सर्वास्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।

इति अग्निघृतम् ।

भस्मातक सहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ९४ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कल्केष्विमानि दापयेत् ।

त्रूषणं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ ८५ ॥
 हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ।
 द्वौ क्षारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ॥ ८६ ॥
 दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च ।
 आर्द्रकस्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरस तथा ॥ ८७ ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैः कृद्दग्निना पचेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८८ ॥
 अर्शसा नाशनं श्लेष्म गूढवातानुलोमनम् ।
 कफवातोद्भवे गुल्मे प्लीहोदरदकोदरे ॥ ८९ ॥
 शोफ पाण्ड्यामय कास ग्रहणी श्वासमेव च ।
 एतान् विनाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ९० ॥

इति बृहदग्निघृतम् ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थनिरुद्धिताः ।
 विलोमवातशूलार्ता स्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ १०१ ॥
 पिप्पली मधुक विल्वं शताह्वा मदनं वचा ।
 कुष्ठ शठी पुष्कराह्वं चित्रकं देवदारु च ॥ १०२ ॥
 पिष्ट्वा तैल विप्रक्षयं द्विगुणक्षीरसयुतम् ।
 अर्शसां दृढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ १०३ ॥
 गुदनिःसरणं शूल मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कट्यू रूष्टृष्टदौर्वल्यमानाहं वङ्गणामयम् ॥ १०४ ॥
 पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चो विनिग्रहम् ।
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ १०५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

काशीश दन्तीसिन्धूल करवीरानलैः पचेत् ।
 तैलमर्कपयो मिश्रमभ्यङ्गात्प्रायुकीलनुत् ॥ १०६ ॥

इति काशीशद्यं घृतम् ।

काशीशं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ।
 शिलाभिदश्चमारञ्च जन्तुघ्नं दन्तीचित्रकम् ॥ १०७ ॥
 हरितालं तथा स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेत्समैः ।
 तैल स्रुह्यर्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥
 एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारवत् पातयेद् ध्रुवम् ।
 क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूषयेद्वलिम् ॥ १०९ ॥

बृहत्काशीशाय तैलम् ।

दन्यश्चमारकाशीश विडङ्गैर्लाग्निसैन्धवैः ।
 सार्कक्षीरैः पचेत् तैलमभ्यङ्गात्पायुकीलनुत् ॥ ११० ॥

इति दन्याद्य तैलम् ।

लवणोत्तमवह्नि कलिङ्गयवान्
 चिरबिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।
 पिब सप्तदिनं मथितांलुलितान्
 यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १११ ॥

इति लवणोत्तमाद्य चूर्णम् ।

कटुत्रयं वचाहिङ्गु पाठाक्षरी विषद्वयम् ।
 चव्यतिक्तकलिङ्गानि गजाह्वालवणानि च ॥ ११२ ॥
 ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गणो ह्यविशको मतः ॥ ११३ ॥
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात् ततो नरः ॥ ११४ ॥
 विडालपदक वापि पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 श्वासं हन्यात्तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सक्थिशूलमरोचकम् ।
 ग्रीहानं सप्रमेहञ्च कामलां पाण्डुरोगताम् ॥ ११६ ॥
 आमवातमुदावर्तमन्त्रवृद्धिगुदक्लमीन् ।

हन्याच्च ग्रहणीरोगान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ११७ ॥

इति कटुत्रयाद्य चूर्णम् ।

भस्मातकञ्च त्रिफला दन्तीचित्तकमेव च ।

एतानि समभागानि सैन्धव द्विगुणं भवेत् ॥ ११८ ॥

कपालपुटसम्पक्क मृदुना गोमयाग्निना ।

एतत्कल्याणलवण श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ ११९ ॥

इति कल्याणलवणम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेल

चूर्णीकृत क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-

गुल्माऽरुचिश्चसन कण्ठहृदामयेषु ॥ १२० ॥

इति समशर्कराचूर्णम् ।

व्योषाऽग्न्यऽरुष्करविडङ्गतिलाभयाना

चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

दुर्नामशोथगरकुष्ठशक्कद्विवन्धान्

अग्नेर्जयत्य बलतां क्लमिपाण्डुतां च ॥ १२१ ॥

इति व्योषाद्य चूर्णम् ।

तिक्ततुम्बुप्रझवं तैल तैलमलसि सम्भवम् ।

आक्षोटकरसञ्चैव रसं निगुण्डिगोमयैः ॥ १२२ ॥

प्रत्येकैकान्तु सर्वेषां ग्राह्यं पलचतुष्टयम् ।

कर्षिकं सैन्धवं दद्याद्दन्तीमूलं द्विमाषकम् ॥ १२३ ॥

द्विमाषं सर्जिकाक्षारमेतत्तैलं विपाचयेत् ।

तिक्ततुम्बीकृता वर्त्ती र्यवेन्द्रस्वरसेन च ।

तैलेनाभ्यञ्जनेनैव दद्यात् दुर्नामशान्तये ॥ १२४ ॥

इति फलवर्त्तितैलम् ।

त्रिकत्रय वचाहिङ्गु फाठाक्षारौ निशाद्वयम् ।
 चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शताह्वालवणानि च ॥ १२५ ॥
 ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १२६ ॥
 ततो विडालपदकं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 एरण्डतैलसयुक्तं सदा लिह्यात्ततो नरः ॥ १२७ ॥
 श्वास हन्यात्तथा शोथमर्शासि च भगन्दरान् ।
 हृच्छूल पार्श्वशूलञ्च वातगुल्म तथोदरम् ॥ १२८ ॥
 हिकाश्वास प्रमेहाश्च कामलापाण्डुरोगताम् ।
 आमवातमुदावर्तं मन्त्रवृद्धिगुदक्लमीन् ॥ १२९ ॥
 अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।
 महाज्वरोपसृष्टाना भूतोपहतचेतसाम् ॥ १३० ॥
 अप्रजानाञ्च नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।
 विजयो नाम चूर्णोऽय महाव्याधिहरः परः ॥ १३१ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

त्रिफलादशमूलानि निकुम्भानां पलं पलम् ।
 वारिद्रोणे शृत पाद शेषे गुडतुलायुतम् ॥ १३२ ॥
 आज्यभाण्डे स्थित मास दन्त्यरिष्टो निसेवितः ।
 गुदजक्लम्युदावर्तं ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १३३ ॥
 अरिष्टादेस्तु सन्धान धातकीलिप्तभाजने ।
 पानमानमरिष्टादेः क्वाथपानसमं जगुः ॥ १३४ ॥
 भेषजत्वात् पलञ्चैक प्रथमं मदलक्षणम् ।

इति दन्त्यरिष्टः ।

सनागराऽरुष्करवृद्धदारकम्
 गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
 अश्लेषदुर्नामकरोगदारकं

करोति वृद्धिं सहसैव दारकम् ॥ १३५ ॥

इति चतुःसमी मोदकः ।

मरिचमहौषधित्रिक शूरणभागाः यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १३६ ॥
ज्वलयति ज्वलन जाठर मुन्मूलयति शूलगुदगुल्मगदान् ।
निःशेषयति स्त्रीपदमर्शांसि प्रणाशयत्याशु ॥ १३७ ॥

इति स्वल्पशूरणमोदकः ।

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाऽर्धो मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १३८ ॥

इति शूरणपिण्डी ।

षोडश शूरणभागा वक्त्रेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्धेन ॥ १३९ ॥
त्रिफलाकणा समूला तालीशाऽरुष्करकमिघ्नाना
भागा महौषधसमा दहनाशा तालमूली च ॥ १४० ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचाशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णम् ॥ १४१ ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुवृष्यभोजनरत्नैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ १४२ ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि महाशनौ तेन तौ जातौ ॥ १४३ ॥
अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रक्षाराग्निभिर्विनाप्यर्शंसामेषः ॥ १४४ ॥
श्वयथुस्त्रीपदगदजित् ग्रहणीञ्च तथा कफानिलजाम् ।
नाशयति बलीपलितं मेधाङ्गुरुते जराञ्च हरेत् ॥ १४५ ॥
हिक्कां श्वास कासञ्च सराजयक्ष्मप्रमेहांश्च ।

प्लीहानञ्च तथोग्र हन्याशु रसायन पुसाम् ॥ १४६ ॥

इति वृहत् शरणमीदक ।

हरौतकौना त्रिपलं त्रिपल कटुकत्रयम् ।

त्वक्पत्र सार्द्धपलक गुडस्यार्द्धपल मतम् ॥ १४७ ॥

अगस्थमीदकानेतान् कल्पितान् परिभक्षयेत् ।

शोथार्शोग्रहणीदोषकासोदावर्तनाशनान् ॥ १४८ ॥

इत्यगस्थमीदक ।

त्रिपल शृङ्गवेरस्य चतुष्क मरिचस्य च ।

पिप्पल्याः कुडवार्द्धञ्च चव्यस्य पलमेव च ॥ १४९ ॥

तालौशपत्रस्य पल पलार्द्धं केशरस्य च ।

द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् ॥ १५० ॥

सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षञ्च त्वङ्मृणालयोः ॥ १५१ ॥

गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

अन्नप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ॥ १५२ ॥

पूर्वं भक्षेच्च पश्चाच्च भोजनस्य यथा बलम् ।

मद्य मासरसं यूषं क्षीरं तोयं पिवेदनु ॥ १५३ ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च ।

वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥ १५४ ॥

पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगे गलग्रहे ।

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥ १५५ ॥

कमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ।

हृद्यतौसाररोगाणां कामलाहिक्किनां हिता ॥ १५६ ॥

शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे वातपित्तजे ।

प्राणदेयं सिता दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम् ॥ १५७ ॥

अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।

पलद्वयन्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १५८ ॥

फलाम्लधान्याम्लरसोदकञ्च मद्य मरुद्रोगिणि चानुपानम् ।

इक्षो रसःक्षीरद्विमास्त्रुपित्ते उष्णाम्बुयूषं कफजे विदध्यात् ॥ १५९ ॥

गण्डूषमात्रया देयं मृदौ क्रूरे च पञ्च च ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य च ॥ १६० ॥

यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति ।

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १६१ ॥

इति प्राणदागुटिका ।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागराः ॥ १६२ ॥

पलाभिवृद्ध्या क्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ।

भक्ष्मातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।

द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षमस्मितान् ॥ १६३ ॥

कृत्वेनं भक्षयेद्यातस्तक्रमन्त्रोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्निं दौषयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगानुत् ॥ १६४ ॥

काङ्गायनेन शिथ्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।

भिषग्जितमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ।

इति काङ्गायनी मीदकः ।

भक्ष्मातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषग् ॥ १६६ ॥

भक्ष्मातकसहस्राङ्गं कृत्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलां व्योषं यवानीं सुस्तसैन्धवम् ॥ १६७ ॥

कर्षांशसम्मितं दद्यात्त्वगेलापत्रकेसरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥ १६८ ॥

कुष्ठार्शःकामलामेहान् ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

हृन्धात् प्लीहोदरं कासं कृमिदोष भगन्दरम् ॥ १६९ ॥

भक्तातकगुडो ह्येष श्रेष्ठश्चार्शोविकारिणाम् ॥ १७० ॥

इति भक्तातकगुडः ।

सुपक्वभक्तातफलानि चैव द्विधा विदार्याढकसम्मितानि ।

विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ १७१ ॥

पुनः पचेत् क्षीरं चतुर्गुणेन

घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितोपलाः षोडशभिः पलैश्च

विमृश्य संख्याप्य दिनानि सप्त ॥ १७२ ॥

ततः प्रयुज्याग्निवलेन मात्रां

जयेद्विकारानखिलान् गुदोल्लितान् ।

कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान्

सुपर्णदृष्टिञ्च शशाङ्ककान्तिम् ॥ १७३ ॥

जवं हयानां बलमुत्तमञ्च

स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।

स्त्रीवल्लभत्वं विविधा प्रभाञ्च

नीरोगतां द्वित्रिंशतायुषञ्च ॥ १७४ ॥

न चान्नपाने परिहारमस्ति

न चातपे वाऽध्वनि मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां

राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ १७५ ॥

इति भक्तातकावलेहः ।

पटोलमूलं त्रिफला विशालां चतुरङ्गुलाम् ।

नीलिनीं त्रिवृतां दन्तीं कृमिघ्नं सपुनर्नवम् ॥ १७६ ॥

कटुकं सातला लोभ्रं भागान् दशपलोन्मितान् ।

दत्त्वा द्रोणचतुष्कान्तु सलिले पादशेषिते ॥ १७७ ॥

तैलस्य कुडवं दत्त्वा गुडस्य तु तुलां पचेत् ।
 त्रिवृच्चूर्णं पलान्यष्टौ लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १७८ ॥
 शीतीभूते न्यसेत्तत्र व्योषं पञ्चपलोन्मितम् ।
 पलत्रय त्रिजातस्य दत्त्वा सङ्घट्टयेत् पुनः ॥ १७९ ॥
 ततो यथाबलं खादेत्पलाङ्गं पिचुमेव च ।
 नाहारे यन्त्रणा काचिन्न विहारे तथैव च ॥ १८० ॥
 विबन्धाध्मानगुल्मार्शपाण्डुरोगकफकृमौन् ।
 कुष्ठमेहारुचि हन्ति ह्यन्त्रवृद्धिषु शस्यते ॥ १८१ ॥

इति पटीलादीऽवल्लेहः ।

मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।
 कर्षद्वयं पलं वापि देयं रोगाऽन्यपेक्षया ॥ १८२ ॥
 बीज भस्मातकस्यैक पूते निःक्वाथ्य वारिणि ।
 क्वाथयेत् षोडशगुणे शुक्तिशेषं हि तं पिवेत् ॥ १८३ ॥
 एकैकं वर्द्धयेद्बीजमापञ्चाशद्विचक्षणः ।
 आसप्तति पञ्चवृद्ध्या वर्द्धयेन्मतिमांस्ततः ॥ १८४ ॥
 शुक्तिवृद्ध्या कषायञ्च वर्द्धयेदातुरः पलान् ।
 सकषायाणि वीजानि वर्द्धितानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
 पुनः क्रमेण तेनैव क्वासयेदात्मवान्नरः ।
 इत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं यावदादरात् ॥ १८६ ॥
 उपयुक्तं जयत्येतद् गुदजानि कृमींस्तथा ।
 भस्मातकस्य विधानमिदं गोपुरगदितम् ॥ १८७ ॥

इति भस्मातकविधानम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
 पाठाविडङ्गेन्द्रयवहिङ्गुभागवचान्वितैः ॥ १८८ ॥
 सर्षपाऽतिविषा जाजी चित्रकैरण्डकटुमैः ।
 तेजःकुष्ठाजमोदाह्वा कटुका तेजनी समैः ॥ १८९ ॥

भागैः सचूर्णितैरेषां त्रिफला त्रिगुणा भवेत् ।
 सर्वेषामेव द्रव्याणां समो देयोऽथ गुग्गुलुः ॥ १८० ॥
 एकौकृत्य शुभे भाण्डे मधुना सुपरिप्लुतः ।
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ १८१ ॥
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैथुनैः ।
 रेतोदोषाश्च ये पुसां योनिदोषास्तु योषिताम् ॥ १८२ ॥
 निहन्ति सर्वान् दुर्वारान् नात्र कार्थ्या विचारणा ।
 अर्शांसि वातगुल्मश्च वातरोगमरोचकम् ॥ १८३ ॥
 नाभिशूलमुदावर्तं हृद्रोगं ग्रहणीं तथा ।
 क्षयं कुष्ठमपस्मारं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ १८४ ॥
 महान्तमग्निसादञ्च कासं श्वासं भगन्दरम् ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्द्वर्षशतद्वयम् ॥ १८५ ॥
 क्षीराज्यरसयूषाक्तं दोषधात्ववलोचितम् ।
 बुभुक्षितो मात्रयाऽन्नं मद्याद् गुग्गुलुसेवकः ॥ १८६ ॥
 वातं स्थिरादिकाथेन पित्तं काकोलिकादिना ।
 आरग्वधाद्येन कफं पीतो जयति गुग्गुलुः ॥ १८७ ॥
 दार्वीकाथेन मेहं जयति मधुयुतो मेदसश्चापि वृद्धिं
 पाण्डुत्वं मूत्रयुक्तः क्षपयति बहुलं छागदुग्धेन सिद्धम् ।
 निम्बकाथेन कुष्ठं श्वयथुमतिबलं मूलककाथपीतः
 क्षिप्रं कुम्भीकवृक्षस्वरसपरिगतो मूषकग्रासदोषान् ॥ १८८ ॥
 इति योगराजगुग्गुलुः ।

त्रिवृत्ते जीवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रक शठी ।
 गवाक्षी मुस्तविश्वाह्वा विडङ्गानि हरीतकी ॥ १८९ ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
 वृद्धदारपलान्यष्टौ शूरणस्य च षोडश ॥ २०० ॥
 जलद्रोणे पचेत् काथं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतं पूतं रसं भूय' काथेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ २०१ ॥
 मेलयित्वा पचेत् तावद्यावद्द्वीप्रलेपनम् ।
 अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ २०२ ॥
 त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
 एलात्वङ्गरिचं चापि गजाह्वञ्चापि षट्पलम् ॥ २०३ ॥
 द्वात्रिंशच्च पलञ्चैव चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
 ततो मात्रा प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः ॥ २०४ ॥
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 जयेदशांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ २०५ ॥
 दीपयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणं चापकर्षति ।
 पीनसे च प्रतिश्याय आमवाते तथैव च ॥ २०६ ॥
 अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥ २०७ ॥
 भवन्त्यनेन पुरुषा' शत वर्षाण्यनामयाः ।
 आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥ २०८ ॥
 रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडश्रीबाहुशालोऽयं दुर्नामारि' प्रकीर्त्तितः ॥ २०९ ॥

इति श्रीबाहुशाली गुड

सार्द्धं पलं पलं चार्द्धं विदध्याद्गुडखण्डयोः ।
 अष्टमध्यमहीनेषु मात्रेयं मुनिना स्मृता ॥ २१० ॥
 तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुड' ।
 क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ॥ २११ ॥
 यावत् दर्वीप्रलेपः स्यात् यावद्वा तन्नुमान् भवेत् ।
 एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ॥ २१२ ॥
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वित' ।
 पीडितो भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ २१३ ॥

अथ लोहमेदानाह ।

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ।
 सृदु कुण्डञ्च कण्डारं त्रिविधं मुण्डमेव च ॥ २१४ ॥
 हतद्रावमविस्फोटं सृदु कुम्भहतं च यत् ।
 घट्टने प्रसरं दुःखात्तत्कुण्डं मध्यम स्मृतम् ॥ २१५ ॥
 विधृत भज्यते भङ्गं कृष्णं स्यात्तु कण्डालकम् ॥ २१६ ॥
 मुण्डं वरं सृदुलक कफवातशूल-
 मानाहमेहगुदजामय पाण्डुहारि ।
 गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि
 शोफापह रुधिरकृत् खलु कोष्ठशोधि ॥ २१७ ॥
 खराख्य योगर सारं कर्णक द्रावक तथा ।
 रोमक षड्विध तीक्ष्णं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २१८ ॥
 हुन्तालमपरं तार वट्टं वाजरकालकम् ।
 कान्त सप्तविधं प्रोक्तं भ्रामक चुम्बकं तथा ॥ २१९ ॥
 नील कृष्णमतिस्निग्धं सूक्ष्मं सारमयः शुभम् ।
 न नमेद्भङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ २२० ॥
 कृष्ण पाण्डुर कच्छुर वीजतुल्यन्तु योगरम् ।
 विच्छेदनेऽतिपर्णं हुन्तालमिति कथ्यते ॥ २२१ ॥
 योगरैर्वज्रसङ्काशैः सूक्ष्मैर्युक्तेषु सान्द्रकैः ।
 निश्चितं श्यामलाङ्गञ्च वाजर तत्प्रकीर्तितम् ॥ २२२ ॥
 नील कृष्णप्रभं सान्द्र भवण गुरुतारकम् ।
 अयः पारशव तीक्ष्णशस्त्र कालायसं खरम् ॥ २२३ ॥
 रूढं स्यात् खरलोहकं समधुरं पाके च वीर्यं हिमम्
 तिक्तोष्णं कफवातपित्तजनित प्लीहामपाण्डुर्त्तिनुत् ।
 सद्यः शूलयकृत् गदक्षयजरामोहामवातापहम्
 दीप्तं चातिरसायन कफकरं दुर्नाममेदापहम् ॥ २२४ ॥

खरलोहात्परं सर्वमेकैकं स्याच्छतोत्तरम् ॥ २२५ ॥

गुडूची हंसपादौ च रक्तमालाफलत्रयम् ।

गोपालिका गोरसना तुम्बुकं लोहतप्तकम्

एषां रसैः सिञ्चयेत्तद्गरोषनिवृत्तये ॥ २२६ ॥

इति तीक्ष्णशीघ्रनम् ।

अथ लोहवर्णनम् ।

तत्तदाकरसम्भूतं तत्तद्रोगविनाशनम् ।

तेन तस्य परीक्षायां यतेमहि सहेतुकम् ॥ २२७ ॥

कान्तकं तण्डुलाङ्गं स्यादार्यवन्मलयोपरि ।

कशताडं कशाङ्गञ्च शूलाग्रञ्चोग्रदेशजम् ॥ २२८ ॥

पाण्डिजं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समदाडिमम् ।

भद्रमैरण्डवीजाङ्गं स्नुहीपत्रनिभं शुभम् ॥ २२९ ॥

वज्रदमर्कपत्राङ्गं मीषत्स्वर्णच्छवि द्विधा ।

कान्तं मृदुतरं ताडं रूक्षं कान्तिं श्रितोकरम् ॥ २३० ॥

क्षुद्राङ्गं गुरुतारं स्यात् कलिङ्गजमयः स्मृतम् ।

रूक्षं रुक्मप्रतीकाशं तीक्ष्णं मृदुफलं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

यकृत्प्लीहशिरःशूलमन्त्रपित्तानिलोद्भवम् ।

पार्श्वरोगहतं वातं हन्याद्वातकफोद्भवम् ॥ २३२ ॥

छर्द्यतीसारशूलानि परिणामोद्भवं तथा ।

वातं सर्वाङ्गिकं पित्तं निहन्याञ्चोग्रदेशजम् ॥ २३३ ॥

भेदनं दीपनं वक्त्रेर्दुर्नामाख्यं त्रिदोषजम् ।

गात्रभेदं कफं वातं हन्ति वज्रोद्भवं तु यत् ॥ २३४ ॥

गुल्मञ्च पाण्डुरोगञ्च ज्वरांश्च विषमोद्भवान् ।

अर्शांसि श्वासशोथांश्च ग्रमेहांश्च विशेषतः ॥ २३५ ॥

गलग्रहं रक्तपित्तं मरुद्रोगं भयानकम् ।

निद्रालस्यावरोधञ्च निहन्यात् पाण्डिदेशजम् ॥ २३६ ॥

रक्तोत्थं चापि चोष्माणं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 मूर्च्छाच्छर्दिहरं दाहं वज्रं शमयति ध्रुवम् ॥ २३७ ॥
 सर्वान् रोगान्निहन्त्याशु कुष्ठाष्टादशसम्भिताम् ।
 पावनं पुत्रजनन बन्ध्याया वीर्यवर्द्धनम् ।
 बल्यं क्षयापहं धातुवृंहणं स्यात् कलिङ्गजम् ॥ २३८ ॥
 एतानि सर्वाणि विचेष्टितानि
 हितानि रोगोपशमाय सन्ति ।
 वयोविशेषेषु विशेषविज्ञै-
 र्विज्ञाय दत्तानि च देशकाले ॥ २३९ ॥
 सामान्यात् द्विगुणञ्चोग्रं तस्मादष्टगुण कलिः ।
 कलिर्दशगुण भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥ २४० ॥
 वज्रात् षष्टिगुणं पाण्डिर्निरचिर्दशभिर्गुणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण त्वयः कान्तं महागुणम् ॥ २४१ ॥

इति लोहवर्णनम् ।

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डौ सुहीमुण्डितका जटा ।
 प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २४२ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् पुनस्तेन विपाचयेत् ।
 पलद्वय विडङ्गस्य व्योषात्कर्षद्वयं पृथक् ॥ २४३ ॥
 त्रिफलायाः पल पञ्च शिलाजतु पलं न्यसेत् ।
 द्विव्योषधहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ॥ २४४ ॥
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।
 मधुशर्करयोर्युक्तं चतुर्विंशतिभिः पलैः ॥ २४५ ॥
 घनीभूते सुशीते च दापयेदवतारिते ।
 एतदग्निमुख नाम दुर्नामान्तकरं परम् ॥ २४६ ॥
 मन्दमग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ।
 पर्वतोऽप्यवजीर्येत प्रसादादस्य देहिनाम् ॥ २४७ ॥

गुरुवृथान्नपानानि पयो मांसरसा हिताः ।
 दुर्नामपाण्डुश्वयथु प्लीहकुष्ठोदरापहम् ॥ २४८ ॥
 न स रोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्यादिद चणात् ।
 करौरकाञ्जिकादौनि ककारादौनि वर्जयेत् ।
 स्रवत्यतोऽन्यथा लौहो देहात्किदृच्च दुर्जयम् ॥ २४९ ॥

इत्यग्निमुखलोह ।

पलद्वादशकं कृत्वा कृष्णलोहस्य खण्डशः ।
 भार्ग्यस्वष्टा सगण्डीरमूलैः पिण्डं प्रलेपयेत् ॥ २५० ॥
 दत्त्वा प्रथमयेत्तावद्यावत्सर्वमृतं भवेत् ।
 घृतस्य षट्पलं देयं शर्करायास्तथैव च ॥ २५१ ॥
 सूर्यावर्त्तरसप्रस्थे त्रिफलासहिते शुभे ।
 प्रक्षिप्य विपचेद्भूयो यावत्सान्द्रत्वमेति च ॥ २५२ ॥
 सिद्धे रात्रुप्रिते वीजं सूर्यावर्त्तस्य दापयेत् ।
 कर्षं त्रिकटुकस्यापि त्रिकर्षं चूर्णसयुतम् ॥ २५३ ॥
 मधुत्रिपलसयुक्तं यथाग्निं चोपयोजयेत् ।
 अर्शांसि कामला कुष्ठपाण्डुरोग कृमींस्तथा ॥ २५४ ॥
 वृद्धिं गुल्मोदर शोथं विशेषात्परिणामजम् ।
 शूलान्निहन्ति सर्वास्तु विकारान्नात्र संशयः ॥ २५५ ॥
 एतल्लोहाष्टकं नाम सर्वदोषहर परम् ।

इति लोहाष्टकम् ।

चव्य पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।
 चित्रकस्य पल पञ्च तालमूली च तत्समा ॥ २५६ ॥
 त्रिफलाप्रस्थसयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशेषेण कषायमवतारयेत् ॥ २५७ ॥
 आज्यात्पलाष्टकं देयं रुक्मलोहस्य षोडश ।
 प्रचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारयेत् ॥ २५८ ॥

त्रिवृहन्ती विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च ।
 शुण्ठी विभीतकं कृष्णा एषा चूर्णं प्लार्धिकम् ॥ १५८ ॥
 शर्करा मधु चत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 गुरुवृथान्नपानानि पयो मांसरसो हितः ॥ २६० ॥
 दुर्नाम कुष्ठश्चयथुपाण्डुप्लीहोदराणि च ।
 गुदशूले कुक्षिशूले परिणामकृते हितः ॥ २६१ ॥
 वलवर्णकर वृष्यमग्निसन्दीपन परम् ।
 करीर काञ्जिकश्चैव काकमाचीञ्च वर्जयेत् ॥ २६२ ॥
 इति चव्यायं लोहम् ।

अथात शङ्करलीहनाह ।

प्रणम्य शङ्करं देव दण्डपाणि महेश्वरम् ।
 जीवितारोग्यमन्त्रिकृन्नारदोऽपृच्छदौश्वरम् ॥ २६३ ॥
 सुखोपायेन हे नाथ । शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 चिकित्सामर्शपां नृणां कारुण्यात् वक्तुमर्हसि ॥ २६४ ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यमिदमौरितम् ॥ २६५ ॥
 पाण्डिवज्रादिलोहानां मादायान्यतमं शुभम् ।
 कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनव्या माक्षिकेण च ॥ २६६ ॥
 पत्तूरमूलकल्केन सरसेन दहेत्ततः ।
 वज्जी निक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ॥ २६७ ॥
 ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन तु ।
 ततो विज्ञाय गलितं शङ्खुनोर्ध्वं विनिःक्षिपेत् ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य तु निर्धमेत् ।
 न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ २६९ ॥
 ध्यात निर्वापयेत्तस्मिंस्त्रोहं तत्त्रिफलारसे ।
 यत्त्रोहं न मृतं तत्तु पाच्यं भूयोऽपि पूर्ववत् ।

मारणान्न मृत यच्च तत्पक्तव्यमलोहवत् ॥ २७० ॥

तदनुलोहवत् लोहपात्रे कालायसमुद्गरेण सञ्चूर्ण्य हत्वा
बहुश' सलिले प्रक्षाल्याङ्गारादुद्धृतन्तदय' केवलमग्नौ शुष्की-
कृत्य आतपे दद्यात् पश्चात् लोहशिलायां पिष्ट्वा ततः संशोष्य
विधिवच्चूर्णयेत् ।

लोहेनैव तथा यत्स्यात् दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ २७१ ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे मृत्तिकालिप्तरन्ध्रके ।

रसे पङ्कोपमं कृत्वा पचेन्नोमयवह्निना ॥ २७२ ॥

पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषा विधानतः ।

त्रिफलार्द्रकभृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ २७३ ॥

मानकन्दकभल्लातवल्लीनां शूरणस्य च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥ २७४ ॥

पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिक पलम् ।

तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥ २७५ ॥

अष्टभागावशेषे तु रसे तस्याः पचैत् बुधः ।

अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥ २७६ ॥

ताम्रं वा लोहदर्व्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।

ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्ध्वं च सर्पिषि ॥ २७७ ॥

मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमादृतः ।

आरभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २७८ ॥

भ्रामर घृतसंयुक्तं लिहेद्वा रक्तिकाक्रमात् ।

द्वादशरक्तिकापर्यन्तं यथाग्निवलं खादेत् ।

वर्द्धमानानुपानञ्च गव्यक्षीरेण सयुतम् ॥ २७९ ॥

गव्याभावे ह्यजायाश्च स्निग्धवृथादिभोजनम् ।

सद्यो वह्निकरञ्चैव भस्मकञ्च नियच्छति ॥ २८० ॥

हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमज्वरम् ।

गुल्मशूलान्निरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकम् ॥ २८१ ॥
 शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपवाहकम् ।
 श्वयथुं रुधिरस्रावं दुर्नामञ्च विशेषतः ॥ २८२ ॥
 बलकृद्दृहणञ्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिबर्द्धनम् ॥ २८३ ॥
 आयुष्यं श्रौकरञ्चैव यशस्तेजस्कर शुभम् ।
 सश्रीकं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ॥ २८४ ॥
 दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
 निर्मूलं दह्यते शीघ्रं यथा तूलञ्च वज्जिना ॥ २८५ ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वान्मद्यसेवी यदा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादि भोजनैः सह दापयेत् ॥ २८६ ॥
 लावतित्तिरिवर्त्तोरमयूरशशकादयः ।
 चटकः कलविङ्कश्च वर्त्तकोहरिणैकः ॥ २८७ ॥
 श्येनः काकः बृहत्स्रावो वनविष्किरकादयः ।
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलजं शुभम् ॥ २८८ ॥
 मद्गुरो रोहितं श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराज इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥ २८९ ॥
 प्रशस्तं वार्त्ताकुफलं पटोलं बृहतीफलम् ।
 प्रलम्बा भौरुवेनाग्रं ताड़कं तण्डुलीयकम् ॥ २९० ॥
 वास्तुकं धान्यशकञ्च क्रमुकं चक्रवर्त्तनम् ।
 नारिकेलञ्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ॥ २९१ ॥
 शृङ्गाटकञ्च पक्वान्नं द्राक्षा तालफलानि च ।
 जातिकोशं लवङ्गञ्च पूगताम्बूलपत्रकम् ॥ २९२ ॥
 हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत्समश्नताम् ।
 नाश्रीयान्नकुचं कोलं कर्कभुवदराणि च ।
 जम्बीरं बीजपूरञ्च करमर्दकतिन्तिडीः ॥ २९३ ॥

आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रकादयः ।
 हससारसदात्यूहं शङ्ख कङ्कबलाहकाः ॥ २८४ ॥
 मानकन्दकसेरूणि कतकञ्च कलिङ्गकम् ।
 कुष्माण्डञ्च कर्कोटं क्रमुकञ्च विशेषतः ॥ २८५ ॥
 कटुक कालशाकञ्च कुण्टुरुं कर्कटीं तथा ।
 द्विदलानि च सर्वाणि ककारादींश्च वर्जयेत् ॥ २८६ ॥
 लोहराजस्तथा चायं स्वयं रुद्रेण भाषितः ।
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ २८७ ॥
 स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमब्रुवम् ॥ २८८ ॥
 ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीया विशेषेण भिषजाः गुरुनिन्दकाः ॥ २८९ ॥
 मुनिरसपिष्टं विडङ्गं मुनिरसलीढं चिरस्थितं घर्मे ।
 द्रावयति लोहदोषान् वज्जिर्नवनीतपिण्डमिव ॥ ३०० ॥
 काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिरुद्गारे ।
 अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ ३०१ ॥
 क्लान्तरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
 क्षपयत्यचिरान्नियतं लोहमजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ ३०२ ॥
 कुर्यात्कनकबीजैश्च रेचनं किट्टशान्तये ।
 भवेत् यद्यतिसारश्च पीत्वा दुग्धन्तु तं जयेत् ॥ ३०३ ॥
 गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं वृद्धिरस्य भयप्रदा ।

इति शङ्खस्त्रीतलीह ।

अथ सामान्यविधिः ।

रक्तोत्पणाः गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा विद्रुमसन्निभाः ॥ ३०४ ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ३०५ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णवलोत्साही हतौजा कलुषेन्द्रियः ॥ ३०६ ॥

षिट्श्यावं कठिनं रुक्षमधो वायुर्न वर्तते ॥ ३०७ ॥

वाताद्यनुबन्धमाह ।

तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।

कव्यूगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ ३०८ ॥

शियिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

ग्रन्थर्शसां घनं चासृक् तन्मुमत्पाण्डुपिच्छिलम् ॥ ३०९ ॥

गुद सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३१० ॥

रक्तार्शसामुपेक्ष्येत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।

दुष्टास्त्रे निगृहीते स्युः शूलानाहाद्यसृग्गदा' ॥ ३११ ॥

चन्दनकिराततिक्तक धन्वयवासा' सनागराः कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ३१२ ॥

नवनीततिलाभ्यासात् केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिरसमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवाहाः ॥ ३१३ ॥

सपद्मकेशरं चौद्रं नवनीतं नव लिहन् ।

सिताकेशरसंयुक्त रक्तार्शसि सुखी भवेत् ॥ ३१४ ॥

लाजैः पेया पीता चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।

हन्त्याशु रक्तरोगं तथा बलाष्टश्लिपर्णीभ्याम् ॥ ३१५ ॥

पयसा शृतेन यूपैः सतीनमुद्राढकीमसूराणाम् ।

भोजनमद्यादस्त्रैः शालिश्यामाककोद्रवाणाम् ॥ ३१६ ॥

शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैरेणमांसैश्च ।

भोजनमद्यादस्त्रैः मधुरैरीषत्सुमधुरैर्वा ॥ ३१७ ॥

ज्योत्स्निका वीजकल्केन लेपो रक्ताशंसां हितः ।
 तद्वद्गोषरजोयुक्तं नवनीतं प्रलेपयेत् ॥ ३१८ ॥
 समङ्गोत्पलमोचाह्वं तिरीटतिलचन्दनैः ।
 छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितात्मके ॥ ३१९ ॥
 सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसाञ्जनञ्च मधुयुतानि ।
 रक्तापहानि दद्यात्पिपासवे तण्डुलजलेन ॥ ३२० ॥
 यवानीन्द्रयवं पाठा विल्वं शृण्ठी रसाञ्जनम् ।
 चूर्णं शूले हितं पेयं प्रवृद्धे वातशोणिते ॥ ३२१ ॥
 कुटजफलबल्केशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
 सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्ताशंसां भिषजा ॥ ३२२ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

अवाक्पुष्पी बला दार्वीं घृश्चिपर्णी त्रिकण्टकम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ शुङ्गाश्च त्रिपलोन्मिताः ॥ ३२३ ॥
 कषाय एव देया च जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूल नागरं सुरदारु च ॥ ३२४ ॥
 कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनकुङ्कुमम् ।
 कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥ ३२५ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं समङ्गा सनिदग्धिका ।
 विल्वं मोचरस पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥ ३२६ ॥
 चतुष्प्रस्थं घृतप्रस्थे कषायमुपकल्पयेत् ।
 त्रिशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ ३२७ ॥
 सुनिषस्सकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२८ ॥
 एतदंशः स्वतीसारं त्रिदोषे रुधिरच्युतौ ।
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ ३२९ ॥
 चतुष्टयानि ज्ञातिबहुशः शोथे शूले गुदाश्रये ।

मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥ ३३० ॥

प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

विविधेष्वन्नपानेषु केवल वा निरत्ययम् ॥ ३३१ ॥

द्रव्याण्यष्टाविहावाप्य जलघोडशके कथेत् ।

निःकाथ्य प्रस्थशेषन्तु गृह्णीयात् प्रसृतं भिषक् ॥ ३३२ ॥

इति अवाक्पुष्पीष्टतम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ वदरी प्लक्षवेतसाः ।

एभ्यः प्रवालांस्तरुणास्त्रिपलांश्च समाहरेत् ॥ ३३३ ॥

अवाक्पुष्पग्रा' पलान्यष्टौ द्वौ च दार्वास्तथैव च ।

शालपर्ण्या' पले द्वे तु सर्वमेतत् समावपेत् ॥ ३३४ ॥

द्वे पले कालशाकस्य सर्वमेतत् समावपेत् ।

दिद्रोणे सलिले साध्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ३३५ ॥

घृतस्याऽर्द्धादकञ्च स्यात् सकषायं सुखाग्निना ।

कुचाङ्गे र्यान्त्रिकाभ्याञ्च स्वरसः स्नेहसम्मितः ॥ ३३६ ॥

देवदारु च मुस्तञ्च चित्रक विल्वपेशिका ।

कट्फल मृङ्गवेरञ्च पिप्पली चन्दनं तथा ॥ ३३७ ॥

सौवेरमञ्जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरोहिणी ।

गन्धप्रियङ्गुपुष्पञ्च शाल्मली जीवकाह्वया ॥ ३३८ ॥

वत्सकस्य च बीजानि तथा चातिविषाभया ।

एषामक्षसमा भागाः पृथग्दत्त्वा विपाचयेत् ॥ ३३९ ॥

वातगुल्ममतीसार शूलं ज्वरमरोचकम् ।

स्त्रीणामसृग्दर सर्वं रक्तपित्तप्रवाहिकाम् ॥ ३४० ॥

पाण्डुरोगं तथा कास कृमिदोषांश्च नाशयेत् ।

हृदि माक्षिकसयुक्तं शमयेद्दीपन परम् ॥ ३४१ ॥

गर्भाधानञ्च बन्ध्यानां करोत्यर्शीनिवारणम् ।

चाङ्गे रौघृतमित्युक्तं ख्यातमर्शो निवारणम् ॥ ३४२ ॥

जलमांसकरञ्चैतद्रक्तगुल्महरं तथा ।

अर्शसा पित्तजातानां हितं तद्रक्तजेष्वपि ।

सन्निपातसमुत्थेषु सर्वतो भिषजः क्रमः ॥ ३४३ ॥

इति महचन्द्ररीष्टम् ।

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमाद्रं महेन्द्रसलिलेन ।

यावत्सान्द्ररस तद्द्रव्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः ॥ ३४४ ॥

मोचरसः समङ्गा फलिनी च पलांशकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥ ३४५ ॥

पूतः कथितः सान्द्रः स्वरसो दार्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक् स्रावम् ॥ ३४६ ॥

क्वागक्षीरप्रयुक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम् ।

जीर्णौषधस्तु शालीन् पयसा क्वागेन भुञ्जीत ॥ ३४७ ॥

रक्तगुदजातीसार सासृगुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्त रसक्रियैषा ह्युभयमार्गगम् ॥ ३४८ ॥

अत्राष्टभागावशिष्टा कर्तव्या क्वाथकल्पना ॥ ३४९ ॥

इति कुटजरसक्रिया ।

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् ॥ ३५० ॥

वस्त्रपूत ततः क्वाथं पचेन्नेहत्वमागतम् ।

मुखं मोचरसं लोभ्र कपित्थफलधातकी ॥ ३५१ ॥

भस्मातकं विडङ्गानि त्रिकटुं त्रिफलां तथा ।

रसाञ्जन चित्रकञ्च कुटजस्य पलानि च ॥ ३५२ ॥

वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकान्तु पलं पलम् ।

त्रिंशत्पलं गुडस्याथ चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३५३ ॥

मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवं तथा ।

एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् ॥ ३५४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि ॥ ३५५ ॥
 अन्नपित्तमतिसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 ग्रहणीमार्दवं काशं श्वयथुं कामलामपि ॥ ३५६ ॥
 अनुपान घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ।
 यथा सात्त्व्यं निषेवेत पानाहारविचक्षणः ।
 रोगानीकबधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ३५७ ॥

इति कुटजलेहः ।

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकञ्चविकाश्रुता ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ३५८ ॥
 एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 भस्मातकसहस्रे द्वे क्लित्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ३५९ ॥
 तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्भिषक् ।
 तुलाङ्गं तीक्ष्णलोहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ ३६० ॥
 त्रूषणं त्रिफलावङ्गि सैन्धवं विडमौलिदम् ।
 सौवर्चलं विडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥ ३६१ ॥
 कुडव वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ।
 शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ ३६२ ॥
 सिद्धशीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ।
 प्रातर्भोजनकाले वा ततः खादेद्यथाबलम् ॥ ३६३ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीरोग पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 कृमिगुल्माश्मरीमेह शूलच्चाशु व्यपोहति ॥ ३६४ ॥
 करोति शुक्रोपचयं बलीपलितनाशनम् ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ३६५ ॥

इति चित्रकादि भस्मातकावलेहः ।

असात्वप्रताप्यामेतेषां दाहादिक्रम इत्यते ॥ ३६६ ॥

भावितं रजनीचूर्णं स्रुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं किन्नर्यर्शोभगन्दरम् ॥ ३६७ ॥

इति सूत्रबन्धनम् ।

स्रुहीकाण्डगते क्षीरे भस्मातकसमन्विते ।

ज्योतिष्मत् त्रिफलादन्तीकोशातक्यग्निसैन्धवैः ॥ ३६८ ॥

चूर्णैरेतैः समष्टतैः बन्धयेत् सूत्रकं दृढम् ।

सूत्रं तत्पातयेदर्शः किन्नरसूल इव द्रुमः ॥ ३६९ ॥

इति चारसूत्रम् ।

श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च ।

पीतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पश्च कीर्तितः ॥ ३७० ॥

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालपुष्पकमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ॥ ३७१ ॥

आढकन्तु समादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ ३७२ ॥

शङ्खचूर्णस्य कुडव प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।

शनैः शनैर्मृदावग्नौ यावत्सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ ३७३ ॥

स्वर्जिकायावशूके च शुण्ठीमरिचपिप्पली ।

वचातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥ ३७४ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथगेवाऽष्टमाषकम् ।

दर्व्या सङ्घट्टितञ्चैव स्थापयेदायसे घटे ॥ ३७५ ॥

एषः वज्रिसमः चारः कीर्तितः कश्यपादिभिः ।

नातितीक्ष्णो न च मृदुः शिवः शीघ्रं सपिच्छलः ।

शुक्लः श्लक्ष्णोऽत्यभिथन्दी चारस्याष्टाविमे गुणाः ॥ ३७६ ॥

इति कालपुष्पादिचारः ।

करीषराशिमध्ये स्थ कृत्वा कर्मसु योजयेत् ।

चारं चारोदकं कोष्णे न्यसेन्नन्दप्रवाहिनीम् ॥ ३७७ ॥

तोये कालकपुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्द्वयां शनैर्घटयेत् ।
 दग्ध्वाग्नी बहुशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत्
 यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक् शतात् ॥ ३७८ ॥
 पानीयं प्रतिसारणीयमिति च क्षारो द्विधा शस्यते
 तत्राद्यो गरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ।
 तुर्य्येणाष्टमकेन षोडशगुणेनांशेन संव्यूहितो
 मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकः शङ्खकः ॥ ३७९ ॥
 पानीयं भावयित्वा तु स्त्रावयेच्च चतुर्गुणे ।
 द्विगुणे षड्गुणे वारि तद्वारानेकविंशतिम् ॥ ३८० ॥
 प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छित्त्वरक्तता ।
 सञ्जायते तदा स्त्राव्यं क्षारान्धो ग्राह्यमिष्यते ॥ ३८१ ॥
 इति क्षारः ।

हरीतकीनां प्रस्थार्द्धं प्रस्थमामलकस्य च ।
 कपित्थानां दशपलं तदर्द्धं चेन्द्रवारुणी ॥ ३८२ ॥
 विडङ्गं पिप्पली लोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्वीणि विपाचयेत् ॥ ३८३ ॥
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशेषे प्रदापयेत् ।
 गुडस्य द्विशतं रक्षेत् मासार्द्धं घृतभाजने ॥ ३८४ ॥
 पलादूर्द्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रा यथा बलम् ।
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति सङ्ख्यम् ॥ ३८५ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नः श्लीहगुल्मोदरापहः ।
 कुष्ठशोथार्चिहरो बलवर्णान्निवर्द्धनः ॥ ३८६ ॥
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।
 कृमिग्रन्थर्वुद्व्यङ्गं राजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥ ३८७ ॥
 पानमानमरिष्टादेः काथपानसमं जगुः ।

भेषजत्वात्पलं केचित् प्रथमं मदलक्षणम् ॥ ३८८ ॥

इत्यभयारिष्ट ।

षडङ्गुलं सकर्णीकं कुर्याद्यन्त्रस्य मण्डलम् ।

अङ्गुष्ठोदरविस्तीर्णं किं स्यादङ्गुलायतम् ॥ ३८९ ॥

पञ्चाङ्गुलं बालकानां वयस्थानां षडङ्गुलम् ।

अर्शसान्तत् प्रयोक्तव्यं लुप्ताष्टन्तु भगन्दरे ।

यन्त्रं सप्ताङ्गुलं स्त्रीणामायतं चतुरङ्गुलम् ॥ ३९० ॥

इति यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः ।

तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः ।

तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरसम्भूताः प्रवाहिणी विसर्जनी सवरणी चेति । रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदे दृष्टः परिकीर्तितः प्रथमा तु गुदे अष्टादशाङ्गुलमात्रा तत्राऽचिर-
कालजातानि अल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि । मृदु-
प्रसृतावगाढानि उच्छ्रिताग्राणि क्षारेण कर्कशस्थिरपृथु-
कठिन्मानि अग्निना । तनु मूलानि उच्छ्रिताग्राणि क्लेदवन्ति
च शस्त्रेण ।

क्षारेण वक्त्रिणा वापि वातश्लेष्मसमुद्भवम् ।

क्षारेणैव दहेदर्शः पितरक्तसमुद्भवम् ॥ ३९१ ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शोभिः उपद्रुतमुपस्निग्ध परिस्निग्ध-
मनिलवेदनावृद्धप्रशान्त्यर्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्त-
वन्तमुपवेश्य शुचौ देशे साधारणे व्यभ्रे काले समे फलके
शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदम् अन्यस्योत्पङ्के निषस्पर्शपूर्वकायम्
उत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन
परिक्षिप्तग्रीवासक्थिकं परिकर्मभिः सुपरिगृहीतमस्यन्दनशरीरं
कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रमृज्ज्वणमुखं पायी शनैः शनैः

प्रवाहमानस्य प्रणिधाय प्रविष्ट चार्शो वीक्ष्य शलाकया उत्पीड्य
पिचुवस्त्रयोः अन्यतरेण प्रसृज्य चार पातयेदिति ।

पद्मपत्रसमः पातः चारलेपः प्रशस्यते ।

हेमन्ते ह्युद्गते सूर्ये वसन्तेऽस्तगते मतः ॥ ३८२ ॥

पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक्शतमात्र-
मुपिचेत ततः प्रसृज्य चारव्याधिवल चावेक्ष्य पुनः पातयेत्
अथार्शं पक्वजाम्बवसङ्काशम् अभिवीक्ष्यावसन्नमीषन्नतमुपावर्त्त-
येत् चारं प्रचालयेत् धान्याम्बुदधिमस्तुशुक्तानामन्यतमेन ततो
यष्टिमधुकमिश्रितसर्पिषा निर्वाप्य यन्त्रमपनीय उत्थाप्य तुर-
मुष्णोदककोष्ठेऽवगाह्य शीताभिरङ्गिः परिषिञ्चेत । अशीताभि-
रित्येके ततो निर्वातमागार प्रवेश्य आचारिकमादिशेत् ।

उक्तञ्च—युञ्ज्यात्पाकाय लघ्वन्नं माषतक्रसमन्वितम् ।

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्ध न शीर्यते ॥ ३८३ ॥

इदमालेपन तत्र समग्रमवचारयेत् ॥ ३८४ ॥

अम्ब्लीकाञ्जिकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ।

सर्पिषा सममात्राणि तथैवमनुलेपयेत् ॥ ३८५ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

सावशेषं पुनर्दाहैश्चैकैकं समुपक्रमेत् ॥ ३८६ ॥

प्राग्दक्षिण ततो वाम ततः पृष्ठाग्रजं पुनः ।

ज्वलनेनाथ सन्दग्धः पक्वजम्बूफलोपमः ॥ ३८७ ॥

तत्र लेप प्रयुञ्जीत पथ्याम्बुचारचन्दनैः ।

दाहे वस्त्रादिजे लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥ ३८८ ॥

विषदेवाह्न सुरसा कुष्ठ गुडपुनर्नवैः ।

कल्कैः कृतैरधो नामेर्लेपयेद्वस्तिवङ्गणम् ॥ ३८९ ॥

व्याया सुशोषिता गोविट् पिण्डैः सौवीरपाचितैः ।

खेदयेद् गुददेशन्तु दाहादिक्लेशशान्तये ॥ ४०० ॥

क्षारमुष्णाम्बुनाऽवाप्य विबन्धे मूत्रवर्चसे ।

पिवेत् व्रणविशुद्ध्यर्थं वराकाशं सगुग्गुलुम् ॥ ४०१ ॥

आहारमुद्दिशेच्चापि स्वेदनं वेदनासु च ।

जीर्णशाल्यन्नमुद्गादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवैः ॥ ४०२ ॥

गुदेष्वर्शसु सर्वेषु तद्देशे पूर्वजन्मनि ।

जलौकाभिर्हरिश्चासृक् पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ ४०३ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिलाघवं बलवर्णोत्प-
त्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावद-
रण दाहो ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोप-
द्रवा भवन्ति । श्यामाल्यव्रणता कण्डुरनिलवैगुण्यमिन्द्रिया-
णामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे तु लक्षणमिति ।

स्वरसे तु कपित्थान्मदाडिमामलकोद्भवे ।

द्विप्रस्थे सर्पिषोः प्रस्थं पचेत् क्षारार्तिदाहनुत् ॥ ४०४ ॥

इति कपित्थाद्य छतम् ।

रूढ सर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनभेषजम् ॥ ४०५ ॥

मेढ्रादिष्वपि जायन्ते यथास्व नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४०६ ॥

नाभिकर्णाक्षिनासासु जातेष्वर्शसु योजयेत् ।

लेपं तैलञ्च पूर्वोक्तं घ्राणजे शस्त्रकर्म च ॥ ४०७ ॥

प्रतिसारणेन च सैन्धवनिशायुगाङ्गारधूमकासीसलवण-
प्रलेपनानि नासामेहनगुदजानि शमयन्तीति ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं चूर्णं कल्कश्च तत्त्रिधा ।

कोलास्थिमात्रपिण्डेन घर्मेण नवसप्तषट् ॥ ४०८ ॥

अष्टमध्यमहीनेषु कवलोक्तं च लक्षणम् ।

इति प्रतिसारणमात्रा ।

नासाजार्शःसु कुर्वीत क्षारेण प्रतिसारणम् ।
 नासास्रोतःप्रमाणेन यन्त्र सौवर्णराजतम् ॥ ४०८ ॥
 अङ्गुलं वर्णकोपेतमर्द्धाङ्गुलमथायतम् ।
 उत्तानशायिनः क्षार दद्यात् पित्तुशलाकया ॥ ४१० ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।
 कौलोपमं स्थिरस्वर चर्मकौलन्तु तद्विदुः ॥ ४११ ॥
 वातेन तोदपारुथं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रन्थित्वं समवर्णता ॥ ४१२ ॥
 चर्मकोलं दहेच्छित्वा क्षारेण दहनेन वा ।
 पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
 सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजाना समुद्भव ॥ ४१३ ॥
 तस्मादर्शांसि सर्वाणि बहुव्याधिकराणि च ।
 सवेदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ४१४ ॥
 बाह्यायान्तु बली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ४१५ ॥
 बन्धजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ४१६ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तराम्बलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ४१७ ॥
 शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ४१८ ॥
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्या साध्योऽर्शसो हि सः ॥ ४१९ ॥
 हृत्पार्श्वशूल सम्मोहः कर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
 तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४२० ॥
 तृष्णारोचकशूलान्तर्मतिप्रसृतशोणितम् ।

शोयातीसारसंयुक्त मर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४२१ ॥
 वेगावरोधः स्त्री पृष्ठयान मुत्कटकासनम् ।
 यथास्वं दोषलक्षान्न मर्शसां परिवर्जयेत् ॥ ४२२ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलिते अर्शोनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अजीर्णनिदानमाह ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
 कफपित्तानिलाधिकात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥
 विषमो वातजान् रोगां स्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
 करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २ ॥
 समा समान्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
 खल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
 कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिन्न विपच्यते ।
 मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥
 तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५ ॥
 समाग्निं रक्षयेन्नित्यं मन्त्रपानेन्यनैर्हितैः ।
 मन्दाग्निं कटुतिक्तैश्च कषायवमनैर्हितैः ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णाग्निं मधुरस्निग्धैः विरेकगुरुशीतलैः ।
 स्नेहान्नलवणाद्यैश्च विषमाग्निं सुपाचरेत् ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नं मण्डं पिवेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
 विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ८ ॥
 सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयं तदर्द्धमुन्नः कटुकत्रयञ्च ।
 कुस्तुम्बुरुसैन्धवच्छिङ्गुतैलैरेभिश्च सर्वैः क्रियते च मण्डः ॥ ९ ॥
 क्षुब्धो धनो वस्तिविशोऽन्नश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥१०॥

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ११ ॥

सिन्धूत्य हिङ्गु त्रिफला यवानी व्योषैर्गुडं शैर्गुडकान् प्रकुर्यात् ।

तैर्भक्षितैस्तृप्ति मवाप्नुवन्ना भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥१२॥

गुडेन शुण्ठीमथचोपकुल्या पथ्यां तृतीयामथ दाडिम वा ।

आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥१३॥

विडङ्ग भक्ष्नातक चित्रकामृता सनागरा तुल्यगुडेन सर्पिषा ।

लिहन्ति ये मन्दहृताशना नरा भवन्ति ते वाङ्मृतुल्यवक्त्रयः ॥१४॥

अभया निम्बसयुक्ता भक्षितानलवृद्धिदत्ता ।

दद्रुविस्फोटकांश्चैव नाशयत्याशु देहिनाम् ॥ १५ ॥

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचास्ततः क्रमेण ।

सप्ताहादग्निकरं पाण्डुरशीविनाशन परम् ॥ १६ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गु युक्ता ।

सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधां च ॥१७॥

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तं यवक्षारं समालिहेत् ।

सर्पिषा प्रातरुत्याय ततो वङ्गिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

विजया पिप्पली शुण्ठी त्रिसमं परिकीर्तितम् ।

अग्निसन्दीपनं नृणां तृट्दोषमयनाशनम् ॥ १९ ॥

नागराखु सदा पथ्यं जीर्णाऽजीर्णविशङ्किनाम् ॥ २० ॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्नि रभयागुडनागरम् ।

जग्ध्वा तन्मेण भुञ्जीत युक्तमन्नं षडूषणैः ॥ २१ ॥

विश्वाभया गडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।

पिवेच्छेऽपि मन्दाग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥ २२ ॥

कणामरीचशुण्ठीभिर्ग्रन्थिकानलचव्यकैः ।

भिषग्भिराद्यै राख्यातं चतुष्पञ्च षडूषणम् ॥ २३ ॥

उपवासादि मन्दाग्निर्यवागूभिः पिबेत् घृतम् ।
 रौक्षे मन्दे पिबेत् सर्पिः तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥ २४ ॥
 चूर्णारिष्टासवैर्मन्द मभिस्नेहादुपाचरेत् ।
 भिन्ने गुदोपलेपास्तु मले तैलसुरासवाः ॥ २५ ॥
 उदावर्त्तं तु मन्दाग्नौ निरूहाः सानुवासनाः ।
 व्याधियुक्तस्य मन्दाग्नौ सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २६ ॥
 इति अग्रिमान्यम् ।

अजीर्णानाह ।

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २७ ॥
 अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
 वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राक्तनं प्रतिवासरम् ॥ २८ ॥
 कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।
 तीव्रं प्रवर्द्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ २९ ॥
 तड्ढाहश्वासमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।
 पक्वा रसादिकान् धातून्नाशयेदाशु जीवितम् ॥ ३० ॥
 अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तं मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
 प्रद्वेषयुक्तेनच सेव्यमानं मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ३२ ॥
 ग्लानिगौरवमाटोप भ्रमो मारुतमूढता ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 तत्रामे गुरुतोत्कृष्टः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
 उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धे प्रवर्त्तते ॥ ३४ ॥
 विदग्धे भ्रमदृष्टमूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।
 उद्गारश्च सधूमाम्बुः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ३५ ॥

विष्टब्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताऽप्रपृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गसादनम् ॥ ३६ ॥

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवैः ।

अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥

प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्दिनश्यति ॥ ३८ ॥

मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणञ्चाप्यजीर्णतः ॥ ३९ ॥

वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥ ४० ॥

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ४१ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीतास्वना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ४२ ॥

विष्टब्धे स्वेदन कार्य्यं पेयं वा लवणोदकम् ।

रसशेषे दिवास्वप्नं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ४३ ॥

आलिप्य जठरं प्राञ्चो हिङ्गुतूप्रणसैन्धवैः ।

दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ४४ ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतिसारिणः

शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।

क्षीणान् क्षीणकफाच्छिशून्मदहतान् वृद्धान्नुसाजीर्णिनो

रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान् कामन्दिवा स्वापयेत् ॥ ४५ ॥

पथ्यापिप्यलीसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।

मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ४६ ॥

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलञ्चाशु नियच्छति ॥ ४७ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।
पूर्वं स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशी ॥४८॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।
द्राक्षासितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लौढाऽभयां वै स सुखं लभेत् तु ॥४९॥

चित्रकचविकानागर मागधिकाग्रन्यिकैर्यवागूः स्यात् ।
गुल्मानिलशूलहरी रुचिप्रदा वङ्गिजननी च ॥ ५० ॥
वत्सकं सप्तपर्णञ्च करञ्जञ्च दुरालभाम् ।
पाठामारग्वधं मूर्वां षड्ग्रन्थां मदनं दहेत् ॥ ५१ ॥
गोमूत्रेणोपयुक्तस्तु क्षारोऽयं वङ्गिदीपनः ।
शूले निरन्नकोष्ठेऽग्निः कोष्णाभिश्चूर्णितं पिबेत् ॥ ५२ ॥
हिङ्गुप्रतिविषाव्योष सौवर्चल वचाभया ।
तीव्रातिरपि नाऽजीर्णीं पिबेच्छूलप्लमौषधम् ।
दोषग्रस्तानलो नालं पक्वं शक्तोऽहिताशनम् ॥ ५३ ॥
प्रातराशे त्वजीर्णं तु सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णं सायमाशे तु प्रातराशो विषीभवेत् ॥ ५४ ॥
त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत्
जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ ५५ ॥

इति हिङ्गुटकम् ।

हिङ्गुभागे भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।
पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥
यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रशस्यते ।
पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ ५८ ॥

सोदावर्तमजीर्णञ्च प्लीहानमुदरं तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ति विषं वा येन भक्षितम् ॥ ५८ ॥

अर्शोहरो दीपनश्च श्लेष्मघ्नो गुल्मनाशनः ।

चूर्णो ह्यग्निमुखो नाम्ना न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ ६० ॥

इति अग्निमुखचूर्णम् ।

चित्रकहपुषा ग्रन्थिक पिप्पलीसौवर्चलाजमोदाभिः ।

धान्यशठीयवपुष्करक्षाराजजितित्तिङ्गीकैश्च ॥ ६१ ॥

चव्ययवानोदाडिमृद्वीकैलाम्बवेतसैश्च समैः ।

अग्निमुखोऽयं चूर्णः काष्ठीकेन मस्तुनापि वा ॥ ६२ ॥

पीतोऽन्यतमेन नृभिः गुल्मारुचिवह्निषादशूलानि ।

दुर्नामप्लीहोदर कफवातगदान्विनाशयति ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयमग्निमुखचूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।

सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ६४ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।

मरिचाजजीशुण्ठीनामेकैकस्य पल पलम् ॥ ६५ ॥

त्वगीले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम् ।

दाडिमात् कुडवञ्चैक द्वे पले चाम्बवेतसात् ॥ ६६ ॥

एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।

लवणं भास्करं नाम्ना भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ६७ ॥

जगतोऽस्य हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ।

तक्रमस्तुसुराशुक्तं मल्लकाञ्जिकयोजितम् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलानूपमांसेषु रसेषु विविधेषु च ।

मन्दाग्नीनां खादयतां शक्तो भवति पावकः ॥ ६९ ॥

अर्शासि ग्रहणीदोषं शोथकुष्ठभगन्दरान् ।

हृद्रोगमामदोषांश्च विविधान् उदरे स्थितान् ॥ ७० ॥

प्लीहानं वातरक्तञ्च श्वासकासोदरकृमीन् ।

शूलञ्च नाशयत्येतद्दुष्टं नृप इवापदः ॥ ७१ ॥

इति भास्करलवणम् ।

सैन्धवसमूलमगधा चव्यानल नागरहरीतक्यः ।

क्रमवृद्धमग्निवर्द्धनं करोति वडवानल चूर्णम् ॥ ७२ ॥

इति वडवानलचूर्णम् ।

हिङ्गुसैन्धव कृष्णाना कृष्णामूलककोलयोः ।

यवान्याश्च हरीतक्या दाडिमाम्लिकयोस्तथा ॥ ७३ ॥

वह्निनागरकोश्राणां भागाः सम्बर्धिताः क्रमात् ।

हिङ्गु द्वादशक नाम चूर्णं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ७४ ॥

अरुचि पञ्चगुल्यांश्च हृद्रोग सन्नियच्छति ।

अष्टौलाधानशूलानां हृन्मर्शांसि नाशयेत् ॥ ७५ ॥

इति हिङ्गुद्वादशक चूर्णम् ।

द्वौ क्षारो चित्रकं पाठा करञ्जलवणानि च ।

सूक्ष्मैलापत्रक भार्गी कृमिघ्न हिङ्गु पुष्करम् ॥ ७६ ॥

शूठी दार्वी त्रिवृन्मुस्त वचा चेन्द्रयवास्तथा ।

धात्री जीरकवृक्षान्न श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥ ७७ ॥

अम्लवेतसमन्त्रीका दाडिमं सकटुत्रिकम् ।

भक्ष्मातकाजमोदा च यवानौ सुरदारु च ॥ ७८ ॥

अभयातिविषा श्यामा हृष्यारग्वधं समम् ।

तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ॥ ७९ ॥

क्षाराणि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूलसेचितम् ।

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ॥ ८० ॥

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्विवसत्रयम् ।

दिनत्रयञ्च शुक्तेन आर्द्रकस्वरसेन च ॥ ८१ ॥

अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ।

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्ददम् ॥ ८३ ॥
 अजीर्णकं मथो गुल्मं प्लीहान् जठराणि तु ।
 उदराख्यन्तवृद्धिञ्च अष्टीलां वातशोणितम् ॥ ८३ ॥
 प्रणुदत्युत्त्वणान् दोषान् नष्टमग्निञ्च दीपयेत् ।
 समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा च भाजने ।
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥ ८४ ॥
 गोदोहमात्रात्तत्सर्वं द्रवीभवति सोष्णकम् ॥ ८५ ॥

इति वृद्धदग्निमुखं चूर्णम् ।

पथ्या नागरक्षणा करञ्जवित्त्वादिभिः सितातुल्यैः ।
 वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनम् ॥ ८६ ॥
 इति समस्तं वडवामुखं चूर्णम् ।

हिङ्गुान्मवेतसकटुत्रिकचित्रकेभ्यः
 सक्षारपौष्करफलत्रिकदाडिमेभ्यः ।
 कार्यः पृथग्गुडपलान्यवकुट्य चूर्णः
 ज्वालामुखोऽयमनलस्य करोति दीप्तिम् ॥ ८७ ॥

इति ज्वालामुखं चूर्णम् ।

पिप्पल्यतिविषा हिङ्गु नागरेन्द्रयवाः वचा ।
 पाठाजमोदकटुका वृषसीवर्चलाभयाः ॥ ८८ ॥
 वृषद्वादशकं चूर्णमजीर्णनाहं गुल्मनुत् ।
 भगन्दरश्वासकास मूत्रकृच्छार्शसां हितम् ॥ ८९ ॥

इति वृषद्वादशकं चूर्णम् ।

एलातुङ् नागपुष्पाणां मात्रोत्तरं विवर्जिता ।
 मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्पञ्च षडुत्तराः ॥ ९० ॥
 द्रव्याख्येतानि यावन्ति तावन्ती सितशर्करा ।
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ९१ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

मरिचाम्निकणा पथ्या दाडिमञ्च महीषधम् ।

हिङ्गु, सौवर्चलोपेतं चूर्णमग्निकरं परम् ॥ ८२ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

नागरं कौटज बीजं पिप्पली वृहती द्वयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा क्षारं लवणपञ्चकम् ॥ ८३ ॥

चूर्णं पिप्पा सुरा मण्ड दधिकोष्णाग्न्, काञ्जिकैः ।

पिवेदग्निविवृद्धार्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ८४ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सक्षारसिद्धमप्लाग्निं कफगुल्मञ्च नाशयेत् ॥ ८५ ॥

इति मस्तुषट्पल घृतम् ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं घृतप्रस्थञ्च तत्समम् ।

चुक्रप्रस्थेन संयोज्य तथा काञ्जिकमस्तुनोः ॥ ८६ ॥

पिप्पली मरिचं हिङ्गु, साजमोद सजीरकम् ।

हृषुषाजाजि कृष्णा च सैन्धव विडमौलिदम् ॥ ८७ ॥

सौवर्चलं यवक्षारं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

चविका पिप्पलीमूलं यवानी धान्यनागरम् ॥ ८८ ॥

एतैः कर्षसमैर्भागैर्विपचेन्मृदुनाग्निना ।

कफजान् हन्ति रोगाश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ ८९ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु नराणां बलवर्धनम् ।

गुल्मप्लीहोदर शूल ज्वरं हिक्कां प्रमीलिकाम् ॥ ९० ॥

महाषट्पलमित्येतज्ज्वलन दाववह्निवत् ।

क्षिप्रमेव तथा रोगान्नाशयत्यशनिर्यथा ॥ ९०१ ॥

इति महाषट् पल घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भस्मातकं यवानीञ्च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ ९०२ ॥

हिङ्गु, सौवर्चलञ्चैव विङ्गुसैन्धवचव्यकम् ।

सामुद्रञ्च यवक्षार चित्रको वचया सह ॥ १०३ ॥

एतैरर्द्धपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥ १०४ ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्ध ग्रहणीदोषनाशनम् ।

विष्टम्भमामदौर्बल्यं ग्रीहानमपकर्षति ॥ १०५ ॥

कासं श्वासं क्षयञ्चापि दुर्नासं सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ १०६ ॥

तान् सर्वान्नाशयत्याशु शुष्कं दावानलो यथा ॥ १०७ ॥

इति मरिचाद्य घृतम् ।

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निविवर्द्धनम् ।

रोचनं दोषशमनं कृदिदाहविनाशनम् ॥ १०८ ॥

इति धान्यजीरक घृतम् ।

धान्यकं निस्तुषं कृत्वा जले चाष्टगुणे पचेत् ।

तेन पादावशेषेण तत्कल्कैर्विपचेत् घृतम् ॥ १०९ ॥

वातरोगेषु सर्वेषु पैत्तिकेषु च शस्यते ।

कफजेषु च रोगेषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ ११० ॥

इति धान्य घृतम् ।

द्वे जीरके चित्रकं च यवानी नागरं तथा ।

पलिकानि च तत्सर्वं पञ्चैव लवणानि च ॥ १११ ॥

आरनालादकं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निविवृद्धार्थमर्शसां नाशनं परम् ॥ ११२ ॥

इति जीरक घृतम् ।

धान्यकस्य तु शुद्धस्य चतुःषष्टिपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ११३ ॥

घृतप्रस्थं पचेत्तेन शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।

जीरकस्य पलान्यष्टौ कल्कीकृत्य निधापयेत् ॥ ११४ ॥

अग्निसन्दीपनं हृद्यं पिवेच्छ्वेषनिवर्हणम् ।

आमशूलं गुदे शूलं शूल बङ्गणयोनिजम् ॥ ११५ ॥

आमवातमुदावत्तमर्शरोगाश्च नाशयेत् ।

इति धान्यक घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रको हस्तिपिप्पली ।

हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ११६ ॥

द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् ।

दधिकाञ्जिकशुक्तानि घृतमात्रासमानि च ॥ ११७ ॥

आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निमुखं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ११८ ॥

अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मीदरापहम् ।

ग्रन्थर्वुदापचीकासकफमेदोऽनिलानपि ॥ ११९ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथु सभगन्दरम् ।

ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।

सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ १२० ॥

इति अग्निघृतम् ।

यन्मस्त्वादि शुची भाण्डे सक्षौद्र गुडकाञ्जिकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ १२१ ॥

इत्यल्पचुक्रम् ।

गुडक्षौद्रारणालानि समस्तुनि यथोत्तरम् ।

शसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् चुक्रस्य सिद्धये ॥ १२२ ॥

इति चुक्रसन्धानविधानम् ।

प्रस्थं तण्डुलतोयत स्तुप्रजलात् प्रस्थत्रयं चान्नतः

प्रस्थाङ्गं दधितोऽञ्जमूलकफलान्यष्टौ गुडान्मानिके ।

मान्यौ शोधितशृङ्गवेर सकलात् द्वे सिन्धुजाज्योः पले

हे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥१२३॥
 स्निग्धे धान्ययवादि राशिनिहितं त्रीन्वासरात् स्थापयेद्
 ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षाषु पुष्पागमे ।
 षट्शीतेऽष्टदिनान्यतः परिमितं विस्त्राय संवापयेत्
 चातुर्जातपलेन सहितमिदं शुक्लञ्च चुक्रञ्च यत् ॥ १२४ ॥
 हन्याहातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान् ।
 दुर्नामानि च शूलगुल्मजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥१२५॥
 इति वृद्धचुक्रसन्धानविधानम् ।

वङ्गेर्हिपञ्चमूलस्य क्वाथे पलशतद्वये ।
 अमृताया रसस्यैके पूतेऽस्निन्नभयादके ॥ १२६ ॥
 पचेद् गुडतुला तावद्यावदाऽऽपाकलक्षणम् ।
 अन्येद्युस्तत्र मधुनः सुशीते कुडवद्वयम् ॥ १२७ ॥
 प्रक्षिपेत्त्रिसुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलं पलम् ।
 प्रत्येकं स्याद्यवक्षाराच्छुक्तिस्तस्मिन् रसायने ॥ १२८ ॥
 उत्तमं कथितं पुंसामश्विभ्यामग्नित्वद्वये ।
 जीर्येत्यपि हि काष्ठानि कासश्वास क्षयं क्लमीन् ॥ १२९ ॥
 गुल्मोदराशः कुष्ठानि सान्द्रवृद्धिं निहन्ति च ।
 योगशतैरप्यऽजितां स्युहाज्जयति पीनसान् ॥ १३० ॥
 चित्रकहरीतक्यमृतैत्यत्र चित्रकादीनां त्रयाणामम्भः प्रत्येकं
 पञ्चाशत्पलं दत्त्वा विस्त्राय सार्द्धं द्वादशवासराः स्थापयितव्यम् ।
 इति चित्रकगुडः ।

हे पाठे दशमूलार्कं कट्फलातिविषात्रिवृत् ।
 भागैर्दशपलान् दत्त्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १३१ ॥
 पादशेषे गुडतुलां दत्त्वा पक्वे गुडे ततः ।
 चूर्णितां पञ्चपलिकां चव्यव्योषहरीतकौम् ॥ १३२ ॥
 चित्रकं सयवक्षारं द्विगुणं तत्र दापयेत् ।

दध्यां प्रलेपनं वापि ततस्तमवतारयेत् ॥ १३३ ॥

हिङ्गुन्म्वेतसं चव्य त्रिहृतस्तु पल तथा ।

क्षिप्त्वा चैकीकृतं सर्वं स्थापयेद्भाजने शुभे ॥ १३४ ॥

ततः चारगुड खादेदजीर्णरुचिनाशनम् ।

प्लीहाशः शोथपाण्डुत्व मेहकुष्ठगरापहम् ॥ १३५ ॥

इति चारगुड ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां त्रिवन्मूलं शतावरीम् ।

दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शठीम् ॥ १३६ ॥

पृथक् दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समाहरेत् ।

त्रिसप्तकत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् ॥ १३७ ॥

तद्गोणं साधयेदग्नीं चतुर्भागावशेषितम् ।

ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३८ ॥

मिद्ध गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।

हृषिकालीं द्विकाकोल्यौ यवचारं समावपेत् ॥ १३९ ॥

एतत्पञ्चपलान् भागान् पृथक्पञ्च पलानि च ।

हरीतकीं त्रिकटुकं स्वर्जिकां चित्रक वचाम् ॥ १४० ॥

हिङ्गुन्म्वेतसाभ्याञ्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ॥ १४१ ॥

अजीर्णं जरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

भुक्तं मुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ १४२ ॥

प्लीहाशः श्वयथुञ्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् ।

मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥ १४३ ॥

कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मं चाशु व्यपोहति ।

ख्यातः चारगुडो ह्येष रोगग्रस्ते प्रयोजयेत् ॥ १४४ ॥

इति चारगुड ।

स्वल्पं यदा दोषविवद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति ।

भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥ १४५ ॥

प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ १४६ ॥

इति अजीर्णाग्निमान्द्यनिदानचिकित्साधिकारः ।

विसृच्यादि रोगानाह ।

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।

विसृच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १४७ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसृचीति निगद्यते ॥ १४८ ॥

न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १४९ ॥

विसृच्या लक्षणमाह ।

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूल भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ १५० ॥

अलसकलक्षणमाह ।

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यत्यथ कूजति ।

निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षेरुपरि धावति ॥ १५१ ॥

वातकम्पभ्रमानाहशूलादीन् प्रकरोति वा ।

पित्तं ज्वरातिसारौ च दाहादिस्वेदनानि च ॥ १५२ ॥

श्लेष्माङ्गगुरुताकृर्दिवाग्भङ्गौवनानि च ॥ १५३ ॥

वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदनु ।

तस्यालसकमाचष्टे तृणोद्गारौ च यस्य तु ॥ १५४ ॥

नाधो गच्छति यो नोर्ध्वमाहारो न विपच्यते ।

तेन सोऽलसको नाम्ना शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५५ ॥

दोषास्त्वलसके प्रोक्ताऽर्ह्यतीसारवर्जिताः ।

कारकास्तौत्रशूलादेः स्रोतसः सन्निरोधकाः ॥ १५६ ॥

तिथ्यातास्तनुस्तब्धाः स्तम्भवत्स्तम्भयन्ति च ।

स दण्डालसकस्थाय्य शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १४७ ॥

दुष्टञ्च भुक्त कफमाकृताभ्यां

प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्याम्

आचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १५८ ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत् तमेव देश विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावतत शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १५९ ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसन्नो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरजातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ १६० ॥

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १६१ ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमो उपद्रवा घोरा विसूच्यां पञ्च दारुणाः ॥ १६२ ॥

विसूच्यां सर्वरूपाणि सन्नियम्य चिकित्सकः ।

वमनं कारयेत् क्षिप्रं मुष्णेन लवणाब्जुना ॥ १६३ ॥

यावत्सन्तिष्ठते दुष्टो नरस्याऽन्नरसो हृदि ।

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विष पीतवतो यथा ॥ १६४ ॥

विसूच्यामतिवृद्धायां पाण्यर्गेर्दाहः प्रशस्यते ।

तद्दिने लङ्घनं कार्यं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १६५ ॥

जातिफलञ्च चुक्रञ्च मिष्टतैलेन पाचयेत् ।

तेन मर्दनमात्रेण खल्लीशूल निवारयेत् ॥ १६६ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

विसूच्या मर्दनं कोष्ण खल्लीशूलनिवारणम् ॥ १६७ ॥

इति चुक्राभावेऽत्र काञ्जिक देयम् ।

अर्कपत्ररसप्रस्थं प्रस्थं धतूरेकस्य च ।

श्वेतक्षुहीरसप्रस्थं प्रस्थं शौभाञ्जनार्द्रकात् ॥ १६८ ॥

कुष्ठसैन्धवयो. कल्क पले द्वे द्वे प्रमाणतः ।

एकीकृत्य समस्त तदधिकं चाम्लकाञ्जिकम् ॥ १६९ ॥

तैलप्रस्थ समावाप्य पचेन्मृदग्निना शनैः ।

खल्लीं निवारयत्येतत् विसृचौरोगसम्भवाम् ॥ १७० ॥

पक्षाघातामवातांश्च गृध्रसीं खञ्जपङ्कताम् ।

इति अर्करसादितैलम् ।

करञ्जनिम्बशिखरी गुडूच्यर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद् घोरा हन्ति विसृचिकाम् ॥ १७१ ॥

हन्ति दन्त्यग्निकल्कस्तु पिप्पलीकल्कसंयुतः ।

पीतः कोष्णेन तोयेन क्षिप्रं हन्याद्विसृचिकाम् ॥ १७२ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूल समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

छाया विशुष्का वटिका तु कार्या हन्याद्विसृचीं नयनाञ्जनेन ॥ १७३ ॥

इति अञ्जनम् ।

गुडपुष्पसारशिखरी तण्डुलं गिरिकर्णिका हरिद्रे द्वे ।

अञ्जनगुटिका विलयति विसृचिकां त्रिकटुकसनाथा ॥ १७४ ॥

इति द्वितीयमञ्जनम् ।

त्वक्पत्ररास्नाऽगुरुशिग्रु कृष्ठैरत्यम्लपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।

उद्वर्त्तन खल्लिविसृचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थं कारि ॥ १७५ ॥

पिपासायामथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य च ॥ १७६ ॥

सरुग्वाऽऽनङ्गमुदर मम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवती कुष्ठशताह्वा विश्वसैन्धवैः ॥ १७७ ॥

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सञ्चारमार्त्तिं जठरस्य हन्यात् ।

स्वेदो घटे वा बहुवाष्पपूर्णं कृण्वेस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ १७८ ॥

विलम्बिकाऽलसकयोर्विगोत्सर्गो यथोचितः ।

जघुना क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १७८ ॥

सुरसादिकरञ्जादि सहकाररस तथा ।

हिङ्गुसौवर्चल चुक्रं मधुमद्यानि यानि च ॥ १८० ॥

एतेषामूर्द्धभागित्वात् सम्यक् जीर्णेऽपि देहिनाम् ।

अजीर्णतायामिवोद्गारो गन्धतो ह्युपलक्ष्यते ॥ १८१ ॥

इति वडसेनसङ्कलित विस्चिकाऽलसकविलम्बिकानिदान-

चिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ भस्मकनिदानमाह ।

कफे क्षौणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।

तीव्रं प्रवर्द्धयेदग्नि तदा त भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥

वृद्धाह श्वास मूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।

पक्वान्नमाशु धात्वादीन् सङ्ख्यन्नाशयेत्तनुम् ।

क्षणाद्भुक्तं भवेद्भस्म स रोगो भस्मकः स्मृतः ॥ २ ॥

त भस्मक गुरुस्निग्ध सान्द्रमण्डहिमस्थिरैः ।

अन्नपानैर्नयेच्छान्ति पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥

अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदध्निदुग्धतक्रसर्पीषि ।

स्सेवेत यवागू समधुच्छिष्टा ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥

असक्तपित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ।

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं सेव्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते वानलं समं ।

समधातौ पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलवर्धनम् ॥ ७ ॥

मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्नान्युपहारयेत् ।

निरिन्धनो रसं लब्ध्वा यथैवान्नेन पाचयेत् ॥ ८ ॥
 कीलास्थि मज्जा कल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै ।
 अचिराद्विनिहत्येष प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ ९ ॥
 नारीक्षीरेण संयुक्ता पिवेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्या वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥ १० ॥
 सिनतण्डुलसितकमल छागक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा घृतेन घृतघ्नो द्वादशदिवसं बुभुक्षितो न भवेत् ॥ ११ ॥
 विदारो स्वरसं क्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
 माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितं भस्मकनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ कृमिनिदानमाह ।

कृमयस्तु द्विधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
 वह्निर्मल कफाऽऽसृग्विट् जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 नाप्ततो विंशतिविधा वाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाश्वराश्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिख्याश्च नामतः ।
 द्विधा ते कोटपिटिकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णभोजी मधुरान्नसेवी द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जी च दिवाशयी च विरुद्धभोजी लभते कृमींस्तु ॥ ४ ॥
 माषपिष्टान्नलवणगुडशकैः पुरीषजाः ।
 मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
 विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ६ ॥
 ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः हृर्दनं भ्रमः ।
 भक्तवेषातिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ॥ ७ ॥

कफादामाशये जाता हृद्वाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवर्धनिभाः केचित् केचित् गरुडूपदोपमाः ॥ ८ ॥
 रूढधान्याङ्कुराकारा स्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥
 अन्वादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुहाः ।
 चुरवो दर्भकुसुमा सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥
 हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 कृदिशूलज्वरानाह कार्श्यश्चयथुपीनसान् ॥ ११ ॥
 रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्मप्राक्चेदिदर्शनाः ॥ १२ ॥
 केशादा लोमविध्वसा रोमद्वीपा उदुखराः ।
 षडेते कुष्ठकर्माणः सहस्रौरसमातरः ॥ १३ ॥
 पक्वाशये पुरौषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
 मवृद्धाश्च भवेयुश्च ते यदानाशयोन्मुखाः ॥ १४ ॥
 तदास्थोज्ञारनिश्चारनिङ्गन्थानुविध्विनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावाः पीताः सिताऽसिताः ॥ १५ ॥
 ते पञ्च नामभिः ख्याताः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सशूलाख्या लैलिङ्गा जनयन्ति च ॥ १६ ॥
 विज्ञेदशूलविष्टम्भ कार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तेषामन्यतमं वैद्यो जिघासुः स्निग्धमातुरम् ।
 सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वाऽन्नमादिशेत् ॥ १८ ॥
 विरेचयेत्तीक्ष्णतमैः योगैरास्थापयेद्भि च ॥ १९ ॥
 विडङ्ग तण्डुलव्योषशिशुभिर्मरिचेन च ।
 तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्षमिघ्नी समुवर्चिका ॥ २० ॥

विडङ्गथोषसंयुक्त मन्त्रमण्ड पिवेन्नरः ।

दीपन कृमिनाशाय वङ्गिञ्च कुरुते भृशम् ॥ २१ ॥

सक्षौद्रः कृमिजिह्वि पीतः कृमिहरशिग्रुजञ्च काथः ।

पीत मूत्रमजायाः ग्रन्थिकचूर्णान्वित वापि ॥ २२ ॥

पुष्कराह्वास्थिनिर्यास कृमिघ्नार्द्धेन संयुतम् ।

लिङ्घ्याह्वर्मस्थितः प्रातः सर्वकृमिनिवारणम् ॥ २३ ॥

पारशीय यवानौ पीता पर्युषिता वारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजाल कोष्ठगत पातयत्वाश्च ॥ २४ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थ रस क्षौद्रयुत पिवेत् ।

किशुकत्थ रज वापि धत्तूरस्यापि वा रसम् ॥ २५ ॥

मुस्ता सुपर्णी फलदारुशिग्रु काथः सक्तृणाकृमिशत्रु कल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् कृमोन्निहन्ति कृमिजाश्च रोगान् ॥ २६ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन तु पूषिकाः ।

जग्ध्वा सौवीरकं चानु पिवेत् कृमिहर परम् ॥ २७ ॥

यलाशबीजस्वरस पिवेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिवेत्तद्वीजकल्कं वा तक्रेण कृमिनाशनम् ॥ २८ ॥

लिङ्घ्यात् क्षौद्रेण वैडङ्ग चूर्णं कृमिविनाशनम् ।

सुरसादिगण वापि सर्वश्रैवोपयोजयेत् ॥ २९ ॥

प्रत्यहं कटुक तिक्त भोजनञ्च हित भवेत् ।

कृमिना नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ३० ॥

पलत्रय वचा दन्ती त्रिवृत्कम्पिह्वकैः समैः ।

सिद्ध सर्पिर्गवा मूत्रे पीतं कृमिविनाशनम् ॥ ३१ ॥

इति त्रिफलाद्यं वृत्तम् ।

त्रिफलायाः त्रयः प्रस्थाः विडङ्गं प्रस्थमेव च ।

दीप्यञ्च दशमूलञ्च लाभतः समुपाहरेत् ॥ ३२ ॥

पादशेषे जलद्रोणे पूते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मित सिन्धुयुत तत्पर कृमिनाशनम् ॥ ३३ ॥

विडङ्गघृतमित्येतस्तेह्य शर्करया सह ।

सर्वकृमीन् प्रणुदति वज्र मुक्तमिवासुरान् ॥ ३४ ॥

इति विडङ्गाद्य घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल सैन्धव कृष्णजौरकम् ।

चव्यचित्रकतालीसपत्रक नागकेशरम् ॥ ३५ ॥

एषा द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।

मरिचाजाजिशुण्ठीनामैकैकस्य पल पलम् ॥ ३६ ॥

दाडिमात् कुडवच्चैव द्वे पले चाम्बवेतमात् ।

सर्वमेकत्र सष्टय्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्याद्यमिदं ख्यातं नष्टवक्त्रे प्रदीपनम् ।

अर्शासि ग्रहणीगुल्म मुटर सभगन्दरम् ॥ ३८ ॥

कृमिकण्डू रुचिहर सुरयोष्णीदकेन वा ।

नातःपरतर किञ्चिदामशोथनिषूदनम् ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्य चूर्णम् ।

पलङ्कषापले द्वे तु कृष्णायसपलद्वयम् ।

पथ्यामृताक्षधात्रीणां पृथगेकैकशः पलम् ॥ ४० ॥

पूतीकचव्यव्योषाग्नि कारवीकृमिनाशनैः ।

चूर्णितैरर्द्धपलिकैस्तिलतैलं पलद्वयम् ॥ ४१ ॥

त्रिफलाया रसप्रस्थे खडं प्रस्थयुग पचेत् ।

दार्वीप्रलेपात्पाकश्च चातुर्जातकसंयुतम् ॥ ४२ ॥

सावित्रवटका ह्येते यथाग्निबलभक्षिताः ।

कृमिकोष्ठाग्निदौर्बल्य शोथगुल्मोदरव्रणान् ॥ ४३ ॥

कामलापाण्डुरोगाशौ भगन्दरगदज्वरान् ।

निहन्युर्वा सन्निरुद्धाः वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ४४ ॥

वातप्रमेहशमनाः चक्षुष्याः पुष्टिवर्धनाः ।

भवन्त्यतिस्निग्धभुजा वातातपनिषेविणाम् ॥ ४५ ॥

इति सान्निवटक ।

रसेन्द्रेण समायुक्ती रसो धत्तूरपत्रज' ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपन यूकनाशनम् ॥ ४६ ॥

ककुभकुसुम विडङ्ग लाङ्गली भस्मातक तथोशीरम् ।

श्रीवेष्टक सर्जरस मदनञ्चैवाष्टमं दद्यात् ॥ ४७ ॥

एष सुगन्धो धूपो मशकाना नाशनः श्रेष्ठः ।

शय्यासु मत्कुणानां शिरसि वस्त्रे च यूकानाम् ॥ ४८ ॥

इति मशकहरी धूप ।

भण्डीपिष्टाऽऽरनालेन गोमूत्रेणाभिपिष्टकाः ।

कुनटीकटुतैलेन योगा यूकापहास्त्रयः ॥ ४९ ॥

लाक्षाभस्मातकश्च श्रीवासः श्वेताऽपराजिता ।

अर्जुनस्य फलं पुष्पं विडङ्गं सर्जगुगुलुः ॥ ५० ॥

एभिः कृतेन धूपेन शाम्यन्ति नियतं गृहे ।

भुजङ्गमूषका दशा घृणा मशकमत्कुणा ॥ ५१ ॥

इति गृहे भुजङ्गादिनाशकी धूप ।

सविडङ्गं गन्धशिलया सुमिद्ध सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

निखिलान् नयति विनाशं लिख्यासहितांश्च वै यूकान् ॥ ५२ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

क्षौराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समापतोयान्मधुरान् रसांश्च कृमौन् जिघांसुः परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः कृमिनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानमाह ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात् मृदः ॥ १ ॥

पिपासारुचिहृत्तासैरुदाहोऽङ्गगौरवम् ।

रक्तलोचनता तस्य पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

व्यवायमस्त लक्षणानि मद्यं मृद दिवास्त्रप्रमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेव्यमाणस्य समेत्य रक्त कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुताञ्च ॥ ३ ॥

त्वक्स्फोटनिष्ठौवनगात्रसादो मृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

विण्मूत्रपीतत्व मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ४ ॥

त्वङ्मूत्र नयनादीनां रुक्षक्षणाङ्गणाभता ।

वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ ५ ॥

पीतमूत्रशक्लनेत्रो दाहलृणाज्वरान्वितः ।

भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ ६ ॥

कफप्रसेकश्चयथु तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ७ ॥

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोग सुदुःसहम् ॥ ८ ॥

ज्वरारोचकहृत्तास कर्दिट्क्षणाक्लमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः स्थाज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्त मूषरा-मधुरा कफम् ॥ १० ॥

कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्रक्तञ्च रुक्षयेत् ।

पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

शूनाक्षिकूटगण्डभूः शूनपान्नाभिमेहनः ।

क्लमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ १३ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १४ ॥

बहुल विट् सुहरितं सकफ योऽतिसार्यते ।

दीनं स्वेदादिदिग्धाङ्गः छर्दिमूर्च्छादण्डान्वितः ॥ १५ ॥

म नास्त्यऽसृग्क्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।

पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो नरः ॥

पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १६ ॥

अन्तेषु शून परिहीनमध्य स्नान तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुदे मुखे शेषसि मुष्कयोश्च शून प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥ १७ ॥

विवर्जयेत्पाण्डु किं यशोऽर्थी तथातिसारज्वरपीडितश्च ।

साध्यश्च पाण्डुमयिन् समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥ १८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ।

पिवेद्घृत वा रजनौविपक्वं यक्षैफलं तिक्तकमेव चापि ॥ १९ ॥

विरेचनद्रव्यकृतं पिवेद्वा योगाश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ २० ॥

विधिदिग्धोऽथ वातोत्थे तिक्त शीतस्तु पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णे कार्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ २१ ॥

द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिवेत्तत् ।

ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्या श्वासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २२ ॥

अयस्तिलद्रूप्रणकोलभागैः रूक्ते सम माक्षिकधातुचूर्णम् ।

तैर्मोदकं क्षौद्रयुतं सुभुक्तं पाण्डुमये दूरगतेऽपि शस्तम् ॥ २३ ॥

इति आदिमोदकम् ।

दहनाजमोदसैन्धव नागरमरिचान्नतक्रेण ।

सप्ताह्नादग्निबलं पाण्डुर्शी विमर्दनं परम् ॥ २४ ॥

सप्तरात्रं गवां सूत्रे भावितं चाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा वा पिवेन्नरः ॥ २५ ॥

गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमभ्यसेत् ।

पाण्डुरोगं जयेत्सर्वं पक्तिशूलञ्च दारुणम् ॥ २६ ॥

अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
 मधुसर्पिर्युत लौढा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २७ ॥
 दीपन चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ।
 कल्याणकाह्वय दद्याद्भक्षयेद्वा गुडं नरः ॥ २८ ॥
 मृत्तिका भाविता दद्यात्तुल्या निम्बरसेन वा ।
 वार्त्ताक्या कटुरोहिण्या गोमूत्रेण च भावयेत् ॥ २९ ॥
 मृद्वेषकरणार्थन्तु भिषक् पश्चान्नियोजयेत् ।
 मूर्वातिक्तानिशायास कृष्णाचन्दनपर्पटैः ।
 त्रायन्तीवत्सभूनिम्बपटोलास्वददारुभिः ॥ ३० ॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
 पाण्डुताज्वरविस्फोट शोफार्शो रक्तपित्तनुत् ॥ ३१ ॥

इति मूर्वाद्य घृतम् ।

कटुका रोहिणीं सुस्तां हरिद्रां वत्सकत्वचम् ।
 पटोल चन्दनं मूर्वा त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ३२ ॥
 मपिप्पलीं कर्कटिका पूतिकां देवदारु च ।
 पिष्ट्वाक्षमात्रं तैः सर्पिः प्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥ ३३ ॥
 रक्तपित्तं ज्वर दाह श्वयथु सभगन्दरम् ।
 अर्शांस्यऽसृग्दरञ्चैव हन्याद्विस्फोटकांस्तथा ॥ ३४ ॥

इति कटुकाद्य घृतम् ।

व्योषं विल्वं द्विरजन्ध्री त्रिफलादिपुनर्नवा ।
 सुस्ता चायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३५ ॥
 वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः शृत घृतम् ।
 सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकोद्भवान् ॥ ३६ ॥

इति व्योषाद्य घृतम् ।

देवद्वं त्रिफलां व्योषं वृश्चिकालीं ह्ययोरजः ।
 हरिद्रे चित्रकं भार्गीं पाठे द्वे च पुनर्नवाम् ॥ ३७ ॥

विडङ्गं पिप्पलीं लोभ्रं पचेन्मूत्रचतुर्गुणे ।

घृतं तत्पाण्डुरोगघ्नं ग्रहणीगुददोषनुत् ॥ ३८ ॥

इति देवदार्याद्य घृतम् ।

रजनीकायकल्काभ्यां घृतं पाण्ड्वामयापहम् ।

त्रिफलाकल्कगोमूत्रसिद्धं वा माहिष घृतम् ॥ ३९ ॥

इति रजनी त्रिफलाद्य घृतम् ।

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।

तद्वत्प्रस्थो घृताद् गुल्मप्लीहहृद्द्रोगपाण्डुनुत् ॥ ४० ॥

दन्ती कुडवोऽत्राष्टपलिकः षोडशभिः सलिलकुडवैः

निःकाथ्य पादावशेषः कृतः ।

इति दन्तीघृतम् ।

नाप्यरजतरूप्यायो मला' पञ्चपलाः पृथक् ।

चित्रकत्रिफलाव्योष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ४१ ॥

शर्कराष्टपलोन्मिश्रा चूर्णिता मधुनाप्लुता ।

उदुस्वरसमां मात्रा मतः खादेद्यथाग्निमान् ॥ ४२ ॥

दिने दिने प्रयोगेण जीर्णं भुञ्ज्याद्यथेप्सितम् ।

वर्जयित्वा कुलत्यांश्च काकमाचीकपोतकान् ॥ ४३ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥

पाण्डुरोगं विष कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।

कुष्ठानि गरजं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ॥ ४५ ॥

विशेषाद्वन्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ४६ ॥

सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न सम्भवेत् ।

तत्र लोहेन कर्माणि भिषक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ ४७ ॥

इति योगराजः ।

कुटजत्रिफलानिखपटोलघननागरैः ।

भावितानि दशाहानि रसैर्द्विगुणितानि च ॥ ४८ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ।

त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ४९ ॥

निदिग्धिफलमूलाभ्या पल युञ्ज्यात्रिजातकात् ।

मधुत्रिपलसंयुक्ता कुर्यादक्षसमा गुटी ॥ ५० ॥

दाडिमाम्लपयःक्षीर रसयूषसुरासवान् ।

तां भक्षयित्वाऽनुपिवेन्निरन्नो हितमध्यभाक् ॥ ५१ ॥

पाण्डुकुष्ठगरप्लीह कामलार्शोभगन्दरान् ।

श्रुतिटक्कुक्रमूत्राग्नि दोषशोथगदोदरान् ॥ ५२ ॥

कासासृग्वातपित्तासृक् शूलगुल्मगलग्रहान् ।

नेत्रचक्रगदान् हन्ति सर्वरोगहरा शुभा ॥ ५३ ॥

इति कुटजगुटिका ।

वृषण त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।

द्राक्षा चेन्द्रयव मुस्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

शतावरी शिशुबीज चित्रक गजपिप्पली ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ ५५ ॥

पाठा भल्लातकं दन्ती विशाला सदुरालभा ।

शठी मधुरसा रास्ना विडङ्गश्च समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥

एतैश्चूर्णैः समैर्वापि लोह द्विगुणमाहरेत् ।

यावशूकश्च सन्भृत्य गवा मूत्रेण पाचयेत् ॥ ५७ ॥

तत्रोऽक्षमात्रा गुटिका पाययेत्तण्डुलांस्त्रुना ।

पाण्डुरोगं जयत्याशु ब्रह्मदण्ड इवासुरान् ॥ ५८ ॥

कृमिकुष्ठप्रमेहार्शो ग्रहणीदोषशोथहा ।

भगन्दरश्वासकास प्लीहगुल्मोदरापहा ॥ ५९ ॥

इति वृषणादियुठी ।

अथ कामलानिदानम् ।

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमरुद्धास दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ६० ॥
 हारिद्रनेत्रः सुभृश हारिद्रत्वङ्गखाननः ।
 रक्तपीतशक्नून्नेत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 दाहाऽविपाकदौर्वल्य सटनाऽरुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ६२ ॥
 कालान्तरात् खरोभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला ॥ ६३ ॥
 कृष्णपीतशक्नूमूत्रो भृश शूनश्च मानवः ।
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दि विण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥ ६४ ॥
 दाहारुचिद्वडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।
 नष्टाग्निसन्नः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ॥ ६५ ॥
 कृद्यरोचकहृत्तास ज्वरक्लमनिपीडितः ।
 नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ ६६ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
 ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ६७ ॥
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसः ।
 प्रातर्मात्रिकसयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरस शुभम् ।
 निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥
 नस्यं कर्कोटमूलस्य घ्रेय वा जालिनीफलम् ॥
 गुडूचीपत्रकल्कं वा पिवेत्तन्नेण कामली ।
 भक्त तन्नेण भुञ्जीत स जहात्याशु कामलाम् ॥ ७० ॥
 लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफला कटुरोहिणीम् ।
 प्रलिह्य मधुसर्पिभ्यां कामलार्त्तः सुखी भवेत् ॥ ७१ ॥

किराततिक्तं सुरदारु दर्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।
 दुरालभा पर्पटक सनिम्बं कटुत्रिक वापि फलत्रिकञ्च ॥ ७२ ॥
 विडङ्गसारञ्च समांशकानि सर्वैः सम चूर्णमथात्र लौहम् ।
 सर्पिर्मधुभ्या गुटिका विधेया तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्यम् ७३
 निहन्ति पाण्डुं श्वयथुं प्रमेहं हलौमकं हृद्यग्रहणीप्रदोषम् ।
 श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्तमर्शांस्थयो वाग्ग्रहमामवातम् ॥ ७४ ॥
 व्रणान् सगुल्मान् कफविद्रधींश्च श्वित्वाणि कुष्ठं सततप्रयोगात् ७५

इत्यष्टादशाङ्ग गुटिका ।

धात्री लोहरजो व्योष निशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।
 लौढ्रा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७६ ॥
 तुल्या वायोरजःपथ्याहरिद्रा क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णितां कामलीं लिह्याद् गुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ७७ ॥
 हरिद्रात्रिफलानिम्बं वलामधुकसाधितम् ।
 सक्षौर माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति हरिद्राय घृतम् ।

गुडूचीरसकल्काभ्या सिद्ध क्षौरचतुर्गुणे ।
 माहिष घृतमेवाशु कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
 इति गुडूचीघृतम् ।

अयोरजो हरिद्रे द्वे त्रिफला कटुरोहिणी ।
 चूर्णं कामलिना श्रेष्ठं घृतमाक्षिकसंयुतम् ॥ ८० ॥
 सकफे सारुते पित्तं कामलायां वह्निः क्षिपेत् ।
 तस्य स्युः पीतमूत्रत्वक् श्वेतविट्दशनानि च ॥ ८१ ॥
 विष्टम्भगौरवाटोप हिक्काश्वासज्वरादयः ॥ ८२ ॥
 त हि कटुम्लरूक्षैश्च शिखितित्तिरदक्षजैः ।
 रसैर्यूषैश्च कीलत्यैर्मृज्जैश्चार्पि भोजयेत् ।
 व्योषाढ्यं वीजपूराम्लं पिवेद् वातप्रशान्तये ॥ ८३ ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ॥ ८४ ॥

गोमूत्रेण पिवेत् कुम्भकामलाया शिलाजतु ।

मास माचिकधातु वा किट्टं वायु हिरण्यजम् ॥ ८५ ॥

दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम् ।

विचूर्णं लीढ मधुनाऽचिरेण कुम्भाह्वय पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ८६ ॥

इति कुम्भकामला चिकित्सा ।

कामलार्तः सृजेद्यस्तु तैलपिष्टनिभ मलम् ।

जम्बवद्गुदार्तस्य श्लेष्मणैः कामला हरेत् ॥ ८७ ॥

इति कामला चिकित्सा ।

अथ हलीमकनिदानम् ।

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्भरितः श्यावपीतकः ।

बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं सृदुज्वरः ॥ ८८ ॥

स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ।

हलीमक तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ ८९ ॥

सन्तापो भिन्नवर्चश्च वह्निरन्तश्च पीतता ।

पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य त हलीमकिन वदेत् ॥ ९० ॥

अथ हलीमकचिकित्सामाह ।

पिवेत् खदिरतोयेन मर्द्यं लोहरजासि च ॥ ९१ ॥

मिता तित्ता वला यष्टौ त्रिफला रजनौयुगैः ।

लेह लिङ्गात् समध्वाज्यं हलीमकप्रशान्तये ॥ ९२ ॥

इति सिताद्यो लेहः ।

मधुरैरन्तपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् ।

कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ९३ ॥

अमृतलतारसकल्के प्रसाधितं तुरगविद्धिषा सर्पिः ।

क्षीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ९४ ॥

इत्यमृताद्यं घृतम् ॥ इति हलीमकचिकित्सा ।

फलत्रिका मृतावासा तित्ता भूनिम्ब निम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोग सकामलम् ॥ ८५ ॥
 दार्वीतित्ताभयारिष्ट वर्षाभू षु पटोलज' ।
 काथः शोथोदरश्वास कामला पाण्डुरोगनुत् ॥ ८६ ॥
 त्रूषण त्रिफलामुस्तं विडङ्गचित्रक समम् ।
 लोहचूर्णं नवगुण कृत्वा चूर्णं पिवेन्नरः ॥ ८७ ॥
 मास तक्रेण गोमूत्रैर्लिच्छाद्वा मधुसर्पिषा ।
 स जयेत् पाण्डुहृद्रोग कुष्ठशोथ भगन्दरान् ॥ ८८ ॥
 कमीनर्शांसि जयति मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
 युक्तितोऽभ्यसनाच्चैव जरां न लभतेऽचिरात् ॥ ८९ ॥
 इन्द्रियाणा विशुद्धिञ्च वलवर्णप्रसादनम् ।
 मासेन लभते जन्तु रेतचूर्णात् नवायसात् ॥ १०० ॥

इति नवायस चूर्णम् ।

पुननवात्रिद्वयोष विडङ्ग दारुचित्रकम् ।
 कुष्ठ हरिद्रे त्रिफला दन्ती चय कलिङ्गकम् ॥ १०१ ॥
 कटुका पिप्पलीमूल मुस्तञ्चेति पलोन्मितम् ।
 मण्डूर द्विगुण चूर्णाद् गोमूत्रार्द्धाटके पचेत् ॥ १०२ ॥
 गुडेन वटकान् कृत्वा तक्रेणाऽलोड तान् पिवेत् ।
 ते पाण्डुरोगं म्लीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ॥ १०३ ॥
 श्वयथु ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठकमींस्तथा ।

इति मण्डूरवटक ।

त्रूषण त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चयचित्रकौ ।
 दार्वीत्वङ्गाक्षिकं धातु ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १०४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।
 मण्डूर द्विगुण चूर्णाच्छुद्धमज्जनसन्निभम् ॥ १०५ ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।

उदुम्बरसमान् कुर्या इटकांस्तान् यथाग्निः ॥ १०६ ॥

उपयुञ्जीत तन्नेण सात्म्यं जीर्णं च भोजयेत् ।

मण्डू रवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ १०७ ॥

कुष्ठानि गरजं शोथमूरुस्तम्भ कफामयान् ।

अर्शासि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्त्यपि ॥ १०८ ॥

इति वृहन्मण्डूरवटका ।

निम्ब पटोल कुटजं त्रिफला सुस्तनागरम् ।

पचेज्जलाढके पादशेषे दद्याच्च शीतले ॥ १०९ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ मासं सस्थापयेच्च तम् ।

उद्धृत्य तं शिलातुल्यं मेताश्चापि पलोन्मितान् ॥ ११० ॥

मोचधात्रीफलतुगा कर्कटादिनिदिग्धिका ।

त्रिवर्णपादसयुक्तं क्षौद्रं त्रिपलसयुतम् ॥ १११ ॥

पयोऽनुपानं गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ।

कामलापाण्डुरोगार्शः शोथज्वरनिपीडितः ॥ ११२ ॥

इति निम्बादिगुटिका ।

विडङ्गमुस्तत्रिफला देवदारु षडूषणैः ।

निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ॥ ११३ ॥

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणं पचेत् ।

तैरक्षमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद्दिने दिने ॥ ११४ ॥

कामला पाण्डुरोगार्तः सुखमापद्यते क्षणात् ।

इति मण्डूरगुटिका ।

विभीतकाऽयोमलनागराणां चूर्णं तिलानां गुडसम्प्रयुक्तम् ।

तक्रानुपानं गुटिकां निहन्ति ह्यतिप्रवृद्धानपि पाण्डुरोगान् ॥ ११५ ॥

इति विभीतकाद्या गुटिका ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकम् ।

हिङ्गुमुस्तसमायुक्ता भागास्त्रिपलसन्निताः ॥ ११६ ॥

यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूर द्विगुण ततः ।
 पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूत तमुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिवेत्तत्रेण तक्रभुक् ।
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दान्नित्वमरोचकम् ॥ ११८ ॥
 अशोसि ग्रहणीं शोथमूरुस्तम्भं हलीमकम् ।
 कृमिं प्लीहानमुदर गलरोगञ्च नाशयेत् ॥ ११९ ॥
 मण्डूरो वज्रनामाय रोगानीकप्रणाशनः ॥ १२० ॥
 निर्वार्य सप्तधा मूत्रे मण्डूर ग्राह्यमिष्यते ।
 ग्राहयेदष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णतः ॥ १२१ ॥

इति मण्डूरवज्रवटकः ।

विडङ्गं त्रिफला व्योष दावीं कृष्णमयोरजः ।
 कामला पाण्डुरोगघ्न लिङ्घ्यात् क्षौद्रघृतप्लुतम् ॥ १२२ ॥
 इति विडङ्गाय लीहम् ।

रसमामलकीनान्तु सशुद्ध यन्त्रपीडितम् ।
 द्रोण पचेत्तु मृद्वग्नौ तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १२३ ॥
 चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुक द्विपल तथा ।
 प्रस्थ गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः कल्कपेशितम् ॥ १२४ ॥
 शृङ्गवेरपले द्वे च तुगाक्षीर्याः पलद्वयम् ।
 तुलाङ्गं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ १२५ ॥
 मधुप्रस्थसमायुक्तं लेहयेत्पलसम्मितम् ।
 हलीमकं कामलाञ्च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ १२६ ॥
 इति आमलक्यवलीहः ।

पचेत् खदिरनिःकाथे विडङ्गधान्यायोरजः ।
 बलातिक्तासिता यष्टी त्रिफला रजनीद्वयम् ॥ १२७ ॥
 लेहं लिङ्घ्यात्समध्वाज्यैः पाण्डुरोगी हलीमकी ।

स लेहः कामला हन्यात् अपि सवत्सरोत्थिताम् ॥ १२८ ॥

इति खदिरलेह ।

कृष्णे द्वे ग्रन्थिक वङ्गिर्दीप्यकोषणसैन्धवम् ।

कृमिघ्नं त्रिफला धान्य कालजामजमोदकम् ॥ १२९ ॥

पलिकानि त्रिवृत्यञ्च तैलं सर्पिः पलाष्टकम् ।

रसप्रस्थत्रयं धात्रा गुडस्यार्द्धशत पचेत् ॥ १३० ॥

एतत्कल्याणक पाण्डुकामलाऽर्शोज्वरापहम् ।

मेहकुष्ठक्षयश्वास ग्रहणीहृद्रसायनम् ॥ १३१ ॥

इति कल्याणगुड ।

पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृता दार्व्यभया कषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १३२ ॥

यवगोधूमशाल्यन्न रसैर्जाङ्गलजैः समैः ।

मुक्ताढकौमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥ १३३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदान

चिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ रक्तपित्तनिदानमाह ।

घर्मव्यायामशोकाध्व ऋवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरन्तैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्तते रक्तं मूर्ध्वाधो द्विधापि वा ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मन्द्रयोनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥

केचिच्चैव यत्कृत्प्लीक्षा प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥ ४ ॥

सदनं शीतकामित्व कण्ठधूमायनं वमिः ।

लोहगन्धश्च निःश्वासे भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ५ ॥

सान्द्रं सपाण्डु, सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेनञ्च तनुरुक्षञ्च वातिकम् ॥ ६ ॥
 रक्तपित्त कषायाभं कृष्ण गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभ मञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥
 ससृष्टलिङ्गं ससर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
 ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टं मधोगं मारुतानुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्या सुभाभ्या तद्व्यवर्तते ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपन्नतम् ॥ ९ ॥
 एकमार्गं बलवतो नातिवेग नवोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यात् निरुपद्रवम् ॥ १० ॥
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
 यत्त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥ ११ ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्वतश्च यत् ॥ १२ ॥
 दौर्बल्यं श्वासकासं ज्वरं वमयुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छां
 भुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
 तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूयनिष्ठौवनञ्च
 भक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥ १३ ॥
 मासप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमाश्लोनिभं वा
 भेदः पूयास्रकल्पं यत्तदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाम्बु ।
 यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत् चोक्ता विकाराः
 तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्भृशं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥
 लोहितं कर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
 लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥
 पित्तास्रं शमयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो यतः ।

हृत्पाण्डु ग्रहणीदोष स्त्रीहगुल्मक्षयादिकृत् ॥ १७ ॥
 गलग्रहं पूतिनस्य मूर्च्छाञ्च ह्यरुचि तथा ।
 कुष्ठाण्यर्शासि वीसर्प वर्णनाशं भगन्दरम् ।
 बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्नाभनमादितः ॥ १८ ॥
 क्षीणमांसबलं बाल वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।
 अवाभ्यमविरेचञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
 अक्षीणबलमासाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ २० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

ऊर्ध्वं गे तर्पणं पूर्वं कर्तव्यञ्च विरेचनम् ।
 प्राग्धोगमने पेयं वामनञ्च यथा बलम् ॥ २१ ॥
 आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाऽथवा ।
 विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् ॥ २२ ॥
 मुस्तेन्द्रियवयध्याह्वं मदनाह्वं पयो मधु ।
 शिशिर वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २३ ॥
 शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।
 रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ २४ ॥
 शालिषष्टिकनीवार कोरदूषप्रसाधिका ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजन रक्तपित्तिनाम् ॥ २५ ॥
 मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥
 दाडिमामलक कोलमम्लार्थं चापि दापयेत् ।
 पटोलनिम्बवेलाग्र प्लक्षवेतसपल्लवाः ।
 शाकार्थं शाकसात्मग्रानां तण्डुलीयादयो हिताः ॥ २७ ॥
 पारावतकपोतांश्च लावरक्ताक्षवर्त्तकान् ।
 शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥ २८ ॥

रक्तपित्तहरान् दद्याद्दसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 ईषदस्नाननस्त्रांश्च घृतमृष्टान् ससैन्धवान् ।
 कफानुगे पूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ ३० ॥
 पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तभिः ।
 जलं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूषकैः ॥ ३१ ॥
 क्लीवेरमुत्पल धान्य चन्दनं यष्टिकामृता ।
 वृषोशीरयुतं काथः शर्करामधुसंयुतः ॥ ३२ ॥
 रक्तपित्तं जयत्युग्रं लक्ष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ ३३ ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्लं पृश्निपर्णीं प्रियङ्गुका ।
 जले साध्यरसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥
 चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तस्मिन् सनागरे ।
 किराततिक्तकोशीरमुद्गानां तद्वदेव तु ॥ ३५ ॥
 शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तजे ।
 वातोत्तरे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ३६ ॥
 मयूरप्लक्ष्मणिर्यूहः न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
 रसो विषोत्पलादीनां वार्त्ताकककरो हितौ ॥ ३७ ॥
 लब्धते तित्तससिद्धं लक्ष्णान्नं वा कफोदकम् ।
 सिद्धं विदारोगन्धाद्यैः शृतशीतमथवापि वा ॥ ३८ ॥
 प्रियङ्गुञ्जनमृत्तोषः श्लक्ष्णचूर्णवचूर्णितः ।
 वासाकाथो रसो वाऽसृक् पित्तजित्ससितामधुः ॥ ३९ ॥
 वृषपत्राणि संपीड्य रसं समधुशर्करम् ।
 पिवित्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ४० ॥
 पत्रं त्वगीलानतचन्दनानां श्यामाकशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ।
 स्याद्वात्रीवासादिगुणोत्तराणां चूर्णं सिताक्षौद्रसमन्वितानाम् ४१
 दाहे ज्वरे लोहितपित्तयुक्ते कासे चये शोणितमूत्रकृच्छ्रे ।
 रक्तोऽतिमात्रं पतिते मुखेन गुदेऽथ नासाश्रुतिमेद्रयोनी ॥ ४२ ॥

प्रोक्तं पुरा रक्तविनिग्रहार्थं चूर्णं वशिष्ठेन महागदघ्नम् ।

इति पत्रकादिचूर्णम् ।

उत्पलं कुसुम पद्म कङ्कार लोहितोत्पलम् ।

मधुकञ्चेति पित्तासृक् तृष्णाक्षर्दिहरो गणः ॥ ४३ ॥

तथा वृषाकषायञ्च शर्करा मधुसयुतम् ।

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

आटरूपकनिर्यूहं प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ४५ ॥

वासाकषायोत्पलसृत्प्रियङ्गु लोभ्राञ्जनाभोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि हन्यात् पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ४६

वासायां विद्यमानाया माशया जीवितस्य च ।

रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४७ ॥

तालीशचूर्णयुक्तं पेयं क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कफपित्तश्वासतमक स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ४८ ॥

आटरूपकमृद्वीका पथ्या क्वाथः सशर्करः ।

क्षौद्राढ्यं सकलश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ४९ ॥

शतावरीवराराम्ना काश्मर्यं सपरूपकम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः शूलहरं परम् ॥ ५० ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ।

गुडूचीवासक लोभ्रं पिप्पलीक्षौद्रसयुतम् ॥ ५१ ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तं तृष्णाकासज्वरापहम् ॥ ५२ ॥

पिवेच्छीतकषायं वा जम्बूाम्बार्जुनसम्भवम् ।

उदुम्बरफलानाञ्च रसं समधु पाययेत् ॥ ५३ ॥

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ५४ ॥

अतसौकुसुमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्भसा पीता ।

प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ ५५ ॥
 उशीरकालीयकलोध्रपद्मकं प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकम् ।
 पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं सशर्करा तण्डुलधावनप्नुतम् ५६
 रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहञ्च पित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ५७ ॥
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रवैरेभिः प्रयोजयेत् ।
 प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्रं मञ्जनञ्चेति चूर्णयेत् ।
 एतच्चूर्णन्तु पातव्यं रसक्षौद्रसमन्वितम् ॥ ५८ ॥
 नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेद्राञ्च वेगतः ।
 रक्तपित्तं स्रवन्ति सिद्धं एष प्रयोगराट् ॥ ५९ ॥
 यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं स्रवति वेगतः ।
 तृदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ६० ॥
 अभया मधुसयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ ६१ ॥
 इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दं नीलमुत्पलम् ।
 केसरं पुण्डरीकस्य मोचामधुकपद्मकैः ॥ ६२ ॥
 वटप्ररोहशृङ्गाश्च द्राक्षाखर्जूर एव च ।
 एतानि समभागानि कषायमवतारयेत् ॥ ६३ ॥
 व्युषितं मधुसयुक्तं पाययेच्छर्करान्वितम् ।
 सप्रमेहं रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ६४ ॥
 लोहगन्धिनि निःश्वासे उद्गारे धूमगन्धिनि ।
 पृथ्वीका शाणमात्रान्तु खादेद् द्विगुणशर्कराम् ॥ ६५ ॥
 कषायैर्विविधैर्योगैर्दीप्तिष्मनौ विजिते कफे ।
 रक्तपित्तं नचेच्छाम्यं तत्र वातोत्प्लवं पयः ॥ ६६ ॥
 क्वागं पयः स्यात्परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
 सशर्करं माक्षिकसप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणे शृतं वा ॥ ६७ ॥
 यष्टीमधुकार्जुनजीवनीय द्राक्षा बला गोक्षुरकैः शृतं वा ॥ ६८ ॥

द्राक्षया फलिनौभिर्वा प्रियाल मधुकेन वा ।

श्वद्वया शतावर्था रक्तजिह्वाधित पयः ॥ ६८ ॥

पक्वोदुम्बरकाश्मर्यः पथ्या खर्जूरगोस्तदी ।

मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ७० ॥

खदिरस्य प्रियङ्गूना कोविदारस्य शाल्ललेः ।

पुष्पचूर्णन्तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ७१ ॥

वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

कृष्णा वा मधुना पीता रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ७२ ॥

स्वरसः सरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेयितः ।

क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्वरीमुषितो हिमः ॥ ७३ ॥

द्रव्येण यावता द्रव्यं मेकौभूयाऽर्द्रतां व्रजेत् ।

तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ७४ ॥

क्षीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीय जीर्णं पयसान्नं मद्यात् ।

सद्यो निहन्त्याद्रुधिरं क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कम् ७५

कल्कं मधूकविफल्बार्जुनानां निशिस्थितं लोहमये सुपात्रे ।

साज्यं विलिङ्गानुपिवेत्सुशीतं सशर्करं छागपयः क्षुधार्तः ॥ ७६ ॥

अतिनिस्सृतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिवेदनु ।

सकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं पित्तसमायुतम् ॥ ७७ ॥

पारावतस्य मांसं वा घृतसिद्धं सशर्करम् ।

भक्षयेन्मधुना शीतं रक्तपित्तनिवारणम् ॥ ७८ ॥

सकफे ग्रथिते रक्ते क्षारः सकौद्रसर्पिषा ।

मृणालोत्पलपद्मानां किंशुकासनयोस्तथा ॥ ७९ ॥

मधुकस्य प्रियङ्गूना मवलेहः पृथक् पृथक् ।

प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपित्तमतिसार्यते ॥ ८० ॥

प्राप्नोति चास्यवैरस्यं नवान्नमभिनन्दति ।

नागरेन्द्रयवौ तत्र पातयौ तण्डुलाम्बुना ।

सिद्धा यवागूर्जीर्णं वा चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ॥ ८१ ॥
 नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतघृष्ट श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ८२ ॥
 ब्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृत पिवेद्वा सशर्करं चेक्षुरसं पिवेद्वा ॥ ८३ ॥
 रसो दाडिमपुष्पोत्थो रसो पूर्वाभवोऽथवा ।
 आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नामिकासुतरक्तजित् ॥ ८४ ॥
 रसो दाडिमपुष्पस्य दूर्वारसतमन्वितः ।
 अलक्तकरसोपेतः पथ्यारससमन्वितः ॥ ८५ ॥
 योजितो नसयोः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।
 नासारक्तं प्रवृत्तन्तु हन्यादिति किमद्भुतम् ॥ ८६ ॥
 दूर्वाभयादाडिमपुष्पकाणां लाक्षामलक्याः स्वरसेन नस्यम् ।
 दिनत्रयं यः कुरुते प्रभाते नासाऽसृजं नाम रुजं निहन्ति ॥ ८७ ॥
 श्यामाऽश्व मोरटानन्ता शर्कराभिः शृतं घृतम् ।
 सर्वदोषहरं हृद्यं नस्यं नासागतेऽसृजि ॥ ८८ ॥

इति श्यामासृजम्

दूर्वाभव्यफलं माषकुलत्थौ वंशपत्रिका ।
 जलस्थलोद्भवौ कर्णमोचकौ स्वरमञ्जरी ॥ ८९ ॥
 दण्डोत्पलस्य मूलन्तु निःक्वाथ्याष्टगुणेऽम्भसि ।
 तत्पादशेषित तैलं तुल्यं कृत्वा विपाचयेत् ।
 तत्तैलं प्रतिमर्षेण चानाहास्थं गदं जयेत् ॥ ९० ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

रक्तातिसारिकं कर्म रक्ते स्थात्पायुगोमनि ।
 पित्तप्रमेहिकं कर्म मेदुर्गे विनियोजयेत् ॥ ९१ ॥
 शृतं क्षीरं पिवेच्चापि पञ्चमूल्या लृणाह्वया ।
 गोकण्टकानां स्वरसैः पर्णिनीभिस्तथा पयः ॥ ९२ ॥

हन्त्याशु रक्तं सरुज विश्लेषान्मूत्रमार्गगम् ।

मेदुर्गो विहितश्चापि वस्तिरुत्तरसन्निकः ॥ ८३ ॥

इति तृणपञ्चमूलीक्षीरम् ।

चन्दनं नलदं लोध्रं मुशीरं पद्मकेशरम् ।

नागपुष्पञ्च विल्वञ्च भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ८४ ॥

क्रीवेरञ्चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च ।

शृङ्गवेर सातिविषा धातकी सरसाञ्जनम् ॥ ८५ ॥

आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।

नीलोत्पल समङ्गाञ्च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ ८६ ॥

चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।

तण्डुलोदकसयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ८७ ॥

योगो लोहितपित्तानामर्शिना ज्वरिणा तथा ।

मूर्च्छामेदोपसृष्टानां तृणार्त्तानां प्रदापयेत् ॥ ८८ ॥

अतीसारं तथा हृदि स्त्रीणाञ्च रजसो ग्रहम् ।

प्रच्युतानाञ्च गर्भाणां स्थापनं परमुच्यते ।

अश्विनोः सम्मतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ८९ ॥

इति चन्दनाद्य चूर्णम् ।

दूर्वा सोत्पलकिञ्चल्काभञ्जिष्ठा सैलबालुका ।

सिता लोध्रमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकौ ॥ १०० ॥

विषचेत्कार्षिकैरेतैः सर्पिराज सुखाग्निना ।

तण्डुलाभ्यु त्वजाक्षीरं दद्यादेव चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

द्राक्षायथ्याह्वमधुक काश्मरी चन्दन सितम् ।

पिष्ट्वा तत्कार्षिकैर्द्रव्यैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०२ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावन नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०३ ॥

चक्षुःस्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।

मेद्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्म प्रयोजयेत् ।

रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥

इति दूर्वाद्य घृतम् ।

दूर्वा सेन्दीवरं पद्म मञ्जिष्ठा शैलवालुका ।

रास्ना मुस्ता तथोशीर चन्दन मधुकाह्वयम् ॥ १०५ ॥

पद्मक लोभ्रकुष्ठञ्च चन्दन रजनीद्वयम् ।

काकोल्यौ शारिवे चेति कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ १०६ ॥

घृतप्रस्थमजाक्षीरं तण्डुलोदकसयुतम् ।

दूर्वायाः स्वरसेनापि साधित मृदुनाग्निना ॥ १०७ ॥

तत्पानं वमतो रक्त नावन नासिकागते ।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ १०८ ॥

रक्तस्रावीणि चाशंसि लेपयेत्तेन सर्पिषा ।

मेद्रपायुप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥

पित्तजेषु विकारेषु स्फोटादिषु च बुद्धिमान् ।

विषेषु कौटदोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् ॥ ११० ॥

इति महादूर्वाद्य घृतम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानाऽऽपोथ्य वासयेत् ।

अहोरात्र जले तप्ते घृत तेनाश्रसा पचेत् ॥ १११ ॥

तदङ्गं शर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् ।

अधो वा यदि वा चोर्द्धं रक्तं यस्य प्रवर्तते ॥ ११२ ॥

सुखं तस्याशु युज्येत अग्निवेशवचो यथा ।

इति शुङ्गाद्य घृतम् ।

शतावरीदाडिमतिन्तिङ्गीक काकोलीमेदे मधुक विदारीम् ।

पिप्पला च मूल फलपूगकस्य घृतं प्रचेत् क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ११३ ॥

कासज्वरानाहविवन्धशूलं तद्रक्तपित्तञ्च घृतं निहन्ति ॥ ११४ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

शतावर्थास्तु मूलानां रसं प्रस्थद्वयं मतम् ।
 तत्समञ्चं भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११५ ॥
 जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
 काकोलीक्षीरकाकोली मृद्वीका मधुक तथा ॥ ११६ ॥
 मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारौ रक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद् घृतम् ॥ ११७ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगरेषु च ।
 क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ११८ ॥
 अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।
 योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकच्छञ्च पैत्तिकम् ॥ ११९ ॥
 एतान् रोगान्निहन्त्याश्च किन्नाभ्राणीव मारुतः ।
 शतावरौसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १२० ॥
 शतावर्थादिके चाज्ये शर्करामधुपादिकम् ।

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

वासा सशाखा सपलाशमूला कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदायकल्कं विपचेद् घृतं तत्क्षीद्रमाश्वेन निहन्ति रक्तम् ॥ १२१ ॥
 शाणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।
 कल्कान् कृत्वा प्रशसन्ति पुष्पकञ्च चतुष्पलम् ॥ १२२ ॥

इति वासाघृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु वृषं धीतं सुकुट्टितम् ।
 खरसं तस्य निष्कास्य कषायं वा जले शृतम् ॥ १२३ ॥
 चतुर्गुणे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 कुसुमैर्मञ्जरीभिश्च कल्कपेषैः सुखाग्निना ॥ १२४ ॥
 विघृष्टयेत् काष्ठद्व्यां पात्रे लोहमये दृढे ।
 अग्नेन विधिना पक्वं मधुपादसमायुतम् ॥ १२५ ॥
 पिबेत्कासे क्षये श्वासे रक्तपित्ते हलीमके ।

शिरोपघाते तिमिरे तथा सन्ने च पावके ॥ १२६ ॥

न तुल्यमस्ति भैषज्यं विशेषाद्रक्तपित्तिनाम् ।

इति वासाष्टतम् ।

वासाकल्करसे सर्पिः पयसा सह पाचयेत् ।

कल्कैर्भूनिस्वकुटजमुस्तयध्याह्वचन्दनैः ॥ १२७ ॥

उशीरमधुकानन्ता शारिवोत्पलपद्मकैः ।

त्रायन्त्युत्पलमूर्वाभिर्मदयन्याश्च पल्लवैः ॥ १२८ ॥

सिताक्षौद्रयुतं हन्याद्रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पैत्तिकं वातिकं गुल्मं स्वरभेदं हलीमकम् ॥ १२९ ॥

ये चान्ये कौर्त्तिता रोगा रक्तपित्तकफाश्रयाः ।

तान् सर्वान्नाशयत्येतत्पीयमानं हिताग्निना ॥ १३० ॥

इति महावासाद्यष्टतम् ।

अश्वगन्धापलशतं तद्वर्द्धं गोक्षुरस्य च ।

शतावरीविदारो च शालिपर्णी बला तथा ॥ १३१ ॥

अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।

काश्मर्याश्च फलञ्चैव माषबीजं तथैव च ॥ १३२ ॥

पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽश्वसः पचेत् ।

द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १३३ ॥

मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ १३४ ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।

पृथक्कर्षसमा भागाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १३५ ॥

रसः स्यात्पौण्ड्रकेक्षूणा मादृकादृकमाहरेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३६ ॥

रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।

हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभङ्गं स्वरक्षयम् ॥ १३७ ॥

मूत्रकच्छसुरोदाह पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतद्राज्ञा प्रदातव्य बह्वन्तःपुरचारिणाम् ॥ १३८ ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 क्लौवानामल्पशुक्राणा जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ १३९ ॥
 श्रेष्ठ बलकर धन्यं हृद्य वृथ्य रसायनम् ।
 ओजस्तेजस्कर स्वर्यं मायुष्य प्राणवर्द्धनम् ॥ १४० ॥
 सप्त हयति शुष्काश्च पुरुषान् दुर्बलेन्द्रियान् ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं स्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ।
 कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ १४१ ॥

इति कामदेवष्टतम् ।

अनन्ता शारिवा पद्मं सलोध्र नीलमुत्पलम् ।
 कल्केरैतैः पचेत्सर्पिः सक्षीरं नावन परम् ॥ १४२ ॥
 रक्तपित्तं प्रशमयेन्नारीणा प्रदर तथा ॥ १४३ ॥

इत्यनन्ताष्टष्टतम् ।

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 वासाष्टत शतावर्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १४४ ॥
 दूर्वामधूकमञ्जिष्ठा द्राक्षेक्षुरसचन्दनैः ।
 शारिवाहयनक्ताह्वै स्तैनप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ।
 रक्तपित्तहर ह्येत इत्थं वातघ्नमुत्तमम् ।
 दूर्वातैलमितिख्यातं शशिवर्णकरं महत् ॥ १४६ ॥

इति दूर्वाद्यं तेलम् ।

मधूकं मधुकं द्राक्षा त्वक्क्षीरौ पिप्पली तथा ।
 त्रिजातस्य त्रयः कर्षाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १४७ ॥
 द्राक्षामधुकखर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 मधुना गुटिका बद्धाः घ्नन्तीह पित्तशोणितम् ॥ १४८ ॥

कासश्वासारुचिर्हृदि मूर्च्छाहिकामदभ्रमान् ।
क्षतक्षयं स्वरभ्रंशं श्लोहान दीर्घमारुतान् ॥ १४९ ॥
रक्तनिष्ठौवहृत्पार्श्वं रुक्पिपासाज्वरानपि ।

इति मधुकाया गुटिका ।

वृद्धं पुरातनं वापि कुष्माण्डं कठिनं दृढम् ।
त्वक्सिराभिविनिर्मुक्त मन्त्रबीजैर्विवर्जितम् ॥ १५० ॥
स्विन्नं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव तु पीडितम् ।
विशुष्कमातपे किञ्चिद् गृह्णीयात्तु तुलां ततः ॥ १५१ ॥
श्रीदुस्वरे कटाहे तु पचेत् प्रस्थं तु सर्पिषः ।
कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डशतं भिषक् ॥ १५२ ॥
कुष्माण्डपीडनात् तोयं तेनैव विपचेत्पुनः ।
मुक्तसर्पिर्यदा पश्येत्तदा पक्व विनिर्दिशेत् ॥ १५३ ॥
सुस्विन्नपाके निष्पन्ने सर्पिरङ्गं क्षिपेन्मधु ।
कणापलहयं चूर्णं जीरकञ्च सनागरम् ॥ १५४ ॥
त्रिसुगन्ध सधन्याकं मरिचं शुक्तिपाणिकम् ।
खाटेदग्निबलापेक्षी पथ्यभुज्जात्रया नरः ॥ १५५ ॥
कासश्वास क्षतक्षीण यक्ष्माणं हृदये रुजम् ।
रक्तपित्तं ज्वर दाहं दृढहृदि विमुञ्चति ॥ १५६ ॥
वैस्वर्यं पीनसं काश्यं जीमूतमिव मारुतः ।

इति खण्डकुष्माण्डकम् ।

कुष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ।
पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये कटे ॥ १५७ ॥
यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ।
पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ।
त्वगेलापत्रमरिचधन्यकानां पलाङ्किकम् ॥ १५८ ॥
न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्यां संघट्टयेत् मुहुः ।

तत्पक्वं स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षौद्र घृतार्द्धिकम् ॥ १५८ ॥

तद्यथाऽग्निबलं खादे द्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।

कासश्वासतमश्छर्दिं तृष्णाज्वरनिपीडितः ॥ १६० ॥

वृथं पुनर्नवकर वलवर्णप्रसादनम् ।

उरः सन्धानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् ॥ १६१ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कुष्माण्डकरसायनम् ।

इति खण्डकुष्माण्डं

पञ्चाशच्च पलं स्निग्धं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत् ॥ १६२ ॥

शुभाधात्रीघनैर्भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कर्षिकैः ।

शैलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः ॥ १६३ ॥

पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।

हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ १६४ ॥

युक्तसर्पिषि कुष्माण्डे पाके बन्धेनुमुद्रया ॥ १६५ ॥

इति वासाखण्डकुष्माण्डः ।

कुष्माण्डकविधानेन शूरणः परिकीर्तितः ।

अर्शसां मूढवातानां सुन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति शूरणपाकः ।

क्षौरमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलीकषायजम् ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं खण्डकुष्माण्डकादिषु ॥ १६७ ॥

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १६८ ॥

चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।

द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १६९ ॥

कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातन्तु चूर्णितम् ।

क्षिप्त्वा विलोडित खादेत् रक्तपित्ती यथानलम् ॥ १७० ॥

कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ १७१ ॥

इति वासाखण्डः ।

वासाकुटजकुम्भाखण्डं शतपत्रया सहामृता ।

नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा मताः ॥ १७२ ॥

क्षीरं चतुर्गुणं लेह्याद् घृतं द्विगुणमुत्तमम् ।

चूर्णपादश्च वैडङ्गं दद्यान्मधुसिते समे ॥ १७३ ॥

एकीकृत्य पचेन्नेह खादेदग्निबल यथा ।

रक्तपित्तं जयत्युग्रं खण्डखाद्यं रसं स्मृतम् ॥ १७४ ॥

इति शर्करासमं लेहम् ।

अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरो वृषः ।

चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलाक्षः सपुष्करः ॥ १७५ ॥

पुनर्नवाबलाकाशाः शिग्रुमोरटदारकाः ।

सुह्रीरविरसो दर्भः कुशास्थि सह पीवरौ ॥ १७६ ॥

गवाक्षीवरुणः कन्दश्वविका तालमूलिका ।

नागबलाकणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ॥ १७७ ॥

पलोन्मितानि सर्वाणि जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टान्तु कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥

त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितम् ।

तस्मादष्टावशेषस्तु कषायः सुपरिस्तुतः ॥ १७९ ॥

माक्षिकेण हतञ्चापि पुटितञ्च यथाविधि ।

आयसं चूर्णितं पूतं पलं षोडशसन्मितम् ॥ १८० ॥

पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।

हे पले च रसस्यापि पुटितस्य यथाविधि ॥ १८१ ॥

गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके ।

रक्तपित्तेऽथ खण्डस्य मत्स्यखण्डा वायु कार्षिके ॥ १८२ ॥

गुग्गुलोर्हिपल दत्त्वा प्रस्थाद्धं सर्पिषस्तथा ।
 एव पाकविधिज्ञस्तु पचेन्नोह समाहितः ॥ १८३ ॥
 शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।
 माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत् ॥ १८४ ॥
 शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलाद्धं समित भिषक् ।
 अथैषा प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ १८५ ॥
 त्रिकटुत्रिफलादन्ती त्रिवृता जीरकद्वयम् ।
 गायत्रिसारं तालीश धन्याक मधुयष्टिका ॥ १८६ ॥
 शुभा रसाञ्जनं शृङ्गी चित्रक चव्यमुस्तकम् ।
 चातुर्जातककङ्गोल लवङ्ग जातिकं फलम् ॥ १८७ ॥
 द्राक्षाखर्जूरक चूर्णं पलाद्धं समित भिषक् ।
 एषः लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ १८८ ॥
 यत्नं यत्नं प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।
 रक्तपित्तेऽम्लपित्ते च क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥ १८९ ॥
 दुर्नाम्नि चोदरे शूले ग्रहण्याञ्चामवातके ।
 वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥ १९० ॥
 अस्योपयोगान्मनुजस्तारुण्यमधिगच्छति ।
 ब्रह्मचर्येण कुर्वीत प्लुतं माक्षिकसर्पिषा ॥ १९१ ॥
 माषक रक्तिकावृद्धा यावदष्टौ च माषकाः ।
 बर्हयेद् द्विदलं सूप मांसं चानूपसम्भवम् ॥ १९२ ॥
 ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 अमृताख्यो वरो लोहः सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ १९३ ॥
 अनेन जन्तवः स्वस्था नौरुजः सन्ति नान्यथा ।

इति अमृताख्य लोहरसायनम् ।

शतावरीछिन्नरुहा वृषमुण्डतिका बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥ १९४ ॥

भार्गीपुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि तु ।
 जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १८५ ॥
 दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य च ।
 पलद्वादश देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥ १८६ ॥
 खण्डतुल्यं घृत देयं पलषोडशिकं बुधैः ।
 पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडादेः पाकवद्यथा ॥ १८७ ॥
 प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ।
 शृङ्गं विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ॥ १८८ ॥
 त्रिफलाधान्यकं पत्रं द्वयं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥ १८९ ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ॥ २०० ॥
 गुरुवृथान्नपानानि स्निग्धं मांसादि हंहणम् ।
 रक्तपित्तं प्रदुष्टञ्च क्षयं कासं विशेषतः ॥ २०१ ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमि क्लमम् ।
 श्वयथु पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥ २०२ ॥
 आनाहं रक्तसावञ्च अस्त्रपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं वृहणं वृथं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २०३ ॥
 आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाऽग्निबलवर्द्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ २०४ ॥
 क्रागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्तकराः शशाः ।
 कुलिङ्गाः कृष्णसारा ये तेषां मांसानि योजयेत् ॥ २०५ ॥
 नारिकेरपयः पानं सुनिषन्नकवास्तुकम् ।
 शूष्कमूलकजीराख्यं पटीलं वृहतीफलम् ॥ २०६ ॥
 फलं वार्त्ताकुपकाम्रं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसम्भवम् ॥ २०७ ॥

वर्जनीयं विशेषेण खण्डिकाद्यं समञ्जता ।

इति खण्डिकाद्यो लेखः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ २०८ ॥

शीतावगाहसेकाद्याः प्रशस्ता रक्तपित्तिनाम् ।

दाडिमामलकं विद्वानम्बसात्मप्राय दापयेत् ॥ २०९ ॥

शालिषष्टिकनौवार चणमुद्गमसूरकाः ।

श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजन रक्तपित्तिनाम् ॥ २१० ॥

पटोलनिम्बवेलाय तण्डुलीयादयो हिताः ।

पारावतकपीतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्णकान् ॥ २११ ॥

शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ।

रक्तपित्तहरान् विद्याद्रसास्त्रेषां प्रयोजयेत् ।

द्वैषदम्बाननम्बान्श्च घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ २१२ ॥

सामान्यो हितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ।

प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो वातादिजे गदे ॥ २१२ ॥

इति वज्रसेनसङ्ग्रहितः रक्तपित्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ राजयक्ष्मनिदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यऽनन्तराः ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥

श्वासाङ्गसादकफसस्रवतालुशोष-

व्यग्निसादमदपौनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्लेक्ष्णो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥
 स्वप्नेषु काकशुकशङ्खकिनीलकण्ठ-
 गृध्रास्तथैव कपयः क्लृप्तासकाश्च ।
 तं वाहयन्ति सनदीर्विजलाश्च पश्ये-
 च्छुष्कास्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ४ ॥
 असपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
 ज्वर सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मिणः ॥ ५ ॥
 कासो ज्वरः पार्श्वशूल स्वरभेदो महारुचिः ।
 अग्निमान्द्यं विजानीयात्तल्लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूल सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ७ ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोद्ध्वसि विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ८ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ९ ॥
 एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातिसारपार्श्वार्त्तिं स्वरभेदाऽरुचिज्वरैः ॥ १० ॥
 त्रिभिर्वा पीडित लिङ्गैः ज्वरकासाऽसृगामयैः ।
 जह्याच्छोषार्दितं जन्तुं स्वमिच्छन् विपुलं यशः ॥ ११ ॥
 सर्वैर्द्वैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षयैः ।
 युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
 महाशनं क्षीयमाणं मतिसारप्रपीडितम् ।
 शूलमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारं मूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
 कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥

परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्विरूपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १६ ॥
 व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाऽध्वप्रशोषितान् ।
 व्रणोरक्षतसंज्ञौ च शोषिणी लक्षणैः शृणु ॥ १७ ॥
 व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 पाण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १८ ॥
 प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोथपि तादृशः ।
 विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १९ ॥
 जराशोषी कृशो मन्दो नष्टबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ २० ॥
 ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनो गौरवारुचिपीडितः ।
 सप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करुक्षमलच्छविः ॥ २१ ॥
 अध्वशोषी च सस्ताङ्गः सभृष्टपक्षच्छविः ।
 प्रसुप्तगात्रावयवं शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २२ ॥
 व्यायामशोषी भूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुक्षतकृतैः सयुक्तश्च क्षत विना ॥ २३ ॥
 रक्तक्षयाद्देनाभि स्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
 व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

व्यवायशोषिणां क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 सकलैर्मधुरैर्द्वैः जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २६ ॥
 आस्यासुखैर्दिवास्वप्न शीतैर्मधुरवृंहणैः ।
 तक्रमांसरसाहारै रध्वशोषिणमाचरेत् ॥ २७ ॥

ब्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
 ईषदन्तैरनन्तैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ २८ ॥
 व्यायामशोषिण स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लैष्मिकेण तु ॥ २९ ॥
 बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।
 यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृत स्याद्विषोपमम् ॥ ३० ॥
 शुक्रायत्त बल पु सां मलायत्तञ्च जीवितम् ।
 अतो विशेषात् सरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ३१ ॥
 शालिषष्टिकगोधूम यवमुद्गादयो हिताः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः पथ्या विशुध्यताम् ॥ ३२ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ ३३ ॥
 दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाज रस पिबेत् ।
 येन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पौनसादय ॥ ३४ ॥
 द्रव्यतो द्विगुण मातु सर्वतोऽष्टगुण जलम् ।
 पादस्य संस्कृतं चाज्यं षडङ्गो यूष उच्यते ॥ ३५ ॥

इति षडङ्गयूषः ।

धन्याकं पिप्पली विश्व दशमूलीजलं पिबेत् ।
 पार्श्वशूलज्वरश्वास पौनसादिनिवृत्तये ॥ ३६ ॥
 अश्वगन्धामृता भार्गी दशमूलीवचावृषा ।
 पुष्करातिविषा घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाग्निनः ॥ ३७ ॥
 कपिमांसं समादाय श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत् ।
 तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ३८ ॥
 हारिणं छागमांसन्तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।
 अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ ३९ ॥
 दशमूलवचाराक्षा पुष्करसुरदारुनागरैः कथितम् ।

पेय पार्श्वशिरोरुक् क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ४० ॥

ककुभत्वङ्गागबला वानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ।

पक्व मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४१ ॥

स्थिरा पुनर्नवैरण्ड वासर्षभाः सजीरकाः ।

श्वदद्वाभीरुलाङ्गुली विदारौ हसपादिका ॥ ४२ ॥

वृहत्थ्यौ वृश्चिकालौ च द्वे मेदे मर्कटौ तथा ।

शोषगुल्मानिलश्वास कासपित्तहरो गणः ॥ ४३ ॥

द्विपञ्चमूलौमगधा धान्यनागरज जलम् ।

चातुर्जातकसयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुरः ।

कासज्वरादिशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥

समूलपत्रच्छदपल्लवाया रसः प्रयोज्यो मदयन्तिकायाः ।

मासोपयोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं हरति प्रसह्य ॥ ४५ ॥

क्वागमासं पयः क्वाग क्वाग सर्पिः सनागरम् ।

क्वागीपसेवाशयनं क्वागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं नरः ॥ ४७ ॥

व्योषं शतावरीत्रीणि फलानि द्वे वले तथा ।

सर्वामयहरो योगः सेव्यो लोहरजोऽन्वितः ॥ ४८ ॥

एतद्वक्षःक्षतं हन्ति कण्ठजा विविधां रुजम् ।

राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तन्ममथार्दितम् ॥ ४९ ॥

मधुनाढ्या विडङ्गाश्च जतुलोहघृताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताग्निनः ॥ ५० ॥

चव्यव्योषविडङ्गानि चूर्णं कृत्वा लिहेन्नरः ।

सर्पिर्मधुभ्यां मुच्येत क्षयरोगान्नं सशयः ॥ ५१ ॥

दिनकरदौधितिशोषितं पारावतमांसमनुदिनं नियतम् ।

यो लेदिमधुघृताभ्यां स जयति यक्ष्माणमत्युग्रम् ॥ ५२ ॥

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।
 मधुसर्पिर्युतो वाश्चगन्धा कृष्णासितोद्भवः ॥ ५३ ॥
 शर्करामधुसयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयो ।
 क्षीराशी लभते पुष्टिं मतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ५४ ॥
 शतपुष्पा नतं कुष्ठं मधुकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्ठपार्श्वशरुक्षु च ॥ ५५ ॥
 चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन् वारान् ।
 मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्य क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५६ ॥
 जीवन्ती शतबीजा च विकसा सपुनर्नवा ।
 अश्वगन्धाभयाभार्गी तर्कारौ मधुकं बला ॥ ५७ ॥
 विदारौसर्षपा कुष्ठं तण्डुलीयातसीफलम् ।
 माषास्तिलाश्च किट्टश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ५८ ॥
 यवचूर्णञ्च द्विगुणं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
 एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
 पुष्टये शोषिणां कार्यमभ्यङ्गोद्धर्तनादिकम् ।

इति जीवन्त्याद्युद्धर्तनम् ।

पिवेन्नागवलामूलं सार्द्धं कर्षं विवर्द्धितम् ।
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवर्तीरनन्त्रभुक् ॥ ६० ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरः परः ॥ ६१ ॥
 सितोपलातुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः ।
 अन्त्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६२ ॥
 चूर्णितं प्राशयेदेतच्छासकासज्वरापहम् ।
 पार्श्वशूलञ्च मन्दाग्निं सुप्तजिह्वामरोचकम् ।
 हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्द्ध्वगे ॥ ६३ ॥

इति सितीपलादिविह ।

तालौसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।

यथोत्तर भागवद्वरा त्वगैला चार्द्धभागिके ॥ ६४ ॥

पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रटेया सितशर्करा ।

कामश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपन परम् ॥ ६५ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषघ्नीहशोषज्वरापहम् ।

क्षयतीमारशूलघ्न मूढवातानुलोमनम् ॥ ६६ ॥

कल्पयेद् गुटिकाञ्चैव चूर्णं पक्त्वा सितोत्पलम् ।

गुटिका ह्यग्निसयोगाच्चूर्णांस्तुतरा स्मृता ॥ ६७ ॥

इति तालीमादिचूर्णगुटिका ।

तालीशं चित्रकं व्योषं दाडिमं तिलिङ्गीयकम् ।

एतेषा पलिकान् भागान् दीप्य श्लो गजपिप्पली ॥ ६८ ॥

यवानी शतभेद्यञ्च कृमिघ्न ग्रन्थिकं तथा ।

चव्यञ्च केसरञ्चैव हपुषाजाज्यधान्यकम् ॥ ६९ ॥

जातीफलं लवङ्गञ्च त्रिसुगन्ध कणा शुभा ।

एतेषां कर्षमेकन्तु द्विगुणा शर्करा भवेत् ॥ ७० ॥

पौनस राजयक्ष्माण हृद्रोगं वातपैतिकम् ।

मूत्रकृच्छ्राग्नेत्ररोगान् पाण्डुरोग हलीमकम् ॥ ७१ ॥

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैतिकान् ।

विंशति श्लेष्मिकाञ्चैव श्लेकादशगलग्रहान् ॥ ७२ ॥

ज्वराच्छूलानि चार्शांसि भगन्दरांश्च शोषकान् ।

वैस्वर्यहननञ्चैव ऊरुस्तम्भं हनुग्रहम् ॥ ७३ ॥

महातालीशमित्येतत् सर्वान् व्याधीन् व्यपोहति ॥ ७४ ॥

इति महातालीशादिचूर्णम् ।

तालीशमरिचनागर पिप्पलीतन्मूलतुटिफलत्वचः ।

जातिफलमृणालं त्वक्क्षीरीमुस्ततुल्यांशम् ॥ ७५ ॥

चूर्णं त्रिगुणसितोत्पल सेतद्रुच्य प्रदीपनं हृद्यम् ।

ज्वररक्तपित्तकास श्वासक्षयगुन्मशूलघ्नम् ॥ ७६ ॥

कृत्स्नितिसारग्रहणी हृद्रोगान् मूढमारुत दाहम् ।

करचरणादिषु शमयति पाण्डुगद कण्ठरोगञ्च ॥ ७७ ॥

इति तालीशाय चूर्णम्

कर्पूरचोचकं कोल जाजीफलदलैः समैः ।

लवङ्गमांसीमरिचैः कृष्णाशुण्ठीविवर्द्धितैः ॥ ७८ ॥

चूर्णं सिता समं हृद्य रोचन क्षयकासजित् ।

वैश्वर्यश्वासगुल्मार्शः कृदिकण्ठामयापहम् ॥ ७९ ॥

प्रयुक्त चान्नपानेषु भेषजद्वेषिणां हितम् ॥ ८० ॥

इति कर्पूराय चूर्णम् ।

जातिफल विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।

तालीशं चन्दन शुण्ठी लवङ्गं चोपकुञ्चिता ॥ ८१ ॥

कर्पूर चाभया धात्री मरिच पिप्पलीतुगा ।

एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसयुता ॥ ८२ ॥

पलानि सप्तमङ्गायाः शर्करा सम योजिताः ।

जयेत्कास क्षय श्वास ग्रहणीमग्निमार्दवम् ॥ ८३ ॥

वातश्लेष्मोद्भवांश्चान्यान् प्रतिश्यायानरोचकान् ।

एतानेव रुजो हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ८४ ॥

इति जातिफलादिचूर्णम् ।

शृङ्गार्जुनाश्वगन्ध नागबलापुष्कराह्वयास्त्रिन्नरुहाः ।

तालीसादिसमेता लेहा मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः ॥ ८५ ॥

शङ्काय चूर्णम् ।

यवानीतिन्तिडीकञ्च नागरञ्चान्नवेतसम् ।

दाडिम वदरञ्चान्नं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ८६ ॥

धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्ग चार्द्धकार्षिकम् ।

पिप्पलीनां पलञ्चैकं द्वे पले मरिचस्य च ॥ ८७ ॥

शर्करायाश्च चत्वारो पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ८८ ॥

हृत्प्लीहाश्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविबन्धनुत् ॥ ८९ ॥

इति यवान्वाद्य चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलाकेसरं त्वक् च पत्रं तालीशजं तुगा ।

पृथ्विका दाडिम धान्यं जीरकञ्च द्विकार्षिकम् ॥ ९० ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चयचित्तकनागरम् ।

मरिच दीप्यकञ्चैव वृक्षान्नं चान्नवेतसम् ॥ ९१ ॥

अजमोदाजगन्धा च दधित्यञ्चेति कार्षिकम् ।

प्रदेयमिह शुद्धायाः शर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ९२ ॥

चूर्णमस्ति प्रदातव्य परम रुचिवर्द्धनम् ।

प्लीहकासमथार्शांसि श्वास शूल ज्वर वमिम् ॥ ९३ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

वातानुलोमन हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ९४ ॥

इति सूक्ष्मैलाद्य चूर्णम् ।

गुडूची शारिवा क्लृप्ता पञ्चमूलीवलावृषम् ।

समूलपत्रशाखन्तु पृथग्दशपलानि च ॥ ९५ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पिप्पलीचन्दनं लोघ्नं क्लीबैरोशीरपर्पटम् ॥ ९६ ॥

पाठाभूनिम्बयष्ट्याह्न त्रायन्ती नीलमुत्पलम् ।

मुस्तकेन्द्रयवाः शुण्ठी कटुक सदुरालभम् ॥ ९७ ॥

त्वक्पत्रं वृषमूलञ्च कल्कैरर्द्धपलैर्भिषक् ।

अजाक्षीरेण तत्तुल्यं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं रक्तपित्तं त्रिदोषजम् ।

श्वासकासचतवीण्य दाहशोथरुजापहम् ॥ ९९ ॥

इत्यमृताद्य छतम् ।

वासामृतादिनिदिधिकाणा रसेऽश्वगन्धेभवलार्जुनानाम् ।
सिद्धं सपञ्चोषणपुष्कराणा कल्कैर्घृतं छागपयस्सु शोषे ॥ १०० ॥

इति वासाद्य घृतम् ।

बलाविदारिगन्धाभ्या विदार्यामलकेन च ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्य पेयमनुत्तमम् ॥ १०१ ॥

इति बलाद्य घृतम् ।

घृतं खर्जूरमृद्वीका मधुकैः सपरुषकैः ।
सपिप्पलीकैर्वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १०२ ॥
इति खर्जूराद्य घृतम् ।

एलाजमोदामलकाभयाच्च गायत्रिनिम्बाशनसालसारान् ।
विडङ्गभक्तातकचित्रकञ्च कटुत्रिकाभोदसुराद्रिकांस्तु ॥ १०३ ॥
पक्त्वा जले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिस्तु सिद्धे त्ववतारिते च ।
त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥ १०४ ॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मन्यकृतं विदध्यात् ।
पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च पश्चात्पिबेत् क्षीरमतन्द्रितञ्च ॥ १०५ ॥
एतद्विधेयं परमं पवित्रं दोषघ्नमायुष्यतमं तथैव ।
यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति नूनं पाण्ड्यामयञ्चैव भगन्दरञ्च ॥ १०६ ॥
न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ।

इति एलामन्यघृतम् । अत्र चतुर्गुणकायेन कल्कमिदं पाच्यम् ।

दशमूलीशृतात् क्षीरात् सर्पिं र्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं घृतं स्वरविशोधनम् ॥ १०७ ॥
शिरःपार्श्वशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०८ ॥

इति दशमूलीशृत घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।
सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ॥

कल्कोऽत्र पादिकः कार्यः क्षीरञ्चापि चतुर्गुणम् ॥ १०९ ॥

इति षडङ्गघृतम्

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ।

शृण्ठीपुष्करमूलञ्च व्याघ्रीगोक्षुरकं बला ॥ ११० ॥

नीलोत्पलं चामलकी त्रायमाणा दुरालभा ।

पिप्पली च समञ्जिष्ठा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ १११ ॥

एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिण्यं व्यपोहति ॥ ११२ ॥

इति जीवन्त्याद्य घृतम् ।

पिप्पलीगुडसंयुक्तं क्वागक्षीरयुत घृतम् ।

एतदग्निविवृद्धार्थं सर्पिण्यं क्षयकासिनाम् ॥ ११३ ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

यष्टीबलागुडच्यव्य पञ्चमूलतुलां पचेत् ।

द्रोणेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्र पचेद् घृतम् ॥ ११४ ॥

धात्रीविदारौक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्गणे ।

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ११५ ॥

प्रबलं राजयक्ष्माणं मुष्मलं लयति शीलितम् ।

इति पाराशरघृतम् ।

खदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीं बलाम् ।

भागानेतान्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ ११६ ॥

पचेदष्टगुणे तोये चतुर्भागावशेषिते ।

रसे तु पूते द्रव्याणामेषां कल्कं समाचरेत् ।

शृण्ठीपुष्करमूलानां पिप्पलीत्रायमाणयोः ॥ ११७ ॥

आमलक्याः किरातस्य तिक्तस्य कुटजस्य च ।

फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टानक्षसम्मितान् ॥ ११८ ॥

तैः साधयेद् घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ।

ज्वरं दाहं भ्रम शोष मशपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११८ ॥

दृष्णाकृदिमतीसार मेतत्सर्पिर्व्यपोहति ।

पचेदष्टगुणेनात्र घृतं ज्ञेयं चिकित्सकैः ॥ १२० ॥

इति श्वदृष्टाय घृतम् ।

छागमांसं तुलां गृह्य साधयेदुल्लवणेऽभ्रसि ।

पादशेषेण तेनैव सर्पिं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिर्द्विष्व मेदे हे जीवकर्षभकौ तथा ।

काकोलीक्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडव क्षिपेत् ॥ १२३ ॥

पलं पलं लिङ्गेयातर्य्यच्छाणं हन्ति दुस्तरम् ।

क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १२४ ॥

स्वरक्षयमुरोरोगश्वासं हन्यात् सुदुस्तरम् ।

बलमांसकरं वृथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १२५ ॥

स्त्रीषु चतुष्पदे श्रेष्ठं पुंसु वै विहगे मतम् ।

इति छागलाघं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषायि प्रस्थद्वयं मांसरसस्य चैकम् ।

कल्कं बलायां सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयः प्रस्थयुतं घृतञ्च ॥ १२६ ॥

सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ १२७ ॥

इति बलामर्भं घृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सलिलं टारु कट्फलं पूतिकेशरम् ॥ १२८ ॥

पत्रैले च सुरामासी कङ्गोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ १२९ ॥

त्वग्रैणु नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकम् ॥ १३० ॥

अपस्मारज्वरोन्माद कृत्या लक्ष्मीविनाशनम् ।

आयुः पुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १३१ ॥

इति चन्दनाद्य तैलम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे तैलं प्रस्थं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

शतशः पाचितं यष्टी पलकल्केन यत्नतः ॥ १३२ ॥

पाननस्यादिभिर्यक्ष्महृद्गदामयपाण्डुजित् ।

ऊर्ध्वजत्रुगुदोन्माद रक्तपित्तविससर्पनुत् । १३३ ॥

इति शतपाकतैलम् ।

ज्वरसन्तापदौर्बल्ये लाक्षातैलं प्रयोजयेत् ।

बालरोगाधिकारोक्त पारम्पर्योपदेशतः ॥ १३४ ॥

वासकस्य रसप्रस्थं मानिका मितशर्करा ।

पिप्पलीद्विपल सर्पिर्दत्त्वा मृद्वग्निना पचेत् ॥ १३५ ॥

लेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षौद्रपलाष्टकम् ।

दत्त्वावतारयेद्द्वयो मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ १३६ ॥

निहन्ति राजयक्ष्माणं श्वासकामञ्च दारुणम् ।

पार्श्वशूलञ्च हृच्छूल रक्तपित्त ज्वरं तथा ॥ १३७ ॥

इति वासावलेहः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षा मूर्वर्षभकजीवकैः ।

वीरद्विक्षीरकाकोलो बृहतीकपिकच्छुभिः ॥

खर्जूरविषमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥ १३८ ॥

धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृत पचेत् ।

शर्करायास्तुला शीते क्षौद्रार्द्धप्रस्थमेव च ॥ १३९ ॥

दत्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात् कासद्विक्काज्वरापहान् ।

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ॥ १४० ॥

शक्रनिद्राक्षयं दृष्ट्वा हन्युः काश्यं सकामलम् ।

इति सर्पिर्गुडः ।

वित्वाग्निमन्यशोनाक काश्मर्यः पाटलावला ।
 पर्ण्यञ्चतसः पिप्पल्यः खदद्रा वृहतीद्वयम् ॥ १४१ ॥
 शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
 अमृता चाभया वृद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी ॥ १४२ ॥
 मुस्तं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने ।
 विदारौवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ १४३ ॥
 एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
 पञ्च दद्यात्तदैकध्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 ज्ञात्वा रसगतानेतानीषधानथ तद्रसान् ।
 तच्चांमलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ १४५ ॥
 पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ १४६ ॥
 षट्पल मधुनश्चात्र सिद्धसिते प्रदापयेत् ।
 चतुष्पल तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपल तथा ॥ १४७ ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगैलापत्रकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ १४८ ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
 क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ॥ १४९ ॥
 स्वरक्षयसुरोरोग हृद्रोग वातशोणितम् ।
 पिपासा मूत्रशुक्रस्थान् दोषाश्चैवापकर्षति ॥ १५० ॥
 अस्य मात्रा प्रयुञ्जीत योऽपरन्ध्यान्नभोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥ १५१ ॥
 मेधा स्मृति कान्तिमनामयत्व मायुः प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धि वर्णप्रसाद पवनानुलोम्यम् ॥ १५२ ॥
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
 जराकृतं रूपमपास्य पूर्वं विभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम् ॥ १५३ ॥

केचिदिच्छन्ति मत्स्यण्ड्याः स्थाने तु शितशर्करा ।

मृदुकल्कसमः पाको भृष्टधातुग्रा प्रशस्यते ॥ १५४ ॥

चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरस भवेत् ।

अयन्तु च्यवनप्राशः पित्तोद्रेके प्रशस्यते ॥ १५५ ॥

चत्वारः षड्यवाश्चास्य दीयते प्रथमं किल ।

इति च्यवनप्राशावलीह ।

उच्चटेलुरसः क्षौद्रं तुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ।

प्रस्थं प्रस्थं पृथग्गृह्य शर्करार्द्धतुला तथा ॥ १५६ ॥

आत्मगुप्ताफलानाञ्च कुडव मरिचस्य च ।

त्रिसुरान्धौकतावाप मन्यानेन विमन्ययेत् ॥ १५७ ॥

पलिकान्मोदकान् कृत्वा स्थापयेद्भाजने वरे ।

एतद्द्विकालमेकं वा खादेदग्निबलं प्रति ॥ १५८ ॥

वटकान्नियताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

स हन्याद्यक्षिणः सद्य एकादशविधं क्षयम् ॥ १५९ ॥

स्वरवर्णवलीदार्यं तुष्टिपुष्टिविवर्द्धनम् ।

आयुष्यं पौष्टिकं चाग्न्यं भूतोपहतचेतसाम् ।

व्याकुलीकृतटेहाना वृद्धाना क्षीणरेतसाम् ॥ १६० ॥

वाजीकरणमप्येवं बन्धनानां पुत्रद परम् ।

धनुः स्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलवर्द्धनम् ॥ १६१ ॥

हृत्प्लीहग्रहणीदोषं मूलकच्छापतन्त्रकम् ।

अपस्मारविषोन्मादनाशनं तद्रसायनम् ॥ १६२ ॥

इत्युच्चटाद्यो मोदकः ।

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।

यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १६३ ॥

नित्यं स्वदेवपूजा भक्तिर्भैषज्यदेवतागुरुषु ।

कागलमांसपयोऽश्वन् जीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥ १६४ ॥

उपद्रवान् सत्वरवैकृतादीन् जयेद्यथा क्षिप्रं मवेक्ष्य शास्त्रम् ।
त्यजेत् कुर्वैद्यप्रतिपादितानि बुद्धेर्विरुद्धानि च भेषजानि ॥ १६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित राजयज्ञनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः.

अथ क्षतक्षयनिदानमाह ।

धनुराऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युद्धप्रमानस्य वलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥ १ ॥
वृषं हयं वा धावन्त दम्यं चान्यं निगृह्यतः ।
शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥
अधीयानस्य वाल्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो दुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं वापि प्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुद्धस्याल्पमिताशनः ।
उरोर्विरोध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं ब्रवेपते ।
क्रमाद्वर्णं बलं वीर्यं रुचिरग्निस्य ह्रीयते ॥ ७ ॥
ज्वरो दाहो मनोदैर्घ्यं विड्भेदोऽग्निवधावपि ।
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ॥ ८ ॥
कासमानस्य वाऽभीक्ष्णं कफः सान्द्रश्च जायते ।
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसः क्षयात् ॥ ९ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १० ॥
उरोरुक् शोणितच्छर्दिः काशो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ११ ॥

क्रियाजयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते ।

मशोषणाद्रसादीना शोष इत्युच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो वलवतो नवः ।

परिमवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासशोणितदर्शनम् ।

स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १४ ॥

पर दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।

सुभिषग्भिरुपक्रान्त स्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्राणरोधात् क्षयाद्वापि कोष्ठात्पूतियुतात्तथा ।

क्षतोरस्यन्नपाकेन निःश्वासो वाऽतिपूतिकः ॥ १६ ॥

उरो सत्वा क्षतं लाक्षा पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिवेज्जीर्णं पयोऽद्याच्च शर्करम् ॥

पाश्वं वस्तिरुजि चाल्प पित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १७ ॥

भिन्नविट्कः समुस्ताभिर्विषापाठा सवत्सका ।

बलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपत्री पुनर्नवा ॥ १८ ॥

पयसा नित्यमभ्यस्ता शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ १९ ॥

शर्करायवगोधूम जीवन्तर्षभकौ मधु ।

शृतं क्षीरादुपानञ्च लिङ्घात् क्षीणः क्षतः क्षशः ॥ २० ॥

इक्ष्वालिका विसग्रन्थि पद्मकेशरचन्दनैः ।

शृत पयो मधुयुत सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ २१ ॥

रक्तष्टीवी पिवेत्सिद्धं लाक्षारसपयो घृतैः ।

वर्षाभूशर्करामुस्त शालितण्डुलज रजः ॥ २२ ॥

लाक्षाचूर्णन्तु सुकृतं क्षौद्राज्येन समन्वितम् ।

सकृत्क्षीढं शमयति शोषोद्भूतां वमिं तथा ॥ २३ ॥

एलापत्रं त्वचो द्राक्षा पिप्पल्यङ्गं पलं तथा ।

सितामधुकखर्जूरं मृद्बीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २४ ॥

सचूर्णं मधुना युक्ता गुटिका संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रास्ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २५ ॥

कास श्वासं ज्वरं हिक्कां कृदिं मूर्च्छां मद भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठौवनं दृष्ट्वां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २६ ॥

शोथप्लीहाव्यवाताश्च स्वरभेद क्षतक्षयम् ।

गुटिकातर्पणीवृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ २७ ॥

इत्येलाद्यागुटिका ।

यथ्याह्वनागवलयोः काथे क्षीरसमे घृतम् ।

पयसापिप्पलीमांसी कल्कैः सिद्धं क्षये हितम् ॥ २८ ॥

इति यथ्याह्व घृतम् ।

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलोलान् शमयत्युदीर्णान् ॥ २९ ॥

इति बलाद्य घृतम् ।

श्वदंष्ट्रीशौरमञ्जिष्ठा बलाकाश्मर्यकतृणम् ।

दर्भमूलं पृश्निपर्णी वलासर्षपका स्थिरा ॥ ३० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्तवर्षाभू मेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ ३१ ॥

शतावर्यादिमृद्बीका शर्कराश्चविणीवृषैः ।

प्रस्थं सिद्धं घृताद्वात पित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ ३२ ॥

सूत्रकच्छप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहम् ।

धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नाना बलमांसदम् ॥ ३३ ॥

इति श्वदंष्ट्राद्य घृतम् ।

द्राक्षायाः सन्मितं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् ।

पचेत्तोयाढके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३४ ॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।

प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धे शीते पलान्वष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।

एतद्वाचाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतसुखावहम् ॥ ३६ ॥

वातपित्तज्वरश्वास सविस्फोटहलीमकान् ।

प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसवलप्रदम् ॥ ३७ ॥

इति द्राक्षाद्यम् घृतम् ।

क्षीरे धात्रीविदारौक्षुक्षीरीणाञ्च तथा रसे ।

पचेत्समे घृतप्रस्थं मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३८ ॥

द्राक्षाद्विचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।

मधूककुसुमानन्ता काश्मरीदणसंज्ञकैः ॥ ३९ ॥

प्रस्थार्द्धं मधुन' शीते शर्करार्द्धतुलां तथा ।

पलार्द्धकांश्च सचूर्ण्य' त्वगैलापत्रकेसरान् ॥ ४० ॥

विनीय तस्य संलिह्यात् मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ॥ ४१ ॥

अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।

क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ॥ ४२ ॥

तृष्णारुचिश्वासकास हृदिमूर्च्छाप्रमर्दनम् ।

मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नञ्च बलं स्त्रीरतिवर्द्धनम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राश ।

बलाविदारौक्ष्वा च पञ्चमूलीपुनर्नवा ।

पञ्चानां क्षीरवृक्षाणां शुङ्गाः सुष्ट्यंशिकाः पृथक् ॥ ४४ ॥

विपाच्य सलिलद्रोणे पूते पादावशेषिते ।

पादांशे क्वागोक्षीरे विदार्थ्या' स्वरसे पृथक् ॥ ४५ ॥

जीवनीयैः पचेत्कल्कै रक्षमात्रैर्घृतादकम् ।

सितापलानि पूते च शीते हात्रि'शद्वापयेत् ॥ ४६ ॥

गोधूमं पिप्पलीभार्गी चणै' शृङ्गाटकस्य च ।

समाक्षिकं कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ॥ ४७ ॥

स्थानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ।

तान् जग्ध्वा पलिकान् क्षीर मद्यं चानुपिवेत्क्षि ॥ ४८ ॥
 शोषे कासे क्षये क्षीणे अमस्त्रीभारकर्षिते
 रक्तनिष्ठौवने तापे पीनसे चौरसि क्षते ॥ ४९ ॥
 शस्ता' पार्श्वशिरः शूले भेदे च स्वरवर्णयो' ॥ ५० ॥
 अत्र षोडशगुणे जले नि'काथ्य चतुर्भागावशिष्टकाये द्विगुण
 क्षीरं विदार्याजरसयो. प्रत्येक द्विपञ्चाशत्पलै पाकः ।

इति सर्पिर्गुड ।

गोक्षीराङ्गाढक' सर्पिः प्रस्थमिच्छुरसाढकम् ।
 रसं विदार्याः कुडव रसात् प्रस्थञ्च तैत्तिरात् ॥ ५१ ॥
 दद्यात् सिध्यति तस्मिन्स्तु पिष्टानिच्छुरसैरिमान् ।
 मधूकपुष्पकुडव पिप्पलीकुडव तथा ॥ ५२ ॥
 कुडवाङ्गं तुगाक्षीर्याः खर्जूराणि च विशतिः ।
 पृथग्विभीतकान् पञ्च पिप्पल्यश्च चतुर्थकान् ॥ ५३ ॥
 त्रि'शत्पलानि खण्डाद्वा मधुकात्कर्षमेव च ।
 तथार्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ५४ ॥
 सिद्धेऽस्मिन् कुडव क्षौद्राच्छीते प्रक्षिप्य मोदकान् ।
 कारयेन्मरिचाज्जाजी पलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ५५ ॥
 वातासृक् पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
 शुथतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चौरसि सस्थिते ॥ ५६ ॥
 क्षयिदुर्बलभीरूणां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
 योनिदोषक्षतसावदुर्बलानाञ्च योषिताम् ॥ ५७ ॥
 गर्भार्थिनीनां गर्भञ्च स्रवेद्यासां म्रियेत च ।
 धन्या बल्या हितास्तासां शुक्रशोणितवर्द्धनाः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्मोदकः ।

यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
 अन्नपानं निषेव्यन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥ ५९ ॥

शोक स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च
 त्यजेदुदारान् विषयान् भजेत्तु ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः शृणुयात् द्विजेभ्यः ॥ ६० ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित क्षतक्षयनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ कासनिदानमाह ।

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरुक्षान्ननिषेवणाच्च ।
 विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥
 प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सन्निन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
 निरेति वक्तात् सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्ठश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलः स्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रुक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेया क्षीरयूपरसादिभिः ॥ ६ ॥

वास्तुको वायसौशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।

स्नेहात्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥ ७ ॥

दध्यानलान्मूलफलं प्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासेषु स्वादुमूलवणानि च ॥ ८ ॥

गाम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।

रसैः मांसात्मगुप्पानां यूपैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ ९ ॥

दशमूलीशृता कासश्वासहिक्कारुजापहा ।

यवागूदीपनी वृथा वातरोगविनाशिनी ॥ १० ॥

पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

रसान्नमश्नतो नित्य वातकासमुदस्यति ॥ ११ ॥

रसं कर्कटकानां वा घृतभृष्ट सनागरम् ।

वातकासप्रशमन शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ १२ ॥

शठीशृङ्गीकणाभार्गी गुडवारिदघासकैः ।

सतैलैर्वातकासघ्नैर्लेहोऽयमपराजितः ॥ १३ ॥

भार्गीद्राक्षाशठीशृङ्गी पिप्पलीविश्वभेषजैः ।

गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ १४ ॥

शूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा शृङ्गी द्राक्षा शठी सिता ।

लौढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ १५ ॥

दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कैर्घृतं पचेत् ।

दक्षतित्तिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ १६ ॥

इति दशमूलाद्य घृतम् ।

भार्गीकल्कैर्घृतञ्चाथ पचेद्दधि चतुर्गुणे ।

भार्गीरस द्विगुणित वातकासहरं परम् ॥ १७ ॥

इति भार्ग्यादिघृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्राक्षां दशमूलीं शतावरीम् ।

पलिका मानिकांशांस्त्रीन् कुलत्यान् वदरान् यवान् १८

तुलाञ्चं राजमाषस्य पादशेषेण तेन तु ।

घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९ ॥

सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।

समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

पञ्चकासाच्छिरःकम्यं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलं जयेत् ॥ २१ ॥

जीवकर्पभक्तौ मेदे काकोली मधुकं सह ।

जीवन्तीजीवनीयोऽयं मधुरो जीवनो गणः ॥ २२ ॥

सूर्यपणीं विना केचिदष्टवर्गमिमं विदुः ।

ऋषिद्विद्युतं चान्ये जीवन्ती मधुकं विना ॥ २३ ॥

इति रास्नाय वृत्तम् ।

चित्रक पिप्पलीमूलं व्योष सुस्तं दुरालभम् ।

शठीपुष्करमूलञ्च श्रेयसी सुरसावचा ॥ २४ ॥

भार्गो छिन्नरुहा रास्ना कर्कटास्या च कार्ष्णिकान् ।

कल्कान्निदिद्विकार्ष्णस्य कषाये पलविंशतिः ॥ २५ ॥

मत्स्यरिडिकाया दत्ता तु सर्पिषः कुडव पचेत् ।

रिडिशीले पृथक् क्षौद्र पिप्पली कुडवान्वितम् ॥ २६ ॥

चतुष्पल तुगाक्षीर्याः चूर्णित तत्र दापयेत् ।

लेहयेत्कासहृद्गो श्वासगुल्मनिवारणम् ॥ २७ ॥

इति कण्टकार्यावलीह । [इति वातकासनिदानम् ।]

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ २८ ॥

काकोली वृहती मेदा युग्मैः सवृषणागरैः ।

पित्तकासे रसक्षीरयूषतंधाप्युपकल्पयेत् ॥ २९ ॥

बला दिव्वहती द्राक्षा वासाभिः कथितं जलम् ।

पित्तभासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ३० ॥

शठीक्षीरेरवृहती शर्करा विश्वभेषजम् ।

पक्वा रस पिबेत्पूत सद्यः पित्तकासनुत् ॥ ३१ ॥

सरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।

कषायेण शृतं क्षीरं पिवेत्समधुशर्करम् ॥ ३२ ॥

द्राक्षामधुखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।

पित्तकासहरं ह्येतस्त्रिह्यान्माक्षिकसर्पिषा ॥ ३३ ॥

महिष्यजाविगोक्षीर धात्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिःप्रस्थं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥

इति षट्प्रस्थ घृतम् ।

आपोथ्य क्षीरिणा शृङ्गान् पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

द्राक्षाकल्के घृत सिद्धं लिह्यात् तत्पित्तकासनुत् ॥ ३५ ॥

इति क्षीरघृतम् ।

क्षीरवृक्षाङ्गुरकाथं पक्वं क्षीरसमं घृतम् ।

पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना चावलेहयेत् ॥ ३६ ॥

इति द्वितीय क्षीरघृतम् । इति पित्तकास ।

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफप्रणदेहः ।

अभक्तारुग्नीरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ३७ ॥

कफजे छर्दनं कार्यं मामे लङ्घनमेव च ।

शस्तं यवान्नविकृतियूषांश्च कटुतिक्तकान् ॥ ३८ ॥

सुन्नामलाभ्यां यवटाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठिकेन ।

शुण्ठीकणाभ्यां सकुलत्यकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहर्त्ता ॥ ३९ ॥

इति नवाङ्गयूष ।

शठौ सातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटस्य च ।

अभया शृङ्गवेरञ्च समं दृषदि पेषयेत् ॥ ४० ॥

हिङ्गुसैन्धवसयुक्तं सुखोदकपरिप्लुतम् ।

काले पानाय दातव्यं श्लेष्मकर्मनिवर्हणम् ॥ ४१ ॥

तैलभृष्टञ्च पिप्यल्याः कल्काच्चं रसितोत्पलम् ।

पिबेद्वा कफवातघ्नं कुलत्यं सलिलप्लुतम् ॥ ४२ ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे ।

पिप्यलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ ४३ ॥

पौष्करं कट्फलं भार्मी विश्वपिप्यलीसाधितम् ।

पिबेत् काथं कफोद्रेके कासश्वासे च हृद्यह्ने ॥ ४४ ॥

देवदारुशठीरास्त्रा शृङ्गीधन्वयवासकम् ।
 तैलक्षौद्रयुतं लिह्याच्छ्लेष्मकासे सुदारुणे ॥ ४५ ॥
 व्योषपुष्करमृद्वीका त्रिफला-शठिचित्रकैः ।
 मधुतैलयुतो लेहः श्लेष्मकासनिवर्हणः ॥ ४६ ॥
 समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्या रसाढके ।
 घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४७ ॥
 सौवर्चलयवक्षार विल्वामलकपुष्करैः ।
 वृश्चीक-वृहतीपथ्या-यवानौदाडिमादिभिः ॥ ४८ ॥
 द्राक्षापुनर्नवा-चैव्य दुरालभाम्लवेतसैः ।
 शृङ्गी तामलकी भार्गी रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ४९ ॥
 कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।
 कण्टकारौघृत सिद्धं कफकासनिषूदनम् ॥ ५० ॥

इति वृहत्कण्टकारौघृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जीरकषड्यन्यकचव्यकल्कितम् ।
 सर्पिः कफकासहर वासकरससाधितं समधु ॥ ५१ ॥

इति व्योषाद्य घृतम् ।

निर्गुण्डपत्रस्वरसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५२ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशक्त्यपरिवेष्टितम् ।
 खिन्नमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५३ ॥

इति श्लेष्मकास ।

कट्फलं कर्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं बलाभया ।

शृण्ठीपर्पटक शृङ्गी सुराह्वञ्च जले शृतम् ॥ ५४ ॥

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरेषु च ॥ ५५ ॥

इति कट्फलादि. काथ. ।

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
कर्षार्द्धमेक मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ ५६ ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमांस्तु प्रवल्बानिहन्ति ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५७ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमशर्करा चूर्णम्

सिंहास्यामृतसिंहीनां काथं मधुसमायुतम् ।
पिवेत्सपित्तं कफजे कासे श्वासे ज्वरे क्षये ॥ ५८ ॥
वासकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५९ ॥
वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।
पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वंशरोचनया युतम् ॥ ६० ॥
दशमूलादृके प्रस्थं दृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराक्षशठीविल्वं सुरसाव्योषहिङ्गुभिः ॥ ६१ ॥
पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६२ ॥

इति दशमूलाद्य दृतम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवेररसं तथा ।
कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६३ ॥
दशमूलकुलत्यांश्च शुष्कमूलकशिग्रुकम् ।
भार्गीं च कुड्वांशानि काथयेत्सलिलादृके ॥ ६४ ॥
पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वा लवणत्रयम् ॥ ६५ ॥
हिङ्गुतुम्बुरुणी व्योषं यवानौजीरकद्वयम् ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा भृङ्गरसस्तथा ॥ ६६ ॥
कटुफलं चित्रकञ्चैव समभागानि कारयेत् ।
सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥

वातश्लेष्मात्मके कासे प्रतिश्याये च पीनसे ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ।

तैलं त्विदं भृङ्गराजं कफव्याधिविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् । इति वातपित्तश्लेष्माधिकारः ।

अथ निदानम् ।

अतिव्यवायभाराद्ध्वं युद्धाऽश्वगजनिग्रहैः ।

रुक्षस्योरःक्षतात् वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ६९ ॥

स पूर्वं कासवे शुष्कं ततः क्षीवेत्क्षशोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा ॥ ७० ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ७१ ॥

पर्वभेदज्वरश्वासं तृष्णां वैस्त्वर्थपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ७२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

कासे नु क्षतजे वल्यैर्जीवनीयैर्धृतैरपि ।

अमनैः पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ७३ ॥

यवागूं वा पिवेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ॥ ७४ ॥

द्राक्षेक्षुवालिकापद्मं मृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतां पेया मधुयुतां सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ ७५ ॥

इक्ष्विक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥ ७६ ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

लिङ्घ्यात्तन्मधुसर्पिभ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ७७ ॥

इतीत्याद्यवदेह' ।

पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सुपकं बृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ७८ ॥

मञ्जिष्ठमूर्वानतवह्निपाठाः क्षणां हरिद्रां विलिहेद्विचूर्ण्य ।

क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे पिवेद् घृतं चेलुरसे विपक्वम् ॥७९॥

इक्षिक्तुवालिकापद्म मृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृत पयो मधुयुत सन्धानार्थं पिवेत् क्षतो ॥ ८० ॥

इतीक्षादिभिर्चीरपाक ।

पञ्चाशच्च पलं खिन्नं कूष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।

पक्व पलशतं खण्डं वासाकाथाढके पचेत् ॥ ८१ ॥

शुभ्रा धात्री घना भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ।

पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानं प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।

हृद्रोगमस्तपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥

युक्तसर्पिषु कूष्माण्डे पाके गन्धेन सुद्रया ॥ ८३ ॥

इति वासाकूष्माण्डक । इति क्षतकासः ।

विषमासात्मप्रभोज्याति व्यवायातिप्रजागरैः ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥ ८४ ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ ८५ ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ।

शुष्कञ्च निष्ठीवति दुर्बलञ्च प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥ ८६ ॥

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ ८७ ॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ ८८ ॥

नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ ८९ ॥

क्षीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥ ९० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा सम्पक्वं वृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ८१ ॥

चूर्णं काकुभनिष्कं वासकरसभावित बहुन् वारान् ।

मधुघृतसितोपलाभिलेह्यं क्षयकासपित्तहरम् ॥ ८२ ॥

पिप्पलीगुडससिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविह्वल्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ८३ ॥

इति पिप्पल्याद्य घृतम् ।

कुलीरशुक्तीश्चटकैणलावान्निःकाथ्य वर्गेर्मधुरैस्तथान्यैः ।

पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमाणं हन्यात् क्षयोत्थं क्षतजञ्च कासम् ॥ ८४ ॥

इति कुलीराद्य घृतम् ।

द्विपञ्चमूलीत्रिफला भार्गी शुण्ठी सचित्रकैः ।

कुलत्थपिप्पलीमूल पाठाकोलयवैर्जले ॥ ८५ ॥

शृते नागरदुस्यर्शं शठीपिप्पलीपौष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८६ ॥

सिद्धेऽस्मिन् चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवर्णानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिवन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ८७ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्य घृतम् ।

शुभेऽङ्गि सुदेशसम्भूतं मूलशतं सम्यगश्वगन्धायाः ।

पुण्येऽहनि संलुखं विपचेद् द्रोणेऽभसि च विद्वान् ॥ ८८ ॥

ज्ञात्वाष्टभागसिद्धं गृह्णीयात्तद्रस सुपरिपूतम् ।

द्वे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य मासस्य ॥ ८९ ॥

सर्पिःप्रस्यमथैक गव्यञ्च पयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।

कल्कानक्षसमानानूर्ध्वमतः सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ९० ॥

काकोलीद्वयमृद्धौ मेदे द्वे जीरकं स्वयं गुप्ताम् ।

वृषभकमेलं मधुकं मृद्धीकां यासपिप्पली ॥ ९०१ ॥

जीवन्तीमुपकुल्यां बलां विदारीं शतावरीं चात्र ।

दत्त्वा सम्यग्विपचेत् सर्पिरथोद्धृत्य स्थित्वा च ॥ ९०२ ॥

मधुशर्करयोः कुडवं दत्त्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् ।
 लीढा तत्पाणितले यथेष्टमाहारमश्नीयात् ॥ १०३ ॥
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रियहीनबलवर्णमांसाश्च ।
 प्राश्य प्रकुर्यात् सद्यः पुष्टिबलारोग्यतेजासि ॥ १०४ ॥
 उपयुज्य सर्पिरेतत् सप्ततिवर्षो युवेव पुनर्भूत्वा ।
 बहुशः स्त्रियोऽधिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ १०५ ॥
 पुत्रार्थिनीच नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।
 बन्ध्या लभते पुत्रं प्राश्येदच्चाश्वगन्धाद्यम् ॥ १०६ ॥
 उपभुङ्क्ते यः पुरुषो मासत्रय द्विमासं मास वा ।
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां वृत्तिम् ॥ १०७ ॥
 खालित्यबलीपलितैर्नचास्य देहीऽभिभूयते क्षिप्रम् ।
 वातव्याधिभिरार्त्तस्थैव हृद्वस्तिरोगार्त्तः ॥ १०८ ॥
 न चिरादपि रोगार्त्ता भुञ्जानाः सर्पिररोगा भवन्ति ।
 अतोजगद्वितार्थि सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ॥ १०९ ॥
 श्रेष्ठं वाजीकरणं निर्वृद्धाश्चिभ्या पूर्वं बहुशः ।
 प्रोक्तं वृथ्यं वल्यं क्षयकासहर पुष्टिकरञ्च ॥ ११० ॥

इत्यश्वगन्धाद्य घृतम् ।

पिप्पलीमधुकं वापि कार्ष्णिकञ्च सितोत्पलम् ।
 प्रस्थिकं गव्यमाज्यञ्च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ १११ ॥
 यवगोधूममृद्धीका चूर्णमामलकाद्रसम् ।
 तैलञ्च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ ११२ ॥
 पचेत्लेहं घृतक्षौद्र युक्तः सश्वासकासनुत् ।
 क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाऽल्परेतसाम् ॥ ११३ ॥

इति पिप्पल्याद्योऽवलेहः ।

सन्निपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहित तस्मात् कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ११४ ॥
 इति क्षयकासः ।

अमृतानागरं फल्गु व्याघ्रपर्णीसुसाधितः ।

क्वाथः पिप्पलीचूर्णाब्जः कासश्वासौ जयत्यलम् ॥ ११५ ॥

भार्गी सनागरा सिद्धौ कुलत्थं मूलक तथा ।

पिवेत् पिप्पलीचूर्णेन कामश्वास व्यपोहति ॥ ११६ ॥

स्वरस शृङ्गवेरस्य माचिकेण समन्वितम् ।

पाययेत्कासश्वासघ्नं प्रयिश्शायकफापहम् ॥ ११७ ॥

पथ्या शुण्ठीघनगुडैर्गुटिका धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु श्वासकासेषु केवल वा बिभीतकम् ॥ ११८ ॥

नागरेणाभया तद्वत् काममाशु व्यपोहति ॥ ११९ ॥

स पिप्पलीपुष्करमूलपथ्या शुण्ठीशठीमुस्तकसूक्ष्मचूर्णैः ।

गुडेन युक्ता गुटिकाः प्रबोज्याः श्वासेषु कासेषु च वर्द्धितेषु ॥ १२० ॥

अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्तं पक्त्वा क्षीरं प्रयोजयेत् ।

कासं श्वासान्वितं घोरं हन्यादेतन्नःसंशयः ॥ १२१ ॥

पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघुं शस्यते ।

श्वासकासारुचिहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १२२ ॥

इति कासश्वासः ।

वायुमानस्य कासेन नासास्त्रावे स्वरं जडे ।

क्षवथौ गन्धनासे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥

अथ कासे धूमानां पानम् ।

मनःशिलैला मरिचं मासीमुस्तं सगुग्गुलम् ।

धूमन्तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिवेत् ॥ १२४ ॥

पञ्चकासान् क्षयद्वन्द्वं सर्वदोषसमुत्थितान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेद्प्रसाधितान् ॥ १२५ ॥

इति मनःशिलादिधूमपानम् ।

मनःशिलालिप्तदलं वदर्याधर्मशोषितम् ।

सक्षीरं धूमपानन्तु महाकासनिवारणम् ॥ १२६ ॥

पिष्टा त्रिपुटधत्तूर मूलव्योषमनःशिलाः ।
 तेन प्रलिप्य वसनं धूमवर्त्तिः प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 धूम तस्याः पिवेद्यस्तु चरहात् कासमुदस्यति ॥ १२८ ॥
 अर्कक्षीरशिले तुल्ये तदर्द्धञ्च कटुत्रिकम् ।
 चूर्णितं वङ्गिनिक्षिप्तं पिवेद्धूमन्तु योगवित् ॥ १२९ ॥
 जातेरुत्तरदिङ्मूल शिलैलागुगुलुः समः ।
 अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ॥ १३० ॥
 भक्षयेदथ तच्चूर्णं पिवेद् दुग्धमथाम्बुना ।
 कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न सशयः ॥ १३१ ॥
 कण्टकारीकृतः काथः सक्लृणः सर्वकासहा ।
 कण्टकार्याः कणायाश्च चूर्णं मधुयुतं लिहेत् ॥ १३२ ॥
 देवदारुवलाराम्ना त्रिफलाव्योषपद्मकैः ।
 सविडङ्गैः शिलातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १३३ ॥
 कुनटीसैन्धवव्योष विडङ्गामलहिङ्गुभिः ।
 लेहः साज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः ॥ १३४ ॥

इति कुनद्यादिलेहः ।

हरौतकीकणाशुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
 कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चण्डनलदीपनः ॥ १३५ ॥
 इति हरौतक्याद्यो मोदकः ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगीलं
 चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमृद्धं मन्यात् ।
 खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
 गुल्मारुचिश्चसनकण्टहृदामयेषु ॥ १३६ ॥

इति शर्करासमचूर्णम् ।

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
 मलार्द्धमात्रं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारिमहौषधस्य ॥ १३७ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलान्निहन्त्यत् ।
कासञ्चरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यं ग्रहणीप्रदोषान् ॥ १३८ ॥

इति वृहच्छर्करा समचूर्णम् ।

कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयं तथार्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ १३९ ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्दयता तेषामिदमौषध पथ्यम् ॥ १४० ॥

अथ दाडिम दाडिमफलत्वक् च । इति मरिचाद्य चूर्णम् ।

प्रस्थं विभीतकानामस्थि विहाय साधयेदजाम्बूत्रे ।
लेहयेदवलेहोऽयं मधुयुक्तः श्वासकासघ्नः ॥ १४१ ॥

इति विभीतकावलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरं त्रिफलां शठीम् ।
मुखौला पिप्पलीं द्राक्षां द्वौ वृहत्थौ विभीतकम् ॥ १४२ ॥
शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटास्थं रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरज स्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥ १४३ ॥
भार्गीं तामलकीमृद्धि विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारं चित्रकहिग्वन्धवेतसं देवदारु च ॥ १४४ ॥
चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
चूर्णं पाणितलं पञ्च कासान्नैतद्व्रपोहति ॥ १४५ ॥

इति जीवन्त्याद्य चूर्णम् ।

पद्मकं त्रिफला व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
चूर्णीकृत्य पलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १४६ ॥
एतैश्चूर्णैः समैः सर्वैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।
लिङ्घ्यास्तेहं विपच्यैतत् सर्वकासहरं परम् ॥ १४७ ॥

इति पद्मकाद्य चूर्णम् ।

मर्पिर्गुडूचीवृषकण्टकारीकायेन कल्केन च सिद्धमेतत् ।

पेय पुराणज्वरकासशूलश्वासाग्निमान्द्यं ग्रहणीगदेषु ॥ १४८ ॥

इति सिद्धान्त घृतम् ।

घृत रास्नाबलापथ्या श्वदंष्ट्रा कल्कपाचितम् ।

कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिःसूदनम् ॥ १४९ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्यास्तुलां शुभाम् ।

क्षुप्सा पचेज्जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १५० ॥

मिश्रिते तत्कषायेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कान् विष्वक्प्रमाणांश्च तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रको हस्तिपिप्पली ।

मौवर्चलं यवक्षारो रास्ना त्रिकटुकं वचा ॥ १५२ ॥

एतत्सर्पिः प्रशंसन्ति पञ्चकासनिवारणम् ।

श्वास कासं प्रतिश्यायं श्लेष्मकासञ्च नाशयेत् ॥ १५३ ॥

निदिग्धिकाघृतमिदं न व्याधिरतिवर्तते ।

जातशूलोऽपि सवृद्धो देवसेनामिवासुरा ॥ १५४ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां क्षुप्सा कृत्वा द्रोणेऽश्वसि पचेत् ।

तेनाढकेन कायेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५५ ॥

रास्नादुःस्पर्शषड्ग्रन्था पिप्पलीद्वयचित्रकौ ।

मौवर्चलयवक्षार कृष्णामूलैश्च तं जयेत् ॥ १५६ ॥

कासश्वासकफष्ठौवह्निधारोचकपीनसान् ॥ १५७ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु श्लक्ष्णं कृत्वाटरूपकम् ।

तस्य कुर्यात्पलशतं द्वौ प्रस्थौ पञ्चमूलयोः ॥ १५८ ॥

हरीतकी विभीतक्योर्वल्कलं कुडवद्वयम् ।

दद्यादामलकानाञ्च कुडवञ्च त्रिभागशः ॥ १५८ ॥
 निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ।
 भेषजानि सुपिष्टानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १६० ॥
 द्वे मेदे द्वे हरिद्रे च जीवकर्षभकाबुभौ ।
 काकोलीक्षीरकाकोली चन्दन मधुक तथा ॥ १६१ ॥
 मुहपणी माषपणी पयस्या चापि पिप्पली ।
 मरिच चाश्वगन्धा च सशृण्ठी काकनासिका ॥ १६२ ॥
 सूक्ष्मैला शतपुष्पा च मृद्वीका च शतावरी ।
 एतैः सर्पिर्विपक्तव्यं गवा क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १६३ ॥
 सर्वकासापहं सर्पिः क्षीणक्षतसुखावहम् ।
 हिक्काश्वासहरञ्चैव स्वररक्तप्रसादनम् ॥ १६४ ॥

इति बृहदासकाथ एतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादावशेषिते तस्मिन् कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ १६५ ॥
 दुरालभा छिन्नरुहा भार्गी कर्कटकाङ्गया ।
 रास्त्रा मुस्तं शटी चव्य चित्रकं त्रूषण तथा ॥ १६६ ॥
 पलाशानि पलान्यत्र शर्करायास्तु विशतिः ।
 घृततैलपलान्यस्मिन्ष्ट्रवष्टौ प्रदापयेत् ॥ १६७ ॥
 कल्कीकृत्य घृते शीते मधुनोऽष्टपलं क्षिपेत् ।
 चतुःपलं पिप्पलीना तुगाक्षीर्याश्चतुःपलम् ॥ १६८ ॥
 एष लेहः शमयति पञ्चकासांश्चिरोत्थितान् ॥

इति कण्टकारीलेहः ।

समूलपुष्पकृदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिष्कृताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादेतत्तु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ १६९ ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तार्य ततः सुशीते ।
 कटुत्रिकञ्च त्रिपलप्रमाणं पलानि षट्पुष्परसस्य चापि ॥ १७० ॥

क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निप्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च द्विदोषकासानपि च त्रिदोषान् १७१
क्षतोद्भवं च क्षयजञ्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतञ्च ।
यक्ष्माणमेकादशमुग्ररूपं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ १७२ ॥

इति व्याघ्रीहरीतकी ।

दशमूलीं स्वयङ्मुसां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १७३ ॥
भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥ १७४ ॥
यवैः स्विन्नैः कषायन्तु पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥ १७५ ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
कुडवपलमानं च चातुर्जातविचूर्णितम् ॥ १७६ ॥
लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनम् ।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १७७ ॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्काः सविषमज्वरान् ।
हन्यात् गुल्मग्रहण्यर्शो हृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १७८ ॥
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ १७९ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

संख्या पलानां शतशो मताऽगस्त्यहरीतकी ॥ १८० ॥
यथोद्दिष्टगुणं कुर्वन् पित्तञ्च कुरुते यदि ।
तथा सायं गुडो योज्य एष एवाल्पमात्रया ॥ १८१ ॥
आर्द्रद्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च ।
शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥ १८२ ॥
यवमोधूममाषाञ्च तिलाञ्चापि नवा हिताः ।
पुराणा विरसा रूक्षा न तदर्थंकराः स्मृताः ॥ १८३ ॥

हरीतक्योऽपि नवा ग्राह्याः ।

अभयानां शतं दारु शङ्खपुष्पी मधूलिकाम् ।

स्वयं गुप्तां पञ्चमूल्यौ हे शटीं पुष्कराह्वयम् ॥ १८४ ॥

पञ्चकोलबला हस्तिपिप्पली साश्मभेदकान् ।

भार्गीं पुनर्नवाञ्चैव द्विपलांशं यवाढकम् ॥ १८५ ॥

पचेत्पञ्चाढके तोये पादशेषं तथोद्धरेत् ।

विनीय चाभया तत्र पुनश्चाग्नावधिश्रयेत् ॥ १८६ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तत्र कषाये कुडवं पृथक् ।

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च घृतात् क्षौद्रात्तथैव च ॥ १८७ ॥

पक्त्वा तल्लेहवत् स्थाप्य घृतभाण्डे विधानतः ।

पथ्यभुङ् नियताहारः खादेद् द्वे द्वे हरीतकी ॥ १८८ ॥

हन्याच्च ग्रहणीगुल्मपाण्डुर्त्तिविषमज्वरान् ।

यक्ष्माश्च म्लीह वैस्वर्यं श्वासकासारुचिक्षयान् ॥ १८९ ॥

बलवर्णाग्निजनन बलीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं सिद्ध मगस्यविहितं मतम् ॥ १९० ॥

इति वृद्धदगस्यहरीतकी ।

यवाढके सप्तजलाढकानि हरीतकीनान्तु शत गुरुणाम् ।

लौहे कटाहे समधिश्रयित्वा द्रव्याणि चैतानि समाधदीत ॥ १९१ ॥

दन्तश्लेष्मगन्धाचिरविल्वमूल भस्मातकं विल्वफल नतञ्च ।

उभे हरिद्रे गजपिप्पली च पत्राणि मूलानि च चित्रकस्य ॥ १९२ ॥

पिप्पल्यपामार्गमथात्मगुप्ता सर्वाणि कुर्यात्पलसम्मितानि ।

एकत्र सर्वाणि भिषग्विदग्धाद् द्विपञ्चमूलीं च यवप्रमाणाम् ॥ १९३ ॥

मृदूनि सुखिमयवान् विदित्वा शनैः प्रयत्नादवतारयेच्च ।

विस्राव्य तेनैव जलेन सार्जं पचेत्पराणस्य शत गुडस्य ॥ १९४ ॥

भूयो गुरुणामपि तत्र दद्याद्दरीतकीनाञ्च सहस्रमन्यत् ।

प्रस्य पुराणस्य घृतस्य दद्यान्नावस्य तैलस्य च तावदेव ॥ १९५ ॥

शीते मधु स्नेहसमन्तु दद्यात्
पलानि चाष्टावथ पिप्पलीनाम् ।

सा कल्कमिश्रा त्वथ सेव्यमाना

सर्वान् ज्वरान्नाशयतीह मासात् ॥ १८६ ॥

मासद्वयेनैव च नेत्ररोगान्निहन्तपूर्वाच्च करोति दृष्टिम् ।

कुष्ठानि मासत्रयतो निहन्ति प्रभिन्नकर्षाङ्गुलिनासिकानि १८७

भगन्दरं श्लीपदवातगुल्मं

श्वासं तथा मासचतुष्टयेन ।

सम्भक्षिता पञ्चभिरेव मासैः

करोति केशान् भ्रमराञ्जनाभान् ॥ १८८ ॥

षड्भिस्तु मासैः खलु सापि कुर्यात्

केशान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् ।

सहस्रपथ्यामथ चोपयुञ्जत

बल भवेदुत्तमकुञ्जरस्य ॥ १८९ ॥

स्वर मयूरस्य हयस्य वेगं शरच्छशाङ्गस्य पराञ्च कान्तिम् ।

सौभाग्यमेधास्मृतिसत्वयुक्तो बलान्वितः पद्मदलायताक्षः ॥ २०० ॥

जीवेत्समानाञ्च सहस्रमग्र प्रयोगकालादिति सत्यवाक्यम् ।

समीक्ष्य कल्पास्तु चकार योग हित्वाय लोकस्य मुनिर्वशिष्ठः २०१

इति वशिष्ठहरितकौ ।

कुलत्थानां पलशतं दशमूलपल तथा ।

शतं ब्राह्मणयष्ट्याञ्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥ २०२ ॥

पादावशेषे पूते च गुडस्यार्द्धतुलां पचेत् ।

पाक ज्ञात्वावतार्यैव सुशीते श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ २०३ ॥

षट्पलञ्च तुगाच्चौर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।

कुडव मधुनो दद्यात् स्थापयेत् स्निग्धभाजने ॥ २०४ ॥

श्वादेदग्निबलापेक्षी नाशयेदचिरादयम् ।

यक्ष्माणं पीनसं कासं श्वासं जीर्णमजीर्णकम् ॥ २०५ ॥

जीर्णज्वर पाण्डुरोग हृद्रोगं श्लेष्ममारुतम् ।

कुलत्थगुड इत्युक्तः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ २०६ ॥

इति कुलत्थगुड ।

चतुष्पलं मूलकशुण्ठिकस्य तथैव शुद्धस्य कुलत्थकस्य ।

तुल्यं प्रदद्याद्दशमूलतश्च द्रोणेऽश्वसः सर्वमिदं पचेत्तु ॥ २०७ ॥

दत्त्वा हविस्तैलपलायकञ्च गुडस्य शुद्धस्य तुला तथैव ।

तावत्पचेद्यावदिदं समस्तं सङ्गृह्य दर्व्या गुडपाकमेति ॥ २०८ ॥

चूर्णीकृतैर्जीरकचव्यशृङ्गी भार्गीत्रिसौगन्धिककटुफलैश्च ।

मुस्तायवानौशटिपुष्करैश्च सव्योषकैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥ २०९ ॥

साध्वं क्षिपेत् माक्षिकप्रस्थमात्रं दद्यात् सुशीते त्वथ वज्रपेच्यम् ।

मात्रा ततो लेहवदालिहेच्च पथ्याशनश्च त्वथ योगकाले ॥ २१० ॥

कफोद्भवा ये च विकारजाता सखासकासा हृदयक्षताश्च ।

हृत्पार्श्वशूलज्वरकृद्द्विदृग्णा स्वरक्षयारोचकवह्निषादाः

ते नाशमायान्त्युपयोगतश्च कुलत्थसङ्गस्य गुडस्य शौघ्रम् ॥ २११ ॥

इति द्विवीथ कुलत्थगुड ।

खादिरत्रासकपल्लव छायाशुष्कञ्च सचूर्णम् ।

त्रिभागपिप्पलीयुक्तं कटुद्वय मधुनावलिह्यात् ॥ २१२ ॥

इति कासश्लेष्मघ्नचूर्णम् ।

इति वज्रसेनसङ्घचितः कासनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ हिक्कानिदानमाह ।

विदाहि गुरुविष्टम्भि रुद्धाभिष्यन्दिभोजनैः ।

शीतपानासनस्नानरजोधूमातपानिह्वैः ॥ १ ॥

व्यायामकर्मभासाध्ववेगास्त्रातप्रतर्पणैः ।

आमदोषाभिघातस्त्रीक्षयरोगप्रपीडनैः ॥ २ ॥

विषमाशनाध्यशनैस्तथा सशमनैरपि ।

हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ ३ ॥

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो

यकृत् प्लीहान्त्राणि मुखदिवाक्षिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-

स्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते बुधैः ॥ ४ ॥

प्राणोदकान्नवाच्चीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।

हिक्कां करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

त्रायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति च ॥ ६ ॥

कण्ठोरसो गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।

हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ७ ॥

पानान्नैरतिसयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिकयत्यूर्ध्वगो भूत्वा ता विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ८ ॥

चिरेण यमलैर्वैगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।

कम्पयन्ती शिरोशीवां यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥

विक्रष्टकालैर्या वैगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जलमूलात् प्रधावति ॥ १० ॥

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ११ ॥

मर्मास्थापौडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ १२ ॥

आयम्यते हिक्तो यस्य देहो

दृष्टिर्बोर्ध्वमाम्यते यस्य नित्यम् ।

क्षीणोऽब्रुद्धिर् ज्ञेयः यस्यातिमात्रं

तौ द्वौ चान्थौ वर्जयेद्विक्रमानौ ॥ १३ ॥

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तद्वेषकृतस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिथ्यवायिनः ॥ १४ ॥

आयासात् या समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।

यमिका या प्रलापान्तिं मोहवृण्णासमन्विता ॥ १५ ॥

अक्षीणश्चाप्यटीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ।

आसां क्षुद्राब्रजाः साध्याः शेषाः प्राणहरा मताः ॥ १६ ॥

यथाग्निरिक्षोः पवनानुवृद्धो वज्र यथा वा सुरराजमुक्तम् ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वास सहिक्का च विलम्बिका च १७

प्राणावरोधतर्जनविस्मापनभयभाषकैश्च घोरैः ।

कथाप्रयोगैः शययेद्विक्का घोरा मनोघातैः ॥ १८ ॥

हिकार्तस्य पयश्छागं हित नागरसाधितम् ।

रसान् पिबेत् फलिन्याश्च लाजशक्तून् ससैन्धवान् ॥ १९ ॥

मधुकं मधुसयुक्तं पिप्पलीशर्करान्विता ।

नागरं गुडसयुक्तं हिक्काघ्न नावनत्रयम् ॥ २० ॥

स्तन्येन मक्षिकाविष्टा नस्य बालकताम्बुना ।

योज्य हिक्काभिभूताय स्तन्य वा चन्दनान्वितम् ॥ २१ ॥

मधुसौवर्चलोपेत मातुलुङ्गरस पिबेत् ।

अप्यसाध्या नयत्यस्तं हिक्काक्षीद्रावलेहनात् ॥ २२ ॥

सद्य एव महायोगः काशमूलभवं रजः ।

हिकार्तो मधुना लिङ्गाच्छुण्ठीधात्री कणान्वितम् ॥ २३ ॥

प्रबालत्रिफलाशङ्ख चूर्णं मधुघृतप्लुतम् ।

पिप्पलीगैरिकं चेति लेहो हिक्कानिवारणः ॥ २४ ॥

कोलमजाञ्जनं लाजा तित्ता काञ्चनगैरिकम् ।

क्षणाधात्रीसिताशुण्ठी कासीसन्दधिनाम च ॥ २५ ॥

पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णाखर्जूरमुस्तकम् ।
 षडेते पादिका लेहा हिक्काघ्ना मधुसयुताः ॥ २६ ॥
 नैपाल्यागोविषाणाभ्यां कुष्ठसर्जरसस्य च ।
 धूम कुशस्य वासाज्य पिवेद्विक्रोपशान्तये ॥ २७ ॥
 निर्धूमाङ्गारनिक्षिप्तं श्लक्ष्णमापरजोद्भवः ।
 हिक्का पञ्च निहन्तग्राशु धूमः पीतो न सशयः ॥ २८ ॥
 सुपूतिकौटं लसुनोग्रगन्धाहिग्वन्वितं चूर्णमिदं सुभावितम् ।
 अजाविमूत्रेण च सप्तकृत्वा घ्राणानिषिक्तं विनिहन्ति हिक्काम् ॥ २९ ॥
 इति सुपूतिकौटाद्य चूर्णम् ।

हरेणवोऽथ पिप्पल्यः काथहिङ्गसमायुतः ।
 हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३० ॥
 कुकूलानलसस्त्रिन्नं इक्षुवात्यप्रससम्भवः ।
 रसः समाक्षिकः पीतो हिक्कामाशु नियच्छति ॥ ३१ ॥
 नारीक्षीरेण वा सिद्धं सर्पिर्मधुरकैरपि ।
 नासानिसिक्तं पीतं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥ ३२ ॥
 इति नारीक्षीराद्य वृतम् ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नं सुष्णं वातानुलोमनम् ।
 भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥ ३३ ॥
 हिक्काश्वासे पिवेद्भागीं सविश्वामुष्णवारिणा ।
 नागरं वा सिताभागीं सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ३४ ॥
 अभयानागरकल्कं पौष्करयावशुकमरिचकल्कं वा ।
 तोयेनोष्णेन पिवेच्छासी हिक्की च तच्छान्त्यै ॥ ३५ ॥
 वृषितो दशमूलस्य काथं वा देवदारुजम् ।
 मदिरां वा पिवेद्युक्त्या हिक्काश्वासनिपीडितः ॥ ३६ ॥
 दशमूलैरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलक्षारवयस्याहिङ्गुरोचकैः ।

कायस्थया च तत्पानाद्विक्काश्वासौ नियच्छति ३७ ॥

इति दशमूखाद्यं घृतम् ।

वासाघृत वाथ पिबेत्पिबेत् दूषणमेव वा ।

बातपित्तानुबन्धे तु गुडविश्वसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

झागक्षीरं प्रयोक्तव्यं शृतं तोये चतुर्गुणे ।

श्वासघ्नं भेषजं यच्च तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

इति वङ्गसेवसङ्घटितः द्विकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ श्वासनिदानम् ।

यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासः घोरो भवति देहिनाम् ॥ १ ॥

महोर्ध्वक्षिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।

भिद्यते स महाव्याधिः श्वासः एको विशेषतः ॥ २ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाधानमेव च ।

आनाहो वक्तवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफमूर्च्छितः ।

विश्वम्ब्रजति सकृद्ब्रूतदा श्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।

उच्चैः श्वसति सरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ५ ॥

प्रनष्टसन्नाविज्ञानं स्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विवृताक्षाननो वङ्गमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ६ ॥

दीर्घं प्रश्वसित चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृत्तमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
 प्रमुह्यन्वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः ॥ ९ ॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते चाधः श्वासो निरुध्यते ।
 मुह्यतस्त्राम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्यसून् ॥ १० ॥
 यस्तु श्वसिति विच्छिन्न सर्वप्राणैर्निपीडितः ।
 न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मछेदरुगर्दितः ॥ ११ ॥
 आनाह स्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
 विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन्नतैकलोचनः ॥ १२ ॥
 विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
 छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १३ ॥
 प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
 ग्रीवां शिरश्च सगृह्य श्लेष्माण समुदीर्य च ॥ १४ ॥
 करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरक तथा ।
 अतीव तीव्रवेगञ्च श्वास प्राणप्रपीडकम् ॥ १५ ॥
 प्रताम्यति सवेगेन त्रस्यते स निरुध्यते ।
 प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं ज्ञमते सुखम् ॥ १७ ॥
 तथास्योर्ध्वंसते कण्ठः कच्छाच्छक्नोति भाषितुम् ।
 न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ १८ ॥
 पार्श्वं तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥ १९ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो बहुश्वासो मुह्यैवावधम्यते ॥ २० ॥
 मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च प्रवर्द्धते ।
 स थाप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ २१ ॥

ज्वरमूर्च्छापरौतस्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् ।
 उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ २२ ॥
 तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं श्रौतैश्चाशु प्रताम्यति ।
 मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् ॥ २३ ॥
 रुक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयेत् ।
 क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ २४ ॥
 हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथोत्तरे ।
 न च भोजनपानानां निरुणद्धुर चिताङ्गतिम् ॥ २५ ॥
 नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चैव काच्चिदापादयेद्भुजम् ।
 स साध्य उक्तो बलिनः सर्वो वाऽव्यक्तलक्षणः ॥
 क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥ २६ ॥
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥
 कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
 यथा श्वासश्च कासश्च हरते प्राणमाशु हि ॥ २८ ॥
 वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोत्तरः ।
 कफाद्वाताधिकात्पित्तसंसृष्टः क्षिन्नसंज्ञकः ॥
 श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूङ्गस्तथा मतः ॥ २९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहवस्ति मृते केचिदूङ्गं श्वाधश्च शोधनम् ।
 मृदुप्राणवतां श्रेष्ठ श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ ३० ॥
 दशमूलौ शटी रास्त्रा पिप्पली विश्वपौष्करैः ।
 शृङ्गीतामलकीभार्गी गुडूचीनागरार्धिभिः ॥ ३१ ॥
 यवागूं विधिना सिद्धं कषाय वा पिवेन्नरः ।
 कासहृद्ब्रह्मपार्श्वार्त्तिं हिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३२ ॥
 कुलत्थयवकीलाब्ध दशमूलबलाजलम् ।
 पानार्थं कल्पयेत् कास हिक्काश्वासनिवृत्तये ॥ ३३ ॥

कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः कथितं जलम् ।
 पीत पौष्करसयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥
 दशमूलकषायस्तु पुष्करेण विचूर्णितः ।
 श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशन ॥ ३५ ॥
 रश्माकुन्दशिरीषाणां कुसुम पिप्पलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वास व्यपोहति ॥ ३६ ॥
 देवदारुवचाभार्गी विश्वपौष्करकट्फलैः ।
 कृत्वा काथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥ ३७ ॥
 शृङ्गीमहौषधिकणाघनपुष्कराणां
 चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम् ।
 काथेन पीतममृतावृषपञ्चमूल्याः
 श्वासं त्रग्रहेण शमयेत् अतिदोषमुग्रम् ॥ ३८ ॥
 कूष्माण्डकसिताचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा ।
 शीघ्रं शमयति श्वास कासञ्चैव सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गी विल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।
 अमृताग्निसृतेरेतैः यूषः स्याच्छ्वासनुत्परः ॥ ४० ॥
 कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
 कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ॥ ४१ ॥
 शुष्कमूलकयूषश्च ह्रिकाश्वासनिवारणः ॥ ४२ ॥
 द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्या दुरालभाम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ॥ ४३ ॥
 गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहन् ।
 त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ ४४ ॥
 श्वाविधः सूचका दग्धा सक्षौद्रघृतशर्करा ।
 श्वासकासहरा वर्हिषादौ वा मधुसर्पिषा ॥ ४५ ॥
 हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ।

तैलेन विलिहन् हन्याच्छासान् प्राणहरानपि ॥ ४६ ॥

हरिद्रापत्रमैरण्ड मूल लाक्षा मन शिलाम् ।

देवदारुघन मामीं पिष्ट्वा वर्त्तिः प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

ता घृताक्तां पिवेद्धूमं श्वास हन्ति सुदारुणम् ।

श्वामहिक्कापरिगत स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

युक्तैर्लवणतैलाभ्या तैरस्य ग्रथितः कफः ।

श्वासो विलयनं याति मारुतश्च प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥

स्निग्ध ज्ञात्वा ततश्चैन भोजयित्वा रसौदनम् ।

वातश्लेष्मविबन्धे वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

शृङ्गीकटुत्रयफलत्रयकण्टकारी

भार्गी सपुष्करजटालवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिवेदशिशिरेण जलेन हिक्का-

श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ ५१ ॥

इति शङ्खरादि चूर्णम् ।

निदिग्धिका चामलकप्रमाणा हिग्वाद्विद्युक्ता मधुना सुयुक्ताम् ।

लिहन्नर, श्वासनिपौडितो हि श्वासं जयत्येव बलात् त्रपहेण ५२

भस्मातकमधुपर्णी पथ्यादशमूलनागरकाथः ।

तमके कफप्रधाने श्वासे च मारुतजे ॥ ५३ ॥

पथ्या कषायमथवा पिवेद्रसं मार्कवस्य मधुना ।

तमके पुष्करजं वा सनागरं क्षीरमेकञ्च ॥ ५४ ॥

शटीपुष्करजीवन्ती त्वङ्गुस्तं पुष्कराह्वयम् ।

सुरसा तामलक्यौ वा पिप्पल्यगुरुनागरम् ॥ ५५ ॥

बालकञ्च सम चूर्ण्य कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।

सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायाञ्च प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

अत्रैकस्माद्व्यादष्टगुणा शर्करा ॥ सर्वथेति पानभोजनादिषु ॥

इति श्वस्याद्यं चूर्णम् ।

हिंसाविडङ्गपूतिक त्रिफलाव्योषचित्रकैः ।

द्विक्षीरं सर्पिषः प्रस्थ चतुर्गुणजले प्लुतम् ॥ ५७ ॥

कर्षमात्रैः पचेत्तद्वि श्वासकासौ व्यपोहति ।

अर्शास्यरोचकं गुल्मं शक्लज्जेद क्षयं तथा ॥ ५८ ॥

इति हिंसाद्यं घृतम् ।

सौवर्चलं यवक्षारं कटुकाव्योषचित्रकैः ।

घृतं वचाविडङ्गैश्च साधितं श्वासशान्तये ॥ ५९ ॥

इति सौवर्चलघृतम् ।

कुलत्थरससंयुक्तं पञ्चकोलशृतं घृतम् ।

दौपनं श्वासकासघ्नं कफव्याधिहरं परम् ॥ ६० ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

तिक्तासौवर्चलक्षारपथ्यात्रिकटुहिङ्गुभिः ।

समालुरैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं श्वासकासनुत् ॥ ६१ ॥

गुल्मानाहञ्च शमयेत् प्रवृद्धान् गुदजानपि ।

इति तिक्ताद्यं घृतम् ।

कुलत्थदशमूलञ्च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।

प्रस्थं प्रस्थञ्च सगृह्य वारिद्रोणेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

क्षीरकं द्विगुणं दत्त्वा कल्कितैः पञ्चकोलकैः ॥ ६३ ॥

सक्षारैः पलिकैः सर्वैः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

कासश्वासहरञ्चैव हिक्काञ्च विषमज्वरम् ॥ ६४ ॥

हन्त्यात्तथार्शोग्रहणीं हृद्रोगारुचिपीनसान् ।

गुल्मं प्लीहामयं हन्त्यादलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ६५ ॥

अग्निसन्दीपनञ्चैव कौलत्थं षट्पलं घृतम् ॥ ६६ ॥

इति कुलत्थाद्यं घृतम् ।

सुवहाकालिकाभार्गी शुकाख्यं कौत्सुलं फलम् ।

काकादनीशृङ्गवेर वर्धाभूर्वहतीद्वयम् ॥ ६७ ॥

पलमात्रैर्घृतप्रस्थ पचेदेतैर्जलाढके ।

कटुष्णं पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति सुवहायं घृतम् ।

तैलं दशगुणे सिद्ध भृङ्गराजरसे शुभे ।

पीयमान यथा न्याय श्वासकासौ व्यपोहति ॥ ६९ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

तिस्रस्त्रिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्ताग्रे भोजनस्य च ॥ ७० ॥

पिप्पल्यं किशुकचारभाविता घृतभाजिताः ।

प्रयोज्या मधुसमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥ ७१ ॥

जेतुं कासक्षयश्वासहिक्काशोषगलामयान् ।

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरान् ॥ ७२ ॥

वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातवलासकम् ।

मासमेवाश्रतो युक्त्या माध्विकां पिबतोऽनु च ॥ ७३ ॥

अवधारितवेगस्य यक्ष्मा न भवति ध्रुवम् ।

इति चारपिप्पली ।

शतं संगृह्य भार्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पञ्चेत्तोये चतुर्गुणे ॥ ७४ ॥

पादावशेषे तस्मिस्तु रसे वस्त्रपरिस्तुते ।

आलोढ्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥ ७५ ॥

पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमागतम् ।

शीते च मधुनश्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥ ७६ ॥

त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।

कर्षद्वयं यवचारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः ॥ ७७ ॥

भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत् ।

श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ ७८ ॥

स्वरवर्णप्रदोह्येष जठराग्निप्रदीपनः ।

हरौतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम् ॥ ७६ ॥

इति भार्गीगुडः ।

कुलत्थ दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका ।

शत शतञ्च सगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ८० ॥

पादावशेषे तस्मिन् गुडस्यार्द्धतुलां क्षिपेत् ॥ ८१ ॥

शौतीभूते च पक्के च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ८२ ॥

षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।

त्रिसुगन्धिकयुक्तञ्च खादेदग्निबलं प्रति ॥ ८३ ॥

श्वास कास ज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।

योगसन्दर्शनादत्र बृहद्वैद्योपदेशतः ॥ ८४ ॥

जलं चतुर्गुणं देयं स्वल्पत्वाद्गोणवारिणा ।

मानसान्निध्यसवादाद्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ८५ ॥

इति कुलत्थगुडः ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितं श्वासनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथ स्वरभेदनिदानमाह ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-

सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्त्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा

भिन्नं शनैः वदति गर्दभवत् स्वरञ्च ।

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा

ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥

कृच्छ्रात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः
 स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ।
 सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत्
 त चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥
 धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
 वागेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।
 अन्तर्गतं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
 मेदोऽन्वयाद्दति दिग्धगलस्तृषार्त्तः ॥ ४ ॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यः सहजोऽपि जातः ।
 मेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्निग्धान् स्वरातुरनरानपक्वष्टदोषान्
 संयोजयेद्दमनरेचनवस्तिभिश्च ।
 नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः
 सम्पादयेत्तु विविधैः कवलग्रहैश्च ॥ ६ ॥
 यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्तः
 तच्चाप्यशेषमवचारयितुं यतेत ।
 वैशेषिकञ्च विधिभूर्द्धमतो वदामि
 तद्वै स्वरातुरहितं निखिल निबोध ॥ ७ ॥

स्वरपघातेऽनिलजे भुक्तोपरिष्ठतं पिवेत् ॥ ८ ॥
 कासमर्दकवार्त्ताक मार्कवस्वरसैः पचेत् ।
 पीत घृत हन्त्यनिलं सिद्धं वार्त्ताकजे रसे ॥ ९ ॥

इति कासमर्दादिष्टतम् ।

तथा कोष्ण जलं देयं भुक्ते घृतगुडोदने ।
 पेट्तिके तु विरेकश्च पयश्च मधुरैः शृतम् ॥
 लिङ्गेन्मधुरकाणां वा चूर्णं मधुसमायुतम् ॥ १० ॥

अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकषायकम् ॥ ११ ॥
 शुङ्गांस्त्वच क्षीरवतां द्रुमाणां सङ्कुल्य दुग्धे विपचेत्तु तेन ।
 कल्केन यष्टीमधुकस्य सर्पिः सिद्धं पिवेत्तन्मधुशर्कराक्तम् ॥ १२ ॥
 इति शुङ्गाद्यष्टतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल मरिच विश्वभेषजम् ।
 पिवेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसक्षये ॥ १३ ॥
 अजमोदा निशां धात्रीं क्षारं वङ्गिं विचूर्ण्य च ।
 मधुसर्पियुतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ १४ ॥
 पलत्रिकद्रुषण्यावशूकचूर्णञ्च हन्यात् स्वरभेदमाशु ।
 किं वा कुलत्थं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हन्यथ पौष्कर वा ॥ १५ ॥
 वाते मलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
 कफे सक्षारकटुक क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥ १६ ॥
 गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
 तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति १७ ॥
 अगुरुसुरदारुदार्वीं सलिलं स्वरभेदहृत्पिवेत्कोणम् ।
 व्याघ्रीसुरतरुनागरं ससिंहमुखकाथमथवापि ॥ १८ ॥
 तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ।
 पथ्या पिप्पलीसयुक्तं युक्तं वा नागरेण तु ॥ १९ ॥
 वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 स्वरौषघाते कासे च लेहमेन प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 स्वरौषघाते मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ।
 क्षयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ २१ ॥
 निदिग्धिकापलशतं तदर्द्धं ग्रन्थिकस्य च ।
 चित्रकस्य तदर्द्धञ्च दशमूलञ्च तत्समम् ॥ २२ ॥
 द्रोणद्वयेऽपां निःक्वाथं कषायाढकमाहरेत् ।
 पूते क्षिपेत्तदर्द्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥ २३ ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा च लेहवत्साधु साधयेत् ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्या स्त्रिजातकपल तथा ॥ २४ ॥

मरिचानां पलन्त्वेकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥ २५ ॥

स्वरभेदहरं मुख्यं प्रतिश्यायहरं परम् ।

श्वासकासाग्निमान्द्यार्शो गुल्ममेहगलामयान् ॥ २६ ॥

आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् अन्यार्बुदानि च ॥ २७ ॥

इति निदिग्धकालेह ।

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिवेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ २८ ॥

वातादिजनितश्वासकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।

योगास्तांश्चापि युञ्जीत यथा दोषं चिकित्सकः ॥ २९ ॥

चव्यान्मवेतमकटुत्रयतिन्त्रिडीकं

तालीशजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रमृदितं तिसृगन्धियुक्तं

वैस्वर्यपीनसकफार्चिषु प्रशस्तम् ॥ ३० ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्व रास्त्रावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्वरपघातं हन्यात् कामञ्च पञ्चविधम् ॥ ३१ ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ३२ ॥

स्वरसानां चालाभे चूर्णस्याढकमुदकस्य च ।

तद्वारिपर्युषितं मृदितं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ३३ ॥

इति कण्टकारीष्टम् ।

हिक्काश्वासे क्षये कासे स्वर्याणि पठितानि तु ।

सर्पिं पि तानि योज्यानि भिषग्भिः स्वरसंक्षये ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः स्वरभेदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथारोचकनिदानमाह ।

वातादिभिः शोकभयार्तिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपभ्यैः ।
 अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषावक्त्रश्च नरोऽनिलेन ॥ १ ॥
 कटुश्चमुष्णं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रम् ।
 माधुर्यपैच्छित्यगुरुत्वशैत्य विवन्धसम्बन्धयुतं कफेन ॥ २ ॥
 अरोचके शोकभयार्तिलोभक्रोधाय हृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
 स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजनैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
 तड्दाहशोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
 श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-
 द्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्मादते नरः ।
 अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ ५ ॥
 चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तु भोजनम् ।
 द्वेषं करोति यो जन्तुः स भक्तद्वेष उच्यते ॥ ६ ॥
 यस्य चान्ने भवेच्छ्रद्धा सभक्तकृन्द उच्यते ।
 कुपितस्य भयार्त्तस्य ज्वरितस्य विरोधकः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।
 कुर्याद्दृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ ८ ॥
 वान्तोवचाङ्गिरनिले विधिवत् पिबेत् तु
 स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन घूर्णम् ।
 कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणु भार्गी-
 रास्त्रैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ ९ ॥
 पित्ते गुडाम्बुमधुकैर्वमनं प्रशस्तं

लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्ट' ।

निम्बाम्बुच्छर्दितवतः कफजेऽनुपानं

राजद्रुमाम्बु मधुना सह दीप्यकाव्यम् ॥ १० ॥

मरिचं मधुना लेह्य कफजेऽरोचके भिषक् ।

अरुचौ कवलास्तावद्धूमा' सुमुखधावनम् ॥

मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाऽऽश्वासनानि च ॥ ११ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिच विडम् ।

धान्यैलापन्नकोशीर पिप्पल्यश्चन्दनोत्पलम् ॥ १२ ॥

लोध्रं तेजोवती पथ्या तूषण सयवाग्रजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासस्त्वजाजीशर्करायुतः ॥ १३ ॥

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वार' कवलग्रहाः ।

चत्वारोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ १४ ॥

अम्लिकागुडतोयञ्च त्वगैलामरिचान्वितम् ।

अभक्तकन्दरोगेषु शस्त' कवलधारणम् ॥ १५ ॥

शृङ्गवेररसञ्चैव मधुना सह योजयेत् ।

अरुचिश्वासकासघ्न प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १६ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्य जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपन हृद्यं क्वणार्द्रकभक्षणम् ॥ १७ ॥

कारव्यजाजीपत्रैला व्योषवृक्षान्मदाडिमम् ।

सक्षौद्रशर्कर हृद्यं रुचि वङ्गिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

इच्छाविनाशजनितेषु च बाधकेषु

भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।

अर्थेन चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय

पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ १९ ॥

दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्त

दद्यात् प्रियं मनसि सेव्यमरोचकेषु ॥ २० ॥

सात्मगान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्
पानानि मूलफलखाण्डवरागलेहान् ।

सेवेद्रमाश्च विविधान्विविधैः प्रकारै-

र्भुञ्जीत चापि लघुरुक्षमनं सुखानि ॥ २१ ॥

यस्य यदीप्सित किञ्चित्तद्देयमरुचौ सदा ।

विडङ्गमधुसयुक्तो रसो दाडिमसम्भूतः ॥

असाध्यमपि सहन्यादरुचि वक्तुधारितः ॥ २२ ॥

अष्टादशशिग्रुफलानि दशमरिचानि विंशतिपिप्पल्यः ।

आर्द्रकपल गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ २३ ॥

विडलवणसहितमेतत्खजाहृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।

व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहसकं नाम्ना ॥ २४ ॥

इति कलहसकाञ्जिकम् ।

हे पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्विषात्पलत्रयम् ।

त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ २५ ॥

दीपन रोचन हृद्यं पीनसज्वरकासजित् ।

इति दाडिमाद्य चूर्णम् ।

पिप्पलीनां शतञ्चैकं हे शते मरिचस्य च ।

सितापलचतुष्कञ्च नागरार्द्रपलं तथा ॥ २६ ॥

धान्यसौवर्चलाजाज्य स्वर्गले चार्द्धकार्षिके ।

कोलदाडिमवृक्षाम्ल यवानी चाम्लवेतसम् ॥ २७ ॥

कार्षिकांश्चूर्णयेदेतान् हृद्यमन्नप्ररोचनम् ।

प्लीहहृद्ग्रहणीदोष पञ्चकासनिवर्हणः ॥ २८ ॥

खाण्डवो नाम गुल्मार्तिं विवन्धानाह शूलनुत् ।

इति खाण्डवचूर्णम् ।

तालीशोषणचव्यनागरवर्णैस्तुल्यांशकैर्हिस्ततः ।

वृष्णाग्रन्थिकतिन्तिडीकहुतभृग्वस्त्रोरकास्थैर्युतः ।

विश्वैलावदरान्न वेतसघर्धान्याजमोदायुतै-
 स्य शैर्दाडिमपाद एष विहित श्रेष्ठः सितार्घायुतः ॥ २९ ॥
 कण्ठास्योदरहृदिकारशमनः कायाग्निसन्दीपनो
 गुल्माधानविस्त्रुचिका गुदरुजाश्वासकमिच्छर्दिहा ।
 कासारुच्यतिसारमूढमरुता वा हृद्रुजां नाशनः
 चूर्णोऽयं भिषज्जामतीव कथितः ख्यातो महाखाण्डवः ॥ ३० ॥
 इति महाखाण्डवः ।

क्षतोक्तन्तु यवान्याद्य चूर्णमत्र प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 यवानो तिलिङ्गीकञ्च नागर साम्भवेतसम् ।
 दाडिम वादरञ्चान्नं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गमर्धकार्षिकम् ।
 पिप्पलीना शतञ्चैक द्वे शते मरिचस्य च ॥ ३३ ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वाविशोधनं हृद्य तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ३४ ॥
 हृत्पीडापार्श्वशूलघ्न विबन्धानाहनाशनम् ।
 कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ३५ ॥

इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

लवङ्गकङ्गोलमुशौरचन्दन दत्त सनीलोत्पलकृष्णजौरकम् ।
 एला सकृष्णागुरुभृङ्गकेशर कणा सविष्वा नलद सहाम्बुना ३६
 कर्पूरजातीफलवंशरोचन सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
 सुरोचन तर्पणमग्निदीपनं बलप्रद वृथ्यतम त्रिदोषनुत् ॥ ३७ ॥
 उरो विबन्ध तमक गलग्रह सश्वासयक्ष्मा रुचिपीनस तथा ।
 ग्रहण्यतीसारमथामृजः क्षयं प्रमेहरोगञ्च निहन्ति सत्वरम् ॥ ३८ ॥
 इति खवङ्गाद्य चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलापत्रकं त्वक् च पत्रं तालीशजन्तुगा ।
 पृथ्वीकाजीरकं धान्यं दाडिमं चार्धकार्षिकम् ॥ ३९ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
 मरिचं दीप्यकञ्चैव वृक्षाह्नं चान्नवेतसम् ॥ ४० ॥
 अजमोदामश्वगन्धा दधित्य चापि कार्षिकम् ।
 प्रदेयं चातिशुद्धायाः शर्करायाश्चतुःपलम् ॥ ४१ ॥
 चूर्णमग्निप्रसाद स्यात्परमं रुचिवर्द्धनम् ।
 ग्रीहान काममर्शासि शूलं श्वास वमिं ज्वरम् ॥ ४२ ॥
 निहन्ति दीपयत्यग्नि बलवर्णप्रद परम् ।
 वातानुलोमन हृदय कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ४३ ॥
 इति सूक्ष्मलाघ चूर्णम् ।
 व्याघ्रीस्वरसविपक्व रास्नाकटफलगोक्षुरव्योषैः ।
 सर्पिः स्त्रराभिघात हन्यात् काम च पञ्चविधम् ॥ ४४ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलित अरीचकनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ हृदिरोगनिदानमाह ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वीभत्सालोकनादिभिः ।
 हृदयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
 अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ।
 अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्वैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
 अमाङ्गयात्तथोद्देगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।
 नार्थ्याश्चापन्नसत्वाया स्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥
 वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्षेपितो बलात् ।
 क्वादयन्नानन वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
 निरुच्यते हृदि रिति दोषो वक्ता प्रधावितः ॥ ४ ॥
 हृत्तासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
 द्वेषोऽन्नपाने च भृश वमीना पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृत्पार्श्वपौडामुखशोषशीर्षं नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतोदैः ।

उत्तारशब्दप्रवलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषण्यम् ॥ ६ ॥

कच्छ्रेण चाऽल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतोह दुःखम् ७
क्षीणस्य या कृर्दिरतिप्रवृत्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्य साध्या साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवाच्च ॥ ८ ॥

अथ वातकृर्दिचिकित्सामाह ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाः

स्युः कृर्दयो लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राक् कारयेत् मारुतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ ९ ॥

ससैन्धवं पिवेत्सपिर्वातकृर्दिनिवारणम् ।

लवणत्रययुक्तेन सयुक्तं त्रूपषणेन च ।

हन्यात् क्षीरोदकं पीतं कृर्दिं पवनसम्भवाम् ॥ १० ॥

मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।

यवागूं मधुमिश्रां च पञ्चमूलौशृतां पिवेत् ॥ ११ ॥

धान्याकविश्वदशमूलकषायसिद्धान्

यूषावसान् पवनवम्यरुचिप्रशान्त्यै ।

पौत्वा सुखानि ज्ञभते मधुमिश्रित वा

शङ्खाक्षया खरसमूषणचूर्णयुक्तम् ॥ १२ ॥

इति वातकृर्दिः ।

अथ पित्तकृर्दिनिदानम् ।

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्धतात्वक्षिसन्तापतमो भ्रमात्तः ।

पित्तं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूस्रञ्च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ १३ ॥

अथ पित्तकृर्दिचिकित्सा ।

कृर्द्यां पित्तोद्भवायान्तु श्लक्ष्णकुम्भोद्भवं रजः ।

मृद्वीकेक्षुविदारिणां रसोरेकाय शस्यते ॥ १४ ॥

पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ।

कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तयुता वमिम् ॥ १५ ॥

लाजामसूरयवमुद्गकृता यवागूः

हृद्या हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम् ।

यूषाः सुगन्धिमधुतिक्तरसप्रगाढा

मृद्भृष्टलोष्टभवमम्बु हितं तृषायाम् ॥ १६ ॥

तट्टाहपित्तबहुलेषु वमीगतेषु

द्राक्षारसं पिबति मार्क्षिकसंयुतञ्च ॥ १७ ॥

सोदीच्य गैरिक पेय सेव्य वा तण्डुलाम्बुना ।

शीतं धात्रीरसाद्यं वा पित्तहृदिनिवृत्तये ॥ १८ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण सयोज्यामलकीरसम् ।

पिबेन्मार्क्षिकसंयुक्तं हृदिस्त्रेण निवार्यते ॥ १९ ॥

चन्दनञ्च मृणालञ्च बालक तगर वृषम् ।

सतण्डुलोदकक्षौद्रः कल्कः पीतो वमि जयेत् ॥ २० ॥

कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारतट्टाह ज्वरघ्नः सप्रकाशितः ॥ २१ ॥

क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रः हृदिनाशनः ॥ २२ ॥

हरीतकीना चूर्णन्तु लिह्यान्मार्क्षिकसयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ २३ ॥

गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः कथितं पिबेत् ।

क्षौद्रयुक्त निहन्त्याशु हृदि पित्तान्त्रसम्भवाम् ॥ २४ ॥

सिताचन्दनमध्वक्त लिह्नेद्वा मार्क्षिकाशकत् ।

सोपद्रवा पित्तभवा हृदिरेतेन शाम्यति ॥ २५ ॥

सर्पिं क्षौद्रसितोपेतान् लाजशतून् पिबेत् तथा ।

पित्तच्छर्दिश्च तेनाशु प्रशाम्यति सुदुस्तरा ॥ २६ ॥

इति पित्तच्छर्दिचिकित्सा ।

अथ कफकृदिनिदानम् ।

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।

स्निग्ध घन स्वादुकफ विशुद्ध सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ २७ ॥

अथ कफकृदिचिकित्सा ।

ऊर्ध्वा कफोद्भवायान्तु वमन योजयेद्भिषक् ।

तोये सर्षपमिन्धूल्यहिङ्गुनिम्बकणायुतैः ॥ २८ ॥

शस्यन्ते शालिगोधूमयवमुद्गमकुष्ठकाः ।

तक्रकाञ्चिकयूषाश्च पटोलाद्याश्च भोजने ॥ २९ ॥

आरग्वधादिनिर्यूह दशाङ्ग योग्यमेव च ।

पाययेन्मधुसंयुक्तं कफकृदिविनाशनम् ॥ ३० ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसै कपित्थस्य च पिप्पलीना ।

क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं लिह्यात्कफच्छेदियुते च वेगे ॥ ३१ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।

विडङ्गप्लक्षशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजा वमिम् ॥ ३२ ॥

सजाम्बव वा वदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।

दुरालभा वा मधुसम्प्रयुक्ता लिह्यात्कफच्छेदिविनिग्रहार्थम् ॥ ३३ ॥

इति कफकृदिचिकित्सा ।

अथ विदोषकृदिनिदानम् ।

शूलाविपाकारुचिदाहलृणा श्वासप्रमोहप्रवल प्रसक्तम् ।

कृदिस्त्रिदोषान्नवणाम्बनील सान्द्रोष्णरक्त वमता नृणा स्यात् ॥ ३४ ॥

विट्स्वेदमूत्रास्त्वहानि वायुः क्षीतासि सख्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्पन्नदोषस्य समाचितन्तु दोष समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ३५ ॥

विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तट्श्वासदासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।

दुष्टं नरम्कृदयतीह वेगात् तयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ३६ ॥

अथ विदोषजकृदिचिकित्सा ।

पिष्टा धात्रीफलं द्राक्षा शर्कराश्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलञ्चैव कुडव मलिलस्य च ।
 वाससा गालित पीत हन्ति हृदि त्रिदोषजाम् ॥ ३७ ॥
 मसूरसक्तवः क्षीद्र मर्दिता दाडिमाश्रसा ।
 पीता निवारयत्याशु हृदि दोषत्रयोद्भवाम् ॥ ३८ ॥
 श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
 पेयश्छर्दित्रये शीतो मुर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
 समान्निका मधुरसा पीता वा तण्डुलाश्रसा ।
 तर्पण वा मधुयुत तिसृणामपि भेषजम् ॥ ४० ॥
 कृत गुडूच्या विधिवत् कषाय हिमसंक्षितम् ।
 तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥ ४१ ॥
 युक्ताम्ललवणं पिष्टा. कुस्तुम्बुर्योऽथवा हिताः ।
 तण्डुलाम्बुयुत खादेत् कपित्थ त्रूषणेन वा ॥ ४२ ॥
 एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
 लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 चूर्णं सितामधुयुत मनुजो विलिह्य
 हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥ ४३ ॥

इत्येलादि चूर्णम् । इति त्रिदोषच्छर्दिचिकित्सा ।

कोलमज्जाकणाधात्री लाजाविश्वफलत्रिकम् ।
 श्यामाञ्जनाब्दकौलस्य माक्षिकं विट्सितायुतम् ॥ ४४ ॥
 कणोषणकपित्थन्तु त्वगीलापत्रकं समम् ।
 सक्षीद्राः पादिका लेहाः षडेते हृदिनाशनाः ॥ ४५ ॥
 कोलामलकमज्जानौ भक्षिकाविट् सितामधु ।
 सकृण्णतण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ॥ ४६ ॥
 लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानां
 क्षीद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरवाणाम् ।
 पथ्यामृतामरिचमाक्षिकापिप्पलीना

तेहास्त्रयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ ४७ ॥

मनःशिलाभागधिकोषणाना चूर्णं कपित्थान्तरसेन युक्तम् ।

लाजैः समाश्रैर्मधुनावलीढं हृदि प्रसक्ताममकान्निहन्ति ॥ ४८ ॥

अश्वत्थजल्लाल शुष्कं दग्धं निर्वापित जले ।

तज्जल पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥ ४९ ॥

जात्या रस कपित्थस्य पिप्पलीभरिचान्वितः ।

क्षौद्रेण युक्तः शमयेत्क्षौद्रोऽय हृदिमुल्लणाम् ॥ ५० ॥

अत्र जातीशब्देन धातया ग्रहणम् ।

निम्बाम्रपल्लवगवेधकधान्यमेव

क्षीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ।

हृदि प्रयाति शमन त्रिसुगन्धियुक्ता

लीढा निहन्ति मधुना सदुरालभा वा ॥ ५१ ॥

विदलानि च सुद्धानां पिप्पल्यश्चैव कुट्टिता ।

आशु तत्कलिलं पेयं समधु हृदिनाशनम् ॥ ५२ ॥

सौवर्चलमजाज्यश्च पिप्पलीभरिचानि च ।

युक्तोऽयं मधुना लेहः अष्ट हृदिनिवारणः ॥ ५३ ॥

मातुलुङ्गरसो लाजा शर्करामधुसंयुतः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः अष्टः हृदिनिवारणः ॥ ५४ ॥

कृष्णोषणसिताचूर्णं लाजतुल्यं समाक्षिकम् ।

कपित्थबीजपूरान्न कल्कित हृदिनाशनम् ॥ ५५ ॥

प्रियङ्गुक्षनमुस्तानि पाययेत्तु यथाबलम् ।

दृष्टान्तिसारहृदिघ्नं सक्षौद्रतण्डुलाम्बुना ॥ ५६ ॥

आम्रास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधु शर्करः ।

निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ५७ ॥

जम्बूाम्रफलशतं क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतल सलिलम् ।

लाजैरवचूर्ण्य पिवेच्छर्द्यतिसारे पर सिद्धम् ॥ ५८ ॥

पद्मकाश्रुतनिम्बाना धान्यचन्दनयोः पचेत् ।
कल्के क्वाये च हविष प्रस्थ हृदिनिवारणम् ।
तृष्णारूचिप्रशमनं दाहज्वरहर परम् ॥ ५८ ॥

पद्मकाय घृतम् ।

कल्याणकद्रुषणजीवकानि घृतानि हृद्यानि तु हृदिरोगे ॥ ६० ॥

इति माधारणविधि ।

अथ आगन्तुजहृदिनिदानम् ।

बीभत्सजा दीर्घदृजामजा च ह्यसात्मग्रतो वा कृमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेत्तु दोषोच्छयेणैव यथोक्तमादौ ॥ ६१ ॥
शूलहृल्लामबहुला कृमिजा च विशेषतः ।
कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ६२ ॥

अथ आगन्तुजहृदिचिकित्सा ।

बीभत्सजामबीभत्सैर्हेतुभिः सहरेद्विमम् ।
दौर्हृदोत्था वमि हृद्यैः काङ्क्षितैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ ६३ ॥
लङ्घनैर्वपनैर्वापि सात्मैर्वा सात्मप्रसम्भवाम् ।
कृमिहृद्रोगवच्चापि साधयेत् कृमिजा वमिम् ॥ ६४ ॥
यथादोषश्च वितरेच्छस्तं विधिमनन्तरम् ।
पवनघ्नौ चिरोत्थासु प्रयोज्या हृदिषु क्रिया ॥ ६५ ॥

अथ हृदिदृष्ट्याचिकित्सासाह ।

फलप्रवाल छिन्नायाः मधुक नीलमुत्पलम् ।
क्षुस्त्रैः शीतकषायोऽयं तृष्णाहृदिनिवारणः ॥ ६६ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धां लाजपेयां पिबेन्नरः ।
सशर्करां समाक्षिकां तृष्णाहृदिनिवारणाम् ॥ ६७ ॥
आस्त्रजम्बुकषायं वा पिबेन्माक्षिकसयुतम् ।
हृदि सर्वा प्रणुदति तृष्णाञ्चैवापकर्षति ॥ ६८ ॥
वटशुङ्ग सितालोप्र दाडिमं मधुकं मधु ।

पिवेत्तण्डुलतोयेन हृदिदृष्ट्यानिवारणम् ॥ ६८ ॥

ओदन रक्तशालीना शीत माचिकसयुतम् ।

भोजयेत्तेन शाम्येत हृदिदृष्ट्यो चिरोत्थिते ॥ ७० ॥

महाकल्याणकं सर्पिः कल्याणकमथापि वा ।

शतावरौघृत वापि दृष्ट्याहृदिनिवारणम् ॥ ७१ ॥

कासश्वासी ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाः हृदरूपद्रवाः ॥ ७२ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित हृदिदृष्ट्याहृदिनिदानचिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ दृष्ट्यानिदानमाह ।

भयश्चमाभ्यां बलसङ्ख्याद्वा उर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।

पित्तं सवात कुपित नराणां तालु प्रसन्न जनयेत्पिपासाम् ॥ १ ॥

स्रोतःस्वप्नांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च दृष्टं सम्भवतीह जन्तोः ।

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ॥ २ ॥

भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ ३ ॥

क्षामास्यता मारुतसम्भवायान्तोदस्तथा शङ्कशिरस्तु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्तुं शीताभिरङ्गिश्च विवृद्धिमेति ॥ ४ ॥

मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाह रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तार्त्तकाया मुखधूमनञ्च ॥ ५ ॥

वाष्पावरोधात्कफसंहतेऽग्नौ दृष्ट्याबलासेन भवेत्तथानु ।

निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च दृष्ट्यादितः शुष्यात चार्तिमात्रम् ॥ ६ ॥

क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां दृष्ट्या चतुर्थीक्षतजा मता तु ॥ ७ ॥

रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।

पेपीयतेऽन्धः स सुखं न याति वा सन्निपातादिति केचिदाहुः ।

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत् ॥ ८ ॥

त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ता ।
 स्निग्ध तथास्नं लवणञ्च भुक्ता गुर्वङ्गमेवाशु तृष्णां करोति ॥ ९ ॥
 क्षीणस्वरः प्रताप्यन् दीनाननः संशुष्कहृदयगलतालुः ।
 भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ १० ॥
 ज्वरमोहक्षयकास श्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
 सर्वास्त्वितिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
 घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया ॥ ११ ॥
 अथ तृष्णाचिकित्सासाह ।

वातघ्नमन्नपानं मृदुलघुशीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
 स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजे तर्पे ॥ १२ ॥
 तृष्णैतिवृद्धावुदरे च पूर्णे त वामयेन्मागधिकोदकेन ।
 विलोमनञ्चात्र हितं विधेय स्याद्वाडिमास्त्रातकमातुलुङ्गैः ॥ १३ ॥
 सुवर्णरौप्यादिभिरग्नितप्तैः लोष्टैः कृतं वा सिकतोत्करैर्वा ।
 जल सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां सशर्कर क्षौद्रयुतं हित वा ॥ १४ ॥
 तृष्णायां पवनोत्थाया सगुडं दधि शस्यते ।
 रसाश्च बृहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १५ ॥
 पञ्चाङ्गकाः पञ्चगणा य उक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गणे वा ।
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृष्णो विमुच्येत हि वातजायाः ॥ १६ ॥
 इति वाततृष्णा ।

पित्तोत्थिता पित्तहरैर्विपक्वा निहन्ति तोय पय एव वापि ॥ १७ ॥
 स्वादुतिक्तं द्रवं शीत पित्ततृष्णापहं परम् ।
 काश्मर्यं शर्करायुक्तं चन्दनोशीरधान्यकम् ।
 द्राक्षाचमधुकसयुक्तं पित्ततर्पे जलं पिवेत् ॥ १८ ॥
 स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वा पित्तजे तर्पे ।
 तद्वद् द्राक्षाचन्दन खर्जूरशीरमधुसयुतं तोयम् ॥ १९ ॥
 द्राक्षाचन्दनखर्जूरी पीतं मधुयुत जलम् ।

तृष्णाहरं पिवेद्वापि मधुना तण्डुलोदकम् ॥ २० ॥

इति पित्ततृष्णा ।

तक्तां द्रवञ्च कटुञ्च कफतृष्णानिवर्हणम् ॥ २१ ॥

विस्वादकीधातकीपञ्चकोल दर्भेषु सिद्धं कफजा निहन्ति ।

हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ २२ ॥

सजीरधान्याद्रकशृङ्गवैर-

सौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति

पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ २३ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीत गुडविमर्दितम् ।

काश्मर्यशर्करायुक्तं पिवेत् तृष्णार्दितो गरः ॥ २४ ॥

शर्कराकेसरं क्षौद्र कृष्णाजीरकदाडिमैः ।

स्नेहो वा तट्जयी कृष्णा मधुक्षीरद्रुमाङ्गुरैः ॥ २५ ॥

अन्तः दाडिमवीजं पीतं धात्रीफलञ्च धान्यान्तैः ।

आर्द्रपटास्तरणकृतप्रावृतगात्रस्तृषां जयति ॥ २६ ॥

मोस्तनेक्षुरसक्षीर यष्टीमधुमधूत्पलैः ।

नियतं नस्यतः पीतैस्तृषा शम्यति दारुणा ॥ २७ ॥

कर्णशिरो मुखलेपः चुक्रिकयान्तदाडिमरसेन ।

तर्पयति शीघ्रमेव जलौघवत्सैकतराशिम् ॥ २८ ॥

कोलदाडिमवृक्षान्तचुक्रिकाचुक्रिकारसः ।

पञ्चान्तको मुखे लेपः सद्यस्तृष्णा नियच्छति ॥ २९ ॥

क्षीरेक्षुरसमाध्वीक क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।

वृक्षान्तान्तैश्च गण्डप्रास्तालुशोषनिवारणाः ॥ ३० ॥

तालुशोषे पिवेत्सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ।

धान्यान्तमास्यवैरस्य मलदौर्गन्धनाशनम् ॥

तदेव शृतशीतं हि मुखशोषहरं परम् ॥ ३१ ॥

वैशद्यं जनयत्प्रास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ।
 दाहदृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ३२ ॥
 जिह्वातालुगल्कोमशोषे मूर्ध्नि दापयेत् ।
 केशर मातुलुविष्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 दाडिमं वदसैलोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपश्च पिपासादाहनाशनः ॥ ३४ ॥
 वारिशीत मर्द्युक्तं माकण्डाद्वा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेच्चपि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ३५ ॥

वटप्ररोहेर्मधुकुष्ठकोत्पलैः
 सलाहचूर्णैर्गुटिकां प्रकल्पयेत् ।
 सुसंहिता सा वदने विधारिता
 तृष्णां प्रवृद्धामपि हन्ति सत्वरम् ॥ ३६ ॥

इति सामान्यविधिः ।

क्षतोद्भवां रुग्निनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्त्यात् मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥ ३७ ॥
 आमोद्भवां विल्ववचायुतानां जयेत्कषायैरथ दीपनानाम् ।
 उल्लेखनेर्गुर्वशनप्रजातां जयेत् क्षतोत्थां तु विनापिपासाम् ॥ ३८ ॥
 स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तर्त्ता गुडाम्बुना शमयेत् ।
 अतिरूक्षदुर्वलानां तृष्णां शमयेन्नणामिहाशु पयः ॥ ३९ ॥
 क्वागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ४० ॥
 मूर्च्छाच्छर्दिदृषादाह स्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
 पिवेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ ४१ ॥
 तृष्यन्नूर्ध्वामयी क्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगञ्च प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥ ४२ ॥
 सात्मग्रान्नपानभैषज्यैस्तृषार्त्तस्य जयेत्तृषाम् ।
 तस्याञ्जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४३ ॥

दृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् क्षिमुञ्चति ।
 तस्मात्सर्वास्वस्थासु न कचिद्वारि वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयत्ये चिरम् ।
 तोयाभावे पिपामार्त्तं क्षणात्प्राणैर्विमुञ्चते ॥ ४५ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलित दृष्टान्तिदानचिकित्साविष्कार समाप्त ।

अथ मूर्च्छानिदानमाह ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
 वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥
 करणायतनेषूग्रा वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।
 निविशन्ते यदा दोषा स्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥
 सञ्जावहासु नाडीषु पिहिताप्वनिलादिभिः ।
 तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
 सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
 मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
 वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
 षट्ष्वप्येतासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥
 हृत्पीडाजृम्भणं ग्नानिः सञ्जादौर्वल्यमेव च ।
 सर्वासा पूर्वरूपाणि यथास्वन्त विभावयेत् ॥ ६ ॥
 नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
 वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
 काश्यं श्यावारुणा क्राया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ ८ ॥
 रक्तं हरितवर्णञ्च वियत्पीतमथापि वा ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥

सपिपास' ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
 सभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १० ॥
 मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
 पश्यस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
 गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
 सप्रसेकः सङ्कलासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १२ ॥
 सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
 स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥
 इथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
 तस्माद्रक्तस्य गन्धेन भुवि मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ १४ ॥
 'दृश्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदपि मुह्यति ॥ १५ ॥
 गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
 त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहो स्यातां यथेरितौ ॥ १६ ॥
 स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजागूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 मद्येन विलपन् शीते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
 गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरा यावन्न याति तत् ॥ १८ ॥
 वेपथुः स्वप्नदृष्ट्याः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
 वेदितव्यं तीव्रतरैर्यथास्वं विषलक्षणेः ॥ १९ ॥
 मूर्च्छां पित्ततमप्राया रजः पित्तानिलाङ्गमः ।
 तमो वातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ २० ॥
 अनायासश्चमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
 क्लमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ २१ ॥
 इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगौरव जृम्भण क्लमः ।
 निद्रार्तस्येव यस्यैतत्तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 इन्द्रियाणान्तु मनसो मोहो निद्रा निगद्यते ।
 विमोहस्त्विन्द्रियाणान्तु स तु तन्द्रा निरुच्यते ॥ २३ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोपशम्यन्ति सत्र्यासेनौषधैर्विना ॥ २४ ॥
 वाग्देहमनसा चेष्टामाक्षिप्यातिबलामलाः ।
 सत्र्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिता ॥ २५ ॥
 स ना सत्र्यासुसत्र्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
 प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियाम् ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सेकावगाहा मणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
 सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि ॥ २७ ॥
 सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
 मदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
 तथा यवा लोहितशालयश्च
 मूर्च्छासु पथ्याश्च मतीनमुद्गाः ॥ २८ ॥
 मूर्च्छा प्रशस्ताम्बुशिरोविरेकैः
 जयेदभीक्ष्णं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ २९ ॥
 कोलमज्जोषणोशीर केशिर ग्रीतवारिणा ।
 पीत मूर्च्छां जयेत्क्षीद्व कृष्णा वा मधुसयुताम् ॥ ३० ॥
 भ्रमः पित्तस्य संवृद्धौ जायते पवनस्य च ।
 अतस्तयोः प्रशमनीं क्रियामत्रावचारयेत् ॥ ३१ ॥
 महीषधामृता क्षौद्रं पुष्कर ग्रन्थिकोद्भवम् ।
 पिवेत्क्षणायुतं काथ मूर्च्छायाञ्च मदेषु च ॥ ३२ ॥
 पिवेद् दुरालभाकाथं सष्टत भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ३३ ॥
 कार्पासबीजपाण्डुर तण्डुलतक्रैः प्रकल्पिता पेया ।

धान्यकहिङ्गुनागर जीरकलवणैर्विनाशयेद् भ्रमणम् ॥ ३४ ॥
 खिन्नमामलक पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।
 विश्वभेषजमयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ।
 तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा श्वासः कामस्तथैव च ॥ ३५ ॥
 पञ्चमूलकषायञ्च मधुना सितया पिवेत् ।
 यथास्वञ्च ज्वरघ्नानि कषायाणि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तजायान्तु मूर्च्छाया हित शीतक्रियाविधिः ।
 मद्यजाया पिवेन्मद्य निद्रां सेवेत वा सुखम् ॥ ३७ ॥
 विषजाया विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 कृष्णा शताह्वा शुण्ठीनां साभयानां पलं पलम् ।
 गुडस्य षट्पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥ ३९ ॥

इति भ्रमनाशिनीगुटी ।

अञ्जनान्यवपौडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
 सूचीभिस्तोदन शस्त दाहपौडानखान्तरे ॥ ४० ॥
 लुञ्चन केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥ ४१ ॥
 उत्थितो लब्धसन्नश्च लशुनस्य रसं पिवेत् ।
 खादेत् सव्योषलवणवीजपूरककेशरम् ॥ ४२ ॥
 पथ्याक्वाथेन ससिद्ध घृत धात्रीरसेन च ।
 सर्पिः कल्याणक वापि मटमूर्च्छापह पिवेत् ॥ ४३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित मूर्च्छानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मदात्ययनिदानमाह ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्ते मद्येऽपि प्रकीर्तिताः ।
 तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥

किन्तु मद्य स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं तथामृतम् ॥ २ ॥
 प्राणाः प्राणमृतामन्नं तदयुक्तान्तु हन्त्यसून् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥
 विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथा बलम् ।
 प्रहृष्टो यः पिवेन्मद्य तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
 स्निग्धैस्तदन्नैर्मासैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
 भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
 काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।
 विधिना सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥ ६ ॥
 तदेवान्नमन्नेन सेव्यमानममात्रया ।
 कायाग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ॥ ७ ॥
 मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।
 निगूढमपि भावः स्व प्रकाशं कुरुतेऽवशः ॥ ८ ॥
 श्लेष्मिकाश्चाल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ।
 पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीताश्च बाधते ॥ ९ ॥

अथ विगुणमदलक्षणमाह ।

बुद्धिस्मृतिप्रौतिकरः सुखश्चान्नान्न निद्रारतिवर्द्धनश्च ।
 सम्पाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यो प्रथमो मदी हि ॥ १० ॥
 अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोऽन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः ।
 आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ११ ॥
 गच्छेदगम्यानगुरुश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसन्नः ।
 ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे दृतीयो पुरुषस्त्वतन्त्रः ॥ १२ ॥
 चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियः ।
 कार्याकार्यविभागान्नो मृतादपि परो मृतः ॥ १३ ॥
 को मर्दं तादृशं गच्छेदुन्माद इव चापरः ।

बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृतौ ॥ १४ ॥
 निर्भुक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं पुरुषेण नित्यम् ।
 उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १५ ॥
 क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
 व्यायामभाराध्वपरिचर्तनेन वेगावरोधाभिहतनेन चापि ॥ १६ ॥
 अत्यन्तभक्ष्यावततोदरेण सजीर्णभक्तेन तथा बलेन ।
 उष्णाभितप्तेन च सेव्यमान करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥ १७ ॥
 पानात्यय परमद पानाजीर्णमथापि वा ।
 पानविभ्रमसंज्ञश्च तेषा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥
 हिक्काश्वासशिरः कम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
 विद्याङ्गुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १९ ॥
 तृष्णादाहज्वरस्वेद मोहातिसारविभ्रमैः ।
 विद्याङ्गरितवर्णस्य पित्तप्राय मदात्ययम् ॥ २० ॥
 कृद्यरोचकहृत्तास तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्राय मदात्ययम् ॥ २१ ॥
 ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ २२ ॥
 श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरमास्यता च
 विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।
 लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः
 तृष्णारुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ २३ ॥
 आध्मानमुग्रमयवोद्गिरणं विदाहः
 पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।
 ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
 पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ॥ २४ ॥
 हृन्नात्रतोदकफसस्रवकण्ठधूम-
 मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।

द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
तं पानबिभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥ २५ ॥

हीनोत्तरीष्ठमतिशीतममन्ददाह
तैलप्रभास्यमतिपानहत त्यजेत्तु ।

जिह्वीष्ठतालुमसितं त्वथवापि नील
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ॥ २६ ॥

हिक्काज्वरी वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः

कासभ्रमावपि च पानहत त्यजेत्तु ॥ २७ ॥

ध्वसको विक्षयश्चैव रोगश्चास्योपजायते ।

श्लेष्मप्रसेकहृत्कण्ठास्यशोषश्च सहिष्णुता ।

तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेय ध्वसकलक्षणम् ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

मद्यं सौवर्चल व्योष युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।

जीर्णमद्याय दातव्य वातपानात्ययापहम् ॥ २९ ॥

योजयेन्मातुलुङ्गान्मदाङ्गिमैः पानकान्यपि ।

स्निग्धान्मलवणान्क्वांश्च रसान् जाङ्गलजान् शुभान् ॥ ३० ॥

सूक्तं सौवर्चल शृङ्गी त्रूषणार्द्रकदीप्यकैः ।

मद्यं पीत्वा जयत्युष्णपवनोत्थं मदात्ययम् ॥ ३१ ॥

पित्तात्मके मधुरवर्गं कषायसिद्धं

मद्यं हितं समधुश्चर्करमिष्टगन्धि ।

पीत्वा च मद्यमपि चेद्भुरसप्रगाढं

किञ्चित् क्षणस्थितमथोत्तिष्ठितव्यमेव ॥ ३२ ॥

सतीनमुद्गमिश्रान् वा दाडिमामलकान्वितान् ।

द्राक्षामलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।

कल्पयेत्तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ ३३ ॥

पित्ते क्षौद्रसितायुक्तं मद्यमर्द्धोदकं पिबेत् ।

पित्तपानात्यये योज्या सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ३४ ॥
 वमनद्रव्यसयुक्त मद्येनोस्तेखन हितम् ।
 पानरोगे कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथा बलम् ।
 दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितं ॥ ३५ ॥
 त्रिफलाया रसो वापि व्योषचूर्णसमन्वितः ।
 शुष्कमूलकजो यूषः कौलत्यो वा मधूक्तटः ॥ ३६ ॥
 यवान्न विक्लतिर्योज्या जाङ्गलान्नक्तानि च ।
 सौवर्चलमजाजीश्च वृक्षान्नाम्न साम्बवेतसम् ।
 त्वगेला मरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ ३८ ॥
 एतल्लवणमष्टाङ्ग मग्निसन्दीपन परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् सोतोविशुद्धये ॥ ३९ ॥
 अत्रैकद्रव्यभागात् त्वगेला मरिचानामर्द्धांशकत्वम् । शर्क-
 रायाश्च सौवर्चलादिभिश्च तुल्यो भागः ।

इति अष्टाङ्गलवणम् ।

सर्वजि सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ।
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्ति याति मदात्ययः ॥ ४० ॥
 न चेन्मद्यक्रमं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।
 लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जाते दीर्घलघवे ॥ ४१ ॥
 ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः ।
 क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणात्पात्पमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 मत्स्यः खर्जूरमृद्वीका वृक्षान्नाम्निकदाडिमैः ।
 परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ४३ ॥
 चव्यं सौवर्चलं हिङ्गु जीरकं विश्वदीप्यकम् ।
 चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ४४ ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

मधुना हन्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।

सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥ ४५ ॥

इति मधुचिकित्सागुडाष्टकयोगौ ।

अहानि सप्त चाष्टौ च नृणां पानात्ययं स्मृतम् ।

पानं हि भजते जीर्णमत ऊर्ध्वं विमार्गगम् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः शमयति मदमाशु मदनकोद्रवजम् ।

धत्तूरकञ्च दुग्धं सशर्करञ्च पानयोगेन ॥ ४७ ॥

सहृदिमूर्च्छातिसार मद पूगफलोद्भवम् ।

मद्यः प्रशमयेत्यौतमाहमेर्वांरिशैतलम् ॥ ४८ ॥

वन्यकरीषघ्राणाज्जलपानास्त्ववणभक्षणादपि च ।

शाम्यति पूगफलमदश्चूर्णं रुजा शर्कराकबलात् ॥ ४९ ॥

मद्य पीत्वा यदि ना तत्क्षणमवलेढि शर्करा सष्टताम् ।

जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ ५० ॥

कट्फलमुस्तगुडूची भाषैः क्रमविवर्जितैश्च तत्सर्वम् ।

चर्वितमुखधृतमात्रं हन्याद्गन्धं सुराप्रभवम् ॥ ५१ ॥

पथ्याक्वाथेन ससिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणक वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ५२ ॥

शतावरी सवृश्चिक यष्टीकल्कैः शृत घृतम् ।

पयः पुनर्नवाक्वाथे पानात्ययमपोहति ॥ ५३ ॥

घृत पुष्टिकर पानान्मद्यपानहृतीजसः ।

इति शतावरौपुनर्नवाद्य घृतम् ।

ये च तृष्णादयो रोगास्ते निवार्याः स्वभेषजैः ॥ ५४ ॥

मद्यप्रक्षीणदेहस्य वस्तयः सानुवासनाः ।

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानसर्पिः क्षीरनिषेवणम् ॥ ५५ ॥

जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः स्रग्वी सभक्ता पिशितोपदशाम् ।

पिबेत्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोपघातांश्च मद न याति ॥ ५६ ॥

य दोषमधिक पश्येत्तमादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ ५७ ॥
कान्तिश्च हीना च विहीनकर्णौ जिह्वातिनीला दशनाबली च ।
नेत्रे तु रक्ते शुक्लपक्ष्मणी कृष्णाधरौ यत्र विवर्जनीयः ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविषमनिदान
चिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ मद्यजदाहनिदानमाह ।

त्वच प्राप्तः सपानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥
अथ चिकित्सामाह ।
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्यात्तु यवशक्तुभिः ।
कोलामलकसंयुक्तैर्दाडिमाम्बुने बुद्धिमान् ॥ २ ॥
कादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारणालार्द्रवाससा ।
लामज्जकेन युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
चन्दनाम्बुकणास्यन्दि तालवृन्तोपवीजनैः ।
सुप्यादाहादितोऽम्बोजकदलीदलसस्तरि ॥ ४ ॥
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च श्वेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दाहदृष्टोपशान्तये ॥ ५ ॥
क्षीरैः क्षीरकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।
अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैः सुशीतलैः ॥ ६ ॥
फलनीलोद्भ्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ७ ॥
श्लक्ष्णसूक्ष्मकृतो लेपश्चन्दनस्यापि दाहनुत् ।
त्वग्जातस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्वमथागुरु ॥ ८ ॥
कौवेरपद्मकोशीर चन्दनक्षौदवारिणा ।

सम्पूर्णमवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ८ ॥
 आमलक्याश्च कुडवं सुखिन्न निष्कृलीकृतम् ।
 प्रस्थेन पयसः पिष्ट्वा पचेत् प्रस्थे च मर्पिषि ॥ १० ॥
 प्रस्थ दत्त्वा सितायाश्च वासापलचतुष्टयम् ।
 जीरकं मरिचं कृष्णा चातुर्जातं क्षिपेत्पुनः ॥ ११ ॥
 कर्षं दत्त्वा ततः स्निग्धे भाण्डे घृत्वोपभोजयेत् ।
 दाहं सुदुर्जयं हन्ति मूर्च्छां कृदिं चिरोत्थिताम् ॥ १२ ॥
 इति आमलक्यादिखण्डः ।

मातुलुङ्गरसक्षौद्रं प्रलेपात् दाह नाशनम् ।
 शस्यते चात्र पानानि शीतानि विविधानि च ॥ १३ ॥
 शीतवातजलस्पर्शं शीतान्युपवनानि च ।
 पित्तज्वरहरं यच्च दाहे तत्कार्यमिष्यते ॥ १४ ॥
 वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
 नार्यश्चन्दनदिग्धाद्गो दाहदैव्यहरा मताः ॥ १५ ॥
 कुशादिशालिपर्णीभिर्जीवकर्षभसाधितम् ।
 तैल घृतञ्च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १६ ॥
 इति कुशाद्य घृतम् ।

अथ रक्तजदाहनिदानम् ।

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ।
 संभूयते चोष्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ।
 लोहगन्धाङ्गवदनो वक्त्रिणेवावकीर्यते ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

त विलङ्घ्य विधानेन सस्पृष्टाहारमाचरेत् ।
 प्रशाम्यत्यथवा दाहो रसैस्तुष्टस्य जाङ्गलैः ॥ १८ ॥
 शाखाश्रयं यथा न्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ १९ ॥

अथ पित्तजदाहनिदानम् ।

पित्तज्वरसमं पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ २० ॥
 तृष्णानुरोधादध्वातौ क्षीणे तेजः समुद्भवः ।
 सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ।
 सशुष्कागलताल्वोष्ठौ जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सा ।

पाययेत् काममन्त्रश्च शर्कराम्भः प्रयोऽपि वा ।
 क्षीरमिक्षुरसं वापि कारयेत् पित्तजं विधिम् ॥ २२ ॥

अथ रक्तपूर्णकोष्ठजदाहनिदानम् ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ।
 विधिः सद्योव्रणीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ २३ ॥
 धातुक्षयोऽथो यो दाहस्तेन मूर्च्छा तृष्णान्वितः ।
 क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सौदेह्यशपीडितः ॥ २४ ॥
 क्षतजोऽनश्नतश्चान्यः शीघ्रतो वाप्यनेकधा ।
 तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णा मूर्च्छा प्रलापकम् ॥ २५ ॥
 मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।
 सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिनिः ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसम्मितम् ।
 क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ २७ ॥
 सर्व एव विवर्ज्यास्तु शीतगात्रेषु देहिषु ।
 प्रशान्तोपद्रवो वापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥ २८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित, दाहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथोन्मादनिदानमाह ।

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मागमाश्रिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥

विषाद्भवति षष्ठस्तु यथास्व तेषु भेषजम् ।

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसज्जा विभर्त्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचि भोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूथ ।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

धौबिभ्रम' सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अवद्ववाक्य हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥

रूक्षात्पशीतान्नविरेक धातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्ध' ।

चिन्तातिदुःख हृदयं प्रदूथ बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्थानहास्यस्मितगीतनृत्यवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।

पारुथ्य कार्श्यारुणवर्णता च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

अजीर्णकटृन्तविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥

अमर्षसरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणीष्णप्ररोषाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीताचभापित्तकृतस्य लिङ्गम् १०

सपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्त प्रमोहयन् सजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।

कर्दिश्च लालाचरणञ्च भुङ्क्ते नखादिशौक्ताश्च कफात्मके स्यात् १२

यः सन्निपातप्रभवोऽपि घोरः सर्वैः समस्तै रपि हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृग् विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥

चोरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-

र्वित्रासितस्य धनवान्धवसंचयाद्वा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चीत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १४ ॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसञ्चो

गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ।

रक्तेक्ष्णो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः

श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

अचाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।

जागरूको ह्यसन्देह मुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसम्भवे ।

कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥ १७ ॥

यच्चोपदिश्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूष्ययोः ॥ १८ ॥

द्रुमाग्निजलशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च त सदा ।

रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ १९ ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल षड्ग्रन्था शङ्खपुष्पिका स्वरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ २० ॥

चाङ्गेरीरसकाञ्जिक गुडसमभागाः सुमथिताः क्रमशः ।

उन्मादरोगशमनाः पीता दिवसद्वयेणैव ॥ २१ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः कनकदलसयोजितः समभागः ।

शमयत्युन्मादगद तण्डुराजवल्लीरसयुक्तः ॥ २२ ॥

सितकुसुमवलायाः सार्द्धैर्कर्षत्रयं यः

शिखरिचरणकोलं क्षीरपाकेन पक्वम् ।
 पिवति तदनु शीतं प्रातरुत्थाय नित्यम्
 जयति भटिति वोरं व्याधिसुन्नादमुग्रम् ॥ २३ ॥
 सिद्धार्थको हिङ्गुवचा करञ्जो देवदारु च
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता दाटभीत्वक् काटुत्रिकम् ।
 समाशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वय
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २४ ॥
 नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ।
 अपस्मारविषोन्माद हृत्वा लक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २५ ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्ध वा गोमूत्रे च तदर्थकृत् ॥ २६ ॥

इति सिद्धार्थकाद्यञ्जनम् ।

दशमूलाख्यं सष्टतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैकृकं घृतम् ॥ २७ ॥
 उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तिलमाषजः ।
 प्रयोज्य सार्धप तैल नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २८ ॥
 आश्वामयेत् सुहृद्भिश्च वाक्पैर्धर्मार्थसंहितैः ।
 त्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि च ॥ २९ ॥
 बद्ध सार्धपतैलाक्तं मुत्तानमातपे न्यसेत् ।
 कपिमच्छाद्यवा तप्तैर्लोहितैलजलैः स्पृशेत् ॥ ३० ॥
 कषाभिस्ताडयित्वा च सुबद्ध विजने गृहे ।
 रुन्ध्याच्चेतो हि विद्वांस्त यथा व्रजति तत्सुखम् ॥ ३१ ॥
 सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
 त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥ ३२ ॥
 अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसयतम् ।
 त्रासयेयुर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥ ३३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभय भवेत् ।
 तेन तस्य शम याति सर्वतो विप्लुत मनः ॥ ३४ ॥
 सतत धूपयेच्चैन श्वगोमासैश्च पूतिभिः ॥ ३५ ॥
 इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्त्या शान्त्याश्वासैः शम नयेत् ॥ ३६ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्यालोभसम्भवात् ।
 परस्परप्रतिहन्द्वा रैभिरेव शम नयेत् ॥ ३७ ॥
 बुद्ध्या दोष वय सात्म्य देशकाल बलाबलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ३८ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
 वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ३९ ॥
 अपस्मारक्रिया वापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ।
 शान्तिं दोषविशुद्धिञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥ ४० ॥
 मृदुपूर्वान्तु विषजे क्रियामूर्द्धां प्रयोजयेत् ।
 शोकशान्तिमुपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ॥ ४१ ॥
 उरोबाहुललाटस्था शिरां मुक्ता प्रयत्नतः ।
 निवाते शमनं युज्यादित्वाद्यम्बुकणान्वितम् ॥ ४२ ॥
 द्रूपणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
 शिरोषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ ४३ ॥
 गोमूत्रपिट्टैरेतैस्तु वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता ।
 चातुर्थिकमपस्मारमुन्मादो वा नियच्छति ॥ ४४ ॥

इति द्रूपणाद्या वर्त्तिः ।

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे द्वे जीरके क्षौणिके कटूनि पाठा ।
 माङ्गल्यपुष्पग्रा च समानचूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥ ४५ ॥
 तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भावितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।
 सर्पिर्मधुभ्याञ्च ततोऽक्षमात्रं लिह्यान्नरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यमिच्छन्मनसश्च धैर्यं मेधा तथेच्छन्दिगुणञ्च कालम् ।

पठेन्नरः श्लोकसहस्रमङ्गस्तद्वत् प्रयोज्य दिगुणञ्च कालम् ॥ ४७ ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ।

जगद्धिताय लोकानां दुर्मेधानां विचेतसाम् ॥ ४८ ॥

इति सारस्वत चूर्णम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्हिपलांशैर्घृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवा मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ५९ ॥

इति हिङ्गाद्य घृतम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥ ५० ॥

वयस्या शूकरी कृत्रा सातिच्छत्रा पलङ्गपा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्यानाकुलीद्वयम् ॥ ५१ ॥

कटम्भरा वृश्चिकाली सस्थिराऽपि च तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ५२ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथास्मृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकारं बालानां चाग्निदीपनम् ॥ ५३ ॥

इति महापैशाचिक घृतम् ।

त्रिफलालक्ष्मणाऽनन्ता समङ्गा शारिवास्मृता ।

ब्राह्मी पाठाऽद्विवृहत्पैर्हिस्थिरा द्विपुनर्नवा ॥ ५४ ॥

सहदेवी सूर्यवल्ली वयस्या गिरिकर्णिका ।

तोयकुम्भे पचेदेतत् पलाश पादशेषिते ॥ ५५ ॥

नतं कौन्ती वचा कुष्ठं क्षणासर्षपसैन्धवैः ।

निरुक् सवर्णवत्सायाः संसिद्धं पयसा च गोः ॥ ५६ ॥

पुण्ययोगे घृतप्रस्थं सुहेमकलशे स्थितम् ।

पानाभ्यञ्जनतो मेधा स्मृत्यायुः पुष्टिवर्धनम् ।

रक्षोघ्नञ्च विषघ्नञ्च सारस्वतमिदं घृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारस्वत घृतम् ।

काथ्ये विचूर्णिते चिह्ना ततः षोडशिकं जलम् ।
 पादशेषं प्रकर्तव्यमेषः काथविधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥
 दशमूली तथा रास्ना वातारिस्त्रिवृता बला ।
 मूर्वा, शतावरी चेति काथैस्तु कुडवैः पृथक् ॥ ५९ ॥
 कृतकाथं पृथक् प्रस्थद्वयं मृद्वग्निना पचेत् ।
 विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् ।
 स्थिरानन्ता द्वे रजन्वी शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ६० ॥
 नीलीत्पलैला मञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेसरम् ।
 विडङ्गं ह्यग्निपर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ ६१ ॥
 तालीशपत्रं बृहती मालतीकुसमं नवम् ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्कैः एतैः कर्तव्यमन्वितैः ॥ ६२ ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टेस्तद् विपचेत् घृतम् ।
 अपस्मारे ज्वरे शोषे कासे मन्दानले कृशे ॥ ६३ ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेशु च ॥ ६४ ॥
 कण्डूपाण्डूामयोन्माद विषमेहगरेषु च ।
 भूतोपहतचित्ताना गद्गदानामचेतसाम् ॥ ६५ ॥
 शस्त स्त्रीणाञ्च बन्ध्याना धन्यमायुर्वलप्रदम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६६ ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठ पुंसवनेषु च ॥

इति पानीयकल्याणकं घृतम् ।

द्विजलं सचतुर्क्षीरं तत्स्यात् कल्याणकं महत् ।
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैव विंशतिम् ॥ ६७ ॥
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिर्क्षीरं चतुर्गुणम् ।
 वीराद्विमाष काकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥ ६८ ॥
 मेदया च समैः कल्कैस्तस्मात् कल्याणकं महत् ।

वृंहणीय विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ६८ ॥

इति महाकल्याणक घृतम् ।

श्यामा मधुरसा रास्ना देवदारु शतावरी ।

श्वदट्टा दशमूलञ्च तैर्युक्ता काथकल्कितैः ॥ ७० ॥

साधितचेतस नाम घृतं चेतो विकारनुत् ।

उन्मादमदमूर्च्छायां ज्वरापस्मारभेषजम् ॥ ७१ ॥

इति चैतस घृतम् ।

पञ्चमूल्या च काश्मर्यो रास्नैरण्डत्रिवृद्धला ।

सूर्वाशतावरी चेति काथैर्द्विपलिकैरिमैः ॥ ७२ ॥

कल्याणकस्य चाग्नेन चैतस नाम तद्वृतम् ।

सर्वचेतो विकाराणां शमन परमुच्यते ॥ ७३ ॥

कार्थ्यः कषायो द्विगुणाष्टतयैः पानीयकल्याणककल्कपाच्यम् ।

इति द्वितीय चैतस घृतम् ।

निशायुक् त्रिफला श्यामा वचा सिद्धार्थहिङ्गुभिः ।

शिरौषकटभी श्वेता मञ्जिष्ठा व्योषदारुभिः ॥ ७४ ॥

समैः कल्कैर्घृत मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥

इति निशाय' घृतम् ।

चन्दनाम्बुनख याव्य यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सरल दारु शण्डेलापूतिकेशरम् ॥ ७५ ॥

पत्र तैल्य सुरा मासी कङ्गोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवणागुरुकुङ्कुमम् ॥ ७६ ॥

त्वग्नेणुनलिका चेति तैलान्मस्तु चतुर्गणम् ।

लाक्षारससम सिद्धं ग्रहघ्नं परमं मतम् ॥ ७७ ॥

अपस्मारग्रहोन्माद कल्याणकमौज्वरापहम् ।

आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणसुत्तसम् ॥ ७८ ॥

इति चन्दनाय तैलम् ।

त्रिवृतामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैर्न कदाचित् स युज्यते ॥ ७९ ॥
 प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ८० ॥

अथ भूतोन्मादनिदानमाह ।

अमत्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
 उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ ८१ ॥

सन्तुष्टः शुचिरथ दिव्यमाल्यगन्धो
 निस्तन्द्रोऽप्यविततसंस्कृतप्रभाषी ।
 तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
 ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ ८२ ॥
 सखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
 जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
 सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैः
 दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥ ८३ ॥
 हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
 स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
 नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्द
 गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८४ ॥
 ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
 गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।
 तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
 यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८५ ॥
 प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
 शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
 मांसेषुस्तिलगुडपायसाभिकाम-

स्तङ्गक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ ८६ ॥

यस्तूर्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्विण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।

क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुः

विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ ८७ ॥

मासासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-

निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।

क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी

श्रीचङ्चिद् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ ८८ ॥

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।

आत्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ ८९ ॥

उद्वलः क्लृप्तपुरुषो विरुद्धभाषी-

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।

बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी

व्याचेष्टन् त्रसति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥ ९० ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशान्दे ॥ ९१ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसुराः सन्ध्ययोरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्या यक्ष्माश्च प्रतिपद्यपि ॥ ९२ ॥

पितरः क्लृप्तपक्षे स्युः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।

रक्षासि रात्रौ पैशाचाः चतुर्दश्या विशन्ति हि ॥ ९३ ॥

दर्पणादीन् यथा ह्याया शीतोष्ण प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहधृक् ।

विंशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ ९४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्पिष्पानादिरागन्तोर्मन्वादिश्चेत्यते विधिः ॥ ८५ ॥

पूजावत्युपहारेष्टि होममन्वाञ्जनादिभिः ।

जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ ८६ ॥

रक्तमाल्यानि गन्धश्च वीजानि मधुसर्पिषी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषा सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ८७ ॥

ऋक्षजम्बुकरोमाणि शल्लकीलसुनं तथा ।

हिङ्गु मूत्रञ्च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ८८ ॥

शिरौषवीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।

मञ्जिष्ठां रजनीं कुष्ठं वस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥ ८९ ॥

वार्त्तीक्षायाविशुष्का च सा योज्या नयनाञ्जने ॥ ९० ॥

कर्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-
स्त्वङ्गांसी वृषदशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ ९१ ॥

इति महाधूपवरः ।

कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा चैतसं घृतम् ।

तैलं नारायणं वाथ महन्नारायणं तथा ॥ ९२ ॥

न च रौद्रं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वा चरेत् ॥ ९३ ॥

वेद्यांस्तु वै निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महीजसः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥ ९४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः उन्मादभूतोन्मादनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥

अथापस्मारनिदानमाह ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वसमपस्मार प्रकुर्वते ॥ १ ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वेर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ।

तमसो दर्शनं ध्यानं हृत्कम्पो नेत्रवैकृतम् ।

भ्रमो हृदयशून्यत्वं भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तमः प्रवेशः सरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

हृत्कम्पशून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ४ ॥

कम्पते दशते दन्तान् फेनोद्दामी श्वसित्यपि ।

पञ्चषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चाऽनिलात् ॥ ५ ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।

सदृशोष्णानलव्याप्त लोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ६ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चाऽमाध्ये यः क्षीणस्याऽनवश्च यः ॥ ८ ॥

प्रस्फुरन्त सुबहुशः क्षीण प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

पक्षाहा हादशाहाहा मामाहा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ १० ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पूर्वं युञ्ज्यादपस्मारे कर्दनादीनि बुद्धिमान् ।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तिकन्तु विरेचनैः ।
 कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक् सम्यग्विशोधनम् ।
 सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ १३ ॥
 उपयोगे ग्रहोक्तानां योगानां चाथ शेषतः ।
 शिशुकटुङ्गकिण्विही निम्बत्वग्रससाधितम् ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४ ॥
 गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ।
 पित्तेषु तैल सिद्धञ्च नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसापि विरेचयेत् ।
 पूजा रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानां विशेषतः ॥ १६ ॥
 तैलेन लशुन सेव्य पयसा च शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १७ ॥
 उद्वन्धननरग्रीवापाश दग्ध्वा कृतामसी ।
 शीताम्बुना सम पीत्वा हन्त्यपस्मारमुद्धतम् ॥ १८ ॥
 विदह्य निर्द्रवा कृत्वा छागजामन्त्रनालिकाम् ।
 तामस्त्रसाधितां खादेदपस्मारमुदस्यति ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डी भव वन्दाक पाननस्योपयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ २० ॥
 मनोह्रा तार्क्ष्यजञ्चैव शक्त्यपारावतस्य च ।
 अञ्जनाद्वन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ २१ ॥
 श्वशृगालविडालानां कपीनाञ्च गवामपि ।
 पित्तानि नस्यतो दद्यादपस्मृतिनिवृत्तये ॥ २२ ॥
 यष्टीहिङ्गुवचादारु शिरीषलशुनामयैः ।
 साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ २३ ॥
 कपित्थाञ्छारदानुज्ञान् सुस्त्रीशीर्यवांस्तथा ।

सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरार्दिते ।

विषपीते जलमृते चैताः, स्युरमृतोपमाः ॥ २५ ॥

बद्धपायु विपर्याक्षं शीतपादकरोदरम् ।

विद्याज्जलमृतं जन्तुं शूनपान्नाभिमेहनम् ॥ २६ ॥

इति जलमृतलक्षणमिदम् ।

पुथोद्धृत शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ २७ ॥

याभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदय सम्प्रबुद्धयते ।

स्रोतांसि चास्य शुद्धयन्ति स्मृति संज्ञाञ्च विन्दति ॥ २८ ॥

नकुलोलूकमार्जारं गृध्रकौटाहिकाकजः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ २९ ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिग्रुपर्णैरुद्धर्त्तनं तैरथवा प्रलेपः ।

पूतिश्च गोमूत्रयुक्ततोऽत्र धूमो नस्यञ्च तीक्ष्णैरवबोधनार्थम् ॥ ३० ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठं पूतनाकेश रोचकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचयेत् ॥ ३१ ॥

मूलं वर्हिशिखाया गवाक्ष्यालीढं नरेण मासेन ।

निःशेषयत्यपस्मृतिमिति सिद्धं नात्र सन्देहः ॥ ३२ ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मार्क्षिकेण वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

उत्तरदिग्गतसुस्तकमूलं बुद्ध्या समुद्धृतं पेयम् ।

पीतं पयसा हन्यादपस्मृतिं गोसवर्णवत्सायाः ॥ ३४ ॥

कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं स पिवेत्तत्रहम् ॥ ३५ ॥

काकोत्तरगतं मूलं योगानीतं विधूपितम् ॥ ३६ ॥

उग्रमक्षमितं चूर्णं कृतञ्च मधुसर्पिषा ।

भक्षयेत् क्षीरभक्ताशी त्रिदिनेऽपस्मृतिक्षयः ॥ ३७ ॥

कृकलासस्य मत्तस्य ग्रीष्मे च जठरे क्षिपेत् ।

विपाटिते च मरिच शोषे स्थाप्यं प्रयत्नतः ।

चूर्णयित्वा प्रधमयेदपस्मारनिवृत्तये ॥ ३८ ॥

मदनस्य च बीजानि चूर्णयित्वा तथैव च ।

पिण्डीतकस्य चाल्यस्य कर्षेकं पेषयेज्जले ॥

ततोऽस्य पानमात्रेण नश्यतेऽपस्मृतिर्गदः ॥ ३९ ॥

त्रिपाठिना विक्रमेण ह्ययमुक्तो न सशयः ।

दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकाली महागदः ॥ ४० ॥

तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलीजल तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत् ॥ ४२ ॥

पञ्चकोलं समरिचं त्रिफलं विडसैन्धवम् ।

कृष्णाविडङ्गपूतीक यवानीधान्यजीरकम् ॥ ४३ ॥

पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।

अपस्मारे तथोन्मादे अर्शसां ग्रहणीगदे ॥ ४४ ॥

एतत्कल्याणक चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ।

इति कल्याणकं चूर्णम् ।

पलङ्कषा वचा यष्टी वृश्चिकाली च सर्षपा ।

जटिला पूतनाकेशी नाकुली हिङ्गुजीरकैः ॥ ४५ ॥

लसुनातिविषा तिक्ता कुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

मासाशिनां यथा लाभं वत्समूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४६ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४७ ॥

इति पलङ्कषातैलम् ।

त्रिफलाव्योषकुष्ठार्द्रयवक्षारफणिज्जकैः ।

एभिः कल्कीकृतैर्द्रव्यैर्गजमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४८ ॥

साधितं नावन तैलमपस्मार विनाशयेत् ॥ ४९ ॥

इति त्रिफलातैलम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठ शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं पक्कमुन्मादग्रहापस्मारहृदृष्टम् ॥ ५० ॥

इति ब्राह्मीष्टतम् ।

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।

यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इति कुष्माण्डष्टतम् ।

गोशकद्रसदध्यस्त्वक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्ध चातुर्यिकोन्मादमपस्मारविनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति स्वल्पपञ्चगव्यष्टतम् ।

द्वे पञ्चमूत्र्यौ त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनी कटुरोहिणी ॥ ५३ ॥

शष्पाकफलमूलञ्च पौष्कर सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ ५४ ॥

भार्गी पाठा त्रिकटुक त्रिवृता निचुलानि च ।

श्रेयसीमाढकीं मूर्वा दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ ५५ ॥

द्वे शारिवे रोहिषञ्च भृतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्थ सर्पिषः पचेत् ॥ ५६ ॥

गोशकद्रसदध्यस्त्वक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ ५७ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथावदरेष्वपि ।

गुल्फार्शः पाण्डुरोगेषु कामलाया हलीमके ॥ ५८ ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोघ्न चातुर्यिकनिवारणम् ।

इति महापञ्चगव्यष्टतम् ।

जङ्गमाना वयस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

क्षोरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु सहरेत् ॥ ५८ ॥

शणस्त्रिहत्तथैरण्ड दशमूलौ शतावरौ ।

रास्त्रा मगधिका शिशु क्वाथ्ये द्वे द्वे पले पृथक् ॥ ६० ॥

विदारौ मधुक मेढे द्वे काकोल्यौ तथा सिता ।

खर्जूरौ भीरुमृद्वोका युञ्जात गोक्षुर तथा ॥ ६१ ॥

चैतमस्य घृतस्याशै पक्तव्य सर्पिरुत्तमम् ।

महाचैतमसज्जन्तु ज्वरापस्मारनाशनम् ॥ ६२ ॥

मदोन्मादप्रतिश्याय तृतीयकचतुर्थकान् ।

पाप्मालक्ष्मणौ जयेदेतत् सूर्यग्रहनिवारणम् ॥ ६३ ॥

श्वासकामहरश्चैव शुकार्त्तवविशोधनम् ॥ ६४ ॥

द्रव्य आपोत्थिते क्वाथ्ये दत्त्वा षोडशिकं जलम् ।

पादशेषञ्च कर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः ॥ ६५ ॥

इति मद्घृतस घृतम् ।

मधूकद्विपले कल्के द्राणे चामलकीरसे ।

तस्मिन् सिद्ध घृतप्रस्थ पित्तापस्मारभेषजम् ॥ ६६ ॥

इति मधूकघृतम् ।

मासक्षीरेक्षुरमयोः काश्मर्यष्टगुणे घृते ।

काषिकैर्जीवनौयैश्च सर्पिः प्रस्थ विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भव क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति मासीघृतम् ।

वचा शम्याककैरण्डवयस्था हिङ्गुचोरकैः ।

सिद्ध पलङ्घषायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ ६८ ॥

इति वचाघृतम् ।

कटभी निम्बकट्फल्मधुशिशुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ६९ ॥

इति कटभीतैलम् ।

शिशुकुष्ठशिलाजजी लशुनव्योषहिङ्गुभिः ।

वत्समूत्रे शृत तैल नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ ७० ॥

इति शिशुतैलम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ ७१ ॥

इति जीवनीययमकम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितोऽपस्मारनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ वातव्याधिनिदानमाह ।

रूक्षशीताल्पलघून्नं व्यवायातिप्रजागरैः ।

लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिप्रचेष्टितैः ॥ १ ॥

विषमादपचाराद्वा दुष्टासृक् स्रावणादति ।

धातूनां सक्षयाच्चिन्ता शोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसम्भारणादामादभिघातादभोजनात् ।

सर्मवाधान्नजोद्ग्राश्वं शीघ्रयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥

देहे स्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसञ्चयान् ॥ ४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥

आत्मरूपन्तु यदव्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

सङ्कोचः पर्वणा स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्नां पर्वणामपि ॥ ६ ॥

लोमहर्षः प्रलापश्च पार्श्वपृष्ठकटीग्रहाः ।

खाच्चत्रपाङ्गुल्यकुञ्जत्वशोषोऽङ्गानामनिद्रताम् ॥ ७ ॥

गर्भशुक्ररजोनाशः स्रग्दन्त गात्रसुप्तता ।

शिरोनासाक्षिजन्तूनां श्रौवायाश्चापि हुण्डनम् ॥ ८ ॥

भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

एवं विधानि रूपाणि कुरुते कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकत् ॥ ९ ॥
 तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्महृद्रोगगुल्मार्शपाश्वशूलञ्च मारुते ॥ १० ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्थिसन्धयः ॥ ११ ॥
 ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
 जङ्घोरत्रिकहृत्पृष्ठरोगशोफा गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
 रुक्पाश्वीदरहृन्नाभ्यां तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
 कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चाभाशयस्थिते ॥ १३ ॥
 पक्वाशयस्थेऽन्तकूजशूलाटोपी करोति च ।
 कच्छमूत्रपुरीषत्वमानाहन्त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥
 ओत्रादिष्विन्द्रियबध् कुर्व्यात् क्रुद्धं समीरणः ॥ १५ ॥
 त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता क्लृप्ता क्लृप्ता च तुद्यते ।
 आतन्यते सरागा च सर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥
 रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्य क्लृप्ताऽरुचिः ।
 गात्रे चारुषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १७ ॥
 गुर्वङ्गन्तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतैस्तथा ।
 सरुक् स्तिमितमत्यर्थं मासमेदोगतेऽनिले ॥ १८ ॥
 भेदोऽस्थिपर्वणा सन्धि शूलमासबलक्षयः ।
 अस्वप्नं सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥
 क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
 विह्वलं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 कुर्व्याच्छिरागतः शूलशिरः कुञ्चनपूरणम् ।
 बाह्याभ्यन्तरमायाम् खल्लोकुञ्जत्वमेव च ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्व्यात् स्नायुगतोऽनिलः ।

हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोथौ करोति च ॥ २२ ॥

प्राणे पित्तावृते कृदिर्दाहश्चैवोपजायते ।

दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफावृते ॥ २३ ॥

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।

अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतता च कफावृते ॥ २४ ॥

स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसयुते ।

कफेन सङ्गो विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २५ ॥

अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।

अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते ॥ २६ ॥

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।

गुरूणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ २७ ॥

लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ।

स्तम्भनोत्क्षेपणश्वास शीफशूलानि सर्वशः ॥ २८ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

नरञ्च शुद्धवातार्त्तमादौ पानं नियोजयेत् ।

वसायाश्चाथ मज्जायां तैलस्याथ घृतस्य च ॥ २९ ॥

अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्यं स्नेहो विरेचनम् ।

स्निग्धाम्ललवणस्वादु हृथ्यं वातामयापहम् ॥ ३० ॥

पटोलकफलैर्यूषो हृथ्यो वातहरो लघुः ।

वाय्यालककृतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ३१ ॥

पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ३२ ॥

कीलं कुलत्था सुरदारुरास्त्रा माषा उमातैलफलानिकुष्ठम् ।

वचाशताह्वायवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ३३ ॥

स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैश्चानिलहृत्प्रदेहः ।

आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुणैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥ ३४ ॥

निरस्थिपिशितं पिष्टं स्निग्धं गुडघृतान्वितम् ।

कृष्णामरिचसयुक्त वेशवारमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

इति वेशवार ।

वृहत् फाणिज्जकोत्थेन रसेन परिलेपयेत् ।

प्रदेश वायुना यस्त नरः सम्यक् प्रशान्तये ॥ ३६ ॥

तिन्तिडीकदलैः सिद्ध ताललिण्डिकया सह ।

पिष्टा सुखोष्णमालेप दद्याद्वातरुजापहम् ॥ ३७ ॥

वाजिगन्धाबलातिस्रो दशमूली महौषधम् ।

वे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणो मारुतनाशनः ॥ ३८ ॥

इति वाजिगन्धादिगण ।

सहचराऽमरदारु सनागर कथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ ३९ ॥

पलमर्द्धपलञ्चापि रसोनस्य च कुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४० ॥

चूर्णैस्तेर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षित प्रातरुवुक् क्वाथानुपानतः ॥ ४१ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्य साममेक निरन्तरम् ।

वातरोगान्निहन्त्याशु चार्दित चापतन्त्रिकम् ॥ ४२ ॥

एकाङ्गरोगिणे दद्यात्तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

जरुस्तम्भेषु च गृध्रस्या कृमिदोषे विशेषतः ॥ ४३ ॥

इति पेय रसोनम् ।

पलमर्द्धपल वापि रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजौरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४४ ॥

चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षित प्रातरुवुक् क्वाथानुपानतः ॥ ४५ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्य मासमेक निरन्तरम् ।

वातामय निहन्त्येव मर्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४६ ॥

एकाङ्गरोगिणा रोगं तथा सर्वाङ्गरोगिणाम् ।
 ऊरुस्तम्भगृध्रसौञ्च शूलद्वन्द्वं कृमीनपि ॥ ४७ ॥
 कटिपृष्ठामयं हन्याज्जाठरञ्च समीरणम् ।

इति स्वल्परसीनपिण्डः ।

पिष्टा ससूक्ष्म लशुनस्य कन्दं घृतेन लिह्याद् घृतभोजनाशी ।
 तस्य प्रणश्यन्ति हि वातरोगाः सस्कारहीनात् पुरुषादिवार्थः ४८
 दशमूलस्य निर्यूहो हिङ्गुपुष्करचूर्णितः ।
 शमयेत्परिपीतस्तु वातं मिश्रिणस्राञ्जतम् ॥ ४९ ॥
 वातग्रहप्रदेशे च स्वेदः कार्यो विजानता ।
 मिद्वार्थकविमिश्रैस्तु पत्रैर्मदनमिश्रितैः ॥ ५० ॥
 यदा तेन विधानेन सदोषत्वान्न सिद्ध्यति ॥ ५१ ॥
 भेषजैः स्नेहसयुक्तैर्भोज्यैर्हि प्रचितो मलः ।
 मार्गं रुद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ५२ ॥
 क्षीणो यश्च विरेकैः स्यात्त निरुहैरुपाचरेत् ॥ ५३ ॥
 शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्वातलो यो न शाम्यति ।
 विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवात्र शोणितम् ॥ ५४ ॥
 पिवेत् कुटजवौजाना चूर्णं प्रातः सुखास्नुना ।
 शुण्ठीचित्रकयुक्ताना कुक्षिवातनिवारणम् ॥ ५५ ॥
 प्रातरुत्थाय यत्नेन तैलमात्रासमन्वितम् ।
 पिवेद्दुष्टघणवातघ्न मार्द्रकस्वरस बुधः ॥ ५६ ॥
 ऊर्ध्वं वातविनाशाय वामापत्रसमन्वितम् ।
 श्यामामूलं पिवेत्पिष्टं क्षीरेण परिमिश्रितम् ॥ ५७ ॥
 सुप्तवाते त्वष्ट्रघ्नोच्च कुर्याच्च बहुशो भिषक् ।
 दिह्याच्च लवणागार धूमैस्तैलसमन्वितैः ॥ ५८ ॥
 हृदयानिलनाशाय गुडूचौमरिचान्वितम् ।
 पिवेत्प्रातः प्रयत्नेन सम्यगुष्णाश्रसा सह ॥ ५९ ॥

पिवेदुष्णाभ्रसा पिष्ट साश्वगन्धं विभीतकम् ।
 गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥ ६० ॥
 देवदारुसमायुक्तं नागर परिपेषितम् ।
 हृद्वातवेदनार्त्तस्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥
 हृदि प्रकुपिते सिद्धमशुमत्या पयो हितम् ॥ ६२ ॥
 काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांश्चद्रव्यसयुतः ।
 सानूपमांसः सुखिन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥ ६३ ॥
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः ।
 तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वै वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
 काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाष्टवर्गिकसन्निकः ।
 शतघ्नो दशमूलादि वर्गोऽस्त्वो दाडिमादिकम् ॥ ६५ ॥
 सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैन्धवादिकम् ।
 अस्त्रादिभिश्च संस्कार्यं काकोल्यादित्रयं त्रिभिः ॥ ६६ ॥
 इति साल्वणं स्नेहः ।

दशमूलौवलास्तिस्रो विदारौपृश्निपर्णिका ।
 शतावर्यश्चगन्धा च जीवनीयगणैः सह ॥ ६७ ॥
 श्यामापुनर्नवैरण्डं पृश्नि पर्णी च मर्कटी ।
 पुण्डरीकं तुगाक्षीरी शाल्मलीक्षुरदारु च ॥ ६८ ॥
 कुष्ठशूरणमूलानि कर्कटाख्यामृता निशा ।
 आम्नातकोकिलाख्यश्च शठीपाषाणभेदकः ॥ ६९ ॥
 अलर्को वसुधण्टा च सूर्यावर्तः सकाञ्चनम् ।
 यवकोलकुलत्याश्च तिलोमासर्षपास्तथा ॥ ७० ॥
 रास्नाप्रसारणीकुष्ठं मातुलुङ्गाम्बवेतसौ ।
 चूक्रानूपानि मांसानि स्नेहाश्चत्वार एव च ॥ ७१ ॥
 काञ्जिकं दधितक्रञ्च जम्बीरं तिन्त्रिडीफलम् ।
 कुक्कुटीवीजपूरञ्च सर्वाणि लवणानि च ॥ ७२ ॥

सुखोष्णैस्तैलयुक्तैस्तु सुपिष्टैर्वातरोगिषु ।

उपनाह' सदा कार्यी वातव्याधिनिवृत्तये ॥ ७३ ॥

अयं हि गुल्मश्च तथान्नवृद्धिं हन्यात्तथा शोफमुदग्रमाङ्गम् ।

हन्यान्रस्यार्दितवातमुग्रमाजानुशोथश्च तथार्दित वा ॥ ७४ ॥

इति महाशाल्नन ।

वायौ जठरजे युञ्ज्यात् क्षारचूर्णादिपाचनम् ।

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षिप्रं पिवेन्नरः ॥ ७५ ॥

पाचनीयरसैर्युक्तैरन्यैर्वा पातयेन्मलान् ।

गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मौदावर्त्तिकं हितम् ॥ ७६ ॥

आमाशयस्थे त्वनिले प्रशस्तं प्राग्भोजन दीपनपाचनञ्च ।

प्रकुर्दन् तीक्ष्णविरेचनञ्च पुरामुक्ता यवशालयश्च ॥ ७७ ॥

भूतीकपथ्या शठिपुष्कराणि विल्व गुडूचीसुरदारुशुण्ठी ।

विडङ्गवासातिविषा कणा च क्वाथास्त्रय' सामसमीरणघ्नाः ॥ ७८ ॥

आमाशयगते वायौ कृदि' श्वावो यथाक्रमम् ।

देय' षट्धरणो योगः सप्तरात्र सुखाम्बुना ॥ ७९ ॥

चित्तकेन्द्रयवौ पाठा कटुकातिविषाभया ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्धरणस्मृतः ॥ ८० ॥

योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः षष्ठा षट्धरणाः पृथक् ।

दिनेषु षट्सु दातव्यास्तेन षट् धरण स्मृतः ॥ ८१ ॥

इति षट्धरणो योगः ।

वज्रैः सहहण कार्यं कर्मौदावर्त्तिकं तथा ।

पक्वाशयगते वापि देयं स्नेहविरेचनम् ॥ ८२ ॥

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तरा' ।

कार्यी वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ८३ ॥

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यस्थानिलहा क्रमः ।

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ ८४ ॥

वायौ त्वगाश्रितेऽभ्यङ्गं स्नेहं स्वेदञ्च योजयेत् ।

रक्तस्थे शीतलान् लेपान् विरेक रक्तमोक्षणम् ॥ ८५ ॥

मासमेदोगते वाते सविरेक निरूहणम् ।

अस्थिमज्जागते स्नेह वाह्याभ्यन्तरतो भिषक् ॥ ८६ ॥

केतकी नागबलातिबलाना यद्वबहुलेन रसेन विपक्वम् ।

तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिर्हरति ॥ ८७ ॥

इति केतकाद्य तैलम् ।

सन्धिसन्नायुगते वाते दाहस्नेहोपनाहनम् ।

हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥ ८८ ॥

अवगाह कुटीकर्षु प्रस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ।

जयेत् सर्वगतं वातं शिरामोक्षैश्च बुद्धिमान् ॥ ८९ ॥

एकाङ्गवातं मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥ ९० ॥

वक्षस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

वसनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ ९१ ॥

सर्गाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ।

रूणद्वि केबलो वस्तिस्तोयवेगमिवाचलं ॥ ९२ ॥

पिवेदैरण्डतैलं वा वस्तिकुक्षिगुदाश्रये ।

दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ९३ ॥

मूर्धस्थे स्नेहकृत्तस्य शिरोवस्तिश्च लेपनम् ॥ ९४ ॥

बला विल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिं प्रकुर्वं वा नस्य शीर्षगतेऽनिले ॥ ९५ ॥

इति बलादिघृतमण्डं ।

तैलं सङ्कुचितं त्वङ्गे माषसैन्धवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नस्य पानञ्चोपरिभक्तकम् ॥ ९६ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।

सिताकाशमर्थमधुकैर्हितमुत्थापने पथः ॥ ९७ ॥

अथ हनुग्रहमाह ।

जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्क चर्वणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः सश्रयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ८८ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा सवृतास्यताम् ।
हनुग्रह' स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सवृतं चिवुकं स्निग्धा मुन्नाभ्यास्यच्च बुद्धिमान् ।
विवृता नामयित्वा तु कुर्यादायामवत् क्रियाम् ॥ १०० ॥
सगुडा पक्कविम्बीन्तु प्रक्षिप्य वदनान्तरे ।
सस्त सङ्गमयेत् स्थानं स्निग्धस्निग्धञ्च नाशयेत् ॥ १०१ ॥
अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषेण्डरीं नर' ।
अर्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोक्षणम् ॥ १०२ ॥
श्लेष्मभागे क्षयं नीते वृंहणैः समुपाचरेत् ।
रसोनं घृततैलाभ्यां पिबेद्वाप्यर्दितापहम् ॥ १०३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भमाह ।

वाग्वादिनी शिरासस्थो जिह्वा स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भ स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वास्तम्भे यथावस्थ वातव्याधिचिकित्सितम् ।
सामान्योक्ता क्रिया चात्र अर्दितस्य हिता मता ॥ १०५ ॥

अथ मन्थास्तम्भमाह ।

दिवा स्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्व' निरीक्षणैः ।
मन्थास्तम्भ' प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ॥ १०६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पञ्चमूलीकृतः काथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
रूचं स्वेदं तथा नस्यं मन्थास्तम्भे प्रयोजयेत् ॥ १०७ ॥

अथ कुञ्जलक्षणमाह ।

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरूक् ।

क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा त कुञ्जमादिशेत् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सा ।

वातघ्नैर्दशमूल्या च वातकुञ्जमुपाचरेत् ।

स्नेहैर्मासरसैर्वापि प्रवृद्धं त विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

अथ शिरोग्रहमाह ।

रक्तमाश्रित्य पवनं कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ।

रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ॥ ११० ॥

अथ चिकित्सा ।

शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया ॥ १११ ॥

अथ निदानम् ।

असदेशस्थितो वायुः शोषयित्वाऽसबन्धनम् ।

असबन्धनशोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ।

शिरा संकुच्य तत्रस्थो जनयत्यपबाहुकम् ॥ ११२ ॥

स्फिक्पायुकटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसीस्तम्भरूक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ११३ ॥

वातादातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।

वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ॥

जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ॥ ११४ ॥

वातश्लेष्मोद्गवायान्तु गौरवं वक्त्रिमार्दवम् ।

तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ११५ ॥

तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।

वाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सोच्यते ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सा ।

बाहुशोषे पिबेत् भुक्त्वा सर्पिः कल्याणकं महत्

वातेऽपवाहुके नस्य स्वेद चोत्तरभक्तिकम् ॥ ११७ ॥

बलामूलशृत तोय सैन्धवेन समन्वितम् ।

बाहुशोषगते वायौ मन्यास्तम्भे च शस्यते ॥ ११८ ॥

परसौषधमपवाहुकमन्यास्तम्भोर्द्ध्वजवृगतरोगे ।

शीतलजलेन नावन मुपशमने जिह्मिनी च पुरः ॥ ११९ ॥

नस्येन शीतपयसा शुकशिखीमूलजिह्मिनीं पिष्ट्वा ।

अपवाहुककन्धरपीडा मचिरादिनाशयेद्योग एषः ॥ १२० ॥

काकोडुम्बरिदुग्धैः सरामठैर्हरेत् सर्वयोगविच्च ।

कपिकच्छुमूलयुक्तैर्नस्यैरपवाहुजा पीडाम् ॥ १२१ ॥

मूल बलायास्त्वथ पारिभद्र तथात्मगुप्तास्त्ररस पिवेद्वा ।

नस्यन्तु यो माषरसेन दद्यान्मासादसौ वज्रसमानबाहुः ॥ १२२ ॥

दशमूलीबलामाषकाथ तैलाज्यमिश्रितम् ।

सायं भुङ्क्ता पिवेन्नस्य विश्वाच्यामपवाहुके ॥ १२३ ॥

माषसिन्धुबलारास्त्रा दशमूलकहिङ्गभिः ।

वचाजटाशताख्याभिः सिद्ध तैल मनागरम् ॥ १२४ ॥

ऊर्द्ध्वं भक्ताशनाद्वन्याद्वाहुशोषापवाहुकौ ।

पक्षाघातं तथैवाशु विश्वाचीमुद्धतामाप ॥ १२५ ॥

इति माषतैलम् ।

अथ निदानम् ।

वायुः कव्याश्रितः सक्थुः कण्डरामाक्षिपेद्यदि ।

खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सक्थोर्दयोर्बधात् ॥ १२६ ॥

कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च गच्छति ।

कलायखञ्ज तं विद्यात् मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ १२७ ॥

हृथ्येते चरणौ यस्य भवेता च प्रसुप्तकौ ।

पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ १२८ ॥

पादयोः कुरुते दाहं दिनसहस्रमहितोऽनिलः ।
 विशेषतश्चङ्क्रमणात् पाददाहं तमादिशेत् ॥ १२८ ॥
 वातशोणितजं शीथो जानुमध्ये महारुजः ।
 ज्ञेयं क्रोष्टृकशीर्षं स्तु स्यात्क्रोष्टृकशीर्षवत् ॥ १२९ ॥
 रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्मामाहा जायते यदा ।
 वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वीतकण्टकम् ॥ १३० ॥

अथ चिकित्सा ।

खञ्जपङ्क्तौ कलायाख्ये विश्वाचीपादहर्षयोः ।
 पाददाहे च गृध्रस्या क्रोष्टृके वातकण्टके ॥ १३१ ॥
 शिरां विध्वाशु कुर्वीत यथाविधि चिकित्सकः ।
 उपाचरेदभिनवं खञ्जं पङ्क्तमथापि वा ।
 विरेकाऽऽस्थापनस्वेदगुग्गुलुस्नेहवस्तिभिः ॥ १३२ ॥
 पादहर्षे तु कर्णव्यं कफव्याधिहरो विधिः ।
 वातरक्तक्रमं कुर्यात् पाददाहे विशेषतः ॥ १३३ ॥
 मसूरविटलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ।
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ॥ १३४ ॥
 नवनीतेन सलिप्तौ वङ्गिना परितापितौ ।
 मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥ १३५ ॥
 गुग्गुलु क्रोष्टृशीर्षे तु गुडूचीं त्रिफलाभ्रसा ।
 क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिवेद्वा वृद्धदारुकम् ॥ १३६ ॥
 रसं तित्तिरिमांसस्य क्रोष्टृके मधुरं पिवेत् ।
 वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जाम्बुकमस्तकम् ॥ १३७ ॥
 रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णा वातकण्टके ।
 पिवेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ १३८ ॥
 पुनर्नवायाः श्वेताया स्तैलं मूलेन साधयेत् ।
 वातकण्टकमाहन्यात् पादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥ १३९ ॥

अथ निदानम् ।

नाभिरधस्तात्सञ्जातः सञ्चारो यदि वाऽचल' ।
 अष्ठीलावह्नो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नत' ॥
 वाताष्ठीलां विजानीया द्वहिर्मागवरोधिनीम् ॥ १४१ ॥
 एतामेव रुजायुक्ता वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।
 प्रत्यष्ठीलामिति वटेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥ १४२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अष्ठीलाया' क्रिया कार्य्या गुल्मस्यान्तरविद्रधेः ।
 चूर्णं हिङ्गादिकञ्चात्र पिवेदुष्णेन वारिणा ॥ १४३ ॥

अथ निदानम् ।

अधो या वेदना यातिवर्चोभूत्वाशयोत्थिता ।
 भिन्दतीव गुदोपस्थ सा तूनी नामतो मता ॥ १४४ ॥
 गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं विधाविता ।
 वेगैः पक्वाशय याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ १४५ ॥

अथ चिकित्सा ।

तून्याञ्च प्रतितून्याञ्च प्रशस्ता' स्नेहवस्तयः ।
 पिवेद्वा स्नेहलवण पिप्पल्यादिमथाम्बुना ॥ १४६ ॥
 उष्णेन रामठक्षारं प्रलीढमथवा घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ १४७ ॥
 अयोरजः श्वेतलोभ्र मज्जन मरिच तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ १४८ ॥
 पलाण्डुहिङ्गुलशुनं वचाकटुकरोहिणी ।
 जीवन्तीरससयुक्तं तन्द्राविलयनं परम् ॥ १४९ ॥

निदानम् ।

साटोपमत्यग्ररुजभाधानमुदरे भृशम् ।

आधानमिति जानीयाद् घोरं वातनिरोधजम् ॥ १५० ॥

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोल्लितम् ।

प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याकुलिताऽनिलम् ॥ १५१ ॥

आधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

फलवर्त्तिक्रियां कुर्याद्वस्तिकर्म च शोधनम् ॥ १५२ ॥

प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्यात्लङ्घनमूर्द्धने ।

दीपनानि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्वस्तिकर्म च ॥ १५३ ॥

निदानम् ।

सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसन्नकः ।

खल्ली तु पादजङ्घोरु करमूलावमोठिनी ॥ १५४ ॥

वायुं वेपथुनामानं स्वेदाभ्यङ्गानुवासनैः ।

उपाचरेन्निरुहैश्च शिरोवस्तिविरेचनम् ॥ १५५ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कशुक्रतैलसमन्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥ १५६ ॥

भस्मातकानि सिन्धूत्य मधूच्छिष्टमहौषधम् ।

अस्त्रेण पयसा वाऽपि घृतमेतद्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥

एतेनोद्वर्त्तनं कार्यं प्रदेहश्चैव शाम्यति ।

अतिप्रवृद्धा खल्ली तु तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥

इति भस्मावकाय घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।

नरान् करोत्यवचनान् सूकमिन्निगददान् ॥ १५९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

ग्रस्यं घृतस्य पलिकैः शीघ्रवचाधातकीलोध्रलवणैः ।

आजे पयसि सपाठैः सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥ १६० ॥

विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गदसूकतां क्षणाज्जित्वा ।

स्मृतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्यात् सम्यगिष्टवाग्भवति ॥ १६१ ॥

इति सारखत घृतम् ।

सहरिद्रावचाकुष्ठ पिप्पलीविश्वभेषजम् ।

अजाजी चाजमोदा च यष्टिमधुकसैन्यवम् ॥ १६२ ॥

एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषालोद्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ १६३ ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥ १६४ ॥

जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ।

इति कल्याणको लेहः ।

अथ निदानम् ।

मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।

विकारान् विविधान् वापि प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ १६५ ॥

स्थाननामान्तरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताढेरुपलक्षयेत् ॥ १६६ ॥

यदा तु धमनी सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुतः ।

तदा क्षिपत्याशु सुहुर्मुहुर्देह सुहुश्चरः ॥ १६७ ॥

सुहुर्मुहुस्तदाऽऽक्षेपादक्षिपक इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते ।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयेत् ॥ १६९ ॥

धनुर्वन्नामयेन्नात्राख्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।

अक्षच्छादुच्छसैचापि स्तब्धाक्षौ वा निमीलिकः ॥

कफोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १७० ॥

दृष्टिं संस्तम्भ्य सञ्ज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ॥ १७१ ॥

वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् ॥ १७२ ॥

कफान्वितो यदा वायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति ।
 स दण्डवत् स्तम्भयति कच्छो दण्डापतानकः ॥ १७३ ॥
 धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञितः ।
 विवर्णबद्धवदनः स्रस्ताङ्गी नष्टचेतनः ।
 प्रस्विद्यश्च धनुस्तम्भे दशरात्रं न जीवति ॥ १७४ ॥
 अङ्गुलीगुल्फजठर हृद्वक्षोगलसञ्चितः ।
 स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ॥ १७५ ॥
 विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफ वमन् ।
 अभ्यन्तर धनुरिव यदा नमति मानवः ॥ १७६ ॥
 तदा सोऽभ्यन्तरायाम कुरुते मारुतो बली ॥ १७७ ॥
 स्नाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च ।
 तमसाध्य बुधाः प्राहुः पृष्ठकव्युरुभञ्जनम् ॥ १७८ ॥
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाक्षेपकन्वन्य चतुर्थमभिघातजम् ॥ १७९ ॥
 गर्भपातनिमित्तश्च शोणितप्रस्रवाच्च यः ।
 अभिघातनिमित्तश्च न सिद्धप्रत्यपतानकः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्य सर्वेऽक्षाक्षेपकादिषु ॥ १८० ॥

अथ चिकित्सार्णह ।

अथापतानकेनार्त्तं मस्रस्ताक्षमवेपनम् ।
 अस्तब्धमेद्रमस्त्रेद वहिरायामवर्जितम् ॥ १८१ ॥
 अखट्टापातिनञ्चैव त्वरित समुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
 तत्र प्रागेव सुखिन्न स्निग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्ध्यै युञ्ज्यादन्नपाने ततो घृतम् ॥ १८३ ॥
 विदार्यादिगणकाथे दधिक्षीररसैः शृतम् ।
 नातिमात्रं ततो वायुर्व्याप्नोति सहस्रैव च ॥ १८४ ॥
 वेगान्तरेऽनु मूर्ध्निमसकक्षास्य रेचयेत् ।

अवपीडैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ॥ १८५ ॥
 श्वसनासु विमुक्तासु तथा सञ्जा न विन्दति ।
 सौवर्चलाभयाव्योषसिद्ध सर्पिश्चले कफे ॥ १८६ ॥
 अपतानकिने शस्तं दशमूलौशृतं जलम् ।
 पिप्पलीचूर्णसयुक्तं जीर्णं मासरसौदनम् ॥ १८७ ॥
 हन्यभुक्तवता पीतमस्त्रं दध्यपतानकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं स्नेहवस्तिरथापि वा ॥ १८८ ॥
 कुलथयवकोलानि भद्रदार्यादिकं गणम् ।
 निष्कृथ्यानूपमासञ्च तेनास्त्रैः पयसाऽथवा ॥ १८९ ॥
 खादुकन्दयुतं चेम महास्नेहं विपाचयेत् ।
 स्वेदाभ्यङ्गावगाहैश्च नस्यपानानुवासनैः ।
 स हन्ति वातं तेनैव स्नेहस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥

इति महास्नेहः ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वचायाः प्रस्थं पलं शिशुं च पञ्चमूलम् ।
 सैरण्डसिंहौत्रिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ १९१ ॥
 दध्नीपेतं यावशूकाशविल्वैः सर्पिष्प्रस्थं हन्ति तत्स्नेह्यमानम् ।
 दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान् योनिव्यापद्मभृगुल्मोदरञ्च ॥ १९२ ॥

इति तिल्वकष्टम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातेऽपतानके ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टं कुर्याद्येन क्रियापथम् ॥ १९३ ॥
 दोषमाक्षेपके ज्ञात्वा शिरां विद्धा यथाक्रमम् ।
 समीरणहरं कर्म कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १९४ ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरायामि योज्या चार्दितवत् क्रिया ।
 अथापतन्त्रकेणार्तमातुरं नापतर्पयेत् ।
 निरुहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ १९५ ॥
 श्वसनाः कफवाताभ्यां रुद्धास्तस्य विमोक्षयेत् ।

तीक्ष्णैः प्रधमनैः सञ्जा तासु सुक्तासु विन्दति ॥ १८६ ॥

मरिचं शिथुवीजानि विडङ्गञ्च फणिज्जकम् ।

एतानि श्लक्ष्णचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १८७ ॥

इति मरिचादिनसम् ।

हिङ्गुन्म्वेतसं शुण्ठी ससौवर्चलदाडिमम् ।

पिवेद्वातकफघ्नञ्च वातहृद्रोगनुद्धितम् ॥ १८८ ॥

हरीतकीवचारास्त्रा सैन्धवं चाम्बवेतसम् ।

घृतमार्द्रकसयुक्तमपतन्त्रकनाशनम् ॥ १८९ ॥

विभीतकं सातिविष भद्रमुस्तञ्च पिप्पलीम् ।

भागीं च शृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २०० ॥

चूर्णाण्येतानि मद्येन पीतान्युष्णोदकेन वा ।

नाशयन्ति नृणां शीघ्रं कासश्वासापतानकम् ॥ २०१ ॥

इति विभीतकादिचूर्णम् ।

अथ निदानम् ।

गृहीत्वोर्ध्वन्तनो वायुः शिरास्त्रायुं विविश्य च ।

पक्ष्मन्यतम हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥ १८८ ॥

कृत्स्नोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ २०३ ॥

सर्वाङ्गरोगं तं केचित् सर्वकायस्थितेऽनिले ॥ २०४ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छा, स्युः वायौ पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २०५ ॥

शुद्धवातहतं पक्ष्म कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन सयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ २०६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पक्ष्मघातिनमक्षीणं स्निग्धं स्निग्धं विरेचितम् ।

वस्तिभिः संप्रयुञ्जीत क्रमेणाक्षेपकस्य च ॥ २०७ ॥

माषात्मगुप्तामैरण्डशृत वाय्वालकं तथा ।
 हिङ्गुसैन्धवसयुक्तं पक्षाघात विनाशयेत् ॥ २०८ ॥
 आत्मगुप्तावलामाषविश्वैरण्डशृत जलम् ।
 ससैन्धवं पिवेन्नासारन्ध्रेणाशु व्यपोहति ॥
 पक्षाघात शिरोरोग नेत्ररोगहरं परम् ॥ २०९ ॥
 माषबलाशुकशिखी कर्तृणरास्त्रोरूकाश्वगन्धानाम् ।
 काथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥ २१० ॥
 अपहरति पक्षवात सन्यास्तम्भसकर्णनादरुजम् ।
 दुर्जयमर्दितवातं पक्षाहाज्जयति चावश्यम् ॥ २११ ॥
 माषिके हिङ्गुसिन्धूत्ये जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

इति माषादिन० म् ।

ग्रन्थिकाऽग्निकणाशुगृही रास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
 माषकाथास्त्रुना तैलं पक्षाघात व्यपोहति ॥ २१२ ॥

इति ग्रन्थिकादितैलम् ।

माषात्मगुप्तातिविषोरूक रास्त्राशताह्वालवणैः सुपिष्टैः ।
 चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति हि पक्षवातम् ॥ २१३ ॥
 इति माषतैलम् ।

पृथक् पलांशा त्रिफली पिप्पली चेति चूर्णितम् ।
 दशमूलास्त्रुना भाव्य त्वगीलार्द्धपलान्वितम् ॥ २१४ ॥
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतम् ।
 एवं मासरसाभ्यासाद्वातरोगानशेषतः ॥
 हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २१५ ॥
 लेहवद् द्विगुणेनायमालोढ्यालोढ्य चातपे ।
 दशमूलास्त्रुना शोथः सप्तवारान् सुगुग्गुलुः ॥ २१६ ॥

इति आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः ।

शुक्लैरण्डस्य मूलानि युग्मं सहचरस्य च ।

सुस्ता दुरालभा दीप्या देवाह्व कटुका शटी ॥ २१७ ॥
 पञ्चकोलं बला पथ्या क्षुद्रे द्वे च पुनर्नवा ।
 विषोघ्रा वाजिगन्धा च शतावर्ष्याट्कषकम् ॥ २१८ ॥
 धान्यं छिन्नरुहा चैव विडङ्गं व्याधिघातकम् ।
 गोल्लुर वृद्धदारु च दीप्यको निशयुग्मकम् ॥ २१९ ॥
 चतुस्त्रिंशतिको भागः पीतः कौशिकसयुतः ।
 सर्ववातविकारघ्नः पाचनी दीपनी लघुः ॥ २२० ॥
 आमवातस्य शोथस्य स्रोतसां कफनाशनः ।

इत्येरण्डादिगुग्गुलुयुत काथ ।

आभाश्वगन्धाह्वबुषागुडूची शतावरीगोल्लुरकश्च रास्ना ।
 श्यामाशताह्वा च शटी यवानीसनागरा चेति समैश्च चूर्णम् ॥ २२१ ॥
 देयं भवेत्कौशिकमत्र तुल्यं देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम् ।
 अर्द्धाह्वमात्रन्तु ततः प्रयोगात् कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥ २२२ ॥
 मद्येन वा कीष्णजलेन वाथ क्षीरेण वा मासरसेन वापि ।
 कटिग्रहे गृध्रसि बाहुपृष्ठे हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ॥ २२३ ॥

सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते
 मज्जागते स्नायुगते च कोष्ठे ।
 रोगान् जयेद्वातकफानुबन्धान्
 वातेरितान् हृद्ग्रहयोनिदोषान् ॥ २२४ ॥
 भग्नास्थिविद्धेषु च खञ्जवाते
 त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ २२५ ॥

इति त्रयोदशाङ्गगुग्गुलु ।

व्योषं सग्रन्थिकं पथ्यां चित्रकं जीरकद्वयम् ।
 अजमोदा यवानी च वचाचव्यमवल्लुजम् ॥ २२६ ॥
 लवणत्रितयं क्षारौ समं भागानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्तं गुग्गुलुं शुभम् ॥ २२७ ॥

पादार्द्धसन्धितं चात्र योजयेदम्भवेतसम् ।

गुटिकैषा हिता वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ २२८ ॥

दृढीकरोति भग्नञ्च जठरानलदीपनी ।

पूजिता देवदेवेन कालपाशेन शम्भुना ॥ २२९ ॥

इति स्वायम्भुवगुग्गुलुवटी ।

गन्धर्वहस्ताटरूपमुस्तकनक्तमालपूतीकारगन्धचित्रकाणा
पत्राण्याहृत्यार्द्राणि लवणेन सहोलूखले संक्षुद्य स्नेहघटे
सन्धिप्यालिप्य गोशक्ताद्भिर्दाहयेत् एतत्पत्रलवणमुपदिशति
वातरोगिणामिति पत्रलवणम् । एव स्नुहीकाण्डवार्त्ताकुशिश्रु-
लवणानि संक्षुद्य घटे सर्पिस्तैलवसामज्जान प्रक्षिप्याऽवलिप्या-
ऽवलिप्य पूर्ववद्देहेत् एतत् स्नेहलवणमुपदिशति हि वातरोगेषु ।

इति स्नेहलवणम् ।

त्रिफलाशङ्खिनीदन्तीविडङ्गं त्रिवृता सुधा ।

कार्षिकाणि पचेत्तानि तिल्वकस्य पलेन च ॥ २३० ॥

दध्नि च त्रिवृताकाथे घृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

तिल्वकास्य घृत तत्स्याद्विरेके वातरोगिणाम् ॥ २३१ ॥

इति तिल्वकास्य घृतम् ।

रास्नापुष्करविल्वान्नि शिशुसैन्धवगोक्षुरैः ।

कृष्णा पिष्ट्वा पचेत्सर्पिः कृत्स्नं वातार्त्तिनाशनम् ॥ २३२ ॥

इति रास्नादिघृतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्कैः क्षीरं चतुर्गुणम् ।

घृतं पक्वन्तु वातघ्नं वृष्यं मांसविवर्द्धनम् ॥ २३३ ॥

इत्यश्वगन्धाय घृतम् ।

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलांश्चतुष्पलान् ।

यवकोलकुलत्थानां भागैः ग्रन्थोन्मितैः सह ।

क्षीरेण च घृत पक्क तर्पणं पवनार्त्तिजित् ॥ २३४ ॥

इति दशमूलाद्य घृतम् ।

आज चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्त्वा शृङ्गखुरादिकम् ।

पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३५ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनीये सयध्याह्नौ क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥ २३६ ॥

ह्यागल्याद्यमिदं नान्ना सर्ववातविकारनुत् ।

अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्ये मूकमिम्भिणे ॥ २३७ ॥

जडगद्गदपङ्गूना खञ्जे गृध्रसीकुञ्जयोः ।

अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ २३८ ॥

श्वविशच्च पलान्येव देयानि दशमूलतः ।

घृते तैले च योगे च यद्व्य पुनरुच्यते ।

तज्ज्ञातव्यमिहार्येण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ २३९ ॥

इति ह्यागल्याद्य घृतम् ।

बलानिष्कृथकल्काभ्यां तैलपक्कं पयोऽन्वितम् ।

सर्ववातविकारघ्नमेव शैलेयपाचितम् ॥ २४० ॥

इति बलाशैलेयतैलम् ।

बलाग्निमन्थमैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

विल्वनागबलाभीरुश्योनाकं पारिभद्रकम् ॥ २४१ ॥

पाटला साश्वगन्धा च केतकी च प्रसारणी ।

घृन्निपर्णी स्थिरा चैव श्वदट्टा बृहतीद्वयम् ॥ २४२ ॥

एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणद्वये पचेत् ।

पादशेषं परिस्त्राव्य तैलं प्रस्थद्वयं पचेत् ॥ २४३ ॥

कल्कानि जीवयानि रास्त्रासैन्धवदारु च ।

कुष्ठं मांसीवचाग्रन्य मञ्जिष्ठासरलानि च ॥ २४४ ॥

त्वक्पत्रकं वराङ्गञ्च एलामुस्तकबालकम् ।

एतै कल्कै सुपिष्टैश्च पाचयेन्मदुनाग्निना ॥ २४५ ॥

क्षौरञ्च द्विगुणं दद्याच्छतावर्यारसस्य च ।

एतत्तैलवरं तेषां रोगाणां वातजन्मनाम् ॥ २४६ ॥

नाशयेद्वातरक्तञ्च आमवातं सुदारुणम् ।

गृध्रसीपीठसर्पेषु चाढ्यवाते सदाहितम् ॥

पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ २४७ ॥

इति महाबलातैलम् ।

बलामूलौकषायस्य दशमूलौकृतस्य च ।

यवकीलकुलत्यानां क्वाथस्य पयसस्तथा ॥ २४८ ॥

अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ।

पचेदवाप्य मधुरं गणं सैन्धवसयुतम् ॥ २४९ ॥

तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठं मेला कालानुशारिवाम् ॥ २५० ॥

मार्सीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवा वचाम् ।

शतावरीमश्वगन्धं शतपुष्पा पुनर्नवाम् ॥ २५१ ॥

तत्साधु मिद्धं मौर्वणं राजते मृगमयेऽपि वा ।

प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ २५२ ॥

बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

यथा बलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ २५३ ॥

या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।

क्षीणे वाते मर्महते मथितेऽभिहते तथा ॥ २५४ ॥

भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ।

सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ २५५ ॥

हिक्काश्वासमधीमन्यं गुल्मं कासं सदुस्तरम् ।

षण्मासादुपयुज्येतदन्तवृद्धिं व्यपोहति ॥ २५६ ॥

प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।

एतद्धि राज्ञाकर्तव्यं राजमान्याश्च ये नरा ।

सुग्विनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि मानिनः ॥ २५७ ॥

इति महावलातैलम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे तुला सहचरस्य च ।

पादशेषे पचेत्तैलं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २५८ ॥

चन्दनाऽगुरुयष्ट्याह्वं शटीदेवद्रुमघनम् ।

सैन्धवञ्चाजमोदा च काकोत्थौ जौरकावभौ ॥ २५९ ॥

कुष्ठसौवर्चलं त्र्योषं रास्ना भार्गीत्रिकण्टकम् ।

एतैरक्षसमैर्भागैश्चर्कराया पलाष्टकम् ॥ २६० ॥

पक्वं प्रयोजयेत्पानादभ्यङ्गे नावनेऽपि वा ।

ऊर्ध्ववाते ह्यधोवाते पक्षाघातेऽपवाङ्मुके ॥ २६१ ॥

कर्णवाते शिरःकम्पं शिरोरोगे तथादिते ।

सर्ववातकृते दोषे कफमेदःकृतेऽनिले ॥ २६२ ॥

इति सहचराद्य तैलम् ।

कृतस्नां सहचरादेका कृत्वा जर्जरिता तुलाम् ।

काश्मरीपाटलाविल्वं तुलात्रिभिरथापरम् ॥ २६३ ॥

अश्वगन्धा बला तद्वत् मूलं शाठ्वावरं वचाम् ।

चतुर्द्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ २६४ ॥

शताह्वाहिङ्गुयष्ट्याह्वं देवदारुं सचित्रकम् ।

त्वगेला कृमिहन्ता च रास्नातगरसैन्धवाः ॥ २६५ ॥

महासहचरं तैलं वातश्लेष्महरं परम् ।

पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ २६६ ॥

अशीति वातजान् रोगाश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।

विंशति श्लेष्मिकाश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ २६७ ॥

इति महासहचराद्य तैलम् ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बला च बहुपुत्रिका ।
 एरण्डस्य च मूलानि वृहत्या पूतिकस्य च ॥ २६८ ॥
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एतेषा पलिकान् भागान् तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २६९ ॥
 आजैवाथ गव्यञ्च क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।
 अस्य पक्वस्य तैलस्य शृणु वीर्यमत परम् ॥ २७० ॥
 अश्वानां वातभग्नानां कुक्षराणां तथैव च ।
 तैलमेतत्प्रयोक्तव्य सर्ववातनिवारणम् ॥ २७१ ॥
 आयुष्मांश्च नरं पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।
 हृच्छलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वञ्च भेदकम् ॥
 कामलापाण्डुरोगञ्च शर्करामश्मरीं हरेत् ॥ २७२ ॥
 क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरीकृताः ।
 येषां चापि क्षयो व्याधिरन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ॥ २७३ ॥
 अर्दित गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।
 स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥ २७४ ॥
 गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।
 एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ २७५ ॥

इति विष्णुतैलम् ।

बलाश्वगन्धामरदारुस्रास्थिरावचानागबला सलोहम् ।
 आरुष्कर चन्दनपुष्कराख्यं नतं गुडूचीलवणोत्तमं च ॥ २७६ ॥
 काकोलिमेदे मधुक विदारो सचित्रकं गुग्गुलुक्षीरकञ्च ।
 द्राक्षागुरुर्नागरधान्यकञ्च एतानि सर्वाणि समानि कृत्वा ॥ २७७ ॥
 कल्कैः कषायैर्विधिना प्रयुक्तैस्तैलं पचेत्तोयचतुर्गुणञ्च ।
 अम्बारणालं दधिदुग्धयुक्तं दत्त्वा समाप्तं विधिवद्विधिभिः ॥ २७८ ॥
 तन्नावनाभ्यञ्जननस्यपानैर्निहन्ति घोरानचिरेण रोगान् ।
 कल्याणकं नाम महच्च तैलं स्तम्भं जयेत्कारुं कनारुधेयम् ॥ २७९ ॥

दण्डापतानार्दितवेपमाना सुपिण्डिता, पिण्डितकुञ्जइच्छा ।
 पुनर्युवानोऽतिमनोऽभिरामा भवन्ति ते तैलवरेण सर्वे ॥ २८० ॥
 अश्वोऽपि भग्नः सक्तदेव दन्ती भग्नी भवेन्मातृविक्रमश्च ।
 वन्ध्यापि पुत्रं लभते वराम् दीर्घायुषः सर्वगुणैरूपितम् ॥ २८१ ॥
 अम्बुप्रवाताहतचञ्चलोर्मिर्महोदधिलङ्घयतीह वेलाम् ।
 सवातजा एव हि तैलराज रोगा न वै लङ्घयितुं सप्रर्थाः ॥ २८२ ॥
 इति महाकल्याणक तैलम् ।

शतावरौ चाशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।
 एरण्डस्य च मूलानि बृहत्याः पूनिकस्य च ॥ २८३ ॥
 गवेधुकव्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषा दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २८४ ॥
 पाटावशेषे पूते च गर्भे चैनं ममाचरेत् ।
 पुनर्नवा वचा दारुशताह्वाचन्दनागुरु ॥ २८५ ॥
 शैलेय तगर कुष्ठमेलामासीस्थिरावला ।
 अश्वाह्वा लैन्धव रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत् ॥ २८६ ॥
 गव्याजपयसोऽप्रस्थौ ह्येवावत्र प्रदापयेत् ।
 शतावर्य्या रसप्रस्थ तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २८७ ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमत्तः फलम् ।
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ २८८ ॥
 तैलमेतद्वयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् ।
 आयुष्माश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ २८९ ॥
 गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी तथा ।
 हृच्छुल पार्श्वशूलश्च तथैवार्द्धावभेदकम् ॥ २९० ॥
 अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत् ॥ २९१ ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।

नारायणमितिख्यातं वातान्तकरणं तथा ॥ २८२ ॥

इति स्वल्पनारायण तैलम् ।

विल्वोऽग्निमन्यः श्योनाकः पाटला पारिभद्रकः ।

प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥ २८३ ॥

बला चातिबला चैव श्वदद्या सपुनर्नवा ।

एषां दशपलान् भागांश्चतुर्दशोऽश्वसः पचेत् ॥ २८४ ॥

पादशेष परिस्त्राव्य तैलग्रस्थं पचेच्छनैः ।

शतपृष्ठी देवदारु मासी शैलेयक वचा ।

चन्दन तगर कुष्ठमेला पर्णी चतुष्टयम् ॥ २८५ ॥

रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धव सपुनर्नवम् ।

एषा द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥ २८६ ॥

शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।

आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २८७ ॥

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।

अश्वो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥ २८८ ॥

पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।

अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ॥ २८९ ॥

मन्यास्तम्भे हनुस्तम्भे दन्तारोगे गलग्रहे ।

यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ॥ ३०० ॥

क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ।

वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव वा ॥ ३०१ ॥

मन्दप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ।

वातात्तौ वृषणी येषामन्धवृद्धिश्च दारुणा ।

एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ ३०२ ॥

इति मध्यमनारायण तैलम्

विल्वाश्वगन्धा बृहती श्वदद्रा श्योनाकवाव्यालकपारिभद्राः ।
 क्षुद्राकटिक्लातिबलाग्निमन्यं प्रत्येकमेकं प्रदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३०३ ॥
 सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतानां क्षिप्त्वा सुयन्त्रात्सरणीयुतानाम् ।
 मूलं विदध्यादथ पाटलीनां द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्त्वा ॥ ३०४ ॥
 पादावशेषेण रसेन तेन तैलाढकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।
 आजं विदध्यादथवापि गव्यं दद्याद्रसं वापि शतावरीणाम् ॥ ३०५ ॥
 तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्नाश्वगन्धामरदारुकुष्ठम् ।
 पर्णीचतुष्कागुरुकेलराणि सिन्धूत्यमासौरजनीद्वयञ्च ॥ ३०६ ॥
 शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एला मयष्टीतगरान्दपत्रम् ।
 भृङ्गाष्टवर्गाम्बु वचा पलाश पृथ्वी च थौण्येयकं चोरकाख्यम् ॥ ३०७ ॥
 एतैः समस्तैः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मोरसृगाण्डजानाम् ।
 दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् प्रस्वेददौर्गन्ध्यविनाशाय ॥ ३०८ ॥
 चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणैरालोच्य सर्वं विधिना विपक्वम् ।
 नारायणं नाम महच्च तैलं सर्वैः प्रकारैर्विधिवत्प्रयोज्यम् ॥ ३०९ ॥
 अश्वेभपसा पवनादितानां ये पङ्कवः पौठविसर्पिणश्च ।
 एकाङ्गशुष्कादितवेपमाना वाधिर्यशुक्लक्षयपौडिताश्च ॥ ३१० ॥
 मन्याहनुस्तम्भगलग्रहार्ताः त्यक्तामयास्ते बलवर्णयुक्ताः ।
 ससेव्यं तैलं सहसा भवन्ति बन्ध्यापि नारी लभते सुपुत्रम् ।
 देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं सुमेधसं श्रोविजयान्वितञ्च ॥ ३११ ॥
 शाखाश्रितं कोष्ठगते च वाते बृह्मो विधेयं पवनादितानाम् ।
 जिह्वानिले दन्तगते च शूले वातापहं तैलवरं प्रसिद्धम् ॥ ३१२ ॥
 उन्मादकुञ्जज्वरकर्षितानां नातः परं तैलवरं प्रदिष्टं
 वातामये वैद्यवरेण्योज्यं वायुः प्रकर्षं प्रमदाप्रियत्वम् ॥ ३१३ ॥
 प्राप्नोति लक्ष्मीर्विजयञ्च नित्यं रक्षासि दुष्टानि निहन्ति नूनम् ।
 तैलोपजीवी जरया विमुक्तो जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥ ३१४ ॥
 देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य स्नायुस्थिभग्नानसुरैः सुराञ्च ।

नारायणोक्तं सुरवृहणार्थं नारायण तेन वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३१५ ॥

इति महानारायण तैलम् ।

माषप्रस्थ समादाय पचेत् सम्यक् जलाढके ।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३१६ ॥
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुण्या ससैन्यवा ॥ ३१७ ॥
रास्नात्मगुप्ता कटुका मधुक कुष्ठमेव च ।
पक्षाघातादिर्दिते वाते कर्णशूले च दारुणे ॥ ३१८ ॥
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामपवाहुके ॥ ३१९ ॥
कलायस्वस्त्रे शस्त स्यात् पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२० ॥
यवमाषतिलानाञ्च प्रस्थः षोडशभिः पलैः ।

इति माषतैलम् ।

माषकाथे बलाकाथे रास्नाया दशमूलजे ।
यवकोलकुलत्याना क्वागमासरसे पृथक् ॥ ३२१ ॥
प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थ क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
रास्नात्मगुप्ता मिथूत्य शताह्वैरगुमुस्तकैः ॥ ३२२ ॥
जीवनीय बलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्भिषक् ।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽपवाहुके ॥ ३२३ ॥
वाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ।
विश्वाच्या मर्दिते कुञ्जे गृध्रस्यामपतानके ॥ ३२४ ॥
वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु प्रयोजयेत् ।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ३२५ ॥

इति महामाषतैलम् ।

माषस्यार्द्धाढकं दत्त्वा तुलार्द्धं दशमूलतः ।
क्वागमासपलं त्रिशज्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३२६ ॥

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
 प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३२७ ॥
 जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फलम् ।
 मव्योषं पिप्पलीमूलं रास्नामलकगोक्षुरम् ॥ ३२८ ॥
 आत्मगुप्ता तथैरण्डं शताह्वा लवणत्रयम् ।
 अश्वगन्धामृताभौरु यवान्नी सवचा शटी ॥ ३२९ ॥
 एतैरक्षममैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ।
 पक्षाघातादिभिः सर्वैरर्दिते च हनुग्रहे ॥ ३३० ॥
 कर्णशूले च बाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 पाणिपादशिरो ग्रीवा श्रवणे मन्द एव च ॥ ३३१ ॥
 कलायखञ्जे पङ्गी च गृध्रस्यामपवाहुके
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३३२ ॥
 एतत्तैलं प्रशसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।

इति बृहन्नाषादि तैलम् ।

माषद्रोण समावाप्य चाश्वगन्धा शतावरीम् ।
 प्रसारणीं सातिबला तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ३३३ ॥
 सहचरस्य मूलन्तु केतकीनां तथैव च ।
 आत्मगुप्ता च वाय्यालं दशमूलमथापि वा ॥ ३३४ ॥
 एषा दशपलान् भागान् कौक्कटं मांसमेव च ।
 चतुःषष्टिपलं दत्त्वा जलसूर्पे विपाचयेत् ॥ ३३५ ॥
 तेन पादावशेषेण शास्त्रवन्मृदुनाग्निना ।
 क्षीरद्रोणसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३३६ ॥
 अतः कल्कानिमान् दद्यात् पलिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनसैन्धवम् ॥ ३३७ ॥
 देवदारुवलाकुष्ठ रास्नेलाशुकशिम्बिका ।
 शतपुष्पा वचा मासी विदारौ च प्रसारिणी ॥ ३३८ ॥

वृद्धदारुकमूलञ्च विडङ्ग सरलं तथा ।
 शतावर्यश्वगन्धा च शटी त्रूषणमेव च ॥ ३३८ ॥
 अम्लवेतमदार्वी च शाण देय पृथक् पृथक् ॥ ३४० ॥
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपबाहुके ॥ ३४१ ॥
 कर्णस्रावे च वाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हृद्रोगे चैव गृध्रस्यामामवाते कटिग्रहे ॥ ३२४ ॥
 कलायस्वञ्चे विश्वाच्यां हितमेतद्विशेषतः ।
 जङ्घोरुपादपृष्ठे च पार्श्वे शूलमतीव च ॥ ३४३ ॥
 अन्तर्वृद्धाण्डवृद्धिञ्च वातरक्त सुदारुणम् ।
 पौनस कुजपङ्कू वा चाशीति वातजान् गटान् ॥ ३३४ ॥
 बलिपलितखालित्यान् केशाना पतन हरेत् ।
 बलमासप्रदञ्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ३४५ ॥
 अपत्यजनन अष्ट गर्भिण्या परम हितम् ।
 हस्त्यश्वोष्ट्रादिव्यायामैर्भ्रष्टमन्धिप्रसादकम् ॥ ३४६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिर्निर्मूलता नयेत् ।
 सर्ववातविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
 सङ्गामाषमिद तैल कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ३४७ ॥

इति सामिषसङ्गामाषतैलम् ।

क्षोराटक शतावर्या रसप्रस्थद्वयं पृथक् ।
 शृङ्गवेरस्य तैलस्य प्रस्थ साध्यञ्च कार्षिकेः ॥ ३८४ ॥
 शताह्वा दारुशैलेय मांसी चन्दनवालकैः ।
 त्वगेलाशुमती रास्ना तगरैरण्डमेन्धवै ॥ ३४८ ॥
 अश्वगन्धा समङ्गोद्या मूर्वामरिचनागरैः ।
 तन्मास पीत विधिवत्तैल सिद्धाश्च जयेत् ॥ ३५० ॥

कुञ्जवामनपङ्कत्ववातभग्नावकुञ्चनम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगाश्च हनुमन्त्या गला मयान् ॥ ३५१ ॥

वातरक्तञ्च कुष्ठानि कण्डूपामाविचर्चिका ।

गण्डमालापचिवक्त्रपाकोदरभगन्दरान् ॥ ३५२ ॥

कुष्ठव्रणान् सविषमानारम्भान् विविधान् ज्वरान् ।

सन्निपाताश्च शूलानि विषमूर्ध्वभ्रमामयान् ॥ ३५३ ॥

वातगुल्मं वह्मन् मेहानन्त्रहृद्भिश्च शर्कराम् ।

कामला पाण्डुरोगञ्च शूलं नेत्रगदोद्भवम् ॥ ३५४ ॥

मूढगर्भाश्च भग्नाश्च योनेर्वन्ध्यामयान् वह्मन् ।

वृद्धानामल्पशुक्रदृक् स्मृतीनां क्षयरितसाम् ॥ ३५५ ॥

रसायनं बलारोग्यवर्ण्याभ्यायुर्विवर्द्धनम् ॥ ३५६ ॥

ओं नारायणाय स्वाहा उत्तराभिमुखं स्थित्वा खटिर-
कीलकेन खन्यते । शतावरी औषधी च सर्वासा साधनाय
उत्पाटनाय अयं मन्त्रः ।

ओं कुमारवीजनाय स्वाहा । इत्युत्पाटनमन्त्रः । इति
शतावरीतैलम् ।

माषस्यार्द्धाढकं देयं दशमूलं तुलाद्वयम् ।

बलामूलन्तु तस्यार्द्धं केतकीनां तथैव च ॥ ३५७ ॥

दक्षमासं पलं त्रिंशच्छण्डिका पञ्चविंशतिः ।

जलद्रोणद्वये पक्त्वा पादशेषेऽवतारिते ॥ ३५८ ॥

तिलतैलस्य च प्रस्थं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ मञ्जिष्ठा च व्यकटफलम् ॥ ३५९ ॥

व्योषं रास्ना कणामूलं मधुकं पुष्करं तथा ।

माषात्मगुप्तकैरण्डं शताह्वा लवणत्रयम् ॥ ३६० ॥

कुष्ठाश्वगन्धा ह्यमृता यवान्नी सवचा शटी ।

नागरं मागधीं मुस्तं वर्षाभू रजनीद्वयम् ॥ ३६१ ॥

शतावरी बृहत्पौ च एतैरक्षसमन्वितैः ।
 मन्दश्रुतौ च श्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हस्तकम्पे शिरः कम्पे गात्रकम्पे शिरोग्रहे ॥ ३६३ ॥
 शस्त कलायखञ्जे च गृध्रस्यामपबाहुके ।
 वाधिर्ये कर्णनादे च सर्ववातविकारनुत् ॥ ३६४ ॥
 दण्डापतानके चैव मन्यास्तम्भे विशेषतः ।
 हनुस्तम्भे प्रशस्त स्यात् सूतिकावातनाशनम् ॥ ३६५ ॥
 त्वच्य मासप्रदञ्चैव शुक्राग्निबलवर्धनम् ।
 अण्डवृद्धिमन्त्रवृद्धिं वातरक्तञ्च नाशयेत् ॥ ३६६ ॥
 इति सङ्गमाषतैलम् ।

माषप्रस्थं बलाप्रस्थ दशमूल्यास्तथा परम् ।
 प्रस्थ सहचरस्यैकमश्वाहा प्रस्थमेव च ॥ ३६७ ॥
 जलद्रोणद्वये पक्ता चतुर्भागावशेषिते ।
 तैलप्रस्थ पचेच्छाग क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३६८ ॥
 कल्कैः सिन्धूत्ययध्याह्न रास्ना व्योषाश्वगन्धकैः ।
 शतपुष्पा समायुक्तैस्तत्सिद्धिः सर्ववातनुत् ॥ ३६९ ॥
 इति माषतैलम् ।

शतत्रय प्रमारिण्या द्वे च पीतसहाचरात् ।
 अश्वगन्धैरण्डबला वरीरास्ना पुनर्नवा ॥ ३७० ॥
 केतकी दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः ।
 प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलाङ्गं किटिभं तथा ॥ ३७१ ॥
 तुलाङ्गं स्याच्छिरीषस्य लाक्षायाः पञ्चविंशतिः ।
 पलानि लोभाञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥ ३७२ ॥
 द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च षड्विंशत्याढकान्वितम् ।
 क्षीरदध्नीः पृथक् प्रस्था दशमस्वादकं तथा ॥ ३७३ ॥
 इक्षोरसाढके चैव छागमांसतुला नयेत् ।

जलं पञ्चचत्वारिंशत्प्रस्थे पक्वे तु शेषयेत् ॥ ३७४ ॥
सप्तदशरसप्रस्थान् मज्जिष्ठाक्वाथ एव च ।
कुडवानाढकोन्माने द्रवैरेभिस्तु साधयेत् ॥ ३७५ ॥
सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणप्रस्थेन सयुतम् ।
आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्कैर्भस्मातक कणा ॥ ३७६ ॥
नागरं मरिचं चैव प्रत्येकं षट्पलोन्नितम् ।
भस्मातकासहित्वे तु रक्तचन्दनमिथ्यते ॥ ३७७ ॥
पथ्याक्षधात्रः सरलं शताह्वा कर्कटी वचा ।
चोरपुष्पी शटी मुस्तं द्वयं पञ्चञ्च सोत्पलम् ॥ ३७८ ॥
पिप्पलीमूलमज्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।
दशमूलं समुद्दिष्ट चक्रमर्दी रसाञ्जनम् ॥ ३७९ ॥
गन्धदणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा ।
एतेषां पलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥ ३८० ॥
देवपुष्पीव्योलपत्रे शल्लकीरसशैलजे ।
प्रियङ्गुशीरमधुरी मांसीदारुवलावचा ॥ ३८१ ॥
श्रीवासो नलिकाख्येति सूक्ष्मैला कुन्दुर्मुंरा ।
नखीद्वयञ्च त्वक्पत्री सुमना पूतिचम्पकम् ॥ ३८२ ॥
मदनं रेणुकाष्टका मातुलुङ्गं पल्लवयम् ।
प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ ३८३ ॥
गन्धोदकी च त्वक्पत्री पत्रकोशीरमुस्तकम् ।
प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ ३८४ ॥
तुल्यार्द्धभागोऽत्र जले प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
अर्द्धावशिष्टाः कर्तव्याः पाके गन्धांस्त्रुर्कर्मणि ॥ ३८५ ॥
गन्धांस्त्रुचन्दनांस्त्रुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक्कालीयककुङ्कुमम् ॥ ३८६ ॥
भद्रश्रियं ग्रन्थिपर्णं लता कस्तूरिका तथा ।

लवङ्गागुरुकङ्कोल जातीकोषफलानि च ॥ ३८७ ॥
 एलालवङ्गछल्ली च प्रत्येक त्रिपलोन्मिता ।
 कस्तूरीषट्पला चन्द्रात्पल सार्धञ्च गृह्यते ॥ ३८८ ॥
 वेधार्थञ्च पुनश्चन्द्र मेदी देयी तथोन्मिता ।
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्तिता ॥ ३८९ ॥
 गुणान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषा वलोत्तमान् ॥ ३९० ॥
 अत्र शुक्तिविधिर्मण्डः प्रस्थपञ्चाढकोन्मितम् ।
 काञ्जिक कुडव दध्नी गुडप्रस्थोऽम्बुमूलकात् ॥ ३९१ ॥
 पलान्यष्टौ शोधितार्द्रात्पलषोडशकं तथा ।
 कणाजीरकसिन्धूत्य हरिद्रामरिच पृथक् ॥ ३९२ ॥
 द्विपल भाविते भाण्डे घृतञ्चाष्टदिनस्थितम् ।
 सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्यं गृह्यते ।
 तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षत्रयोन्मितम् ॥ ३९३ ॥

इति शुक्तिविधिः ।

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनं तथा ।
 शोधनं चात्र सस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ३९४ ॥
 आम्रजम्बूकपित्त्यानां बीजपूरकविल्वयोः ।
 गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ ३९५ ॥
 चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्त्रिडीजलैः ।
 नखं संक्वाथयेदेभिर्भाण्डेन मृण्मयेन तु ॥ ३९६ ॥
 पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।
 गुडपथ्याम्बुना ह्येवं शुद्ध्यते नात्र सशयः ॥ ३९७ ॥

इति नखशुद्धिः ।

गोमूत्रे चालम्बुषके पक्त्वा पञ्चदलीदके ।
 पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ॥ ३९८ ॥

गन्धोग्रा शुध्यते ह्येव रजनी च विशेषतः ॥ ३८८ ॥

इति हरिद्रावचाशुद्धिः ।

मुस्तकान्तु मनाक् क्षुब्ध काञ्चिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीये स्विन्नमातपशोषितम् ॥ ४०० ॥

गुडाम्बुना सिच्यमान भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

आजशौभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुद्धयति ॥ ४०१ ॥

इति मुस्तकशुद्धिः ।

काञ्चिके कथित शैलं भृष्टा पथ्यागुडाम्बुना ।

सिञ्चेदेवं ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ ४०२ ॥

इति शैलजशुद्धिः ।

यथालाभमपामार्गं स्नुह्यादिच्चारलेपितम् ।

वाष्पस्नेदेन सस्नेद्य पूति निर्लोमता नयेत् ॥ ४०३ ॥

दोलापक्व पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि ।

खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहता नयेत् ॥ ४०४ ॥

आजशौभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।

शिशुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।

पचेदेवं विशुद्धश्च मृगनाभिसमो भवेत् ॥ ४०५ ॥

इति खाटासीशुद्धिः ।

तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरञ्चापि सर्पिषा ।

रुधिरेणायस प्राज्यैर्गोमूत्रैर्ग्रन्थिपर्णिकम् ॥ ४०६ ॥

मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ।

ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम् ॥ ४०७ ॥

पीता केतकीगन्धा च लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ४०८ ॥

पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्गुरपक्वं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम् ॥ ४०९ ॥

पक्वञ्च सदलं स्निग्धं हरितव्यति चोत्तमम् ।
 भङ्गे मनागपि न क्षिप्रतस्ति ततः कणाः ॥ ४१० ॥
 मृगशृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ।
 काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ४११ ॥
 स्निग्धाल्पकेशरं त्वस्त्रं शैलजो वृत्तमांसलः ।
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ४१२ ॥
 रेणुका मुद्गमंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ।
 जातीफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ४१३ ॥
 एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गूः श्यामपाण्डुरा ।
 नखमश्वखुर हस्तिकर्णश्चैवात्र शस्यते ।
 एतेषामपरेषाञ्च नवताप्रवरो गुणः ॥ ४१४ ॥
 इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैलम् ।

माषद्रोणं समादाय अश्वगन्धाप्रसारणी ।
 द्विपञ्चमूल्यात्मगुप्ता बलागन्धर्वहस्तकः ॥ ४१५ ॥
 एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणे चतुष्टये ।
 काथमेभिः प्रकुर्वीत चतुर्भागावशेषितम् ॥ ४१६ ॥
 यथ्याह्वदारुकुष्ठैला रास्त्रा मांसी बला वचा ।
 शताह्वा चात्मगुप्ता च अश्वगन्धा च चन्दनम् ॥ ४१७ ॥
 शल्यरुवुकवृक्षान्न त्रूषणागुरुवृश्चिकम् ।
 सिन्धूझवं विदारी च प्रसारणी शतावरी ॥ ४१८ ॥
 वृद्धदारुकातिबला विडङ्गसरलानि च ।
 कल्कैरैतैः पलैर्भागैस्त्रैलाढकसमायुतैः ॥ ४१९ ॥
 क्षीरतुल्यसमायुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नस्ये भोज्ये च पूजितम् ॥ ४२० ॥
 अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपवाहुके ॥ ४२१ ॥

मन्दश्रवणवाधिर्यं कर्णरोगातिपीनसे ।
 हृद्रोगं गृध्रसीञ्चैव आमवातकटिग्रहम् ॥ ४२२ ॥
 जङ्घोरुपादपृष्ठेषु पार्श्वशूलमतीव च ।
 अन्तर्वृद्धप्रण्डवृद्धिञ्च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ ४२३ ॥
 विश्वाचीखञ्जपङ्गूर्वा वातजान् अशीतिं हरेत् ॥ ४२४ ॥
 वलीपलितखालित्यं केशानां पतनं परम् ।
 बलमांसकरञ्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ४२५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिणीनां परं हितम् ।
 हृत्स्थश्चोद्गादिव्यायामैर्भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ४२६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिं निर्मूलतां नयेत् ।
 सर्वातङ्गविनाशाय वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामाषमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४२७ ॥

इति महामाषतैलम् ।

प्रसारणीशतक्वाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।
 जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ कुष्ठचन्दने ॥ ४२८ ॥
 शताह्वा दारुमञ्जिष्ठा रास्ना पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
 वस्तिपानादिभिर्युक्तं मेतन्मारुतरोगनुत् ॥ ४२९ ॥

इति शतप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ।
 तुलां तुला पृथग्वारि द्रोणे पादांशशेषिते ।
 तैलाढकं चतुःक्षीर दधितुल्य द्विकाञ्जिकम् ॥ ४३० ॥
 द्विपलैर्यन्त्रिकक्षार प्रसारिण्यक्षसैन्धवैः ।
 समञ्जिष्ठाग्नियध्याह्नैः पलिकैर्जीवनीयकैः ॥ ४३१ ॥
 शुण्ठ्याः पञ्चपलान् दत्त्वा त्रिंशद्भस्मातकानि च ।
 पचेद्वस्त्रादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥ ४३२ ॥

पुंस्त्वोत्साहस्यतिप्रज्ञा बलवर्णाग्निवृद्धये ।

प्रसारणीय त्रिशतीत्वचं सौवर्चलन्लिह ॥ ४३३ ॥

इति त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुप्तं पचेत्तोयाऽर्मणे शुभे ।

पादशिष्टे सम तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम् ॥ ४३४ ॥

द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकास्तथा ।

चित्रक पिप्पलीमूलं मधुक सैन्धव वचा ॥ ४३५ ॥

शतपुष्पा देवदारु रास्नां वारणपिप्पलीम् ।

प्रसारिण्याश्च जूलानि मांसी भस्मातकं तथा ॥ ४३६ ॥

पचेत्पृथग्निना तैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत् ।

अशीति नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ॥ ४३७ ॥

कुजस्तिमितपङ्कत्व गृध्रसीखञ्जकार्दितम् ।

हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तम्भञ्चाशु नियच्छति ॥ ४३८ ॥

इति कुजप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रामुत्पाद्य शरत्काले प्रसारणीम् ।

शतं ग्राह्यं सहचराच्छतवर्याः शतं तथा ॥ ४३९ ॥

बलात्मगुप्ताश्वगन्धा केतकीनां शत शतम् ।

चतुर्गुणेन तोयेन द्रवैस्तैलाढक पचेत् ॥ ४४० ॥

मस्तुमांसरसं चुक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।

दध्याढकममायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ४४१ ॥

द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपलात्मिका ।

तगरं चन्दनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥ ४४२ ॥

रास्ना सैन्धवपिप्पली मांसी मञ्जिष्ठयष्टिका ।

जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथा पुनः ॥ ४४३ ॥

शतपुष्पा व्याघ्रनख शुण्ठी देवाहमेव च ।

काकोली क्षीरकाकोली वचा भस्मातकं तथा ॥ ४४४ ॥

पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
 नातिपक्वं नातिहीनं सिद्धपूत निधापयेत् ॥ ४४५ ॥
 यत्र यत्र प्रदातव्यं तन्मे निगदतः शृणु ।
 कुजानामथ पङ्कनां वामनानां तथैव च ॥ ४४६ ॥
 येषां शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ॥ ४४७ ॥
 वातशीणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ।
 स्त्रीपदक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ४४८ ॥
 वस्त्रौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ।
 प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ४४९ ॥

इति सप्तशतिका महाप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीपलशतं गुडूचीसहचरं बला ।
 एरण्डमश्वगन्धा च दशमूलीशतावरी ॥ ४५० ॥
 कुट्टयित्वा पलशतं साधयेत् सलिलार्मणे ।
 चतुर्भागावशेषञ्च कषायप्रवतारयेत् ॥ ४५१ ॥
 तैल मांसरसं क्षीरं दधिशुक्तं तथैव च ।
 एतानि समभागानि द्विगुणं चान्नकाञ्जिकम् ॥ ४५२ ॥
 कल्के पेष्याणि भागानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ।
 मागरातिविषा मुस्त शठी चैलम्बुपत्रकम् ॥ ४५३ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठ पुष्कराह्वं ससैन्धवम् ।
 त्र्यषणं कटुकं क्षारं मञ्जिष्ठा कटुका गुरु ॥ ४५४ ॥
 शताह्वा पिप्पलीमूल मांसीचन्दनमेव च ।
 प्रसारणीमूलमपि जीवनीयानि यानि च ॥ ४५५ ॥
 एतैस्तु पलिकैर्भागै स्तैलपात्रे विपाचयेत् ।
 अश्वं वा वातसम्भगं गजं वा जर्जरौकृतम् ॥ ४५६ ॥
 एकाङ्गं क्षवथुं कम्पमपतानकमेव च ।
 हन्यादेतान् गदान् सर्वान् महत्येषा प्रसारणी ॥

बलवर्णकरी ह्येषा नित्यमात्रेयपूजिता ॥ ४५७ ॥

इति महाप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।

सहचरस्य शतं द्वे च शतावर्थ्यश्वगन्धयोः ॥ ४५८ ॥

गुडूचैरण्डमूलानां वानरीक्षुरकस्य च ।

पुनर्नवायाः केतक्याः पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ ४५९ ॥

त्रिफलाचित्रक विल्वं बलातिबलयोरपि ।

शिरौषमूलं पञ्चाश द्राक्षादारु तदंशिके ॥ ४६० ॥

सर्वमेतत् सुसंक्षुध्य कटाहे समधिक्षिपेत् ।

वारिद्रोणे शते क्वाथ्यं दशभागस्थितेन वै ॥ ४६१ ॥

व्यक्ताम्लेनारणालेन द्रोणद्वययुतेन च ।

मस्तुक्षीरेक्षुनिर्यास कागमासरसैस्तथा ॥ ४६२ ॥

आढकाढकसयुक्ते तथा शुक्त्याढकेन च ।

तेन द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ॥ ४६३ ॥

द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ।

भक्तातकं नतं शुण्ठी कृष्णा शट्यभया वचा ॥ ४६४ ॥

बलाप्रसारिणी चैव कणामूलन्तु चोरकम् ।

लवङ्गं शतपुष्पा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ॥ ४६५ ॥

कुष्ठ व्याघ्रनख मांसी सैन्धवं मदन वचा ।

कस्तूर्यगुरुमज्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ॥ ४६६ ॥

तुम्बुरं चन्दनं पूति कङ्कोलं त्रिसुगन्धिकम् ।

पद्मकोत्पलकालीयं दार्व्यग्निसितचन्दनम् ॥ ४६७ ॥

शठी रेणुकशैलीयं श्रीवास कण्डुरं नलम् ।

जातीकोषं वरा भीरु सरलं पद्मकेसरम् ॥ ४६८ ॥

प्रियङ्गुश्रीरतगरं नलिकाजीवनं गणम् ।

लवङ्गं नागपुष्पञ्च तथा कर्पूरमञ्जनम् ॥ ४६९ ॥

कटुकापूगजातीनां फलानि ताडिकीफलम् ।
 भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४७० ॥
 इष्टवर्गरसस्पर्शं गन्धेनापि समन्वितम् ।
 स्वभागशेषं तत्त्रिद्वं तत्तु गुप्तं निधापयेत् ॥ ४७१ ॥
 पानाभ्यङ्गे तथा नस्ये निरुद्धे चानुवासने ।
 एतद्वि वडवाश्वानां किशोराणां यथामृतम् ॥ ४७२ ॥
 एतदेव कुमाराणां कुमाराणां गवामपि ।
 द्वयोऽप्येतन्नरः पीत्वा पुनश्च तरुणो भवेत् ॥ ४७३ ॥
 एतेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 मूले सिक्ताः प्ररोहन्ति सनालकृदपल्लवाः ॥ ४७४ ॥
 अप्रसूता च या नारी सम्यक् पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥ ४७५ ॥
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चापि संसृष्टान् सान्निपातिकान् ॥ ४७६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयत्येव तैलमेतत् प्रयोजितम् ।
 पूर्वस्माद्विशिष्टतरं गन्धहस्तीति लक्षणम् ॥ ४७७ ॥

इति गन्धहस्तीप्रसारिणीतैलम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्था अश्वगन्धाशतं तथा ॥ ४७८ ॥
 केतकीनां शतञ्चैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाढ्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥ ४७९ ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम् ।
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ॥ ४८० ॥
 सुव्यक्तनारणालेन दधिमस्त्वाढकेन च ।
 क्षीरशुक्तेक्षुनिर्यासं क्वागमांसरसेन च ॥ ४८१ ॥
 तैलं द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ।

द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ४८२ ॥
 भस्मातक नत शुण्ठी चित्रकं पिप्पली शटी ।
 वचापृक्काप्रसारिण्यः पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४८३ ॥
 देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ।
 कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी वीरचन्दनशारिवाः ॥ ४८४ ॥
 कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ।
 कर्पूरकन्दुरुनिशालवङ्गध्यामसैन्धवम् ॥ ४८५ ॥
 कङ्गोलनलिकामुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ।
 शटीहरेणुशैलेय श्रीवासञ्च कशेरुकम् ॥ ४८६ ॥
 त्रिफलाकच्छुराभीरु सरलापद्मकेसरम् ।
 प्रियङ्गुश्रीरजलद जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥ ४८७ ॥
 दशमूलाश्वगन्धा च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ।
 भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 आयसे वाथ ताम्रे वा सुष्टुष्टे मृगमयेऽपि वा ॥ ४८८ ॥
 प्रयोगः षड्विधश्चापि रोगार्त्तानां विधीयते ।
 अभ्यङ्गात् त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ॥ ४८९ ॥
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान्नस्यादूर्ध्वं गतास्तथा ।
 आमाशयगते वस्तिर्निरूहः सर्वकायिके ॥ ४९० ॥
 एतद्धि वडवाश्चाना किशोराणा यथामृतम् ।
 एतदेव मनुष्याणा कुञ्जराणां गवामपि ॥ ४९१ ॥
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥ ४९२ ॥
 वृद्धोऽप्यनेन पीतेन पुनश्च तरुणो भवेत् ।
 अप्रसूता च या नारी सा पीत्वापि प्रसूयते ॥ ४९३ ॥
 अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ।
 अशीति वातजान् रोगान् पैत्तिकान् श्लैष्मिकानपि ॥ ४९४ ॥

सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव च ।

एतेनान्धकवृष्णीनां कृत पुसवन महत् ॥

पुष्टिवर्णबलञ्चाशु तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥ ४८६ ॥

इति अष्टादशशतक प्रसारणीतैलम् ।

शरत्सुसम्पक्कसुजातसारप्रसारणीमूलशत विशुद्धम् ।

दशैव मूलानि बलाश्वगन्धा शतावरीसाहचर श्वर्दङ्गा ॥ ४८७ ॥

रास्नात्मगुप्तामृतवृश्चिकाना

शत शतञ्चापि सुकुट्टितञ्च ।

पृथक् पृथक् त्वाढकसन्मिताना

कुलत्पकोलाश्च यवाश्च दद्यात् ॥ ४८८ ॥

द्रोणैस्तु षड्भिर्विपचेज्जलस्य द्रोणावशेषेषु पचेद्भि तत्र ।

तैलाढकं मासरसाढकञ्च दध्याढक क्षीरचतुर्गुणञ्च ॥ ४८९ ॥

शुक्ताढक मूलरसाढकञ्च मस्त्वाढकञ्चाढककाञ्चिकञ्च ।

द्रव्यैः समैरर्द्धपलाशिकैश्च सुसूक्ष्मपिट्टैर्दृष्टदि प्रयत्नात् ॥ ५०० ॥

रास्नाशताह्वाऽगुरुदारुयुक्त मञ्जिष्ठयष्टीमधुकं नताब्दम् ।

मासीवचासैन्धवचित्तकञ्च क्षार यवाना सरलं क्षमिन्नम् ॥ ५०१ ॥

आरुष्करं पुष्करमूलकुष्ठं सपिप्पली पिप्पलीमूलचव्यम् ।

मेदायुगञ्चार्पभका वुभौ च काकोलियुग्मं मरिच त्वगैलम् ॥ ५०२ ॥

शृङ्गीशटी व्याघ्रनख सचोचं पृष्ठागजाह्वा मदन सशुण्ठी ।

सकेशरं चन्दनपत्र चोरं त्रिकण्टशृङ्गाटककोलकञ्च ॥ ५०३ ॥

ऋद्धि सवृद्धि रजनीमृणालं

यवान्यजाजीत्वजमोदकञ्च ।

पञ्चाशतन्तानधिकाश्चतुर्भिः

क्षिप्वा विपाच्यं मृदुनाग्निना च ॥ ५०४ ॥

सम्पूज्य विप्रान् भिषजोऽवतार्य

शान्तिं तथा स्वस्त्यवधार्य कुम्भे ।

क्षिप्त्वा च सम्पूज्य गृहे सुगुप्ते
 तत् स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ॥ ५०५ ॥
 यान्यान्विकारान्विनिहन्ति युक्तं
 नियुज्यते यत्र तथा निबोध मे ।
 ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च
 सङ्कोचितस्नायुशिराश्च कुजाः ॥ ५०६ ॥
 गतिप्रनष्टा विनताश्च खञ्जाः
 सम्यस्थिसम्पीडितभग्नगात्राः ।
 मन्यासु पृष्ठे भुजकण्ठकट्यां
 स्तम्भं नृणां मारुतज निहन्ति ॥ ५०७ ॥
 एकाङ्गसर्वाङ्गजमप्यशेषं
 वातं जयेदर्दितशोथकण्डूः ।
 स्तम्भं जयेच्चापकृताभिधानं
 वाह्यान्तरायामहनुग्रहञ्च ॥ ५०८ ॥
 ये वातसंग्राह्यतिजर्जिताङ्गा-
 विस्त्रिष्टजान्वस्थिकटीकपालाः ।
 सन्ध्युताः स्तब्धतमः शिराश्च
 भवन्ति सर्वेऽपि पुनर्नवास्ते ॥ ५०९ ॥
 स्नायुस्थिसन्ध्यूरुगवातशूल
 शिरोभवं गात्रभवं निहन्ति ।
 कर्मायथार्थप्रभवञ्च शूलं
 सर्वाङ्गमेकाङ्गगमाशु हन्ति ॥ ५१० ॥
 स्त्रीणाञ्च योन्युद्भववस्तिशूलं
 क्रुद्धेन वातेन च रक्तजञ्च ।
 पुंसाञ्च शुक्रक्षयमागते च
 शूलं तथा मेद्वगतं निहन्ति ॥ ५११ ॥

क्षीणेन्द्रिया ये विकलाश्च गद्गदाः
 स्मृत्या विहीनाः पुनरुक्तवाचः ।
 निरुद्धवाचस्त्वथ कश्मला ये
 स्त्रियश्च याः स्युः प्रजया विहीनाः ॥ ५१२ ॥
 दुष्टेन्द्रिया ये पुरुषाश्च तेषां
 प्रसारणी चैव हिता क्रियासु ।
 विशोधयेदार्त्तवशुक्रदोषान्
 प्रजाकरी स्यात् स्मृतिदा प्रदिष्टा ॥ ५१३ ॥
 प्रत्याधानाधानमाहार्त्तिकोष्ठं
 जृम्भोद्गारं कर्णनादं चतश्च ।
 वातोन्मादं वातजापस्मृतिश्च
 शाखावातं गृध्रसीं चापि हन्ति ॥ ५१४ ॥
 रोगान् जयेद्वातभवानशीतिं
 मिश्रांस्तथा वातकफोद्धवाश्च ।
 सेवन्ति ये शूलजितां प्रसारणीम्
 अभ्यङ्गपानाशननस्यवस्त्रिभिः ॥ ५१५ ॥
 भवन्ति ते चाप्यजिताः सदामयैः
 विष्णुर्यथाभूदजितः सुरान्त्रिभिः ॥ ५१६ ॥
 अजिता नामतः ख्याता वातरोगैर्न जीयते ।
 क्षीणजर्जरिताङ्गानां वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥ ५१७ ॥
 प्रसारयति चाङ्गानि तेन प्रोक्ता प्रसारणी ।
 अभ्यङ्गैस्त्वग्गतं हन्ति पाने नाडीगतं तथा ॥ ५१८ ॥
 भोजनेन तु कोष्ठस्थान्नस्येनोर्ध्वगतान् गदान् ।
 अधोगान्वस्तिदानेन सर्वान् हन्ति प्रसारणी ॥ ५१९ ॥
 सकलभुवनरोगानुग्रवीर्यान्निहन्ति
 प्रतिहतविषमाग्नीरूपसम्पत्स्वभावः ।

उपचितसमगात्रः कान्तिलावण्ययुतो

भवाते च बलवान् वा जाठरेऽग्नौ प्रदीप्ते ॥५२०॥

तुरगजवसम स्याद् गृध्रदृष्टिर्वपुष्मान् ।

श्रुतिमयूरसमं स्याद्धारयेत् विश्रुतञ्च ॥

स्मृतिमतिधृतियुक्तः स्पष्टवाक् हृष्टचित्तः ।

स्फुटपटुगुणयुक्तः शुद्धशुक्रः प्रजावान् ॥ ५२१ ॥

विषगदविनिहन्ता यद्वदेवादरः स्यात् ।

पवनगदनिहन्ता तद्वदेवाशु दृष्टिः ॥

अमृतमिव सुराणां नागराज सुधैव ।

भवति च पुरुषाणां तद्वदेतद्वि तैलम् ॥ ५२२ ॥

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागराख्या बला तथा ।

नित्यमाद्रां प्रयोक्तव्या भागतो द्विगुणा मता ॥ ५२३ ॥

इति अजितप्रसारणीतैलम् ।

रसोनकल्कस्वरसेन सिद्ध तैलं पचेद्यस्त्वनिलामयार्त्तः ।

तस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्थौ विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ ५२४ ॥

इति रसोनतैलम् ।

बालमूलकमापीड्य तैलं दध्यन्तकाञ्चिकम् ।

क्षोरञ्चैवाढक दद्यात्पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ५२५ ॥

रास्नाभल्लानदां शिग्रु सैन्धव गजपिप्पली ।

बला चाण्विला शुण्ठी पिप्पली चित्रक वचा ॥ ५२६ ॥

श्वदद्या चेति तत्पक्व वातश्लेष्मामयापहम् ।

ब्रध्मगृध्रसिपङ्गुत्व खञ्जं वै सापतानकम् ॥ ५२७ ॥

कठूरूस्तम्भनं शोष पर्वस्तम्भप्रकम्पनम् ।

हन्याद् गुल्मञ्च वातोत्थ बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥

बन्ध्याना पुत्रदञ्चैव तैलमूलकसाह्वयम् ॥ ५२८ ॥

इति मूलकाद्यं तैलम् ।

द्विशमूलं बला रास्ना चाश्वगन्धा पुनर्नवा ।
 गुडूचेरण्डपूतीकभार्गीट्षकरोहिषम् ॥ ५२८ ॥
 शतावरी सहचरा काकनासा पलोन्मिता ।
 यवमाषातसीकोल कुलत्था' प्रसृतोन्मिता' ॥ ५२९ ॥
 चतुर्द्रोणेऽश्वस पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन तु ।
 तैलाढक समक्षीरं जीवनीयै' पचेच्छनैः ॥ ५३१ ॥
 अनुवासनमेतद्वि सर्ववातविकारनुत् ।

इति दशमूलाद्य तैलम् ।

शत पक्त्वाऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽ'शशेषितम् ।
 विस्राव्य विपचेत्तैलं क्षीर दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५३१ ॥
 कल्कैर्मृणालशालूक विसकिञ्चल्कमालती ।
 पुष्पै' क्ली'वेरमधुक शारिवा पद्मकेसरै' ॥ ५३३ ॥
 मेढा पुनर्नवा द्राक्षा मञ्जिष्ठावृद्धतीक्ष्णै' ।
 एलैलबालुचिफला मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥ ५३४ ॥
 पक्व रक्ताश्रयं वातरक्तपित्तमष्टग्दरम् ।
 हन्यात्पुष्टिवलं कुर्यात् कृशना मासवर्धनम् ॥ ५३५ ॥
 रेतो योनिविकारघ्नं व्रणशोथापकर्षणम् ।
 खण्डानपि वृषान् कुर्यात् पात्राभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५३६ ॥

इति अश्वगन्धाद्य तैलम् ।

शतावरीरसप्रस्थ क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
 तैलप्रस्थ पचेदेभिः समस्तैर्गोमयाग्निना ॥ ५३७ ॥
 शतावरी साशुमती पृश्निपर्णीबिलाद्वयम् ।
 अश्वगन्धा च विल्वञ्च श्वदट्टा पौण्ड्रकं तथा ॥ ५३८ ॥
 निष्कृष्य मूलमेतेषा तस्मिंस्तैले विनिक्षिपेत् ।
 शतपुष्पादेवदारुमासी शैलेयक बला ॥ ५३९ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं मेलाचाशुमती वचा ।

वृद्धिजीवककाकोलि मेदामधुकमुत्पलम् ॥ ५४० ॥
 सर्वमेतत्समाहृत्य कल्कैरक्षसमन्वितैः ।
 पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥ ५४१ ॥
 अङ्गशूल शिरःशूल मेहदण्डापतानकम् ।
 वातरक्त सटाहञ्च वातपित्तादित गदम् ॥ ५४२ ॥
 शोथपाण्ड्वामयप्लीह कामलागरगृध्रसीः ।
 योनिशूलमसृग्दोष माध्मानं विनिहन्ति च ॥ ५४३ ॥
 क्षीणशुक्रौजसा पुसा शस्त बन्ध्यासुतप्रदम् ।
 शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ५४४ ॥

इति शतावरीतैलम् ।

सर्पिस्तैलवसामज्जा पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 स्वेदोऽग्निना निवातञ्च स्थान प्रावरणानि च ॥ ५४५ ॥
 रसः पयामि भोज्यानि स्वादम्ललवणानि च ।
 वृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ५४६ ॥
 हनुस्तम्भादिताक्षेप पक्षघातापतानकाः ।
 कालेन महता वाता यन्नात्सिद्ध्यन्ति वा न वा ॥ ५४७ ॥
 नवान् बलवतश्चैतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ५४८ ॥
 विसर्पदाहकृक्सङ्ग मूर्च्छारूच्यग्निमार्दवैः ।
 क्षीणमांसबल वाता हन्युः पक्षवधादयः ॥ ५४९ ॥
 क्षीण सुप्तत्वच भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ।
 रुजार्तिमन्तञ्च नरं वातव्याधिविनाशयेत् ॥ ५५० ॥
 अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।
 वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीनरोगः समाः शतम् ॥ ५५१ ॥

अथ अर्दितनिदानमाह ।

उच्चैर्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।

हसतो जृम्भतो भारा द्विषमाच्छयनासनात् ॥ ५५२ ॥

शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिगः ।

अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दित जनयत्यतः ॥ ५५३ ॥

वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।

शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ५५४ ॥

ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना ।

तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविशारदाः ॥ ५५५ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्च स्यान्नविविधं तत् समासतः ।

लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरण हनुवाग्ग्रहः ।

ओष्ठयोः श्वयथुः शूलमर्दिते वातजे भवेत् ॥ ५५६ ॥

पीतमास्य ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ।

गण्डे शिरसि मन्याया शोथः स्तम्भः कफात्मके ॥ ५५७ ॥

भाविनो लक्षणं तस्य वेपथुर्नेत्रमाविलम् ॥ ५५८ ॥

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।

न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५५९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलवस्ति च ।

उपनाहाश्च शस्यन्ते नावनं वस्त्रयोऽर्दिते ॥ ५६० ॥

दशमूलौकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।

बलया पञ्चमूलं वा क्षीरं वातात्मके हितम् ॥ ५६१ ॥

मासपिष्टकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्दिती ।

क्षीरं मासरसैर्भुक्त्वा दशमूलौरसं पिबेत् ॥ ५६२ ॥

वस्तावभ्यङ्गनस्ये च स्नेदयेत्तत्परः पुमान् ।

पिबेदुपरि भुक्त्वाज्य मर्दितं स व्यपोहति ॥ ५६३ ॥

अर्दिते पित्तजे शीतान् स्नेहांश्चैव विनिर्दिशेत् ।

घृतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरसेकान्तथैव च ॥ ५६४ ॥

जिह्वीभूताननो मूको दाहवान्योऽर्दिती भवेत् ।
 कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् ॥ ५६५ ॥
 शिरसो रेचनं कार्यं द्रव्यैः पित्तहरैस्तथा ।
 सतीक्ष्णनस्यपानेन पुराणस्यैव सर्पिषः ॥ ५६६ ॥
 श्लेष्मभागे क्षयं नीते बृहणैः समुपाचरेत् ।
 अर्दिते शोथसयुक्ते वमन सम्प्रशस्यते ॥ ५६७ ॥
 दाहेन च समायुक्ते शिरसा रक्तमोक्षणम् ॥ ५६८ ॥
 रसोनकल्का तिलतैलमिश्रं खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
 तस्यार्दित नाशमुपैति शीघ्रं बृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ५६९
 दशमूलोरसक्षीर जीवनीयविपाचितम् ।
 तैल हन्यर्दित तस्य पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५७० ॥

इति दशमूलाद्य तैलम् ।

सदृणमहापञ्चमूलमाहृत्य, द्विगुणोदके क्षीरे निष्कृष्य,
 क्षीरावशिष्टमवतार्य, विस्त्राय, तैलप्रस्थेन सहोन्मिश्र्य, पुन-
 रग्नावधिमृत्य, विपाचयेत्, ततस्तेलानुगतमवतार्य, शीती-
 भूतमश्नीयात्, तदेतत् क्षीरतैलम् अर्दिताना पानादिषु प्रयो-
 ज्यम् । इति क्षीरतैलम् ।

वातव्याधिविधान मिहैकुर्थ्याद्विचक्षणः ।

अथ गृध्रसीनिदानम् ।

स्फिक्पायूरुक्कटौष्ठ जानुजङ्घापदं क्रमात् ।
 गृध्रसीस्तम्बरुक् तोदैर्गृह्णाति स्यन्दते मुहुः ।
 वातादातकफाभ्या सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ॥ ५७१ ॥
 वातजाया भवेत् तोदो देहस्यातीव वक्रता ।
 जानुजङ्घोरुसन्धीना स्फुरण स्तब्धता भृशम् ॥ ५७२ ॥
 वातश्लेष्मोद्भवायान्तु स्तैमित्य वक्त्रिमार्दवम् ।
 तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ५७३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वत्राकर्षणं कूर्याद् दूचदीपनपाचनम् ।
तप्ततैलेष्टकास्त्रेदमर्दनं चोपनाहनम् ॥ ५७४ ॥
गृध्रस्यानन्तरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामदीप्ताग्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ५७५ ॥
आदौ वस्त्रिविधिं कुर्याद्यावद्दूर्ध्वं न शुद्धयति ।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येव हुतं यथा ॥ ५७६ ॥
दशमूलौबलारास्त्रा गुडूचीविश्वभेषजम् ।
पिवेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ५७७ ॥

इति रास्तादशमूलम् ।

पञ्चमूलौकषायन्तु सुखोष्णं त्रिवृतायुतम् ।
गृध्रसीं गुल्मशूलञ्च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५७८ ॥
द्वित्रिस्थानेषु गृध्रस्या शिरा प्रच्छन्नवेधिताम् ।
गुञ्जाकल्मेन लिप्ता च सद्यस्त्यजति वेदनाम् ॥ ५७९ ॥
यद्येवं तथापि ग्रन्थान्तरमवलोकनौयम् ।
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ५८० ॥
तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्गं रसं सचुक्रं सगुडं पिवेद्वा ।
कटूरुष्टत्रिकगुल्मशूलं गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ ५८१ ॥
विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्या परमौषधम् ॥ ५८२ ॥
पञ्चमूलौकषायन्तूरुवुतैलत्रिवृद्युतम् ।
गृध्रसीगुल्मशूलञ्च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५८३ ॥
भेषजशृङ्गीविडङ्गानि श्वदद्या चाश्वगन्धजम् ।
एरण्डमूलविल्वञ्च बृहतीकण्टकारिका ॥ ५८४ ॥

कषायोरुवुकोपेतः पीतो वङ्गणवस्तिजम् ।

शूल गृध्रसीज हन्ति चिरकालानुबन्धि वा ॥ ५८५ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।

दीर्घकालोत्थिता हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ५८६ ॥

सिंहास्यशुण्ठीकृतमालकानां पिवेत्कषाय रुवुतैलमिश्रम् ।

यो गृध्रसीनष्टगतिश्च सुप्तः स वीतरुक् स्यात्तु किमत्र चित्रम् ॥ ५८७ ॥

अस्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डफलमिश्रिताम् ।

यवागूं गृध्रसीखिन्नः शीघ्रमाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ५८८ ॥

बृहन्निम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेषितम् ।

पीत तन्नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ५८९ ॥

शेफालिकादलैः काथो मृद्वग्निपरिपाचितः ।

दुर्वार गृध्रसीरोगं पीतमात्रश्च संहरेत् ॥ ५९० ॥

तगरस्य शिफा साङ्गं पिष्ट्वा तक्रेण यः पिवेत् ।

रिङ्गणानिलरोगस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५९१ ॥

शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्टाभ्यां पायसं पचेत् ।

भक्षितं तत्कटीशूलं गृध्रसीं हन्यसशयम् ॥ ५९२ ॥

वापनादिक्रियायोगैर्यदि शान्तिं न याति सा ।

तदा कर्त्तव्यमेवन्तु व्यर्थेनादि चिकित्सकैः ॥ ५९३ ॥

गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घाया स्नेहस्नेदे कृते भिषक् ।

पद्म्या समर्दितायाञ्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५९४ ॥

अवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठाया शनैः शनैः ।

ज्ञात्वा समुद्रता ग्रन्थि कण्डराया व्यधेच्छिराम् ॥ ५९५ ॥

ता शस्त्रेण विदार्याशु सवालाङ्गुरसन्निभाम् ।

समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिम्पेद्यश्चाह्वचन्दनैः ॥ ५९६ ॥

विध्याच्छिरामेव वस्त्रेरधस्ताच्चतुरङ्गुले ।

यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत्यादकनिष्ठिकाम् ॥ ५९७ ॥

रास्नायास्तु पलञ्चैक पञ्चकर्षाणि गुग्गुलोः ।

सर्पिषा वटिका कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ५८८ ॥

इति रास्नादिगुग्गुलु ।

पथ्याविभीतामलकी फलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पल कषाणां द्रोणे जले मस्थितमेकरात्रम् ॥ ५८९ ॥

अर्द्धावशेष कथितं कषाय भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लोहे ।

अमूनि पश्चादवतार्य दद्यात् द्रव्याणि सञ्चूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥ ६०० ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्र हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥ ६०१ ॥

निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगा-

स्तद्व्याधितान् गृध्रसिखञ्जिताश्च ।

प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्वकण्डूमपि वातरक्तम् ॥ ६०२ ॥

पथ्याह्वयो गुग्गुलुरेष नान्ना

ख्यातं क्षितौ चाप्रमितप्रभावः ।

बलेन नागेन्द्रबल मनुष्यं

जवेन कुर्याद्द्वयतुल्यवेगम् ॥ ६०३ ॥

आयुः प्रकर्षं विदधाति सद्यः

चक्षुर्बल पुष्टिकरो विषघ्नः ।

क्षतस्य सन्धानकरो विशेषात्

रोगेषु शस्तः सकलेषु चैव ॥ ६०४ ॥

इति पथ्याद्यो गुग्गुलु ।

पचेद्दृताढकं क्वाथे लशुनस्याढकोद्भवे ।

कर्षं चव्याग्निक्वणाना पलिके विश्वहिङ्गुनी ॥ ६०५ ॥

लवणांश्च पृथक् पिष्ट्वा पलार्द्धं चान्धवेतसम् ।

गृध्रसीवातरुग्गुल्म पक्षाघातनिवारणम् ॥ ६०६ ॥

इति लघुनाद्य घृतम् ।

वाजिगन्धाबलाविल्व दशमूलाम्बुसाधितम् ।

गृध्रस्या तैलमैरण्ड पर वस्तौ प्रयोजयेत् ॥ ६०७ ॥

इति अश्वगन्धाद्य तैलम् ।

शिशपात्वक् तुलां क्षुप्तां जलद्रोणद्वये पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टञ्च पूत लेहञ्च कारयेत् ॥ ६०८ ॥

पायस सहविथान्न तत्कर्षेण च मिश्रितम् ।

भक्षयेदेकविंशहं गृध्रसीनाशनं परम् ॥ ६०९ ॥

द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्त्रकात् ।

द्वे द्वे भस्मातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाढके ॥ ६१० ॥

आरणालात्पचेत्प्रस्थ तैलस्यैरण्डजस्य च ।

गृध्रस्यूरुग्रहांश्चापि सर्ववातविकारनुत् ॥ ६११ ॥

इति सैन्धवाद्य तैलम् ।

खदंष्ट्रा स्वरस तैल क्षीराढकसमन्वितम् ।

शृङ्गवेरपलान् पञ्च विंशद्गुडपलानि च ॥ ६१२ ॥

सिद्धमेकत्र तत्तैल गृध्रस्या पाटकम्पने ।

कटौष्ठग्रहे शोथे शस्त वातविकारिणाम् ॥ ६१३ ॥

बन्ध्याना गर्भजनन रेतोदोषापकर्षणम् ।

वस्तौ पाने हितञ्चैव विशेषात् मूत्रकुच्छिणाम् ॥ ६१४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्गृहित वातव्याधिनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ वातरक्तनिदानमाह ।

लवणाम्लमधुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलत्यमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।

दध्यारणालसौवीर चुक्रतक्रसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध दिवास्त्रप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां दुःखितानाञ्च कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

हस्तश्रोत्रैर्गच्छतश्चाश्रुतश्च विदाह्यन्न सविदाहाशनस्य ।

क्षतस्त्रं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चैयते तु ॥ ४ ॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं नवा काश्यं स्पर्शान्नत्वं क्षतेऽति रुक् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्य सदनं पिडकोद्गमः ॥ ६ ॥

जानुजङ्घोरुकाद्यसं हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥

कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासक्तत् ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

वाताधिकेऽधिकं तत्र शूलं स्फुरणं तोदनम् ।

शोथस्य रूक्षकृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः ॥ ९ ॥

धमन्यङ्गुलीसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥

रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ ११ ॥

पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

स्यर्शक्षमत्वं रुग्दाहः शोफः पाको भृशोष्णता ॥ १२ ॥
 कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्व शीतता ।
 कण्डूर्मन्दा च रुग्दन्द्वा सर्वलिङ्गञ्च सङ्गरे ॥ १३ ॥
 उपद्रवैर्यच्च जुष्ट प्राणमासक्षयादिभिः ।
 पाक् स्थित्वा पाणिपादेषु कृत्स्नदेहं विसर्पति ॥ १४ ॥
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचित् हस्तयोरपि ।
 आखोर्विषमिव क्रुद्ध तद्देहमनसर्पति ॥ १५ ॥
 आजानुस्फुटितं यच्च भिन्न प्रसृतञ्च यत् ।
 वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं सवत्सरोत्थितम् ॥ १६ ॥
 अस्त्रप्लारोचकश्वास मासकोद्यशिरोग्रहाः ।
 मन्मूर्च्छा मन्दरुक् लक्षणा ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥ १७ ॥
 हिक्कापाङ्गुल्यवोसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
 अङ्गुलीवक्रतास्फोट दाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ १८ ॥
 एतैरुपद्रवैर्युक्तो मोहेनैकेन चापि यत् ।
 तमसाध्यमिति प्राहुर्वातरक्त विचक्षणाः ॥ १९ ॥
 अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
 एकदोषानुग साध्यं नव याप्यं द्विदोषजम् ॥
 त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २० ॥
 वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
 अल्पाल्प रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथा बलम् ॥ २१ ॥
 उग्राङ्गदाहतोदेषु जलौकाभिविनिर्हरेत् ।
 तुम्बीशृङ्गैश्चिमिचिमा कण्डूरुग्वेदनान्वितम् ॥ २२ ॥
 प्रच्छन्नैर्न शिराभिर्वा देशदेशान्तरं व्रजेत् ॥ २३ ॥
 अङ्गे स्नाने तु न स्राव्य रुद्धं वातोत्तरञ्च यत् ।
 गम्भीरं श्वययुं स्तम्भ कम्पग्लानि शिरामयान् ॥ २४ ॥
 ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक् क्षयात् ।

खञ्जादीन् वातरोगांश्च मृत्यु वात्यवशेषितम् ॥ २५ ॥
 कुर्यात्तस्माद्यन्त्राणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरितम् ।
 विरेचयेच्च पित्तादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ॥ २६ ॥
 रुक्षैर्वा मृदभिः शूलममलकवस्त्रिकर्म च ॥
 न हि वस्त्रिमम किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिप्रेक्षोपनाहनैः ।
 विरेकाऽऽस्थ्यपनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ २८ ॥
 टिवास्त्रप्लव्धम ताप व्यायाम मैथुन तथा ।
 कटूणां गुर्जभिष्यन्दि तवणाञ्च विवर्जयेत् ॥ २९ ॥
 पुराणयवगोधूमा नीवाराः शालिषष्टिकाः ।
 भोजनाय रक्तार्थं तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ॥ ३० ॥
 आढक्य शण्णजा मुद्गा मसूराश्च मकुष्ठकाः ।
 सूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ३१ ॥
 सुनिषस्त्रकवेचाश्च काकमाची शतावरी ।
 वास्तूकोपोदकौशाक शक मौवर्चल तथा ॥ ३२ ॥
 घृतमासरसैर्भृष्टं शकसात्मनाय दापयेत् ॥ ३३ ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपचरेत् ॥ ३४ ॥
 हित गोधूमचूर्णैर्वा क्वागक्षीरघृतप्लुतैः ।
 लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वज्रष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३५ ॥
 क्षीरपिष्टातसौलेपाद्वर्द्धमानफलेन वा ॥ ३६ ॥
 उभे शताह्वे मधुकं बला च प्रियालकञ्चापि कशेरुकञ्च ।
 घृत विदारि च सितोत्पलञ्च युञ्ज्यात्प्रदेह पवने सरक्ते ॥ ३७ ॥
 रास्नागुडूचीमधुकं पले द्वे सजीरकं सार्धपकं पयश्च ।
 घृत सुसिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिनात्तं प्रणुटेत् प्रदेहम् ॥ ३८ ॥
 वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामिरण्णतैलेन पिवेत्कषायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ३९ ॥

त्रिवृद्धिदारौक्षुरकः काथो वातास्रनाशनः ॥ ४० ॥

गुडूच्याः स्वरस कल्क चूर्णं वा काथमेव वा ।

प्रभूतकालमासेवी मुच्यते वातशोणितात् ॥ ४१ ॥

अमृतानागरधान्यक कर्षत्रितयेन पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरक्तवातं सामं कुष्ठान्यशेषेण ॥ ४२ ॥

वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या जम्घ्वा पिवेच्छिन्नरुहाकषायम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णमाजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

गुग्गुल्वमृतवल्लीभिर्द्राक्षा लुङ्गरसेन वा ।

त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिका कोलसन्मिता ॥ ४५ ॥

भक्षयेन्मधुनाऽलोच्य शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् ।

पादस्फोटं महाघोरं स्फोटं सर्वाङ्गजञ्च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु ह्यसाध्यं वातशोणितम् ॥ ४६ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

माहिषं नवनीतन्तु फलिनीपरिमिश्रितम् ।

गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा त्रीरेण लवणेन च ॥ ४७ ॥

तदेकत्र समालोच्य वज्जिना तापयेच्छनैः ।

गात्रमुद्वर्तयेत्तेन देहस्फुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

धृतेन वातं सगुढा विबन्ध पित्तं सिताब्द्या मधुना कफञ्च ।

वातास्रमुग्रं क्वृत्वैलमिश्रा शुण्ठग्रामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥

सिंहास्य पञ्चमूल छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरकाथः ।

एरण्डतैलरामठ सैन्धवचूर्णान्वितः पीतः ॥ ५० ॥

शमयति वातरक्तं तथामवातं कटौशूलम् ।

भूतपुरीषविबन्धं ब्रध्मविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्वहस्तवृषगोक्षुरकामृतानां
मूल बलेक्षुरकयोश्च पचेत्तु धीमान् ।
वातासृगाशु विनिहन्ति चिरप्ररूढ-
माजानुगस्फुटितमूर्ध्निगतं तु धीमान् ॥ ५२ ॥
पिप्पलीवर्धमान वा सेव्या पथ्या गुडेन वा ।
कोकिलाक्षामृता क्वाथे पिबेत् कृष्णां यथाबलम् ॥ ५३ ॥
मधुकाहिगुण तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।
तद्यथाग्निबलं पेयं वातरक्तरुजापहम् ॥ ५४ ॥
त्रिफला निखमस्त्रिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ।
वत्सादनी दारुनिशा कषायं नवकार्षिकम् ॥ ५५ ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठ कषालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ ५६ ॥
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्थ्योऽयं नवकार्षिकः ॥

इति नवकार्षिककाण्डः ।

कर्षादौ तु पलं यावद्दद्याद्दशगुणं जलम् ।
ततस्तु कुडव यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥
विरेचनेष्टं तक्षीरपानैः सेकैः स्खस्तिभिः ।
शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५८ ॥
रक्तोत्तरं क्षीरघृतमधुकोशीरवारिभिः ।
लेपन शाल्मलीकल्कमाविक्षीरेण संयुतम् ॥ ५९ ॥
सेचन वा प्रकर्तव्यमाविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ।
सहस्रशतधीतेन घृतेन रुधिरोत्तरे ॥ ६० ॥
लेपनं शुष्कशीतेन घृतसर्जरसेन वा ।
सरागे सरुजे दाहे रक्त विस्त्राव्य लेपयेत् ॥ ६१ ॥
तिलाः प्रियालं मधुकं विषं मूलञ्च वेतसाम् ।

सष्टतः पयसा पिष्ट. प्रलेपो रागदाहनुत् ॥ ५२ ॥

पित्तोत्तरे तु काश्मर्यद्राक्षारग्वधचन्दनैः ।

मधुकक्षीरकाकोली युक्तैः काथ सुशीतलम् ॥

शर्करामधुसयुक्त वातरक्ते पिवेन्नरः ॥ ६३ ॥

पटोलत्रिफलाभीरु गुडूची कटुरोहिणी ।

काथः पित्ताधिके शस्तः शर्करामधुसयुतः ॥ ६४ ॥

वमन मृदुनात्यर्थं स्नेहसेकैर्विलङ्घनम् ।

कोष्णाः सेकाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ६५ ॥

तैलमूत्रसुरायुक्तैः परिषेकः सदा हिता ।

गौरसर्पपक्वलेन प्रदेहो वातरक्तहा ॥ ६६ ॥

शिशुवरुणस्य कल्को धान्यास्त्वेनानिलार्तिजिल्लेपात् ।

भवति नवेति च कल्को न विधेयः सिद्धियोगेऽस्मिन् ॥ ६७ ॥

कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेप्यो वाजिगन्धातिलोज्ज्वलः ।

लेपः सर्पपनिम्बार्कं हिमालाक्षारतिलैर्हितः ॥ ६८ ॥

गृहधूमवचाकुष्ठ शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्धातरक्ते चाथ कफोत्तरे ॥ ६९ ॥

अमृत कटुकायष्टौ शुण्ठीकल्क समाक्षिकम् ।

गोमूत्रपीत जयति सकफ वातशोणितम् ॥ ७० ॥

धात्रीहरिद्रामुस्ताना कषाय वा समाक्षिकम् ।

ससर्गे सन्निपाते च क्रियामन्यविमिश्रिताम् ॥ ७१ ॥

बलामतिबला मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।

काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्त्रा मृद्वीञ्च पेषयेत् ॥ ७२ ॥

घृतं चतुर्गुण क्षीर तैः सिद्ध वातरक्तनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामला दाहनाशनम् ॥ ७३ ॥

इति बलाष्टतम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।

क्षीरतुल्यं घृतं सिद्धं वातशोणितनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति शतावरौघृतम् ।

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वात तथा रक्तं कुष्ठ जयति दुस्तरम् ॥ ७५ ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधम् ।

मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहर परम् ॥ ७६ ॥

आमवातास्रवातादीन् कृमिकुष्ठव्रणानपि ।

अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥ ७७ ॥

इति अमृतादिघृतम् ।

अमृतास्वरसविपक्वं सर्पिस्तत्कल्कसाधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तमुत्तानं चावगाढञ्च ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयममृतादिघृतम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कल्कानष्टौ पलानि च ॥ ७९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठनाशनम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ८० ॥

इति गुडूचीघृतम् ।

अमृतामधुकं द्राक्षा त्रिफलानागरं बला ।

वासारग्वधवृक्षीर देवदारुत्रिकण्टकम् ॥ ८१ ॥

कटुकासवरीकृष्णाकाशमर्यस्य फलानि च ।

रास्नाक्षुरकगन्धर्ववृद्धदारुघनोत्पलैः ॥ ८२ ॥

कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।

धात्रीरससमो देयो वारिन्निगुणसयुतः ॥ ८३ ॥

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञात भोज्ये पाने च शस्यते ।

बहुदोषोत्थितं वात रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥ ८४ ॥

उत्तानं चापि गम्भीरं द्विकजङ्घोरुजानुजम् ।
 क्रोष्टुशीर्षं महाशूले आमवाते सुदारुणे ॥ ८५ ॥
 दाहरोगोपसृष्टस्य वेदना चातिदुस्तराम् ।
 मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तं ग्रमेहं विषमज्वरम् ॥ ८६ ॥
 एतान् सर्वान्निहन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।
 सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ८७ ॥
 अश्विभ्या निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इति अमृताद्य घृतम् ।

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्य विपाचयेत् ॥ ८८ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्नतिमान् भिषक् ।
 कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ च यत् ।
 शतावरीवयस्या च मधुक नीलमुत्पलम् ॥ ९० ॥
 अश्वगन्धा च मूलानि स्थिरा कटुकरोहिणी ।
 ऋद्धिर्हृदिस्तथा मेदे श्वदंष्ट्रा हृहतीद्वयम् ॥ ९१ ॥
 गुडूचीफलिनौरास्त्रा वामकं चापि सहरेत् ।
 तटेकत्र ससैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ९२ ॥
 पानाभ्यञ्जनतस्थेषु परिषेके च दापयेत् ।
 वातरक्तं सशोधाढ्यं सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥ ९३ ॥
 खञ्जोरुस्तम्भवातञ्च रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 वातकृच्छ्रं बहुविधं गृध्रसीं वातकण्टकम् ॥
 नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ९४ ॥

इति महागुडूचीघृतम् ।

शारिवासर्जमञ्जिष्ठा यष्टीसिक्थैः प्रयोन्वितैः ।
 तैश्च पक्ता प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं वातरक्तनुत् ॥ ९५ ॥

शारिवासर्जध्याह्न मधूच्छिष्टैः पयोन्वितैः ।

सिद्धमैरण्डतैलं वा वातरक्तरुजापहम् ॥ ८६ ॥

अपूतमयितस्यास्य पिण्डतैलस्य योगतः ॥ ८७ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

तुला पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।

क्षीरद्रोणन्तु ताभ्याञ्च पचेत्तैलाढकं शनैः ॥ ८८ ॥

कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठा जीवनीयगणैस्तथा ।

कुष्ठैलागुरुमृद्वीका मांसीव्याघ्रनख नखी ।

हरेणुश्रावणीव्योषं शताह्वा शृङ्गिशारिवा ॥ ८९ ॥

त्वक्पत्रा गुरुविक्रान्ता स्थिरा तामलकी तथा ।

नतं केसरङ्गीवेरं पद्मकोत्पलचन्दनम् ॥ ९० ॥

सिद्ध कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।

सेव्य वातास्रजान् हन्ति सर्वधात्वन्तराश्रितान् ॥ ९१ ॥

धन्यं पुंसवने स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।

स्वेदकण्डुरुजायास शिरःकम्पामयार्दितान् ॥ ९२ ॥

हन्याद् ब्रणक्षतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

गुडूचीमधुकं ऋक्षपञ्चमूली पुनर्नवा ।

रास्नामैरण्डमूलञ्च जीवनीयानि लाभतः ॥ ९३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्वलापञ्चशतं भवेत् ।

कोलान्विल्वयवान्माषान् कुलुथाश्चाढकोन्मितान् ॥ ९४ ॥

काश्मर्याणाञ्च शुष्काणां षोडशद्रोणवारिणि ।

साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् ॥ ९५ ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिष्टा त्रिपलिकांश्चैव चन्दनोशौरकेशरम् ॥ ९६ ॥

पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिका ।

मञ्जिष्ठार्द्धपलञ्चैव तत्सिद्धं सर्वयौगिकम् ॥ १०७ ॥

वातरक्ते क्षते क्षीणे भारार्त्ते क्षीणरेतसि ।

वेपथी क्षिप्तभग्नानां शस्तमेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

योनिदोषमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ।

हन्त्यात् पुंसवनञ्चैव तैलाग्रममृताह्वयम् ॥ १०९ ॥

इति अमृताह्वय तैलम् ।

शुद्धां पचेन्नागवलां तुलान्तु जलार्मणे पादकषायसिद्धम् ।

पाच्यन्तु तैलाढकमत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितन्तु ॥ ११० ॥

नत सयष्टीमधुक सकल्कं दत्त्वा पृथक् पञ्चपलं विपक्वम् ।

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं वस्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ १११ ॥

दशाहयोगेन करोत्यरोग पीतञ्च तैलोत्तममश्विजुष्टम् ॥

इति नागवलातैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।

दशपाक भवेत्तेन वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११२ ॥

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।

रेतोयोनिविकारघ्न मेतद्वातविकारनुत् ॥ ११३ ॥

इति दशपाकबलातैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरं समं पचेत् ।

सहस्रशतपाके वा वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११४ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रबोधनम् ।

जीवनं बृंहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ११५ ॥

बलातैलसहस्रेण तथा पाकसहस्रकम् ॥ ११६ ॥

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुक्ममूलञ्च तथा प्रगृह्य ।

दत्त्वा पल षोडशकञ्च शुण्ठ्याः सङ्कुप्य सम्यग्विपचेद्दण्डेऽपाम् ॥ ११७ ॥

पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत्तु ।

एरण्डतैलं कुडवं च दद्यात्तथा त्रिवच्चूर्णपलानि पञ्च ॥ ११८ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं वा ।
 पलत्रयं तृषणचित्रकाणि सिन्धूत्यभक्तातविडङ्गकानि ॥ ११८ ॥
 कर्षं तथा माञ्जिकधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।
 चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्य शीते खादेन्नरः कर्षसमप्रमाणम् ॥ १२० ॥
 वातास्रजं वृद्धिगदश्च सर्वं जयत्यवश्यं त्वथ गृध्रसौष्ठवं ।
 जङ्घोरुष्टत्रिकवस्तिजश्च तथामवातं प्रवलं जयेत् ॥ १२१ ॥

इति पुनर्नवागुग्गुलुः ।

चत्वारो ज्ञापका ह्येते मध्यमेऽष्टौ च माषकाः ।
 अष्टौ द्वादशकाः प्रोक्ताः वैद्यैर्विज्ञायते त्रिधा ॥
 संसरत्वादगुरुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १२२ ॥
 प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च ह्यर्धप्रस्थान्तु गुग्गुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १२३ ॥
 सर्वमेकत्र सङ्गुह्य क्वाथयेत्स्वर्मणेऽम्भसि ।
 पादशेषं परिस्नाप्य कषायं ग्राहयेद्विषक् ॥ १२४ ॥
 पुनः पचेत्कषायान्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ।
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ १२५ ॥
 ततश्चार्धपलं चूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति ।
 कर्षन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १२६ ॥
 तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवीर्णे प्रक्षिपेद्बुधः ।
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा खादेत्कर्षप्रमाणतः ॥ १२७ ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ।
 कुष्ठत्रणं प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥ १२८ ॥
 आठ्यवातश्च श्वयथुः सर्वानेतान् व्यप्रोहति ।
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ॥ १२९ ॥
 इति अमृतागुग्गुलुः ।

द्विप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकान्तु गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥ १३० ॥
 सर्वमेकत्र सङ्गुल्य साधयेत्त्वर्मणेऽभसि ।
 पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १३१ ॥
 दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वाफलत्रिकम् ।
 गुडचीत्वग्बिडङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितम् ॥ १३२ ॥
 त्रिवृता कर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे चोष्णे क्षिपेत्तत्र त्वमृतां गुग्गुलुं परम् ॥ १३३ ॥
 ततो यथाबलं खादेदन्तपित्ती विशेषतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १३४ ॥
 कुष्ठव्रण प्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।
 नाद्याव्यवात श्वयथुं हन्यात्सर्वाभयांस्तथा ॥ १३५ ॥
 अश्विभ्यां निर्मितो ह्येष ह्यमृताद्यस्तु गुग्गुलुः ॥

इति अमृताद्यो गुग्गुलुः ।

चित्रकं त्रिफलानिम्ब पटोलमधुयष्टिका ।
 वराङ्ग केसरश्चैव जीवन्ती चान्त्ववेतसम् ॥ १३६ ॥
 रामसेनकदार्व्यला मुस्ता पर्पटकं तथा ।
 तुल्यकं कटुका भार्गी चव्यं पद्मकदीप्यकौ ॥ १३७ ॥
 पिप्पलीमरिच दन्ती शटी शुण्ठी सपुष्करम् ।
 विडङ्ग पिप्पलीमूल जीरकं देवदारु च ॥ १३८ ॥
 पद्मक कटुक रास्ना दुरालम्भामृता त्रिवृत् ।
 लतातुरुष्कतालीशी वृक्षान्त्वलवणत्रयम् ॥ १३९ ॥
 धान्यकं वाजमोदा च कारवी धातुमाक्षिका ।
 जातीफलं तुगाचीरौ वाजिगन्धा च दाडिमम् ॥ १४० ॥
 कङ्गोलकमुशीरश्च द्विचारामलकं तथा ।
 एतानि पलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४१ ॥
 गिरिजस्य पलान्यष्टौ द्विपलश्चैव गुग्गुलोः ।

प्रस्थमेकं सितायाश्च घृतस्य कुडवं तथा ॥ १४२ ॥
 गिरिजेन समं लोहं प्रस्थार्धं माक्षिकस्य च ।
 सर्वमेकत्र सन्मिश्र्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १४३ ॥
 वातव्याधिमूरुस्तम्भमर्दितं गृध्रसीं तथा ।
 विद्रधिं श्लैपदं गुल्मं पाण्डुरोगं हलीकमम् ॥ १४४ ॥
 क्षतक्षयमपस्मार मन्त्रवृद्धिञ्च नाशयेत् ।
 अरोचकं पार्श्वशूलमुदरञ्च भगन्दरम् ॥ १४५ ॥
 हृद्रोगशूलनुत्कम्पविषमज्वरनाशनम् ।
 वर्षोपयोगात् कुरुते बलीपलितनाशनम् ॥ १४६ ॥
 उरः क्षतञ्च यात्रोगान् मुखरोगांश्च दारुणान् ।
 आशयेद् गुटिकाञ्चापि चूर्णं पाणितलोन्मितम् ॥ १४७ ॥
 विविधान्नानि भुञ्जीत यथेष्टञ्च यथासुखम् ।
 रसैर्मासैश्च यूपैश्च क्षीरैर्द्राक्षां शुभां पिवेत् ॥ १४८ ॥
 मेधां सञ्जनयेद्दीप्तिं जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
 बन्ध्यानां पुत्रदा श्रेष्ठा शुक्रवृद्धिकरा परा ॥ १४९ ॥
 गुटिका भास्करी नान्ना प्रोक्ता देवेन शम्भुना ।
 प्रमेह रक्तपित्तञ्च सामवातमहाक्षयम् ॥ १५० ॥
 नाडीव्रणांश्च घोरांश्च ह्यपचीञ्च अणाशयेत् ।
 श्वयथुञ्च शिरोरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ १५१ ॥
 धात्विन्द्रियबलक्षीणो हतभो हतपौरुषः ।
 भवेदनेन युक्तो ना बलधातुपराक्रमैः ॥
 दृष्टिपुष्ट्या स युक्तश्च निर्विकारो निरामयः ॥ १५२ ॥
 अग्निदौमित्युतो हृष्टो दौर्घायुः पुरुषो भवेत् ।
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥
 कफरोगाश्च ये केचिद् इन्द्रजं सन्निपातजम् ॥ १५३ ॥
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति भास्करेण तमो यथा ।

रोगविद्राविणी प्रोक्ता गुटी सूर्यप्रभा मता ॥ १५४ ॥

इति सूर्यप्रभागुटिका ।

वरमहिषलोचनोदर सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।
 प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणम् ॥ १५५ ॥
 द्वात्रिंशच्छिन्नरुहा पलानि देयानि यत्नेन ।
 विपचेदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन्मुहुर्यावत् ॥ १५६ ॥
 अर्धक्षयित तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।
 अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेदयःपात्रे ॥ १५७ ॥
 सान्द्रोभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलप्रस्थे ।
 त्रिफलाचूर्णाद्विपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ १५८ ॥
 क्लमिरिपुचूर्णाद्विपल कर्षं कर्षं त्रिवृद्धन्त्योः ।
 पलमेकन्तु गुडूच्या दत्त्वा सञ्चूर्ण्य यत्नेन ॥ १५९ ॥
 उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगन्धिसलिलञ्च ।
 इच्छाहारविहारी भैषज्यमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥ १६० ॥
 तनुगोधि वातशोणित मेकजमथ द्वन्द्वजं चिरोत्थितञ्च ।
 जयति स्मृत परिशुष्क स्फुटितञ्चाजीर्णं वा जानुज वापि ॥ १६१ ॥
 द्रवणकामकुठयुत्तं श्वययूदरपाण्डुमेहाश्च ।
 रुन्दाग्निञ्च विवृद्धं प्रमेहप्रीडकाश्च नाशयत्याशु ॥ १६२ ॥
 सतत निषेव्यत्माणः कालवशाच्चित्ति सर्वगदान् ॥
 अभिभूय जरादोष करोति कैशोरक रूपम् ॥ १६३ ॥
 प्रत्येक त्रिफलाप्रस्थ जल तत्र षडाढकम् ।
 गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सञ्ज्ञेयस्तु विशेषतः ॥ १६४ ॥

इति कैशोरगुग्गुलु ।

अष्टौ पलान्यत्र पलङ्कषायाः प्रस्थं पृथक् शुद्धफलत्रयस्य ।
 दत्त्वा पचेत् द्रोणयुगे जलस्य पादावशेष पुनरेव वैद्यः ॥ १६५ ॥

दन्ती त्रिवृत् त्रूषण वानरीणा
 विडङ्गमुस्ता त्रिफलानृतानाम् ।
 कन्दोयगन्धालुकमाणकाना
 सपारदानाञ्च मगन्धकानाम् ॥ १६६ ॥
 पलार्द्धमानप्रमित सचूर्णं
 दद्याद्विपक्षे पुनरेव तत्र ।
 फलानि सचूर्णं च कातकानि
 सहस्रसंख्याकलितानि पश्चात् ॥ १६७ ॥
 खादेत्तु माषद्वितयं प्रतप्तं
 तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
 आम्रानिलं सन्धिगत सशूलं
 शिरोगतं जानुकटिस्थितञ्च ॥ १६८ ॥
 शोषातिवृत्ति विषमज्वरार्त्तिं
 प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।
 हन्यान्नराणामिति सिंहनादो
 मेदो मरुच्छ्लेष्मगदान् पुरोऽयम् ॥ १६९ ॥
 दाहोऽत्यन्तप्रवृत्तिर्वा विकारोऽल्पीऽपि चेद्बहुः ।
 तत्कृतस्तु तदा तत्र तक्रभक्तं हिम पिबेत् ॥
 उद्वर्त्तनं शीतजलस्नानञ्च शयनं तथा ।
 विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहनादे यतः सुधीः ॥ १७० ॥
 ज्ञात्वा बलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ।
 तोयारणालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुद्धयति ॥
 फल कतकसंज्ञन्तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ १७१ ॥
 पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
 सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥ १७२ ॥

इति सिंहनादशुगलः ।

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
 पाचयेत्पाकविद्वैद्यः पात्रे लोहमये दृढे ॥ १७३ ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं श्लैष्मिण खञ्जपङ्कृतम् ।
 श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ १७४ ॥
 कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदगाणि च ।
 आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥ १७५ ॥
 मासादस्योपयोगेन जरापलितनाशनम् ।
 मर्पिस्तैलरसोपेत मश्रीयाच्छालियष्टिकम् ॥ १७६ ॥
 सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।
 वज्रेर्दीप्तिकरं पुसा भाषित दण्डपाणिना ॥ १७७ ॥
 अत्राहुस्त्रिफलाक्वाथं पृथक् त्रिपलसंश्लिप्तम् ।
 किञ्चिन्निर्याति चैरण्डस्नेहपाकेऽधिके खरे ॥ १७८ ॥

इति सिंहनादगुग्गुलुः ।

धान्यतुल्यरुग्गुण्ठीनां मांसकूष्माण्डमाषयोः ।
 गुडूच्या गुग्गुलोच्चैव प्रस्थ षोडशभिः पलैः ॥ १७९ ॥

अथ चन्द्रप्रभागुटिकामाह ।

क्षमिरिपुदहनव्योषलिफलामरदारुचव्यभूनिष्वाः ।
 भागधिमूलं सुस्त शटीवचाधातुमाक्षिकञ्चैव ॥ १८० ॥
 खवणक्षारनिशायुगकुस्तुखुरुगजकणातिविषाः ॥ १८१ ॥
 कर्षांशिकान्यव समानि कुर्यात्पलायकं चाश्मजतु प्रदद्यात् ।
 निष्यत्तशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥ १८२ ॥
 सिताचतुष्कं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 पृथक् पलं चूर्णमथावपेच्च चन्द्रप्रभेयं गुटिका विधेया ॥ १८३ ॥
 ज्वरातिसारग्रहणीविकारांश्चार्शांसि निर्नाशयते षडेव ।
 भगन्दरान् कामलपाण्डुरोगान् नष्टस्य वज्रेः कुरुते प्रदीप्तिम् ॥ १८४ ॥

हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्थान् नाडीगते मर्मगते व्रणे च ।
 क्षतक्षये गृध्रसियक्ष्मणोश्च मेहे गजाख्ये प्रदरे प्रयोज्या ॥१८५॥
 शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
 शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसाद प्राप्ता गुटी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥१८६॥
 न पानभोज्ये परिहारमस्ति न शीतवातातपमैथुने वा ।
 भक्तस्य पूर्वं सतत प्रयोज्या तक्रानुपानाप्यथ मस्तुना वा ॥१८७॥
 अजारसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥१८८॥

शुक्रदोषान्निहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चैव विशतिः ।

बलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १८९ ॥

इति चन्द्रप्रभाशुटिका ।

काले रवितापाय्ये चायःपात्रे शिलाजतु प्रवरम् ।
 त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहं विशुद्धं पुनः शुष्कम् ॥ १९० ॥
 दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।
 मधुकरसे गोमूत्रे त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १९१ ॥
 एकाहं क्षीरेण तु ततःपरं भावयेत्पुनः शुष्कम् ।
 सप्ताहं भाव्यं स्यात् कायेनैषा यथा लाभम् ॥ १९२ ॥
 काकोल्यो द्वे मेदे विदारियुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
 वृद्धियुगर्षभवीरामुण्डितकाजीकंशुमत्यश्च ॥ १९३ ॥
 रास्त्रापुष्करचित्रकदन्तीभकणाकलिङ्ग चव्याश्च ।
 कटुकाश्टङ्गीपाठा चैतानि पलांशुकानि कार्याणि ॥१९४॥
 अष्टगुणसाधितानां रसेन पादांशकेन भाव्यं स्यात् ।
 गिरिजस्यैवं भाविनः शुद्धस्य पलानि दशषड् वा ॥ १९५ ॥
 द्विपलञ्च विश्वधात्रीभागधिका कर्कटाख्यमरिचानाम् ।
 तुगाक्षीरीत्वग्नागदलैलानां मन्त्रयित्वा तु ॥ १९६ ॥
 गिरिजस्य षोडशपलैर्गुटिकाः कार्यास्ततोऽक्षसमाः ॥१९७॥
 ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थातव्याः ।

तासामेका काले पेया भक्ष्यापि वा सततम् ॥ १८८ ॥
 क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवञ्च मधुकशिशिरतोयानि ।
 आलोक्य गुणं तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥ १८९ ॥
 सुजीर्णलघून्नपयोजाङ्गलनिर्यूहयूपभोजी स्यात् ।
 सप्ताहं यावदतः परं भवेत्सर्वसामान्यः ॥ २०० ॥
 भुक्त्वापि भक्षतेऽथ यदृच्छया नोदहेद्भयं किञ्चित् ।
 निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारैः कामिभिश्चैव ॥ २०१ ॥
 सवत्सरं प्रयुक्ता हन्येषा वातशोणित् प्रबलम् ।
 बहुवार्षिकमपि गाढ यक्ष्माण चाव्यवातञ्च ॥ २०२ ॥
 ज्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहाशः पाण्डुरोगहृद्गृहणी ।
 ब्रध्मवमिगुल्मपीनमहिक्काकासारुचिश्वासान् ॥ २०३ ॥
 जठरं श्वित्रं कुष्ठ जाड्य क्लैव्य मदक्षय शोषम् ।
 उन्मादमपस्मारौ वदनाक्षिशिरोरोगदान् सर्वान् ॥ २०४ ॥
 आनाहमतीसार सासृग्दरकामलां प्रमेहांश्च ।
 यक्तदुर्बुदानि विद्रधि भगन्दरं रक्तपित्तञ्च २०५ ॥
 अतिकार्ष्यमतिस्थौल्य स्वेदमपि प्लीहगदञ्च निहन्ति ।
 दंष्ट्राविषमपि चौग्र गराणि चैषा बहुप्रकाराणि ॥ २०६ ॥
 मन्त्रौषधप्रयोगानरिष्युक्तास्तान्त्रिकास्तथा वाधाः ।
 पाप्मा लक्ष्मी चैव शमयति गुटिका शिवा नाम्नी ॥ २०७ ॥
 बल्या वृथा धन्या कान्तिवर्णयशः श्रीकरी चैयम् ।
 दद्यात् नृपसदृशता जयति वादं मुखस्था सर्वम् ॥ २०८ ॥
 प्रकृतिमेधासुस्मृति बुद्धिबलयुक्तस्तथा दृढशरीरः ।
 पुष्ट्योजोवर्णेन्द्रिय तेजोबलसम्पदोपेतः ॥ २०९ ॥
 बलिपलितरोगरहितो जीवेद्द्वै शरदा शत स पुरुषः ।
 संवत्सरप्रयोगात् द्वाभ्यां तु शतानि चत्वारि ॥ २१० ॥
 सर्वामयजिह्विहित मुनिभिर्भक्त्या रसायन रहस्यम् ।

शिवगुटिकेति रसायनमुक्तं गिरिशेन गणपतये ॥ २११ ॥

इति शिवसिद्धान्तात् वृद्धशिवगुटिका ।

तेषु यत्कृष्णमलघु स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ।

गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं शिलाजतु ॥ २१२ ॥

शिलाजतुसमं द्रव्यं काथ्यमष्टगुणे जले ।

पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन् कोष्णे विनिक्षिपेत् ॥ २१३ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःकाथ्य तन्मानौषधं तोये ।

तन्निर्युहेऽष्टांशे भूयोणे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ २१४ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्त्रैः स्त्रैरेव काथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ २१५ ॥

इति शिलाजतुशुद्धिप्रकारः ।

शतावरी नागवला वृद्धदारकमुच्चटा ।

पुनर्नवामृताकृष्णा वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ॥ २१६ ॥

पृथग् दशपलान्येषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्दयेद्बुधः ॥ २१७ ॥

स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसयुतम् ।

घृतप्रस्थेन चालोढ्य त्रिसुगन्धिपलेन च ॥ २१८ ॥

खादेद्यथेष्टचेष्टान्नो यथा वक्त्रिवलं नरः ।

वातरक्तं क्षयं कुष्ठं काश्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥ २१९ ॥

वातपित्तकफोत्थाश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।

हत्वा करोति पुरुष बलीपलितवर्जितम् ॥ २२० ॥

योगसारामृतो नाम्ना लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्द्धनः ।

इति योगसारामृतः ।

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्बु लवणं रसम् ।

दिवास्वप्नमभिस्यन्दि गुरुधान्यं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलित, वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ ऊरुस्तम्भनिदानमाह ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 जीर्णाजीर्णं तथायाससङ्क्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥
 सश्लेष्ममेदः पवनः साममल्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
 सकथ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
 तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दस्त्रैर्मित्यं तन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
 संयुक्तौ पादसदन कृच्छ्रोद्वरणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथाऽपरे ॥ ५ ॥
 प्राग्रूप तस्य निद्रातिध्यानस्तिमितता ज्वरः ।
 लोमहर्षोऽरुचिच्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
 वातशङ्खिभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्वरणं तथा ॥ ७ ॥
 जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वत् वा दाहवेदने ।
 पाद च व्यथते न्यस्त शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
 संस्थाने पीडने गत्यां चालने वाप्यनीश्वरः ।
 अन्यनेयौ हि सम्भग्ना वूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
 यदा दाहार्नितोदार्त्तो विपनः पुरुषो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहासृक् स्राववमन वस्तिकर्म विरेचनम् ।
 वर्जयेदाढ्यवाते तु यतस्तै स्तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलङ्घनरुक्षणम् ।

आममेद कफाधिकात् मारुतं परिरक्षता ॥ १२ ॥

यत्स्यात्कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् ।

तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भिषजम् ॥ १३ ॥

सर्वो रुक्षः क्रमः कार्यं स्तत्रादौ कफनाशनः ।

पञ्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिलाः क्रिया ॥ १४ ॥

भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ।

जाङ्गलैरष्टैर्मासैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ १५ ॥

वायसीवास्तुकारिष्ट सुनिषण्णकमूलकैः ।

शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णशाल्योदनं भिषक् ॥ १६ ॥

रुक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिसूचकः ।

स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥

प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजला शिवाम् ।

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।

शरीरबलमग्निश्च कार्य्येषा रक्षता क्रिया ॥ १९ ॥

सत्त्वारमूत्रस्वेदाश्च रुक्षाण्युत्सादनानि च ।

कुर्त्यादिह च मूत्राढ्यैः करञ्जलसर्षपैः ॥ २० ॥

मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।

पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ २१ ॥

क्षौद्रसर्षपवल्मीकामृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।

गाढमुत्सादनं कुर्त्या दूरुस्तम्भे सर्वेदने ॥ २२ ॥

दन्ती द्रवन्तीस्वरसं सर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।

तर्कारीसुरसा शिशु वचावत्सकनिम्बकैः ॥

पत्रमूलफलैस्तोयैस्तृणमुस्तेन सेचनम् ॥ २३ ॥

भक्तातकामृताशुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवा ।

षड्मूलीद्वयोन्मिषा ऊरुस्तम्भनिवर्हणा ॥ २४ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं भस्मातकफलानि च ।

कल्कं मधुयुत पीत्वा जरुस्तम्भादिमुच्यते ॥ २५ ॥

रास्त्राश्यामाकपथ्यो मरिचमिसिशिवा वेल्लकञ्चाश्वगन्धा ।

यामञ्जिन्नाजमोदासुमुखमतिविषा वृद्धदारीवृहत्थी ।

शुण्ठीतिक्तायवानो सहचरचविकैरण्डदार्याजकर्णा

जरुस्तम्भामवात जठररुजकटिपृष्ठशूलान्त्वहृदिम् ॥

वातामश्वासशोथान् कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥ २६ ॥

अथिकारुष्कलणानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिवेत् ।

चव्ययासाग्निदारुणा कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ २७ ॥

त्रिफलाचव्यकटुकं अथिकं मधुना लिहन् ।

जरुस्तम्भविनाशाय पुर मूत्रेण वा पिवेत् ॥ २८ ॥

लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।

सुखाम्बुना पिवेद्वापि चूर्णं कटुरणं नरः ॥ २९ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ।

जरुस्तम्भे प्रशसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ३० ॥

शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

जरुस्तम्भे पित्रेभूत्रैर्दशमूलैरसेन वा ॥ ३१ ॥

त्रिफलापिप्पलीमुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।

लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादिर्दितो नरः ॥ ३२ ॥

घृतं सौरिश्चरं दद्याद्रुस्तम्भे कफोत्तरे ।

दद्याच्छुण्ठीघृतं वापि वैश्वानरमथापि वा ॥

सैन्धवाद्यं हितं तैलममृताख्योऽपि गुग्गुलुः ॥ ३३ ॥

कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेसरम् ।

अजगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्पपं पचेत् ।

सक्षौद्रं मात्रया तद्वद्रुस्तम्भादिर्दितः पिवेत् ॥ ३४ ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ।

पलाभ्यां पिप्पलीमूला नागरादष्टकट्वरम् ।

तैलप्रस्थं समं दध्ना गृध्रस्यूग्रहापहम् ॥ ३५ ॥

सस्नेहं दधिसम्भूतं तक्र कट्वरमुच्यते ।

अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैल सार्धपमिष्यते ॥

पिप्पलीमूलशुण्ठयोश्च प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥ ३६ ॥

इति अष्टकट्वर तैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितं ऊरुस्तम्भनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ आमवातनिदानमाह ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्ध भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामञ्चाथ कुर्वतः ॥ १ ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितो ह्यन्नजो रसः ।

स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥

जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् ।

व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसञ्ज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥

अजीर्णात् यो रसोजातः सञ्चितः संक्रमेण वै ।

आमसञ्ज्ञा स लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥

युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धञ्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ६ ॥

अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरव ज्वरः ।

अपाकः शूनताङ्गानां मामवातस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥

स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुल्फ त्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ८ ॥
 करोति सर्ज शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
 सदोषो रजतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ९ ॥
 जनयेत् सोऽग्निदीर्घं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
 उत्साहहानि वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रताम् ॥ १० ॥
 कुक्षौ कठिनता शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।
 ढट्कुर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्गृह विड्ढिबन्धनम् ॥ ११ ॥
 जाड्यान्त्रकूजमानाह कष्टाश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १२ ॥
 पित्तात्सदाहरोगञ्च सशूलं पवनानुगम् ।
 स्तिमित गुरुकण्डूक कफजुष्ट तमादिशेत् ॥ १३ ॥
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरैः शोथैः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
 विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयश्चाममारुते ॥ १५ ॥
 रुक्षः स्वेदो विधातव्यो वालुकापुटकैस्तथा ।
 उपनाहाश्च कर्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १६ ॥
 आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।
 पञ्चकोलेन ससिद्ध पानीयं हितमुच्यते ॥ १७ ॥
 शुष्कमूलकयूषस्तु यूष वा पाञ्चमीलिकम् ।
 रसक काञ्जिक वापि शुण्ठीचूर्णावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 सौवौरं स्निग्धवार्त्तिकं तथा तिक्तफलानि च ॥ १९ ॥
 वास्तूकशकं सारिष्ट शक पौनर्नव हितम् ।
 पटोल गोक्षुरञ्चैव वरुण कारवेल्लकम् ॥ २० ॥
 यवान्नं कोरदूषान्नं पुराणं शालिषष्टिकम् ।
 लावकानां तथा मांसं हितं तन्त्रेण संस्कृतम् ॥ २१ ॥

हितं च यूपं कौलुत्यं कालायश्चणकस्य च ।
 रुच्यं दद्याद्यथा सात्म्यं मामवातहितं च यत् ॥ २२ ॥
 शतपुष्पा वचा विश्वं श्वदंष्ट्रावरुणत्वचः ।
 पुनर्नवा सदेवाह्ण शटीमुण्डितिकाः समाः ॥ २३ ॥
 प्रसारणी च तर्कारी फलञ्च मदनस्य च ।
 शुक्तकाञ्चिकपिष्टाश्च सुखोष्णा लेपने हिताः ॥ २४ ॥
 अहिंसाकेमुक्तामूलं शिग्रुवल्मीकामृत्तिका ।
 मूत्रपिष्टैश्च कर्तव्यमुपनाहप्रलेपनम् ॥ २५ ॥
 चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गतिविषामृताः ।
 देवदारुवचामुस्ता नागरातिविषाभयाः ॥
 पिवेदुष्णांस्त्रुना नित्यमामवातस्य भेषजम् ॥ २६ ॥
 शटीशुण्डभया चोग्रा देवाह्णातिविषामृता ।
 कषायमामवातस्य पाचनं रुक्षभोजनम् ॥ २७ ॥
 रास्नां गुडूचीमैरुण्डं देवदारुमहोषधम् ।
 पिवेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सज्यस्थिमज्जगे ॥ २८ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यंचित्रकनागरैः ।
 कथितं वारि तत्प्रेयं मामवातनिवर्हणम् ॥ २९ ॥
 शटी विश्लोषधी कल्कं वर्षाभूक्कायसंयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिवेज्जन्तु रामवातविनाशनम् ॥ ३० ॥
 रास्नामृतारग्वधदेवादारु त्रिकण्टकैरुण्डपुनर्नवानाम् ।
 काथं पिवेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपार्श्वत्रिकष्टशुले ॥ ३१ ॥
 आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिवेत् ।
 खादेद्वाप्यभया विश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ ३२ ॥
 चित्रकेन्द्र्यवापाठा कटुकातिविषाभया ।
 आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखांस्त्रुना ॥ ३३ ॥
 पुनर्नवामृताशुण्ठी शताह्वाहृद्भदारुकम् ।

श्टीसुण्डतिकाचूर्णमारणालेन पाययेत् ॥

आमवात निहन्त्याशु गृध्रसीसुद्धतामपि ॥ ३४ ॥

इति पुनर्नवादि चूर्णम् ।

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत् सदा ।

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ ३५ ॥

पञ्चकोलकचूर्णन्तु पिबेदुष्णेन वारिणा ।

मन्दाग्निशूलगुल्मञ्च कफारोचकनाशनम् ॥ ३६ ॥

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।

एक एव निहन्त्याशु ह्येरण्डस्नेहकेसरी ॥ ३७ ॥

एरण्डतैलयुक्ता हरतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसी वृद्धार्दितो नियतम् ॥ ३८ ॥

आगग्बधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।

आमघ्नानि नरः कुर्यात् साय भक्तावतानि च ॥ ३९ ॥

अथ कटिग्रहलक्षणमाह ।

वायुः कव्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्भुजम् ।

कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थिद्वयाश्रितः ॥ ४० ॥

तस्य चिकित्साञ्चाह ।

शुण्ठीगोक्षुरक क्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।

सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ४१ ॥

यवक्षारसमायुक्तो मूत्रकच्छविनाशनः ॥ ४२ ॥

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराश्वसा ।

कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमैरण्डसम्भवम् ॥ ४३ ॥

महीषधगुडूच्योस्तु क्वाथ पिप्पलीसयुतम् ।

पिबेदामे सरुक्कोष्ठे कटीशूले विशेषतः ॥ ४४ ॥

विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।

तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ४५ ॥

शुष्कतरुवल्कलसहित गोमूत्र स्थापित तु सप्ताहम् ।

हिङ्गुचचाशतपुष्पासैन्धवयुक्तेन तेनाथ ॥ ४६ ॥

तत्पुटपक्व हन्यात् कटोरुज दारुण पुसाम् ।

आममेदोवृद्धिभवान् विकारांश्चानिलोद्भवान् ॥ ४७ ॥

अमृतानागरगोक्षुरमुण्डतिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ।

मस्त्वारनालपीतं सामानिलनाशन ख्यातम् ॥ ४८ ॥

इति अमृताय चूर्णम् ।

रास्त्रैरण्डशतावरीसहचरादु'स्पर्शवासाभृता-

देवाह्वातिविषाभयाघनशटीशुण्ठीकषायः कृतः ।

पीतः सोरुवतैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले

कथ्यूरुत्त्रिकषार्खपृष्ठजठरे कोष्ठे च वातार्तिजित् ॥ ४९ ॥

इति खड्गरास्त्रादि ।

रास्त्रावातारिमूलञ्च वासक सदुरालभः ।

शटी दारुवला मुस्तं नागरातिविषाभया ॥ ५० ॥

श्वदंष्ट्राव्याधिघातश्च मिमिधान्य पुनर्नवा ।

अश्वगन्धामृताकृष्णा वृद्धदारुशतावरी ॥ ५१ ॥

वचासहचरा चैव चविकावृहतीद्वयम् ।

समभागान्वितैरैतैः रास्त्रात्रिगुणभागिकैः ॥ ५२ ॥

कषाय पाययेत् सिद्धमष्टभागावशेषितम् ।

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तमाभाद्येन युत तथा ॥ ५३ ॥

अलम्बुषादिसयुक्तमजमोदादिना तथा ।

यथादोष यथाव्याधि प्रक्षेपं कारयेद्भिषक् ॥ ५४ ॥

सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतेषु च ।

कुञ्जके वामने चैव पक्षाघाते तथार्दिते ॥ ५५ ॥

जानुजङ्घास्थिपीडासु गृध्रस्याञ्च हनुग्रहे ।

प्रशस्तं वातरक्ते स्यादूरुस्तम्भे तथाऽर्शसि ॥ ५६ ॥

विश्वाचीगुल्महृद्रोगविस्त्रीक्रोष्टृशीर्षके ।
 अन्तर्हृद्घ्नौ श्लोपदे च योनिशुक्रामये तथा ॥ ५७ ॥
 पुंसां मेद्रगते रोगे स्त्रीणां बन्ध्यामयेऽपि च ।
 योषितां गर्भदं मुख्य नास्ति किञ्चित् अतःपरम् ॥ ५८ ॥
 सर्वेषां पाचनानान्तु श्रेष्ठमेतद्धि पाचनम् ।
 महारास्त्रादिको नान्ना प्रजापतिविनिर्मितः ॥ ५९ ॥

इति महारास्त्रादि ।

रास्त्राविश्वविडङ्गानि रुवुकं त्रिफला तथा ।
 दशमूलं पृथक् श्यामाक्काथो वातामयापहः ॥ ६० ॥
 अर्द्धावभेदके चाढ्ये चार्दिते वातखञ्जके ।
 नेत्ररोगे शिरःशूले ज्वरापस्मारयोस्तथा ॥
 मनोभ्रंशे च विविधे कथितञ्च सुखप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति रास्त्रादशमूलकाथ ।

अलम्बुषा गोक्षुरक त्रिफलानागरामृता ।
 यथोत्तरं भागवद्भ्या श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६२ ॥
 पिवेन्मस्तु सुरां तत्र काञ्चिकोष्णोदकेन वा ।
 आमवातं जयत्याशु रक्तपित्त सशोणितम् ॥ ६३ ॥
 त्रिकजानूरुसन्ध्यस्थिज्वरारोचकनाशनम् ।
 अलम्बुषादिक चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ६४ ॥
 हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।
 प्रत्येकं तेन वा युञ्ज्यात् भागवद्भिं यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

इति अलम्बुषाय चूर्णम् ।

आभा रास्त्रा गुडूची च शतावरी महौषधम् ।
 शतपुष्पाश्वगन्धा च हृषुषा वृद्धदारुकम् ॥ ६६ ॥
 यवान्नी चाजमोदा च समभागानि कारयेत् ।
 सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा विडालपदकं पिबेत् ॥ ६७ ॥

कटिग्रहं गृध्रसीञ्च मन्यास्तम्भं हनुग्रहम् ।
ये च कायगता रोगा सर्वास्तांश्च प्रणाशयेत् ॥ ६८ ॥
चूर्णमाभादिनामिदं सर्ववातविकारनुत् ।

इति आभादिचूर्णम् ।

अलम्बुषा गोक्षुरकं गुडूची वृद्धटारुकम् ।
पिप्पली त्रिवृता मुस्ता वरुणं सपुनर्नवम् ॥ ६९ ॥
त्रिफला नागरञ्चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
मस्त्वारनालतक्रेण पयोमामरसेन वा ।
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ ७० ॥

इति अलम्बुषाय चूर्णम् ।

माणिमन्यस्य भागौ द्वौ यवान्यास्तावदेव तु ।
भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराङ्गागपञ्चकम् ॥ ७१ ॥
दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।
मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ ७२ ॥
पीतं जयत्यामवातं गुल्महृद्द्विस्तिजान् गदान् ।
प्लीहान् हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च ॥ ७३ ॥
विबन्धं जाठरान् रोगान् तथा वै हस्तपादजान् ।
वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

इति वैश्वानरं चूर्णम् ।

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्णून्त्रसंग्रहे ।
दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥
सर्पिर्नागरकल्मेन सीवीरं तच्चतुर्गुणम् ।
सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ ७६ ॥

इति शुष्कीष्टतम् ।

नागरकाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेन जलेन वा ॥ ७७ ॥

वातश्लेष्मप्रशमन मग्निसन्दीपनं परम् ।

नागर घृतमित्युक्त कटीशूलामनाशनम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयशृङ्खलीघृतम् ।

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्य माणिमन्यं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा पृथक् सर्वान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

आरनालाढक दत्त्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाह मामवात कटिशहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ८० ॥

इति हिङ्गाय घृतम् ।

शृङ्गवेरं यवक्षारं पिप्पलीमूलपिप्पलीः ।

सचव्यं चित्रकं हिङ्गु माणिमन्यं तथैव च ॥ ८१ ॥

कल्कं कृत्वा तु मतिमान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

आरनालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ॥ ८२ ॥

शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटिशहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीरोगमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८३ ॥

इति शृङ्गवेराय घृतम् ।

पिबेद्दिन्दुघृतं वापि धान्वन्तरमथापि वा ।

महाशृङ्खलीघृतं चैव सप्तमवाते पुनः पुनः ॥ ८४ ॥

यत्किञ्चिल्लेखन सर्पिर्दीपनं पाचनञ्च यत् ।

तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा मस्तुना घृतम् ॥ ८५ ॥

अजमोदमरिचपिप्पलीविडङ्ग सुरदारुचित्रकशताह्वा ।

सैन्धवं पिप्पलीमूल भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ ८६ ॥

शृङ्खलीदशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।

अभयापलानि पञ्च तच्चूर्णं कारयेच्छूलाम् ॥ ८७ ॥

समगुडवटकानदतश्चूर्णं वा कोष्णवारिणा पिवतः ।

नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रम् ॥ ८८ ॥

विसूचिका प्रतितूनी तूनी हृद्रोगाः गृध्रसी चोग्रा ।
 कटिवस्तिगुदस्फुटन चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥ ८९ ॥
 श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्ये चामवातसम्भूताः ।
 सर्वे प्रयान्ति नाश तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ ९० ॥
 क्षुब्धोधनमारोग्यं स्थिरतरुणं बलीपलितनाशनञ्च ।
 कुरुते सतताभ्यासाद् गुणानन्यांस्तथा सुबहून् ॥ ९१ ॥

इति आभादिवटकः ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवान्नी कारवी तथा ।
 विडङ्गमजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ ९२ ॥
 चव्यैला सैन्धव कुष्ठं रास्ना गोक्षुरधान्यकम् ।
 त्रिफला मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ ९३ ॥
 तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुम् ॥ ९४ ॥
 सममर्द्यं सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ९५ ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 आमवाताव्यवातादीन् क्लमिदुष्टव्रणानि च ॥ ९६ ॥
 ग्रीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ।
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ॥
 वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जागतानपि ॥ ९७ ॥

इति योगरागगुग्गुलुः ।

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।
 क्षीराढकसमायुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलम् ॥ ९८ ॥
 व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।
 निदध्याच्चूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं प्रति ॥ ९९ ॥
 आमवातप्रशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ।

बल्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १०० ॥

इति शुण्ठीखण्ड

पलं शतं रसीनस्य तिलस्य कुडव तथा ।

हिङ्गु त्रिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १०१ ॥

शतपुष्पा तथा कुष्ठ पिप्पलीमूलचित्रकौ ।

अजमोदा यवानौ च धान्यकञ्चापि बुद्धिमान् ॥ १०२ ॥

प्रत्येकञ्च पलञ्चैषा श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।

घृत भाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनप्रोडशम् ॥ १०३ ॥

प्रक्षिपेत्तैलमानीय प्रस्थाङ्गं काञ्जिकस्य च ।

खादेत्कर्षप्रमाणन्तु तोय मद्य पिवेदनु ॥ १०४ ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते ।

अपस्मारिऽनले मन्दे श्वासे कासे गरेषु च ॥ १०५ ॥

सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ।

इति रसीनषिण्ड

प्रसारिण्या रसे सिद्ध तैलमैरण्डज पिवेत् ।

सर्वदोषहरञ्चैव कफरोगहर परम् ॥ १०६ ॥

इति प्रसारिणीतैलम् ।

द्विपञ्चमूलानिर्थास फलदध्यान्तुकाञ्जिकैः ।

तैलं कट्यूस्पाश्वार्त्तिकफवातामयान् गदान् ॥ १०७ ॥

हन्ति वस्तिप्रदानेन करोत्यग्निबल महत् ॥ १०८ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्य तैलम् ।

सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवानिका ।

स्वर्जिका मरिचं कुष्ठ शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ १०९ ॥

वचाजमोदा सरणी पौष्कर मधुकं कणा ।

एतान्यर्धपलांशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११० ॥

प्रस्थमेरुखडतैलस्य प्रस्थं तु शतपुष्पजम् ।
 काञ्जिक द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ १११ ॥
 एतत्सम्भृत्य सम्भारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यं मामवातहरं परम् ॥ ११२ ॥
 पानाभ्यञ्जनवस्ती च कुरुतेऽग्निबलं भृशम् ।
 वातार्तिवङ्क्षणे शस्तं कटीजानूकसन्धिजे ॥ १२३ ॥
 शूले हृत्पार्श्वजे चैव वातश्लेष्मनिपीडिते ।
 वाङ्मायामार्दितानाहेष्वन्तर्बद्धिनिपीडिते ॥
 अन्याश्चानिलजान् रोगान्नाशयत्याशु देहजान् ॥ ११४ ॥
 इति बृहत्सैन्धवादितैलम् ।

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्धवादिकम् ।
 दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ ११५ ॥
 तैलस्य द्विपलं दद्यात् काञ्जिकस्य चतुष्पलम् ।
 दशमूलरसं मूत्रं पृथक् पञ्चपलानि च ॥ ११६ ॥
 वचा मदनयष्ट्याह्वा शताह्वा कुष्ठसैन्धवैः ।
 पिप्पल्यतिविषा मुस्ता रास्नाकट्फलपौष्करैः ॥ ११७ ॥
 अक्षाशिकैश्च तत्सर्वं मन्ययीत विचक्षणः ।
 प्रस्थाद्धं प्रथमं देयो वस्तिभिरविशङ्कितः ॥ ११८ ॥
 द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्प्रसृतद्वयम् ।
 सर्ववातविकारेषु मोहेषु वृषणामये ॥ ११९ ॥
 कुक्षौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु जानुजङ्घाकटीग्रहे ।
 विबन्धानाह रोगेषु शर्कराश्मरीपीडिते ॥ १२० ॥
 भग्नास्थिपृष्ठगात्रेषु पिच्छितेषु क्षतेषु च ।
 एतन्निरुहवत्प्राज्ञो निरायासो महागुणः ॥ १२१ ॥

इति निरुहः ।

दधि मत्स्यं गुडक्षीरं पीतकोमाप्रपिष्टकम् ।

वर्जयेदामवातार्तो मांसमानूपजञ्च यत् ॥ १२२ ॥
 अभिष्यन्दिकरा ये च ये चान्ये गुरुपिच्छिलाः ।
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमपीडादितैर्नरैः ॥ १२३ ॥
 शोकाक्षेपकसङ्कोच स्तम्भश्चयथुकम्पनम् ।
 हनुग्रहादित खञ्ज पाङ्गुल्य सुप्तवातता ॥ १२४ ॥
 सन्धिच्युतिः पर्वभेदो मेदो मज्जास्थिजा गदाः ।
 एते स्थानस्य गाभीर्यात् सिद्ध्युर्यत्नतो नवा ।
 तस्माज्जयेन्नवान्येव सुभिषक् निरुपद्रवान् ॥ १२५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित' आमवातनिदानचिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ शूलनिदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलायमुन्नाटकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥

कषायतिक्तातिविरुढजान्न विरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ।

विट्शुक्रमूवानिलवेगरोधाच्छीकोपवासादतिभाण्डाख्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्वि शूल हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपो विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धान्नभोज्यैश्च समं प्रयाति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वमन लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।

क्षारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ ६ ॥

विज्ञाय वातशूलन्तु स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् ।

पायसैः कशरापिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितोत्कटैः ॥ ७ ॥

आशुकारौ हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥ ८ ॥

विल्वैरण्डतिलैः कृत्वा गुडिकामन्त्रपेषिताम् ।

वातशूलोपशान्त्यर्थं प्रमृज्यादुष्ण्या तया ॥ ९ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुटिका शमयत्याशु शूलञ्चैव सुदुस्तरम् ॥ १० ॥

नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्जिकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ ११ ॥

वाह्नात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्पयूषः ।

ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाव्य ॥ १२ ॥

बलापुनर्नवैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

सहिङ्गु लवणोपेतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ १३ ॥

इति बलादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्कर लवणत्रयम् ।

पिवेद्यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ १४ ॥

इति तुम्बुरादिचूर्णम् ।

हिङ्गुम्लक्ष्णामलक यवानी क्षीराभयासैन्धवतुल्यभागम् ।

चूर्णं पिवेद्धारुणिमण्डमिश्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ १५ ॥

विश्वमैरण्डजं मूलं काथयित्वा जलं पिवेत् ।

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ १६ ॥

विश्वैरण्डयवैः काथः सद्यः शूलनिवारणः ।

तद्वदिन्द्रयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ १७ ॥

यवानीहिङ्गुसिन्धूय क्षारसौवर्चलाभयाः ।

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिषूदनाः ॥ १८ ॥

शूले निरन्नकोष्ठे हि कोष्णाद्भिश्चूर्णिताः पिवेत् ।

हिङ्गुप्रतिविषाव्योष वचासौवर्चलाभयाः ॥ १८ ॥

इति वातशूलम् ।

अथ पित्तशूलमाह ।

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल निष्ठावपिण्याककुलत्ययूषैः ।

कटुम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ २० ॥

ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।

दण्डमोहदाहार्त्तिकर हि नाभ्या सखेदमूर्च्छाभ्रमदोषयुक्तम् ॥ २१ ॥

मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ॥

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

गुडशालियवाः क्षीर सर्पिष्पान विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मासानि भेषजं पित्तशूलिनः ॥ २३ ॥

वामयेत्पित्तशूलार्त्तं पटोलेक्षुरसादिभिः ।

पञ्चाद्विरेचयेत् सम्यक् पित्तगुल्मविरेचनैः ॥ २४ ॥

शीतावगाहाः पुलिनाः सवाता भाण्डानि कांस्थानि जलप्लुतानि ।

अन्यानि शस्तानि च शीतलानि सचन्दनार्द्राश्च करः सुशीतः ॥ २५ ॥

मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।

परिपूर्णानि तोयेन शूलस्योपरि निक्षिपेत् ॥ २६ ॥

विरेचनं पित्तहरं च शस्तं रसश्च शस्तः शशलावकानाम् ।

सतर्पणं लाजमधूपपन्नयोगा सुशीता मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ २७ ॥

शतावरी सयष्ट्याह्वा वाय्यालकुशगोक्षुरैः ।

शृतशीतं पिवेत् तोयं सक्षौद्रगुडशर्करम् ।

पितामृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ २८ ॥

धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्ती गोस्तनाम्बु वा ।

पिवेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिषूदनम् ॥ २९ ॥

त्रिफलारग्वधक्ताय सक्षौद्रं शर्करान्वितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तार्त्तं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

क्षयां ज्वरे पित्तभवे च शूले घोरे विदाहे तृषितेऽतिमात्रम् ।

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां पिवेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ३१

शतावरीरसं क्षौद्रयुक्तं प्रातः पिवेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं मर्वपित्तामयापहम् ॥ ३२ ॥

वृहत्थी गोक्षुरैरण्डकुशकाशिक्षुबालिकाः ।

पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ ३३ ॥

प्रलिह्यात्पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ।

सगुडा घृतमिश्रा वा शूलं हन्याद्वरीतकी ॥ ३४ ॥

कुशादिमूलयष्ट्याह्वैः क्षीरमर्द्धोदके शृतम् ।

रक्तपित्तोपशमनं वेदना चोपशाम्यति ॥ ३५ ॥

कुशादिमूलारुणपञ्चवल्कल शतावरीकोमलकाम्बुसाधितम् ।

घृतं पयस्यूल्वणपित्तशूलजित् सितामधूकारुणकल्कसाधितम् ३६

कुशाद्य घृतम् । इति पित्तशूलम् ।

अथ श्लेष्मशूलमाह ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैः

मांसेक्षुपिष्टकशरातिलशष्कुलीभिः ।

अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च

श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३७ ॥

हृल्लासकाससदनारुचिसम्प्रसेकैः

आमाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम्

सूर्योदये च शिशिरे कुसुमागमे च ॥ ३८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

संस्वेद्य कोष्णसक्षारं सक्तुतक्रैस्तथापरैः ।

प्रवाप्य कफशूलान्तमवश्यमुपवासयेत् ॥ ३९ ॥
 शाल्यन्न जाङ्गल मांस सारिष्ट कटुक रसम् ।
 मद्यानि जीर्णगोधूम कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
 लवणत्रयसयुक्त पञ्चकोलकरामठम् ।
 सुखोष्णेनाम्बुना पान कफशूले प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता ॥ ४२ ॥
 व्याघ्रौ ससिंहीफलविल्वमूल शिलोद्भव गोक्षुरकञ्च तुल्यम् ।
 एरण्डमूल द्विगुण च पक्ता पिवेद्यवक्षारयुत कषायम् ॥ ४३ ॥
 हृत्कुक्षिपार्श्वानुगत निहन्याच्छूलं नराणां कफजं प्रवृद्धम् ।
 इति श्लेष्मशूलम् ।

अथ हन्वर्जं त्रिदोषजञ्च शूलमाह ।

द्विदोषलक्षणेरेतैर्विद्याच्छूल द्विदोषजम् ॥ ४४ ॥
 सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं च शूलम् ।
 सुकष्टमेन विषवज्रकल्प विवर्जनौय प्रवदन्ति तज्ज्ञा. ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गुव्योषसयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रसिद्धं मण्डूरं त्रिफलाचूर्णसयुतम् ।
 विलिहन्मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४७ ॥
 विदारौर्दाडिमरसः सव्योषलवणान्वितः ।
 क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु त्रिदोषप्रभवां रुजम् ॥ ४८ ॥
 एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 पर्णिन्यः सहदेवौ च सिहपुच्छौक्षुबालिका ॥ ४९ ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिवेत् ।
 पृथग्दोषभव शूलं हन्यात्सर्वभवं तथा ॥ ५० ॥

इति एरण्डवादशक, काथः । इति त्रिदोषशूलम् ।

अथ चामशूलमाह ।

आटोपहृत्तासवमीगुरुत्व स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भव शूलमुदाहरन्ति ॥ ५१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।

सेव्यमामहरं सर्वं यद्यदग्निविवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥

चित्तकग्रन्थिकैरण्ड शृण्ठीधान्यजलैः शृतम् ।

शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवम् ॥ ५३ ॥

एरण्डवित्स्वहृत्तद्वयमातुलुङ्ग-

पाषाणभित्तिकटूमूलकृतः कषायः ।

सक्षारहिङ्गुलवणोरुवुतैलमिश्रः

श्रीण्यंसमेद्रहृदयस्तनुरुक्षु पेयः ॥ ५४ ॥

इति एरण्डसप्तकः कषायः ।

अथ शूलस्थानमाह ।

वातात्मकं वस्तिगतं वटन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।

हृन्नाभिकुक्षौ कफसन्निहृष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ ५५ ॥

वस्तौ हृत्कण्ठपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः ।

कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु सशूलः कफपैत्तिकः ॥

टाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ ५६ ॥

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।

सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ॥ ५७ ॥

निगृह्य मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।

माध्मनाटोपसंरुद्धः सूचीभिरिव निस्तुदन् ॥ ५८ ॥

उच्छ्वसित्येव वक्त्रेण नवान्नमभिनन्दति ।

न च निद्रामुपैत्येष पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥ ५९ ॥

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वज्जिमाक्रम्य मारुतः ।

तदास्य भोजनं भुक्तं वातस्तब्धं न पच्यते ॥ ६० ॥
 उच्छ्वसन्नतिमात्रेण शूलेनाऽहन्यते मुहुः ।
 शयनेनासनेनैव तिष्ठन्तो लभते सुखम् ॥
 कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवात् ॥ ६१ ॥
 कफपित्तावरुद्वस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।
 हृदिस्थ कुरुते शूल मुच्छासारोधन परम् ॥ ६२ ॥
 हृच्छूल इति स ख्यातो रसमारुतकोपतः ॥ ६३ ॥
 संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संवत्य तिष्ठति ।
 वस्तिवङ्गणनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते ॥
 विण्मूत्रवातसरोधो वस्तिशूलः स सञ्चितः ॥ ६४ ॥
 नाभ्यां वङ्गणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रानुबन्धकः ।
 मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥ ६५ ॥
 वायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः ।
 वातान् रुणद्धि कोष्ठस्थः मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥ ६६ ॥
 शूलं सञ्जनयन् शीघ्रं स्रोत आवृत्य मारुतः ।
 दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जीर्यते ॥ ६७ ॥
 सर्वत्र वर्द्धते क्षिप्रं भ्रमन्निःश्वासघोषवत् ।
 पिपासा वर्द्धतेऽतीव भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥ ६८ ॥
 उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
 विट्शूलमेतज्जानीयाद्भिषक् परमदारुणम् ॥ ६९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

रसोनं मद्यसम्भिन्नं पिवेद्यातः प्रकाङ्कितः ।
 वातश्लेष्मकृतं शूलं निहन्याद्वह्निदीपनम् ॥ ७० ॥
 क्षीरोदकं पिबेत्तत्र पिप्पल्या सगुडान्वितम् ।
 कुक्षिशूलं जयत्युग्रं यच्च वातकफोद्भवम् ॥ ७१ ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टैः शृतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरहृदि दाहशूलोपशान्तये ॥ ७२ ॥
 पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक् ।
 एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ७३ ॥
 निदग्धिकावृहत्यौ च कुशकाशेक्षुबालिका ।
 श्वदंष्ट्रैरण्डमूलानि बारिणा सह पाचयेत् ॥
 पिवेत्सशर्कराक्षौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ ७४ ॥

इति वृद्धज गूलम् ।

हिगुसौवर्चलं पथ्या बिडसैन्धवतुम्बुरु ।
 पौष्करञ्च पिवेच्चूर्णं दशमूलीयवाग्भसा ॥ ७५ ॥
 पार्श्वहृत्कटिपृष्ठानां शूले तन्द्रापतानके ।
 श्लेष्मणोत्थे प्रसेके च गलरोगे च शस्यते ॥ ७६ ॥

इति हिङ्गादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
 यवानौ च यवक्षारं विडङ्गं नागरं वचा ॥ ७७ ॥
 त्रिवृत्त्रिगुणित चूर्णं रुवुतैलसमन्वितम् ।
 उष्णाम्बुना च तत्प्रेयं गुल्मे वातकफात्मके ॥ ७८ ॥
 उदरेषु विबन्धे च वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ७९ ॥

इति वृद्धतुम्बुर्यादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
 पिवेद्यवाम्बुना वातगुल्मशूलापतन्त्रकौ ॥ ८० ॥
 विश्वोरुवूकदशमूलयवाग्भसा च
 द्विक्षारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिवेद्धृदयपृष्ठकटिग्रहाम-
 पकाशयार्त्तिभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥ ८१ ॥

इति विश्वादिचूर्णम् ।

चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहीषधानां

शुण्ठाम्बुना कफसमीरणसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्तिविषूचिकासु

पेथं तथा यवरसेन च विड्विवन्धे ॥ ८२ ॥

क्वाथेन चूर्णपानञ्च यत्र क्वाथप्रधानता ।

प्रवर्त्तते न तेनाय चूर्णापेक्षाच्चतुर्गुणः ॥ ८३ ॥

हिङ्गुल' स्वल्पमानोक्ते समशब्दे सहार्थता ॥ ८४ ॥

इति रुचकादिचूर्णम् ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र क्षौद्रक्षीररसैः पृथक् ।

एरण्डतैलेर्द्विगुणैर्हि तं शान्त्यै विरेचनम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गुतैल सलवण गोमूत्रेण विपाचितम् ।

नाभिस्थाने प्रदातव्य यस्य शूल सवेदनम् ॥ ८६ ॥

दारुहैमवतीकुष्ठ शताह्वा हिङ्गुसैन्धवैः ।

अन्तपिष्टैः सुखोष्णैश्च शूलार्त्तमुदरं दिहेत् ॥ ८७ ॥

इति दारुषट्कलेप ।

पुनर्नवैरण्डयवातमीभिः

कर्पासजैरस्थिभिरारनालैः ।

स्विन्नैरमीभिर्भिषजा च कार्यैः

स्वेदः समीरार्त्तिहरो नराणाम् ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नवादिस्वेद ।

तैलमैरण्डजं वापि दशमूलस्य वारिणा ।

पीत निहन्ति साटोप हिङ्गु सौवर्चलान्वितम् ॥ ८९ ॥

पथ्या सशक्रयवपुष्करमूलयुक्ता

निष्काथ्य हिङ्गुजटिलातिविषासुयुक्ताम् ।

पीत्वा सुखोष्णमथ वातकृतञ्च शूल-

मामोज्झवं कफकृतञ्च निहन्ति तूर्णम् ॥ ९० ॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुक्वाथस्तथापरः ।

संचारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥ ८१ ॥
 मातुलुङ्गरसः सर्पिः सहिङ्गु लवणान्वितम् ।
 सुखोष्ण पाययेदेतद्विड्विबन्धानुलोमनम् ॥ ८२ ॥
 कुक्षिहृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशाम्यति ॥ ८३ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।
 यवागूदीपनीया स्याच्छूलघ्नौ चोपसाधिता ॥ ८४ ॥
 सहिङ्गुतुम्बुरुव्योष यवानौचित्रकाभयाः ।
 संचारलवणैश्चूर्णं पिवेत्प्रातः सुखायुना ।
 विष्मूत्रानिलशूलघ्न पाचनं वक्त्रिदीपनम् ॥ ८५ ॥
 वित्त्वमूलमथैरण्ड चित्रकं विश्वभेषजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्त सद्यःशूलनिवारणम् ॥ ८६ ॥
 मूत्रान्त्रः पाचिता शुष्का लोहचूर्णसमन्विताम् ।
 सगुडामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ८७ ॥
 त्रिफलायास्तथा चूर्णं चूर्णं वा काललोहजम् ।
 शर्कराचूर्णसंयुक्त सर्वशूलनिवारणम् ॥ ८८ ॥
 कम्बुलावृतदेहस्य प्राणायाम प्रकुर्वतः ।
 कटुतैलाक्तशक्तूनां धूप शूलनिवारणम् ॥ ८९ ॥
 हिङ्गु त्रिकटुक कुष्ठ यवचारोऽथ सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेत प्लीहशूलापह रजः ॥ ९० ॥
 घाते निरुहाः सविरेचनाश्च क्षीरप्रयोगा मधुराश्च पित्ते ।
 तिक्तः कषायः कटुकस्तथैव कफेन शूले खलु सन्निविष्टे ॥ ९०१ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं पाठा द्वौ चारौ लवणत्रयम् ।
 चुर्णीकृत्य विधातव्यं भिषजा लशुने रसे ॥ ९०२ ॥
 हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्यास्तम्भे सुदारुणे ।
 प्रयोज्य कुक्षिशूले च भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ९०३ ॥

एरण्डमूलं वृहती खदंभा पुनर्नवागोक्षुरकस्य मूलम् ।
 शतावरी पुंमपदी बला च महासहा क्षुद्रसहा विदारौ ॥ १०४ ॥
 वित्त्वस्य मूलं समृणालचित्र निदिग्धिकाजीवकसर्पघौ च ।
 दुग्धे कुशाख्या मह देवदेवे पचेत्कापायं जलपादशेषम् ॥
 क्षाथेन कल्मेन पचेत्तु धीमात्रेण तुल्य फलपूरकस्य ॥ १०५ ॥

उक्तृष्टदोषो यस्य स्याद्यस्य शूलो न शाम्यति ।
 तत्र सर्पिर्विद दद्यात् पसह्यविनिवारणम् ॥ १०६ ॥
 सर्वस्थानगत शूलमेतद्वन्ति चतुर्निधम् ।
 एरण्डाद्यग्निद सर्पिः क्षणाव्ययेन पूजितम् ॥ १०७ ॥
 इति एरण्डाद्य वृत्तम् ।

बीजपू-रुसैरण्ड रास्नागोक्षुरक बला ।
 पृथक् पञ्चपलान् भागान् यवप्रस्थरासायुतान् ॥ १०८ ॥
 वाग्निदोणेन साध्य स्यात् यावत्पाटावशेषितम् ।
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन कल्म दत्त्वाक्षसम्मितम् ॥ १०९ ॥
 तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गुव्योष मौवर्चल विडम् ।
 सैन्धव यावशूफञ्च खर्जिका सान्त्वितम् ॥ ११० ॥
 मस्तुप्रस्थद्वयं दद्यात् सिद्ध सृङ्गनिना भिषक् ।
 पानमेतत् प्रशस्यन्ति शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ १११ ॥
 वातशूलं यक्ष्णच्छूलं गुल्मह्नीहापहं परम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च अन्तशूलञ्च वज्रवेत् ॥ ११२ ॥
 वलवर्णकरं हृत्वा मग्निमन्दीपनं परम् ।
 दान्नवल्लोपेन मुनिना भाषितं तत्त्वदर्शिना ॥ ११३ ॥
 इति बीजपूराद्य वृत्तम् ।

घृताच्चतुर्गुणो देयो मातुलुङ्गरसस्तथा ।
 शुष्कमूलककोलास्त्र कषायो दाडिमाद्रसः ॥ ११४ ॥
 विडङ्गलवणच्चार पञ्चकोलयवानीभिः ।

पाठासूलककल्कौश्च मिद्ध शूले मत घृतम् ॥ ११५ ॥

हृत्पाश्वशूल वा श्वास कास हिक्का तथैव च ।

ब्रध्मगुल्मप्रमेहार्शी वातव्याधिं विनाशयेत् ॥ ११६ ॥

इति शूलघृतम्

यस्य नैव प्रशाम्येत तस्य वस्तिविधिर्मतः ।

नारायणेन तैलेन प्रसारय्या तथैव च ॥ ११७ ॥

वेदना च तृषा सूर्क्षा आनाहो गौरवारुचीः ।

कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ ११८ ॥

व्यायाम मैथुन मद्य लवणं कटुकानि च ।

वेगरोध शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत् ॥ ११९ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित शूलनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ परिणामशूलनिदानमाह ।

स्वेर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।

कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥ १ ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ २ ॥

आध्मानाटोपविष्मूत्र विबन्धारतिवेपनैः ।

स्निग्धोष्णैः प्रशम याति वातिक तद्वदेद्भिषक् ॥ ३ ॥

तृष्णादाहारतिस्त्रेद कटुस्त्वलवणोत्तरम् ।

शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् ॥ ४ ॥

छर्दिहृत्काससम्भोह स्वल्परुग्दौर्घसन्ततिः ।

कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥ ५ ॥

समृष्टलक्षणं बुध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम् ॥ ६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

लङ्घन प्रथमं कुर्याद्वमन सविरेचनम् ।
 वस्तिकर्मपर चात्र पक्तिशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥
 निरूढो वाजिगन्धा च मधुतैलिकवस्तय ।
 निम्बकाथेन वमनं कटुतुम्बीरसेन वा ॥ ८ ॥
 पटोलपत्रकाथेन कारवेल्लोदकेन वा ।
 प्रियङ्गुपत्रकाथेन हित मोचरसेन वा ॥ ९ ॥
 यक्ष्माह्वादिकयोगेन वमन परिशस्यते ।
 पीत्वा च क्षीरमाकण्ठं मदनकाथसयुतम् ॥ १० ॥
 कान्तारकस्य पीण्डस्य कोशकारस्य वा रसम् ।
 परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनाय प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
 दन्तो च त्रिवृता श्यामा कर्णिका कटुकाह्वया ।
 नीलिकानागर चूर्णं तैलेनैरण्डजेन वा ॥
 युक्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलनिवारणम् ॥ १२ ॥
 विडङ्गं तण्डुलं व्योष वृहद्वन्ती सचित्रकम् ।
 सर्वाण्येतानि चाहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १३ ॥
 गुडेन मोदक कृत्वा भक्षयेत्पातकृत्यतः ।
 उष्णोदकानुपान च दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
 जयेत्त्रिदोषज शूल परिणामसमुद्भवम् ॥ १५ ॥

इति विडङ्गाद्यो मोदक ।

नागरगुडतिलकल्कं पयसा ससाध्य यः पुमानद्यात् ।
 उग्रं परिणतिशूल तस्य नश्यति त्रिरात्रेण ॥ १५ ॥
 एरण्डवल्गिशम्बूक वर्षाभूगोक्षुरं समम् ।
 अन्तर्दग्धा पिवेदङ्गि रुष्णाभिः शूलशान्तये ॥ १६ ॥
 पीतं शम्बूकज भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
 पक्तिजं विनिहन्येतच्छूल विष्णुरिवासुरान् ॥ १७ ॥

शस्त्रकं त्रुषणञ्चैव पञ्च वै लवणानि च ।
 समाश्रैर्गुटिका कृत्वा कलम्बुकरसेन वा ॥ १८ ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथा बलम् ।
 शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ १९ ॥
 विष्णुक्रान्तामूलकल्कः पीतः सष्टतशर्करः ।
 पयसा शमयत्याशु शूलं पक्तिसमुद्भवम् ॥ २० ॥
 यः पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण ।
 जयति परिणामशूलं शमयेत्तज्जलं वा प्रयोजितम् ॥ २१ ॥
 पलानि त्रौणि शस्त्रूकाल्लोहचूर्णात्पलद्वयम् ।
 रसाञ्जनात्पलञ्चैकं लोहसिङ्घातकात्पलम् ॥ २२ ॥
 सर्वैः समं शर्करा च मधुना च परिप्लुतम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य मोदकान् कारयेद्विषक् ॥ २३ ॥
 तान् भक्षयेच्च यत्नेन शूले गुल्मे हृदामये ।
 विशेषतः पक्तिशूले शोथे पाण्डुगटे भ्रमे ॥ २४ ॥
 दुर्नान्ति कासे कृच्छ्रे च प्रमेहाश्मरिष्टद्विषु ।
 अग्निमान्द्ये स्मृतिभ्रंशे पीनसेऽर्धावभेदके ॥ २५ ॥

इति शस्त्रूकाद्यो मोदकः ।

कृष्णाभया लोहचूर्णं विलिहन्मधुसर्पिषा ।
 परिणामोद्भवं शूलं सद्यो हन्ति सुदुस्तरम् ॥ २६ ॥

इति कृष्णाद्य लोहम् ।

पथ्या लोहरजः शुण्ठी तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
 परिणामभव हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ २७ ॥

इति पथ्यालोहम् ।

त्रिफलां लोहचूर्णन्तु यष्टीमधुकमेव च ।
 मधुसर्पियुतं लिह्याच्छूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २८ ॥

इति त्रिफलाद्य लोहम् ।

अभ्रन्ताम् रसं लोह प्रत्येक सस्कृत पलम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य गृह्णीयात्कुशली भिषक् ॥ २८ ॥
 आज्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसंख्यके ।
 क्षिप्त्वा तत्र पचेच्चूर्णं सुपूत घनतन्तुना ॥ ३० ॥
 विडङ्ग त्रिफलावङ्गौ त्रिकटून्वा तथैव च ।
 पिष्ट्वा पलोन्मितानेतान्यथा समिश्रितान्नयेत् ॥ ३१ ॥
 ततः पिष्ट्वा शुभे भाण्डे स्थापयेत्तु विचक्षणः ।
 आत्मनः शोभने वङ्गि पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ३२ ॥
 घृतेन मधुना मानं भक्षयेन्माषकादिकम् ।
 अष्टौ माषान् क्रमेणैव वर्द्धयेत्तु समाहितः ॥ ३३ ॥
 अनुपानञ्च दुग्धेन नारिकेलोदकेन च ।
 जीर्णशर्कराद्यन्नं मुहुर्मांसरसादयः ॥ ३४ ॥
 रसायनान्यविरुद्धान्यन्यान्यपि कारयेत् ॥ ३५ ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ।
 गुल्मशूलं प्लीहशूलं यक्ष्णच्छूलं विशेषतः ॥ ३६ ॥
 अग्निमान्द्यं क्षयं कुष्ठं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ।
 अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च योगेनानेन नश्यति ॥ ३७ ॥

इति चतुर्धनी लोहः ।

त्रिवृता चित्रकं मुस्तं त्रिफलां त्रुषणं तथा ।
 एकैकस्य समोभागस्तदर्धं रसगन्धयोः ॥ ३८ ॥
 लोहाक्षिकं विभागानां भङ्गस्तद्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
 तत्रैकं भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिबेदनु ॥ ४० ॥
 पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थमन्त्रपित्तं वमि ज्वरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्ति कुक्षिगुदे रुजम् ॥ ४१ ॥

कासं श्वासं तथा कुष्ठ ग्रहणीदोषनाशनम् ।

यक्तप्लीहोदरश्चैव राजयक्ष्मज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

इति भक्तवारिगुटिका ।

अक्षामलकशिवाना स्वरसैः पक्वं सुलोहजञ्च रजः ।

सगुडं यद्युपभुंक्ते सुञ्चति त्रिदोषज शूलम् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्य लोहम् ।

सामुद्र सैन्धवं क्षारोत्तूकं रौमकं विडम् ।

दन्ती लोहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥ ४४ ॥

दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।

तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिवेदुष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादिघृतसाधितम् ।

नाभिशूलं यक्तच्छूल गुल्मप्लीहकृतञ्च यत् ॥ ४६ ॥

विद्रध्यष्ठीलजं हन्ति कफवातोद्भव तथा ।

अन्नद्रवं जरयितुमजीर्णं ग्रहणीगदम् ॥ ४७ ॥

शूलानामपि सर्वेषामौषध नास्त्यतः परम् ।

परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकं स्मृतम् ॥ ४८ ॥

इति सामुद्राद्य चूर्णम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्यन्नपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ ४९ ॥

इति गुडपिप्पलीघृतम् ।

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृत माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहन्यवश्यं

शूल प्रवृद्धं परिणामसञ्जम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

लोहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्तयस्तथा ।

गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वन्तु विपचेद् गुडपाकविधानवत् ।

लिहेच्चैतद्यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ ५२ ॥

इति लोहादिलिह ।

कोलगन्धिकशृङ्गवेरचपलाक्षारैः समं चूर्णितम् ।

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्त्वाथ सान्द्रोक्तम् ।

तत् खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुक् ।

जेतु वातकफामयान् परिणतीशूलं हि शूलानि च ॥ ५३ ॥

इति कोलादिमण्डूरम् ।

यवक्षारं कण्ठशृङ्गी कोल गन्धिकचित्रके ।

पलप्रमाणमादाय प्रस्थ लोहस्य किट्टकम् ॥ ५४ ॥

शनेः पचेद्दार्ढ्यलेपं गोमूत्राष्टगुणेन च ।

ततोऽक्षमात्रान्वटकान्योजयेत्सप्तरात्रकम् ॥ ५५ ॥

भक्षयेद्भोजनस्याग्रे मध्ये भुक्तवतस्तथा ।

सर्पिः क्षीररसोपेतैरसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥ ५६ ॥

विनिहन्त्यम्बुपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ।

सर्वशूलगदाश्चांशु नाशयत्येष वीर्यवान् ॥

सभीमवटको ह्येष योगराजः प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥

इति भीमवटकमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्वष्टौ गोमूत्रस्याढके पचेत् ।

क्षीरप्रस्थेन तस्मिन् पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ ५८ ॥

इति क्षीरमण्डूरम् ।

सशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।

शतावरीरसस्याष्टौ दत्तञ्च पयसस्तथा ॥ ५९ ॥

पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।

विपचेत् सर्वमेकत्र यावत्पिण्डत्वमागतम् ॥ ६० ॥

सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥

विनिहन्त्येष योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥ ६१ ॥

इति शतावरीमण्डूरम् ।

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलाद्रूषणानि च ।

नवभागानि सर्वाणि लोहकिट्टसमानि च ॥ ६२ ॥

गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रात् द्विगुणितं गुडम् ।

शनैर्मृदग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ६३ ॥

स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।

प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ६४ ॥

योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।

कामलापाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्निनामपि ॥ ६५ ॥

अर्यांसि ग्रहणीरोगं कृमिगुल्मोदराणि च ।

नाशयेदस्तपित्तं च स्थूल्यं चाप्यपकर्षति ॥ ६६ ॥

वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यन्तकटूनि च ।

पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसन्नकः ।

शूलार्त्तानां कृपाहेतोः स्तारया परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

इति तारामण्डूरगुडः ।

वर्षाभूर्वरुणोमान लोहकिट्टन्तु पूतकम् ।

भार्गी च समभागानि मूत्रे दशगुणे पचेत् ॥ ६८ ॥

अन्तर्धूमविपक्वेन मधुसर्पिर्युतं लिहन् ।

वाताधिकं तथा पित्तं हन्त्यजं श्लेष्मजं तथा ।

एतत् त्रिदोषजं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ॥ ६९ ॥

इति पुनर्नवादिसण्डूरम् ।

द्रूषणं त्रिफला चव्यं विडङ्गानलजीरकम् ।

शृङ्गी सुस्तं देवकाष्ठं कारवीधान्यतुम्बुरु ॥ ७० ॥

दन्ती त्रिवृत्तयोर्मूलं ग्रन्थिकं गजपिप्पली ।
 त्वगिलापत्रकं चूर्णं सर्वमर्द्धपलं पृथक् ॥ ७१ ॥
 मृत्क्षीयाद्बन्धपाषाणं केशरं चाक्षसम्मितम् ।
 मण्डूरस्य विशुद्धस्य पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ७२ ॥
 कृत्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसैर्भावयेत्तु तम् ।
 कर्कोटककेशराज बन्ध्यातालसमुद्भवैः ॥ ७३ ॥
 घात्रीफलरसप्रस्थं मूत्रमष्टगुणं तथा ।
 दत्त्वा विपाचयेत्तावद्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ ७४ ॥
 खादेदग्निबलं मत्वा परिहारविवर्जितः ।
 वातश्लेष्मोद्भव शूलमन्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ७५ ॥
 म्लीहानमुदरं गुल्म ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ।
 क्लमीनर्शांसि कुष्ठानि शोषस्थौल्यमरोचकम् ॥ ७६ ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तकफोद्भवाः ।
 तान् सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिर यथा ॥ ७७ ॥
 त्रूषणं नाम विख्यातं वङ्गेर्दीप्तिकर परम् ॥ ७८ ॥

इति बृहत्तूषणाद्य मण्डूरम् ।

नारिकेलस्य तोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।
 विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥ ७९ ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ ८० ॥

इति नारिकेललवणम् ।

त्रिफला सुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा ।
 चित्रक मधुक चैव पलांश श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 अयश्चूर्णं पलान्यष्टौ गुगुलोस्तावदेव तु ।
 प्रातर्विलिह्य भुञ्जानोऽजीर्णोऽस्मिन् जयेद्भुजम् ॥ ८२ ॥
 जीर्णान्नसम्भवं शूलं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

आमवातं तथा गुल्मं श्वयथुं विषमज्वरम् ॥ ८३ ॥

इति अयोग्यशूल ।

स्विन्नपीडितकूष्माण्डात्तुलाङ्गं भृष्टमाज्यतः ।

प्रस्थाङ्गं तुल्यखण्डञ्च पचेदामलकीरसात् ॥ ८४ ॥

प्रस्थे सुस्विन्नकूष्माण्डरसप्रस्थं विघट्टयन् ।

दर्व्या पकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ८५ ॥

द्वे द्वे पले कणाजाजी शुण्ठीनां मरिचस्य च ।

पलं तालीशधन्याक चातुर्जातकमुस्तकम् ॥ ८६ ॥

कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थाङ्गं माक्षिकस्य च ।

पप्तिशूलं निहन्येव दोषत्रयकृतञ्च यत् ॥ ८७ ॥

कर्द्व्यन्तपित्तमूर्च्छाञ्च कासश्वासावरोचकम् ।

हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८८ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञकम् ॥

इति आमलकखण्डः ।

अशीर्विकारनिर्दिष्टो लेहो लोहान्मृताह्वयः ।

परिणामशूलशान्त्यर्थं कर्त्तव्यः सम्प्रजानता ॥ ८९ ॥

अथ अन्नद्रवशूलनिदानमाह ।

जीर्णंऽजीर्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते ।

पथ्याऽपथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ॥

न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ ९० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।

यावत्कटुकपित्ताग्नमन्नं न कर्द्वयेद्भवम् ॥ ९१ ॥

वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्यति ।

पित्तार्त्तं वमनं कार्थ्यं कफार्त्तं च विरेचनम् ॥ ९२ ॥

अन्नद्रवे च तत्कार्थ्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।

आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम् ॥ ८३ ॥
 माषेण्डरीं समधुका सुखिन्नां तैलपाचिताम् ।
 तादृशीं सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः ॥ ८४ ॥
 धात्रीफलभव चूर्णमयश्चूर्णसमायुतम् ।
 यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिङ्घ्यात् क्षौद्रेण तद्गदे ॥ ८५ ॥
 श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ।
 प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं शार्करं हितम् ॥ ८६ ॥
 गौडिकं सौरणं कन्दं कूष्माण्डं वापि भक्षयेत् ।
 कलाययवशक्तून्वा शक्तून्वा लाजसम्भवान् ॥ ८७ ॥
 कुलत्थशक्तूनथवा दध्नाऽद्याद्विस्तरेण तु ।
 चणकानामथवा शक्तून् कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ८८ ॥
 गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसयुतम् ।
 ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥ ८९ ॥
 पटोलपत्रयूषेण खादेच्चणकशक्तूकान् ।
 भृष्टा वा चणकान् खादेद्दुजावानथ निस्तुषान् ॥ ९० ॥
 कलायान्वा निराहारं स्तृपितः क्षीरपो भवेत् ॥ ९०१ ॥
 अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।
 तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ९०२ ॥
 अन्नद्रवे जरपित्ते वक्त्रिर्मन्दो भवेद्यतः ।
 तस्मादन्नानि पानानि दीपनीयानि कारयेत् ॥ ९०३ ॥
 कलाययवगोधूमं श्यामाकाः कोरदूषकाः ।
 राजमाषाः स्थूलमाषाः कुलत्थाः कङ्गुणी यवाः ॥ ९०४ ॥
 भोजनार्थं प्रशस्ताश्च पुराणाः सप्रियङ्गवः ।
 दधि लुप्तसं क्षीरं गव्यमाजं समाहिषम् ।
 घृतं पुराणं शाकार्यं वास्तुको निम्बपल्लवाः ॥ ९०५ ॥
 कर्कोटकारवेल्लानां पत्राणि स्वरसस्य वा ।

यानि कानि प्रयोज्यानि कासमर्दफलानि च ॥ १०६ ॥
 वह्निं हारिणा मत्स्या रोहिताः सकपिञ्जलाः ।
 एतस्मिन्नामये शस्ता मता मुनिचिकित्सकैः ॥ १०७ ॥
 गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
 त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा ॥ १०८ ॥
 समालोद्य ततः खादे दक्षमात्रं प्रमाणतः ।
 आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥ १०९ ॥
 अन्नद्रवं जरत्पित्तं मम्लपित्तं सुदारुणम् ।
 परिणामसमुत्थञ्च शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥ ११० ॥

इति गुडमण्डूरः ।

कलायचूर्णौ भागौ द्वौ लोहकिट्टस्य चापरः ।
 कारवेक्षपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ १११ ॥
 कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुटिकां नरः ।
 मण्डानुपानात्सा हन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ११२ ॥

इति कलायचूर्णगुटिका ।

एरण्डसप्तकं पेयं हृषुषाद्यं सदा हितम् ।
 धान्वन्तरं सकौमारं घृतं रसाभ्यनञ्च यत् ।
 इति संक्षेपतः प्रोक्तं मन्त्रद्रवचिकित्सितम् ।
 अन्नद्रवेऽपि यद्योक्तं जरत्पित्तेऽपि तद्धितम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः परिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्तनिदानचिकित्साधि-

कारः समाप्तः ॥

अथ उदावर्तनिदानमाह ।

वातविण्मूत्रजृम्भाश्च क्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।

क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसम्भवः ॥ १ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो भ्रान् क्लमो रुजः ।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूल मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजः ।

विनामो वङ्गणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मका स्युः

तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।

शिरो गुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरः शूलं मर्दिताङ्गवभेदकौ ।

इन्द्रियाणाञ्च दीर्घं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्य पूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ।

उद्गारवेगेऽभिहिते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ८ ॥

कण्डूकोठारुचिव्यङ्गं शोफपाण्डूभयज्वराः ।

कुष्ठविसर्पहृत्लासाः कृदिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राश्मरीतत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहिते तु शुक्रौ ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्गृह्ये व्यथा च ॥ ११ ॥

आन्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावयवापि गुल्मः ।

जृम्भाङ्गमर्दाक्षि शिरोऽतिजाड्यं निद्राविघातादथवापि तन्द्रा १२

दृष्टादितं परिल्लिन्नं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।

शक्नुमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्साराह ।

सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तषु कृतस्त्रयः ।

वायो क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १४ ॥

पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकश्च यः ।

क्षारवैतरणी वस्ती युञ्ज्यादत्र चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सौवर्चलाब्धां मदिरां मूत्रेत्वभिहते पिबेत् ।

एला वाप्यथ मद्येन क्षीरं वारि तथा पिबेत् ॥ १६ ॥

दुस्पर्शा स्वरसं वापि कषायककुभस्य च ।

एवार्कवीज तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ॥ १७ ॥

शर्करेक्षुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।

सर्वत्रैव प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १८ ॥

स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भज मसुपाचरेत् ।

अशुमोक्षोऽशुजे कार्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ १९ ॥

क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।

तथोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः समाहृतः ॥ २० ॥

उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिक धूमश्चाचरेत् ।

वम्याघात यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥ २१ ॥

सक्षारलवणोपेत मभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ।

वस्तिशुद्धिकरं सिद्धं चतुर्गुणजल पयः ॥ २२ ॥

आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।

रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ २३ ॥

अत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।

शालिःपयो निरुहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २४ ॥

क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धं मुष्णमल्पाम्बुभोजनम् ।

दृष्ट्याघाते पिबेन्नन्यं यवागूं वा सुशीतलाम् ॥ २५ ॥

रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः अमश्वासातुरो नरः ।

निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सुप्याच्चेष्टकथारतः ॥ २६ ॥

अथ कुपित वातजनिदानमाह ।

वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।

भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ २७ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि कफमेदोवहानि च ।

स्रोतमूत्रपुरीषाणि कफमेदोवहानि च ।

स्रोतास्युदावर्त्तयति पुरीषं च प्रवर्त्तयेत् ॥ २८ ॥

ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो हृत्तासाऽरतिपीडितः ।

वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ २९ ॥

श्वासकासप्रतिश्याय दाहमोहदृष्टाज्वरान् ।

वमिहिक्काशिरोरोग मनः श्रवणविभ्रमान् ॥

वह्नन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ ३० ॥

अथ चिकित्सा माह ।

उदावर्त्तिनमभ्यक्तं स्निग्धगात्रमुपाचरेत् ।

वर्त्तिकास्थापनस्नेदवस्तिरेचनकर्मभिः ॥ ३१ ॥

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशर्कं ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।

अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात्प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ ३२ ॥

क्षारचित्तकहिङ्गवान्त् वेतसैर्भेदनैर्मता ।

यवागूः साधिता वापि तत्रारग्वधकैः पलैः ॥ ३३ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् महाश्यामाऽमृतात्रिवृत् ।

सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजहृत्तः सतित्वकः ॥

काम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ॥ ३४ ॥

सर्पिस्तैलरजः काथ कल्केष्वन्यतमेषु च ।

उदावर्त्तोदरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ ३५ ॥

बल्मीकमृत्तिकामूल करञ्जस्य फलत्वचम् ।
 पिष्ट्वा मूत्रेण सिद्धार्थं मुदावर्त्तप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥
 हरीतकीयवच्चार पौलूनि त्रिवृता तथा ।
 घृतैश्वर्णमिदं पेयं मुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ३७ ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्त्रिजि विडञ्चेति द्विरुत्तरम् ।
 मद्येन चाथ पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
 भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्त्तां द्वातगुल्मादिमुच्यते ॥ ३८ ॥
 हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूलैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।
 घृताभ्यक्तां गुदे दद्याद्दुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३९ ॥

इति हिग्वाद्या वर्त्ति ।

मदनं पिप्पली कुष्ठ वचागौराश्च सर्षपाः ।
 गुडक्षीरं समायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

इति फलवर्त्ति ।

आगारधूमसिन्धूल्य तैलयुक्तामूलकम् ।
 क्षुप्सं निर्गुण्डपत्रं वा स्विन्ने पायी क्षिपेद्बुधः ॥ ४१ ॥
 खण्डं पलं त्रिवृतासममुपकुल्या कर्षचूर्णितं सूक्ष्मम् ।
 प्राग्भोजने समधु विडालपदकं लिहेद्यान्नः ॥ ४२ ॥
 एतद्वाटपुरीषे पित्तकफार्त्तं च विनियोज्यम् ।
 स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ४३ ॥

इति नाराचचूर्णम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृदन्ती सचित्रकम् ।
 तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ४४ ॥
 एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 शोथोदावर्त्तगुल्मघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम् ॥ ४५ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

मूलकं शुष्कमाद्रंश्च वर्षाभू पञ्चमूलकम् ।

आरेवतफलञ्चाशु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ॥

तत्पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमसशयम् ॥ ४६ ॥

इति मूलकाद्य घृतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः सम्याकपूतौककरञ्जयोश्च ।

सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात् स्यात्प्रतिबद्धवाते ॥ ४७ ॥

इति स्थिराद्यं घृतम् ।

यन्महावज्रकं सर्पिर्गुल्मिनां विहितं च यत् ।

उदरिणामशेषेण तदुदावर्त्तिने हितम् ॥ ४८ ॥

उदावर्त्तोदरगदे पक्वं सर्पिर्यदौरितम् ।

एतद् द्वित्रिचतुर्मासान् दद्यादुष्णाम्बुना भिषक् ॥ ४९ ॥

वाय्वक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् ।

वातघ्नैर्लवणाद्यैश्च रसाब्जैरन्नमाचरेत् ॥ ५० ॥

इति वज्रसेनसङ्कलित. उदावर्त्तनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ आनाहनिदानमाह ।

आमं शक्नुवा निचितं क्रमेण भूयो विबुधं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्त्रमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे च तृणाप्रतिश्याय शिरोविदाहाः ।

आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भमुद्गारविघातनञ्च ॥ २ ॥

स्तम्भः कटीष्टष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शक्ततश्च हृदिः ।

श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथा लसोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

आमोद्भवे वातमुपक्रमेत रंसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ।

विषुचिकायामभिकीर्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि चापि ॥५॥

त्रिवृद्धरीतकी श्यामा स्रुहीक्षीरेण पेययेत् ।

वटिका मूत्रपीतास्ता श्रेष्ठाश्चानाहभेदिकाः ॥ ६ ॥

इति त्रिवृत्ताद्या वटिकाः ।

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचागौराश्च सर्षपाः ।

गुड़क्षीरसमायुक्ताः फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

आनाहं च गुदे शूलं कुक्षिशूलकमेव च ।

तस्य वातमुदावर्त्तं योगीनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥

इति फलवर्त्तिः ।

रामठधूमविडव्योष गुड़मूत्रविपाचिता ।

गुदेऽङ्गुष्ठ वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ९ ॥

इति रामठाद्या वर्त्तिः ।

त्रिवृत् कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ।

गुटिका गुडतुल्यास्तु विड्विवन्धगदापहाः ॥ १० ॥

इति त्रिवृदाद्या गुटी ।

वर्त्तिं स्त्रिकटुकसैन्धव सर्षपग्रहधूममदनकुष्ठफलैः ।

मधुनि गुडे वा पक्वे विदधीताङ्गुष्ठपरिमाणा ॥ ११ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।

आनाहोदावर्त्तं शमनी जठरगुल्मनिवारणी ॥ १२ ॥

इति त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ।

द्विरुत्तराहिङ्गुवचा सकुष्ठ सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखाम्बुनानाहविषूचिकार्त्तिं हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणेषु ॥ १३ ॥

इति द्विरुत्तराहिङ्ग्वार्यं चूर्णम् ।

हिङ्गुग्रगन्धाविडशुण्ठप्रजाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

यथोत्तरं भागविह्वमेतत् प्लीहोदरानाहविषूचिकासु ॥ १४ ॥

इति हिङ्गवाद्यं चूर्णम् ।

वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बु नानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥१५॥
 इति वचाय चूर्णम् ।

आनाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्त्त'हरीं क्रियाम् ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित आनाहनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ॥

अथ गुल्मनिदानमाह ।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरुपिणम् ॥ १ ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृद्वस्तिनाभयः ॥ २ ॥

हृद्वस्थोरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाऽचलः ।

हृत्तश्चयोपचयवान् सगुल्म इति कीर्त्तितः ॥ ३ ॥

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ४ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धस्तृप्ताक्षमत्वान्त्वविकूजनानि !

आटोपमाभ्यानमपाकशक्तिरासङ्गुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ५ ॥

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रं वातश्चान्त्वविकूजनम् ।

आनाहश्चोर्ध्ववातत्व सर्वगुल्मेषु लक्षणम् ॥

रूक्षान्नपान विषमातिमात्रं विचेष्टन वेगविनिग्रहश्च ॥६॥

शोकाभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ।

यत् स्थानसंस्थानरूजाविकल्पं विद्धातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ॥७॥

श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वसशिरोरुजश्च ।

करोति जीर्णेऽत्यधिकं प्रकोपं भुङ्क्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ॥८॥

वातात्सगुल्मो नच तत्र रूक्ष कषायतिक्त कटु चोपसेवेत् ॥ ९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

प्रागेव वातिके गुल्मे सुस्निग्ध स्वेदित नरम् ।

रेचितं स्नेहरेकैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥

उपाचरेद्विषक् प्राज्ञो मात्राकालविवेकतः ॥ १० ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिम विडसैन्धवम् ।

सुरामण्डने दातव्य वातगुल्मरुजापहम् ॥ ११ ॥

नागरार्द्धपल पिष्टं द्वे पले चित्रकस्य च ।

तिलस्यैकं गुडपल क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥

वातगुल्मसुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ १२ ॥

हिङ्गुसौवर्चलं शुण्ठी दाडिम साम्बवेतसम् ।

श्वासहृद्रोगशमनमिदं स्याद्विङ्गुपञ्चकम् ॥ १३ ॥

इति हिङ्गुपञ्चकम् ।

स्वर्जिका कुष्ठमहिता क्षारः केतकिजोऽपि वा ।

पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसन्धवम् ॥ १४ ॥

पिबेद्वैरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ १५ ॥

पञ्चमूलकप्रायेण सक्षारेण शिलाजतु ।

पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

वातगुल्मप्रतिकारे प्रकुप्यति यदा कफः ।

शस्तमुल्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ १७ ॥

यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ।

दोषघ्नैरप्यशान्तौ च गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ १८ ॥

त्रूषणं त्रिफला धात्री विडङ्गचव्यचित्रकैः ।

कल्कैरेतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ १९ ॥

इति त्रूषणाद्यं घृतम् ।

हृपुषा व्योषपृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजी पिप्पलीमूल दीप्यकैर्विपचेदु घृतम् ॥ २० ॥

सकोलमूलकरसं सच्चारं दधिदाडिमम् ।

तत्पर वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ २१ ॥

योन्यशी ग्रहणीदोषश्वासकारुचिज्वरान् ।

पार्श्वहृद्वस्तिशूलञ्च घृतमेतद्व्रपोहति ॥ २२ ॥

पञ्चादीनि च यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसविधौ ।

तत्र स्नेह समान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इति हृषुषाद्य घृतम् ।

चित्रकव्योषसिन्धूत्य पृथ्वीका चव्यदाडिमैः ।

दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हृषुषा धान्यकैः समैः ॥ २४ ॥

दधारनालबदरमूलकस्त्रसैर्घृतम् ।

तत्पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २५ ॥

इति चित्रकाद्य घृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योष विडदाडिममाषकैः ।

पुष्कराजाजीधान्यास्तवेतसच्चारचित्रकैः ॥ २६ ॥

शटीवचाजगन्धैला स्त्रसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दन्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २७ ॥

इति हिङ्गाद्य घृतम् ।

तित्तिरांश्च मयूराश्च कुङ्कुटांश्चैव वर्तिकान् ।

सर्पिः शालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

इति वातगुब्धचिकित्सा ।

अथ पित्तगुब्धनिदानमाह ।

कटुक्षतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं प्रदुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निदानमुक्तम् ॥ २९ ॥

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।

स्नेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शसहं पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ ३० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

काकोल्यादि महातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ।
 स्नेहित संसयेत् पश्चात् योजयेद्वैष्टिकर्मणा ॥ ३१ ॥
 विरेकाय सिताक्तं वा कम्पिलं वा समाक्षिकम् ।
 द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ॥ ३२ ॥
 मधुकं चन्दनं द्राक्षा पयसा मधुक मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ३३ ॥

अथ पक्वगुल्लक्षणमाह ।

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ।
 अविवर्णः स्थिरश्चैव स पक्वो गुल्म इष्यते ॥ ३४ ॥
 दाहशूलादिसक्षोभ स्वप्ननाशार्चिज्वरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तत्सुपनाहयेत् ॥ ३५ ॥
 पक्वो तु व्रणवत्कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
 स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥ ३६ ॥
 द्वादशाहमुपेक्षेत रक्तन् वैद्यैरुपद्रवान् ।
 परञ्च शोधनं सर्पिः शुद्धे समधुतिक्तकम् ॥ ३७ ॥
 जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा चतुष्पलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः सयोज्य कार्षिकैः ॥ ३८ ॥
 रोहिणी कटुकामुस्त त्रायमाणा दुरालभा ।
 द्राक्षा तामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलैः ॥ ३९ ॥
 रसस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 एतानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ४० ॥
 पित्तगुल्मं रक्तगुल्म वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
 हृद्रोग कामला कुष्ठं हन्यादेतत् घृतोत्तमम् ॥ ४१ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधुकखर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।

परूषकाणि द्विफलां साधयेत्पलसंमिताम् ॥ ४२ ॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।

घृतमिचुरस क्षीरमभया कल्कपादिकम् ॥ ४३ ॥

साधयेत्तु घृतं सिद्धं शर्करा क्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगाद्वातगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

शालिगोक्षागदुग्धञ्च पटोलं मिश्रितं घृतम् ।

द्राक्षापरूषक धात्री खर्जूरं दाडिमं सिता ॥

पथ्यार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातैलञ्च योजयेत् ॥ ४५ ॥

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ।

अथ कफगुल्मनिदानमाह ।

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफमन्भवस्य सर्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥ ४६ ॥

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादृहृत्तासकासारुचिगौरवाणि ।

शैत्यं रुग्णत्वा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ ४७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

स्नेहोपनाहनस्वेद तीक्ष्णस्रसनवस्तिभिः ।

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

तिक्ष्णैरण्डातसीबीजसर्पपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखीणैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ ४९ ॥

पञ्चमूलैश्च ततोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मे पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव च ॥ ५० ॥

यवानौचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।

पिबेत्सन्दीपनं वातमूत्रवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीरप्रस्थेन तत्सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्न प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ५३ ॥

इति क्षीरषट्पलं घृतम् ।

सव्योषक्षारलवणं दशमूलशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ५४ ॥

इति व्योषाय घृतम् ।

भक्ष्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारिगन्धाव्यमापोथ्य सलिलाढके ॥ ५५ ॥

पादावशेषे पूते च पिप्पली नागरं वचा ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटी ॥ ५६ ॥

चित्रकं मधुकं रास्ना पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

एतद्भक्ष्मातकं सर्पिः कफगुल्महरं परम् ।

प्लीहपाण्ड्वाभयश्वास ग्रहणी कासरोगनुत् ॥ ५८ ॥

इति भक्ष्मातकघृतम् ।

त्रिवृता त्रिफला दन्ती दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागे स्थिते रसे ॥ ५९ ॥

सर्पिरैरण्डजं तैल क्षीरं तत्र प्रयोजयेत् ।

सन्निग्धो मिश्रकः स्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ ६० ॥

कफवातविकारेषु कुष्ठप्लीहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूले तथाधिके ॥ ६१ ॥

इति मिश्रक स्नेहः ।

जलद्रोणे विपक्त्वया विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

दन्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ६२ ॥

अष्टभागावशेषं तं रसं पूतमधिश्रयेत् ।

दन्ती समं गुडं पूतं दद्यात् तत्राभयाश्च ताः ॥ ६३ ॥
 तैलार्द्धकुडव चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।
 चूर्णित चार्द्धपलिक पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ६४ ॥
 तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
 क्षिपेच्चूर्णं पलत्रैकं त्वगैला पत्रकेशरात् ॥ ६५ ॥
 ततो लेहपल लीढा जग्ध्वा चैका हरीतकीम् ।
 सुख विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ६६ ॥
 गुल्मं श्वयथुमर्शासि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 हृद्रोगं ग्रहणीदोषान् कामलां विषमज्वरान् ॥ ६७ ॥
 गुल्मं स्त्रीहानमानाहमेतान् हन्त्युपमेविता ॥

इति दन्तीहरीतक्यावलेहः ।

कुलथान् जीर्णशालींश्च षष्टिकान्नवजाङ्गलान् ।
 मध्यतैलघृतं तक्र कफगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

इति कफगुल्मचिकित्सा ।

अथ ससर्गजानाह ।

निमित्तलिङ्गानुपलभ्य गुल्मे ससर्गजे दोषबलावलञ्च ।
 व्यामिश्रलिङ्गानुपलभ्य गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ ६९ ॥
 हिङ्गु त्रिकटुकं पाठा जपुषामभया शटीम् ।
 अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गी चाम्बवेतसम् ॥ ७० ॥
 दाडिम पौष्कर धान्यमजाजीचित्रक वचाम् ।
 द्वौ क्षारौ पञ्चलवणं चव्य चैकत्र योजयेत् ॥ ७१ ॥
 चूर्णमेतद्वयोक्तव्यमन्नपानेष्वनव्ययम् ।
 प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन च ॥ ७२ ॥
 पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
 आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ७३ ॥
 ग्रहण्यर्शो विकारेषु स्त्रीहपाण्ड्वाभयेऽरुचौ ।

उरोविबन्धे हिक्काया कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ७४ ॥

भावित मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुटिका कार्याः कार्षिकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ७५ ॥

इति हिङ्गादिचूर्णम् ।

हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचा चव्याग्निपाठा शटी ।

हृद्याल्ल लवणत्रय त्रिकटुकं चारद्वयं दाडिमम् ॥

पथ्या पौष्करवेतसान्लहपुष्पाजाज्यस्तदेभिः कृतम् ।

चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ॥ ७६ ॥

गुल्माग्निगुदाङ्गुरग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञान् गदान्

प्रत्याधानगदोदराश्मरियुतास्तूनीद्वयारोचकान् ।

ऊरुस्तन्ममतिभ्रमश्च मनसो वाधिर्यमष्टौलिकां

प्रत्यष्टौलिकया सहापहरते प्राक् पीतमुष्णाब्जुना ॥ ७७ ॥

हृत्कुक्षिवङ्गणकटीजठरान्तरेषु

वस्तिस्तनानफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।

शूलानि नाशयति वातबलासजानि

हिङ्गाद्यमाद्यमिदमाश्विनसहितोक्तम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयहिङ्गाद्य चूर्णम् ।

गुल्मवान्मदिरामण्डै स्तैलमैरण्डजं पिवेत् ।

बलासे प्रबले वाते पित्ते तु क्षीरसंयुतम् ॥ ७९ ॥

इति सष्टगुल्मचिकित्सा ।

अथ त्रिदोषगुल्मनिदानम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवत्

घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मनः शरीराग्निबलापहारिणं

त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सासाह ।

घौमानुपाचरेद्गुल्मं प्रत्याख्याय त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ ८१ ॥
घात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्दृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेत तद्धित सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८२ ॥

इति घात्रीफलक घृतम् । इति त्रिदोषगुब्बचिकित्सा ।

लङ्घनं दीपनं स्निग्धमुष्ण वातानुलोमनम् ।
वृहणञ्च भवेदन्नं तद्धित सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८३ ॥
गुल्मिनामनिलशान्तिरूपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।
मारुते तु विजिते समुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ ८४ ॥
सुखोष्णजाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
फटुत्रिकसमायुक्ताः हिताः पानेषु गुल्मिनाम् ॥ ८५ ॥
कुम्भीपक्वोष्टका स्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।
उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ॥ ८६ ॥
स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ।
स्वेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८७ ॥
स्रोतसा मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्वा विवन्ध गुल्मस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ८८ ॥
बल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकाश्च वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ८९ ॥
ऊर्ध्वातश्च मनुजं गुल्मिनञ्च निरुहयेत् ॥ ९० ॥
वचाविडाभया शुण्ठी हिङ्गुकृष्णाग्निदीप्यकाः ।
द्वित्रिषट् चतुरेकाष्ट सप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥ ९१ ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ।
शूलार्शः श्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ ९२ ॥

इति वचाय चूर्णम् ।

पाठा निकुम्भरजनी त्रिकटुत्रिफलाग्निकम् ।

लवणं वृक्षबीजञ्च चूर्णं गोमूत्रसाधितम् ॥ ८३ ॥

घनीभूते ब्रु वटिकां कृत्वा खादेत्तु गुल्मवान् ।

गुल्मप्लीहाग्निसादांश्च नाशयेयुरशेषतः ॥ ८४ ॥

हिङ्गु पुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम् ।

श्यामा विड सैन्धवञ्च यवक्षार महीषधम् ॥ ८५ ॥

यवक्वाथोदकेनैव घृतभृष्टन्तु पाययेत् ।

तेनास्य भिद्यते गुल्मः समूलः सपरिग्रहः ॥ ८६ ॥

वचा हरीतकी हिङ्गु सैन्धव साम्बवेतसम् ।

यवक्षारं यवानीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ८७ ॥

एतद्धि गुल्मनिचयं समूल सपरिग्रहम् ।

भिद्यते सप्तरात्रेण वङ्गेर्वृद्धिं करोति च ॥ ८८ ॥

वातवर्चोनिरोधे वा सासुद्रार्द्रार्कसर्षपैः ।

कृत्वा पायी विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तरैः ॥ ८९ ॥

खादेद्वाप्यङ्गुरान् भृष्टा पूतीकनृपवृक्षयोः ।

पिबेत्त्रिवृन्नागरं वा सगुडा वा हरीतकीम् ॥ ९० ॥

गुग्गुलु त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।

मूत्रमद्यपयो द्राक्षा रसेर्वीक्ष्य यथा बलम् ॥ ९१ ॥

क्षारद्वयानलयोप नीलीलवणपञ्चकम् ।

चूर्णितं सर्पिषा पेय सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ९२ ॥

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-

विश्वीषधज्वलनयावककल्कपक्वम् ।

प्रस्थं घृतस्य दशमूलरुवूकभार्गी-

क्वाथेन वा पयसि दध्नि च षट्पलाख्यम् ॥ ९३ ॥

गुल्मोदराचिभगन्दरवङ्गिसाद-

कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।

सद्यः शमं नयति ये च कफानिलोत्था-

स्तानाशु नाशयति दुर्जयमग्निमान्द्यम् ॥ १०४ ॥

इति भार्गीषट्पञ्चक घृतम् ।

दन्त्याः चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।

पचेत्प्रस्थं घृताङ्गुलम्लीहपाण्डूतिशूलनुत् ॥ १०५ ॥

त्रिवृदकस्तुहीक्षीरकम्पिलैश्च पलांशकैः ।

सैन्धवद्विपलोपेतैः हविः कुडवमश्वसि ॥ १०६ ॥

पक्वमस्मात् पिबेत्कर्षमुष्णवार्यनुपानकम् ।

सर्वगुल्मीदरध्वसि स्त्रंसनं विन्दुसंज्ञकम् ॥ १०७ ॥

इति विन्दुघृतम् ।

विडदाडिमसिन्धूय हुतभुग् व्योषजीरकैः ।

हिङ्गु सौवर्चलक्षार चुक्रवृक्षान्नवेतसैः ॥ १०८ ॥

बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधि चतुर्गुणम् ।

साधित दधिकं नाम्ना गुल्महृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १०९ ॥

इति दधिकघृतम् ।

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीञ्च पलिकानि जलाढके ॥ ११० ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १११ ॥

ततो घृतपल दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ ११२ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्ग शोफपाण्डूामयज्वरान् ।

खिलं म्लीहानमानाहं घृतमेतद्विपोहति ॥ ११३ ॥

इति नीलिनीघृतम्

वचापुष्करकुष्ठैला मदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीद्वयध्यात्र मेदायुग्मकुटन्नटैः ॥ ११४ ॥

पाठाजीरकजीवन्ती भार्गी चन्दनकटफलैः ।
 सरलागुरुविल्वाम्ब वाजिगन्धाग्निवृद्धिभिः ॥ ११५ ॥
 विडङ्गारग्वधश्यामा त्रिवृन्मागधिकादिभिः ।
 पिष्टैस्तैलं पचेत् क्षीरे पञ्चमूलैरसान्विते ॥ ११६ ॥
 गुल्मानाहाग्निमान्द्यार्शो ग्रहणीमूत्रसङ्गिनाम् ।
 अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिषु ॥ ११७ ॥

इति वचाद्य तैलम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च दन्तीचित्रकमाढकी ।
 शृङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥ ११८ ॥
 त्रिवृतायाः पलं कुर्यात् त्रीन् कर्षाञ्चैव हिङ्गुनः ।
 पलं हि लवणानाञ्च यवक्षारपलं तथा ॥ ११९ ॥
 सद्यः पुष्करमूलस्य दन्तीचित्रकयोरपि ।
 द्वे द्वे पले तथा शुण्ठ्या द्वे पले चाम्बवेतसात् ॥ १२० ॥
 यवान्यजाजीमरिच धान्यकं गिरिकर्णिका ।
 उपकुञ्चिकाजमोदा च कुर्यादूर्ध्वपलोन्मितान् ॥ १२१ ॥
 हरीतकीपले द्वे च विडङ्गं दाडिमं तथा ।
 मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्विषक् ॥ १२२ ॥
 एकान्तासाञ्च द्वे तिक्तो गुटिकाऽस्ताः सुखाम्बुना ।
 अल्लैर्मद्वैश्च पातव्या घृतेन पयसाथवा ॥ १२३ ॥
 एताः काङ्गायनेनोक्ताः गुटिका गुल्मभेदिकाः ।
 अर्शो हृद्ग्रहणीरोग क्षमिणाञ्च विनाशिकाः ॥ १२४ ॥
 गोमूत्रेण निहन्त्युश्च श्लेष्मगुल्मं चिरोत्थितम् ।
 क्षीरेण पित्तगुल्मन्तु मद्येन श्लेष्मवातिकम् ॥ १२५ ॥
 त्रिफलारसमूत्राभ्यां निचयं सान्निपातिकम् ।
 रक्तगुल्मञ्च नारीणां पयसा कारमेण तु ॥ १२६ ॥

इति काङ्गायनगुटिका ।

हिङ्गुत्रिकटुकवचाजमोदा धान्याजगन्धा दाडिमतिन्त्रि-
ङ्गीका पाठाचित्रकचव्यसैन्धवविडसौवर्चलयवक्षारस्त्रिजिका
पिप्पलीमूलान्धवेतसशटीपुष्करहपुषाजाजीपथ्याः । सचूर्णं
मातुलुङ्गान्धेन बहुशः परिभाव्य गुटिकाः कारयेत् । ततः
प्रातरेकैकां वातरोगी च भक्षयेत् । एव खलु योगो गुल्मश्वास-
कासारोचकहृद्दोगान् हरति अयं जन्तून् प्रति प्रयोगश्चा-
त्यर्थमुपयुज्यत इति । इति हिङ्गवादिवटिकाप्रकारः संस्कृते-
नोक्तः ।

अपामार्गपलांशानां तथैवेक्षुरसस्य च ।

सुहृत्कर्कयोर्मातुलुङ्गं कुटजस्याग्निकस्य च ॥ १२७ ॥

तिलसर्पपमूलानि दग्ध्वा भस्मानि कारयेत् ।

गोजाविण्मूत्रसहितं सर्पिस्तैलसमन्वितम् ॥ १२८ ॥

दूषणं पिप्पलीमूलं चित्रकं शुष्कमूलकम् ।

सूर्वामतिविषा पाठां कुष्ठं भस्मातकानि च ॥ १२९ ॥

चव्यं पूतिकरञ्जञ्च विल्वं कटुकरोहिणीम् ।

द्वौ क्षारौ पञ्चलवणं समभागानि कारयेत् ॥ १३० ॥

सन्नीयं चूर्णलवणैः शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

तदग्निचूर्णं निर्धूमं कृत्वा चूर्णं सुशीतलम् ॥ १३१ ॥

अङ्गुलीग्रहमालोद्य सुरामण्डेन पाययेत् ।

मस्त्वारणालमृत्त्रैस्तु युक्तः स्याद्वातगुल्मनुत् ॥ १३२ ॥

शूलवातोदरप्लीहपाण्डूामयं किलासकम् ।

हन्त्यादारोग्यलवणं प्रशस्तं कफवातनुत् ॥ १३३ ॥

इति आरोग्यलवणम् ।

नादेयी कुटजार्कशिथु वृहती सुग्विल्वभस्मातक-

व्याघ्री किंशुकपारिभद्रकजटापामार्गनीपाग्निकान् ।

वासापुष्ककपाटलां सलवणां दग्ध्वा जले पाचितम्

हिङ्गादिप्रतिवापमेतदुदित गुल्मोदराष्टील्लिषु ॥ १३४ ॥

इति नाद्विचारः ।

कोऽसौ हिङ्गादिर्यस्य प्रतिवाप क्रियते ?

हिङ्गूग्रगन्धाविडशुण्डप्रजाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्ट गुल्मोदराजीर्णविप्रचिकासु ॥ १३५ ॥

इति सामान्यविधिः ।

अथ रक्तगुल्मनिदानमाह ।

नवप्रसूता हितभोजना या या चामगर्भं विसृजेद्वती वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं स रुज सदाहम् ॥ १३६ ॥

पैतस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।

यः स्यन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य ॥ १३७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालक्रमेण च ।

सुस्निग्धस्निग्धकायायै योज्यं स्नेहविरेचनम् ॥ १३८ ॥

शताह्वा चिरविल्वत्वज् दारुभार्गी कणाभवः ।

कल्कः पीतो जयेद्गुल्मं तिलकाथेन रक्तजम् ॥ १३९ ॥

तिलकाथो गुडव्योष घृतभार्गीथुतो भवेत् ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ १४० ॥

पीतः सुरारसो युक्त्या मदिरा वाशु गुल्मनुत् ॥ १४१ ॥

सुण्डिरेचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।

विदधीतास्रगुल्मिन्यां मलसंरेचनाय च ॥ १४२ ॥

विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तप्रभेदनम् ।

पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिवेच्च सा ॥ १४३ ॥

यस्मिन्नवसरे क्षारतोयसाध्यघृतादिषु ।

फेनोद्गमस्य निष्पत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः ॥ १४४ ॥

स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणः ॥

इति पलाशच्यारष्टम् ।

कङ्गारमुत्पल पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका ।

पङ्काम्बुनाथ तत् काथं जीवनीयोपकल्पितम् ॥ १४५ ॥

घृत पङ्का नव पीत रक्तपित्तास्रगुल्मनुत् ।

दाहदृष्टाज्वरहृदि योनिदोषहर परम् ॥ १४६ ॥

इति कङ्गारक षष्ठम् ।

उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ।

अतिप्रवृत्तमस्रन्तु भिन्ने गुल्मे निवारयेत् ॥ १४७ ॥

रक्तपित्तहरैर्योगै र्वातघ्नैश्च मरुद्गदान् ।

गुर्वभिष्यन्दि कुर्याद्द्वै रक्षन्नग्निबल सदा ॥ १४८ ॥

गुल्मवदन्नपानानि यथावस्थ प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

इति रक्तगुल्मचिकित्सा ।

असाध्यलक्षणान्याह ।

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतशूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १५० ॥

दौर्बल्यारुचिहृत्तास कासकृद्वरुचिज्वरैः ।

दृष्ट्यातन्द्रा प्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १५१ ॥

गृहीत्वा सरुज श्वास छर्द्यतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १५२ ॥

श्वासः शूल पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।

जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १५३ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित गुल्मनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ हृद्रोगनिदानमाह ।

अत्युष्णगुर्वस्त्रकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।

सच्चिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

जठरानलदौर्वल्यादविपक्वस्तु यो रसः ।

स आमसज्जको टेहे सर्वदोषप्रकोपजः ॥ २ ॥

अन्यदोषेभ्य एवादौ विवृद्धेभ्योऽन्यमूर्च्छनात् ।

कोट्रवैभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ ३ ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

प्रायम्यते मारुतजं हृदयं तुद्यते तथा ।

निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोव्यते पाव्यतेऽपि च ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

द्विपञ्चमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ ६ ॥

पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।

सौवर्चलमयो शुण्ठी ह्यजमोटा च चूर्णितम् ॥ ७ ॥

फलधान्यास्त्रिकौलत्यदधिमद्यवसादिभिः ।

पाययेच्छुद्धदेहञ्च स्नेहेनान्यतमेन च ॥ ८ ॥

सपुष्कराह्वं फलपुग्मूलं सहौषधं शक्यभया च कल्कम् ।

क्षारान्त्रसर्पिलवणैर्विमिश्रं स्युर्वातहृद्रोगविकर्त्तिकाघ्नम् ॥ ९ ॥

काथः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशपूतीकशटीसुराह्वैः ।

सनागराजाजिवचायवान्नी सक्षार उष्णो लवणेन पेयः ॥ १० ॥

हरीतकीपुष्करनागराह्वयैर्वैर्वर्यस्थालवणैश्च कल्कैः ।

सहिङ्गुभिः साधितमेभिः सर्पिः हितञ्च हृत्पाश्वर्गदेऽनिलोत्थे ॥ ११ ॥

इति हरीतक्याद्यष्टतमम् ।

पुनर्नवां टाक मपञ्चमूल रास्नां यवान् कोलकपित्तवित्त्वम् ।

पक्त्वा जले तेन पचेत्तु तैलसभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदघ्नम् ॥ १२ ॥

इति पुनर्नवाद्य तैलम् ।

बल्यमांसरसक्षीर घृतशालिञ्च भोजयेत् ।

वातघ्नसिद्ध तैलञ्च वस्ति दद्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥

इति वातहृद्ग्रीगचिकित्सा ।

अथ पैत्तिकहृद्ग्रीगनिदानम् ।

तृणोष्णदाहचोषा' स्यु' पैत्तिके हृदयक्षम' ।

धूमायनञ्च सूच्छा' च स्वेद' शोषो मुखस्य च ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

श्रीपर्णीमधुकक्षीद्र सितागुडजलैर्वमेत् ।

पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृत कषायाश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ १५ ॥

शीता' प्रदेहा' परिशोधनञ्च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।

द्राक्षासिताक्षौद्रपरुपकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥ १६ ॥

पिष्टा पिवेद्वापि सिताजलेन यष्ट्याह्वय तिक्तकरोहिणीं च ॥ १७ ॥

अर्जुनस्य त्वचा सिद्ध' क्षीर योज्य हृदामये ।

सितया पञ्चमूल्या वा-बलया मधुकेन वा ॥ १८ ॥

इति अर्जुनादिक्षीरपाकम् ।

घृतेन दुग्धेन गुडाश्लमा वा पिवन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचो ये ।

हृद्ग्रीगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १९ ॥

इति ककुभादिचूर्णम् ।

कशेरुकाशैवलशृङ्गवेरप्रपीण्डरीक मधुकं विसञ्च ।

अन्यिञ्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तगदामयघ्नम् ॥ २० ॥

इति कशेरुकाद्यं घृतम् ।

अयसी शर्करा द्राक्षा जीवकर्षभकोत्पलैः ।

बलाखर्जूरकाकोली मेढायुग्मैश्च साधितम् ॥ २१ ॥

सक्षीरं माहिष सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥

इति श्रेयसाय वृतम् ।

स्थिरादिकल्कवत्सर्पिः क्षीरेणैक्षुरसेन वा ।

द्राक्षारसेन पक्व वा पित्तरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

इति स्थिराय वृतम् ।

सक्षीद्रं वितरेद्वस्ति तैलं मधुकसंयुतम् ॥ २३ ॥

इति पित्तहृद्रोगचिकित्सा ।

अथ कफहृद्रोगनिदानमाह ।

गौरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

हृद्रोगे कफजे खिन्नं वमितं लङ्घितं नरम् ।

कफघ्नैर्भेषजैर्युञ्ज्यात् ज्ञात्वा दोषबलावलम् ॥ २५ ॥

वचानिम्बकषायाभ्यां वास्य हृदि कफोल्यते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ २६ ॥

कुम्भी शटी बला रास्ना शुण्ठी पथ्या सपौष्कराः ।

चूर्णिता वा सृता मूत्रे पातव्याः कफहृदग्रहे ॥ २७ ॥

सूक्ष्मैला मागधीमूलं प्रलीढं सर्पिषा सह ।

नाशयत्याशु हृद्रोगं गुल्मानपि विशेषतः ॥ २८ ॥

मुस्तैलाचन्दनोशीर जीवनी व्योषचित्रकाः ।

विल्वत्वक् कटुकादारु दार्वीत्वक् पर्पटत्वचः ॥ २९ ॥

पटोलं निम्बषड्यन्या ऋद्धिभूनिम्बशिग्रुकाः ।

चूर्णं त्रायन्ती सौराष्ट्री केशरातिविषा समाः ॥ ३० ॥

तिक्ताख्य हन्ति हृद्रोग शूलहृत् सन्निपातजित् ।

इति तिक्तक चूर्णम् ।

फलतैलं विदध्याच्च वस्तौ वस्तिविशारदः ॥ ३२ ॥

कौलत्थधान्यैश्च रसैर्यवान्नपानानि तीक्ष्णानि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥

इति कफहृद्रोगचिकित्सा ।

अथ निदानमाह ।

विद्यात्तिदोषन्त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्त्तितोद कृमिजं सकण्डूम् ॥ ३३ ॥

उत्क्लेदः शीवन तोदः शूलं हृत्तासकस्तमः ।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ३४ ॥

क्षोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकाणाञ्च ये मताः ॥ ३५ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हित विधेयम् ।

हीनाधिक मध्यमवेद्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ३६ ॥

हृद्रोगे कृमिजे पूर्वं कुर्यान्नङ्घनपाचनम् ।

पश्चात् कृमिहरं कर्म कृमिरोगोक्तमाचरेत् ॥ ३७ ॥

कृमिजे च पिबेन्मूत्र विडं गोमयसयुतम् ।

हृदि स्थिताः पतन्त्येव ह्यधस्तात् कृमयो नृणाम् ॥ ३८ ॥

कृमिहृद्रोगिणां स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

दध्ना च पललोपेत त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९ ॥

सुगन्धिभिः सलवणैः योगैः साजाजिशर्करैः ।

विडङ्गगाढैर्धान्यान्त्र पाययेत् सिद्धमुत्तमम् ॥ ४० ॥

यवान्न वितरेच्चास्त्रैः सविडङ्गमतः परम् ॥ ४१ ॥

इति त्रिदोषकृमिहृद्रोगौ ।

चूर्णं पुष्करज लिङ्घ्यात् माक्षिकेण समायुतम् ।

हृच्छूलश्वासकासघ्नं क्षयहिक्कानिवारणम् ॥ ४२ ॥

हिङ्गुं सौवर्चलं विश्वं दाडिमं सान्त्ववेतसम् ।

चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये ॥ ४३ ॥

इति हिङ्गुपत्रकम् ।

हिङ्गूग्रगन्धाविडविश्वक्वणाकुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् ।

पिवेत् ससौवर्चलपुष्कराढ्य यवाश्वसा शूलहृदामयघ्नम् ॥४४॥

दशमूलकषायन्तु लवणक्षारयोजितम् ।

कास श्वासञ्च हृद्रोगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥ ४५ ॥

घृतेन दुग्धेन गुडाश्वसा वा पिवन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचोत्थम् ।

हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ४६ ॥

हरौतकी वचा रास्ना पिप्पल्यो विश्वभेषजम् ।

शटीपुष्करमूलञ्च चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ ४७ ॥

पुटदग्धं हरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिवतः ।

हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ ४८ ॥

तैलाज्यगुडविपक्व चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि ।

पिवति पयसा यः स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥४९॥

गोधूमककुभश्चूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्वम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ ५० ॥

मुख्यं शतार्द्धन्तु हरौतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।

सिद्धं घृतं वल्लभकं हि नाम्ना हृत्कासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥५१॥

इति वल्लभघृतम् ।

शतार्द्धमभयानान्तु सौवर्चलपलद्वयम् ।

पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

घृतं वल्लभकं नाम्ना श्रेष्ठं स्यादपतन्त्रके ॥

इति क्षीरवल्लभघृतम् ।

पार्थस्य कल्कं स्वरसेनं सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयघ्नम् ॥५३॥

इति अर्जुनघृतम् ।

घृतं बला नागवलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलं क्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ५४ ॥

इति बलाद्यघृतम् ।

इति वज्रसेनसङ्कलितः हृद्रोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उरोग्रहनिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् ।
 सास्रं सामं यक्तृप्लीह सद्यो वृद्धिं यथा गतम् ॥ १ ॥
 उरोग्रह तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ ।
 सस्तम्भं सरुज घोरं रुद्धं स्पर्शासह गुरुम् ॥ २ ॥
 आध्मानकुक्षिहृच्छोथ वातविण्मूत्ररोधता ।
 तन्द्रारोचकशूलानि तत्र लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु स्वेदनं युक्त्या दहनं रक्तमोक्षणम् ।
 तीक्ष्णैर्निरूहणं चैक क्रमात्तत्क्षणमादरात् ॥ ४ ॥
 पुत्रजीवकशिग्रूत्याः सूर्यावर्तबलोद्भवाः ।
 रसा एकैकशः कोष्णाद्विशो वा रामठान्विताः ॥ ५ ॥
 सपञ्चलवणाः पेयाः त्रिविद्भुडसुकल्पिताः ।
 त प्रवृत्तं यथालाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ६ ॥
 दध्यम्बवेतसच्चारान् सरामठान् सचित्रकान् ।
 पिवेत्तैलारनालाभ्यामुरोग्रहनिवृत्तये ॥ ७ ॥
 यथातुरेणात्र कृतस्य कर्मणो विधेर्विरोधो न भवेन्ननागपि ।
 यथा बल वीक्ष्य च शुद्धविग्रह तथाविध पथ्यमिति प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
 इति वङ्गसेनसङ्कलित, उरोग्रहनिदानचिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानमाह ।

व्यायाम तीक्ष्णोषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
 आनूपमव्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥ १ ॥
 पृथग्मलाः स्त्रैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्त्रौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छात् ॥२॥

तौत्रा हि रुग्णवस्तिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

पीत सरक्त सरुजं सदाह कृच्छं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छ कफमूत्रकृच्छे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमञ्च कृच्छ्रम् ॥४॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु च ।

मूत्रकृच्छ्रे तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ।

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

शक्तस्तु प्रतिघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।

आधानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥

अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गं विधारिते ।

सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रावस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

अश्मरौ शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।

विशेषणं शर्करायां शृणु कौर्त्तयतो मम ॥ ९ ॥

पच्यमानाश्मरीपित्ताच्छोथमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

हृत्पीडा वेपथुः शूल कुक्षावग्निस्तु दुर्बलः ।

तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसाश्चानिलमूत्रकृच्छे ॥१२॥

अमृता नागरा धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।

प्रपिवेद्वातरोगार्तः शूलवान् मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ १३ ॥

पुनर्नवैरण्डशतावरौभिः पत्तूरवृश्चीवबलाश्मभिद्भिः ।

द्विपञ्चमूलेन कुलत्यकेन यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥१४॥

तैल वराहर्क्षवसाष्टतञ्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च सिद्धम् ।

तन्मात्रयात्र प्रतिहन्ति पीत शूलान्वित मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १५ ॥

पुनर्नवाद्यो मिश्रक । इति वातकृच्छ्रम् ।

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविकाराः ।

द्राक्षा विदारौक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ १६ ॥

कुश, काशः शरो दर्भ क्षुद्रश्चेति तृणोज्ज्वम् ।

पित्तकृच्छ्रहरं पञ्च शूल वस्ति विशोधनम् ॥ १७ ॥

एतत्सिद्ध पयः पीत मेद्वग हन्ति शोणितम् ॥ १८ ॥

शतावरीकामकुशाश्वदट्टा विदारि शालीक्षुकशेरुकाणाम् ।

क्वाथ सुशीतं मधुशर्कराभ्या युक्तं पिवेत्यैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ १९ ॥

एर्वाकबीजं मधुक सदार्वी पैत्ते पिवेत्तण्डुलधावनेन ।

दार्वी तुषैलामलकीरसेन समाक्षिकं पित्तकृते च कृच्छ्रे ॥ २० ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्वन्वयवासकानाम् ।

क्वाथ पिवेन्माक्षिकमप्रयुक्त कृच्छ्रे सदाहे मरुजे विबन्धे ॥ २१ ॥

शतावरीकासकुशाश्वदट्टा विदारिकेक्ष्वामलकैश्च सिद्धम् ।

सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २२ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडाईशयुतं प्रयोज्य कृच्छ्राश्मरी मूत्रविघातदोषे ॥ २३ ॥

अथ विशेषेण पुरा विधेयः सर्वाश्मरीणां प्रवरः प्रयोगः ।

इति त्रिकण्टकाद्य घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपान स्वेदो यवान्नं वमन निरूहाः ।

तक्रञ्च तित्तोषणसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २४ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा ।

कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा त्रुटि पिवेत् ॥ २५ ॥

तक्रेण युक्तं शितिवारकस्य बीजं पिवेन्मूत्रविघातहेतोः ।

पिवेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २६ ॥
 सर्वं त्रिदोषप्रभवे च कृच्छ्रे स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
 त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमन कफे स्यात्पित्ते विरेकः पवने च वस्ति ॥ २७ ॥
 बृहत्तो धावनी पाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।
 पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रेदोषत्रयापहः ॥ २८ ॥
 गुडेन मिश्रित क्षीरं कटूणां कामतः पिवेत् ।
 मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥ २९ ॥
 इति त्रिदोषकृच्छम् ।

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रं क्रिया मता ।
 पञ्चवल्कलकृत्तेपः कवोष्णोऽत्र प्रशस्यते ॥ ३० ॥
 मूत्रं पिवेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयश्चापि सिताज्ययुक्तम् ।
 धात्रीरसं चेक्षुरसं पिवेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ॥ ३१ ॥
 इति अभिघातकृच्छम् ।

लेह्यं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ।
 वृष्यैर्बृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३२ ॥
 इति शुक्रज मूत्रकृच्छम् ।

एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ।
 मूत्रहृद्गोशुद्धयर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ ३३ ॥
 स्नेहचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ।
 कृच्छ्रे तत्र विधिः कार्यो सर्वशुक्रविबन्धजित् ॥ ३४ ॥
 काथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतः सदा ।
 मूत्रकृच्छ्रं शक्नुज्जन्म पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३५ ॥
 इति शक्नुज कृच्छम् ।

सप्तच्छदारग्वधकेतकैलाः निम्बः करञ्जः कुटजो गूलूची ।
 साध्या जले तेन पचेद्यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ३६ ॥
 एर्वाक्षबीजकल्काश्च श्लक्ष्णं पिष्ट्वाक्षसंमितः ।

धान्याम्ललवणैः पेयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥
 त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभा पर्वतभेदपथ्याः ।
 निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीन्तु सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३८ ॥
 निदग्धिकायाः स्वरस कुडव मधुसंयुतम् ।
 मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३९ ॥
 कषायोऽतिबलामूल साधितोऽशेषकृच्छ्रजित् ।
 पीतञ्च त्र्युसीबीज सतिलाज्यं पयोन्वितम् ॥ ४० ॥
 त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्क कोलसमन्वितम् ।
 वारिणा लवणीकृत्य पिवेन्मृत्ररुजापहम् ॥ ४१ ॥
 यवोरुवूकैस्तृणपञ्चमूलपाषाणभेदैः सशतावरीभिः ।
 कृच्छ्रेषु गुग्गुल्वभयाविमिश्रैः कृतः कषायो गुडसम्प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥
 मूलानि कुशकाशेक्षु शराणां चक्षुवालिनाः ।
 मूत्राघातेऽश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली तृणात्मिका ॥ ४३ ॥
 गुडमामलकं पिष्ट अमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
 पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥
 सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रप्रणाशनः ।
 द्राक्षासितो पलाकल्क कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥
 विदारो शारिवा छागष्टङ्गी वल्गादिनी निशा ।
 कृच्छ्रं पित्तानिल हन्ति वल्लिज पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥
 एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्
 एर्वारुवीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
 चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पीत्वा
 प्रत्यग्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥
 अयोनिजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
 मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याश्च त्रिभिर्लेहैर्न संशयः ॥ ४८ ॥
 पुनर्नवामूलतुला दर्भमूल शतावरी ।

बलातुरङ्गगन्धा च तृणमूल त्रिकण्टकम् ॥ ४८ ॥
 विदारोगन्धानागाह गुडूचतिबला तथा ।
 पृथग्दशपलान् भागानपा द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ।
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥ ५१ ॥
 द्विपलानि पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुडवं तथा ।
 त्रिशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥
 एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
 राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले तथा गाढपुरीषिणाम् ।
 मेढ्रवङ्गणशूले च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितजाश्च ये ।
 बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ॥ ५५ ॥
 पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येष्वपि चापरः ।

इति सुकुमारकुमारकं पुनर्नवादिलेखः ।

मूत्राघातविधानमप्यत्रकार्यम् ।

इति बद्धसेनसङ्कलित मूत्रकृच्छ्रनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मूत्राघातनिदानमाह ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्रघातास्त्रयोदश ।
 प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥
 रौच्याद्देगाभिघाताद्वा वायुर्वस्ती सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकुतः ॥ २ ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सप्रवर्तते ।
 वातकुण्डलिकान्तान्तु व्याधि विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥

आध्यापयन् वस्तिगुदं रुध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
 कुर्यातीव्रात्तिमष्टौलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत् तेन वस्तिक्वचिनिपीडितः ।
 वातवस्ति स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
 मूत्रस्य वेगोऽभिहिते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद् भृशम् ॥ ८ ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 तन्मूत्रजठरं विद्या दधोवस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
 वस्ती वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
 सवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाप्यनीरुजम् ।
 विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेता तदाह्वयम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अशमरीतुल्यरुग् ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतम् ।
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलावृतम् ।
 वस्ति मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः ॥ १५ ॥
 मूत्रं हारिद्र्यमथवा सरक्तं रक्तमेव च ।

कृच्छ्रात्युनः पुनर्जन्तो रुष्णवात वदन्ति तम् ॥ १६ ॥
 पित्त कफो वा द्वौ वापि सहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
 कृच्छ्रान् मूत्रं तथा पीत रक्तं श्वेत घन स्रवेत् ॥ १७ ॥
 सदाह रोचनाशङ्खचूर्णवर्णञ्च तद्भवेत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥
 रुक्षदुर्बलयो वर्ततेनोदावर्त्तं शक्यथा ।
 मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्ससृष्ट तदा नरः ॥ १९ ॥
 विङ्गम्भ मूत्रयेत् कृच्छ्रात् विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
 द्रुताध्वलङ्घनायासै रभिघाताग्रपीडनात् ।
 स्वस्थानाद्वस्तिरुद्धृतः स्थलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥
 शूलस्पन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
 पीडितस्तु सृजेद्वारां सस्तम्भोद्देशनार्त्तिमान् ॥ २२ ॥
 वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
 पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवार मबुद्धिभिः ॥ २३ ॥
 तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूल मूत्रविवर्णता ।
 श्लेष्मणा गौरव शोथः स्निग्धं मूत्र घनं सितम् ॥ २४ ॥
 श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णा न सिध्यति ।
 अबिभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।
 स्याद्वस्ती कुण्डलीभूते दृग्गोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहविरचनम् ।
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च मूत्राघाते सवेदने ॥ २६ ॥
 नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।
 पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥ २७ ॥
 गोधापद्या मूलं कथित घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।
 पीतं निरुद्धमचिरात् भिनत्ति मूत्रमङ्घातम् ॥ २८ ॥

पिवेच्छिलाजतुक्काथे युक्ते वीरतरादिके ।

रस दुरालभाया वा कषाघं वासकस्य वा ॥ २९ ॥

काथ सपत्रमूलस्य गोक्षुरोः सफलस्य च ।

पिवेन्मधुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्रजापहम् ॥ ३० ॥

घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवर्त्तिः कृताम्बुना ।

गुण्डयित्वा ध्वजे क्षिप्त्वा मूत्ररोधं जहाति तम् ॥ ३१ ॥

सदा भद्राश्लभिन्मूलं शतावर्थाश्च चित्रकम् ।

रोहिणीकोकिलाक्षौ च क्रौञ्चस्थूलत्रिकण्टकम् ॥

श्लक्ष्णपिष्टः सुरापीतोमूत्राघातप्रवाधनः ॥ ३२ ॥

पिवेद्वर्हिशिखामूलं दुग्धमुक्त्वा तण्डुलाम्बुना ।

वस्तिमुत्तरवस्तिं वा सर्वेषामेव दापयेत् ॥ ३३ ॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तक्रसयुतम् ।

जले कुङ्कुमकल्का वा सक्षौद्रमुषितं निशि ॥ ३४ ॥

सतैलपाटलाभस्मक्षारवद्वा परिश्रुतम् ।

सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिवेन्नरः ॥ ३५ ॥

त्रिकण्टकैरगुण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ ३६ ॥

शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिवेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥ ३७ ॥

शिलोद्भवैरगुण्डकुशास्थिरादिपुनर्नवाभीरुरसेषु सिद्धम् ।

तैलशृतक्षीरमध्यानुपानं कालेषु कृच्छ्रादिषु सप्रयोज्यम् ॥ ३८ ॥

इति शिखीङ्गिदादि तैलम् ।

धान्यगोक्षुरककाथकल्कसिद्धं घृतं हितम् ।

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ३९ ॥

इति धान्यगोक्षुरक घृतम् ।

अम्बुष्ठापाटलाचैव वर्षाभूदयमेव च ।

विदारौकन्दकाशश्च कुशमोरटगोक्षुरा' ॥ ४० ॥
 पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा ।
 भस्मातकं शिरोषस्थ मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४१ ॥
 समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षण' ।
 पादशेषे कषाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४२ ॥
 कल्क दत्त्वा च मतिमान् गिरिज मधुक तथा ।
 नीलोत्पलन्तु काकोली वीजं त्रापुसमेव च ॥ ४३ ॥
 कूष्माण्डजं तथैर्वारुसम्भवञ्च सम भवेत् ।
 उष्णवात निहन्येतद् घृतं भद्रावह स्मृतम् ॥ ४४ ॥

इति भद्रावह घृतम् ।

विदारौ वृषको यूथी मातुलुङ्गी च भूस्तृणम् ।
 पाषाणभेदः कस्तूरी वसुको वशिरोऽनलः ॥ ४५ ॥
 पुनर्नवा वचा रास्ना बला चातिबला तथा ।
 कशेरुविसृङ्गाट तामलक्यः स्थिरादय' ॥ ४६ ॥
 शरेक्षुदर्भमूलञ्च कुशः काशस्तथैव च ।
 पलद्वयन्तु संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४७ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावर्थास्तथा धात्र्याः स्वरसो घृतसम्मितः ॥ ४८ ॥
 षट्पल शर्करायाश्च कार्ष्णिकाण्यपराणि च ।
 यश्चाह्वं पिप्पली द्राक्षा काश्मर्य्यं सपरुषकम् ॥ ४९ ॥
 एला दुरालभा कीन्तौ कुङ्कुमं नागकेशरम् ।
 जीवनीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥ ५० ॥
 एतत्क्षर्पिर्विपक्त्वायं शनैर्मृदग्निना भिषक् ।
 सूत्राघातेषु सर्वेषु विशेषात् पित्तजेषु च ॥ ५१ ॥
 शर्कर्य्यश्मरिशूलेषु शोणितप्रभवेषु च ।
 हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक् पित्तजेषु च ॥ ५२ ॥

कासश्वासक्षतोरस्क धनुस्त्रीभारकर्षिते ।
 तृष्णाद्दुर्दिमनःकस्य शोणितच्छर्दिते तथा ।
 रक्ते यक्ष्मण्यपस्मारे तथोन्मादशिरोग्रहे ॥ ५३ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ।
 एतत् स्मृतिकरं वृथं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 पुत्रदं बलवर्णाढ्यं विशेषाद्वातनाशनम् ॥ ५४ ॥
 पानभोजननस्येषु न क्वचिद्व्यतिहन्यते ।
 विदारौघृतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥
 इति विदारौघृतम् ॥

पिष्टाखुमलमुष्णेन चारनालेन पेषयेत् ।
 वद्धसूत्रं निहन्त्याशु तथैव करभीभवम् ॥ ५६ ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य रिच्यते ।
 मैथुनोपरमश्वास्य वृंहणीयो विधिर्हितः ॥ ५७ ॥
 ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्तिषु ।
 खगुप्ताफलमृद्वीका कृष्णक्षुरसितारजः ॥ ५८ ॥
 समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।
 सर्वं सम्यग्विभज्याक्षम्रात्रं लौढ्रा पयः पिबेत् ॥ ५९ ॥
 हन्ति शुक्रक्षयोत्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६० ॥

इति खगुप्तादि मस्य ॥

क्षौद्रार्द्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषो ।
 शर्करायाश्च चूर्णञ्च द्राक्षाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६१ ॥
 खयंगुप्ताफलञ्चैव तथा चेक्षुरसस्य च ।
 पिप्पलीना तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥
 तदैकथं समानीय खजेनाथ विमथ्य च ।
 तस्य पाणितले चूर्णं लिहन् क्षीरं ततः पिबेत् ॥ ६३ ॥
 एतत्क्षर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।

शुक्रदोषान् जयेत्सर्वान् ये चापि भृशदुर्जयाः ॥ ६४ ॥

जयेच्छोणितरोगांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत च ।

सर्पिरेतद्युञ्जानात् योनिदोषात् प्रमुच्यते ॥ ६५ ॥

इति चौद्राद्विभाग घृतम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रेषु भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।

मूत्राघातेषु तत्कुर्व्याद्देशकालविधानवित् ॥ ६६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित मूत्राघातनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ॥

अथाश्मरीनिदानमाह ।

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थीं शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः सूर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याभ्यानं तदासन्नं देशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रं वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ३ ॥

सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्ध्वसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तथा मार्गनिरोधनम् ॥ ४ ॥

तद्व्रपायात् सुखं मेहे दृच्छं गोमेदकोपमम् ।

तत्सङ्कोभात् क्षते सास्रं मायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

तत्र वाताद् भृशं चार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ६ ॥

सानिलं मुञ्चति शक्नोति मुहुर्मेहति विन्दुशः ।

श्यावा रुक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्ठकैरिव ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

तस्याः पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ ८ ॥

शुण्ठग्निसम्यपाषाण शिशुवरुणगोक्षुरैः ।

अभयारग्वधकल्कैः काथ कृत्वा विचक्षणः ॥ ९ ॥

रामठक्षारलवण चूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रे दीपन पाचनं परम् ॥

हन्यात्कोष्ठान्श्चित वात कव्यूगुदमेद्रजम् ॥ १० ॥

इति शुण्ठादि ।

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवूकैः ।

शृतं पिवेदश्मजतुप्रगाढ सशर्करं चाश्मरीमूत्रकृच्छ्रे ॥ ११ ॥

इति एलादिकाथ ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसयुताम् ।

यवक्षारगुड दत्त्वा काथयित्वा पिवेद्वितम् ॥ १२ ॥

अश्मरीं वातजा हन्याच्चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १३ ॥

पाषाणभेदोवसुकोवशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।

शतावरीश्वदष्टा च वृहती कण्टकारिका ॥ १४ ॥

कपोतवङ्गामलकी काञ्चनोशीरगुन्द्रकाः ।

वृक्षादनौ भल्लूकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ १५ ॥

यवाः कुलत्यकोलानि कतकस्य फलानि च ।

उषकादिप्रतिवापमेषां काथैः शृतं घृतम् ॥

भिनन्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १६ ॥

इति पाषाणभेदाद्य घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाश्च पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेरश्मरिनाशनैः ॥ १७ ॥

वीरवृक्षोऽग्निसम्यश्च काशवृक्षादनौकुशाः ।

मोरटेन्दीवरो सूर्यभक्ता गोक्षुरटुण्डकाः ॥ १८ ॥

वसुकोवशिरो दर्भं शैरीयावश्मभेदकः ।

गुन्द्रोऽनल कुरण्टश्च गणो वीरतरादिकः ॥ १९ ॥

अश्मरीशर्कराकृच्छ्रं मारुतार्त्तिहरो गणः ।

वृहद्वाते वीरतर स्तदभावे मतः शरः ॥ २० ॥

इति वीरतरादिगणः । इति वाताश्मरी ।

अथ पित्ताश्मरीनिदानमाह ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मणा ।

भक्ष्णातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्मरी ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कुशः काशः शरो गुन्द्रः उल्कटो मोरटाश्मभित् ।

दर्भो विदारो वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकम् ॥ २२ ॥

भल्लूक पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरण्टिका ॥ २३ ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ।

घृत शिलाह्वमधुकैर्वीजैरिन्दीवरस्य च ॥ २४ ॥

तपुषैर्वारुकादीनां वीजैश्चावापित शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसंभूता मश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ २५ ॥

इति कुशाद्य घृतम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयासि च ।

भोजनादि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥ २६ ॥

शिलाजतु शिलाह्वं स्यात्पटीरोगुत्थगुन्द्रकौ ।

मधुकः कृत ऋस्रत्वाद् वीजैर्वीजकमुच्यते ॥ २७ ॥

कुर्यात् क्षारादिकं काये तस्मिन् क्षयमवापकैः ।

वर्गत्वेन यथालाभ परिभाषा प्रवर्तते ॥ २८ ॥

इति पिप्पाश्मरी ।

अथ कफाश्मरीनिदानमाह ।

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।

अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णा सिताथवा ॥ २८ ॥

एता भवन्ति बालाना तेषामेव च भूयसा ।

आम्रयोपचयात्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ ३० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यणे वरुणकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।

कुष्ठभद्राक्षमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ॥ ३१ ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिर्षकादिगणेन वा ।

भिनत्ति कफसंभूता मश्मरीं क्षिप्रमेव च ॥ ३२ ॥

मद्रादिस्तेन चात्रेष्टो गणः श्यामादिको बुधैः ॥ ३३ ॥

इति वरुणादि दृढम् ।

क्षारान् यवागूः पेयांश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥ ३४ ॥

इति कफाश्मरी ।

अथ शुक्राश्मरीनिदानमाह ।

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।

स्थानात् च्युतमसुक्त हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥

शोषयत्युपसहृत्य शुक्रं तच्छुक्रजाश्मरी ॥ ३५ ॥

वस्तिरङ्गूतकच्छ्रुत्व मुष्कश्चयथुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ ३६ ॥

पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ।

अणुशो वायुना भिन्ना स्यात्तस्मिन्ननुलोमगे ॥ ३७ ॥

निरेति सह सूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।

सूत्रस्रोतः प्रविश्येताः सिक्ताः कुर्युरुपद्रवान् ॥ ३८ ॥

अथ उपद्रवानाह ।

दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुक्षिरोगमथारुचिम् ।

पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ ३८ ॥

प्रसूननाभिद्वेषण वद्धमूत्र रुजातुरम् ।

अश्मरो क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विताः ॥ ४० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शुक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ।

यवक्षारगुडोन्मिश्रं रस पुष्पफलोद्भवम् ॥

पिवेन्मूत्रविवन्धघ्नं शर्कराश्मरौनाशनम् ॥ ४१ ॥

तिलापामार्गकदली पलाशयवविल्वजः ।

क्वाथः पेयोऽविमूत्रेण शर्कराश्मरिनाशनः ॥ ४२ ॥

केम्बुकाङ्गोलकनक शाकेन्दौवरजैः फलैः ।

पीतमुष्णाम्बु सगुड शर्करा पातयत्यधः ॥ ४३ ॥

पाषाणभिन्नोक्षुरकोरूवूकौ द्वे कण्टकायूरी क्षुरकाक्षमूलम् ।

दध्ना पिवेत्क्षीरसुपिष्टमेतत् स्याद्भेदनार्थं सिकताश्मरीणाम् ॥ ४४ ॥

यः पिवेद्रजनीं सम्यक् सगुडं तुषवारिणा ।

तस्याशु चिररूढापि यात्यस्त मेदृशर्करा ॥ ४५ ॥

पिबतः कुटज दध्ना पथ्यमन्नं च खादतः ।

निपतत्यचिरात्तस्य नियत मेदृशर्करा ॥ ४६ ॥

व्रापुसवीजं दध्ना पीत वा नाशिकेलजं कुसुमम् ।

विण्मूत्रशर्कराया भवति सुखी कतिपयैर्दिवसैः ॥ ४७ ॥

श्वदंष्ट्रा वारुणीशुण्ठीः क्वाथं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रक्षच्छ्रहरं परम् ॥ ४८ ॥

कूष्माण्डकरसो हिङ्गुयवक्षारसमायुतः ।

वस्तौ मेद्रे सशूले च शर्कराश्मरिनाशनः ॥ ४९ ॥

पुनर्नवायो रजनीश्वदंष्ट्रा फल्गुप्रवालाश्च सदर्मपुष्पाः ।

क्षीरास्त्रिमद्येक्षुरसप्रपिष्टः पेयो भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ५० ॥

वरुणत्वक्च्छिलाभेद शुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।

कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ॥ ५१ ॥
 पञ्चमूल्यास्तृणाख्याया स्तथा गोक्षुरकस्य च ।
 पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५२ ॥
 चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थे विपाचयेत् ।
 गुडगोक्षुरवीजञ्च कल्कं तत्र प्रदापयेत् ॥ ५३ ॥
 तत्सिद्धं मूत्रदोषेषु शर्करास्वस्मरीषु च ।
 स्नेहेन भोजने चैव प्रयोज्य सर्पिरुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इति वृणपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

त्वक् पत्रफलमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।
 कषायेण पचेत्तैलं वस्तिना स्थापनेन च ॥ ५५ ॥
 शर्करास्मरीशूलघ्नं मूत्रक्षच्छ्रनिवारणम् ।

इति वरुणतैलम् ।

कुशाग्निमन्यशैरेय नलदर्भेक्षुगोक्षुराः ।
 कपोतवङ्कावसुकवशिरेन्द्रीवरीशराः ॥ ५६ ॥
 घातक्यरलुबन्दाक कर्णिकाराश्रमभेदकाः ।
 एषां कल्ककषायाभ्यां मिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥
 पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।
 शर्करास्मरिरीषु मूत्रक्षच्छ्रे च दारुणे ॥ ५८ ॥
 प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च ।
 बन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ॥ ५९ ॥

इति कुशाद्य तैलम् । इति शक्राश्रमौ ।

नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभिः कपोतवङ्कजः काथः ।
 गुडयावशूकविमिश्रः पौतो हन्यस्मरीमुग्राम् ॥ ६० ॥
 त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसयुतम् ।
 अविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्रमरिनाशनम् ॥ ६१ ॥
 पिवेद्दण्डं मूलं काथं तत्कल्कसंयुतम् ।

काथश्च शिशुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिनाशनः ॥ ६२ ॥
 मृङ्गवेरयवक्षार पथ्याकालीयकान्वितः ।
 दधिमण्डो भिनत्त्यग्रामश्मरीमाशु पानतः ॥ ६३ ॥
 पाषाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवद्भजः काथः ।
 गिरिजतु गुडप्रमादः कर्कटिका त्रपुसबीजयुतः ॥ ६४ ॥
 पेयोऽश्मरीमवश्य दुर्भेदामपि भिनत्ति योगवरः ।
 शिखरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६५ ॥
 श्रीपर्णीफलबीजं मथितेन यः पुमानद्यात् ।
 शाकमशित्वावश्यं तद्वन्ति रोगाश्मरीपीडाम् ॥ ६६ ॥
 श्वदंष्ट्रैरण्डबीजानि नागरं वरुणत्वचः ।
 एतत् काथवरं प्रातः पिवेदश्मरिनाशनम् ॥ ६७ ॥
 रक्तोद्भवे तूत्पलनालतालकाशेक्षुवालीक्षुकुशोदकानि ।
 पिवेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादेद्द्विदारिमिक्षुत्रपुसानि चैव ॥ ६८ ॥
 पलान्यष्टौ तु कुर्वीत क्षाराणां वरुणत्वचः ।
 तद्वर्जं यावशूकात्तु ततोऽप्यर्द्धं गुडात् स्मृतम् ॥ ६९ ॥
 एकीकृत्य विमृश्यैतत् खादेत् कर्षप्रमाणतः ।
 घर्माम्बुना सहावश्यं कृच्छ्राश्मरिविनाशनम् ॥ ७० ॥
 इति वरुणादिचूर्णम् ।
 वरुणकभस्मपरिस्तुतसलिलं तच्चूर्णं यावशूकयुतम् ।
 कथनीयं तत्तावद्यावच्चूर्णत्वमायाति ॥ ७१ ॥
 तद्गुडयुक्तं हन्यात्तदुदाराशश्मरीं घोरां ।
 वल्लिसदनं सुकष्टमश्ममयीमश्मरीं चाशु ॥ ७२ ॥
 इति वरुणादिचूर्णस्यैवायमन्यः प्रकारः ।
 नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं शुचिस्थानजम्
 घसे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं कृत्वा तुला ग्राहयेत् ।
 संगृह्यासु चतुर्गुणासु विप्रचेत्पादावशेषं जलम्

तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥ ७३ ॥

ज्ञात्वेवं घनता गुडे परिणते प्रत्येकमेषा पलम्
शुण्ठेऽर्वाकवौजगोक्षुरकणा पाषाणभिच्छीतलाः ।

कूष्माण्डत्रपुमाक्षवौजकुनटी वास्तूकशौभाञ्जनैः

द्राक्षैलागिरिजाभया कृमिहृता चूर्णीकृतानां क्षिपेत् ॥ ७४ ॥

पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममं योग्यप्रमाणं नरः ।

खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७५ ॥

इति वरुणकमुष्टः ।

कुलत्थसिन्धूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।

वौजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्या घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥ ७६ ॥

दुःसाध्य सर्वाश्मरिभूत्रकच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।

एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढवृक्षानिव वज्रपातः ॥ ७७ ॥

इति कुलत्थाय घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद् घृतम् ।

प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ।

अश्मरीभूत्रकच्छ्रं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ ७८ ॥

इति शरादिपञ्चमूलघृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुषां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषं परिस्त्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

वरुणं कदलीविल्वं लणजं पञ्चमूलकम् ।

अमृता चाश्मभेदञ्च बीजञ्च त्रपुसस्य च ॥ ८० ॥

शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षार एव च ।

यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥ ८१ ॥

अस्य मात्रां पिबेज्वन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ।

जीर्णे चास्मिन् पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मस्तुना ॥ ८२ ॥

अश्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रकृच्छ्रं नाशयेत् ॥ ८३ ॥

इति वरुणघृतम् ।

सैन्धवाद्यन्तु यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ।

तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेद्दीरतरादिना ॥ ८४ ॥

क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।

एतत्तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम् ॥ ८५ ॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिञ्चिते मथिते तथा ।

भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ८६ ॥

इति वीरतराय तैलम् ।

वीरहृत्ताश्मभेदाग्निमन्यश्लोणाकपाटलाः ।

वृक्षादनी सहैरण्ड भल्लूकोशीरपञ्चकम् ॥ ८७ ॥

कुशकाशशरेक्षूणामास्फोता कोकिलाक्षयोः ।

शतावरी श्वदंष्ट्रा च सोत्कटा इयवञ्जुलाः ॥ ८८ ॥

कपोतवङ्गा श्रीपर्णी काश्मरीमूलसंयुता ।

एतैः कषायैः कल्कैश्च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ८९ ॥

वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ।

शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ९० ॥

इति द्वितीय वीरतराय तैलम् ।

पुनर्नवा मृताभीरु सक्षारलवणत्रयैः ।

शटी कुष्ठवचा सुस्तरास्त्रा कट्फलपौष्करैः ॥ ९१ ॥

यवानी हृषुषा हिङ्गु शताह्वा साजमोदकैः ।

विडङ्गातिविषा यष्टी पञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९२ ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

गोमूत्रं द्विगुणं देय काञ्जिक तद्वदेव तु ॥ ९३ ॥

पुनर्नवाद्यमित्येतत्तैलं पानेन वस्तिना ।

शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥ ९४ ॥

कट्यू रूवस्तिमेद्रस्थ कुक्षिशूलविनाशनम् ।

कफवातामशूलघ्नं मन्त्रवृद्धेश्च नाशनम् ॥ ८५ ॥

इति पुनर्नवाद्य तैलम् ।

ब्रध्नाधिकारनिर्दिष्टं सैन्धवाद्यमिहेष्यते ।

सर्वथैवोपयोज्यस्तु गणो वीरतरादिकः ॥ ८६ ॥

घृतैश्च क्षौद्रैश्च क्षारैश्चोत्तरवस्तिभिः ।

शल्यवतीमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ॥ ८७ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलित अश्वरौनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ प्रमेहनिदानमाह ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्याप्ति ।

नवान्नपान गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृञ्च सर्वम् ॥ १ ॥

मेदश्च मांसञ्च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्यधातून् सन्दूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥ २ ॥

साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षड्-

याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वात्

महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ३ ॥

कफः सपित्तं पवनश्च दोषा मेदोऽस्य शुक्रास्त्रुवसालसीकाः ।

मज्जारसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दन्तादीनां मलाब्धत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिकणता देहो दृष्टस्वादास्यश्च जायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ ७ ॥

अथ कफमेहानाह ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेत्तुमेहतः ।
सान्द्री भवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ।
सहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुल सितम् ॥ १० ॥
शुक्राभ शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।
मूत्राणून् सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥
शीतमेहो सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मेहो मन्दं मन्द प्रमेहति ॥ १२ ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।

अथ पित्तमेहानाह ।

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतीयवत् ॥ १३ ॥
नीलमेहेन नीलाभ कालमेहो मषीनिभम् ।
हारिद्रमेहो कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥
विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठा सलिलोपमम् ।
विस्रमुष्णं सलवण रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

अथ वातमेहानाह ।

वसामेहो वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेहो मुहुर्मुहुः ॥
कषायं मधुर रुचं क्षौद्रमेहं वदेदुधः ॥ १६ ॥
हस्तो मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सालसीकं विबद्धञ्च हस्तोमेहो प्रमेहति ॥ १७ ॥

अथ उपद्रवानाह ।

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिस्तन्द्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहदृष्णान्त्रिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥
 वातजानासुदावर्त्त कम्पहृद्ग्रहलीलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कामश्च जायते ॥ २० ॥
 यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।
 पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाछर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः ।
 उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेहो दुष्प्रतिक्रियः ॥ २२ ॥

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुद्ध्यति ।
 कृत्स्नं शरीरं दोषांश्च न प्रमेहन्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
 जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि वीजदोषात् ।
 ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ २४ ॥
 सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
 मधुमेहत्वमायान्ति तदसाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥
 मधुमेहो मधुसमो जायते स किल द्विधा ।
 क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ २६ ॥
 आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
 क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कच्छ्रसाध्यताम् ॥ २७ ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनो रतः ॥ २८ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २९ ॥

विद्रधिक्षापि पिडका प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ ३० ॥
 अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।
 गौरसर्पसस्थाना तव्यमाणा च सर्षपी ॥ ३१ ॥
 सटाहा कूर्मसस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।
 जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३२ ॥
 अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ।
 महती पिडका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता ॥ ३३ ॥
 महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।
 मसूरसस्थानसमा विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥
 रक्ता सिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी भवेत् ।
 विदारौ कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥
 विद्रधैर्लक्ष्णैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका च सा ॥ ३६ ॥
 ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तोषामेतास्तु तन्मयाः ।
 विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥
 तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
 गुदे हृदि शिरस्यसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिता ।
 सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 दृष्ट्वासमाससङ्कोच मोहहिक्कामदज्वराः ।
 विसर्पमर्मसरोधा पिडकानामुपद्रवाः ॥ ३९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढकी ।
 कुलत्याश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिना सदा ॥ ४० ॥
 मेहिना तिक्तशकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ।
 यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिषाष्टिकाः ॥ ४१ ॥
 सौवीरञ्च सुरा तक्रं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ।

अस्तेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

तत्रादित एव प्रमेहिणमुपस्निग्धमन्यतमेन प्रियङ्गुादि-
सिद्धेन तैलेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च विरेचनादनन्तरं सुर-
सादिकषायेणास्थापयेत् । महीषधमद्रदारमुस्तावापेन मधु-
सैन्धवयुक्तेन दह्यमानं वा न्यग्रोधादिकषायेण निस्तैलेनेति ।

वातोत्कटेषु मेहेषु स्नेहपान विशेषतः ।

पारिजातजयानिम्ब वङ्गिगायत्रिणा पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता हयस्य शारदस्य च ॥ ४३ ॥

जलेक्षुमथ्यसिकताः शनैर्लवणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेहान् कफान् घ्नन्ति क्वाथाश्चाष्टौ समाक्षिकाः ॥ ४४ ॥

हरीतकीकटफलमुस्तलोभ्राः पाठा विडङ्गार्जुनधन्वयासाः ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ ४५ ॥

दावीविडङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्न कुष्ठागुरुचन्दनानि ।

दार्यग्निमन्यौ त्रिफला च पाठा मूर्वाभया चैव तथा खदंष्ट्रा ॥ ४६ ॥

यवान्युशीराण्यभया गुडूची जम्बूशिवचित्रकसप्तपर्णाः ।

पादैः कषायाः कफमेहविघ्नैर्दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ४७ ॥

उशीरलोभ्रार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्ता मधुकाभयानाम् ।

पटोलनिम्बामलकामृतानामुस्ताभया मुष्ककवृक्षकाणाम् ॥ ४८ ॥

लोभ्राम्बकालोयकधातकीना विश्वार्जुनाना मिश्रिसोत्पलानाम् ।

शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ४९ ॥

अश्वत्थपाठासनवेतसानां कटङ्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।

पैत्तेषु मेहेषु सदोपदिष्टाः कषाययोगा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ५० ॥

कफमेहहरक्वाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।

पित्तमेहघ्ननिर्यूहं सिद्धं पित्तहरं घृतम् ॥ ५१ ॥

कम्पिलसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि ।

पटोलकालीयगदागुरुणि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेहौ ॥ ५२ ॥

दूर्वा कसेरूपूतीक कुम्भीकप्लवगैवलम् ।
 जलेन कथितं पीत शक्रमेहहर परम् ॥ ५३ ॥
 त्रिफलारग्वधद्राक्षा कषायो मधुसंयुतः ।
 पीतो निहन्ति फेनाह्वं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५४ ॥
 छिन्ना वल्लिकषायं वा पाठा कुटजरामठम् ।
 तिक्ता कुष्ठञ्च संचूर्ण्य सर्पिर्मही पिबेन्नरः ॥ ५५ ॥
 पाठा शिरीषदुस्यर्शमूर्वातिन्दुककिंशुकम् ।
 कपित्थानां भिषक् काथ हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 त्रिफला दारुदार्यब्दकाथः क्षौद्रेण मेहहा ।
 कुटजासनदार्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥ ५७ ॥
 गुडूच्या स्वरसः पेयो मधुना सह मेहजित् ।
 निशाकल्कयुतो धात्रीरसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ५८ ॥
 मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाश्मजतूझवम् ।
 लोहजं वाभयोत्य वा लिहेन्मेहनिवृत्तये ॥ ५९ ॥
 कटकटेरी मधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।
 मिद्वं कषायं पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ ६० ॥
 फलत्रिक दारुनिशां विशालां मुस्ताञ्च निःकाथ्य निशाशकल्कम् ।
 पिबेत्कषाय मधुसप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ ६१ ॥

इति फलत्रिकादि काथः ।

गोभक्षितान्यवान्मूत्रभावितान् केवलानपि ।
 वित्रकोदश्विता खादेन्निम्बमुद्गरसेन वा ।
 भक्षयेन्मधुना मासं प्रमेही यवपिष्टकम् ॥ ६२ ॥
 मेदोघ्ना वडमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु ।
 यवास्तस्माद्विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ॥ ६३ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्य श्लोणाकारग्वधासनम् ।
 आस्रं कपित्थं जम्बूश्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ ६४ ॥

मधूकं मधुकं लोध्रं वरुणं पारिभद्रकम् ।
 पटोलं मेषशृङ्गी च दन्तीचित्रकमाढकम् ॥ ६५ ॥
 करञ्जत्रिफलाशक्र भल्लातकफलानि च ।
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधायमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
 फलत्रयञ्चानुपिवेत्तेन मूत्रं विशुद्ध्यति ॥ ६७ ॥
 एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
 प्रशमं यान्ति योगेन पिडका न च जायते ॥ ६८ ॥

इति न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफलातुल्यं गुग्गुलुञ्च समांशिकम् ।
 गोक्षुरक्वाथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६९ ॥
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद् यथेप्सितम् ॥ ७० ॥
 प्रमेहान् वातरोगाश्च वातशोणितमेव वा ।
 मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरच्चाशु नाशयेत् ॥ ७१ ॥

इति त्रिकटुाद्या गुटिका ।

टाडिमस्य च वीजानि क्लमिघ्नस्य च तण्डुलाः ।
 रजनी चविकाजाजी नागरं त्रिफला कणा ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकस्य च फलं यवानौ धान्यकं तथा ।
 वृक्षान्न चविकाकोलं सिन्धूझव समाहितैः ॥ ७३ ॥
 कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥ ७४ ॥
 प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेव न सशयः ॥ ७५ ॥
 विबन्धानाहशूलघ्न कामला ज्वरनाशनम् ।

दाडिमाद्य घृतञ्चैतदस्त्रिभ्या परिकीर्तितम् ॥ ७६ ॥

इति दाडिमाद्य घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा सुस्ता गुडूची फलाप्लवाः ।

दर्भाङ्गुराश्च गण्डीरौ रोहिषस्य च प्लवाः ॥ ७७ ॥

काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ७८ ॥

पाठा कम्प्लवकं भार्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका ।

एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि द्विस्तावत् स्यादयोरजः ॥ ८० ॥

ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।

अलाभे चापि मद्याना मेहान् जयति विंशतिम् ॥ ८१ ॥

श्वयथुञ्च तथार्शासि पाण्डुरोग हलीमकम् ।

उदराण्यथ शूलानि प्लीहानञ्चापि कर्षति ॥ ८२ ॥

एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिका कारयेद्विषक् ।

रोगेष्वेतेषु सुख्याः स्युर्बलमासविवर्द्धनाः ॥ ८३ ॥

इति गोपुरादिचूर्णगुटिका ।

कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच्च शतं शतम् ।

सङ्कुव्योलूखले विद्वांश्चतुर्द्वीणोऽम्भसः पचेत् ॥ ८४ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

त्रिकटु त्रिफला रास्ना विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८५ ॥

काश्मर्यः पञ्चमूलानि पूतिकस्य त्वगेव च ।

कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ८६ ॥

अक्षमात्रं पिबेत् प्रातः शालिभिः पयसा हितैः ।

प्रमेह मधुमेहञ्च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ८७ ॥

आलस्यञ्चान्द्रवद्विञ्च कुष्ठरोगं विशेषतः ।

क्षय चैव निहन्त्येतन्नाम्ना सिंहासृत घृतम् ॥ ८८ ॥

इति सिंहासृत घृतम् ।

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी ।

वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ८९ ॥

सुधानौपकदम्बाश्च विल्वभस्मातकानि च ।

शटी पुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९० ॥

पृथग्दशफलान् भागानेतास्तोयार्मणे पचेत् ।

यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९१ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्भिषक् ।

निचुल त्रिफला भार्गी रोहिष गजपिप्पली ॥ ९२ ॥

शृङ्गवेर विडङ्गानि वचा कम्पिप्लवं तथा ।

वर्गेणानेन तस्मिन् पाययेत्तु यथा बलम् ॥ ९३ ॥

एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यात सर्पिरुक्तमम् ।

कुष्ठप्रमेहगुल्माश्च श्वयथु वातशोणितम् ॥ ९४ ॥

प्लीहोदराणि चार्शासि विद्रधिं पिडकाश्च याः ।

अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ९५ ॥

पृथक्तोयार्मणे तत्र पचेद्द्रव्याच्छत शतम् ।

शतत्रयाधिके तोय सुवर्गक्रमतो भवेत् ॥ ९६ ॥

इति धान्वन्तर घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचा दीप्यकरसा समञ्जिष्ठैः ।

भस्मातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ ९७ ॥

गोक्षुरकसोमवल्कैर्निम्बपटोलैर्हरिद्रया वरया ।

अश्लक्ष्णकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव लोप्त्रेण ॥ ९८ ॥

मञ्जिष्ठातिविषाभ्या कल्कैर्वा कषायैः पचेत्तैलम् ।

कफवातोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥ ९९ ॥

इति अर्जुनाद्य घृत तैल वा ।

शोकरुहकं सदलमूलफल गृहीत्वा
 सङ्कुट्टित पलशत कथितन्तु तोये ।
 पादस्थितेन च जलेन पलानि दत्त्वा
 पञ्चाशतञ्च विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०० ॥
 तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णितानि
 दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ।
 शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगैला-
 जातीयकोशककुभत्रपुसीफलानि ॥ १०१ ॥
 वांसीपलाष्टकमिह प्रणिधाय नित्यं
 लेह्यं सुसिद्धममृतं पलसंमितन्तु ।
 हन्त्याशु मूत्रपरिदाहविवन्धशुक्रान्
 कच्छ्राश्मरौरुधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०२ ॥

इति गोचुराद्यवलेहः ।

पारवर्गकषायं चतुर्थांशवशिष्टमवतार्य परिस्त्राव्य पुन-
 रपनीय साधयेत् । सिध्यति चामलकलोघ्नप्रियङ्गुदन्तीकृष्णा-
 यसताम्रचूर्णानि आवपेत् । तदेतदनुपदग्धं लेहीभूतमवतार्या-
 ऽनुगुप्तं निदध्यात् ततो यथा योगमुपयुञ्जीत एषः लेहः सर्व-
 मधुमेहानपहन्ति ।

इति सारलेहः ।

असनञ्च प्रियालञ्च सालञ्च खादिरं तथा ।
 शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०३ ॥
 मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥ १०४ ॥
 मासि शुक्रे शुचौ वापि शैलाः सूर्यांशु तापिताः ।
 जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ १०५ ॥
 शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याधिनिवारणम् ।

चष्मादीनाञ्च लोहानां षष्णामन्यतमञ्च यत् ॥ १०६ ॥
 ज्ञेय तद्वन्धतश्चापि षड्योनि प्रथितं क्षिती ।
 लोहाद्भवति यद्यस्मा च्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥ १०७ ॥
 अस्य लोहस्य तद्वीर्यं रसं वापि विभर्त्ति तत् ।
 त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ १०८ ॥
 यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठः श्रेष्ठगुणः स्मृतः ।
 तत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरम् ॥ १०९ ॥
 कटुपाक्वृण्वीर्यञ्च शोषण क्षेदनं तथा ।
 तत्र यत्तत्र कृष्णाभं स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११० ॥
 गोमूत्रगन्धि नीलं वा तद्विधानं प्रचक्षते ।
 तद्भावितां सारगणैर्हृतदोष दिनादितः ॥ १११ ॥
 पिबेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथा बलम् ।
 जाङ्गलेन रसेनाद्यात्तस्मिन् जीर्णं तु भोजनम् ॥ ११२ ॥
 उपयुज्य तुलामेकाममृतस्यैवाश्मजन्मनः ।
 विजित्य मधुमेहाख्य मातङ्गं रोगशङ्करम् ॥ ११३ ॥
 वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
 शतं शत तुलायान्तु सहस्रं दशतौलिकम् ॥ ११४ ॥
 भस्मातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
 मेह कुष्ठमपस्मार मुन्मादं श्लीपदं तथा ॥ ११५ ॥
 शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 व्यपोहत्यचिरात्काला च्छिलाजतु निषेवितम् ॥ ११६ ॥
 न सोऽस्ति रोगो यं वापि न हन्यात्तच्छिलाजतु ।
 शर्करां चिरसंभूतां भिनत्ति च तथाश्मरीम् ॥ ११७ ॥
 भावनालोडने चास्य कर्तव्ये भेषजैर्हितैः ।
 एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥ ११८ ॥
 मधुरं काञ्चनाभास मल्लं वा रजतप्रभम् ।

व्यपोहति ज्वरान् कुष्ठमेहपाण्ड्रामयक्षयान् ॥ ११८ ॥

तद्भावितान् कुलत्याश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ॥ १२० ॥

इति शिलाजतुमाचिकथो प्रयोगः ।

प्रमेहपिडकानां प्राक्कार्यं रक्तावसेचनम् ।

पाटनञ्च विपक्वानां तासां पानं प्रशस्यते ॥ १२१ ॥

क्वाथो वनस्पतेर्वस्तमूत्रं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।

एलाटिकेन कल्केन तैल व्रणविशोधनम् ॥ १२२ ॥

क्वाथमारग्वधादीनां कुर्यादुद्धर्तनानि च ।

सालसारादिना सेकं भोज्यादींश्चणकादिना ॥

प्रमेहिणो यदामूत्र मनाविलमपिच्छिलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १२३ ॥

इति बद्धसेनसङ्क्षित प्रमेहनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मेदोनिदानमाह ।

अव्यायामदिवास्वप्न श्लेष्मलाहारसेविनः ।

मधुराम्लरसप्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धते ॥ १ ॥

मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्पन्त्यन्धे न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मा दशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

क्षुद्रश्वासदृषामोह स्वप्नक्रथनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥

मेदस्तु सर्वभूतानां सुदरे वस्तिषु स्थितम् ।

अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कीष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुक्षयत्यग्निं माहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात्स शीघ्रं जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षते ।

विकाराश्चाश्रुते घोरां कांश्चिक्कालविपर्ययात् ॥ ६ ॥
 एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
 एतौ हि दहतः स्थूल वनं दावानलो यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्थतीव सहृद्वे सहसैवानिलादयः ।
 विकारान्दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
 मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्तनः ।
 अयथोपचयोक्ताहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
 स्थूले स्युर्दुस्तराः कुष्ठाः विसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः श्लीपदापचिकामलाः ॥ १० ॥
 मेदसः स्वेददौर्गन्ध्या ज्जायते जन्तवोऽणवः ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पुराणाः शालयो मुन्नाः कुलत्थोद्दालकीद्रवाः ।
 लवणा वस्त्यश्चैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥ ११ ॥
 अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायामश्चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाति विवर्द्धयेत् ॥ १२ ॥
 अमचिन्ता व्यवायाध्वं क्षौद्रजागरणप्रियः ।
 हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनम् ॥ १३ ॥
 सचव्यज्जीरकव्योष हिङ्गुसौवर्चलानलाः ।
 मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वज्जिदीपनाः ॥ १४ ॥
 फलत्रय त्रिकटुक सतैल लवणान्वितम् ।
 षण्मासादुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ १५ ॥
 विडङ्ग नागर क्षारं काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णन्तु प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १६ ॥
 मूत्रं वा त्रिफलाचूर्णं मधुशुक्तं मधूदकम् ।
 विल्वादि पञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ॥
 अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो मण्डश्च सेवितो ध्रुवम् ॥ १७ ॥

कर्कशदलाङ्घ्रिसलिल शतपुष्पाहिङ्गुसंयुक्तम् ।
 पुटकेन हन्ति नियत सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ १८ ॥
 चारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।
 मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ १९ ॥
 गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।
 सक्षौद्रत्रिफलाकाथः पीतो मेदोहरो मतः ॥ २० ॥
 गुडूचीत्रिफलाकाथ स्तथा लोहरजो युतः ।
 अश्मजं महिषाक्षं वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २१ ॥
 अतिमुक्ताक्षीजमध्यं मधुलीढं हन्युदरवृद्धिम् ।
 मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥
 यद्गोरूबूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।
 तस्य सलिलस्य पानाज्जठरवृद्धिं शमं नयति ॥ २३ ॥
 प्रातर्मधुयुत वारि सेवित स्थौल्यनाशनम् ।
 उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन् क्लेशतनुर्भवेत् ॥ २४ ॥
 वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता ।
 स्थौल्यं नश्येदग्निमन्य रस वापि शिलाजतु ॥ २५ ॥
 शैलेय कुष्ठागुरुदेवदारु कौन्ती समुस्तान्यथ पञ्चपत्रैः ।
 श्रीवासपृष्ठाखरपुष्पदेव पुष्पं तथैव सर्वमिदं प्रपिष्य ॥ २६ ॥
 धतूरपत्रस्य रसेन गाढं मुहूर्त्तं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥
 अमृतात्रुटिविल्ववत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
 क्रमवृद्धमिदं मधुसुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २८ ॥

इति अमृतादिगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलामुस्त विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वान् जयेद्वाधीन्मेदः श्लेष्मासवातजान् ॥ २९ ॥

इति दशाङ्गी गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफलाखदिरं वृषम् ।
 त्रिवृतालम्बुषा शुण्ठी निर्गुण्डीचित्रकस्तथा ॥ ३० ॥
 एषां दशपलान् भागां स्तोये पञ्चाढके पचेत् ।
 पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ३१ ॥
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहं सुचूर्णितम् ।
 पुराणसर्पिषः प्रस्थ शर्कराष्टपलान्वितम् ॥ ३२ ॥
 पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
 प्रस्थाई माक्षिकं देयं शिलाजतु पलद्वयम् ॥ ३३ ॥
 एलात्वचः पलाईञ्च विडङ्गानि पलत्रयम् ।
 मरिचाञ्जनकृष्णे द्वे द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥ ३४ ॥
 पलद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णीकृतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः सशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ।
 अनुपानं क्षिपेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ ३६ ॥
 वातश्लेष्महरं ओष्ठं कुष्ठमेदोहरं परम् ।
 कामलापाण्डुरोगघ्नं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥ ३७ ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्मादं गराणि विषमाणि च ।
 स्थूलानां कर्षणं ओष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥ ३८ ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षि पातालसन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
 श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
 नाश्रीयात्कदलीकन्द काञ्जिक करमर्दकम् ।
 कारौर कारवेल्लञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति लोहरसायनम् ।

सालसारादिनिर्यूहं चतुर्थांशवशेषितम् ।
 परिस्रुतं ततः शीतं मधुना मधुरीकृतम् ॥ ४१ ॥

फाणितीभाव मापन्नं गुडं शोधितमेव वा ।
 क्षणपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्य च ॥ ४२ ॥
 एकध्यमावपेत् कुम्भे संस्कृते घृतभाविते ।
 पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्ते चान्तरे शुची ॥ ४३ ॥
 सूक्ष्माणि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।
 खादिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ४४ ॥
 सुपिधानं ततः कृत्वा यवपत्रे निधापयेत् ।
 मासांस्त्र्योश्चतुरो वापि यावदालोहसंचयात् ॥ ४५ ॥
 ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथा बलम् ।
 उपयुञ्ज्याद्यथा योगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 एष स्थूलं कृशेन्नूनं नष्टस्याग्नेः प्रसाधनम् ।
 शोथघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्ड्वामयापहः ॥ ४७ ॥
 प्लीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनम् ।
 अभिष्यन्दापहरणो लीहारिष्टो महागुणः ॥ ४८ ॥

इति लीहारिष्टः ।

व्योषचित्तकशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्थी द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ ४९ ॥
 हिङ्गुकेवूकमूलानि यवानौ धान्यचित्तकम् ।
 सौवर्चलमजाजी च ह्युषा चेति चूर्णयेत् ॥ ५० ॥
 चूर्णं तैलघृतक्षौद्र भागा स्युर्मानतः समाः ।
 शक्नूना षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ ५१ ॥
 प्रयोगात् त्वस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५२ ॥
 पाण्डुः प्लीहामयः शोथो मूत्रकच्छमरोचकम् ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासी गलग्रहः ॥ ५३ ॥

कृमयो ग्रहणीदोषः श्वेतं स्थूल्यमतीव च ।

नराणां दीप्यते वक्त्रिः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्द्धते ॥ ५४ ॥

इति व्योषाद्य शक्तुप्रयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्वा त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।

निम्बारग्वधषड्यन्या सप्तपर्णानिशाह्वयैः ॥ ५५ ॥

गुडूचीन्द्रासुरी कृष्णा कुष्ठसर्षपनागरैः ।

तैलमेभिः समैः पक्व सुरसादिरसप्लुतम् ॥ ५६ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूष नस्यवस्तिषु योजितम् ।

स्थूलतालस्य पाण्डादीन् क्षयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्य तैलम् ।

चन्दनं कुङ्कुमोशीर प्रियङ्गुतुटिरोचनाः ।

तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरो जातिपत्रिका ॥ ५८ ॥

जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।

नलिका नलद कुष्ठं हरेणु तगर प्लवम् ॥ ५९ ॥

नख व्याघ्रनखं स्पृका वोलोदमनकं तथा ।

स्थौण्यक चोरकञ्च शैलेयं शैलवालुकम् ॥ ६० ॥

सरल सप्तपर्णञ्च लाक्षा तामलकी तथा ।

लामज्जक पद्मकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६१ ॥

प्रपीण्डरीक कर्चूर समाशैः शाणमात्रकैः ।

महासुगन्धिमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्य कण्डूकुष्ठहर परम् ।

अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६३ ॥

युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवृक्षभः ।

सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रमदा शतम् ॥ ६४ ॥

बन्ध्यापि लभते गर्भं षण्डोऽपि पुरुषायते ।

अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ६५ ॥

इति महासुगन्धितैलम् ।

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।

विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ ६६ ॥

अलम्बुषाभवं चूर्णं पीत काञ्चिकसंयुतम् ।

दौर्गन्ध्य नाशयत्याशु दृष्टं मेदो भवं नृणाम् ॥ ६७ ॥

विल्वशिवा समभागा स्नेपाद्भुजमूलगन्धमपहरति ।

परिणत तित्तिडिकान्वितपूतिकरञ्जोत्पवीज वा ॥ ६८ ॥

चिञ्चापत्रस्वरसं म्रक्षितं कक्षादि योजितं जयति ।

दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥ ६९ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोघ्नैः स्वग्दोषसखेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोघ्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ ७० ॥

हिलमोचिरसो युक्त शूर्णे रूदधिफेनजैः ।

प्रलेपेन हरत्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्कटम् ॥ ७१ ॥

हरीतकीन्तु सपिथ्य गात्रमुद्वर्त्तयेन्नरः ।

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहप्रखेदशान्तये ॥ ७२ ॥

वव्वूलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।

गात्रमुद्वर्त्तयेत् पश्चाद्भरितक्या मुपिष्टया ॥ ७३ ॥

भूय उद्वर्त्तनं कृत्वा पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।

प्रखेदान्मुच्यते शीघ्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ७४ ॥

चन्द्राशु सलिल लोघ्न शिरीषोशीरकेसरैः ।

उद्वर्त्तनं भवेद्ग्रीष्मे खेदकर्मनिवारणम् ॥ ७५ ॥

सुरया सममभयाफल चूर्णं मधुना विलिङ्ग्य प्रत्यूषे :

खेदान् हत्वा लभते पुरुषोऽप्यत्यन्तसौरभ्यम् ॥ ७६ ॥

मल्लीकुसुमाभयकरिलेपो घर्मं विनिहन्ति सदाहम् ।

विचकिलपत्रहरिद्रे कर्काटिपत्र सदूर्वया सहितम् ।

सम्पिथ गात्रलेपात् घर्मं विविध शमं याति ॥ ७७ ॥

हस्तपादस्रुतौ योज्य गुग्गुलुपञ्चतित्तकम् ।

अशक्तौ पञ्चतित्तं वा पक्त्वा स्वादेदतन्द्रितः ॥ ७८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितः मेदीनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ उदररोगनिदानमाह ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।

अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

रुद्धा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।

प्राणानपानान् सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥

तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा बलीविनाशो जठरे निरोधः ।

जीर्णपरिज्ञानविदाहयुक्तो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोथः ॥ ३ ॥

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ४ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।

सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ५ ॥

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटी पृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥ ६ ॥

शुष्कासाङ्गमर्दश्च गुरुता मलसंग्रहः ।

श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्दृङ्मिह्रासवत् ॥ ७ ॥

सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णशिराततम् ।

आध्मातट्टतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ ८ ॥

वायुश्चात्र सरुक् शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः ।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।

बलिनस्तदजाताम्बुयत्नसाध्य नवोत्थितम् ॥ ८ ॥
 अजातशब्दमरुजं सशब्दं नातिभारिकम् ।
 सदा गुडगुडायन्तं शिलाजालगवाक्षितम् ॥ १० ॥
 नाभि विष्टभ्य पायी तु वेग कृत्वा प्रशाम्यति ।
 हृदङ्गणकटिनाभिगुदं प्रत्येकशूलिनः ॥ ११ ॥
 कर्कशं सृजतेऽपानं नातिमन्दे च पावके ।
 लोलस्याचिरमेवास्थे मूत्रेऽल्पे सहते वह्निः ।
 अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

उपक्रमेद्भिषग्दोष बलकालविशेषवित् ।
 स्थिरादिसर्पिषः पानं स्नेहस्वेदविरेचनम् ॥ १३ ॥
 वैष्टन वाससा नाभौ साल्वनञ्चोपनाहनम् ।
 चित्रतैल स्थिराद्यन्तु निरुहः सानुवासनः ।
 पयोयूषरसान्नञ्च योज्य वातोदरे क्रमात् ॥ १४ ॥
 एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
 निहन्ति वातोदरशोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ १५ ॥
 कुष्ठं दन्ती यवक्षारं व्योषं त्रिलवणं वचा ।
 अजाजी दीप्यकं हिङ्गु स्पर्जिका चव्यचित्रकम् ॥ १६ ॥
 शुण्ठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदररुजापहा ॥ १७ ॥
 दशमूलौकषायेण क्षीरहन्ति शिलाजतु ।
 सद्यो वातोदरी क्षीर मौङ्गं वाश्नातु केवलम् ॥ १८ ॥
 सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदकञ्च ।
 सपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरं हिङ्गुविडञ्चेति समानिकुर्यात् ॥ १९ ॥
 एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि शुञ्जीत पूर्वं कवले प्रशस्तम् ।
 वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणीञ्च दुष्टाम् ॥ २० ॥

अर्शांसि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति सद्यः ॥२१॥

इति सासुद्राद्य चूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरेः ।

सत्तौट्रैरर्द्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु ।

दधिमण्डाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥ २३ ॥

श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ।

अनया मात्रया वारद्वय पाच्यमिदं हविः ॥ २४ ॥

इति दशमूलषट्पल घृतम् ।

दशमूलीकषायेण रास्त्रानागरदारुभिः ।

पुनर्नवाभ्याञ्च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ २५ ॥

इति दशमूलाद्य घृतम् ।

लशुनस्य तुलामिका जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ २६ ॥

तत्काथञ्च परिस्ताव्य विशाले ताम्रभाजने ।

चित्रतैलाढकं दद्यात् भिषजानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

त्रिकटुत्रिफलादन्ती हिङ्गुसैन्धवचित्रकम् ।

देवदारुवचाकुष्ठं मधुश्शिशुपुनर्नवम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलविडङ्गानि दौष्यक हस्तिपिप्पली ।

एतेषां पलिकान् भागां स्त्रिवृतार्द्धपलानि च ॥ २९ ॥

पिष्ट्वा कषायेणानेन शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तत्पिवेद्यातरुत्थाय यथार्ग्विबलमात्रया ॥ ३० ॥

निहन्ति सर्वरोगाणि जठराणि विशेषतः ।

मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तं मन्त्रवृद्धिं गुदकमीन् ॥ ३१ ॥

पार्श्वकुक्षिभवं शूलं मामशूलमरोचकम् ।

यकृदष्टीलिकानाहान् प्लीहानञ्चाङ्गवेदनाम् ॥ ३२ ॥

मासमात्रेण नश्यन्ति चाशीतिर्वातजा गदाः ।

इति लघुनतैलम् । इति वातीदरम् ।

अथ पित्तीदरनिदानमाह ।

पित्तीदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तुट् कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्व त्वगादावुदरं हरित् ॥ ३३ ॥

पीतताम्रशिरानङ्गं सखेद सोष्म दह्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ ३४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तीदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।

दुर्बलन्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ३५ ॥

सञ्जातबलकायाग्निं जातस्निग्धं विरेचयेत् ।

त्रिवृत्कल्केन पयसा रुवुकस्य शृतेन वा ।

शातलात्रायमाणाभ्या कृतेनारग्वधेन च ॥ ३६ ॥

घृतं पित्तीदरे देयं मधुरौषधसाधितम् ।

स्यात्त्रिवृत्त्रिफलासिद्धं पञ्चाक्षरिर्विशोधनम् ॥ ३७ ॥

न्यग्रोधादिकषायेण सर्पिः क्षौद्रसितायुतम् ।

आस्थापनं प्रयोक्तव्यं स्नेहवस्तिसमन्वितम् ॥ ३८ ॥

सान्द्रपायससिद्धेन कर्तव्यमुपनाशनम् ।

स्थिरादिसाधितं तैलं क्षीरञ्च प्राशने हितम् ।

पञ्चमूलौशृतं क्षीरं पित्तीदरविनाशनम् ॥ ३९ ॥

पृश्निपर्णी बला व्याघ्री लाक्षाणागरसाधितम् ।

क्षीरं पित्तीदरं हन्ति इति पित्तीदरे क्रिया ॥ ४० ॥

इति पित्तीदरम् ।

अथ श्लेष्मीदरनिदानम् ।

श्लेष्मीदरेऽङ्गसदनं श्वयथुर्गौरवं तथा ।

निद्राक्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शीक्ल्यं त्वगादिषु ॥ ४१ ॥

उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीतं महत् ।

चिराभिद्वद्विकठिन शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

श्लेष्मोदरिणन्तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषाः स्नेहयित्वा,
सुह्रीदीरविपक्वेनानुलोम्य च, त्रिकटुकमूत्रतैलप्रगाढेन
सुस्तकादिकायेनास्थापयेदनुवासयेच्च । किट्सर्षपामलक-
वीजैश्चोपनाहयेत् उदरिणं भोजयेच्चैन त्रिकटुप्रगाढेन
कुलत्थयूषेण पयसा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

व्योषयुक्त कुलत्थासु पयो वा भोजने हितम् ।

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।

सत्तीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ४३ ॥

इति कफोदरम् ।

अथ सन्निपातोदरनिदानसाह ।

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च दुष्टासुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ ४४ ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोर जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ ४५ ॥

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।

सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्त पाण्डुः क्लेशः शयति तृणया च ।

दूथोदर कौर्त्तितमेतदेव प्लीहोदर कौर्त्तयतो निबोध ॥ ४६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सन्निपातोदरे कार्य एष एव क्रियाक्रमः ।

रौहीतकाभयाकल्कं गोमूत्रेण विभावितम् ।

पीत सर्वादरप्लीहमेहार्शः कृमिगुल्मनुत् ॥ ४७ ॥

सप्तलाशङ्गिनीसिद्धं घृतं चात्र विशोधनम् ।

दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूथोदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

नागरं त्रिफलाप्रस्थं घृततैलं तथादकम् ।

मस्तुना साधयित्वा तु पिबेत्सर्वोदरापहम् ॥ ४८ ॥

कफमारुतसम्भूते गुल्मे चैव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

इति नागराद्य यमकम् । इति विदोषदरम् ।

अत ऊर्ध्वं निगद्यन्ते सामान्या योगसम्भता ।

दोषैः कुक्षौ हि सम्पूर्णं वह्निर्मन्दत्व मिच्छति ॥ ५१ ॥

तस्माद्योज्यानि पेयानि दीपनानि लघूनि च ।

शालिषष्टिकगोधूम यवनीवारभोजनम् ॥ ५२ ॥

विरेकास्थापनं श्रेष्ठ सर्वेषु जठरेषु च ।

उदकानूपजं मास शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ५३ ॥

व्यायामाध्व दिवास्वप्नस्नेहपानानि वर्जयेत् ।

तथोष्णलवणान्म्लानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ५४ ॥

नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं विवर्जयेत् ।

उदरिणां मलाव्यत्वा बहुशः शोधनं हितम् ॥ ५५ ॥

क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा शक्यत् ।

ज्योतिष्मत्या पिबेत्तैलं पयसा वा दिनाष्टकम् ॥ ५६ ॥

कङ्कुष्ठचूर्णं सुस्ताम्बुपीतं संसेव्य मानवः ।

अष्टाभ्योऽप्युदरेभ्यश्च द्रुतं कुर्यान्निवृत्तिकाम् ॥ ५७ ॥

स्नुहीपयोभाविताना पिप्पलीङ्गां पयोऽशनः ।

सहस्रमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ ५८ ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५९ ॥

यवानोहपुषाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ।

सन्निपातोदरी क्षिप्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ ६० ॥

वह्णोदरी च हृषुषा दीप्यकाजाजीसैन्धवैः ।

पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥

त्रूपणक्षारलवणैर्युक्तान्तु निचयोदरी ॥ ६१ ॥

शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रिफलस्य च ।
 स्नुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ६२ ॥
 पूतीकरञ्जबीजं मूलकबीजं गवादनीमूलम् ।
 शङ्खभस्म च काञ्चिकपीतं शमयेज्जलोदरमपि ॥ ६३ ॥
 कलिङ्गबीजशाणश्च शाणः टङ्कणहिङ्गुनोः ।
 शङ्खशाणममायुक्तं षड्वा पिप्पलीमाषकाः ॥ ६४ ॥
 गोमूत्रेण तु सपिथ्य पीतं शमयति द्रुतम् ।
 उदराणि च सर्वाणि चिरजातोदकान्यपि ॥ ६५ ॥
 सप्ताह माहिष मूत्रं पयसाऽन्नाम्बुवर्जितम् ।
 पीतमौष्ट्रमजामूत्रं शययत्युदरनाशनम् ॥ ६६ ॥
 यः पिबेत्प्रातरुत्थाय चव्यचित्कमिश्रितम् ।
 क्षिप्रं तस्य जयेदौष्ट्रमसाध्यमपि चोदरम् ॥ ६७ ॥
 विशाला शङ्खिनीदन्ती त्रिवृन्नीलीफलत्रयम् ।
 निशाविडङ्गकम्पिह्नं मूत्रेणोदरवान् पिबेत् ॥ ६८ ॥
 पेय वा चव्यदन्यग्निविडङ्गं व्योषकल्कितम् ।
 पेयो वा शृङ्गवेराम्बु कषायो दारुवज्जिजः ॥
 चव्यविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये ॥ ६९ ॥
 क्षारद्वयानलव्योष नीलैलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेय सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ ७० ॥
 विडङ्ग चित्कं दन्ती चव्य व्योषञ्च तत् पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ७१ ॥
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती नीलिनीकल्कसंयुतम् ।
 सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रपानमाचरेत् ॥ ७२ ॥
 देवद्रुमं शिग्रुं च पूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्वगन्धाम् ।
 पीत्वाशु हन्याज्जठरं प्रवृद्धं कृमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥ ७३ ॥
 पिप्पलीवर्द्धमान वा कल्पोद्दिष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ७४ ॥
स्तुक्पयसा परिभावितं तण्डुलचूर्णैर्निर्मितं पूषः ।
उदरमुदारं हन्याद्योगोऽयं सतरात्रेण ॥ ७५ ॥
ववूलस्य त्वचश्चेष्टा काययेत्सलिलेन तु ।
पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ७६ ॥
तत्पिवेत्तक्रसयुक्तं तक्रभोजी मिताशनः ।
निहन्यादाशु योगोऽयं जलोदरमपि ध्रुवम् ॥ ७७ ॥
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
देवदारुपलाशार्कं हस्तिपिप्पलिशिग्रुभिः ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ ७९ ॥
पटोलपत्रं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।
कम्पिह्वकं नीलिनीं च त्रिहतं चेति चूर्णयेत् ॥ ८० ॥
षडाद्यान् कार्ष्णिकानन्धा स्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवा मूत्रेण वा पिवेत् ॥ ८१ ॥
विरिक्तो जाङ्गलस्यै रोदनं मृदुं भोजयेत् ।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥ ८२ ॥
मृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेव ततः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकानि च ॥ ८३ ॥
कामला पाण्डुरोगञ्च श्वयथु वापि कर्षति ॥ ८४ ॥
अत्र पटोलादीनां भागाः कार्ष्णिका अन्येषां द्वित्रिचतु-
र्गुणाः भागा ग्रहणीयाः । इति पटोलाद्य चूर्णम् ।
यवानो हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलं मजगन्धा शटी वचा ॥ ८५ ॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकम् ।
द्वौ क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ८६ ॥

विडङ्गञ्च समाशानि दन्तिभागत्रय भवेत् ।
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे शतला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ८७ ॥
 एष नारायणो नाम्ना चूर्णी रोगगणापहः ।
 एन प्राप्य निवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ ८८ ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।
 आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ८९ ॥
 दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ।
 परिकर्त्तिषु वृक्षास्त्रैरुष्णाम्बुभिरजौर्णके ॥ ९० ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ ९१ ॥
 दध्राविषे मूलविषे सङ्गरे कृत्तिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ९२ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

तिलसर्षपनालानि यवनालं सुधामपि ।
 दशमूलमपामार्गं दन्तीं चित्रकमाढकीम् ॥ ९३ ॥
 मधूकमैन्द्रीं त्रिफलां त्रिवृतां करवीरकम् ।
 पुनर्नवां वृश्चिकालीमर्ककम्पिल्लनिम्बकम् ॥ ९४ ॥
 एतान् दशपलान् भागान् युक्त्या दग्ध्वा समावपेत् ।
 गोमूत्रे द्रोणसयुक्ते सप्तकृत्वस्तु पाचयेत् ॥ ९५ ॥
 वचामतिविषां पाठां वै हरिद्रे महौषधम् ।
 त्रिवृत्कम्पिल्लकं चारं तथैव खवणानि च ॥ ९६ ॥
 महोषधं शिशुफलं कुष्ठं भल्लातकानि च ।
 पिप्पलीं च विडङ्गानि त्रिफला देददारु च ॥ ९७ ॥
 कटुका रोहिणीं मुस्त दन्तीं हिङ्गुस्तवेतसम् ।
 दधिशुक्लारनालाना माढकाढकमाचरेत् ॥ ९८ ॥
 समांशकेन भागेन सर्पिस्तैल विपाचयेत् ।

विगतार्चिर्यथाशान्तमथैतदवतारयेत् ॥ ९९ ॥

ततो विडालपदक पिवेदुष्णेन वारिणा ।

रुचैरन्लैश्च पानैश्च क्षीरैर्मूत्रेण वा पुनः ॥ १०० ॥

महाक्षार इति ख्यातो जठराणां विनाशनः ।

प्लीहान्यर्शांसि गुल्मानि सशूलं हृदयग्रहम् ॥ १०१ ॥

यक्ष्माणश्च प्रमेहश्च पाण्डुरोग भगन्दरम् ।

सक्कमिग्रहणीदोषान् व्रणोदावर्त्तकुण्डलम् ॥

मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं क्षारोऽयं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥

इति महाक्षारः ।

स्रुक्क्षीरदन्ती त्रिफला विडङ्गसिंह्री त्रिवृच्चित्रककर्षकल्कम् ।

घृतं विपक्व कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षसमानकर्षम् ॥ १०३ ॥

पीत्वोष्णमभ्योऽनुपिवेद्विरिक्ते पेयां रसं वा प्रचरेद्विधिज्ञः ।

नाराचमेतज्जठरामयाणां युक्त्योपजुष्टं समनुप्रदिष्टम् ॥ १०४ ॥

इति नाराचघृतम् ।

त्रिफलाचित्रको दन्ती बृहती कण्टकारिका ।

स्रुक्क्षीसार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १०५ ॥

तस्य सृद्ग्निसिद्धस्य कर्षार्द्धं पाययेन्नरः ।

शोथगुल्मोदरानाहं प्लीहोदरकफोदरान् ॥ १०६ ॥

नाशयत्युल्वणानेतान् सर्पिर्नाराचसञ्ज्ञितम् ॥ १०७ ॥

इति नाराचघृतम् ।

पयस्यष्टगुणे सर्पिः प्रस्थं स्रुक् पयसः फलम् ।

त्रिवृता पलषट्केन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥

इति त्रिवृताय घृतम् ।

अर्कक्षीरपले द्वे तु स्रुक्क्षीरपलानि षट् ।

पथ्या कम्पिल्लकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ १०९ ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकं तथा ।

एतेषा पलिकैर्भागैर्वृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य कोष्ठे मलिनि विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
 यावत्तस्य विशेद्विन्दु स्तावद्देगाद्विरिच्यते ॥ १११ ॥
 कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथु सभगन्दरम् ।
 शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ११२ ॥
 एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ।

इति विन्दुघृतम् ।

शालिपर्णी विदारौ च सहदेवा सगोक्षुरा ।
 उभे स्थिरे शारिवे च जीवकर्षभकाबुभौ ॥ ११३ ॥
 पर्णिन्यौ च विशाला च रुक्मो वृद्धिरेव च ।
 कण्डूरा त्वक् पत्रौ च फलत्रयमथापि वा ॥ ११४ ॥
 एषा चतुर्दशपल मानतः सर्वसयुताम् ।
 पुनर्नवैरण्डयोश्च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ११५ ॥
 षोडशाशसमाख्यात दशमूल्याश्च विशतिम् ।
 सङ्कुट्य कथिते द्रोणे जले पादावशेषिते ॥ ११६ ॥
 दधिकान्त्रिकमूत्राणां प्रस्थं प्रस्थं चतुश्चतुः ।
 तैलमैरण्डजं चैव प्रस्थमेकं समाचरेत् ॥ ११७ ॥
 सार्द्धकर्षप्रमाणां तां मात्रां वैद्यस्तु दापयेत् ॥ ११८ ॥
 पलाशपुष्पीधवचित्रकाणां स्नुहीद्रुमत्वङ्गदनाह्वकानाम् ।
 फलत्रिकस्यापि तथैव दद्यात् क्षारस्य लोघ्नस्य पलं तथैव ॥ ११९ ॥
 पयः स्नुहायाश्च पलञ्चतुष्कं येषां च कल्केन पचेद्विधन्नः ।
 क्षीरेण तद्वै पित्रतश्च जन्तोः सर्वोदरं तैलवरं निहन्ति ॥ १२० ॥

इति शालीपर्णीतैलम् । सामान्यविधिः ।

अथ स्नीहनिदानमाह ।

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।
 स्नीहाभिष्विं कुरुतः प्रवृद्धौ स्नीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १२१ ॥

तहामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ॥१२२॥

प्लीहानिर्वेदनं श्वेतं कठिनं स्थूल एव च ।

महापरिग्रहं शान्तः श्लेष्मसम्भव उच्यते ॥ १२३ ॥

सज्वरं सपिपासश्च स्वेदनस्तौत्रवेदनः ।

पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ १२४ ॥

नित्यमावद्धकोष्ठश्च नित्योदावर्त्तपीडितः ।

वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ १२५ ॥

क्षमो विदाहः सम्मोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।

उत्क्लेदभ्रममूर्च्छाभिर्ज्ञेयं रक्तस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

त्रयाणामपि रूपाणि प्लीहासाध्ये भवन्ति हि ॥ १२७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्वेदविरेकादि विधेयं प्लीहरोगिणे ॥ १२८ ॥

दध्ना भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।

विध्येत् प्लीहविनाशाय यक्षत्राशाय दक्षिणे ॥

प्लीहान मर्देयेद्वाटं दुष्टरक्तप्रशान्तये ॥ १२९ ॥

मणिवन्धे समुत्पन्नं वाममङ्गुष्ठमीरितम् ।

दहेच्छिरां शरेणाशु वैद्यः प्लीहप्रशान्तये ॥ १३० ॥

विडङ्गाव्यान् ससिन्धूत्यान् शक्तून् कृत्वा वचान्वितान् ।

पिवेत् क्षीरेण सञ्चूर्ण्यं प्लीहगुल्मोदरापहम् ॥ १३१ ॥

सिन्धुमगधाग्निचूर्णं शिशुशिवामलकीरसनिपीतञ्च ।

प्रवलमपि योगराजः प्लीहान नाशयत्याशु ॥ १३२ ॥

तिलैरण्डद्रवस्तस्य क्षारो भक्ष्यातक कणा ।

एषा भागं सम कृत्वा तत्तुल्यन्तु गुडं मतम् ॥ १३३ ॥

खादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विवृद्धये ।

जयेत् प्लीहानमत्युग्रं यक्ष्णुस्त्र तथैव च ॥ १३४ ॥

अम्बवेतससयुक्तं शिथुकाशः ससैन्धवः ।
 पीतः प्लीहोदर हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठ वचाशृङ्गवेर चित्रक कौटज फलम् ।
 पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १३६ ॥
 ततो विडालपदकं पिवेटुष्णेन वारिणा ।
 प्लीहोदरमुदावर्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ १३७ ॥
 पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।
 पयसा च प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ १३८ ॥
 अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।
 निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १३९ ॥
 वायुः प्लीहानमुद्धम्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।
 शूलैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्य विवर्द्धते ॥ १४० ॥
 हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरो रजः ॥ १४१ ॥
 पलाशक्षारतोयेन पिप्पलीपरिभाविता ।
 गुल्मप्लीहार्तिशमनी वङ्गिदीप्तिकरी मता ॥ १४२ ॥
 रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।
 कर्षप्रमाणं शमयेदशेषं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १४३ ॥
 शरपुङ्खमूलकल्कः पीतस्तक्रेण नाशयत्यचिरात् ।
 चिरतरकालसमुत्थं प्लीहानं रूढमवगाढम् ॥ १४४ ॥
 क्षारं वा विडक्कुणाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःशृतम् ।
 यक्तुं प्लीहप्रशान्त्यर्थं पिवेत्प्रातर्यथाबलम् ॥ १४५ ॥

इति क्षारयोगः ।

सुस्त्रिंशं शाकालीपुष्पं निशापर्युषितं नरः ।
 राजिकाचूर्णसयुक्तं मद्यात् प्लीहोपशान्तये ॥ १४६ ॥
 यवानिकाचित्रकयावशूकं षड्ग्रन्थिदन्तीमगधीङ्गवानाम् ।

प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाब्जना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १४७ ॥

इति ययान्यादिचूर्णम् ।

विडङ्गानि यवानौ च चित्रक चेति तत्समम् ।

द्विगुण देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १४८ ॥

अथ चैतानि चूर्णानि गत्र मूत्रेण पाययेत् ।

उदरौभूतमप्येवं प्लीहान सन्प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥

इति विडङ्गादिचूर्णम् ।

भङ्गातकाभयाजानी गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रान्विहन्त्याशु प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १५० ॥

इति भङ्गातक मोदकः ।

अभयाफलत्रयाणां पलत्रयं त्रिकटुकात्पलमेकञ्च ।

दीप्यकचव्यकचित्रक विडङ्गवृक्षान्सिन्धुवर्चाईपलैः ॥ १५१ ॥

त्वक्पत्रैलाकर्षैस्त्रिभिर्युक्तं सुचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

त्रिशङ्खुडपलसहिता कर्तव्यास्तदक्षसम्मिता वटकाः ॥ १५२ ॥

अभयावटकानाम्ना प्लीहाशो गुल्मजठरापहराः ।

पाण्डामयकामलिना मन्दाग्नीना सर्वदा शस्ताः ॥ १५३ ॥

इति अभयावटकाः ।

चित्रकं त्रिवृता दन्ती त्रिफलापुष्करैः समैः ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु सैन्धवम् ॥ १५४ ॥

भावयेत्तु स्नुहीक्षीरे तत्काण्डे प्रक्षिपेद्बुधः ।

मृत्तिकेनानुलिप्तस्य प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ १५५ ॥

सुदग्धन्तु ततो ज्ञात्वा उद्धरेत्तु शनैर्भिषक् ।

यक्तुप्लीहोदरानाह गुल्मपाण्डामयादिहृत् ॥ १५६ ॥

सेविनोऽग्निबलं मत्वा अशीर्भ्यः प्रतिमोक्षयेत् ।

लवणोऽग्निमुखो नाग्ना वज्रोर्दीप्तिकरः परः ॥ १५७ ॥

इति अग्निमुखलवणम् ।

पिप्पलिपिप्पलीमूल चव्यचित्रकसुनागराणाम् ।
 ससैन्धवानाम्पलिका भागा घृतप्रस्थ तदेकध्यम् ॥ १५८ ॥
 तुल्यक्षीरं विपचेत्सर्पिः स्यात् खलु षट्पलक नान्ना ।
 प्लीहाग्निसादगुल्मोदावर्त्तश्चयथुपाण्डुगदान् ॥ १५९ ॥
 श्वासं कासं सपीनसमर्द्धाङ्गवातविषमज्वरानपहरति ॥ १६० ॥
 इति षट्पलक घृतम् ।

चिरविल्वत्वचः काथ माद्रकस्वरसं घृतम् ।
 मस्तुभल्लातककाथं शुक्लञ्चैवान्नकाञ्जिकम् ॥ १६१ ॥
 एतैस्तुल्यैर्वृतं धृत्वा कल्कैरेतैस्तु पादिकैः ।
 ग्रन्थिकव्योषहपुषा हिङ्गुजाजीवय तथा ॥ १६२ ॥
 चव्याजमोदे सक्षारे तथा लवणपञ्चकम् ।
 श्रेयसौ चेति मृदुना तत्साध्यमनलेन वा ॥ १६३ ॥
 वक्लिषट्प्रस्थमेतत् जठरानलदीपनम् ।
 प्लीहोदराध्मानहरं वातोदरदकोदरम् ॥ १६४ ॥
 कफवातकृते चैव शूलोऽतीव प्रशस्यते ।
 अर्शासि नाशयत्याशु कृमींश्चैव विशेषतः ॥ १६५ ॥
 सपाण्डुराणि कुष्ठानि दद्रुकुष्ठानि यानि च ।
 अन्यान्यपि च कुष्ठानि तानि हन्यादिदं घृतम् ॥ १६६ ॥
 इति वक्लिषट्प्रस्थ घृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 आरनालन्तु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 पञ्चकोलकतालीस क्षारैर्लवणसंयुतैः ।
 द्विजोरकनिशायुग्मैर्मरिचन्त्वत्र दापयेत् ॥ १६८ ॥
 प्लीहगुल्मोदरोन्मादपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
 वस्तिहृत्पार्श्वकव्यू रू शूलोदावर्त्तपीनसान् ॥ १६९ ॥
 हन्यात्पीतं तदर्शोन्नं शोथघ्नं दीपनं परम् ।

बलवर्णकरञ्चापि भस्मकञ्च नियच्छति ॥ १७० ॥

इति चित्रकाद्य घृतम् । इति चित्रकघृतम् ।

शिलाह्वयं नागरकालशाकं काकादनीमूलनिदग्धिका च ।
पञ्चैव दद्याल्लवणानि हिङ्गुल्लणा च तैरक्षसमैः पृथक् पृथक् ॥ १७१ ॥
प्रस्थं घृतं स्याच्च पचेच्छनैः शनैः चतुर्गुणं मूत्रमतः प्रदीयते ।
पयश्च दद्यात् द्विगुणं विपक्व तद्ब्रह्मजुष्टं प्रवदन्ति सर्पिः ।
प्लीहोदरं दूष्यमथोदरञ्च आयास्यमानं जठरं निहन्ति ॥ १७२ ॥
इति ब्रह्मघृतम् ।

खर्जिका च यवक्षारः कासीसं टङ्कणं तथा ।
सौराह्वं सैन्धवञ्चैव लवणं स्फटिकानि च ॥ १७३ ॥
सर्वमेकत्र कर्तव्यं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
कूपमध्ये क्षिपेत्तन्तु द्रावयेद् द्रावयन्लके ॥ १७४ ॥
गुल्मं प्लीहान्तथानाहं सर्वोदरांस्तथैव च ।
अर्शासि ग्रहणीदोष भगन्दरव्रणानि च । १७५ ॥
नाशयेन्नात्र सन्देहो नान्यथा शङ्करोऽब्रवीत् ।
इति शङ्कराव ।

रोहितकत्वचः श्रेष्ठाः पलाना पञ्चविंशतिः ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७६ ॥
पलिकैः पञ्चकोलैश्च तत्तुल्यैश्चापि मात्रया ।
रोहितकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ १७७ ॥
प्लीहाभिवृद्धि शमये देतदाशु प्रयोजितम् ।
तथा गुल्मज्वरश्वास कृमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ १७८ ॥
अत्राष्टगुणे जले निष्काथ्य चतुर्भागावशेषः कर्तव्यः ।
इति रोहितकघृतम् ।

रोहितकात्पलशत संकाथ्य वदराढकम् ।
साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १७९ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कागक्षीरं चतुर्गुणम् ।
 तस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्षिकाणि च ॥ १८० ॥
 व्योषं फलत्रिकं हिङ्गुं यवानौ तुम्बुरुं विडम् ।
 अजजीकृष्णालवणं दाडिमं देवदारुं च ॥ १८१ ॥
 पुनर्नवा विशाला च यवक्षार सपौष्करम् ।
 विडङ्गं चित्रकञ्चैव हपुषा कारवी तथा ॥ १८२ ॥
 एतैर्घृतं विपक्वन्तु विदध्याज्ञाजने नवे ।
 प्राययेत्त्रिपलां मात्रां व्याधेर्बलमवेक्ष्य च ॥ १८३ ॥
 रसकेनाथ यूषेण पयसा वा घृतं पिबेत् ।
 प्रयुक्तान्तु घृतं तेषां व्याधीन् हन्यादिमान् बहून् ॥ १८४ ॥
 यक्तृप्लीहोदरञ्चैव प्लीहशूलं तथैव च ।
 हृच्छूलं कुक्षिशूलञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १८५ ॥
 विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ।
 कृद्यतौसारशूलघ्नं तन्द्राज्वरनिवारणम् ।
 रोहितकघृतं ह्येतत् प्लीहानां दृष्टमौषधम् ॥ १८६ ॥

इति महारोहितक घृतम् ।

कदलीतिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ।
 पीतं तैलं जयेन्मृणां प्लीहानं कफवातजम् ॥ १८७ ॥

इति कदलीक्षारतैलम् ।

माणमार्गामृता वासा स्थिरा चित्रकसैन्धवम् ।
 नागरं तालमूलञ्च प्रत्येकान्तु त्रिकार्षिकम् ॥ १८८ ॥
 विडं सौवर्चलं क्षारौ पिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः ।
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढके पचेत् ॥ १८९ ॥
 मान्द्रीभूते गुटीं कुर्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
 यक्तृप्लीहोदरहरो गुल्माशीं ग्रहणीहरः ॥ १९० ॥

योगः परिकरो नाम्ना वल्लिसन्दीपनः परः ।

इति माणादिगुटिका ।

चित्रकस्य शतं दद्यात् तत्तुल्यं ग्रन्थिकस्य च ।

पञ्चाशद्विंशमूलस्य शेषान् पञ्च पलान् पृथक् ॥ १८१ ॥

बलाभागीशटी पाठा पौष्करं मूलमेव च ।

चतुर्द्वीणेष्वम्भसः पक्त्वा पादशेषावतारिते ॥ १८२ ॥

पचेद्भुङ्क्षत दत्त्वा तैलवत् साधु साधयेत् ।

चतुष्पलन्तु पिप्पल्यास्तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ १८३ ॥

त्रिजातकपलञ्चैक मरिचस्य पल तथा ।

सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा दत्त्वा सम्यग्विघट्टयेत् ॥ १८४ ॥

पलमात्रं ततः खादेत् प्लीहगुल्मोदराणि च ।

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं पित्ताग्निं चान्नपित्तिनाम् ॥ १८५ ॥

भारद्वाजेन कथितो लेहश्चित्रकसन्नकः ॥ १८६ ॥

इति चित्रकलेहः ।

चपलायाः पलं पञ्च यवाग्र तावदेव तु ।

सामुद्रलवणानाञ्च तावन्मात्रं प्रदापयेत् ॥ १८७ ॥

वेणुशाक्षोटकञ्चैव शिखर्यङ्गांस्तथैव च ।

शिरीषो लोभ्रहृक्षश्च विशाखा भाणकन्दकम् ॥ १८८ ॥

सुधा च सुरपुष्पञ्च शम्भाकदलसञ्चयम् ।

वरुणं शिशुमूलञ्च वाय्वालं चित्रक तथा ॥ १८९ ॥

एषा पञ्चपलान् भागान् पलाशान् पञ्चविंशतिम् ।

क्षारं दत्त्वा तु सर्वेषां पचेत्तत्र जलादुके ॥ २०० ॥

गोमूत्रं तावदेवात्र साधयेच्च यथाविधि ।

भक्षयेद् दृढसंयुक्ता यक्ता प्लीहहरा पराम् ॥ २०१ ॥

वातमण्ठीलकाञ्चैव गुल्मं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

इति चारपिप्पली ।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे वृक्षकं लोभ्रचित्रकम् ।
 वरुणं शिशुमूलञ्च वाय्वालं चाथ पुष्करम् ॥ २०२ ॥
 कन्दो विशाखापुष्पी च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।
 पृथक् पञ्च पलान्येषां पलाशात् पञ्चविंशतिः ॥ २०३ ॥
 चारं कृत्वा पचेद्धारि गोमूत्रादकयोस्तथा ।
 सर्वं विपाच्य सचारा समुस्तानलपिप्पली ॥ २०४ ॥
 पृथक् पञ्चपलैर्भागैः पिप्पली घृतमर्दिता ।
 यकृत् प्लीहहरा श्लेष्मा वाताष्ठीलामगुल्मानुत् ॥ २०५ ॥
 इति वृहत् चारपिप्पली ।

पारिभद्र पलाशार्कं स्नुह्यपामार्गचित्रकाः ।
 वरुणोऽग्निमन्यं वसुकं श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥ २०६ ॥
 पूतीकास्फोटकुटज कोशातक्यः पुनर्नवा ।
 समूलपत्रशाखायाः क्षौदयित्वा उदूखले ॥ २०७ ॥
 तिलनालप्रदीप्ताग्निं सुदग्धं भस्म शीतलम् ।
 चारप्रस्थं गृहीत्वा तु न्यसेत् पात्रे दृढे नवे ॥ २०८ ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।
 पूर्ववत् चारकल्केन माधयेच्च विचक्षणः ॥ २०९ ॥
 प्रस्थमेकञ्च लवणं तदद्वर्जं च हरीतकीम् ।
 तुल्याम्बुभागगोमूत्रं साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ २१० ॥
 किञ्चित् सवाष्पं चार्द्धं च सम्यक् सिद्धेऽवतारिते ।
 अजाजी त्रूषणं हिङ्गुं यवान्नी पुष्करं शटी ॥ २११ ॥
 एतैश्चार्द्धपलैश्चूर्णं कृत्वा तत्र प्रदापयेत् ।
 लवणञ्चाभया नाम भक्षयेच्च यथा बलम् ॥ २१२ ॥
 व्याधिञ्चावेक्ष्य मतिमाननुपानं यथा हितम् ।
 ये च कोष्ठगता रोगास्तान्निहन्ति न संशयः ॥ २१३ ॥
 यकृत् प्लीहोदरानाहं गुल्माष्ठीलाग्निसादनुत् ।

प्रतितून्यर्तिं हृग्रोग शर्कराश्मरिणाशनम् ॥ २१४ ॥

इति अभयलक्षणम् । इति स्त्रीहृदरचिकित्सा ।

अथ यक्ष्मोगनिदानमाह ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणवलोऽतिपाण्डुः ।

सव्यान्यपार्श्वे यक्षति प्रदुष्टे ज्ञेयं यक्ष्महाल्युदरं तथैव ॥ २१५ ॥

उदावर्त्तरुजानाहैर्मोहदृढहनज्वरैः ।

गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २१६ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यक्षतः संप्रकल्पयेत् ।

कार्यञ्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥ २१७ ॥

पिप्पली चित्रकान् मूलं पिप्पला सर्पिर्विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं यक्षत् प्लीहोदरापहम् ॥ २१८ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

पिप्पलीकल्कसयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् ।

पिवेत् प्लीहाग्निसादाग्निं यक्ष्मद्रोगहरं परम् ॥ २१९ ॥

इति पिप्पलीघृतम् । इति यक्ष्महाल्युदरम् ।

अथ वज्रोदरनिदानमाह ।

यस्यान्त्रमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।

सञ्चीयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः शर्करवच्च नाड्याम् ॥ २२० ॥

निरुद्धते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कच्छादपि चाल्पमल्पम् ।

हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं वज्रगुदं वदन्ति ॥ २२१ ॥

स्वल्पं तथान्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनक्त्यागतमन्यथा वा ।

तस्मात् क्षतान्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः सवेदैर्गुदजस्तु भूयः ॥ २२२ ॥

नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यते दात्यति चातिमात्रम् ।

एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टन्दकोदरं कौर्त्तयतो निबोध ॥ २२३ ॥

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥२२४

स्नेहोपलिप्तेष्वयवापि तेषु दकोदर पूर्ववदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समातत पूर्णमिवाम्बुना वा ॥२२५॥

यथादृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदर तत् ॥२२६

अथ चिकित्सासाह ।

स्निग्धे बद्धोदरे योज्यो मूत्रैस्तीक्ष्णैर्यथान्वितैः ।

सतैललवणश्चात्र निरुहश्चानुवासनम् ॥ २२७ ॥

क्षारं वनकरीषाणां स्निग्धं वस्त्रेण गालयेत् ।

कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥ २२८ ॥

पिप्पलोचित्रक शुण्ठी त्रिवृता त्रिफलावचा ।

द्वौ क्षारौ सातला दन्तौ स्वर्णक्षीरौ विषाणिका ॥ २२९ ॥

कोलप्रमाणा वटिकां पिवेत्सौवीरसयुताम् ।

श्वयथावथ वक्त्रस्य प्रवृद्धे च दकोदरे ॥ २३० ॥

इति चारगुटिका ।

क्षिद्रान्त्रबद्धसन्नेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।

लब्धानुज्ञो भिषक्कुर्यात् पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ २३१ ॥

तथा जातोदक सर्वमुदर व्यधयेद्भिषक् ।

ज्ञातींश्च सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतिं गुरुम् ॥ २३२ ॥

अनुज्ञाप्य भिषक्कर्म विदध्यात् संशयावहम् ।

सुवेष्टितमधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ २३३ ॥

अङ्गुल्योदरमात्रन्तु ब्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् ।

नाडोमुभयतो द्वारा सयोज्यापहरेज्जलम् ॥ २३४ ॥

न चैकस्मिन् दिने सर्वं दोषन्वपहरेत्तथा ।

कासश्वासज्वरास्तृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ २३५ ॥

अतिसारश्च सुतरा पूर्यते जठर तथा ।

तृतीयप्रश्नमाद्येषु दिवसेष्वल्पशः पुनः ॥ २३६ ॥

सावयेदुदकं तैललवणाभ्या दृढं व्रणम् ।

बध्नीयाद्विस्मृते दोषे जठरं परिगृह्य वा ॥ २३७ ॥

सवेष्टयेद्गाढतर कौशेयाविकचर्म्मभिः ।

निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणा पिवेत् ॥ २३८ ॥

अतःपरन्तु प्रणसासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।

त्वीन्मासान् पयसा पेयां पिवेक्षींश्चापि भोजयेत् ॥ २३९ ॥

सकीरदूष श्यामाक पयसा लवण लघु ।

नरः सवत्सरेणैव जयेत्प्राप्तजलोदरम् ॥ २४० ॥

इति बह्वक्षतदकोदरचिकित्सा ।

क्षु ह्यर्कदन्ती धववङ्गिफञ्जी शोफारिपांशी सलकञ्च कन्दः ।

माणत्रियामाग्निकवाणरण्डा तालं तथा मञ्जरिपारभट्टी ॥ २४१ ॥

प्रत्येकशः क्षारचतुःपलाश तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।

चतुर्गुणे क्वाथजलावशेषे पचेद्विधिक्षो विधिशुद्धलोहम् ॥ २४२ ॥

चूर्णीकृतं तत् पुटित पुटेन तन्तुच्युतं षोडशिक पलानाम् ।

वर्षाभुभक्ष्मातकवङ्गिदन्ती चित्रवृन्ती रविवृद्धमूलम् ॥ २४३ ॥

कञ्चुकी तालमूलौ च पीवरी गिरिकर्णिका ।

नीलिनी वृहती पत्र शम्याक विजया समम् ॥ २४४ ॥

चतुष्पलाश कथिताष्टशेषं क्षु ह्यर्कदुग्धेन पलाशकेन ।

दत्त्वा पचेत्ताम्रमये सुपात्रे पलैर्द्विरष्टैर्हविषस्थैव ॥ २४५ ॥

अमूनि चूर्णानि च सिद्धशीते क्षिपेत्तथा लोहरजः समानि ॥ २४६ ॥

मिलितानीति सम्बन्धः ।

लवणानि च सर्वाणि क्षार पञ्चोषणस्तथा ।

मरिच चाजमोदा च हिङ्गुभक्ष्मातकानि च ॥ २४७ ॥

चित्रक तालमूलञ्च गवाक्षौ त्रिवृतामृता ।

वर्षाभूः सूरणो मातो विडङ्गं दन्तीथन्यिकम् ॥ २४८ ॥

पलं माक्षिकचूर्णस्य कङ्कुष्ठकशिलाजतोः ।

गुग्गुलीर्गन्धकस्यापि पारदस्य पलं पृथक् ॥ २४८ ॥
 शीते पलायकं क्षौद्रं दत्त्वा मधुघृतान्वितम् ।
 लोहदण्डेन सघृथ्य लोहपात्रे चिरं भिषक् ॥ २५० ॥
 विधिज्ञोक्तेन विधिना हिताहारविहारवान् ।
 अन्नपानं यथामात्म्यं कुर्वन्नित्य निरामयः ॥ २५१ ॥
 उदरेषु च सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च ।
 अर्शःसु च विशेषेण पाण्डुरोगे सकामले ॥ २५२ ॥
 विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरो रोगान्न विन्दति ।
 इत्युदरारिबीजम् ।

अथ साध्यासाध्यनिदानम् ।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं स्मृतम् ।
 बलिनस्तदजातास्तु यत्नात्साध्यं नवोत्थितम् ॥ २५३ ॥
 पक्षाद्बहुदं तूर्ध्वं सर्वजातोदकं तथा ।
 प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्तं चोदरं नृणाम् ॥ २५४ ॥
 शूनाच्च कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नं तनुत्वचम् ।
 बलशोणितमासाग्निं परिक्षौणन्तु वर्जयेत् ॥ २५५ ॥
 पार्श्वभङ्गान्नं विवेषशोफातिसारपीडितम् ।
 विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २५६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

हरौतकौनागरदेवदारु पुनर्नवा छिन्नरुहा कषायः ।
 सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ २५७ ॥
 पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृतादार्यभया कषायः ।
 सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ २५८ ॥
 पुनर्नवा दार्यभया गुडूचीं पिवेत्समूत्रां महिषाख्ययुक्ताम् ।
 त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ २५९ ॥
 पुराणवारुणी वङ्गि वूषण लवणानि च ।

चविकाचिरवित्त्वच्च भस्म चैषां सुमस्तुतम् ॥ २६० ॥

गव्येन मस्तुना साध्य भोजयेत भिषग्वरः ।

श्वयथूदरगुल्मेषु वस्तिसादे च दुस्तरे ॥ २६१ ॥

पुराणं मानकं पिष्टा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।

साधितं तोयक्षीराभ्यामभ्यासे पायसन्तु तम् ॥ २६२ ॥

हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीपाण्डुतामपि ॥ २६३ ॥

नवघृतमार्द्रककल्कं स्वरसाभ्या परिसाधितं च विधिना ।

श्वयथूदराग्निसादैरभिभूतः पिवेद्भवत्यरोगः ॥ २६४ ॥

इति आर्द्रकघृतम् ।

विल्वान्निचव्यार्द्रकं शृङ्गवेरकाद्येन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोले शोथाग्निसादारुचिषु प्रदिष्टम् ॥ २६५ ॥

इति विल्वादिघृतम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलित उदरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ शोथनिदानमाह ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टा वह्निःशिराः ।

नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांसमश्रयम् ॥

उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयात्मकम् ॥ १ ॥

सर्वैर्हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ।

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ २ ॥

तत्पूर्वरूपं द्रव्युः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥

शुद्धग्रामयाभक्तकृशाबलानां क्षारान्मतीक्ष्णोष्णगुरुपसेवा ।

दध्यामसृच्छाकविरोधिपिष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥ ४ ॥

अशंस्य चेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मीपघातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

मगौरव स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम् ।

सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः

सुषुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो

दिवावन्नी च श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेददृषामदान्वितः ।

य उच्यते स्पर्शसहोऽक्षिरागवान्

स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

गुरुस्थिरः पाण्डुरोचकान्वितप्रसेकनिद्रावमिवङ्गिमान्यक्तम् ।

स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो नचोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥ ९ ॥

निदानकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्यात् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

अभिघातेन शस्त्रादि केदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलो दध्यनिलैर्भस्मातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥

रसैः शूकैश्च सस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मालोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखाघाता दविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्गरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ १५ ॥

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।

पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

यो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गश्च यः ।
 अर्द्धाङ्गोऽरिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्द्धं परिसर्पति ॥ १७ ॥
 श्वासः पिपासाः कृदिश्च दीर्घल्य ज्वर एव च ।
 यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुः तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीञ्च सुखजो गुदजो द्वयम् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगामौ नर पद्भ्या मधोगामौ तथा स्त्रियम् ।
 उभय वस्त्रिसञ्ज्ञातः शोथो हन्ति न सशयः ॥ २० ॥
 नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ २१ ॥
 क्षुन्नाशो हृदयाऽशुद्धिस्तन्द्राजठरगौरवैः ।
 दोषप्रवृत्तिर्नो यत्र व्याधिमागमन्वितं वदेत् ॥ २२ ॥
 उक्तञ्च तन्त्रान्तरे ।—

अथ चिकित्सासाह ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलास्त्रुमाधितम् ।
 अल्पमल्पं पटुस्नेह भोजन श्वयथौ हितम् ॥ २३ ॥
 सप्ताह माहिष मूत्र पयसाऽन्नास्त्रुवर्जितम् ।
 पीत्वा चौद्रमजामूत्रं श्वयथूदरनाशनम् ॥ २४ ॥
 शिशुत्वङ्गुक्तमालार्कं दार्व्यारग्वन्नमूलकैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः श्वयथुः प्रलेप्तव्यः कफात्मकः ॥ २५ ॥

स्त्रोक्तिश्चाह ।

निदानदोषैस्तु विपर्ययक्रमैरुपाचरेत् वै बलकालदोषवित् ।
 यथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुत्पणदोषमादितः ॥ २६ ॥
 शिरोगतं शीर्षविरेचनैश्च
 संशोधनैः शोध्यमधस्तथोर्ध्वम् ।
 उपाचरेत् स्नेहभवं हि रुक्षणैः
 प्रकल्पयेत् स्नेहगणैश्च रुक्षजम् ॥ २७ ॥

विवद्विट्केऽनिलजे निरूहण घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तम् ।
पयश्च मूर्च्छापरिदाहतर्षिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थित चारकटूणासयुतैः समूत्रदुग्धासवयुक्तिभिर्हरेत् ॥ २८ ॥

शोथे वातीत्यिते पूर्वं मासार्धं त्रिहृतं पिबेत् ।

तैलमैरण्डज वापि मलबन्धे तदेव तु ॥ २९ ॥

शाल्यन्नं पयसा युक्तं रसैर्वापि प्रयोजयेत् ।

स्वेदाभ्यङ्गान्श्च वातघ्नान् सेकलेपाश्च कल्पितान् ॥ ३० ॥

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड पञ्चमूलशृतं जलम् ।

वानके श्वयथौ शस्त पानाहारपरिग्रहे ॥ ३१ ॥

न्यग्रोधादिगणे सिद्ध सर्पिः स्थात्पित्तशोथिने ।

तृणमोहदाहपादस्थे हिमलेपादिवाचरेत् ॥ ३२ ॥

क्षीराशनः पित्तकृते तु शोथेऽपिबेद्गुडूचीत्रिफलाकषायम् ।

पिबेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णस्यार्द्रमरत्रम् ॥ ३३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट दार्दीकाथः सगुग्गुलुः ।

हन्ति पित्तकृत शोथं तृणाज्वरसमन्वितम् ॥ ३४ ॥

कफोद्भवे पिबेत्तैलं सिद्धमारग्वधादिना ।

मन्दाग्नौ स्तिमिते कोष्ठे स्रोतोरोधे रुजावति ॥ ३५ ॥

चारमूत्रासवारिष्ट चूर्णतक्राणि योजयेत् ॥ ३६ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणं पिण्याकशिगुत्वगुमाप्रलेपः ।

कुलथशुण्ठिजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ३७ ॥

वर्हानुरूपः स्वरसः सर्षपतैलेन मिश्रितः पीतः ।

पङ्कजपत्रसमुत्थः शोथानां नाशनः परमः ॥ ३८ ॥

पुनर्नवाविश्वत्रिहृद्गुडूची शय्याकपथ्यासुरदाहकल्कम् ।

शोथे कफोत्थेऽक्षसमं समूत्रं क्वाथं पिबेद्वाप्यथ चैव तेषाम् ॥ ३९ ॥

व्योषं त्रिहृत्तित्तकरोहिणी च सायोरजः सत्रिफलारसेन ।

पीताः कफोत्थं शमयन्ति शोथं गव्येन मूत्रेण हरीतकी वा ॥ ४० ॥

विडङ्गातिविषादारु नागरेन्द्रयवावचा ।
 उष्णास्त्रुना पिवेच्छोथी ह्यक्षमात्रं सहोषणम् ॥ ४१ ॥
 सुक्क्षारभाविताः कृष्णाः पथ्यामूत्रेण वा युताः ।
 योजिताः शमयन्त्याश्च शोथं श्लेष्मभवं नृशाम् ॥ ४२ ॥
 पुनर्नवाऽमृतादारु दशमूलरसाढके ।
 आर्द्रकस्वरसे प्रस्थे गुडस्य च तुला पचेत् ॥ ४३ ॥
 तत्सिद्ध व्योषचव्यैला त्वक्पत्रैः कार्ष्णिकैः पृथक् ।
 चूर्णीकृतैर्लिहेच्छीते मधुनः कुडव क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
 लेहः पोन्नर्नवो नाज्जा श्लेष्मशोथजिसूदनः ।
 श्वासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्द्धनः ॥ ४५ ॥

इति पुनर्नवादिलेहः ।

मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात् सर्वजे सर्वमेव तु ॥ ४६ ॥
 पिप्पल्यजाजीगजपिप्पली च
 निदिग्धिका नागरचित्रके च ।
 रजन्यथो पिप्पलीमूलपाठा
 मुस्तञ्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४७ ॥
 हन्यान्निदोष चिरजञ्च शोथ
 कल्कोऽथ भूनिस्त्रिमहौषधाभ्याम् ।
 रसस्तथैवाऽऽर्द्रकनागरस्य
 पयोऽथ जीर्णं पयसान्नमद्यात् ॥ ४८ ॥

शिलाद्वयञ्च त्रिफलारसेन हन्यात् त्रिदोष श्वयथु प्रसह्य ।
 तक्रं पिवेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकञ्च ।
 विड्वातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुचूकतैलम् ॥ ४९ ॥
 विल्वपत्ररस पूतं शोषण श्वयथौ त्रिजे ।
 विड्भङ्गे चैव दुर्नान्नि विदध्यात् कामलासु च ॥ ५० ॥
 शोथे वागन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशीतलम् ॥ ५१ ॥

भक्षातक्या जयेच्छोथ सतिला कृष्णमृत्तिका ।

माहिषं नवनीतं वा लेपाद्दुग्धं तिलान्वितम् ॥ ५२ ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णं सालदलस्य च ॥ ५३ ॥

महिषीक्षीरसपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।

भक्षातककृतः शोथस्तिललिप्तश्च शाम्यति ॥ ५४ ॥

सरुचकप्रलेपस्तु तिलवृक्षोद्भवोमृदा ।

भक्षातलोथ शययुं हन्ति सर्वरुजां ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

विषनिमित्तोत्थेषु शोथेषु विषोक्तः प्रतीकारः कर्त्तव्यः ।

पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्निं दावीं निशादरुमहौषधानाम् ।

क्वाथः प्रसह्योदरपाणिपादवक्त्रस्थितं हन्त्वचिरेण शोथम् ॥ ५६ ॥

पुनर्नवामूलकविश्वदारुं क्षिप्नोद्भवा चित्रकमूलसिद्धाः ।

रसा यवाग्वश्च पयासि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः ॥ ५७ ॥

वृक्षीव देवद्रुमनागरैर्वा दन्तौत्रिवृत्प्रषणचित्रकैश्च ।

पयः सुसिद्ध विधिना निपीत गीतं पर शोथहरं भिषग्भिः ॥ ५८ ॥

क्षीरं शोथहरं दारु वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेयं वा चित्रकव्योषं त्रिवृद्दारुप्रसाधितम् ॥ ५९ ॥

विल्वमूलं त्रिकटुकं श्यामाचित्रकमेव च ।

क्षीरमेतैः शृतं पेयं शययथोर्विनिवारणम् ॥ ६० ॥

यूषो मूलकशुण्ठीनां शाकं वज्जिपुनर्नवा ।

माणकन्दकता हन्ति यवागूः शोथमुद्धतम् ॥ ६१ ॥

सेकस्तथार्कवर्षाभू निम्बक्वाथेन शोफजित् ।

गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णोनावसेचनम् ॥ ६२ ॥

उरुवूककरञ्जार्कं वर्षाभूनिम्बकैः शृतम् ।

कोष्णं सेकं प्रशसन्ति शोफे सर्वाङ्गगे नृणाम् ॥ ६३ ॥

पुनर्नवादारुशुण्ठी सिद्धार्थः शिशुमेव च ।

पिष्टा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथनुत् ॥ ६४ ॥
 विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
 यथ्याहमुस्तैः सकपित्यपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडिकासुलेपः ॥ ६५ ॥
 रास्त्रावृषाकं त्रिफलाविडङ्ग शिग्रुत्वचो मूषिककर्णिका च ।
 निम्बार्कजो व्याघ्रनखः समूर्वा सुवर्चिका तिक्तकरोहिणी च ॥ ६६ ॥
 सकाकमाची वृहती सकृष्णा पुनर्नवानागरचित्रकैश्च ।
 उद्धर्तन शोथिषु मूत्रपिष्टं शस्त तथा गोसलिलेन मेकः ॥ ६७ ॥

तृषणायो रजः चारः शोथनुत्त्रिफलारजः ।
 कटुकायो रजो व्योष त्रिवृद्धिर्वा समन्वितम् ॥ ६८ ॥
 पुरो मूत्रेण सेव्यश्च पिप्पली वा पयोन्विता ।
 गुडेन वाऽभयातुल्या विश्वा वा शोथरोगिभिः ॥ ६९ ॥
 दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित् ।
 वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥ ७० ॥
 गोमूत्रस्य प्रयोगो वा शीघ्रं श्वयथुनाशनः ।
 कल्को वा गिरिकर्ण्यश्च पीतः शोथविनाशनः ॥ ७१ ॥
 पिवेदुष्णास्त्रुना दारु पथ्याशुण्ठीपुनर्नवाः ।
 विडङ्गातिविषावासा विश्वदारुकणान्विताः ॥ ७२ ॥

इति दार्वादिचूर्णम् ।

विडङ्गदन्तीकटुका त्रिवृच्चित्रकदारुणाः ।
 व्योषेभक्त्रिफलाः समादेया ह्ययोरजः ।
 द्विगुणन्तु पिवेच्चूर्णं पयसा शोथशान्तये ॥ ७३ ॥

इति विडङ्गादिषोडशम् ।

सितपुनर्नवामूलं पीतञ्च गोसलिलेन निहन्ति ।
 शोथं सर्वसमुत्पमुदराणि च दुस्तराण्यचिरात् ॥ ७४ ॥
 पुराण मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
 साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत्पायसन्तु तत् ॥ ७५ ॥

इति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।

सिद्धो भिषग्विराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ७६ ॥

इति मानमण्डः ।

सुसाध्यं वज्रकन्देन पायसं योतिमानतः ।

युक्तं कोशाम्रतैलेन तेनाभ्यङ्गं प्रकुर्वतः ।

शोथः प्रशान्तिमायाति बहुदुष्टं निरन्तरम् ॥ ७७ ॥

आर्द्रकं सगुडं खादेत् प्रकुञ्चार्द्धविवर्द्धितम् ।

यावत्पञ्चपलं मुद्गयूषक्षीररसाग्निः ॥ ७८ ॥

श्वयथुं गुल्ममुदरं कासं श्वासमरोचकम् ।

पीनसं पाण्डुदुर्नासं हृद्रोगञ्च विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभया वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्षाभिद्वज्जग्रा त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्ष्ममथापि मासम् ॥ ८० ॥

शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्

सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।

जीर्णज्वरार्शीं ग्रहणीविकारान्

हन्त्यात्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ८१ ॥

आर्द्रकस्य रसं पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।

अजाक्षीराग्निना शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ ८२ ॥

भूनिम्बविश्वकल्कं भुक्त्वा पेयः पुनर्नवाक्कायः ।

अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥ ८३ ॥

विश्वं गुडेन तुल्यं वृश्चोव रसानुपानमभ्यस्तम् ।

विनिहन्ति सर्वशोथं घनहृन्दं चण्डवायुरिव ॥ ८४ ॥

गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ८५ ॥

इति गुडचूर्णम् ।

गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गवेरपलत्रयम् ।

मृङ्गवेरसमा कृष्णा लोहविट् भस्मन' पलम् ॥

एतच्चूर्णं समुद्दिष्ट सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ८६ ॥

इति द्वितीयगुडाय चूर्णम् ।

पुनर्नवा दार्ध्यमृता पाठा विश्वं श्वदट्टिका ।

रजन्यो द्वौ हृहल्यौ च पिप्पल्यश्चित्रकं विषम् ॥ ८७ ॥

समभागानि सचूर्णं गवा सूत्रेण वा पिवेत् ।

बहुप्रकार श्वयथु सर्वगात्रप्रसारिणम् ।

हन्ति चैवोदराण्यष्टौ व्रणाश्चैवोद्धतानपि ॥ ८८ ॥

इति पुनर्नवाय चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतभाण्डाकौ काथं कृत्वा समाक्षिकम् ।

पीत्वा शोथ जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥

शोमूत्रसिद्धं मण्डूरं सुरभीरसभावितम् ।

माणकाद्रककन्दाना रसेष्वपि च भावयेत् ॥ ९० ॥

त्रिफलाव्योषचव्याना चूर्णं पाणितलद्वयम् ।

क्षिपेत् सुमिद्धे पाके च मधुनश्च पलद्वयम् ॥ ९१ ॥

निहन्ति सर्वजं शोथ सर्वाङ्गञ्च विशेषतः ॥ ९२ ॥

अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमल चूर्णं माणकाद्रकरसैः आतपे
परिभाव्य, त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रे पक्तव्यम् ।

इति गोमूत्रमण्डूरम् ।

पुनर्नवापत्ररसालमूलं सक्षुद्य तोयार्मणशेषसिद्धम् ।

चतुर्थभागेन घृतं विपक्व प्रस्थ तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ ९३ ॥

ससेवितं वातबलासरोगान् सर्वान्श्च शोथानपि दुस्तराश्च ।

गुल्मोदरप्लीहगुदोद्भवाश्च निहन्ति वक्त्रिं कुरुते हि प्साम् ॥ ९४ ॥

इति पुनर्नवाय घृतम् ।

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु वचोषणक्षारहरीतकीनाम् ।

कल्केन पक्व दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिषूदनं स्यात् ॥८५॥

इति द्वितीयपुनर्नवाद्य घृतम् ।

सचित्रकाधान्यवानिपाठा सदीप्यकास्तूषणवेतसान्ताः ।

विश्वोत्पलं दाडिमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥८६॥

पिष्ट्वाक्षमात्राणि जलाढकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्ज्यात् ।

अशीसि गुल्मं श्वयथुञ्च कतस्त्रं

निहन्ति वक्त्रिं कुरुते च दीप्तम् ॥ ८७ ॥

इति चित्रकाद्य घृतम् ।

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तन्नेत्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्रम् ।

अशीऽतिमारानिलगुल्ममेहांस्तुहन्ति सम्बर्द्धयते च वक्त्रिम् ॥८८॥

इति द्वितीयचित्रकाद्य घृतम् ।

माणककायकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकज इन्द्रज शोथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥ ८९ ॥

इति माणक घृतम् ।

स्थलपद्मपलान्यष्टौ त्रूषणस्य चतुष्पलम् ।

घृतप्रस्थं पचेदेतैर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शोथञ्चैव सुदुस्तरम् ॥ १०० ॥

इति स्थलपद्मकाद्यं घृतम् ।

रसेन विपचेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलथयोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन तत्परं शोथनाशनम् ॥ १०१ ॥

इति पञ्चकोलकघृतम् ।

शुष्कमूलकवर्षाभू दारुरास्त्रामहौषधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ १०२ ॥

इति शुष्कमूलकाद्यं तैलम् ।

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्जिष्ठलता मृणालाः ।

सचन्दनं पद्मकवालकी च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाक' ॥ १०३ ॥

इति वेतसाद्य प्रदेहः ।

यवान् कुलत्यान् कोलांश्च दशमूलञ्च सार्धयेत् ।

एतत्क्षपाये विपचेत्तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ १०४ ॥

शतावरीजीवनीयैः पिष्टैः समधुशिशुभिः ।

पानाभ्यङ्गाज्जयत्याशु श्वयथुं मारुतोल्बणम् ॥ १०५ ॥

इति यवाद्य तैलम् ।

शैलेयकुष्ठागरदारुकीन्ती त्वक् पद्मकोलाम्बुशटी समुस्तैः ।

प्रियङ्गुस्थौण्यकहेममासी तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ १०६ ॥

श्रीवेष्टकं ध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।

वातोत्थितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ १०७ ॥

इति शैलाद्य तैलम् ।

पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १०८ ॥

पलाश काकनासा च गुडूची देवपुष्पकम् ।

अहिंसा श्रीयसी हिंसा वत्सगन्धा पुनर्नवा ॥ १०९ ॥

कायस्था च वयस्था च दारुको जटिला जटा ।

अलम्बुषोरुवूकञ्च प्रपुन्नाटं सनागरम् ॥ ११० ॥

शिशुगोधावतीभार्गी तर्कारी पौष्करी जटा ।

एतैः सिद्धं यथा लाभ तैलमभ्यञ्जनैस्त्रिभिः ॥ १११ ॥

निहन्त्युदीर्णं श्वयथु जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ११२ ॥

इति पञ्चमूलाद्य तैलम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्क्षपाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च ।

लिहेत्सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ ११३ ॥

प्रस्यार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात् ।

एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ ११४ ॥

श्वासज्वरारोचकमेहगुल्मप्लीहास्त्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।

काश्यामवातावसृगस्तपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ११५ ॥

किञ्चिच्च कर्षपथ्यायः शुक्तिरर्द्धपल मतम् ।

निदध्यात् मधुनी मान व्योषाद्यैर्मिश्रितस्य च ॥ ११६ ॥

दशमूल्या हरीतक्या तुल्यं कंसहरीतकी ।

मानं तेनात्र तत्रत्यं चरके प्राह जैजटः ॥ ११७ ॥

इति कंसहरीतकी ।

दशमूलीकषायस्य कसे पथ्याशत गुडात् ।

तुला पचेद् घने दद्यात् व्योषचारचतुष्पलम् ॥ ११८ ॥

त्रिजातकं सुचूर्णांश्च प्रस्थार्द्धं मधुना लिङ्हेत् ।

दशमूलीहरीतक्यः शोथं घ्नन्ति सुदुस्तरम् ॥ ११९ ॥

ज्वरारोचकगुल्मार्शो मेहपाण्डूदरामयान् ।

श्वासकाश्यामवातान् पित्तं वक्त्रे च मन्दताम् ॥ १२० ॥

इति दशमूलहरीतकी ।

यथा दोषश्च तीक्ष्णानि वमनानि विरेचनानुवासनानि
अजस्रमुपसेवेत शिराभिश्चाभीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदन्यत्र
पाण्डुशोथादिभिरिति ।

पुराणयवशाख्यन्नं दशमूलोपसाधितम् ।

अल्पमल्पं कटुस्नेहं भोजनं शोथिने हितम् ॥ १२१ ॥

पिष्टान्नमस्तु लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमजाङ्गलञ्च ।

पयो गुडं तैलमथो गुरुणि शोथं जिघासुः परिवर्जयेत्तु ॥ १२२ ॥

त्रिकटुतूप्रणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा ।

चित्रको देवदारुश्च त्रिवृच्च गजपिप्पली ॥ १२३ ॥

चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयो रजः ।

क्षीरेण पीतमेतत्तु अष्टं श्वयथुनाशनम् ॥ १२४ ॥

इति विकटकाय लोहम् ।

पुनर्नवानृतावङ्गि गवाक्षीमाणशिग्रुका ।

सूर्यावर्त्तकमूलञ्च पृथगष्टपलं जले ॥ १२५ ॥

पादशेषे शृते द्रोणे सुपूते वस्त्रगालिते ।

विधिवत्पाचितं पूतं योज्यञ्च पुटनक्रमैः ॥ १२६ ॥

लोहचूर्णाष्टपलकं पचेत्ताम्रादिपात्रके ।

अर्कस्य द्विपलं क्षीरं स्नुहीक्षीरं चतुष्पलम् ॥ १२७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य गन्धकस्य पलं तथा ।

पलाधं पारदं तत्र विधिवच्छोधितं क्षिपेत् ॥ १२८ ॥

सिद्धेऽवतारिते चूर्णं वक्ष्यमाणं निधापयेत् ।

कङ्कुष्ठवङ्गिकं दन्ती गवाक्ष्याखण्डकर्णजम् ॥ १२९ ॥

पलाशस्य च बीजानि कञ्चुकीतालमूलिका ।

त्रिफला वा कृमिरिपु त्रिवृद्धन्तीभवं तथा ॥ १३० ॥

सूर्यावर्त्तगवाक्षश्च वर्षाभूवज्रवल्गिजम् ।

एषा लोहसमा मात्रा भाण्डे स्निग्धे सुगोपिते ॥ १३१ ॥

संस्थापिते ततः शुद्धौ सुयोगादस्य सर्वशः ।

उदराणि पाण्डुरोगाश्च कामला सहलीमका ॥ १३२ ॥

अर्शोभगन्दरं कुष्ठं कृमिः शूलं तथैव च ।

ये चान्ये विविधा रोगाश्चिरकालानुबन्धिनः ॥ १३३ ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति प्रयोगादस्य सर्वशः ।

नातः परतरं किञ्चित् शोथोदरविनाशनम् ॥ १३४ ॥

इति शोथोदरहर लोहम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलित शोथोदरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ अन्तर्वृद्धिनिदानमाह ।

क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
 कुक्षौ वङ्कणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनौः ।
 प्रपीड्य धमनीः वृद्धिं करोति फलकोषयोः ॥ १ ॥
 दोषास्त्रमेदो मूत्रान्तैः सहृद्धिः सप्तधा गदः ।
 मूत्रान्त्रजावप्यनिला ज्वेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २ ॥
 वातपूर्ण इति स्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरक् ।
 पक्वोदुस्वरसङ्काशः पित्ताद्वाहोष्मपाकवान् ॥ ३ ॥
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परक् ॥ ४ ॥
 कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गस्तु रक्तजः ।
 कफवान् मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
 अश्लोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभ याति सरुड्मृदुः ।
 मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च चलयन् कफकोषयोः ॥ ६ ॥
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
 धारणे रणभाराध्व विषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ ७ ॥
 क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
 पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ ८ ॥
 कुर्यादङ्गणसन्निस्थो ग्रन्थग्राभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥
 उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाधानरक् स्तम्भमतीव कुर्यात् ।
 प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रक्षाययन्नेति पुनश्च मुष्कम् ॥ १० ॥
 क्षुद्रान्त्रावयवाश्लेषो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।
 अन्तर्वृद्धिरसाध्येयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ११ ॥
 वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं तथा ।
 अत्यशनमथाध्वानमुपवासं परित्यजेत् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

वातवृद्धौ पिवेत् स्निग्धैः यथान्यायं विरेचनम् ।

सक्षीरञ्च पिवेत्तैलं मासमैरण्डसम्भवम् ॥ १३ ॥

गुग्गुल्वैरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।

वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १४ ॥

अन्तर्वृद्धिमदीप्ताग्नेर्वस्तिभिः समुपाचरेत् ।

तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥ १५ ॥

जलौकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तभवे तथा ।

पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ॥ १६ ॥

चन्दनं मधुकं पद्मं चोक्षौरं नीलमुत्पलम् ।

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ॥ १७ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ।

एषामेव कषायेण शीतेन परिषेचनम् ॥ १८ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थाः सपिप्पलकपीतनाः ।

क्षीरवृक्षास्तु पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥ १९ ॥

क्वचिक्वपीतनस्थाने शिरीषो वेतसः क्वचित् ॥ २० ॥

इति पञ्चवल्कलम् ।

कफवृद्धौ मूत्रसम्पिष्टैरुष्णवीर्यैः प्रलेपनम् ।

पातव्यो मूत्रसंयुक्तः कषायः पीतदारुणः ॥ २१ ॥

त्रिकटु त्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिवेत् ।

कफवातप्रकोपेऽपि विरेकः कफवृद्धिनुत् ॥ २२ ॥

त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिवेद्वातरतन्द्रितः ।

कफवातोद्भव हन्ति श्वयथुं वृषणोद्भवम् ॥ २३ ॥

लेपनः कटुतीक्ष्णोष्णः स्वेदनं रूक्षमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ २४ ॥

वचासर्पपक्वलेन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वक् सर्पिषैः पिष्टैः शोथः श्लेष्मानिलापहः ॥ २५ ॥

सरलागरकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।

मूत्रारनालसम्पिष्ट शोथघ्नं कफवातजित् ॥ २६ ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धा सतैललवणान्विताम् ।

प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ २७ ॥

अविदाहि च कर्त्तव्यं भेषजं रक्तपैत्तिके ।

सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥

शीतमालेपनं कार्यं पाको रक्त्यः प्रयत्नतः ।

मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ॥ २९ ॥

पिवेद्विरेचनं वापि शर्करा क्षौद्रसयुतम् ।

पित्तवृद्धिक्रमं कुर्याद् दामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३० ॥

खिन्नं मेदः समुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ३१ ॥

सखेद्यं मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।

सीवन्त्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येत् ब्रीहिसुखेन वै ॥ ३२ ॥

मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणम् ।

वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्वाहस्तत्राग्निना हितम् ॥ ३२ ॥

शङ्खस्योपरिकर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनीमादरात् ।

व्यत्यासाद्वा शिरा विध्येदन्त्रवृद्धिजिह्वतये ॥ ३३ ॥

तैलमैरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्वितम् ।

आधानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ ३४ ॥

रास्ना यच्चामृतैरण्डं बलागोक्षुरसाधितः ।

कायोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥ ३५ ॥

विदग्धासु च सर्वासु योज्यं कर्म व्रणापहम् ।

अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् कृत्वा दहेद्वायुं विवर्जयेत् ॥

अनेनैव विधानेन कुर्याद्वातकफात्मजे ॥ ३६ ॥

तृषणं पिप्पलीमूल देवदारुफलत्रिकम् ।
 कषाय पाचयेत् तेषा सक्षारलवणत्रयम् ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्भासैः प्रशाम्येत वृद्धिर्वातकफात्मजा ॥ ३८ ॥
 रास्त्रायश्चमृतैरण्ड पटोलारेणुका वला ।
 वृषश्च कथितो वृद्धि निहन्याच्चित्रतैलवान् ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वतैलसंमिश्रं विशालामूलज रजः ।
 क्षीरेण पीत सप्ताहात् वृद्धि हन्ति न सशयः ॥ ४० ॥

अथ कुरण्डलक्षणमाह ।

अत्यभिध्यन्दि गुर्वस्त्रसेवनान्निचय गतः ।
 करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो बङ्गणसन्धिषु ॥ ४१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

यवाम्बुना तु सपिष्टं मूल भार्याः प्रलेपनात् ।
 कुरण्ड गण्डमालाञ्च हन्यवश्य न सशयः ॥ ४२ ॥
 शम्बूकोदरनिहित गव्य सप्ताहमातपे सर्पिः ।
 स्थितमपहरति कुरण्ड सैन्धवचूर्णान्वित लेपात् ॥ ४३ ॥
 ससैन्धव घृताभ्यक्त ताम्रभाजनमातपे ।
 प्रतप्तं चूर्णनिर्घृष्ट तन्मलं समुपाहरेत् ॥ ४४ ॥
 म्रक्षयेत्तेन कौरण्डमनुद्विग्नो दिवानिशम् ।
 प्रवृद्धं तेन कौरण्डं नश्यत्याह पुनर्वसुः ॥ ४५ ॥
 लज्जालुमूलगृध्रस्य विट्प्रलेपः प्रयोजितः ।
 कुरण्डं योनिरोगञ्च नाशयेदविकल्पतः ॥ ४६ ॥
 सतैललवण भस्म पारदं लेपमात्रतः ।
 अपि तालफलाकारा वृद्धि जयति वेगतः ॥ ४७ ॥
 शतपुष्पामृतादारुचन्दन रजनौद्वयम् ।
 जीरके द्वे वचानाग त्रिफला गुग्गुलुत्वचम् ॥ ४८ ॥

मासो कुष्ठ पत्रकैला रास्ना शृङ्गी च चित्रकम् ।
 कृमिघ्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ ४९ ॥
 सैन्धव तगरञ्चैव कुष्ठजातिविधैः समैः ।
 एतैश्च कार्ष्णिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ ५० ॥
 वृषमुण्डितिकैरण्डनिम्बपत्रभवो रसः ।
 कण्टकार्यास्तथा क्षीरं प्रस्थ प्रस्थ विनिक्षिपेत् ॥ ५१ ॥
 सिद्धमेतद्वृत्त पीतमन्त्रवृद्धि व्यपोहति ।
 वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिमथापि वा ॥ ५२ ॥
 मूत्रवृद्धिं श्लेष्मदञ्च यक्तुः क्षीरान्नमेव च ।
 शतपुष्पावृत चैतद् हन्यादेतन्न संशयः ॥ ५३ ॥

शतपुष्पाद्य वृतम् ;

शतमैरण्डमूलस्य पल शुण्ठ्या यवाटकम् ।
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥
 तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च ।
 प्रस्थमैरण्डतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् ॥ ५५ ॥
 त्रिपल शृङ्गवेरस्य गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ।
 तत्पिबेन्नियतं शुद्धो नरः क्षीरान्नभुक् सदा ॥ ५६ ॥
 अन्त्रवृद्धिं जयत्याशु तैलं गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५७ ॥

इति गन्धर्वहस्ततैलम् ।

तैल नारायणं योज्य पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ।
 घृतं सौरेश्वरञ्चैव ह्यन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥
 आर्द्रकं षट्पल वापि चव्याद्यं च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

इति वङ्गवेनसङ्गलित अन्त्रवृद्धिनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ ब्रध्ननिदानमाह ।

अत्यभिथन्दिगुर्वन्न शुष्कपृत्यामिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवत् शोथ दोषो बङ्गणमन्विषु ॥
ज्वरशूलाङ्गसादाव्य त ब्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥
निर्व्यथश्च कुरण्डः स्यात् ब्रध्नो भवति सव्यथ ।
अयमेवानयोर्भेदः अन्यत्सर्वं समं तथा ॥ २ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

भृष्टश्चैरण्डतैलेन कल्क पथ्यासमुद्भवः ।
कृष्णासैन्धवसयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥ ३ ॥
आविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कुन्दरुकस्य च ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद् ब्रध्नरोगहर परम् ॥ ४ ॥
मृतमात्रे च वै काके विशाले तु प्रवेशयेत् ।
ब्रध्ने सुहृत्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥ ५ ॥
अजाजीह्वपुष्पाकुष्ठ गोधूम वदरान्वितम् ।
काञ्जिकेन तु सपिष्टं कुर्याद् ब्रध्नप्रलेपनम् ॥ ६ ॥
श्वदंष्ट्रासिन्धुविश्वाम्बुदार्ककमिहाराशमभित् ।
लोध्रचूर्णं घृतेनाद्याद्वातब्रध्नहरं परम् ॥ ७ ॥
पुथोद्धृतं हरेदाशु विप्लुतं तुषवारिणा ।
भार्गीमूलमखण्डन्तु पानादङ्गणवातजित् ॥ ८ ॥
मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्हृत्पयोर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिशुकतरोर्विश्लैषधारुष्करम् ।
कृष्णाग्रम्यिकचव्यपञ्चलवण क्षाराजमोदान्वितम्
पीतं काञ्जिककोणतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ ९ ॥

इति विल्वाय चूर्णम् ।

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा ।
 क्लीबेर मधुक भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ १० ॥
 कटफलं पौष्कर मेदे चविका चित्रकं शटी ।
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणु नलिनी स्थिरा ॥ ११ ॥
 विश्वाजमोटे कृष्णा च दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ।
 साध्यमैरण्डज तैलमभ्यङ्गात्कफवातजित् ॥ १२ ॥
 ब्रध्नीदावर्तगुल्मार्शः प्लीहमेहाव्यमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीच्चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १३ ॥

इति बृहत्सैन्धवाद्य तैलम् ।

इति ब्रह्मसैनसङ्कलित ब्रध्निदानचिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ गलगण्डनिदानमाह ।

निबद्धं श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्ग्वम्बते गले ।

महान् वा यदि क्लृप्तो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मध्ये समाश्रित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं त गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥ ३ ॥

वैरस्य मास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः ।

स्थिरः सवर्णो गुरुरग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥

चिराच्च वृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत् तथा तालुगलप्रलेपः ॥ ५ ॥

स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्ठगन्धो मेदोयुतः कण्डुयुतो रुजश्च ।

प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥ ७ ॥

क्वच्छाच्छसन्तं मृदुसर्वगात्रं सवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षौणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरञ्चापि विवर्जयेत् तम् ॥८॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्वेदोऽनिलोत्थे गलगण्डकादौ नाद्यानिलघ्नौषधपत्रभङ्गैः ।
स्वेदोपनाहैः कफसम्भवे तु सस्वेद्य विस्रावणमेव कुर्यात् ॥९॥
मेदः समुत्थे तु यथोपदिष्ट विध्येच्छिरा स्निग्धतनोर्नरस्य ।
श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती रसाञ्जनैश्चापि हितः प्रलेपः ।
मूत्रेण वा लोद्य हिताय कल्कं प्रातः पिवेत्सारमहीरुहाणाम् ॥१०॥

निचुलं शिश्रुवीजानि दशमूलमथापि वा ।
आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ ११ ॥
देवदारुविशाला च कफगण्डे प्रलेपनम् ।
कूर्दनं शीर्षरेकश्च सर्वो रेचनिको हितः ॥ १२ ॥
सर्षपान् शिश्रुवीजानि शण्वीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च वीजानि तक्रेणाश्लेन पेष्टयेत् ॥ १३ ॥
गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालाः सुदारुणाः ।
आलेपादेव नश्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ १४ ॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भौकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥ १५ ॥
दग्धं वराहपुच्छाग्रं कटुतैलसमन्वितम् ।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डमसंशयम् ॥ १६ ॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपतः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ १८ ॥
तिक्तालवुफले पक्वो सप्ताहमुषितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यान्नसेविनः ॥ १८ ॥

कर्णयुग्मवहिः सन्धिमध्याभ्यासे स्थितञ्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्द्याद्गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ २० ॥

हिंसा वचा गुडूची त्रिफलानलदारुपिप्पलीकल्कैः ।

मृङ्गस्वरसेः सिद्धं तैलं गलगण्डजित् मधुना ॥ २१ ॥

इति हिंसाय तैलम् ।

तैलं पिवेच्चासृतवस्त्रिनिम्ब हिंसाह्वया वृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ २२ ॥

इति अमृताय तैलम् ।

प्रियङ्गुयष्टीमधुकं सकुष्ठं सपिप्पलीचन्दनमुस्तनिम्बम् ।

कल्कं विनिक्षिप्य विपाच्य तैलं चतुर्गुणं नस्यविधिप्रयुक्तम् ।

शाखोटवल्कस्वरसे च सिद्धं हन्यात् प्रवृद्धं गलगण्डरोगम् ॥ २३ ॥

इति शाखोटाय तैलम् ।

त्रिफलायाः त्रयो भागा व्योषस्तद्विगुणो मतः ।

तस्माच्च द्विगुणं देयं काञ्चनारस्य वल्कलम् ॥ २४ ॥

एकीकृते तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽथ गुग्गुलुः ।

क्षौद्रस्य तु ततो दद्यात् दशभागान् विक्कणः ॥ २५ ॥

नाडीव्रणेषु सर्वेषु गलगण्डे तथैव च ।

सर्वासु गण्डमालासु गुटिकेयं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका ।

यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षञ्च भोजनम् ।

छर्दिश्च रक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितं, गलगण्डनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ गण्डमालानिदानमाह ।

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्गणेषु ।

मेदः कफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमालावहुभिस्तु गण्डैः॥१॥

ते ग्रन्थयः केचिदवासपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥२॥

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरश्छर्दियुतास्त्वऽसाध्याः॥३॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भस्मातकैः सह ।

क्वागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥

अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तञ्च दाहयेत् ।

वाराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीत्रणान् ॥ ५ ॥

वनकर्पासजं मूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।

पक्त्वाज्ये पोलिकां खादे दपचीनाशनाय च ॥ ६ ॥

अलम्बुषादलोद्भूतं स्वरसं द्विपलं पिबेत् ।

अपचा गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनम् ॥ ७ ॥

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥ ८ ॥

चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।

एतैस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ९ ॥

इति चन्दनाद्य तैलम् ।

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।

एभिस्तैलं शृतं नस्यात् कच्छामप्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥

इति व्योषाद्य तैलम् ।

काकादनी शिफाकल्कैर्निर्गुण्ड्याः स्वरसैः शृतम् ।

आरनालैश्च कटुकं तैलं स्यादपचीहरम् ॥ ११ ॥

इति काकादन्यादि तैलम् ।

अजमोदा ससिन्दूरं श्रीवास रजनौदयम् ।

क्षारद्वयमपामार्गं हरितालं मनःशिलाः ॥ १२ ॥

आर्द्रकागुरु वा शुण्ठी जालिनी सेन्द्रवारुणी ।

सर्वे द्रव्याः समानाः स्युर्भागाश्चार्द्धपलोन्मिताः ॥ १३ ॥

छागेनाष्टगुणेनैव मूत्रेण मृदुवह्निना ।

कटुतैल पचेदेभिः स्नुह्यर्कपयसा सह ॥ १४ ॥

उत्पाद्यमानामपचीं नस्याद्विपर्यये नृणाम् ।

उत्पन्नामामपक्वाञ्च नस्याभ्यङ्गेन नाशयेत् ॥ १५ ॥

विशौर्णकयितात्यर्थं निर्गन्धा पूयवाहिनी ।

चिरजासाध्यकल्पापि तैलेनानेन साध्यते ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारेण नस्यदानेन चैव हि ।

रोहिताक्षिप्रमेव हि सप्तरात्रात् न सशयः ॥ १७ ॥

इति महाजमोदाद्य तैलम् । इति अपची चिकित्सा ।

माक्षिकाव्यः सक्तत् पीतः काथो वरुणमूलजः ।

गण्डमालां हरत्याशु चित्रकालानुबन्धिनौम् ॥ १८ ॥

पिष्टा ज्येष्ठास्त्रुना पेयाः काञ्चनारत्वचः शुभाः ।

विश्वभेषजमयुक्ता गण्डमालाह्वराः पराः ॥ १९ ॥

पलमर्द्धपल वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

काञ्चनारत्वचः पीत्वा मुच्यते गण्डमालया ॥ २० ॥

जिह्वाधःपार्श्वयोः मूलाच्छिरा द्वादश कौर्त्तिताः ।

तासां स्थूलशिरे द्वे तु छिद्यते च शनैः शनैः ॥ २१ ॥

वडिशिनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।

सुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥ २२ ॥

भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्यमिष्यते ।

नस्यं वैरेचनं योज्यं वमनञ्च प्रयोजयेत् ।
 गण्डमालाप्रशान्त्यर्थं यवमुन्नादिभोजनम् ॥ २३ ॥
 वचाशटीहरिद्रो हे देवदारुमहौषधम् ।
 हरीतकी चातिविषा मुस्तकेन्द्रयवाः समाः ॥ २४ ॥
 एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्द्विगुणैः पचेत् ।
 पादशेषे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥
 कल्कं दत्त्वा पलोन्मानैः काथ्यद्रव्यैः सुपेषितैः ।
 प्रक्षिप्य त्रिगुणं क्षौद्रं व्योषचूर्णात् पलानि षट् ॥ २६ ॥
 यथाकालं पिवेन्मात्रां यथेष्टाहारमेव च ।
 गण्डमाला निहन्त्याशु बहुवर्षसमुद्भवाम् ॥ २७ ॥
 कास श्वास प्रतिश्याय गलगण्ड मुखामयम् ।

इति वचाघृतम् ।

चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।
 केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥ २८ ॥
 पक्त्वा शेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
 एतत् तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २९ ॥

चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।
 तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३० ॥

इति निर्गुण्डीतैलम् ।

गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोये द्विगुणिते पचेत् ।
 नस्याभ्यङ्गेन शमयेद्गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ३१ ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

विडङ्गानलसिन्धूत् रास्त्रीग्राचारदारुभिः ।
 तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

गण्डमालापहं अष्टं गलगण्डहरं परम् ॥ ३२ ॥

इति तुम्बीतैलम् ।

गण्डमालापहं तैलं मिद्ध शाखोटकत्वचा ।

विल्वाश्वमारनिर्गुण्डी साधित चापि नावनम् ॥ ३३ ॥

इति शाखोटकविलाय तैलम् ।

कुकुन्दर्या विपक्वन्तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ।

अभ्यङ्गान्नाशयेन्मृणा गण्डमाला सुदारुणाम् ॥ ३४ ॥

इति कुकुन्दरीतैलम् ।

त्रिफला त्रिवृता दन्तौ नीलिनी चतुरङ्गलैः ।

पञ्चविंशतिमङ्ग्राकैः प्रत्येक पलमात्रया ॥ ३५ ॥

कथितैः कुट्टितैरेभिश्चतुर्द्रोणे प्रमाणतः ।

पचेत्तु सलिले तावद्यावद्द्रोणञ्च शेषितम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशत्तत्र निक्षिप्य गुग्गुलोस्तु पलान्यपि ।

क्वाथयेत् सघन यावत् पुनस्तत्पूर्ववत् पचेत् ॥ ३७ ॥

ततस्तस्मिन् घनीभूते त्वगैलानागकेसरम् ।

त्रिकटुत्रिफलापर्णी यवान्नी जीरकाणि च ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमूलदहन हृषुष्कृष्णजीरकम् ।

वाष्पिका चाजमोदा च तित्तिडीचास्त्ववेतसम् ॥ ३९ ॥

सौवर्चलयुत कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

प्रत्येकमर्द्धपलिकैर्भागैः सम्यग्विचक्षणः ॥ ४० ॥

ततोऽक्षमात्रा गुटिकां भक्षयेच्च दिने दिने ।

गण्डमालार्बुदग्रन्थि जङ्घास्तम्भोदरादितः ॥ ४१ ॥

अनेनैव विधानेन गिरिज वा प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति त्रिफलाद्यो गुग्गुलु ।

इति वज्रसेनसङ्कलितं गण्डमालाधिकारं समाप्तम् ॥

अथ ग्रन्थिनिदानमाह ।

वातादयो मांसमसृग्प्रदुष्टा' सदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
 वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथ कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥१॥
 आयस्यते वृश्चरति तुद्यते च प्रभ्रश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
 कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥२॥
 दन्दह्यते धूयति चूयते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥३॥
 शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्सहननोपपन्नः ।
 चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लधनं च पूयम् ॥४॥
 शरीरवृद्धिश्चयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
 मेदः कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥५॥
 व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।
 सङ्कोच्य सम्पीड्य विशोथ चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥६॥
 ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रमाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
 अरुक्स् एवाप्यचलो महाश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥७॥

अथ चिकित्सा माह ।

ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्याच्छोथक्रिया विस्तरतो विधिज्ञः ।
 रक्षेद्वलं चास्य नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिवल निहन्ति ॥८॥
 हिंसा सरोहिण्यमृताथ भार्गी श्लोनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
 गोपित्तपिष्टाः सह तालपत्ररा ग्रन्थिर्विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥९॥

कुर्यात् स्वेदोपनाहंश्च तथान्यान् सिद्धलेपनान् ॥ १० ॥
 विदार्य वा पक्वमपोह्य पूयं प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ।
 तिलैश्च पञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः सस्वेदयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ॥ ११ ॥
 शुद्धं ब्रणञ्चाप्युपरोहयेत् तैलेन रास्नासरलान्वितेन ।

विडङ्गयष्टीमधुकामृताभिः सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ॥ १२ ॥
 जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ।
 काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि पित्ते कषायाणि सशर्कराणि ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसेनेक्षुरसेन चापि चूर्णं पिवेद्वापि हरीतकीनाम् ॥ १४ ॥
 मधूकजम्बार्जुनवेतसाना त्वग्निः प्रदेहानवधारयेच्च ।
 सशर्करैर्वा दण्मूलकल्कैर्दिह्यादभीक्ष्णं सुचुकुन्दजैर्वा ॥ १५ ॥
 विदार्य चापक्वमपोह्य पूय धीत कषायेण वनस्पतीनाम् ।
 तैलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुकैर्विपक्वम् ॥ १६ ॥
 हृत्तेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।
 स्विन्नस्य विप्लावनमेव कुर्यादङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥ १७ ॥
 विकङ्कतारग्वध काकणन्ती काकादनीतापसहचर्मूलैः ।
 आलेपयेदेनमलावुभार्गी करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ १८ ॥

मेदः समुत्थितं ग्रन्थिं तिलकल्कैः प्रदिह्य च ।

संछाद्य वस्त्रपट्टेन स्वेदयेत्तप्तलोहकैः ॥

पाटयित्वा तु शस्त्रेण हृत्वा मेदोऽग्निना दहेत् ॥ १९ ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वानुद्धृत्य चाग्निं विदधीत वैद्यः ।

क्षारेण चैतान् प्रतिसारयेच्च सलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ २० ॥

लेपनं शङ्खचूर्णेन सह मूलस्य भस्मना ।

कफार्बुदापहं कुर्याद् ग्रन्थ्यादिषु विशेषतः ॥ २१ ॥

ग्रन्थीनुद्धृत्य वा पक्व वल्लिकर्म प्रयोजयेत् ।

पश्चात् क्षारेण सशोध्य व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ २२ ॥

शिराग्रन्थि परित्यज्य शेषं यत्नेन साधयेत् ॥ २३ ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसीगुडः ।

भस्मातकास्थि काशीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ २४ ॥

खर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।

प्रलेपे विहितः श्लक्ष्णो हन्ति ग्रन्थ्यर्बुदादिकान् ॥ २५ ॥

यानि प्रतिहादश चाङ्गुलानि मेदुश्च वस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो विकृष्य जाल पललं विदध्यात् २६

इति वङ्गसेनसङ्कलित ग्रन्थिनिदानाधिकार समाप्तः ।

अथ अर्बुदनिदानमाह ।

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसतसृक् प्रदूष्य ।
वृत्त स्थिरं मन्दरुज महान्तं मनल्यमूलं चिरदृढप्रपाकम् ॥
कुर्वन्ति मासोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥१॥
वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मासेन च मेदसापि ।
यज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थैः समानानि यदा भवन्ति ॥२॥
दोषं प्रदुष्टो रुधिर शिरासु सङ्कोच्य सम्पीड्य तत्परत्पाकम् ।
सास्त्रावमुन्नह्यति मासपिण्डं मामाङ्गुरैराचितमाशु दृढिम् ॥३॥
स्रवत्यजस्र रुधिरं सदुष्टमसाध्यमेकं रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तर्चयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्वुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥
मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मासं प्रदुष्टञ्जनयेच्च शोथम् ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचात्यम् ॥ ५ ॥
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ।
मांसार्बुदन्त्वे तदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपौमानि विवर्जयेत्तु ॥ ६ ॥
सम्प्लुतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतसु वा यच्च भवेदचात्यम् ।
यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदप्यर्वुदमर्वुदज्ञैः ॥ ७ ॥
यद्वहन् जातं युगपत् क्रमाद्वा हिरर्वुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ८ ॥
न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
दोषस्थिरत्वादग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जयेद्दिद्रधिवत् पूर्वमर्वुदं प्रोच्छ्यनादिभिः ।

क्षाराग्निभ्यां दहेच्चापि प्रदेहैर्विविधैर्जयेत् ॥ १० ॥
 कर्कारुर्कैर्वा रुकनारिकेल प्रियालपञ्चाङ्गुलबीजपूरैः ।
 वातावुदं क्षीरघृतान्मसिद्वैरुणैः सतैलैरुपनाहयेत् ॥ ११ ॥
 स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाड्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ।
 वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्बुभागेः सिद्धां शताह्वा त्रिवृतां पिबेद्वा ॥ १२ ॥
 स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तावुदे कायविरचनञ्च ।
 विष्टथ चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षीद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ १३ ॥
 सूक्ष्मीकृतः सर्जरसप्रियङ्गु पतङ्गलोभार्जुनयष्टिकाह्वैः ॥ १४ ॥
 शुद्धस्य जन्तोः कफजोऽवुदे तु रक्ते च सिक्ते च ततोऽवुदं तत् ।
 कपोतपारावतविड्ढिमिश्रैः सकांस्थनीली शुक्लाङ्गुलाख्यैः ॥ १५ ॥
 सूक्ष्मैस्तु काकादनमूलमिश्रैः क्षारप्रदिग्धैरथवा प्रदिह्येत् ॥ १६ ॥
 निध्वावपिण्याककुलत्यक्लैर्मसप्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ।
 लेपं विदध्यात् क्लमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्नान्यथमक्षिका वा ।
 अल्पावशिष्ट क्लमिभिः प्रदग्धं लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ॥ १७ ॥
 अश्लेषदोषाणि हि नार्वुदानि करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति ।
 नरो न श्लेषाणि समुद्धरेत्तु हन्युः श्लेषाणि यथा विषाग्नी ॥ १८ ॥
 हरिद्रा लोभ्रपतङ्गगृह्धूममनःशिला ।
 मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽवुदहरः परः ॥
 एतामेव क्रियां कुर्यादश्लेषा शर्करावुदे ॥ १९ ॥
 यदल्पमूलं त्रपुमैः सताम्नैस्तद्वैश्य पत्रैरथवायसैर्वा ।
 क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेच्च सुहृर्मुहुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ॥
 यदृच्छ्या चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः ॥ २० ॥
 आस्फोटगोजीकरवीरपत्रैः कषायमिष्टं व्रणशोधनार्थम् ।
 शुद्धञ्च तैलं विदधीत भार्गी विडङ्गपाठा त्रिफला सुसिद्धम् ॥ २१ ॥
 सुही गण्डीरिकास्वेदो नाशयेद्वुदानि च ।
 लवणेनाथवा स्वेदः सीसकेन तथैव च ॥ २२ ॥

निकृत्य जिह्वां दशनैर्विदंश्य त्रिधा शिराशब्दमपि प्रकृत्य ।
 निशावसाने त्रिदिनान्यवश्यं पीडां हरेद्वुदजां सुघोराम् ॥२३॥
 मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
 शङ्खचूर्णेन सयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ २४ ॥
 उपोदिकरसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ।
 प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणा पिडका ह्यर्बुदादयः ॥ २५ ॥
 उपोदिका काञ्चित्कतक्रपिष्टा तथोपनाह लवणेन सार्द्धम् ।
 दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चिद्दिने दिने वा त्रिषु मर्मजानाम् ॥२६॥
 वटदुग्धकुष्ठरोमकलितं बद्धं वटस्य कल्केन ।
 अर्धस्थि सप्तरात्रान् महदपि शमयेत् सिद्धमिदम् ॥२७॥
 गन्धशिलाविश्वौषधविडङ्गयवभस्मजं समं चूर्णम् ।
 कृकलासरक्तयुक्तं लेपात् सर्वार्बुदध्वंसि ॥ २८ ॥
 सितमारशिशुसर्षपयवमूलकवीजसरलेन ।
 लेपस्तत्र कृतोऽयं ग्रन्थार्बुदगण्डमालान्नः ॥ २९ ॥
 शिशुमूलकयोर्वीजं रक्षोघ्नं सरलं यवम् ।
 अश्वमारश्च सम्पिथ्य तक्रलेपोऽर्बुदादिजित् ॥ ३० ॥
 इति बद्धसेनसङ्कलितः, अर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः, समाप्तः ।

अथ श्लोपदनिदानमाह ।

यः सज्वरो वङ्गणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
 तत् श्लोपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्रौष्ठनासाश्चपि केचिदाहुः ॥१॥
 वातजं कृष्णरुक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
 अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥
 पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु ।
 श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णञ्च श्वेतं पाण्डुं गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते ।
 अन्धात्मकं महत्तच्च वर्जनीय विशेषतः ॥ ४ ॥
 त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
 गुरुत्वञ्च महत्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥
 यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।
 साक्षावमत्युन्नतसर्वलिङ्ग सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ६ ॥
 पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।
 ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शाम्यति पिच्छिलगुटिका सर्पपक्वोपनाहतः सपदि ।
 शैलबलाभ्या लेपः करचरणशोथतामपि च ॥ ८ ॥
 लङ्घनालेपनस्त्रेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः ।
 प्रायः श्लेष्महरैरुणोः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ ९ ॥
 मासमैरण्डजं तैल पिवेन्मृचेण मानवः ।
 कासमर्दशिफाकल्कं गव्येनाज्येन यः पिवेत् ।
 श्लीपदं वातज तस्य नाशमायाति सत्वरम् ॥ १० ॥
 महौषधविपक्वेन पयसा चान्नमादिशेत् ॥ ११ ॥
 गुल्फस्याधःशिरा विध्येत् श्लीपदे पित्तसम्भवं ।
 पित्तघ्नीञ्च क्रिया कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवान् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं रास्ना सहिस्रा सपुनर्नवा ।
 पिष्ट्वारणालैर्लेपोऽय पित्तश्लीपदशान्तये ॥ १३ ॥
 शिरा सुविदिता विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ।
 पिवेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वै ॥ १४ ॥
 पिवेदेव गुडूचीं वा नागरं भद्रटारु च ।
 पिवेत्सर्पपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
 हितं वा लेपने नित्यं चित्रक देवटारु च ।

सिद्धार्थशिशुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ १६ ॥
 सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु विखौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपः ।
 पुनर्नवानागरसर्षपाणा कल्कोन वा काष्ठीभिर्मिश्रितेन ॥ १७ ॥
 धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डी वर्षाभूशिशुनर्षणैः ।
 प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १८ ॥
 असाध्यमपि यात्यस्तं श्लोपदं चिरकालजम् ।
 मूलेन सहदेवास्तालमिश्रं लेपितम् ॥ १९ ॥
 निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 प्रलेपात् श्लोपदं हन्ति बद्धमूलमपि स्थिरम् ॥ २० ॥
 शाखोटवल्कलमिश्रं तोय गोमूत्रसयुतं पीत्वा ।
 हन्याच्छ्लोपदमुग्र श्लेष्मभव श्लोपदं पुंसाम् ॥ २१ ॥
 पिण्डारकतरुसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता ।
 श्लोपदमुग्र नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ २२ ॥
 धत्तूरकस्य बीजानि पिप्पलीवर्द्धमानवत् ।
 शीतोदकेन पीतानि श्लोपदं हन्ति दारुणम् ॥ २३ ॥
 पिवेत्सर्षपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।
 पूतीकरञ्जकृदजं रसं वापि यथा बलम् ॥ २४ ॥
 अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाम्यविभागवित् ॥ २५ ॥
 सप्ततामूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
 संस्पृष्टलवणोपेतं श्लोपदं हन्ति सेवितम् ॥ २६ ॥
 रजनीगुडसयुक्तं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
 वर्षीयं श्लोपदं हन्ति कण्डू कुष्ठविशेषतः ॥ २७ ॥
 वर्षाभूतिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
 सक्षौद्रं विलिहेत्लेहं चिरोत्थं श्लोपदं जयेत् ॥ २८ ॥
 वृद्धदारुकचूर्णन्तु मूलसौवीरकादिभिः ।

श्लीलितं श्लोपदं हन्ति कृच्छ्रं सवत्सरोत्थितम् ॥ २९ ॥

क्षीरेण प्रातरुत्थाय पिवेद्यस्तु वलाद्वयम् ।

सक्षीरं श्लोपदाज्जन्तु रमाध्यादपि सुच्यते ॥ ३० ॥

धान्याम्नं तैलतयुक्तं कफवातविनाशनम् ।

दौपन चामढोपनमेतत् श्लोपदनाशनम् ॥ ३१ ॥

उपोष्य पिष्ट्वा क्षीरेण पिवेदक्षसमं शुचिः ।

कौचकस्य च बीजस्य सप्तपर्णत्वचस्तथा ॥ ३२ ॥

नाडी च बीजकस्यापि वातज्वरप्रशान्तये ।

पीत्वा च ज्ञानमेकं हि श्लोपदं नाशयेत् भ्रुवम् ॥ ३३ ॥

जिङ्गिख्यान्तु डलैः सम्यक् तुप्राप्त्वापरिपेषितैः ।

रूढैः श्लोपदनाशाय कर्तव्यं सम्यज्ज्ञानता ॥ ३४ ॥

गन्धर्वतैलगिदां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।

श्लोपदबन्धननुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ३५ ॥

इति गीमूतहरीतकी ।

कृष्णाचिन्नकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

विंशतिलु हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥ ३६ ॥

मधुना सह सयुक्तं श्लोपदं हन्ति दारुणम् ।

इति कृष्णाद्यो मोदकः ।

पिप्पली त्रिफला दारु नागरं सयुनर्नवम् ।

भागेर्द्विपलिकैरेषां तत्समं दृढदारकम् ॥ ३७ ॥

काञ्चिकेन हि तच्चूर्णं पिवेत्कर्षप्रमाणतः ।

जीर्णं वा परिहारं स्याज्जीजनं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥

श्लोपदं वातरोगाश्च हन्यात् श्लोहानमेव च ।

अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च प्रयच्छति ॥ ३९ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोलुरम् ।

अलम्बुषा गुडूची च समभागानि चूर्णयेत् ॥ ४० ॥
 सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारुकवत्समम् ।
 काञ्चिकेन च तत्पेय मक्षमात्रं प्रमाणतः ॥ ४१ ॥
 जीर्णं चापरिहारं स्याद्भोजन सार्वकामिकम् ।
 नाशयेत् श्लोपद स्थूलमामवातञ्च दारुणम् ॥ ४२ ॥
 गुल्मकुष्ठारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ।

इति वृद्धदारुकचूर्णम्

निर्गुण्डीतिन्तिडिका शिखिमन्यदल पुनर्नवामूलम् ।
 भेत्ता पाषाणानां गोक्षुरकः पारिभद्रकत्वक् ॥ ४३ ॥
 एतैः पञ्चाशेर्यो राशिस्ततः स्याद्विगुणः खलिः ।
 तैलेन सर्पपाणान्तु तदेकौकृत्य बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
 शालीर्मण्डेन सन्दध्यात् सप्तमात्रं नवे घटे ।
 ततः सर्पपतैलेन पिवेत्कर्षप्रमाणतः ॥ ४५ ॥
 जीर्णं भुञ्जीत शतपत्रं सुज्ञानां पक्षिणा रसैः ।
 पञ्चाशद्वर्जजातञ्च जाताङ्गुरमपि ध्रुवम् ।
 त्रिसप्ताहाज्जयत्येष श्लोपद नात्र सशयः ॥ ४६ ॥

इति निर्गुण्डीतिन्तिडिकादिमण्डः ।

पिप्पली त्रिफला दारु नागरं सपुनर्नवम् ।
 प्रत्येकं षोडशपलं गृहीत्वा चात्र चूर्णयेत् ॥ ४७ ॥
 वृद्धदारुकचूर्णेन समभागेन मिश्रयेत् ।
 ततश्चूर्णं पिवेत्कर्षं मानवः काञ्चिकादिभिः ॥ ४८ ॥
 जीर्णं त्वपरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
 नाशयेच्छ्लोपदं गुल्मं शूलं प्लीहानमेव च ॥ ४९ ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तं सेव्यमानन्तु भस्मकम् ।
 उदावर्त्तमजीर्णञ्च हन्त्यामानिलपाण्डुताम् ।

पिप्पल्यादिरयं ख्यातो विशेषाच्छीपदे हितः ॥ ५० ॥

इति पाठान्तरभेदेन पिप्पल्याद्य चूर्णम् ।

काकादनौ काकजङ्घा वृहती कण्टकारिका ।

कादम्बपुष्पी मन्दारी लवा शुकनसी तथा ॥ ५१ ॥

दग्धा मूत्रेण तद्भस्म स्त्रावयेत् चारकल्पवत् ।

तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोदुम्बरिकारसम् ॥ ५२ ॥

मदनाना पलक्वाथ शुकाख्याया रसस्तथा ।

एषः चारस्तु पानीयः स्त्रीपदं हन्ति सेवितः ॥ ५३ ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च ग्रहणीदोषमेव च ।

अभक्ते रोचनञ्चैव हन्यात् सर्वविषाणि च ॥ ५४ ॥

एष्वेव तैल ससिद्ध यस्याभ्यङ्गेषु योजितम् ।

एतत्तानामयान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ॥ ५५ ॥

इति काकादन्यादिचारम् ।

सुरसा देवकाष्ठञ्च त्रिकटु त्रिफला तथा ।

लवणानि च सर्वाणि विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हर्षपुषा वचा ।

यवाग्रजञ्च पाठा च शट्पत्रे ले वृद्धदारुकम् ॥ ५७ ॥

कल्कैश्च कार्ष्णिकैरेतैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।

दशमूलोक्तायेण धान्ययूषद्रवेण च ॥ ५८ ॥

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।

पक्वं तदुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्षत्रयं हविः ॥ ५९ ॥

स्त्रीपद कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

मेदः श्रितञ्च पित्तोत्थं हन्यादेव न संशयः ॥ ६० ॥

अपचीं गण्डमालाञ्च अन्तर्हृदिं तथार्तुदम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं गुदजान्यपि ॥ ६१ ॥

परमग्निकारं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम् ॥ ६२ ॥

घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं हन्ति दारुणम् ।

जीवकेन कृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ६३ ॥

इति सौरेश्वरं घृतम्

दन्तीमूलपलं दद्याच्चित्रमूलपलं तथा ।

त्रिफलातिविषाचित्रविडङ्गाईपलोन्मितम् ॥ ६४ ॥

सुहृच्चारसमायुक्तं घृतस्य कुडव पचेत् ।

विन्दुमात्रोपयोगेन वेगं समुपजायते ॥ ६५ ॥

दुर्वारं श्लीपदं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति दन्तीघृतम्

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं सव्योषैर्बृहदारकैः ।

कल्कैः सौवीरसिद्धं स्याच्छ्लीपदानां निवृत्तये ॥ ६६ ॥

अग्निञ्च कुरुते नृणामामवाते च शस्यते ।

एभिः कटु पचेत्तैलं पानाच्छ्लीपदनाशनम् ॥ ६७ ॥

इति बृहदारक घृततैलञ्च ।

विडङ्गमरिचार्कैषु नागरं चित्रकं तथा ।

भद्रदार्वेककाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥ ६८ ॥

तैलं पक्व पिबेहापि श्लीपदानां निवृत्तये ॥

इति विडङ्गाद्य तैलम् ।

यवान्न कटुतैलेन कूर्ममांसञ्च योजयेत् ।

श्लीपदानां प्रशान्त्यर्थमशान्तौ दाहमग्निना ॥ ६९ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलितः श्लीपदनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ विद्रधिनिदानमाह ।

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शीथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

महामूल रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विक्षेपः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥
 पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
 षष्णामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्षते ॥ ३ ॥
 कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥
 पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥
 शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥ ६ ॥
 तनुपीतसिताश्चैषा सास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥ ७ ॥
 नानावर्णरुजास्त्रावो घण्टालो विषमो महान् ।
 विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥
 तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः ।
 क्षतोष्मावायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमौरयेत् ॥ ९ ॥
 ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
 आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥
 कृष्णस्फोटोद्भूतः श्याव स्तूत्रदाहरुजाकरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ ११ ॥
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्त्रिदोषजः ।
 आभ्यन्तरानतश्चोर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षहे ॥ १२ ॥
 पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।
 वल्मीकवत्समुद्भूत मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥
 गुदे वस्ति मुखे नाभ्यां कुक्षौ बद्धणयोस्तथा ।
 वृकयोः प्लीक्षी यकृति हृदये क्लोम्नि चाप्यथ ॥ १४ ॥
 तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणेः ।
 अधिष्ठानविशेषेण लक्षणानि निबोध मे ॥ १५ ॥

गुदे वातनिरोधस्तु वस्त्रौ कृच्छाल्पसूत्रता ।
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतवेदना ॥ १६ ॥
 कटीपृष्ठग्रहस्त्रीत्रो लङ्घनोत्थे तु विद्रधौ ।
 वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः क्लीङ्गुच्छासावरोधनम् ॥ १७ ॥
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्त्रीत्रो हृदि कासश्च जायते ।
 श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजोऽधिका ॥ १८ ॥
 नाभिरुपगिजा पक्वा यान्तूर्द्धमितरेत्वधः ।
 अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १९ ॥
 हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।
 जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कथञ्चन ॥ २० ॥
 साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।
 आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ २१ ॥
 आध्मानं बडनिःस्यन्दं हृदिहिक्कादृषान्वितम् ।
 रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥
 आमो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतारः ।
 सर्वो मर्मोत्थितश्चात्र विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २३ ॥
 हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यो यस्य त्रिदोषजः ।
 मुष्टिप्रमाणो रक्तस्तु विद्रधिस्तु ततः परः ॥ २४ ॥
 गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते ।
 विद्रधिः पच्यते तस्मात् गुल्मश्चापि न पच्यते ॥ २५ ॥
 पवनेन स्तनशिराः विकृताः प्राप्य योषिताम् ।
 सूतानां गर्भिणीनाञ्च सम्भवे श्लययुर्वनः ॥ २६ ॥
 स्तने सदुग्धे वा बाह्यो विद्रधेर्लक्षणांश्चितः ।
 नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानां न तु जायते ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

जलीकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।

मृदुर्विरको लघून्नं स्वेदं पित्तोत्तरं विना ॥ २८ ॥

अपको विद्रवौ युक्ष्माद्वणशोथवदौप ॥ २९ ॥

वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतप्लुतैः ॥ २९ ॥

सुखोष्णो बहुशो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रवौ ।

स्वेदोपनाहः कर्तव्यः शिशुमूलसम्बन्धितः ॥ ३० ॥

यवागोधूममुद्गैश्च सर्पिः पिष्टैः प्रलेपयेत् ।

विलीयते क्षणेनैव स विदग्धस्तु विद्रधिः ॥ ३१ ॥

पुनर्नवादारुविल्व दशमूलभवाम्भसा ।

गुग्गुल्वेरण्डतैल वा पिवेन्मारुतविद्रवौ ॥ ३२ ॥

दशमूलौक्षिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवाः ।

ज्वरविद्रधिशोफेषु शिशुविश्वयुता हिताः ॥ ३३ ॥

पैत्तिक सारिवा लाजा मधुकैः शर्करायुतैः ।

प्रदिह्यात् क्षारपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ३४ ॥

त्रिवृद्धरीतकौनाञ्च चूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।

पिवेद्वा त्रिफलाकाय त्रिवृत्कल्काक्षसयुतम् ॥ ३५ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रं च लेपनम् ।

सर्पिषा शतधीतेन नवनीतेन वा गवाम् ॥ ३६ ॥

इष्टकासिकतालोह गोशङ्खतुषपाशुभिः ।

मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ३७ ॥

दशमूलौकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।

शोथं व्रणं वा कोष्णेन समूल परिषेचयेत् ॥ ३८ ॥

त्रिफलाशिशुवरुणं दशमूलाम्भसा पिवेत् ।

गुग्गुलु मूत्रयुक्तं वा विद्रवौ कफसम्भवे ॥ ३९ ॥

शिरा यथोक्ता विध्येच्च कफजे विद्रवौ निषक् ।

रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्वाहा भवन्ति हि ॥ ४० ॥

पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियानिरवशेषतः ।

विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्ताङ्गन्तु निमित्तयोः ॥ ४१ ॥

पिवेद्वाभ्यन्तरे पथ्यां स च शीभाञ्जनाद्रसम् ।

नाराचमथवा सर्पिस्तैल वाद्याद्रुवूकजम् ॥ ४२ ॥

क्वणाजजीविशाला च ह्यपामार्गफलं तथा ।

पीत ह्येतन्निहन्तग्राशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ॥ ४३ ॥

शिशुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।

तद्रसं मधुना पीत्वा हन्तग्रन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ४४ ॥

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।

जलेन कथितं पीत मपक्व विद्रधिं जयेत् ॥ ४५ ॥

शीभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसयुतः ।

अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ ४६ ॥

शमयति पाठामूल क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्बुना पीतम् ।

अन्तर्भूतं विद्रधिसुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥ ४७ ॥

काशीसैन्धवशिलाजतु हिङ्गुचूर्ण-

मिश्रीकृतो वरुणवल्कलजः कषायः ।

अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं

नृणामयं जयति विद्रधिसुग्रवीर्यम् ॥ ४८ ॥

दन्तीचित्रकगोदन्त चिरवित्त्वाश्वमारकान् ।

आन्तरे वितरेद्विद्वानऽपक्वे शोथविद्रधौ ॥ ४९ ॥

वरुणादिगणकाथ मपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।

उषकादिप्रतीवापं पिवेत्संशसृनाय वै ॥ ५० ॥

अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

स्रुतेऽप्यूर्ध्वमधश्चापि मैरेयान्त्सुरासवैः ।

पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोऽथवा ॥ ५२ ॥

मधुशिशुस्तु मूलेन यवागूं साधुसाधिताम् ।

यवकोलकुलत्थानां रसैर्भुञ्जीत मानवः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बार्द्धपलं निशापलयुतं दार्व्यां पले द्वे तथाः
 मूर्द्धार्द्धेन पुनर्नवां कुरुसमां दार्व्याः समः प्रग्रहः ।
 वासादूर्द्धयुतं पलन्तु कटुका योज्या तदर्द्धेन वै
 अश्वाह्वं निशया समानममृता कर्षास्तु पञ्चैव तु ॥ ५४ ॥
 सर्वं वत्सक सप्तकर्षसहितं सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतम् ।
 वासायाः स्वरसेन भावितमिदं त्रीन् पञ्च वै वासरान् ॥ ५५ ॥
 भूयस्तदगुडवारिणा प्रतिदिनं पीतं पुरस्थे रवौ ।
 पुसां विद्रधिनाशनञ्च कथितं तथ्यं स्वयं ब्रह्मणा ॥ ५६ ॥

इति भूनिम्बाद्य चूर्णम् ।

सिद्ध वरुणादिगणे विधिना तत्क्वाथकल्पितं सर्पिः ।
 शुद्धतनोस्तत्पीतं भिषजा सद्योऽग्निजं प्रथितम् ॥ ५७ ॥
 शिरसां शूलमशेषं विद्रधिमन्तःस्थमुग्रमपहरति ।
 पञ्चविधं गुल्मगदं शमयति वारि बहुभुक्तान्नम् ॥ ५८ ॥

इति वरुणकाद्यं घृतम् ।

नक्तमालस्य पत्राणि वरुणादिफलानि च ।
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ५९ ॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 प्रियङ्गुकुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥ ६० ॥
 एतेषां कार्पिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥ ६१ ॥
 सद्यः क्षिन्नं व्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥

इति करञ्जघृतम् ।

तिक्तकटुफलकं सर्पिं र्महातिक्तमथापि वा ।
 धान्वन्तरं वा नैस्वं वा विद्रधौ योजयेत्सदा ॥ ६३ ॥
 प्रियङ्गुधातकीलोम्रं कटुफलं द्विनिशान्वितम् ।

एतत्तैलं विपक्तव्यं विद्रधी ब्रणरोपणम् ॥ ६४ ॥

इति प्रियङ्गाय तैलम् ।

द्विपच्चमूलीत्रिफला कुलत्थत्रिवृच्छनैः मूलकशिग्रुयुक्तैः ।

तैलं तिलैरण्डजमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधिगुल्मशूले ॥ ६५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित विद्रधिनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ ब्रणशोथनिदानमाह ।

एकदेशोत्थिते शोथे ब्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

षड्विधः स्यात् पृथक् सर्वरक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ १ ॥

शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते तेषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरं चिरम् ।

कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्णताल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक् सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहनेनैव क्षारेणैव प्रपच्यते ।

पिपीलिकागणेनैव दश्यते क्षिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनैव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनैवान्तःसूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥

सोषचोषी विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविडवत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदायतः शोथो भवेदाध्मानवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णाश्चिस्त्वेतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

प्रादुर्भावो बलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचः ।

वस्ताविवास्वसञ्चारः शोथेऽङ्गुलिनिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्तकाङ्क्षा भवेच्चैव शोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

कफजेषु तु शोथेषु गम्भीर पाकमेत्यसृक् ।

पक्व लिङ्गञ्च तत् स्पष्ट यत्र स्याच्छान्तशोफता ॥ १२ ॥

त्वक् स्रावाच्च रुजोऽल्पत्वं यत्र स्पर्शत्वमश्मवत् ।

रक्तपाकमिति ब्रूयात् तत् प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥ १३ ॥

ऋतेऽनिलाद्रुग्ण विना च पित्तं पाकः कफाच्चापि विना न पूयः ।

तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरेव दोषैः ॥ १४ ॥

कालान्तरेणाभ्युदित तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य ।

पचत्यतः शोणितमेषपाको मतः परेषा विदुषां द्वितीयः ॥ १५ ॥

कर्त्तुं समासाद्य यथैव वज्जिर्वातेरितः सन्दहति प्रसह्य ।

तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मास शिराः स्रायु च खादतीह ॥ १६ ॥

आमं विदह्यमानं हि सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १७ ॥

इति व्रणशोथनिदानम् ।

इति वङ्गवेनसङ्कलित व्रणशोथनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ व्रणरोगनिदानमाह ।

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शरीरागन्तुभेदतः ।

दोषैराद्यस्तयोरन्य शस्त्रादिक्षतसम्भवः ॥ १८ ॥

स्तब्धः कठिनसस्पर्शी मन्दस्रावो महारुजः ।

तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ १९ ॥

दृष्णामोहज्वरक्लेद दाहपाकावदारणैः ।

व्रण पित्तकृत विद्याङ्गन्यैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ २० ॥

बहुपिच्छो गुरुस्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसक्तेदश्चिरपाकौ कफब्रणः ॥ २१ ॥
 रक्तो रक्तसुतीरक्ताद्विब्रजः स्यात्तदन्वयैः ॥ २२ ॥
 त्वङ्मांसजं सुखे देशे तरुणस्याऽनुपद्रवः ।
 धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं ब्रणः ॥ २३ ॥
 गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो ब्रणः स्मृतः ।
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ २४ ॥
 पूतिपूयातिदुष्टासृक् स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
 दुष्टब्रणोऽतिगन्धाढ्यः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ २५ ॥
 जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
 सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो ब्रण इति स्मृतः ॥ २६ ॥
 ब्रणः शुध्यति गन्धेन मृदुत्वञ्चोपगच्छति ।
 रोहत्यपरिनिःसङ्गस्तस्मान्नन्धः प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्तः क्लेदवर्जिताः ।
 स्थिराश्च पिठिकावर्त्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ २८ ॥
 दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः ।
 हर्षात् क्रोधाद्भयाच्चैव ब्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥ २९ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणा मधुमेहिनाम् ।
 ब्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि ब्रणे ब्रणाः ॥ ३० ॥
 वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत् ।
 आगन्तुजो ब्रणः सिध्येन्नसिध्येदोषसम्भवः ॥ ३१ ॥
 मद्यागुर्वाज्यं सुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सुगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमुर्षूणा ब्रणाः स्मृताः ॥ ३२ ॥
 ये च मर्मसु सम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दहन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीताश्च ये ब्रणाः ॥ ३३ ॥
 दहन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥ ३४ ॥

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ।

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥ ३५ ॥

वर्जयेदपि तान् वैद्यः सरक्षन्नात्मनो यशः ।

अथ चिकित्सासाह ।

आदौ विप्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ ३६ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं च कृतापहम् ॥ ३७ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च सुरदारु महीषधम् ।

अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथलुत् ॥ ३८ ॥

कल्कः काञ्जिकसपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।

सुपर्णं द्वयं नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ३९ ॥

शिरिषोन्मत्तबीजानि हिस्त्राकाला सुदर्शनः ।

तण्डुलैयकमूलञ्च प्रलेपः शोथनाशनः ॥ ४० ॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।

शैतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थं म्लक्षवेतसशैलुभिः ।

चन्दनद्वयमञ्जिष्ठा यष्टीशूरणगैरिकैः ॥ ४२ ॥

शतधीतष्टतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्राव शोफनिर्वापणः परः ॥ ४३ ॥

इति बृहत्संग्रहोपादिलेपः ॥

विधिर्विषघ्नो विषजो पित्तघ्नो विहितो विधिः ॥ ४४ ॥

अजगन्धाजशृङ्गीञ्च काला सरलमेव च ।

एकांशिकाश्वगन्धा च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४५ ॥

पुनर्नवादारुशिशु दशमूलमहीषधैः ।

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णे विधीयते ॥ ४६ ॥
 पिण्डीतकात्रयं लोघ्रं पूर्वजैश्च प्रकीर्त्तिताः ।
 वर्गास्तयः प्रलेपेन शोथे सर्वकृते हितः ॥ ४७ ॥
 स्निग्धान्नलवणैर्वाते स्निग्धः शीतः पयोन्वितः ।
 पित्ते कोष्णः कफे चार मूत्राढ्यस्तत् प्रशान्तये ॥ ४८ ॥
 न रात्रौ लेपनं कुर्याद्वृत्तञ्च पतितं तथा ।
 न च पर्युषितं चैव शुश्रूषमाणं न धारयेत् ॥ ४९ ॥
 न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
 द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ५० ॥
 शोथयो रूपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ।
 प्रशाम्यत्य विदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥ ५१ ॥
 कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्त्रभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति ध्रुवम् ॥ ५२ ॥
 दण्डोत्पलकमूलेन पिटिका सम्प्रलेपिता ।
 तण्डुलोदकपिष्टेन नाशमायात्यसंशयम् ॥ ५३ ॥
 सतिला सातसी बीजा दध्यन्ता सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५४ ॥
 शण्मूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
 सक्तवः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः सन्दिग्धैश्चोपनाहनैः ।
 प्रदेहपरिषेकैश्च वातत्रणमुपाचरेत् ॥ ५६ ॥
 शीतलैर्मधुरस्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 अन्नपानाशनैः सर्वैः पित्तत्रणमुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
 रुक्षैः कटुभिरुष्णैश्च प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफत्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ ५८ ॥
 रुजावता दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ५९ ॥
 वेदनोपशमाद्वापि तथा पाकभयादपि ।
 सुचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ६० ॥
 सशोथे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।
 संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥ ६१ ॥
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ।
 विरेचनं प्रसशन्ति व्रणेषु व्रणकोविदैः ॥ ६२ ॥
 अन्तः पूयिष्ठ वक्त्रेषु सदैवोत्सर्गवत्स्वपि ।
 गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ६३ ॥
 बालवृद्धासहस्रीण भौरूणा योषितामपि ।
 मर्मोपरि च जातेषु पक्वदोषेषु दारणम् ॥ ६४ ॥
 चिरवित्त्वाग्निको दन्तौ चित्रको हयमारकः ।
 कपोतकाकगृध्राणा पुरीषाणि च दारणम् ॥ ६५ ॥
 अत्यर्थकठिना यान्ति शोथाः पाचनभेदनम् ।
 द्रव्याणामं पिच्छिलानां त्वङ्मूलेन परिपीडिताः ॥ ६६ ॥
 यवगोधूममाषाणा चूर्णानि च समासतः ।
 शुश्रूषमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥
 न चापि सुखमालिम्पेतथा दोषः प्रसिच्यति ॥ ६७ ॥
 ततः प्रक्षालने क्वाथः पटोलनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ६८ ॥
 पञ्चमूलीद्वय वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके ।
 आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ ६९ ॥
 त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादि बलाकुशाः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधने हिताः ॥ ७० ॥
 गृहधूमः सलवणः सकिण्वतिलचित्रकः ।
 भेदो दुष्टव्रणान्याश्च शोषयेन्मधुमिश्रितः ॥ ७१ ॥

तिलसैन्धवयष्ट्याह्व निम्बपत्रनिशायुगैः ।
 त्रिवृदृष्टतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो ब्रणशोधनः ॥ ७२ ॥
 एकं वा शारिवामूलं सर्वब्रणविशोधनम् ।
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्यय विधिः ॥ ७३ ॥
 ब्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मांश्च सन्धिवर्त्मजान् ।
 अभया त्रिवृता दन्ती लाङ्गली मधुसैन्धवैः ॥ ७४ ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्पस्तु रोपणो देय स्तिलजो मधुसंयुतः ॥ ७५ ॥
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः सशोधनः परः ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तः संरोपणः परः ॥ ७६ ॥
 निम्बपत्रघृतक्षौद्रं दावीमधुकसंयुता ।
 वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद् ब्रणान् ॥ ७७ ॥
 अश्वगन्धारुहालोध्रं कट्फलमधुयष्टिका ।
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं ब्रणरोपणम् ॥ ७८ ॥
 प्रपीण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
 रोपणं सत्तिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं ब्रणे ॥ ७९ ॥
 यष्टी तिलाः सुपिष्टा वा सघृता ब्रणरोपणे ।
 धातकीचन्दनबला समङ्गामधुकोत्पलैः ।
 दावीमेदातिलैर्लेपः ससर्पिर्ब्रणरोपणः ॥ ८० ॥
 निम्बपत्रतिलादन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
 दुष्टब्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ८१ ॥
 वसुकार्जुनविक्रान्ता मांसीलोध्रनिशायुगैः ।
 तिलवर्हिशिखारिष्टैर्लेपो दुष्टब्रणापहः ॥ ८२ ॥
 कट्फलदाडिमरजनी प्रियङ्गुफलताम्रपुष्पैः ।
 धात्रीरससम्पिष्टैर्दुष्टब्रणरोपणः कल्कः ॥ ८३ ॥

सर्षपतैलविमिश्रो रविकरसंशोषितस्तु सप्ताहम् ।
 विषनिशयोः समभागो दुष्टव्रणनाशनः कथितः ॥ ८४ ॥
 गम्भीरे शुष्कमांसे च व्रणे चोच्छादन मतम् ।
 अप्रामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री तथैव च ।
 उच्छादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्वयो गणः ॥ ८५ ॥
 सुषवीपत्रधत्तूर कर्णमोटकुठेरकाः ।
 पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ८६ ॥
 ककुभोदुम्बराश्वत्थ जम्बूकफललोध्रजैः ।
 त्वक्चूर्णैश्चूर्णिताः क्षिप्रं सरोहन्ति व्रणा भ्रवम् ॥ ८७ ॥
 मदाह्ना वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
 तेषा तिलानुमाश्चैव भृष्टान् पयमि निर्वृतान् ।
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ८८ ॥
 द्विपञ्चमूलकल्मेन कथितेनाम्भसापि वा ।
 सर्पिषा सहतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ८९ ॥
 यवचूर्णं समधुक सह तैलेन सर्पिषा ।
 दद्यादलेपनं कोष्ण दाहशूलोपशान्तये ॥ ९० ॥
 उच्छूनमधुमांसानां व्रणान्मवसादनम् ।
 जातीपुष्पं मनीह्वा च स्रुहीकालमचित्रकैः ॥ ९१ ॥
 मासोत्थितांश्चिरोत्थांश्च दुःशोथकठिनान् व्रणान् ।
 दण्डोद्भूतसमायुक्ताञ्छोधयेत् क्षारकर्मणा ॥ ९२ ॥
 वातादिभूतान् सप्तावान्भूपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदन श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ९३ ॥
 श्रीवासगुग्गुल्वगुरु सालनिर्यासधूपिताः ।
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यासाववेदनाः ॥ ९४ ॥
 रक्तपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ।
 क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ ९५ ॥

निर्वापनघृतं चौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।
लेपनं शोथरुग्दाह रक्तं निर्वापयेद्ब्रणात् ॥ ८६ ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी रसो हन्याद् ब्रणक्लमीन् ।
कलायविदलीपत्रं कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।
सुरसादिरसैः सेको लेपन लशुनेन वा ॥ ८७ ॥
निम्बपत्रवचाहिङ्गु सर्पिलवणसर्षपैः ।
धूपनं स्याद्ब्रणे देय क्लमिकण्डूरुजापहम् ॥ ८८ ॥
रोमाकीर्णो ब्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ।
क्षुरकर्त्तरिसन्दशै स्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ ८९ ॥
रोमस्थाने यदा रोम ब्रणशान्ते च नो भवेत् ।
तत्र वैद्येन कर्त्तव्यो रोमसञ्चयनो विधिः ॥ ९० ॥
कपोतवङ्गालशुनं सशीर्षं ससैन्धव चित्रकमूलमिश्रम् ।
तदश्वलेण्ड्रस्य रसेन पिष्ट ब्रणे प्रलेपो भवते हि रोम्णाम् ॥ ९० ॥
ये क्लेदपाकसुतिगन्धवन्तो ब्रणाश्चिरोत्थाः सरुजः सशोथाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ९० ॥
पटोलनिम्बासनसारधात्रौ पथ्याक्षनिर्यूहमहर्मुखेषु ।
नरः पिवेद्गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टब्रणशान्तिमिच्छन् ॥ ९० ॥
मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपात्सष्टतः चौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ९० ॥
पूतिगन्धिविवर्णांश्च महासावान् महारुजः ।
ब्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ९० ॥
जीर्णशाल्योदन स्निग्ध मल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मासैः शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥ ९० ॥
तण्डुलीयकजीवन्ती सुनिषण्णकवास्तुकैः ।
कालमूलकवार्त्ताकु पटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ९० ॥
सदाङ्गिमैः सामलकैर्धृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुह्यद्दीनां रसेन वा ॥ १०८ ॥
 अम्लं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमोदकम् ।
 क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणे च परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥
 दिवानिद्राविहीनश्च निर्वातगृहसेवकः ।
 व्रणी वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ११० ॥
 व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
 तौ च रुक् च दिवास्वापात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १११ ॥
 यम्बुनक्त्याममन्नानात् यश्च पक्वमुपेक्षते ।
 श्वपचाविव मन्तव्यौ तावन्निश्चितकारिणौ ॥ ११२ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलित व्रणशोधशरीरव्रणोपक्रमनिदान-

चिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ आगन्तुव्रणनिदानमाह ।

नानाधरामुखैः शस्त्रैः नानास्थाननिपातितैः ।
 भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तास्तां निबोध मे ॥ १ ॥
 छिन्नं भिन्नं तथा विडं क्षृतं पिच्छितमेव च ।
 घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥
 तिर्यक् छिन्नं ऋजुर्वापि व्रणो यस्त्वायतो भवेत् ।
 गात्रस्य पाटनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥
 शक्तिकुन्तेषु खड्गाय विषाणैराशयो हतः ।
 यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥
 स्थानान्यामाग्निपक्वानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।
 ह्रदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
 तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णं ज्वरो दाहश्च जायते ।
 सूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छाश्वासतृषाधान मभक्तच्छन्द एव च ।
 विस्मृतवातसङ्गश्च स्वेदास्त्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥
 लोहगन्धिलमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
 हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं हृदयत्यपि ।
 आधानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥
 यक्ताशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।
 अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥
 सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गन्तु शरैः स्फुटम् ।
 उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्वमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥
 नातिच्छिन्नं नातिभिन्नं मुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
 विषमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतन्तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 प्रहारपीडनाभ्याञ्च यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
 सास्थि तत्पिच्छितं विद्यन्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥
 घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचः ।
 ऊषास्त्रावान्वितन्तत्तु घृष्टमिति विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 श्याव सशोफ पिटिकाचितं च सुहृर्मुहुः शोणितवाहिनञ्च ।
 मृदून्नत बुद्बुदतुल्यमास व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥
 त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ।
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्याद्रक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥
 तत्रान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकाराननम् ।
 शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रं मानद्वञ्च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
 स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्वा वात स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥
 मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थी परमस्तथैव ।
 दशार्द्धसंख्येष्वथवा क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिम प्रभृतं रक्तं सवेत् तत्क्षतजश्च वायुः
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्ताञ्छिरासु विद्वास्वयवा क्षतासु २०
 कौजं शरीरावयवावसादः क्रियास्वऽशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
 चिराद्गणो रोहति यस्य चापि त स्नायुविद्ध पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २१ ॥
 शोथाभिद्विद्विस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
 क्षतेषु सन्धिव्चलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मीपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२ ॥
 घोरारुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्वस्थासु च नैति शान्तिम् ।
 भिपग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रः तमस्थिविद्ध पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३ ॥
 यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताङ्गितेषु ।
 पाण्डुर्विवर्णः सृशित नवेत्ति यो मांसमर्माख्यभिताङ्गितः स्यात् २४

मर्माश्रित व्रण प्राप्य वायुर्हि सर्वदेहगः ।

वेगैरायामयेद्देहं व्रणायामन्तु तत्क्षजेत् ॥ २५ ॥

विसर्पः पक्षघातश्च शिर स्तम्भोऽपतानकः ।

मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ॥ २६ ॥

कासः, कृद्विरतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः ।

षोडशोपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

बुद्धागन्तुव्रण वेद्यो घृतक्षौद्रसमन्विता ।

शीतक्रिया प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्णनाशिनी ॥ २८ ॥

क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्या दूधं चाधश्च शोधनम् ।

लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्रमोक्षणम् ॥ २९ ॥

घृष्टे विदालिते चैव सुतरामिथ्यते विधिः ।

यतोह्यल्प स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ ३० ॥

छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वासृगतिस्रवेत् ।

रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ३१ ॥

स्नेहपानपरीषेक लेपस्त्रेदोपनाहनम् ।

कुर्वीत स्नेहवस्तिञ्च मारुतघ्नौषधैः शृतैः ॥ ३२ ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः ।
 षट्सूत्रेण सवेद्यं व्रणं व्रणविशारदः ॥ ३३ ॥
 मुहुर्मुहुः तथा दुःखं न प्राप्नोति भिषग्वरः ।
 तथा कर्म प्रकुर्वीत सर्वतश्च सुखप्रदम् ॥ ३४ ॥
 अथवा दीप्यलवणं पोष्टव्यां स्वेदयेन्मुहुः ।
 सन्तप्तया तप्तलोहपात्रसयोगतः क्रमात् ।
 दुष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्खलाब्वादिभिर्हरेत् ॥ ३५ ॥
 सद्यःक्षते व्रणे वैद्यः समूले परिषेचयेत् ।
 यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा ॥ ३६ ॥
 कषायमधुराः श्लेष्माः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् ॥ ३७ ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं विदध्याद्वसनं नरः ।
 तस्मिन् पक्वाशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ३८ ॥
 क्वाथो वंशत्वगेरण्डं श्वदंष्ट्राश्लभिदा कृतः ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्नावयेदसृक् ॥ ३९ ॥
 खड्गादिछिन्नगात्रस्य तत्काले पूरितो व्रणः ।
 गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥ ४० ॥
 यवकोलकुलत्यानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिवेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ४१ ॥
 अपामार्गस्य ससिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।
 सद्यो व्रणेषु रक्तान्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ४२ ॥
 कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।
 सद्यः शस्त्रक्षतं तत्तु व्यथापाकविवर्जितः ॥ ४३ ॥
 शुनोजिह्वाकृतशूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ।
 चुक्रतैलं क्षते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ४४ ॥
 मानुषशिरःकपालं तदस्थि लेपनं मूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ४५ ॥

स्नेहपानं परीषिकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ४६ ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।

सप्ताहात्परतो कुर्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ।

निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

अमृतापटोलमूल त्रिफलान्निकटुकमिघ्नानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ४९ ॥

प्रतिवासरमेकैकां खादेदक्षप्रमाणा गुटिकाम् ।

जेतुं व्रणान्वातामृगुल्मीदरश्चयथुरोगादीन् ॥ ५० ॥

इति अमृतागुग्गुलुः ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुका दार्वीनिशासारिवा ।

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुल्यमधुकैर्नक्ताह्नवीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणी ।

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगर्तिकाः शुद्धग्रन्थिरोहन्ति च ॥ ५१ ॥

वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्य्योपदेशतः ।

जातीघृते तु संसिद्धे क्षेप्तव्यं सिक्थकं बुधैः ॥ ५२ ॥

इति जात्यादिघृतम् ।

तिक्तासिक्थनिशायष्टी नक्ताह्वाफलपल्लवैः ।

पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्ब्रण्यं शृतं घृतम् ॥ ५३ ॥

इति तिक्ताद्यं घृतम् ।

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।

सिक्थं समधुकं कुष्ठं हे निशे कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रमभयानीलमुत्पलम् ।

तुल्यकं शारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥ ५५ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटिके कक्षुरोगके ॥ ५६ ॥

दद्रुविसर्परोगेषु कीटदुष्टेषु सर्वथा ।

सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥ ५७ ॥

नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ।

प्रोक्षणार्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५८ ॥

इति जातिकाय तैलम् ।

शरपुङ्खालाङ्गली चित्रकरामठरसोनसिन्धुवरैः ।

सविषामयैः समांशैः कटुतैलसाधित विधिना ॥ ५९ ॥

विपरीतमल्लसंज्ञ तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।

बहुभेषजैरसाध्या मपथ्यभोक्तुश्च निस्तुदति ॥ ६० ॥

इति विपरीतमल्लतैलम् ।

कुठारकात्पलशतं काथयेदुल्लण्डम्भसि ।

तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६१ ॥

कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामक्षिकासु च ।

एतत्तैलं कुंठारस्य शोधनं व्रणरोपणम् ॥ ६२ ॥

नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकेषु च ॥

इति कुठारतैलम् ।

दूर्वास्वरससंसिद्धं तैलं कम्पिल्लकेन वा ।

दावीर्त्तचक्ष कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति दूर्वाद्य' तैलम् ।

अलाशिखरिकामूलं पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

नूलतैलमिति ख्यात मभ्यङ्गानूलकान्वितः ॥ ६४ ॥

ये व्रणास्त्रिहृत्ताः केचिच्छरीरागन्तवः सदा ।

रोपणार्थं भिषक् तेषा मिदं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

इति नूलतैलम् ।

अमृतागुग्गुलुः श्रोष्ठो हितं तैलञ्च वज्रकम् ॥ ६६ ॥

विडङ्गत्रिफलाव्योष चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषा वटकी कृत्य खादेद्वा हितभोजनम् ॥ ६७ ॥

दुष्टव्रणापचीमेह कुष्ठनाडीविशोधनः ।

इति व्रणेषु वटिकागुग्गुलुरेषः ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्त विडङ्गासृतचित्रकम् ।

पटोलपिप्पलीमूलं हृषुषा सुरदारु च ॥ ६८ ॥

तुम्बुरु पुष्करं चय्य विशाला रजनीद्वयम् ।

विडं सौवर्चल क्षार सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिका भक्षयेन्मधुना सह ॥ ७० ॥

कास श्वासं तथा शोथ मर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूल गार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ७१ ॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च ह्यन्तर्हृदि तथा क्लमीन् ॥ ७२ ॥

चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहृतचेतसाम् ।

आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च ॥ ७३ ॥

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहान् स्त्रीपदं तथा ।

सप्तविशतिको नाम्ना गुग्गुलुः प्रथितो महान् ।

धन्वन्तरिक्ततो ह्येषः सर्वरोगनिषूदनः ॥ ७४ ॥

इति सप्तविशतिको गुग्गुलुः । इति सद्योव्रणचिकित्सा ।

तत्र स्निग्धं रुक्षं वाश्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादींस्तु प्रविश्याशु दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र पुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भवत्यग्नि-

दग्धम् । तत्र विवर्णमात्रं पुष्यते तत्पुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटा-
स्तीव्रदाहवेदनाच्चिरादेवोपशम्यन्ति तदुदुर्दग्धम् । सम्य-
ग्दग्धमवगाढं तालवर्णं सुस्थितं पूर्वलक्षणसंयुक्तं च । अतिदग्धे
त्वङ्मांसावलम्बनं गात्रविस्फेपणं शिरास्त्रायुसम्यस्थि व्यापादन-
मतिमात्रवेदना ज्वरदाहपिपासा मूर्च्छाश्वासोपद्रवा भवन्ति ।
व्रणाश्चास्य चिरेणोपरोहन्ति उपरूढा विवर्णा भवन्ति । इति
व्रणः पुष्टादिभेदेन वक्त्रिदग्धश्चतुर्विधो भवति ।

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

पुष्टस्याग्निप्रतपनं कुर्यादुष्णं तथौषधम् ।
शीतामुष्णाच्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ॥ ७५ ॥
घृतलेपनसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ ७६ ॥
अतिदग्धे तु शीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ।
क्रियां कुर्याच्च तां काले शालितण्डुलचन्दनैः ।
तिन्दुक्या त्वक् कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥
सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्विषक् ॥ ७८ ॥
पथ्या कर्दमजीरक मधुसिक्श्मकसर्जमिश्रितं लेपात् ।
गव्यं घृतमपहरति पावकजनितं व्रणं सद्यः ॥ ७९ ॥
अन्तरधूमकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।
अश्वत्थस्य च शुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥
अभ्यङ्गादिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।
पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा बालुका ॥ ८० ॥

अस्मिन्वतारो योगाः कथिताः ।

दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्तं प्रलेपनादचिरात् ।
हरति शिखिदाहदग्धं भूयोऽभ्यङ्गाद्गण्डवाशु ॥ ८१ ॥
पित्तविद्रुधिवीसर्पशमनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ८२ ॥
 शुभ्रा पुरातनी दध्ना वारिणा परिपेषिता ।
 लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८३ ॥
 अन्निजेषु तु कर्तव्यमिदमाश्च्योतनं हितम् ।
 शैलुत्वक् त्रिफला दार्वी काथो रोचनया युतः ॥
 स्रुद्धकक्षीरसिक्तोऽक्षिणं गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ८४ ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं लोभ्रं सर्जरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८५ ॥
 सर्वेषामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ।

इति मधूच्छिष्टाद्यं घृतम् ।

उभे हरिद्रे मञ्जिष्ठा मधुकं लोभ्रकटफलम् ।
 कम्पितकमुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ ८६ ॥
 पिप्पली त्रिफला चैव निम्बपत्रञ्च कार्ष्णिकम् ।
 कपिलाया घृतप्रस्थं पचेत्तद्विगुणं पयः ॥ ८७ ॥
 पलद्वयञ्च सिक्थस्य सिद्धपूते च दापयेत् ।
 लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ८८ ॥
 अग्निदग्धे विसर्पे च कीष्टलूता व्रणेषु च ।
 चिरोत्थेषु च दुष्टेषु नाडीमर्माश्रितेषु च ॥ ८९ ॥

इति लाङ्गलीघृतम् ।

सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
 दग्धव्रणरुजास्त्राव दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ९० ॥

इति पटोलीतैलम् ।

चन्दनं वटशुङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ।
 प्रपीण्डरीकं मूर्वा च पतङ्गं धातकी तथा ॥ ९१ ॥
 एतैस्तैल विपक्तव्य सर्पिः क्षीरसमायुतम् ।

अग्निदग्धे व्रणे ओं तत्क्षणाद्रोषणं परम् ॥ ८२ ॥

इति चन्दनाय तैलम् ।

अम्लं दधिच शाकञ्च मांसमानूपवारिजम् ।

क्षीरं गुरुणि चान्नानि व्रणिनः परिवर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वातास्रमस्रुतं दुष्टं सशोथ ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाह कण्डूढ्यं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥ ८४ ॥

चारसूत्रं प्रयुञ्जीत दुष्टव्रणहरं विधिम् ।

कम्पिल्लकं विडङ्गानि त्वच दार्व्यास्तथैव च ॥

पिष्ट्वा तैल विपक्तव्य व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ ८५ ॥

इति कम्पिल्लकतैलम् ।

इति वङ्गसेनसङ्कलितः आगन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भग्ननिदानमाह ।

पतनपीडनव्यालविषदग्धप्रभृतिभिः अभिघातत्रिशेषैः अनेक-
विधिभिः सन्ध्यस्थ्यां भङ्गमुपदिशन्तीत्यत आह ।

भग्नं समासाद्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धाविह तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविस्लिष्टविवर्तितञ्च तिर्य्यगतं क्षिप्तमधश्च षट्कम् ॥ १ ॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ।

विशेषतो रात्रिभवारुजा च विस्लिष्टकेतो च रुजा च नित्यम् ॥ २ ॥

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यगते तीव्ररुजो भवन्ति ।

क्षिप्तेऽति शूल विषमा रुगस्थोः क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेः ॥ ३ ॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्च कर्णविचूर्णितं पिच्छितमस्थि खल्लितम् ।

काण्डे च भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रम् ॥ ४ ॥

क्षिन्न द्विधा द्वादशधा च काण्डे सस्ताङ्गता शोफरुजातिवृद्धिः ।

सम्पीड्यमानो भवतीह शब्दः स्पर्शासहः स्पन्दनतोदशूलाः ॥५॥

सर्वास्वस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ।

भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥६॥

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तीर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७ ॥

भिन्नं कपाल कव्यान्तु सन्धिमुक्तं तथाच्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ ८ ॥

असंस्लिष्ट कपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि तु वर्जयेत् ॥ ९ ॥

सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।

सक्षोभाद्वापि यद्वच्छेदिक्रिया तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।

कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥

अथ भग्नचिकित्सासाह ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।

पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १२ ॥

अवनामितमुन्नम्येदुन्नतं चावपीडयेत् ।

आच्छेदतिक्षिप्तमधोगतञ्चोपरिवर्त्तयेत् ॥ १३ ॥

पलाशोदुम्बराश्वत्थ कटुम्बनितुलत्वचः ।

वंशसर्जार्जुनानाञ्च कुशार्थमुपसहरेत् ॥

पटस्योपरि बघ्नीयान्न गाढं शिथिलं न वा ॥ १४ ॥

सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे मुञ्चेत्पृष्ठात् त्र्यहात् ।

समाने पञ्चपञ्चाहाद्भग्नं दोषवशेन च ॥ १५ ॥

आलेपनार्थं मज्जिष्ठा मधुकं चाम्बुपेषितम् ।

शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १६ ॥

सद्योऽभिघातजनिता रागन्तुजाः श्वयथवः प्रशाम्यन्ति ।

पिष्टकलवणालेपादम्ब्रीकाफलरसाभ्यां वा ॥ १७ ॥
 न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिषेचने ।
 पञ्चमूलौविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥ १८ ॥
 सुखोष्णमवचार्यं वा क्षुद्रतैलं विजानता ।
 अविदाहिभिरन्नैश्च पौष्टिकैः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २० ॥
 मास मांसरसः क्षीरं सर्पिर्युषः सतीनजः ।
 हंहणं चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥ २१ ॥
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 शीतलं लाक्ष्या युक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ॥ २२ ॥
 सष्टतेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।
 सन्धिसुक्तेऽस्थिसभग्ने पिवेत् क्षीरेण वा पुनः ॥ २३ ॥
 चूर्णं पुटेन संयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयोः ।
 भग्नः सन्धानमायाति लीढा क्षीरघृताशनः ॥ २४ ॥
 मूलं शृगालविन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ।
 चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहा दस्थिभग्नमपोहति ॥ २५ ॥
 आभाचूर्णं मधुयुतं मस्थिभग्ने त्राहं पिवेत् ।
 पीत्वाप्यस्थि भवेत् सम्यग् वज्रसारनिभं दृढम् ॥ २६ ॥
 अम्ब्रीकाफलकल्कः सौवीरस्तैलविमिश्रितः स्वेदाद् ।
 भग्नाभिहतर्जाघ्नै रथवौषधसाधितं श्वयथौ ॥ २७ ॥
 आभाफलद्विकव्योपैः सर्वैरेतैः समाशकैः ।
 तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ २८ ॥

इत्याभागुग्गुलुः ।

लाक्षास्थिसंहृत् ककुभोऽश्वगन्धाचूर्णीकृतो नागबला पुरश्च ।
 सभग्नसुक्तास्थिरुज निहन्त्यादङ्गानि कुर्व्यात् कुलिशोपमानि ॥ २९ ॥
 इति लाक्षादिगुग्गुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवा क्षीरेण भावयेत् ॥ ३० ॥
 तृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुराम्बुना ।
 ततः क्षीर पुनः पीतान् शुष्कान् सूक्ष्मान्विचूर्णयेत् ॥ ३१ ॥
 काकोल्यादि श्वदृष्टाह्नं मञ्जिष्ठा शारिवां तथा ।
 कुष्ठ सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥ ३२ ॥
 शतपुष्पाञ्च सचूर्णं तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थं तु कर्त्तव्य सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥ ३३ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।
 एलामशुमतीपत्रं जीवन्ती तगरं तथा ॥ ३४ ॥
 लोभ्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
 शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्ता समधूलिकाम् ॥ ३५ ॥
 पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
 एभिर्वा विपचेत्तैलं शास्त्रविन्दृदुनाग्निना ॥ ३६ ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥ ३७ ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णरोगे हनुग्रहे ।
 बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षय गताः ॥ ३८ ॥
 पथ्य पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरेतेनैव प्रजायते ॥ ३९ ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धि समीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥ ४० ॥
 राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव चिकित्सकैः ।
 तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिथ्यते ॥ ४१ ॥

इति गन्धतैलम् ।

पूर्वं वयसि जात हि भग्नं सुकरमादिशेत् ।

अल्पदोषस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले ॥ ४२ ॥
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिस्थिरो भवेत् ।
 मध्यमे द्विगुणात् कालादन्तमे त्रिगुणात्तथा ॥ ४३ ॥
 नैति पाक यथा भग्नं तथा यत्नेन रक्षयेत् ।
 पक्वा हि स्याच्छिरास्त्रायु स्तुद्धिं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४४ ॥
 पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।
 शीतान् सेकान् प्रदेहाश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४५ ॥
 सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
 प्रतिसार्यै कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ ४६ ॥
 वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहांस्तत्रापि योजयेत् ।
 लवणं कटुकं क्षारं मंस्तमातपमैथुनम् ।
 व्यायामं न च सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ ४७ ॥
 भग्नसन्धिमनाविद्धं महीनाङ्गमनुल्वणम् ।
 सुखचेष्टाप्रचारञ्च सम्यक् सन्धितमादिशेत् ॥ ४८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित भग्ननिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नाडीव्रणनिदानमाह ।

यः शोफमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता च नाडी ॥ २ ॥
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ ३ ॥

तत्रानिलात्पुरुषसूक्ष्ममुखी सशूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।
 पित्ताच्च दृष्टज्वरकरी परिदाहयुक्ता
 पौत स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ४ ॥
 ज्ञेया कफाद्बहुघना सितपिच्छिलास्रा
 स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
 तिस्रो गतिव्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥ ५ ॥
 दाहज्वरश्चसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
 यस्या भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
 तामादिशेत्यवनपित्तकफप्रकोपाद्
 घोरासुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥
 नष्ट कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
 स्थानेषु शल्यमरिचेण गतिं करोति ।
 मृा फेनिल मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
 स्राव करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥ ७ ॥
 नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
 च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्रसाध्याः ॥ ८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रानिलोत्थामुपनाह्य पूर्वमशेषतः घृयगति विदार्थ्य ।
 फलैरपामार्गभवैः सुपिष्टैः ससैन्धवैः सपरिपूर्य्य बन्धेत् ।
 प्रक्षालने वापि सदा व्रणस्य योज्य महद्यत् खलु पञ्चमूलम् ॥ ९ ॥
 हिंसा हरिद्रा कटुकीं वचाञ्च गोजिह्विकाञ्चापि सविल्वमूलम् ।
 सहृत्य तैल विपचेद्ब्रणस्य सशोधनं पूरणरोपणञ्च ॥ १० ॥

इति हिंसायं तैलम् ।

पित्ताक्षिकां प्रागुपनाह्य धीमा नुत्कारिकाभिः सपयोष्टताभिः ।

निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्तीमञ्जिष्ठकल्कैः परिपूरयेच्च ॥
 प्रक्षालने चापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् ॥११॥
 श्यामात्रिभङ्गीत्रिफलासु सिद्धं हरिद्रया तिल्वकवृक्षकेण ।
 घृत सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्यादिति कोष्ठमतापि या स्यात् ॥१२॥

इति श्यामाघृतम् ।

नाडीं कफोत्थामुपनाह्य पूर्वं कुलत्थसिद्धार्थकशक्तुविल्वैः ।
 मृदूकृतामेकगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ १३ ॥
 दद्यात् व्रणे निम्बतिलान्निदन्तीसुराद्रजाः सैन्धवसप्रयुक्ताः ।
 प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्बजात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥१४॥
 खर्जिकासिन्धुदन्त्यग्नि यूथिका जलनीलिका ।
 खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम् ॥
 दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणपहम् ॥ १५ ॥

इति खर्जिकाद्यं तैलम् ।

सैन्धवाक्षमरिचज्वलनाख्यैः कारवेक्षरजनौदयसिद्धम् ।
 तैलमेतदचिरेण निहन्त्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम् ॥१६॥
 इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।

नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निष्कम्बस्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् ।
 बन्धेद्ब्रणं क्षौद्रघृतप्रगाढं निम्बां स्तिलान् शोध्य च रोपयेच्च ॥१७॥
 कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गे ।
 कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमवाप्य मुस्तं सरलं प्रियङ्गुम् ॥ १८ ॥
 सौगन्धिकं मोचरसाहिपुष्पं लोघ्राणि दत्त्वा खलु धातकीं च ।
 एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद्ब्रणो वा सुखमाशु चैव ॥१९॥
 इति कुम्भिकाद्यं तैलम् ।

क्षुब्धकर्कदुग्धदार्वाणां वर्त्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्था नाडीं हन्यात्प्रयोगराट् ॥ २० ॥
 श्वारग्वधनिशाकालं चूर्णयेत् क्षौद्रसंयुतम् ।

सूत्रवर्त्तिर्गणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥
 वर्त्तीकृतं माक्षिकसप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
 दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥
 जात्यर्कं शम्पाककरञ्जदन्ती सिन्धूत्य सौवर्चलयावसूकैः ।
 वर्त्तिः कृता हन्यचिरेण नाडीं स्नुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ।
 विभीतकाम्नास्थि वटप्रबालहरेणुका शङ्खिनी बीजमिश्रा ॥
 वराहविट् सूक्ष्ममसी प्रदेया नाडीषु तैलेन विमिश्रयित्वा ॥ २३ ॥

मेषरोममसीतुम्बीकटुतैलं विपाचितम् ।

नाडीव्रणं चिरोद्भूतं जयेत्तूलकसङ्गमात् ॥ २४ ॥

इति मेषरोममसी ।

कर्पूरस्य रसेनैव कटुतैलं विपाचयेत् ।

सिन्दूरकल्कितं नाडिं दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २५ ॥

इति कर्पूराद्य तैलम् ।

स्वर्जिकासैन्धवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा ।

मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ २६ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

सर्वो व्रणक्रमः कार्य्यो शोधनारोपणादिकः ।

गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समाशैराज्ययोजितैः ॥

अक्षप्रमाणा गुटिका खादेदेकामतन्द्रितः ॥ २७ ॥

नाडीं दुष्टव्रणं शूलं मुदावर्त्तं भगन्दरम् ।

गुल्मञ्च गुदजान् हन्यात् पक्षिराट् पन्नगानिव ॥ २८ ॥

इति सप्ताङ्गगुग्गुलु ।

या द्विव्रणीये विहितास्तु वत्थ्यं स्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ॥ २९ ॥

कृशदुर्बलभीरूणां नाडीं मर्माश्रितामपि ।

क्षारसूत्रेण तां छिन्द्या न शस्त्रेण कदाचन ॥ ३० ॥

एषा गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीं विदध्या न्नाद्यन्ते प्रोन्नाम्याशु विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥
 सूत्रस्थान्तं समानीय गाढ बन्धं समाचरेत् ।
 ततः क्षारबल वीक्ष्य सूत्रमन्यग्रवेशयेत् ॥ ३२ ॥
 क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
 भगन्दरे प्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ॥ ३३ ॥
 अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले मूत्र निधापयेत् ।
 सूचिभिर्यववक्त्राभि राचितं वा समन्ततः ॥
 मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम् ॥ ३४ ॥
 इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलित' नाडीव्रणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ भगन्दरनिदानमाह ।

गुदस्य द्वाङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्त्तिकृत् ।
 भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥
 कटीकपालनिस्तोद दाहकण्डूरुजादयः ।
 भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ २ ॥
 कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडका करोति याम् ।
 उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुण र्जा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥ ३ ॥
 तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥
 प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदश्रिताम् ।
 तदाशु पाका हिमपूयवाहिनीं भगन्दरं चोद्गृशिरोधरं वदेत् ॥ ५ ॥
 कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
 श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥
 बहुवर्णरुजास्रावः पिडका गोस्तनोपमाः ।
 शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बूकावर्त्तको मतः ॥ ७ ॥
 क्षताङ्गतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्सा कृमिभिर्विदार्यते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्ब्रणैस्तमुन्मार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्षमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अथास्य पिङ्गकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धस्रस्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥

वटपत्रेऽष्टकाशुण्ठी गुडूची सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टः पिङ्गकावस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥

पिङ्गकानामपाकानामपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥

एषणीपाटनद्वार वङ्गिदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत्कार्यं यथा दोष यथा क्रमम् ॥ १४ ॥

पयः पिष्टैस्त्रिलैराज्य मधुकैश्च सुशीतलैः ।

भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥

सुमना वटपत्राणि गुडूचीविश्वभेषजम् ।

सैन्धवं तक्रपिष्टञ्च लेपाद्वन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥

त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।

उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवचौद्रसयुतम् ॥ १७ ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषाय त्रैफलं पिवेत् ।

महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥

शम्बूकमांसमश्रीयत् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो यश्च हितः शोधनरोपणः ।

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥

तिला ज्योतिष्मती कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका ।

शताह्वा त्रिवृता दन्त्यः शोधनाच्च भगन्दरे ॥ २१ ॥

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे बला लोध्रमगारधूमम् ।

भगन्दरे चाप्युपदंशजे च दुष्टव्रणे शोधनरोपणाय ॥ २२ ॥

सुह्यर्कदुग्धदार्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्ता प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्ति न संशयः ॥ २३ ॥

त्रिफलारससयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ २४ ॥

कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ।

रजनीत्रिफलातुल्य हितं स्याद्व्रणशोधनम् ॥ २५ ॥

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा निम्बपल्लवाः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती वल्को नाडीव्रणापहः ॥ २६ ॥

ज्योतिष्मती लाङ्गली च श्यामा दन्ती त्रिवृत्तिला ।

कुष्ठं शताह्वा गोलीमी वर्गः शोधन इत्थते ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विडङ्गसार त्रिफलामागधिकाकणश्च लीढाः ।

कुष्ठभगन्दरप्रमेहान् क्षयनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

चित्रकाकौ त्रिवृत्पाठे मलपूह्यमारकौ ।

सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।

एतद्विथन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।

शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

इति विथन्दनतैलम् ।

निशार्कक्षीरसिन्धूत्य पुराश्चहरवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यञ्जन तैल भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति निश्चाय तैलम् ।

करवीरनिशादन्ती लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गकवत्साक्षैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

इति करवीराद्य' तैलम् ।

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकाशयोजिता ।

गुटिका शीथगुल्मार्शोभगन्दरवता हिता ॥ ३३ ॥

इति नवकार्षिको गुग्गुलुः ।

नाड्यन्तरे व्रणान् कुर्याद्विषक् तु शतपोनके ।

ततस्त्वेष्ववरुद्धेषु शेषा नाडीरूपाचरेत् ॥ ३४ ॥

व्याधौ तत्र बहुहिद्रे भिषजा तु विजानता ।

अर्धलाङ्गलिकः छेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि च ॥ ३५ ॥

सर्वतो भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।

द्वाभ्या समाभ्यां पार्श्वाभ्या छेदो लाङ्गलिको मतः ॥ ३६ ॥

ऋस्वमेकतरं यत्तु सोऽर्द्धलाङ्गलिकः स्मृतः ।

सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे ॥ ३७ ॥

सर्वतोभद्रकं छेद माहुः छेदविदो जनाः ।

पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥

सर्वानास्त्रावमार्गास्तु दहेद्वैद्यस्तथाग्निना ।

अथोद्ग्रहीवमेषिण्या छित्वा चारं निपातयेत् ॥

पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र तु पूजितः ॥ ३९ ॥

उत्कृत्याऽऽस्त्रावमार्गन्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ।

क्षारेणाऽऽस्त्रावितगति दहेद्भुतदहेन वा ॥ ४० ॥

गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात् खर्जूरपत्रकम् ।

चन्द्रार्द्धं चन्द्रवक्त्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ॥

छित्वाग्निना दहेत्सम्यगेव क्षारेण वा पुनः ॥ ४१ ॥

येषान्तु शस्त्रपतनात् वेदना ह्यतिजायते ।

तत्राशु तैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

आगन्तुजे भिषङ्गाडीं शस्त्रेणोक्तव्य यत्नत' ।
जम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ॥ ४३ ॥
दहेद्यथोक्तं मतिमां स्त व्रण सुसमाहितः ॥ ४४ ॥
व्यायाम मैथुनं युद्धं पृष्ठयान गुरूणि च ।
सवत्सरं परिहरेत् उपरूढव्रणो नर' ॥ ४५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित भगन्दरनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ उपदंशनिदानमाह ।

हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनाद्रत्युपसेवनात् वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्नो पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥ १ ॥
सतोदभेदस्फुरणैः सक्लणैः स्फोटैर्व्यवस्येत्यवनोपदशम् ।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सटाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः ॥ २ ॥
सकण्डूरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ।
नानाविधस्रावरुजोपपन्न मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदशम् ॥ ३ ॥
प्रशीर्णमास क्लमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥
सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रिया नरो यो विषये प्रसक्त' ।
कालेन शोथ' क्लमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

अथ लिङ्गार्शमाह ।

अङ्गुरैरिव मङ्गातरुपर्युपरि सस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्त्ति' स्ताम्बचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा ।
लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ ७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ।

मेदुमध्ये शिरां विध्येत्पातयेद्वा जलीकसः ॥ ८ ॥
 हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।
 सद्योनिर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ॥ ९ ॥
 यटि वा दुर्बलो जन्तु न च प्राप्तविरेचनः ।
 निरुहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।
 पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः ॥ १० ॥
 प्रपौण्डरीकयष्ट्याह सरलागुरुदारुभिः ।
 सरास्त्राकुष्ठपृथ्वीकैर्वातिके लेपसेचने ॥ ११ ॥
 निचुलैरण्डवीजानि यवगोधूमशक्तवः ।
 एतैश्च वातजैः स्निग्धैः सुखोष्ण संप्रलेपयेत् ॥ १२ ॥
 पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ।
 सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ १३ ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीर शर्करैस्तु मधुकैः ।
 अथवापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥ १४ ॥
 शालाजकर्णाश्वकर्ण धवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १५ ॥
 आरग्वधादिक्वाथेन परिषेकञ्च दापयेत् ॥ १६ ॥
 निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशाला जम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।
 प्रक्षालनालेपकृतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदशे ॥ १७ ॥
 त्वचोदारुहरिद्रायाः शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।
 लाक्षागोमयनिर्यासस्तैलं क्षौद्र घृत पयः ॥ १८ ॥
 एभिस्तु पिष्टैस्तुल्याशै रूपदश प्रलेपयेत् ।
 ब्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥ १९ ॥
 उपदंशह्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २० ॥
 शस्त्रेणोक्तेष्वपि पाकमागतमाशु च ।

तमपोह्य तिलैः सर्पिः क्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥
 वटप्ररोहार्जुनजम्बु पथ्यालोभ्रं हरिद्रा च हितः प्रलेपः ।
 सर्वोपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णञ्च कार्यं विमलाञ्जनेन ॥ २२ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन च ।
 ब्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २३ ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातक्वाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
 सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशपह्नवः प्रयोगः ॥ २४ ॥
 नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।
 उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 बन्धूकदलचूर्णेन दाडिभित्त्वग्रजोऽथवा ।
 गुण्डनं वृषणिं शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥
 सौराष्ट्री गैरिकं तुल्यं युष्मत् काशीशं सैन्धवम् ।
 लोभ्रं रसाञ्जनं वापि हरितालं मनःशिला ॥ २७ ॥
 हरेणुकैले च तथा समं सङ्घृत्य चूर्णयेत् ।
 तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तं सुपदंशेषु योजितम् ॥ २८ ॥
 पुटदग्धकृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
 उपदंशविसर्पाणां मेलनं निःकरं परम् ॥ २९ ॥
 दहेत्कटाहं त्रिफलां तां मसौं मधुसैन्धवम् ।
 उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति ब्रणम् ॥ ३० ॥
 तिरीटाञ्जनवज्राक्षतं कोविदारिभकेशरैः ।
 लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
 रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
 सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वानङ्गदोषपहम् ॥ ३२ ॥
 भार्गीसन्धवशिखरिजमूलं भद्रश्रियं च सम्पिष्टम् ।
 मनःशिलाञ्च मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ ३३ ॥
 शतधीतं प्रयत्नेन लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् ।

रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३४ ॥

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि ब्रजत्यस्त लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्त्यादुपदंशदोष सदाहपाकस्तुतिपाकयुक्तम् ॥ ३६ ॥

इति करञ्जाद्य घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।

सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्व सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति भूनिम्बाद्य घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।

उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३८ ॥

आगारधूमो रजनी सुराकिट्टञ्च तैस्त्रिभिः ।

यथोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ ३९ ॥

शोधन रोपणञ्चैव उपदंशहरं परम् ॥ ४० ॥

इत्यागारधूमाद्य तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत्सर्वोपदंशेषु अष्टं रोपणमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गोजीतैलम् ।

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।

नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४२ ॥

बला चातिबलाम्नास्थि मधुकञ्च प्रियङ्गवः ।

लाक्षा कालीयक लोध्रं चन्दनं त्रिवृताह्वया ॥ ४३ ॥

एतान्येकीकृतान्येव वस्तमूत्रेण पेषयेत् ।

अक्षमात्रयुतैर्द्रव्यै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥

सर्वव्रणहरं तैल मेतत्सिद्धं प्रयोजितम् ।

उपदंशहरं श्रुं श्रुं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

इति जम्बूय तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसन्तु शीर्यते मुष्कशेषतः ।

तिक्तकोशातकीलम्बा वीजनागरसाधितम् ॥ ४६ ॥

तैल हन्त्यचिराद् घोर व्रणदुष्टमनेकधा ।

इति कोशातकीतैलम् ।

सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीय कौपमेव च ।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदंशवत् ॥ ४७ ॥

अथ लिङ्गाश्रश्चिकित्सामाह ।

स्वर्जिकातुल्यशैलेयं सरलं सरसाञ्जनम् ।

मनःशिलाले च समे चूर्णो मासाङ्गरापहः ॥ ४८ ॥

इति वङ्गवेनसङ्कलित उपदंशनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ शूकदोषनिदानमाह ।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धि योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

गौरसर्षपसस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका ।

पिडकाश्लेष्मवाताभ्या ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥ २ ॥

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्टौलिका भवेत् ।

शूकैर्यत्पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ ३ ॥

कुम्भिका रक्तपित्तीत्या जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।

अलजीलक्षणेयुक्ता मलजीं प्रवितर्कयेत् ॥ ४ ॥

मृदितं पीडितं यत्तु सरब्धं वायुकोपतः ।

पाणिभ्या मृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥ ५ ॥

दीर्घा वह्नयश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
 सोऽवमस्यः कफासृग्मरां वेदनारोमहर्षकत् ॥ ६ ॥
 पिडकाभिस्त्रिता या तु पित्तशोणितसम्भवा ।
 पद्मकर्णिकसस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥
 स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ८ ॥
 मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ।
 व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ ९ ॥
 छिद्रैरण्मुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ।
 वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ॥ १० ॥
 वातपित्तकृतो ज्ञेयः स्वक्पाको ज्वरदाहकत् ॥ ११ ॥
 कृणौ स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपौडितम् ।
 यस्य वस्तिरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १२ ॥
 मांसदोषेण जानीया दर्बुदं मांससम्भवम् ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १३ ॥
 विद्रधि सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 कृष्णानि चित्राण्ययवा श्लुकानि सविप्राणि वा ।
 पाचितानि पचन्त्याश्च मेद्रे निरवशेषतः ॥ १५ ॥
 कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थास्तु तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १६ ॥
 तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८ ॥
 जलीकाभिर्हरेद्रक्तं मेद्रे वा व्यधयेच्छिराम् ।

भुग्ग, लुं पाययेच्चापि त्रिफलाकाथसयुतम् ।
 क्षीरेण लेपसेकाश्च शीतानेव च कारयेत् ॥ १८ ॥
 नर्षपीं लिखिता सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् ब्रणरोपणम् ॥ २० ॥
 कियेष्टमवमन्येऽपि रक्तं स्राव्य तथोभयोः ।
 अष्टीलायां सुते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ २१ ॥
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधितं ब्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलालोभ्रं लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ २२ ॥
 अलज्यां हृतरक्तायां मयमेव क्रियाक्रमः ॥ २३ ॥
 स्वेदयेद् ग्रन्थितं शङ्खनाडौस्वेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ २४ ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिडकां सक्वियं वडिशोडृताम् ।
 कल्कैश्चूर्णं कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करौमूढयोर्हृतः ॥ २६ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ २७ ॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिता शतपोनके ।
 घृथक्पण्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ २८ ॥
 रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजोऽर्बुदे ।
 कषायकल्कसर्पींषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।
 शोधने रोपणे चैव वीक्ष्यवीक्ष्यावचारयेत् ॥ २९ ॥
 क्षीरेण लेपसेकाश्च शीतेनैव च कारयेत् ।
 पूयते च यथा चाशु नैति पाकं यथा ध्वजम् ॥ ३० ॥
 अर्बुदे मांसपाके च विद्रधौ तिलकालके ।
 ग्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३१ ॥
 दावींसुरसयध्याह्नैः गृहधूमनिशायुतैः ।

तैलमभ्यञ्जने पाने मेद्रे रोग विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति दार्वीतैलम् ।

गुञ्जाभस्ममघीवाथ हरिताल मनःशिला ।

दार्वीहरिद्रामधुकं घृतक्षौद्रसमायुतम् ।

प्रलेपार्थं प्रयुञ्जीत विशुद्धव्रणरोपणम् ॥ ३३ ॥

रसाञ्जनं साहचर्यमेतदेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।

सपूतिपूयव्रणशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ ३४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित शूकदोषनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ कुष्ठनिदानमाह ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां कृदिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥

व्यायाममग्निसन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान् भजतामक्रमेण तु ॥ २ ॥

घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुत शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशनानाञ्च पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥

नवान्नदधिमत्स्यादि लवणाम्लनिषेविणाम् ।

माषमूलकपिष्टान्न तिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥

व्यवाय चाप्यजीर्णोन्ने निद्रा वा भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरुन्धर्षयता पापकर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति सकुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ६ ॥

अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ॥ ७ ॥

तिलतैलकुलत्याश्च वल्मीकलिङ्गमेव च ।

माहिष दधि हन्ताकं सप्तैते कुष्ठहेतवः ॥ ८ ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदोषोऽधिकस्ततः ॥ ८ ॥
 अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शं स्वेदास्वेदविवर्णता ।
 दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ १० ॥
 व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रूढानामपि रूक्षत्व निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ।
 रोमहर्षोऽसृजः कार्णाग्रं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥
 कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
 कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विप्रन्नं स्मृतम् ॥ १२ ॥
 रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिच्छरम् ।
 उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ १३ ॥
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
 कच्छमन्योऽन्यसयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥
 कर्कशं रक्तपर्यन्तं मन्तःश्यावं सवेदनम् ।
 यदृक्षजिह्वासङ्काशं सृक्षजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥
 सश्वेतरक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १६ ॥
 श्वेतं ताम्रञ्च तनुं यद्रजोघृष्टं विमुञ्चति ।
 प्रायश्चोरसि तत्स्थिभ्यः मलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥
 यत्काकणान्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥
 अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
 तदेव कुष्ठं चर्माख्यं बहुलं हस्तचर्मवत् ॥ १९ ॥
 श्यावङ्गिणं खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।
 वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥
 कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकञ्चितम् ।

सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नतम् ॥ २१ ॥

रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शाऽसह मुच्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मा वह्नयः पिडकाः स्राववत्यः

पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः ।

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता

ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्मिजोश्च ॥ २३ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।

रक्तं श्यावं सदाहार्तिः शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २४ ॥

सकण्डूपिडकाश्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥ २५ ॥

खरं श्यावारुणं रुचं वातकुष्ठं सवेदनम् ।

पित्तात् प्रकुपित दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥ २६ ॥

कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ।

द्विलिङ्गं दन्धजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २७ ॥

अथ धातुगतकुष्ठलक्षणान्याह ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौच्यञ्च जायते ।

त्वक्स्वाको रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

कण्डूर्विषूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे ॥ २९ ॥

दौर्गन्ध्यं सर्वदेहेऽस्मिन् पूयोऽतिक्रमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनं वापि कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ ३० ॥

कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

भेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३१ ॥

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ ३२ ॥

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तच्चापि कुष्ठितम् ॥ ३३ ॥

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदसि हन्धजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३४ ॥
कृमिदृढाहमन्दाग्नि संयुक्त यत्त्रिदोषजम् ।
प्रभिन्नं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्र हतस्वरम् ॥
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ३५ ॥
वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनोदुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्य विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥ ३६ ॥
चर्मैककुष्ठं किटिभ सिन्धालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुषी ॥ ३७ ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामाचर्मदल तथा ।
सर्वैः स्यात्काकण पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ॥
पुण्डरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३८ ॥

अथ त्रिचलक्षणमाह ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलास दारुण भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावं त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
वाताद्रूक्षारुण पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घन गुरु ॥ ४० ॥
सकण्डूर क्रमाद्रक्तमांसमेदसु चादिशेत् ।
वर्णनैवेदगुभयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१ ॥
अशुक्लरोमा बहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
अनग्निदग्धज साध्य श्वित्र वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४२ ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्जनीय विशेषेण किलास सिद्धिमिच्छता ॥ ४३ ॥
प्रसङ्गान्नात्रमस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाभ्यानुलेपनात् ॥ ४४ ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिथन्द एव ।

श्रीपसगिकरोगाश्च सक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ ४५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमन श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचन चाग्रम् ॥ ४६ ॥

घृत महानीलमुशन्ति वाते पित्ते महातिक्तकमेव तज्ज्ञाः ।

तैलन्तु शैरीषमुशन्ति कुष्ठे श्लेष्मात्मकेऽभ्यञ्जनपानयोगे ॥ ४७ ॥

प्रच्छन्नैर्वा जलीकाभिः शूलालावुशिराव्यधैः ।

स्निग्धस्य मोक्षयेत् कुष्ठे दुष्टरक्त पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

सुतरक्ते हृते द्रोषे स्नेहैः सशमितेऽनिले ।

रसायनानि प्राश्याश्च प्रशस्ताः कुष्ठिनामतः ॥ ४९ ॥

वचावासापटोलानि निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायो मधुना पीतः वान्तकृन्तदनावितः ॥ ५० ॥

इति पञ्चकषाय ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥ ५१ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुञ्जन्ते निर्गतासदोषाण्यम् ।

सशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५२ ॥

पथ्या करञ्जसिद्धार्थं निशाबलु ससैन्धवैः ।

विडङ्गसहितैः पिष्टैः लेपो मूत्रेण कुष्ठजित् ॥ ५३ ॥

एलाकुष्ठविडङ्गानि शताह्वा चित्रको वचा ।

दन्तीरसाञ्जनञ्चैभिर्लेपः कुष्ठविनाशनः ॥ ५४ ॥

मनःशिलैले मरिचानि तैल मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जवौजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ५५ ॥

धात्रीसुह्रीसर्जरसचक्रमर्दतुषोदकैः ।

कच्छुदद्रुहरो लेपः कण्डूत्वग्दोषनाशनः ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटककटौमूल हविषा ब्रह्मचारिणा ।

निपीतं शमयत्याशु दद्रुरोगमसंशयम् ॥ ५७ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तन्त्रेण पर्णान्यय काकमाच्याः ।

तैर्लिप्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५८ ॥

एडगजकुष्ठसैन्धव सौवीरमर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।

कृमिमिध्मदद्रुमण्डल कुष्ठाना नाशनो लेपः ॥ ५९ ॥

त्रिफला मुस्तक पिण्डी दावीशम्याकवत्सकाः ।

मिद्वार्थं कुष्ठनुचैभिः स्नानपानप्रलेपनम् ॥ ६० ॥

कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेययेत् ।

किटिभसिध्मदद्रूणि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ६१ ॥

वीजानि वा मूलकसर्षपाणा लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटवीजम् ।

श्रीवेष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठ पिष्ट्वा च मूत्रेण सुलेपन स्यात् ॥

दद्रूणि सिध्मान् किटिभानि पामा कपालकुष्ठ विषमञ्च हन्यात् ६२

आरग्वधस्य पत्राणि चारणालेन लेपयेत् ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ६३ ॥

प्रपुन्नाटस्य वीजानि धात्री सर्जरसस्रुही ।

सौवीरपिष्ट दद्रूणामेतदुद्वर्तनं परम् ॥ ६४ ॥

स्रुद्धा रसः सालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुमृगेन्द्रसिंहः ॥ ६५ ॥

चक्रमर्दकवीजञ्च मूलकाम्बुप्रपेषितम् ।

दद्रूघ्नं लेपनं कुर्याच्छिग्रमूलत्वचोऽथ वा ॥ ६६ ॥

चक्रमर्दकवीजानि जीरकञ्च समाशकम् ।

स्तोकं सुदर्शनमूल दद्रूकुष्ठविनाशनम् ॥ ६७ ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्चित्तक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि वद्धमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च विनाशयन्ति ॥ ६८ ॥

तणकपत्रमपि दारुणं दद्रुरोगञ्च प्रघर्षयोगेन ।

प्रशमयति तनुं श्वित्रं प्रागेन्द्रोभव यदि गृहीतम् ॥ ६९ ॥

समूलपत्रस्तम्बस्य तणकस्य तु घर्षणात् ।

भक्षणाद्वापि शाम्यन्ति दद्रुमिधविचर्चिकाः ॥ ७० ॥
 शिखिरिरसेन तु पिष्टं मूलकबीज प्रलेपतः सिध्ना ।
 क्षारेण वा कटल्या रजनौमिश्रेण नाशयति ॥ ७१ ॥
 कुष्ठ मूलकबीज प्रियङ्गव, सर्षपा, सदुरालभाः ।
 एतत् केशरषट्क निहन्ति चिरकालज सिध्ना ॥ ७२ ॥

इति केशरषट्कम् ।

गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् ।
 सिध्नाशमुपैत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥ ७३ ॥
 कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।
 गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्नानां परमौषधम् ॥ ७४ ॥
 बीज मूलकज निम्बपत्राणि सितसर्षपाः ।
 गृहधूमञ्च सम्प्रेष्य जलेनाङ्ग प्रलेपयेत् ॥ ७५ ॥
 उदित्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा ।
 त्र्यहादनेन सिध्नानि शाम्यन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७६ ॥
 लाक्षा श्रीवेष्टक कुष्ठं हरिद्रे गौरसर्षपाः ।
 व्योष मूलकबीजानि प्रपुन्नाटफलानि ॥ ७७ ॥
 एतान्यस्त्रप्रपिष्टानि कुष्ठेषूदत्तं परम् ।
 सिध्नाना किटिभानाञ्च दद्रूणाञ्च विशेषतः ॥ ७८ ॥
 मयूरकक्षारजले सप्तकृत्व परिस्तुते ।
 सिद्ध ज्योतिष्मतीतैल मभ्यङ्गात्सिध्नाशनम् ॥ ७९ ॥
 प्रपुन्नाटार्कदुग्धाग्नि दन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।
 गृहधूमनिशायुग्म सिद्धीफलयुतैः समैः ॥
 लेप समस्तकुष्ठघ्नः सुप्तिवैवर्ण्यनाशनः ॥ ८० ॥
 प्रलेपोदत्तं स्नान पानभोजनकर्मसु ।
 शैलित खादिर वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ८१ ॥
 दह्यमानाञ्चुरतं कुम्भे समूलखदिराद्रसम् ।

साज्यधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ८२ ॥

निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जी त्वचो दाप्या ।

सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ८४ ॥

गुडूचीत्रिफलाटार्वी क्वाथो मूत्रोष्णवारिभिः ।

त्वग्दोषत्रणशोथघ्नः पीतो मासञ्च गुग्गुलुः ॥ ८५ ॥

खदिरत्रिफलानिम्ब पटोलानृतवासकैः ।

अष्टकोऽयं जयेत् कुष्ठं कण्डूविस्फोटकानि च ॥ ८६ ॥

विसर्पपामाकिटिभ शीतपित्तमसूरिकाः ॥

इति खदिराष्टकम्

त्रिफलानिम्बपटोल मञ्जिष्ठारोहिणीवचारजनी ।

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तज कुष्ठम् ॥ ८७ ॥

इति नवकषाय

निम्बैरण्डदुरालमभकवचामूर्वाहरिद्राहय-

त्रायन्तीत्रिफला पटोलदहनद्रेकाकृता भार्गभिः ।

काकोदुम्बरिकाकरञ्जखदिरैः शाखोटमसच्छदैः

व्याघ्रौसिंहिशिरीष वेतसकणाभूनिम्बशक्राह्वयैः ॥ ८८ ॥

प्रापुन्नाटकवाकुची कुशजटामातङ्गकृष्णानलैः

पाठापर्पटकेन्द्रवारुणी वृषादन्ती त्रिवृच्चन्दनैः ।

मञ्जिष्ठाऽऽमययासवासकटुकाराजद्रुमथन्तिकैः

तुल्याशैः सुरभीजलेन पिबता सिद्धं कषायं नृणाम् ॥ ८९ ॥

कण्डूदुम्बरपुण्डरीकलसकाः कुष्ठामयाः पापजाः

नश्यन्ति द्रुतमेव दारुणतराः प्रोद्धूयमानानलाः ।

ज्वालादग्धप्रतप्तकाञ्चनसमान्यङ्गानि राजन्ति च

क्वाथोऽयं मुनिभिर्दयासुनिपुणैरुक्तो नृणां हेतवे ॥ ९० ॥

इति निम्बादि सहाकषायः ।

मञ्जिष्ठारिष्टवासात्रिफलदहनकं द्वे हरिद्रे गुडूची
 भूनिम्बो रक्तसारं सखदिरका वाकुची व्याधिघातः ।
 मूर्वादन्तीविशालाक्षमिरिपुजटिलात्रायमाणाः सपाठाः
 श्यामानन्ता पटोलाः समरिचमगधाः साधितोऽयं कषायः ॥ ८१ ॥
 पीतो हन्यात्समस्तान् सकलतनुगतान् रक्तजान् वै विकारान् ।
 कण्डू विस्फोटकादीनलसकिटिभकश्चित्रपामादिदोषान् ॥ ८२ ॥

इति मञ्जिष्ठादि महाकषायः ।

श्यामानृता खदिरसारशिरोषशिग्रु-
 शैलेय सर्जसुरसासुरसिन्धुवारैः ।
 श्योनाकरञ्जकरिकर्णं वचाविशाला
 भक्तातवेतसवरावृषसप्तपर्णैः ॥ ८३ ॥
 काकादनीफलककेरुककण्टकारी
 कण्डू करीकुटजकेशरकर्णिकारैः ।
 कर्कोटकार्ककरमर्दकदम्बनिम्ब-
 जम्बूनिशातिनिसकेशरशारिवाभिः ॥ ८४ ॥
 गोधोपलानलशिलाजतुकुन्दराजी
 राजीवकेशरशठीप्रपुनाटचूर्णम् ।
 अष्टावशेषितजलं सुरभीजलेन
 क्वाथं विधाय पिबतः व्यथितेन्द्रियस्य ॥ ८५ ॥
 सर्वाङ्गसादपरिपोटनतोदभेद-
 दाहव्रणस्फुटनसुप्ति विदीर्णभावैः ।
 वैपादिकार्बुदविवर्णविशीर्णकर्ण-
 ग्राणाङ्घ्रिपाणिघनघर्घरघोरनादैः ॥ ८६ ॥
 गम्भीरपाकक्वथित कृमिजातपूति-
 पूयास्रविस्रतनुगन्धिविसन्धिदग्धम् ।
 दुर्वारदारुणमुदुम्बरकुष्ठशोथम्

अल्पैर्दिनैः प्रशममेति महान्तमुग्रम् ॥ ८७ ॥

इति उदयमार्त्तखण्ड महाकषाय

घटोलखदिरारिष्ट त्रिफलाक्षणावेत्रकम् ।
 तित्ताशनः पिवन् काथं कुष्ठौ कुष्ठात् व्यपोहति ॥ ८८ ॥
 काकोदुम्ब्यारिकारिष्ट विडङ्गव्योषवासकम् ।
 कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्ठ कुटजत्वक् सिताम्बुना ॥ ८९ ॥
 विडङ्गं वाकुची कृष्णा पथ्या वाराह लाङ्गली ।
 त्रिफला सगुडा चैषा मोदकाः कुष्ठनाशकाः ॥ ९० ॥
 अवलाजाह्वीजकर्षं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 भोजनं क्षीरसर्पिभ्यां सर्वकुष्ठहर परम् ॥ ९१ ॥
 तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्र व्योषभस्नातशर्कराः ।
 वृथाः सप्त समा मेध्याः कुष्ठहाः कामचारिणः ॥ ९२ ॥
 निम्बस्य स्वरस वापि सेव्यमानो यथावलम् ।
 जीर्णं घृतान्न भुञ्जीत स्वल्पयूपोदकेन च ॥
 अपि क्षीणशरीरोऽपि दिव्यरूपो भवेन्नरः ॥ ९३ ॥
 इन्द्राशनस्य पत्रं मधुना सितया च सर्पिषा युक्तम् ।
 खाटेदशेषकुष्ठनाशकरमस्मात्परं नास्ति ॥ ९४ ॥
 अमृता वाभयाव्योष वङ्गरुष्करवाकुची ।
 केशराजाः क्रमाहृद्वाः कुष्ठघ्नास्तैलपिण्डिकाः ॥ ९५ ॥
 पञ्चाह्वयां समाक्षीका सन्नेहा वापि चूर्णिताम् ।
 तैलयुक्तां लिहेत् कुष्ठौ ह्यारोग्यमचिरात् लभेत् ॥ ९६ ॥

अथ कुष्ठलेपानाह ।

विषवरुणहरिद्रा चित्रकागारधूम-
 मदनमरिचमूर्वाक्षीरमर्कसुह्रीभ्याम् ।
 दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः
 कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥ ९७ ॥

चक्राह्वबीजं स्रक्क्षीरभाविता मूत्रसंयुतम् ।
 रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किटिभापहम् ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीपूतिकायस्थाकुष्ठगोपितचित्रकैः ।
 लेपं सम्यक् प्रशंसन्ति किटिभग्नं चिकित्सकाः ॥ १०९ ॥
 गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलाकाशीश तुल्यकैः ।
 लेपः किटिभवौसर्पं कुष्ठनाशाय पूजितः ॥ ११० ॥
 राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रयोजितम् ।
 विडालचर्मणा बद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ १११ ॥
 वचया श्वेतया नाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ।
 लेपादिन्द्रियवैर्वापि गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ११२ ॥
 सलिले चास्त्रपेशी तु किञ्चित्तिन्धुसमन्विता ।
 ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपश्चर्मदलापहा ॥ ११३ ॥
 शैलेयकम्पिल्लकयष्टिकाह्वा
 सौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि ।
 शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः
 कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकं प्रदिष्टः ॥ ११४ ॥
 स्रक्काण्डे सर्षपात् कल्कं कुकूलानलपाचितं ।
 लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ११५ ॥
 स्रक्काण्डे शुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
 अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्चिकाम् ॥ ११६ ॥
 मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाक्षसालनिर्यासम् ।
 गैरिकमेतत्पक्व पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ ११७ ॥
 पिष्ट्वा जातीफलं लेपाद्विनिहन्ति विपादिकाम् ।
 तद्वत्सर्जरसं क्षौद्रं तिलतैलसमन्वितः ॥ ११८ ॥
 नारिकेलोदके न्यस्ता स्तरण्डुलाः पूतितां गताः ।
 लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ११९ ॥

अक्षूरवौजकल्केन माणकचारवारिणा ।

कटुतैल विपक्वन्तु द्रुतं हन्याद्विपादिकाम् ॥ १२० ॥

इति क्षतूरक तैलम्

अवलाज कासमर्दे चक्रमर्दे निशायुतम् ।

मणिमन्येन तुल्याश मस्तु काञ्जिकपेषितम् ॥ १२१ ॥

कच्छू कण्डू जयत्युग्रा सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ १२२ ॥

कोमलं सिंहास्यदलं सनिश सुरभीजलेन सपिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं शमयति कच्छु विलेपनतः ॥ १२३ ॥

हरिद्राकल्कसयुक्त गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिवेन्नरः कामचारौ कच्छूपामाविनाशनम् ॥ १२४ ॥

शिवाहरिद्रागुडकर्दनानां तुल्यं विभागं मसृणं प्रपिथ ।

सम्प्राश्य तोय तदनु प्रपीय जयेद् ब्रणानां प्रभवं सनातनम् ॥ १२५ ॥

श्रीवासकं सर्ज्जरस लोघ्नं कम्पिह्नकं तथा ।

मनःशिला यवानी च बन्धपाषाणमेव च ॥ १२६ ॥

पलिकैश्चूर्णितैरेतैर्घृतप्रस्थं प्रयोजयेत् ।

सूर्याशुपक्वमभ्यङ्गा घोरा कच्छू व्यपोहति ॥ १२७ ॥

इति श्रीवासघृतम् ।

सिन्दूरगुग्गुलुरसाञ्जनसिकथतुल्यैः

कल्पीकृतैश्च कटुतैलमिदं विपक्वम् ।

कच्छूसवत्पिडकिकामथवा विशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सकृदुद्धरति प्रसह्य ॥ १२८ ॥

इति सिन्दूराय तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मासी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

प्रियङ्गु पद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठा खदिर वचा ॥ १२९ ॥

जात्यकं विहता निम्ब करञ्जं विषमेव च ।

कृष्णा चित्रकलोध्रश्च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ १३० ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ।
 अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तत् वर्णकृत् कुष्ठनाशनम् ॥ १३१ ॥
 पामा विचर्चिका कच्छू विषर्पं विषमेव च ।
 रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून् ।
 सिन्दूराद्यमिदं तैलमश्विभ्या निर्मितं पुरा ॥ १३२ ॥
 इति बृहत्सिन्दूराद्य तैलम् ।

निशासुधारग्वधकाकमाचौपतैः सदावीं प्रपुनाटवीजैः ।
 तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिषूद्धर्तनमेतदिष्टम् ॥ १३३ ॥
 गोशकृत् सिन्धुसंयुक्तं रजनौमाक्षिकेण तु ।
 घृष्टा प्रलेपने योज्यं पामाकच्छूविनाशनम् ॥ १३४ ॥
 सैन्धवं चक्रमर्दन्तु सर्षपं पिप्पलीं तथा ।
 पेषयेदारनालेन पामाकण्डूविनाशनम् ॥ १३५ ॥
 मांसीचन्दनशम्याक करञ्जारिष्टसर्षपम् ।
 यष्टीकुटजदार्यब्दं हन्ति कण्डूमयं गणं ॥ १३६ ॥
 जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
 कटुतैलं पचेदाभ्या सद्यः पामाहरं परम् ।
 हृद्वैद्योपदेशेन पाच्यं तैलं पलायकम् ॥ १३७ ॥
 अर्कपत्ररसैः पक्व रजनौकल्कसंयुतम् ।
 कटुतैलं हरेत्तूष्णं पामाकच्छूविचर्चिकाम् ॥ १३८ ॥
 इति अर्क तैलम् ।

त्रिफलारूष्करलोहैः सवल्लुजभृङ्गलाङ्गलीव्योषैः ।
 सगुडैर्वराहकन्दैः पलिकैरेकत्र समिश्रैः ॥ १३९ ॥
 गुटिका प्रकल्प्य खादे देकैकामक्षसमितां प्रातः ।
 कुष्ठदृक्किलासं जित्वा वर्षेण निर्वलीपलितः ॥ १४० ॥
 जीवति वर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः ।

इति त्रिफलाद्या गुटिका ।

शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहुताशमूला ।
सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा १४१
इति शशाङ्कलेखादिलेहः ।

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्चकम् ।
सप्तचैव विडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १४२ ॥
शत भस्मातकानाञ्च पलानि दश वाकुची ।
शिलाजतुपलाङ्घेन्तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ १४३ ॥
पलं पुष्करमूलस्य पलाङ्घेपलसैन्धवम् ।
सचित्रकं समरिच पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ १४४ ॥
त्वक् पत्रं कुङ्कुमं मुस्त कार्ष्णिकानुपकल्पयेत् ।
यावन्ध्येतानि चूर्णानि तावत् खण्डं प्रदापयेत् ॥ १४५ ॥
पलिकान् मोदकान् कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः ।
एकैकं भक्षयेत् प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ १४६ ॥
कुष्ठान्यष्टादशानीह ह्रीहगुल्मभगन्दरान् ।
अशीति वातजान् रोगाञ्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १४७ ॥
विशतिं श्लैष्मिकाश्चैव ससृष्टान् सान्निपातिकान् ।
शालाक्यगतरोगाञ्च शिरोऽक्षिभ्रूगतांस्तथा ॥ १४८ ॥
कण्ठतालुगताश्चैव जिह्वायामुपजिह्विकाम् ।
ऊर्ध्वजत्रूगते रोगे भुक्तस्योपरि दापयेत् ॥ १४९ ॥
शरीरे दापयेत् पूर्वं मौदरे मध्यभोजने ।
निर्दिष्टरोगाच्छमयेत् क्रियमाण रसायनम् ॥ १५० ॥

इति त्रिफलाद्यो मोदकः ।

निम्बगोपारूणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
पटोलावलाजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥ १५१ ॥
पाठा शुण्ठीशटी भार्गी वासाभूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्वा विडङ्गातिविषानलम् ॥ १५२ ॥

हस्तिकर्णामृताद्रेका पटोलं रजनौदयम् ।
 कृष्णारग्वधसप्ताहं शिरीषं चोच्चटाफलम् ॥ १५३ ॥
 मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमाल पुनर्नवा ।
 दन्तीबीजकसारञ्च भृङ्गराजं कुटन्नटम् ॥ १५४ ॥
 अक्षोटकञ्च शाखोट द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
 गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ १५५ ॥
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
 विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ १५६ ॥
 भस्मातकसहस्राणि छित्वा त्रीण्यर्मेणैऽभ्रसि ।
 पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥ १५७ ॥
 तच्च वस्त्रेण सशीध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य तु तुला दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ १५८ ॥
 भस्मातकसहस्रस्य मज्जान तत्र निक्षिपेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रक तथा ॥ १५९ ॥
 सैन्धवं चन्दन कुष्ठं दीप्यकञ्च पृथक् पलम् ।
 सौगन्ध्याथं क्षिपेत्तत्र चातुर्जात पलं पलम् ॥ १६० ॥
 महाभस्मातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ।
 प्राणिनान्तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव तु ॥ १६१ ॥
 श्वित्रमौदुम्बरं दद्रु मृक्षजिह्वञ्च काकणम् ।
 पुण्डरीकं सचर्मार्ण्यं विस्फोट रक्तमण्डलम् ॥ १६२ ॥
 कण्डूं कापालकुष्ठञ्च पामानञ्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोग व्रणान् कृमीन् ॥ १६३ ॥
 अर्शासि षट्प्रकाराणि कासश्वासौ भगन्दरम् ।
 सदाभ्यासेन पलितमामवात सुदुर्जयम् ॥ १६४ ॥
 नियन्त्रणस्तु कथितः सर्वर्तुषु च शस्यते ।
 कुरुते परमा कान्ति प्रदीप्त जठरानलम् ॥ १६५ ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नात्तोयं पयोऽथवा ।

भोजनञ्च तथा त्याज्यं मुष्णं चान्नं विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति महाभक्तातकम्

पितुमर्दफलं पुष्पं त्वक् पत्रं मूलमेव च ।

पञ्चैतानि सुसूक्ष्माणि समचूर्णानि कारयेत् ॥ १६७ ॥

अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ।

भावयित्वा तु सयोज्यं द्रव्याख्येतानि दापयेत् ॥ १६८ ॥

चित्तकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः ।

भक्तातकहरीतक्यौ शुण्ठग्रामलकगोक्षुराः ॥ १६९ ॥

चक्रमर्दकवाकूची पिप्पली मरिच निशा ।

लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ १७० ॥

भावयेद् भृङ्गराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् ।

निम्बाङ्गं सर्वमेतेषां मेकीकृत्य निधापयेत् ॥ १७१ ॥

विडालपदमाचन्तु सर्पिषा पयसापि वा ।

प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ १७२ ॥

परिहारो नचात्रास्ति पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति ।

मासमात्रप्रयोगेण कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ १७३ ॥

त्वग्दोषं नीलिकाव्यङ्गं तथैव तिलकालकान् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं सप्तैव महाक्षयान् ॥

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्दुर्घशतं सुखी ॥ १७४ ॥

इति पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुका निम्बकलिङ्गवचापटोलमागधिकाः ।

रजनीद्वयपद्ममूर्वा विशालाभूनिम्बानि पलांशानि ॥ १७५ ॥

दद्याच्छिवतं त्रिगुणं चूर्णमिदं कुष्ठसुप्तिहरम् ॥

इति त्रिफलाय चूर्णम् ।

पथ्या सेन्द्रयवांसकिंशुकफलां सार्कां तथाऽऽवर्त्तिनीम्

व्याधिघ्नेन च योजिता हुतभुजा सारुष्करा वाकुचीम् ।
 तद्वच्च कृमिशत्रुणा व्युपगतामेकैकहृद्वामिमाम्
 गोमूत्रेण विमृश्य ता च सकला कृत्वा वटीं भक्षयेत् १७६
 निहन्ति हतनाशिका करजकर्णपादाङ्गुलीः
 क्षरद्रुधिरपूतिपूय परिजन्तु जग्धव्रणान् ।
 प्रभिन्नचिरलक्षितस्वरकमाशु कुष्ठ महत्
 निहन्ति कुरुते वपुस्स्वरुणभास्करार्चिः समम् ॥ १७७ ॥

इति पथ्याद्यी वटक ।

निम्ब पटोलं दार्वीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिफलाम् ।
 कुर्याद्वर्षपलाशान् पर्पटकं त्रायमाणा च ॥ १७८ ॥
 सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।
 चन्दनकिराततिक्तक मागधिकास्त्रायमाणा वा ॥ १७९ ॥
 मुस्तं वत्सकवीजं कल्कीकृत्यार्द्धकार्षिकान् भागान् ।
 नव सर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृत पेयम् ॥ १८० ॥
 कुष्ठं ज्वरमेहार्शं ग्रहणीपाण्डूभयश्वयथून् हन्ति ।
 पामाविसर्पिपिडका कण्डूगण्डव्रणान् सद्यः ॥ १८१ ॥
 इति तिक्तषटक घृतम् ।

निम्बं पटोलं व्याघ्री च गुडूची वासकं तथा ।
 कुर्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ १८२ ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्य यावत्पादावशिषितम् ।
 घृतप्रस्थ पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १८३ ॥
 पञ्चतिक्तमिति ख्यात सर्वकुष्ठविनाशनम् ।
 अशीतिं वातजान् रोगां श्वत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १८४ ॥
 विशतिं श्लेष्मिकांश्चापि पानादेवापकर्षति ।
 दुष्टव्रणकृमौनर्शः पञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥ १८५ ॥
 इति पञ्चतिक्तक घृतम् ।

निस्वामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
पक्वं घृत कथितकल्कयुतं यथावत् ।
ख्यात यथोक्तममृत भुवि पञ्चतिक्त
हन्याद्विमर्षविषमज्वरपाण्डुकुष्ठान् ॥ १८६ ॥

इति द्वितीय पञ्चतिक्तक घृतम्

पटोलवत्सकातिक्त नक्तमालसहामृताः ।
नि काथ्य सलिलद्रोणे पलैर्विंशतिभागिकैः ॥ १८७ ॥
पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
कल्कैरक्षसमैर्दारुत्रिफलावृषणाग्निभिः ॥ १८८ ॥
पृथ्वी प्रतिविषा पाठा चव्येन्द्रयवदौघ्यकैः ।
मूर्वाक्षारद्वयाजाजी वचाकृमिहरैर्युतैः ॥ १८९ ॥
कटुकासप्तपर्णाभ्यां पुरस्याष्टपलेन च ।
कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च वीसर्पपृतिकुष्ठताम् ॥ १९० ॥
पानाव्यशमयेदेतद् गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।
सिद्धमेतेन विधिना सर्पिः प्रस्थ सगुग्गुलुम् ॥ १९१ ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु तच्चोक्तानामुयाङ्गणान् ।

इति गुग्गुलुपञ्चतिक्तक घृतम् ।

निस्वामृतापटोलानां कण्टकार्या वृषस्य च ।
पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १९२ ॥
वृषणं स्वर्जिकाक्षारं शतपुष्पा च कार्षिका ।
गभे समावाप्य पचेद्गुग्गुलोः पञ्चविंशतिः ॥ १९३ ॥
पलञ्च खादयेदेतद्गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकम् ।
विधिना हन्ति न चिरात्त्वग्दोषानतिविस्तरान् ॥ १९४ ॥
विवर्णस्वापसङ्कोच क्लेदवतीः शिरास्तथा ।
गण्डमालावुद्व्यङ्गनाडीकुष्ठभगन्दरान् ॥ १९५ ॥
विषमज्वरहृद्दोग गरदोषविषकमीन् ।

प्रमेहासृग्दरोन्माद शोथगुल्मोदराणि च ॥

कामलापाण्डुरोगाश्च क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥ १८६ ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतित्तकम् ।

सप्तच्छदं प्रतिविषा शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ।

मुस्तमुशीरं त्रिफला पटोलपिचुमर्दपर्पटकान् ॥ १८७ ॥

धन्वयवास चन्दन मुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

षड्ग्रन्था सविशाला शतावरीं शारिवे चोमे ॥ १८८ ॥

वत्सकवीज वासा मूर्वामृतां किराततिक्तञ्च ।

कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यध्याह्नं त्रायमाणञ्च ॥ १८९ ॥

कल्कस्य चतुर्भाग जलमष्टगुणं रसेऽमृतफलानाम् ।

द्विगुण घृत प्रदेय तत्सर्पिः पाययेत्क्षिद्रम् ॥ २०० ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रवलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

विसर्पमन्त्रपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च ॥ २०१ ॥

विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरान् पाण्डून् ।

हृद्रोगगुल्मपिडकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ २०२ ॥

हन्यादेतत्सद्यः पीतं काले यथाबल सर्पिः ।

योगशतैरप्यजितान्महाविकारान् जयेन्महातिक्तम् ॥ २०३ ॥

इति महातिक्तक घृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोल करञ्जनिम्बासनकुष्ठवेतम् ।

तक्ताथकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रक कुष्ठहर प्रदिष्टम् ॥ २०४ ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादं कम्पार्दितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः ।

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदव्याधिको वर्षशतं च कुष्ठौ ॥ २०५ ॥

इति वज्रक घृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोलनिदिग्धकानिम्बकरञ्जतोये ।

वासादिकल्केन तु सिद्धमेतद् घृत महावज्रकमादिशन्ति ॥ २०६ ॥

तन्मासमात्रञ्च निषेव्यमाणो हिताशनो नातिचिरेण कुष्ठौ ।

विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेत्स सम्पूर्णतनुः शरीरी ॥ २०७ ॥

उदीर्णवेगानपि च प्रमेहाश्चिरप्रवृत्तान्विषमज्वरांश्च ।

तदेव सर्पिः सुजनैः प्रयुक्तं विजित्य कुष्ठं बलमादधाति ॥ २०८ ॥

इति महावज्रक घृतम् ।

खटिरारग्वधव्योष त्रिवृद्धन्ती सचित्रकम् ।

पटोलत्रिफलारिष्ट हरिद्रावाकुचीफलम् ॥ २०९ ॥

कटुकातिविषा पाठा त्रायन्ती धन्वयासकम् ।

कुष्ठं करञ्जबीजानि शारिवे द्वे सवत्सके ॥ २१० ॥

भस्मातकविडङ्गानि गुग्गुलोः कल्कसयुतम् ।

पञ्चतिक्तकषायेण सर्पिः सिद्धं पिवेन्नरः ॥ २११ ॥

विषविसर्पविस्फोट कण्डूकुष्ठव्रणानि च ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि गलगण्डविचर्चिकाः ॥ २१२ ॥

पानतः शमयत्याशु वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति खदिराद्य घृतम् ।

खदिरस्य तु तुलाः पञ्च शिंशिपासनयोस्तुले ।

तुलार्द्धं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ २१३ ॥

पर्यटं कुटजं चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।

हरिद्रे कृतमालञ्च गुडूचीत्रिफलान्वितम् ॥ २१४ ॥

सप्तपर्णे च सङ्कुट्य चतुर्द्रोणेन वारिणा ।

पक्त्वा कषायं सगृह्य चतुर्भागावशेषितम् ॥ २१५ ॥

तेन काथेन कुशलो घृतस्यार्द्धाढकं पचेत् ।

कल्कैः कृतैर्महातिकैर्द्रव्यैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २१६ ॥

महाखदिरमेतद्धि कुष्ठिनामुत्तमं घृतम् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं पानादेव व्यपोहति ॥ २१७ ॥

इति महाखदिर घृतम् ।

मेषशृङ्गीश्वदप्रा शार्ङ्गष्टागुडूचीसिद्धं कृतम् ।

तैलमिदं कुष्ठिनां पानाभ्यङ्गयोर्विदधीत ॥ २१८ ॥

इति शेषशृङ्गाद्य तैलम् ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कं मालतीकरवीरजम् ।

मूलं स्रुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥ २१९ ॥

करञ्जवीजं त्रिफलां त्रिकटुरजनौदयम् ।

सिद्धार्थकं विडङ्गानि प्रपुन्नाटञ्च संहरेत् ॥ २२० ॥

मूलपिष्टैः पचेत्तैलं मेभिः कुष्ठविनाशनम् ।

अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २२१ ॥

इति वज्रक तैलम् ।

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्गी

कम्पितवेत्तफलिनी सुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्डीपुष्करसुराह्वयस्वर्णदुग्धी

श्रीवेष्टगुग्गुलुशिलाहरितालमिश्रैः ॥ २२२ ॥

तुल्यैस्त्वर्गर्कदुग्धैः सिद्धं तैलं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं श्वितार्शो ग्रन्थिमालान्नम् ॥ २२३ ॥

इति महावज्रक तैलम् ।

चतुर्गुणे तृणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ।

मञ्जिष्ठा रुद्धिशा चक्रमर्दारग्वधपक्षवैः ॥ २२४ ॥

एतत्सिद्धाग्निना साध्यं वर्णदं कान्तिदायकम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु शस्यते गात्रमन्त्रणात् ॥

दद्रुं विचचिका पामा हन्ति सिद्धं विशेषतः ॥ २२५ ॥

इति तृणतैलम् ।

दार्वीविडङ्गं हयमारमूलं श्यामा च मूलं कृतमालकस्य ।

कुसुम्भहेमोत्पलकासमर्दशिरीषयष्टौद्वयगन्धसिद्धाः ॥ २२६ ॥

निम्बं वचाचन्दनपद्मकं च कुष्ठं निशासैन्धवचक्रमर्दाः ।

मञ्जिष्ठमांसी सुरदारुलाक्षासिद्धार्थकं वाकुचिवीजमूर्वे ॥ २२७ ॥

जायत्रिसारं सुरसापटोलं यवानिकावीजकरञ्जवीजम् ।
 द्रव्यैः समस्तैर्विधिना विपक्ष कर्षप्रमाणैः परिकीर्तितैश्च ॥ २२८
 प्रस्थं च तैल सितसर्षपाणा दत्त्वा रसं षड्गुणकं द्रव्यस्य ।
 शनैः पचेत्ताम्रमये कटाहे उद्धृत्य तैल परिपाच्यमानम् ॥ २२९
 पीत्वाथवा नस्यविधौ प्रयोज्यं सिद्धं महादद्रुकिलासकुष्ठम् ।
 विचर्चिकाव्यङ्गविसर्षपामा निहन्ति नूनं कथितं समस्तम् २३०
 विभक्तिं रूप कमनीयमन्यै वर्णं तथा कान्तिकर मनुष्यम् ।

इति बृहत्तृणतैलम् ।

मरिचालशिलाह्वार्कं पयोऽश्वारिजटा चिह्नत् ।

शक्तद्रसविशालारुड्निशायुग्दारुचन्दनैः ॥ २३१ ॥

कटुतैल पचेत्प्रस्थ इत्रक्षैर्विषपलान्वितैः ।

सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्द्रु कुष्ठविनाशनम् ।

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतद्विशस्यते ॥ २३२ ॥

इति मरिचाद्य तैलम् ।

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शक्तद्रसः ।

देवदारु हरिद्रे द्वे मासी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ २३३ ॥

विशाला करवौरञ्च हरिताल मनःशिला ।

चित्रको लाङ्गली लाक्षा विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २३४ ॥

शिरौष कुटजो निम्बं सप्तपर्णसुहामृताः ।

शम्याको नक्तमालोऽब्दः खदिरो वाकुची वचा ॥ २३५ ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।

आढक कट तैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ २३६ ॥

मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

हन्यात्तैलवर ह्येतद्वलेपात् कौष्ठिकान् व्रणान् ॥ २३७ ॥

पामाविचर्चिकाकण्डू दद्रुविस्फोटकानि च ।

बलयः पलितं छाया नीलीव्यङ्गं तथैव च ॥ २३८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
 प्रथमे वयसि स्त्रीणा यासा नस्य प्रदीयते ।
 जरामप्यजरां प्राप्य यातः स्तनौ न नम्रताम् ॥ २३९ ॥
 इति वृद्धन्मरिचाद्य तैलम् ।

मरिचं पिप्पलीकुष्ठ मर्कट्तीरं शकटद्रसं ।
 देवदारु हरिद्रे द्वे मांसीलोहितचन्दनम् ॥ २४० ॥
 विशाला करवीरञ्च हरिताल मनःशिला ।
 एतैरर्द्धपलैर्भागैः गृहीतैः श्लक्ष्णपिष्टितैः ॥ २४१ ॥
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।
 मृङ्गाण्डे लोहभाण्डे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २४२ ॥
 तत्तैलं मधुपर्णीभ्यां निषस्समवतारयेत् ।
 एतेनैवोपशाम्यन्ति कोमला त्वक् प्रजायते ॥ २४३ ॥
 प्रस्थितानि च श्वित्राणि तैलेनानेन स्रक्षयेत् ।
 अपि त्रिवार्षिकं श्वित्रं शमं नयति तत्क्षणात् ॥ २४४ ॥
 वलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा व्याधिपीडितः ।
 त्रिभिर्वस्तिभिरत्यर्थं भवेन्मारुतविक्रमः ॥ २४५ ॥
 यासाञ्च दीयते नस्यं स्त्रीणा प्रथमयौवने ।
 जरासमयमासाद्य स्तना नो यान्ति विक्रमम् ॥ २४६ ॥
 पुरुषस्यापि यस्येद दीयते नस्यकर्मणि ।
 योजनानि व्रजत्यष्टौ श्रमं नाप्नोत्यसौ पथि ॥ २४७ ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्विनाशनम् ।

इति मरिचाद्य तैलम् ।

गुडूची दारु कुष्ठञ्च शृङ्गवेर पुनर्नवा ।
 रास्ना बला मातुलुङ्गं त्रिपलांशं पृथक् पृथक् ॥ २४८ ॥
 जलद्रोणे समावाप्य पादशेषं समुद्धरेत् ।
 विपाच्य तद्रसं गृह्य कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ २४९ ॥

भरिच त्रिफला दन्ती चार्कक्षीरं शक्तद्रसः ।
 टारुकुष्ठं हरिद्रे द्वे लोमसी रक्तचन्दनम् ॥ २५० ॥
 एतेषा पलिकान् भागान् विषस्यार्द्धपलं भवेत् ।
 गोमूत्रे पेपितं सर्वं सुसूक्ष्मन्तु समाचरेत् ॥ २५१ ॥
 कटतैलपल त्रिंशच्छनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 एतन्नस्य प्रदातव्य सर्वरोगापह शुभम् ॥ २५२ ॥
 दन्तरोगेषु सर्वेषु शिरोरोगे गलगण्डे ।
 पूतिनासे पूतिमुखे तथैवार्द्धावभेदके ॥
 गलगण्डे मुखव्यङ्गे तथैव कर्कशत्वचि ॥ २५३ ॥
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां नस्यं देयं यथाविधि ।
 न पतन्ति स्तनास्तासा सौकुमार्यञ्च जायते ॥ २५४ ॥
 पुरुषस्याथवा नस्य दीयते यस्य कस्यचित् ।
 स याति योजनान्यष्टौ न श्रम मन्यते क्वचित् ॥ २५५ ॥
 दद्रुकिटिभकुष्ठानि मण्डलानि विचर्चिकाः ।
 म्रक्षणादेव शाम्यन्ति ये च शाखाश्रया मदाः ॥ २५६ ॥
 वातभग्नस्तुरङ्गो वा वृषो वा वायुपीडितः ।
 वातामयाभिभूतो यः पुरुषो मन्दगोऽपि वा ॥
 बलवेगो भवेत्तेषा वस्तिभिश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥
 शौर्णकर्णाङ्गुलीघ्राणः पिबेदग्निबलेन च ।
 न विकारं तथा तस्य भवेद्देहः पुनर्नवः ॥ २५८ ॥

इति महामरिचाय तैलम् ।

नक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च
 करवीरं वचा कुष्ठ मास्फोतं रक्तचन्दनम् ॥ २५९ ॥
 मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठा सिन्दुवारकम् ।
 एषामर्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ २६० ॥
 क्षतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २६१ ॥

श्वित्रविस्फोटकिटिभ कीटलूताविचर्चिकाः ।

कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः ॥ २६२ ॥

विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥

इति विषतैलम् ।

सोमराजिहरिद्रे हे सर्षपारग्वधं गदम् ।

करञ्जैडगजाबीजगर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ २६३ ॥

तैलं सर्षपसम्भूतं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।

अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ २६४ ॥

नीलिकापिडकाव्यङ्गं गम्भीर वातशोणितम् ।

कण्डूकच्छूप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ २६५ ॥

इति सोमराजीतैलम् ।

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।

चर्मदलसिद्धपामाविस्फोट किटिभजितैलम् ॥ २६६ ॥

इति श्वेतकरवीराद्य तैलम् ।

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्ककुष्ठद्रुमत्वक्लवणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्मण्डलदद्रुकुष्ठदुष्टव्रणादिकिटिभापहारि ॥ २६७ ॥

इति गण्डीराद्य तैलम् ।

सुहीक्षीरं विडङ्गानि चाकंक्षीरं च लाङ्गली ।

बलापलाशवीजानि कोशातक्योऽथ पिप्पली ॥ २६८ ॥

सिद्ध तैलन्तु गोमूत्रे कुष्ठाना नाशन परम् ।

पामापहरणं प्रोक्तं पूयघ्नं व्रणरोपणम् ॥ २६९ ॥

इति सुहाद्य तैलम् ।

खदिरकषायद्रोण कुम्भे घृतभाविते समावाप्य ।

प्रक्षेप्याः पृथक् पलिकाः सर्वास्तु चूर्णितास्तस्मिन् ॥ २७० ॥

त्रिफलात्रिकटुकरजनी मुस्तारुष्करविडङ्गवाकुचिकाः ।

सुवर्णत्वक् छिन्नरुहा धातकी मधुशतपलं मासम् ॥ २७१ ॥

विदधीत धान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महःकुष्ठं हन्त्यनल्पञ्च पक्षेणार्शः ॥ २७२ ॥

श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोफांश्च ।

स भवति कनकवर्णः पौत्वारिष्टं कनकविन्दुञ्च ॥ २७३ ॥

इति कनकविन्दुनामारिष्ट ।

पक्षात्यक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया न्मासान्मासाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।

ब्रह्माक्षहान्नस्यनिष्ठीवनञ्च मासेष्वसृज्जोक्षयेत् षट्सु षट्सु २७४

शालिषष्टिकगोधूम यवमुद्गादयो हिताः ।

पुराणाः कुष्ठिना तित्ता शाकं जाङ्गलसयुतम् ॥ २७५ ॥

नौचरोमनखो यस्तु नित्यमौषधतत्परः ।

योषिन्मांससुरावर्जी कुष्ठौ कुष्ठादपोहति ॥ २७६ ॥

इति कुष्ठनिदानचिकित्सा ।

अथ श्वित्रचिकित्सा माह ।

श्वित्रिणो हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वाऽसकृत् ।

खदिराम्बुयवान्नाना तप्तस्य मलयूरसः ।

सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ २७७ ॥

अशुद्धे तत्र ये स्फोटा जायन्ते तांश्च कण्टकैः ।

भित्वा लेपैः प्रदेहैस्तान् क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ २७८ ॥

खदिरामलककषायं वाकुचीवौजान्वितं पिवेन्नित्यम् ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छौघम् ॥ २७९ ॥

कुडवमवलाजवीज हरितालचतुर्थभागसंमिश्रम् ।

मनःशिलातोलकाईं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥

गोमूत्रेण च पिष्टं सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ २८० ॥

दग्ध्वा च गोः शकृत् क्षारं तन्मूत्रेणैव गालितम् ।

प्रक्षिप्तं बहिर्पित्ताक्तं सद्यः सावर्ण्यमाप्नुयात् ॥ २८१ ॥

श्वेतकुष्ठं व्रजत्यस्तं पक्षाईनाधिकेन वा ।

गिरिकर्णास्तु कृष्णायाः मूलेन परिलेपितम् ॥ २८२ ॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्मवातालकोद्भवम् ।

गजदर्पेण मालत्वाः क्षारो वा श्वित्रनाशनः ॥ २८३ ॥

सुगर्कजातीपूतीकसुवर्णहरिपल्लवाः ।

मूत्रपिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रदद्रुव्रणक्षिदः ॥ २८४ ॥

शुनोऽस्थिकदलीभस्म काकस्य विट्प्रलेपतः ।

श्वित्रमुग्र निहन्येतत् चत्वारिशद्भिः किल ॥ २८५ ॥

समनःशिलाविडङ्गं कासीसरोचना कनकपुष्पी च ।

श्वित्राणां प्रशमनार्थं ससैन्धव लेपनं दद्यात् ॥ २८६ ॥

अयोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सवल्गुजान्यामलकानि दग्धम् ।

पिष्टानि भृङ्गस्य सक्तद्रसेन हन्यात्किलासं परिघृष्य लेपात् ॥ २८७ ॥

दासौकुरण्टस्य सितस्य पुष्पमादित्यवल्गुञ्जनवङ्गिनीली ।

पुष्पाणि तेषां स्वरस प्रपीड्य तल्लोहचूर्णाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ २८८ ॥

विघृष्य पूर्वं सकलान् व्रणास्तु

ततः प्रयोगेण पुनः प्रलिम्पेत् ।

सितानि रोमाणि निहन्ति शीघ्रं

कृष्णानि कुर्यादपि योगकोऽयम् ॥ २८९ ॥

कपोतवङ्गालशुनस्य शीघ्रं ससैन्धवं चित्रकमूलमिश्रम् ।

ततश्च तेषां स्वरसेन मिश्रं व्रणप्रलेपाञ्जननं हि रोम्णाम् ॥ २९० ॥

कटुकालावुसव्योषं हिंस्रार्कहयमारकाः ।

कुष्ठं वल्गुजभङ्गात् सुहीमूलानि सर्षपाः ॥ २९१ ॥

विल्वकारिष्टपीलूना पत्राण्यारग्वधस्य च ।

त्रिफलामुस्तजीमूत विशालामूत्रपेषितः ॥ २९२ ॥

गोगजाश्वजमूत्राणां माढकं त्वाढकं पचेत् ।

सुहृत्कारिचक्रकुडवं तैल युक्त्या प्रदापयेत् ॥ २९३ ॥

पचेद्दार्वाप्रलेपन्तु घृष्टा कुष्ठानि लेपयेत् ।

श्वित्राणि द्विप्रलिप्तानि यान्ति नाशमश्नेतः ॥ २८४ ॥

इति कटुकादि प्रलेपः ।

खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।

जलाढकद्वये साध्य यावत्पादावशेषितम् ॥ २८५ ॥

क्वाथ्यमानञ्च मृद्वग्नी घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।

चतुष्पल सोमराज्याः खदिरस्य पलं भिषक् ॥ २८६ ॥

पटोलमूलं त्रिफला त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कार्थं योजयेदेतान् कार्षिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ॥ २८७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिरिदं नश्येत् श्वित्रमभ्य इवानलम् ॥ २८८ ॥

अष्टादशाना कुष्ठाना परमं भेषज मतम् ।

आमवातापतन्त्राणां पाण्डुप्रदरशोषिणाम् ॥ २८९ ॥

किलासघ्नं च कण्डूघ्नं दीपनं पाचनं तथा ।

सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥ ३०० ॥

इति सोमराजीघृतम् ।

त्रिफलाढकं तथा प्रस्थावऽयसो रजसो मती ।

वायसीकाकमाचौभ्या इहे तुले शङ्खिनी तुला ॥ ३०१ ॥

द्विद्रोणेऽपि पचेदेतत् पादभागावशेषितम् ।

घृतप्रस्थं तु विपचेद् गर्भं चैतत्समाचरेत् ॥ ३०२ ॥

वरुण वत्सकफल चूषणं देवदारु च ।

निदिग्धिकां भृङ्गराजं पारावतपदीमपि ॥ ३०३ ॥

नीलक नाम विख्यातं घृतं कुष्ठविनाशनम् ।

श्वित्राणि रञ्जयेच्चैतत् पानाभ्यञ्जनयोजितम् ॥ ३०४ ॥

पामाविचर्चिकासिद्धं किटभानि च नाशयेत् ॥

इति नीलीघृतम् ।

आरग्ववं वायसी च सुरसा मदयन्तिका ।

एकैकस्य तुला देया त्रैफलं चाढकद्वयम् ॥ ३०५ ॥

दन्ती दारु हरिद्रा च कुडवं वरुणत्वचम् ।

चित्रक चार्कमूलञ्च काकमाची निदिग्धिका ॥ ३०६ ॥

एषा दशफलान् भागाश्चतुर्दशेऽन्धसः पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु पूत पुनरधिश्रयेत् ॥ ३०७ ॥

दधिसर्पिश्च दुग्धं च गोमूत्रं च शक्नुद्रसम् ।

आढकाढकमेतेषां गर्भे चैन समावपेत् ॥ ३०८ ॥

अवल्लुजं सकटुकं नक्तमालफलानि च ।

त्रिफला चित्रको दन्ती सुस्तं कटुकरोहिणी ॥ ३०९ ॥

पिचुमर्दस्य शिग्रोश्च सेङ्गुदस्य फलानि च ।

किराततिक्तकं श्यामा नीलिनी नीलमुत्पलम् ॥ ३१० ॥

एतैः सिद्धं घृतं स्राव्य पाययेत् श्वित्ररोगिणाम् ।

महानीलमिति ख्यात मेतत् श्वित्रहरं परम् ॥ ३११ ॥

भगन्दरं तथार्शांसि क्लमौनपि विनाशयेत् ।

अष्टादशानां कुष्ठानां सर्पिरेतच्चिकित्सितम् ॥ ३१२ ॥

अथर्वविहिते दीप्ते ब्रह्मदण्ड इवाग्निः ।

विशेषतश्च श्वित्राणि रञ्जयेच्च भिनत्ति च ।

प्रयोगतः सेव्यमानं पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ३१३ ॥

इति महानीलीघृतम् ।

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ ३१४ ॥

इति ज्योतिष्मतीतैलम् ।

कुष्ठाधिकारनिर्दिष्ट विषतैलमिहोच्यते ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः कुष्ठश्वित्रनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ उदरदशीतपित्तकोठनिदानमाह ।

शीतमारुतसस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।
पित्तेन सह सम्भूय वह्निरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥
पिपासारुचिहृत्लास देहसादाङ्गगौरवम् ।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥
वरटीदष्टसंस्थान' शोफः सञ्जायते वह्निः ।
सकण्डूतोदबहुल कृदिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥
उदरदमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥
सोत्सङ्गैश्च सरोगैश्च कण्डू मङ्गिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः कफजो व्याधिरुदरदः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
असम्यग्बमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्नविग्रहै' ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ।
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
त्रिफलाक्षौद्रसयुक्तं पिवेद्वा नव कार्षिकम् ।
विसर्पितममृतादि भिषगत्रापि योजयेत् ॥ ८ ॥
सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
यवानीं पाययेच्चापि सव्योषक्षारसयुताम् ॥ ९ ॥
रास्नादेवाह्वत्रिफला साश्वगन्धां शवावरौम् ।
यवानीं हिङ्गुसयुक्ता मुदरदविनिवृत्तये ॥ १० ॥
प्रियालं तिल्वक खदिरः खदिरासनः ।
सप्तपर्णरिमेदा च गणोऽय स्यादुदरदहा ॥ ११ ॥

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुङ्करः ।

तस्य नश्यति सप्ताहा दुर्दः सर्वदेहजः ॥ १२ ॥

सिद्धार्थरजनौकल्कैः प्रपुन्नाटतिलैः सदा ।

कटुतैलेन संमिश्र मेतदुद्धर्त्तन परम् ॥ १३ ॥

इति सिद्धार्थकाद्युद्धर्त्तनम् ।

आर्द्रकस्वरसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।

शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमान्यविनाशनः ॥ १४ ॥

क्षीरस्विन्नानि काश्मर्याः फलान्यग्नन् हिताशनः ।

क्षमिदद्रहराण्येव शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

घृतं पीत्वा महातिक्त शोणितं सोक्षयेत् तथा ।

मिग्धस्विन्नस्य सशुद्धि मादौ कोठे समाचरेत् ॥ १६ ॥

सर्वतः शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

कुष्ठोक्ताच्च क्रियां कुर्या दम्बपित्तघ्नमेव च ॥

उदरदोक्ता क्रियां वापि कोठरोगे समामतः ॥ १७ ॥

निम्बस्य पत्राणि सटा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपयुञ्ज्यात् ।

विस्फोटकण्डूक्षमिश्रीतपित्तमुदरदोकोठौ च कफञ्च हन्यात् ॥ १८ ॥

कुष्ठं हरिद्रासुरसापटोलं निम्बाश्वगन्धासुरदारुशिग्रु ।

ससर्षप तुम्बुरुधान्यचव्यमिमानी चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ १९ ॥

तत्तत्क्रपिष्टं प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयुतं यतेत ।

ततोऽस्य कण्डूपिडका मशोषकुष्ठानि शोथाश्च शमं व्रजन्ति २०

तैलस्योद्धर्त्तने योगे योज्योराज्यादिको गणः ॥ २१ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलित उदरदशीतपित्तकोठनिदानचिकित्सा-

धिकार समाप्त ।

अथ अम्लपित्तनिदानमाह ।

विरुद्धदुष्टास्त्वविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदस्त्वपित्तं प्रदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अविपाककृमो क्लेश तित्तास्त्वोद्गारगौरवैः ।

हृत्कण्ठदाहार्चिभिश्चास्त्वपित्तं वदेद्बुधः ॥ २ ॥

दृग्दाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्तासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकर कदाचित् ॥ ३ ॥

वान्त हरित्पीतकनीलकृष्ण मारुतारक्ताभमतीव चास्त्वम् ।

मासोदकाभ त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥ ४ ॥

भुक्ते विदग्धेऽप्यथवाप्य भुक्ते करोति तित्तास्त्ववमि कदाचित् ।

उद्गारमेवविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाह शिरसो रुजश्च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौष्ण्य महतीमर्चिं ज्वरश्च कफपित्तम् ।

जनयति कण्डू मण्डलपिडकाशतनिचितगान्त्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयमस्त्वपित्ताख्यो यत्नात् ससाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्य कृच्छ्रमाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

सानिल सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषज्जोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छा चिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रम हर्षणमोहाश्च वातयुते ॥ ९ ॥

कफनिष्ठौवनगौरवजडतार्चिशैतसादवमिलेपाः ।

दहनबलसादकण्डू निर्द्राचिह्न कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसम्भवे भवत्यन्ते ॥ ११ ॥

तित्तास्त्वकटुकोद्गारवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ।

तमो मूर्च्छार्चिश्छर्दिरालस्यश्च शिरोरुजा ॥

प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कारयेन्मदनक्षौद्रं सिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ १३ ॥
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ॥ १४ ॥
 सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्थानुवासनम् ।
 आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाग्न्यपेक्षया ॥ १५ ॥
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रयोजयेत् ।
 यवगोधूमविकृती स्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
 यथास्वं लाजशक्त्वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ १६ ॥
 पूतीकरञ्जशुङ्गानि घृतभृष्टानि रोगिणे ।
 निवेद्य भोजने कार्यं वमनं कोष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 अलसं मूर्च्छितं तस्य सुखं निर्द्ध्यते यतः ।
 अरोचकस्य वैरस्य व्रणकण्ठोपलेपनात् ॥ १८ ॥
 ह्यहादत्रैव वमनं प्रकुर्याद्योगविन्नरः ।
 धारयेत् कवलानिष्टान् पित्तहानतिरोचकान् ।
 भृष्टान् कलायानयवा मसूरान् वा प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमान्नधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २० ॥
 वमने शोधने जाते यदि दोषो न शाम्यति ।
 तदा वै शिशिरा लेपा अमृक्क्ष्मावश्च युक्तिताः ॥ २१ ॥
 कम्पप्रलापमूर्च्छाङ्गदाहलक्षणासपित्तिनः ।
 वातप्रकोपं लक्ष्णाञ्च रक्षन् शोधनमाचरेत् ॥ २२ ॥
 चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः ।
 जलेन कथितं शीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ २३ ॥
 अभयापिप्पलीद्राक्षा सिताधन्वयवासकम् ।
 मधुना कण्ठदाहघ्नं मम्लपित्तहरं परम् ॥ २४ ॥
 निस्तुषयवधात्री च त्रिगन्धं कथितं पिबेत् ।

चौद्रयुक्त निहन्याशु कर्दिं पित्ताम्लमभवाम् ॥ २५ ॥
 छिन्नोद्भवा निम्बपटोलपत्र पलत्रिकं सुकथित सुशीतम् ।
 चौद्रान्वितं पित्तमनेकरूप सुदारुण हन्ति तदम्लपित्तम् ॥ २६ ॥
 अमृतानागरमुस्त किरातसमभागमाधित यत्तोयम् ।
 दारुण तदम्लपित्त जयत्यवश्य नृणा सद्यः ॥ २७ ॥
 पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनां काथ पिवेन्मात्रिकसम्प्रयुक्तम् ।
 तदम्लपित्त विनिहन्ति शूलमग्नेश्च हृदि भुजयोर्वलञ्च ॥ २८ ॥
 वासामृतापर्पटक निम्बभूनिम्बमार्कवैः ।
 त्रिफला कुलकैः काथः सचौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥ २९ ॥

इति दशाङ्गकाथ ।

हिङ्गु, च कनकफलानि चिञ्चात्वचा धृतश्च पुटदग्धम् ।
 शमयति तदम्लपित्त मम्लभुजो यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ३० ॥
 एलापटोलघनचन्दनधान्यधात्री-
 वाशीवराङ्गदलनागकणाभयाभिः ।
 लेहः सिताज्यमधुभिः सितया च पिण्डी
 सम्यक् कृता शुभदिनेन सुमन्त्रपूता ॥ ३१ ॥
 हन्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोह-
 खालित्यमेहतिमिरव्रणशुक्रदोषान् ।
 भुक्त्वा नरः सततमामलकौरसेन
 वृद्धोऽप्यनेन तु भवेत्तरुणो रिरंसुः ॥ ३२ ॥

यवकृष्णपटोलानां काथ चौद्रयुत पिवेत् ।
 नाशयेदम्लपित्तञ्च ह्यरुचिञ्च वमिन्तथा ॥ ३३ ॥
 वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ।
 अधिककफमम्लपित्त प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ ३४ ॥
 इति वासादिगुग्गुलुः ।

त्रिकटुकसुकण्टकारीपर्पटकारिष्टकुटजबीजानाम् ।

सौराष्ट्रिकापटोलत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ ३५ ॥
 तिक्तामृणालमलयज कलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् ।
 सवचातिविषाकेशरदीप्यकमधुशिशुवीजानाम् ॥ ३६ ॥
 चूर्णं पट्टष्टमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः ।
 लीढं क्षौद्रेण चान्दपित्तं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ ३७ ॥
 अधोगतेऽन्धपित्ते तु पैत्तिकीं ग्रहणीविधिम् ।
 पाचनीं दीपनीञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ३८ ॥
 ज्वलन्तमिव चात्मानं मन्यते योऽन्धपित्तवान् ।
 तस्य संशोधनं पथ्यं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३९ ॥
 अचिरोत्थे चिरोत्थे च वमनं तत्र कारयेत् ।
 सवाते सविबन्धेऽस्मिन् हिता कसहरीतकी ॥ ४० ॥
 क्षीरं तथा गुडञ्चैव सर्पिलेहोऽथवा पुनः ।
 अन्धपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥ ४१ ॥
 गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ।
 गुडक्षीरकणा सिद्धं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥ ४२ ॥
 रक्तपित्तेऽपि यच्चोक्तं यच्छूले चापि पैत्तिके ।
 तत्सर्वं कारयेद्बीमान् अन्धपित्ते विशेषतः ॥ ४३ ॥
 पिप्पलीकाथकत्कानां घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ।
 पिवेद्यातः समुत्थाय ह्यन्धपित्तनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

इति पिप्पली घृतम् ।

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम् ।
 पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 नाशयेदन्धपित्तञ्च वातपित्तोत्थितं ध्रुवम् ।
 रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ४६ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

तिक्तकं षट्पल सर्पिः पञ्चतिक्तमथापि वा ॥

गुग्गुलुतिक्तकं वापि ह्यम्लपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

धात्रीशतावरीक्षौद्रं तुल्यं शर्करया समम् ।

लिहेत्तदनुपानेन पयसाथ घृतेन च ॥ ४८ ॥

अम्लपित्त निहन्त्याशु बलिपलितनाशनम् ।

चक्षुष्यमायुष्यतमं चतुःसममुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

इति चतुःसमचूर्णम् ।

त्रिकटु त्रिफला सुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।

एषा सचूर्णिता नान्तु प्रत्येकन्तु पल भवेत् ॥ ५० ॥

कर्षद्वयं गन्धकस्य तदङ्गं पारदस्य च ।

विडालपदमात्रन्तु लिङ्घात्तन्मधुसर्पिषा ॥ ५१ ॥

शीतोदकं चानुपिवेत् क्रसाह्वयं पयस्तथा ।

अम्लपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा ॥ ५२ ॥

कामलां पाण्डुरोगञ्च हन्यादेतद्रसावृतम् ।

इति रसावृतं चूर्णम् ।

कुडवं नारिकेलस्य जले सृङ्गिना पचेत् ।

नारिकेलजलाभावे गव्ये पयसि तत्पिबेत् ॥ ५३ ॥

धान्यकं पिप्पली सुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।

प्रत्येकं टङ्गमात्रन्तु शीते तस्मिन् विनिःक्षिपेत् ॥ ५४ ॥

पलमात्रस्तदर्धोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।

नारिकेलकखण्डोऽयं पुस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ५५ ॥

अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।

क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं दावानलो यथा ॥ ५६ ॥

इति नारिकेलखण्डः ।

प्रस्थन्तु नारिकेलस्य सूक्ष्मं दृषदि पेयितम् ।

निष्कुलीकृतकूष्माण्डं खण्डानामर्द्धमाढकम् ॥ ५७ ॥

तद्वयं भर्जयेद्गव्ये घृते तु कुड्वोन्मिते ।

ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्ध गोदुग्ध चाढकोन्मितम् ॥ ५८ ॥
 तत्रैव निक्षिपेद्भय्या सिता प्रस्थद्वयोन्मिताम् ।
 पचेत्सर्वाणि चैकत्र मृदुना वह्निना भिषक् ॥ ५९ ॥
 सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।
 सूक्ष्मैला धान्यकं धात्री पर्पटं जलद जलम् ॥ ६० ॥
 उशीर चन्दन द्राक्षा शृङ्गाटं च कसेरुकम् ।
 त्वक् पत्रकञ्च कर्पूर कर्षयुग्मं पृथक् पृथक् ॥ ६१ ॥
 सर्वं समिश्रयेद्रक्षेद्भाजने मृण्मये नवे ।
 पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥ ६२ ॥
 एतन्निषेवितं हन्ति रोगानेतान्न सशयः ।
 अन्तर्पित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ६३ ॥
 वातरक्तं तृषां दाह पाण्डुरोग च कामलाम् ।
 क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलञ्च परिणामजम् ॥ ६४ ॥
 नारिकेलस्य खण्डोऽयं मश्विभ्यां भाषितः पुरा ।
 वर्णदो वृहणो वृष्यः पुंस्त्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ६५ ॥

इति बृहन्नारिकेलखण्ड

नारिकेलफलप्रस्थं पिष्टं घृतविभर्जितम् ।
 प्रस्थं प्रस्थं समादाय शुण्ठ्याश्चूर्णञ्च तद् युतम् ॥ ६६ ॥
 द्विप्रस्थं नारिकेलास्यु तत्समं क्षीरमेव च ।
 धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुला न्यसेत् ॥ ६७ ॥
 एकोक्त्य पचेत्सर्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
 सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुकण्डितम् ॥ ६८ ॥
 त्रिकटुः सचतुर्जातः प्रत्येकं तु पलोन्मितम् ।
 धात्रीजौरकयुग्मञ्च धान्यकं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ ६९ ॥
 तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् ।
 मधुनः पलानि चत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ७० ॥

कर्षप्रमाणं कर्त्तव्यं रस यूषं पिबेदनु ।
 अम्लपित्तं निहन्त्याशु शूलं चैव सुदुस्तरम् ॥ ७१ ॥
 परिणामभवं शूलं पृष्ठशूलं च नाशयेत् ।
 अन्नोपरि भवं शूलं हृच्छूलं च सुदुस्तरम् ॥ ७२ ॥
 सर्वशूलहरं श्रेष्ठं वायोर्वेगं यथागिरिः ।
 कण्ठदाहं च हृद्दाहं कृदिं तृणां सुदारुणम् ॥ ७३ ॥
 कासं पञ्चविधं चैव रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 पीनसञ्च प्रतिश्यायं यक्ष्माणं विनिहन्ति च ॥ ७४ ॥
 परं वाजीकरं श्रेष्ठं बलपुष्टिविवर्द्धवम् ।
 अग्निसन्दीपनकरं रसायनमिदं शुभम् ॥ ७५ ॥
 मूत्ररोगेषु सर्वेषु वातरोगेषु शस्यते ।
 गुदजानि च सर्वाणि तास्तान् रोगान्निहन्ति च ॥ ७६ ॥
 रोगानीकविनाशाय लोकानुग्रहहेतुना ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठममृतस्य रसायनम् ॥ ७७ ॥

इति नारिकेलामृतम् ।

त्रिकटु त्रिफला सुस्त बीजं चैव विडङ्गजम् ।
 एलापत्र च सर्वाणि समभागानि कारयेत् ॥ ७८ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि लवङ्गं तत्समं भवेत् ।
 सर्वचूर्णाद् द्विगुणितं त्रिवृच्चूर्णं च कारयेत् ॥ ७९ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावती शर्करा भवेत् ।
 सर्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धे चैव निधापयेत् ॥ ८० ॥
 भोजनादौ ततो भक्षेन्नाषाष्टकमिदं शुभम् ।
 शीततोयानुपानञ्च नारिकेलोदकं तथा ॥ ८१ ॥
 ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीरोदनञ्च वै ।
 अम्लपित्तं हरत्याशु शूलदुर्नामनाशकम् ॥ ८२ ॥
 प्रमेहं विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाऽङ्गरीम् ।

अतिबलकरं चूर्णमगस्तिमुनिभाषितम् ॥ ८३ ॥

इत्यतिबलकर चूर्णम् ।

पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडव द्वयम् ।

पलं षोडशकं खण्डाच्छतावर्याः पलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

शिवायाः स्वरसस्यापि पलं षोडशकं मतम् ।

क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८५ ॥

त्रिजातकाभयाजाजी धान्यमुस्तशिवातुगा ।

एतेषा कार्षिकं चूर्णं कर्षाङ्गं कृष्णजीरकम् ॥ ८६ ॥

नागरं नागर जातीफल समरिचं हिमम् ।

दत्त्वा पलत्रयं क्षौद्रं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ८७ ॥

प्रातर्यथाबलं लिह्या दन्तपित्तप्रशान्तये ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेह

कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवा क्षीर धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

लघ्वग्निना पचेत्तावत् यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्या सिता योज्या पलाङ्गं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खण्डकूष्माण्डकं ख्यात मन्त्रपित्तं नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

द्राक्षाभृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

त्रायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरुपेतमेभिः ॥ ९१ ॥

युञ्जीत मात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

वलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धा कासाग्निसादं ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्याद् घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यभृतोपमञ्च ॥ ९२ ॥

इति द्राक्षाद्य घृतम् ।

द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां सितां क्षिपेत् ।

सङ्ख्य्याक्षद्वयमित पिण्डिकां कारयेद्भिषक् ॥ ८३ ॥

ता खादेदन्नपित्तार्त्तो हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

तड्मूर्च्छाभ्रममन्दाग्निनाशिनीं चामवातहाम् ॥ ८४ ॥

इति द्राक्षादिगुटिका

इति वङ्गसेनसङ्कलित अन्नपित्तनिदानचिकित्साधिकार समाप्त

अथ विसर्पनिदानमाह ।

लवणान्नकटूणादि सेवनादोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा इन्द्रजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्या ग्रन्थग्राह्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्त लसीका त्वङ्मास दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणा समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सवीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिं हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पत्तश्च सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तात् ज्वरहृदि मूर्च्छातीसारतट्भ्रमैः ।

अस्थिभेदोऽग्निसदन तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।

य य देश विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशूपचीयते ।
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतं स च ॥ १० ॥
 मर्मानुसारौ वीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।
 व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वाभमीरयेत् ॥ ११ ॥
 हिक्काञ्च स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते नरः ।
 क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्याशनादिषु ॥ १२ ॥
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवः ।
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निविसर्प उच्यते ॥ १३ ॥
 कफेन रुद्धं पवनो भित्वा त बहुधा कफम् ।
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्छिरास्नायुमांसगम् ॥ १४ ॥
 दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग् ज्वराम् ॥ १५ ॥
 खासकासातिसाराश्च शोषहिक्कावभिभ्रमैः ।
 मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्ग भङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १६ ॥
 कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रातन्द्रा शिरोरुजाः ।
 अङ्गावसादविक्षेप प्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्वा पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च विसर्पति ॥ १८ ॥
 प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशे न चातिरुक् ।
 पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥
 स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राज्योष्मास्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ २० ॥
 पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्नायुशिरागणः ।
 शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ २१ ॥
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।

वीसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्यसदृशैश्चितम् ॥
 स्फोटैः शीथज्वररुजा दाहाद्य श्यावशोणितम् ॥ २२ ॥
 ज्वरातिसारौ वमथुस्वङ्गासदरणं क्लमः ।
 अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २३ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमिति ।
 पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
 कृच्छाश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २४ ॥

तथाच ग्रन्थान्तरात् ।
 तट्श्वासमाससङ्कोच दाहहिकामदज्वराः ।
 विसर्पा मर्मसरोधा स्तेषा प्रोक्ता ह्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेष्वेव विसर्पेषु कुर्यात्क्षङ्खनरूक्षणम् ।
 विरेकवमनालेप सेचनासृग्विमोक्षणैः ॥
 उपाचरेद्यथादोष विसर्पानविदाहिभिः ॥ २६ ॥
 पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन वा ।
 विसर्पे वमन शस्त तथा चेन्द्रियवैः सह ॥ २७ ॥
 त्रिफलारससयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
 प्रयोक्तव्य विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥ २८ ॥
 रास्ना नीलोत्पल दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 घृतचौरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २९ ॥
 शकृद्रस पयो मूत्रं पञ्चमूल च तत्समम् ।
 एतत्सुखोष्णकं कार्यं विसर्पेऽनिलसम्भवे ॥ ३० ॥
 तृणवर्ज्यं विधातव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।
 प्रदेहसेकौ सर्पिर्भिः विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३१ ॥

कुष्ठं शताह्वा सुरदारु मुस्ता वाराहिकुस्तुम्बुरुक्कणगन्धाः ॥

वातेऽर्कवशात्तंगलाश्च योज्याः सेके प्रलेपेषु तथा घृतेषु ॥ ३२ ॥

द्राक्षारग्वधकाश्मर्यत्रिफलैरण्डपीलुभिः ।

त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्य प्लक्षवेतसपीलुभिः ।

चन्दनद्वयमञ्जिष्ठा पद्मकोशीरगैरिकैः ॥ ३४ ॥

शतधीतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्रावशोथनिर्वापणः परः ॥ ३५ ॥

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥ ३६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

प्रपीण्डरीकं मञ्जिष्ठा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दौवरैः पैत्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ३७ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रा सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ॥ ३८ ॥

मृणालचन्दनं लोभ्रमुशीर कमलोत्पलम् ।

शारिवा शल्लकी पथ्या प्रदेहाः पित्तमुद्धराः ॥ ३९ ॥

प्रदेहा. परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।

पद्मकोशीरमधुक चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ।

विषग्रन्थिकलेपः स्याच्छतधीतघृतप्लुतः ॥ ४१ ॥

मासीसर्जरसं रोध्नं मधुकं सह रेणुभिः ।

हरेण्वो मसूराश्च मुन्नाश्चैव सशालयः ॥

घृथक् लेपाः विसर्पघ्नाः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ४२ ॥

श्लैष्मिके वमनं पूर्वं रेचनं च कफापहम् ॥ ४३ ॥

मदन मधुक निम्बं वल्कस्य फलानि च ।

वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ ४४ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाब्द वासारग्वधदारुभिः ।

कुटन्नटैर्भवेत्तेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ ४५ ॥

अजाश्वगन्धा सरलाथ कालसेकैः शिवा चाप्यथवाजशृङ्गी ।

गोमूत्रपिष्टैर्विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्पे कफजं च शीघ्रम् ॥ ४६ ॥

त्रिफलापद्मकोशीर समङ्गा करवौरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ४७ ॥

काकजङ्घा शिरीषस्य पुष्पं श्लेष्मातकत्वचम् ।

क्षतमालकपत्राणि चाश्वगन्धा प्रियङ्गवः ॥

प्रदेहः कफवैसर्पे कटूष्णः सुप्रयोजितः ॥ ४८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पसहिता हिता लेपावचूर्णनैः ॥ ४९ ॥

मुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसयुतः ॥ ५० ॥

अमृतघनपटोल निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरसार व्याधिघातश्च तुल्यम् ॥

कथितमिदमशेषं गुग्गुलोः पादयुक्तम् ।

हरति विषविसर्पान् कुष्ठसङ्घातमाशु ॥ ५१ ॥

भूनिम्बवासाकटु कापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरशोषकण्डूविस्फोटहृणावमिनुक्कषायः ॥ ५२ ॥

पटोल पिचुमर्दश्च दार्वी कटुकरोहिणीम् ।

यथ्याह्नं त्रायमाणाश्च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥ ५३ ॥

त्रायन्तीनिम्बदारु कुण्डलीधात्रीपटोलकटुकाभिः ।

काथो हन्ति विसर्पान्मकरन्दयुतो बद्धमूलान् ॥ ५४ ॥

त्रिदोषजां क्रिया कुर्याद्विसर्पे द्वन्द्वसम्भवे ।

सकफे रक्तपित्ते च त्रिफला योजयेत् पुरैः ॥ ५५ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।

कोष्ण गुग्गुलुसमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५६ ॥
 वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्परोहणम् ।
 कफपित्तप्रशमन प्रायः कर्दमसञ्ज्ञके ॥ ५७ ॥
 वातपित्तहर कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितः ।
 मसूरिस्फोटकुष्ठघ्नौ क्रिया योज्या विसर्पिणाम् ॥ ५८ ॥
 कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्त चिकित्सयाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वास्तु पक्वान् परिशोध्य धीमान् ब्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥ ५९ ॥
 यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
 निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ६० ॥
 वृषखदिरपटोलनिम्बपत्र त्वगमृतसुश्रिवाकषायकल्मैः ।
 घृतमभिनवमेतदाशु पक्व जयति खलु विसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥ ६१ ॥
 इति वृषाद्य घृतम् ।

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा शारिवा चन्दनद्वयम् ।
 मधुकं मधुपर्णी च पद्मक पद्मकेसरम् ॥ ६२ ॥
 उशीरमुत्पल मेदा त्रिफला पञ्चवल्कलम् ।
 कल्कैरक्षसमैरेभिष्टुतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ ६३ ॥
 विषवीसर्पविस्फोट कीटलूताव्रणापहम् ।
 गौरवाद्यमिति ख्यातं सर्पिः श्रेष्ठमनुत्तमम् ॥ ६४ ॥

इति गौरवाद्य घृतम् ।

कुष्ठेषु यानि सर्पींषि ब्रणेषु विविधेषु च ।
 विसर्पेषु प्रयोज्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ ६५ ॥
 करञ्जसप्तच्छद लाङ्गलीकस्रुह्यर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥ ६६ ॥
 इति करञ्जतैलम् ।

इति वज्रवेनसङ्कलित विसर्पनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ विस्फोटनिदानमाह ।

कटुक्षतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।

तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥

त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मासास्थौनि प्रदूष्य च ।

घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।

क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः ॥ ३ ॥

शिरोरुक् शूलभूयिष्ठ ज्वरस्तृट् पर्वमेदनम् ।

सक्लणवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥

ज्वरदाहर्जजास्त्रावपाकलक्षणाभिरन्वितम् ।

पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृद्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता ।

अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥

वातपित्तात्मको यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥

कण्डू स्त्रौमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥ ७ ॥

मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।

दाहरागलषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजो ज्वरः ।

प्रलापो वेपथु स्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्यान्निदोषजः ॥ ८ ॥

रक्तारक्तसमुत्थाना गुञ्जाफलनिभास्तथा ।

वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥

न ते सिद्धं समायान्ति सर्वैर्योगवैरपि ॥ ९ ॥

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।

सर्वरूपान्वितो घोर स्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥

हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दी हृदि व्यथा ।

विसर्पज्वरहृत्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

लत्रादौ लङ्घनं कार्यं वमन पथ्यभोजनम् ।
 यथायुक्तं बलं वीक्ष्य युक्तमुक्त विरेचनम् ॥ १२ ॥
 पटोलेन्द्रयवारिष्ठ वचामदनसाधितम् ।
 वमन तद्वदातव्य विस्फोटे कफपैत्तिके ॥ १३ ॥
 क्षुधिते लङ्घिते वान्ते जीर्णशालियवादिभिः ।
 मुक्ताढकीमसूराणां रसैर्वा विश्वसंयुतैः ॥ १४ ॥
 सुनिषण्णकवेत्ताग्रतण्डूलीयककेतकैः ।
 कुलकाभीरुकैरेभिः सपर्पटकतीनकैः ॥ १५ ॥
 कर्कोटकारवेल्लैश्च कुसुमैर्निम्बविल्वजै ।
 तिक्तद्रव्यसमायुक्त भोजनं सप्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चमूल रास्ना च दार्युशौर दुरालभा ।
 अमृता धान्यक मुस्त जयेद्वातसमुद्भवान् ॥ १७ ॥
 द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूर पटोन्वारिष्ठवासकैः ।
 कटुकालाजदुःसर्षेः सितायुक्त तु पैत्तिके ॥ १८ ॥
 भूनिम्बनिम्बवासा च त्रिफलेन्द्रयवासकैः ।
 पिचुमर्दं पटोलञ्च सक्षौद्र कफजे हितम् ॥ १९ ॥
 किराततिक्तकारिष्ठ यथ्याह्वाम्बुदवासकम् ।
 पटोलपर्पटोशौरत्रिफलाकौटजान्वितम् ॥
 द्वादशाङ्गं तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २० ॥
 पटोलासृतभूतिम्ब वासकारिष्ठपर्पटैः ।
 खदिराष्टयुतै काथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २१ ॥
 कुण्डलीपिचुमर्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बुना ।
 विस्फोट नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ २२ ॥
 अमृतवृषपटोल मुस्तकं सप्तपर्णं
 खदिरमसितवेतनं निम्बपत्रं हरिद्रं ।

विविधविषविसर्पं कुष्ठविस्फोटकण्डू-

रपनयति मसूरीं शीतपित्त ज्वरञ्च ॥ २३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।

समूर्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥ २४ ॥

कषाय योजयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट विषवीसर्पनाशनम् ॥ २५ ॥

शिरौषयष्टौ नतचन्दनैलामासीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पविस्फोटककण्डूहारी ॥ २६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवै ।

शिरौषवल्कल जातीलेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ २७ ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रपेषितैः ।

बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विजानता ॥ २८ ॥

उत्पलं चन्दन लोध्र मुशीर शारिवाह्वयम् ।

जलेन पिष्ट्वा लिम्पेत स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥ २९ ॥

शिरौषोशीरनागाह्व हिमालिर्लेपनाद् द्रुतम् ।

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न सशयः ॥ ३० ॥

शिरौषचन्दनानन्ता तिन्त्रिडीवल्कपूरकैः ।

प्रलेपः सघृतः कार्यो विस्फोटश्लेष्मनाशनः ॥ ३१ ॥

शिरौषोदुम्बरौ जम्बु सेकालेपनयोहिताः ।

श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ ३२ ॥

शिरौषपूगमञ्जिष्ठा चय्यामलकयष्टिकाः ।

सजातिपल्लवक्षौद्रा विस्फोटे कवलग्रहाः ॥ ३३ ॥

पद्मक मधुक लोध्र नागपुष्पञ्च केशरम् ।

द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा ॥ ३४ ॥

कुष्ठं लाक्षापत्रकञ्च सिन्धूत्यं तुल्यमेव च ।

तोयेनालोढ्य तत्सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३५ ॥

याश्च रोगान्निहन्येतत् तान्निबोध महामुने ।।

सर्पक्रीटादिदष्टेषु लूतामूत्रकृतेषु च ॥ ३६ ॥

विविधेषु च स्फोटेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ।

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ॥ ३७ ॥

अगस्तिविहितं धन्य पद्मकं तु महाघृतम् ॥ ३८ ॥

इति पद्मक घृतम्

पटोलसप्तच्छदनिम्बवामा फलत्रिकच्छिन्नरुहाविपक्वम् ।

तत्पञ्चतित्तं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ ३९ ॥

इति पञ्चतित्त घृतम् ।

कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।

पटोलं पिचुमर्दञ्च लोभ्रं सुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ४० ॥

धातकीं खदिरं सर्जमेलां चागुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा तैलं भवेत्साध्य तत्तैलं ब्रणरोपणम् ॥ ४१ ॥

इति कम्पिल्लकाय तैलम् ।

पीत्वा घृतं महातित्तं कौशिकेन च साधितम् ।

कदाचिद्रक्तमोक्षश्च ज्ञात्वा दोष प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलित विस्फीटनिदानचिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ स्नायुनिदानमाह ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथ कृत्वा विसर्पवत् ।

भित्त्वेव तं क्षते तत्र सोष्ममांस विशोथ च ॥ १ ॥

कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्र वृत्तं सितद्युतिं वह्निः ।

शनैः शनैः क्षतादेति छेदात्तत्कोपमावहेत् ॥ २ ॥

तत्प्राताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।

स स्नायुकः परिख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥

वाह्नोर्यदि प्रमादेन तुष्यते जङ्घयोरपि ।

सङ्कोचं खञ्जतां चापि क्षिप्नो नूनं करोत्यसौ ॥ ४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ।

रामठ शीततोयेन पीत तन्तुकुरोगनुत् ॥ ५ ॥

मञ्जिष्ठयष्टीमधुक पयस्या प्रपौण्डरीक सह पद्मकेन ।

सौगन्धिकं चेति सुख प्रलेपः शस्तो विसर्पे त्वय तन्तुरोगे ॥ ६ ॥

इति मञ्जिष्ठादिलेपः ।

स्वेदात् स्नायुकमत्युग्रं भेकः काञ्जिकसाधितः ।

तद्वह्वूलजं वीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ७ ॥

गव्यं सर्पिस्त्यहं पीत्वा निर्गूण्डस्वरसं त्रयहम् ।

पिबेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न सशयः ॥ ८ ॥

मूल सुखव्या हिमवारिपिष्टं पानादिकं तन्तुकुरोगमुग्रम् ।

शान्तिं नयेत्सत्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन घृतेन पीतम् ॥ ९ ॥

अतिविषमुस्तकभागीं विश्वौषधपिप्पलीविभौतकीनाम् ।

चूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसामुष्णोऽन वारिणा पीतम् ॥ १० ॥

शिग्रूमूलदलैः पिष्टैः काञ्जिकेन ससैन्धवैः ।

लेपन स्नायुकव्याधेः शमनं परम मतम् ॥ ११ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलित स्नायुकुरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ मसूरिकानिदानमाह ।

कटुस्त्वलवणक्षार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

क्रुद्धग्रहे क्षणाच्चापि देहे दोषाः समुद्भवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥
 मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः २ ॥
 तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिभ्रमः ।
 त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥
 स्फोटाः रुक्षाक्षणाः क्षणास्तीव्रवेदनयान्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥
 सन्ध्यस्थिपर्वणा भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ।
 शोथस्ताल्वोष्ठजिह्वाना तृष्णा चार्चिसयुता ॥ ५ ॥
 रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥
 विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च तृष्णारत्यर्चिस्तथा ।
 मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥
 रक्तजाया भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ७ ॥
 कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।
 हृत्तासारचितन्द्रार्त्तिर्निद्रालस्यसमन्विताः ॥ ८ ॥
 खेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
 मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 नीलाश्चिपिटविस्तौर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
 चिरपाकाः पूतिसावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ १० ॥
 कण्ठरोधोऽर्चिस्तन्द्रा प्रलापारतिसङ्गताः ।
 दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसञ्ज्ञिताः ॥ ११ ॥
 रोमकूपोन्नतिसमा लोहिताः कफवातजाः ।
 कासारोचकसयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥
 तोयबुद्बुदसङ्काशास्त्वग्गताश्च मसूरिकाः ।
 स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोय स्रवन्ति च ॥ १३ ॥
 रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
 मासस्थाः कठिनाः स्निग्धाः चिरपाका घनत्वचः ।
 गात्रशूलानिशं कण्डूः तृष्णारुचिसमन्विताः ॥ १५ ॥
 मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥
 सम्मोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १६ ॥
 क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षा क्षिपिटा किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जोत्था भृशसम्मोह वेदनारतिसंयुता ॥ १७ ॥
 क्षिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ।
 भ्रमरेणैव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थौनि सर्वतः ॥ १८ ॥
 पक्वाभाः पिडकाः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ।
 स्तैमित्यारतिसम्मोह दाहोन्मादसमन्विताः ॥ १९ ॥
 शुक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।
 निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न हि जीवितम् ॥ २० ॥
 दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २१ ॥
 त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
 एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २२ ॥
 वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च याः ।
 कच्छसाध्यमता स्तस्माद्यन्नादेता उपाचरेत् ॥ २३ ॥
 असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २४ ॥
 लोहजालसमाः काश्चिदलसीफलसन्निभाः ।
 आसा बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २५ ॥
 कासो हिक्काप्रकोपश्च ज्वरस्तौत्रः सुदारुणः ।
 प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णादाहो विघूर्णता ॥ २६ ॥
 मुखेन प्रसवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।

कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ २७ ॥
 मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः ।
 लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ २८ ॥
 मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।
 स ध्रुवं त्यजति प्राणास्तृघातार्तो वायुदूषितः ॥ २९ ॥
 मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके ।
 तथासफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३० ॥

अथ अन्यग्रन्थान्तरात् ।

द्वित्रिलवणसयुक्तो हन्धोपद्रवसंयुतः ।
 हन्धजास्तु त्रयो ज्ञेया मनुष्याणां मसूरिकाः ॥ ३१ ॥
 कफवातादिसम्भूतः कोद्रवो नाम सञ्चितः ।
 लोके वदन्ति कक्षाकः स पाकं न च गच्छति ॥ ३२ ॥
 यवशूकवदङ्गेषु विध्यति च विशेषतः ।
 सप्ताहाद्वादशाहद्वा स्वस्थो भवति मानवः ॥ ३३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

मसूरिकाया कुष्ठोक्ता प्रलेपादिक्रिया हिता ।
 पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
 वेणुत्वक् सुरसा लाक्षा कर्पासास्थि मसूरिकाः ।
 यवपिष्ट विषं सर्पिर्वचा ब्राह्मी सुवर्चला ।
 धूपनार्थं यथालाभं धूममेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥
 आदावेतत् प्रयोक्तव्यं नश्यन्त्याशु मसूरिकाः ।
 न गृह्णन्ति विषं केचित् यथालाभश्रुतेरिह ॥ ३६ ॥

इति धूप

श्वेतचन्दनकल्केन हिलमोचाभव रसम् ।
 पिवेन्मसूरिकारम्भे नैस्त्र वा केवल रसम् ॥ ३७ ॥
 विल्वपत्ररसेनैव मूर्च्छितः पारदो रसः ।

हिलमोचरसं पीतं हन्ति माक्षिकसंयुतम् ॥ ३८ ॥
 मसूरीं सर्वजां शीघ्रमस्थिजां सर्वदेहजाम् ।
 वमने मरणं प्रोक्तं स्तम्भने जीवनं मतम् ॥ ३९ ॥
 सर्वासा वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कषायैश्च वचा वत्स्यद्याह्न फलकल्कितैः ॥ ४० ॥
 सत्तौद्र पाययेद्वाङ्मया रसं वा हिलमोचकम् ।
 वान्तस्य रेचनं देयं शमनं वाऽबले नरे ॥ ४१ ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुष्यन्ति मसूरिकाः ।
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४२ ॥
 बाणौरविल्वजनितं क्वाथं पर्युषितमुत्तमे दिवसे ।
 चैत्रस्य पापरोगं पिबेत्ता न भवेद्द्रुतं चैतत् ॥ ४३ ॥
 नारीणां वामपादस्थं नराणामपसव्यगम् ।
 पापरोगं त्यजेद्दूराच्छिरास्थिविनिवारणम् ॥ ४४ ॥
 चैत्रसितभूतदिने रक्तपताका स्नुहीभवने ।
 धवलितकलसे न्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ४५ ॥
 पटोलं सारिवां मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।
 खदिरः पिचुमर्दश्च बला धात्री विकङ्कतम् ।
 एषां कषायपानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ ४६ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च धातुप्रशीरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ४७ ॥
 न्यग्रोधप्लक्ष्ममञ्जिष्ठा शिरीषोदुम्बरत्वचाम् ।
 सप्तर्षिष्कं मसूर्यान्तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥
 गुडूचीं मधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काशमर्थफलं बलामूलं विकङ्कतम् ।
 पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयित् ॥ ४९ ॥
 गुडूची मधुकं द्राक्षा मीरटं दाडिमैः सह ।

पाककाले प्रदातव्य भेषज गुडसंयुतम् ॥ ५० ॥
 तेन पाकं ब्रजत्याशु न च वायुं प्रकुप्यति ॥ ५१ ॥
 लिह्याद्दरचूर्णन्तु पाचनार्थञ्च गुडेन तु ।
 कफवातकृतास्तेन पच्यन्ते च मसूरिकाः ॥ ५२ ॥
 शोधनं पित्तजायान्तु कार्यं वैद्येन जानता ।
 तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजचूर्णैः सशर्करैः ॥ ५३ ॥
 भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।
 भोजनं चाथवा कार्यं दुष्टव्रणविसर्पिणाम् ॥ ५४ ॥
 आदावेव मसूर्यान्तु पित्तजाया प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥
 निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ।
 वासा दुरालभा धात्री व्योषं कटुकरोहिणी ॥ ५६ ॥
 एतत्पलं शृतं शीतं मधुशर्करयान्वितम् ।
 मसूर्यान्तु प्रयोक्तव्यं पित्तजाया विजानता ।
 दाहे ज्वरे विसर्पे तु व्रणे पित्ताधिके तथा ॥ ५७ ॥
 द्राक्षा काश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः ।
 लाजामलकदुस्पर्शैः सितायुक्तान्तु पैत्तिके ॥ ५८ ॥
 शिरीषोदुम्बराश्वत्थं पीलुं न्यग्रोधवल्कलैः ।
 प्रलेपः सद्यतः शीघ्रं व्रणवीसर्पदाहहा ॥ ५९ ॥
 श्यामा पर्पटकारिष्टं चन्दनद्वयमूलकैः ।
 धात्री तिक्तवृषोशीरं यासैश्च कथितं जलम् ।
 पीतं मसूरिका हन्ति पित्तजां दाहसंयुताम् ॥ ६० ॥
 मोरटं काश्मर्यफलं शृतं शीतं सशर्करम् ।
 लाजाचूर्णयुतं दद्यात् पित्तजायान्तु पाचनम् ॥ ६१ ॥
 दुरालभा पर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।
 श्लेष्मिकां पित्तजायाञ्च पाने निष्कृष्य दापयेत् ॥ ६२ ॥
 भूनिम्बो मुस्तकं वासा त्रिफलेन्द्रियवासकम् ।

पित्तुमर्दः पटोलञ्च सक्षौद्र योजित हितम् ॥ ६३ ॥
 खदिरारिष्टपल्लैश्च शिरीषोदुम्बरत्वचा ।
 कुर्याल्लेप कफोत्थायां पित्तजायामथापि वा ॥ ६४ ॥
 वृषस्य स्वरमं दद्यात् क्षौद्रयुक्तं कफात्स्रके ॥ ६५ ॥
 कफजाया मसूर्यान्तु कठिनाया विशेषतः ।
 पाचनाय प्रदातव्य लेपन दधिसक्तुभि ॥ ६६ ॥
 पटोलकुण्डलीमुस्त वृषधान्ययवासकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृत जलम् ॥ ६७ ॥
 मसूरीं शमयेदामा पक्वा चैव विशोधयेत् ।
 नातःपरतर किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ ६८ ॥

इति पटोलादिकाथ ।

पटोलमुस्तारुणतण्डुलीयक पचेद्द्विरद्रामलकल्लसयुतम् ।
 मसूरिविस्फोटविसर्पशान्तये तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ ६९ ॥
 निम्बपर्पटकं द्राक्षा पटोल कटुरोहिणी ।
 वासा दुरालभा धात्री चोशीर चन्दनद्वयम् ॥ ७० ॥
 एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।
 मसूरीं सर्वजा हन्ति ज्वरविसर्पसम्भवाम् ।
 उत्थिता प्रविशेद्यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥ ७१ ॥

इति निम्बादिकाथ ।

काञ्चनारत्वच काथ स्ताप्यचूर्णावचूर्णितः ।
 निर्यन्त्यग्रान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीं वाह्यतो नयेत् ॥ ७२ ॥
 पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
 पिवेज्जलेन कथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशन परम् ॥ ७३ ॥
 सुखवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसयुतम् ।
 रोमन्ती ज्वरवीसर्प मसूरीशान्तये पिवेत् ॥ ७४ ॥
 दुरालभापर्पटकं पटोल कटुरोहिणी ।

श्लेष्मपित्तमसूर्यान्तु काथमेषां प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
 रस पूतिकरञ्जस्य चामलक्या रसं तथा ।
 पिबेत्सर्कराक्षौद्र शोफनुत्कफपैत्तिके ॥ ७६ ॥
 श्रमृतादिकषायन्तु जयेत्पित्तकफात्मिकीम् ।
 तथा शोणितसंसृष्टं जयेच्छोणितमोक्षणै ॥ ७७ ॥
 काश्चिद्दिना प्रयत्नेन सिद्धन्त्याशु मसूरिकाः ।
 कच्छात् कच्छतराः काश्चित् काश्चित्सिध्यन्ति वा नवा ।
 काश्चिन्नैव प्रसिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥
 सौवीरेण तु सम्पिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।
 प्रलेपात्पाचयत्याशु दाहं वापि नियच्छति ॥ ७९ ॥
 पाददाहन्तु कुरुते पिडका पादजा भृशम् ।
 तत्र सेकं प्रकुर्वीत बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ ८० ॥
 पाककाले तु सर्वांस्तान् विशेषयति मारुतः ।
 तस्मात्संहं हणं कार्यं नतु पथ्यं विशेषणम् ॥ ८१ ॥
 लिङ्गाच्च वादर चूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।
 अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८२ ॥
 शूलाघ्नानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ।
 धन्वमांसरसाः शस्ता ईषत्तैम्बवसंयुताः ॥ ८३ ॥
 दाडिमान्नरसैर्युक्ता यूषाः स्युस्त्वरुचौ हिताः ॥ ८४ ॥
 पिबेदभस्मसप्तशीतं भावित खदिरासनैः ॥ ८५ ॥
 शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रिबहुवारजम् ॥ ८६ ॥
 जातौपत्रसमञ्जिष्ठा दार्वी पूगफलं शमी ।
 धात्रीफलं समधुक कथित मधुसंयुतम् ॥
 मुखव्रणे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥
 अक्षोः सेक प्रशसन्ति गवेषुमधुकाम्बुना ॥ ८८ ॥
 मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्गीलमुत्पलम् ।

उशीरलोध्रमञ्जिष्ठा लेपाश्चाञ्चोतने हिताः ॥ ८९ ॥
 नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च ।
 प्रलेपमञ्जन दद्याद्बहुवारस्य वल्कलैः ॥ ९० ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लिन्ना स्नाववती तथा ।
 दशाङ्गलेपचूर्णेन चूर्णिता शान्तिमेति च ॥ ९१ ॥
 कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्तरलादिभिः ।
 वेदनादाहशान्त्यर्थं सुताना च विशुद्धये ॥ ९२ ॥
 तथाष्टाङ्गावलेहोऽत्र कबलश्चार्द्रकादिभिः ॥ ९३ ॥
 निशाद्वयोशीरशिरौषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।
 सस्वेदविस्फोटविसर्प कुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ९४ ॥
 पञ्चतिक्त प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।
 कुर्याद्भ्रणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥ ९५ ॥
 निम्बववूरिकाशोकविम्बीवेतसवल्कलम् ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्य स्नावप्रक्षालने सदा ॥ ९६ ॥
 जपहोमोपचारैश्च दानस्वस्त्ययनादिभिः ।
 घण्टाकर्णं द्विजान् गाञ्च शिव गौरीञ्च पूजयेत् ॥ ९७ ॥
 अगदानि विषघ्नानि रत्नानि च भिषग्वरः ।
 धारयेद्वाचयेच्चापि वैनतेयस्य सहिताम् ॥ ९८ ॥
 कृत्वा दार्वीकषायञ्च कल्कैरेभिः पचेद् घृतम् ।
 दशमूलीबलापथ्या कुष्ठरास्ना विभीतकैः ॥ ९९ ॥
 दार्वीत्वग्नक्तमालैश्च समञ्चिष्टैः सुपेषितैः ।
 अपक्वाः पाचयत्याशु पक्वाश्चैव विशोधयेत् ॥
 क्षुद्रास्तु शमयत्येतत् सेकादपि मसूरिकाः ॥ १०० ॥

इति दार्वीघृतम् ।

मसूरीषु प्रयुञ्जीत गौराद्यं पद्मकं तथा ।
 नैम्ब शैरीषिकं वापि भिषक् सर्वेषु कर्मसु ॥ १०१ ॥

कूर्परादिभवे शोथे यत्नात्सिद्धिः प्रजायते ।

व्रणशोथहरैर्योगैर्वातयोगहरैस्तथा ॥ १०२ ॥

दुष्टव्रणेषु तेष्वेव जलौकाभिर्हरेदसृक् ॥ १०३ ॥

इति श्रीवज्रसेनसङ्कलित. मसूरिकानिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्राजगल्लिकामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ २ ॥

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।

श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकल्कैर्वापि विलेपयेत् ॥

पक्वा व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

अथ निदानमाह ।

विवृतास्या महादाहां पक्वोदुस्वरसन्निभाम् ।

प्रमण्डलां पित्तकृतां विवृता नाम ता विदुः ॥ ४ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडिकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रवज्रान्तु ता विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ५ ॥

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडिकान्वितम् ।

रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्निजः ।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ ७ ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडिकामुग्रवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्यादग्नाः प्रपाकिनीम् ॥ ८ ॥

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
 दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ ८ ॥
 पिडिकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाकरौम् ।
 सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गा जानीयादिरिवेक्षिकाम् ॥ १० ॥
 बाहुपार्श्वसकक्षेषु कृष्णस्फोटा सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपसभृता कक्षामित्यभिनिर्दशेत् ॥ ११ ॥
 एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडिका स्फोटसन्निभाम् ।
 त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनास्त्रीं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

विवृतमिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 इरिवेक्षीं गन्धनामां कक्षाविस्फोटकांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ॥ १३ ॥
 रोपयेत्सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ १४ ॥
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
 कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥
 यरिपाकगतं भित्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 नीलौपटोलयोर्मूल जलपिष्टं घृतप्लुतम् ।
 निहन्ति खेपनान्नून जालगर्दभजा रुजम् ॥ १६ ॥

अथ निदानमाह ।

घनामवक्त्रां पिडिकामुन्नता परिमण्डलाम् ।
 अन्त्रालजौमल्यपूयां ता विद्यात्कफवातजाम् ॥ १७ ॥
 यवाकारा सुकठिना अथिता माससन्निता ।
 पिडिकाश्चेष्टवाताभ्यां यवप्रत्येति सोच्यते ॥ १८ ॥
 अथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
 कफानिलाभ्यां पिडिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १९ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

अलजीं यवप्रख्याञ्च पनसीं कच्छपीं तथा ।
पाषाणगर्दभञ्चैव पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ २० ॥
मनशिला देवदारु कुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
पक्वान् व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

अथ निदानसाह ।

गम्भीरामल्पसरश्मां सवर्णामुपरिस्थिताम् ।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ २३ ॥

अथ विदारिकानिदानसाह ।

विदारीकन्दवहता कक्षावङ्गणसन्धिषु ।
विदारिकामिति वदेत् सरुजां सर्वलक्षणाम् ॥ २४ ॥

अथ विदारिकाचिकित्सासाह ।

रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।
जयेद्विदारिका लेपैः शिशुदेवद्रुमोज्ज्वैः ॥
नगवृत्तिकवर्षाभू विल्वमूलैरथापि वा ॥ २५ ॥
पक्वा विदार्थ्य शस्त्रेण पटोलपिचुमर्दयोः ।
कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥ २६ ॥
बद्धा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ।
व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धा ततस्तां रोपयेत्पुनः ॥
रोपणार्थं हितं तैल कषायमधुरैः शृतम् ॥ २७ ॥
कच्छपिकां पनसिका मनेन विधिना भिषक् ।
साधयेत्कठिनानन्याच्छोथान् दोषसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

अथ शर्करावुदनिदानसाह ।

प्राप्य मांसं शिरा स्नायुं श्लेष्ममेदस्तथानिलः ।

ग्रन्थि' करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ २९ ॥

स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ।

मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करा जनयत्यतः ॥ ३० ॥

दुर्गन्धिं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।

स्रवन्ति रक्तं सहसा त विन्द्याच्छर्करार्बुदम् ॥ ३१ ॥

अथ शर्करार्बुदचिकित्सामाह ।

मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥ ३२ ॥

कच्छा विचर्चिका पामालसकाः कुष्ठलिङ्गकाः ।

कुष्ठरोगोक्तविधिना एतास्तद्वदुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

लेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वागौरसर्षपैः ।

वचादार्वीसर्षपैर्वा तैल वा नक्तमालजम् ॥

सारतैलमथाभ्यङ्गं कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥ ३४ ॥

अथ तिलकालकनिदानमाह ।

सममुत्सन्नमरुज मण्डल कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेषा लक्ष्यो जन्तुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥

अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् कृष्णमुत्सन्न मनिलान्माषमादिशेत् ॥ ३६ ॥

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि वा ।

वातपित्तकफोद्रेके तान्विन्द्यात् तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

चर्मकील जन्तुमणिं माषकास्तिलकालकान् ।

उत्कृत्व शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३८ ॥

अथ निदानमाह ।

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।

जायन्ते पिङ्गका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३९ ॥

महद्वा यदि वाल्पं स्याच्छ्यावं वा यदि वा सितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन सयुतः ।
 मुखमागम्य सङ्गमा मण्डलं विस्मृत्यतः ।
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४१ ॥
 कृष्णमेव गुणं गात्रे मुखे वा नीलिका विदुः ॥ ४२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

युवानपिडकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः ।
 शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥
 अङ्गुलस्य चतुर्भागो मुखलेपो विधीयते ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ।
 स्थितिकाले च शुष्कत्वं शुष्को दूषयति त्वचम् ॥ ४४ ॥
 इति मुखलेपमात्रा ।

रोध्रधान्यवचालेपः तारुण्यपिडकापहः ।
 तद्वद्गुरोरेचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ४५ ॥
 सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
 वननञ्च गिहल्याशु पिडका यौवनोद्भवाम् ॥ ४६ ॥
 व्योषेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सन्दनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषौ ॥ ४७ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
 वटाङ्गुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ४८ ॥
 व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिरं शशस्य च ।
 व्यङ्गे मञ्जिष्ठया कुर्यात् लेपनं मधुसयुतम् ॥ ४९ ॥
 तिलतैलं प्रतिमर्षात् त्रिसप्ताहात् कृताभवम् ।
 नश्यन्ति चण्डपिडकाः पयोल्या इव घर्मतः ॥ ५० ॥
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशक्तो रसः ।
 मुखकान्तिकरो लेपः पिडका व्यङ्गकालजित् ॥ ५१ ॥

परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।
 मुखकमलकान्तिकारी पिडकान् तिलकालकान् जयति ॥ ५२ ॥
 त्रिभुवनविजयापन्नं मूलं त्रिविरस्य शिंशपा चैभिः ।
 कल्पितमुद्वर्तनं वै न्यच्छयङ्गापह सिद्धम् ॥ ५३ ॥
 अर्कक्षीरहरिद्राभ्या मर्दयित्वा प्रलेपनात् ।
 मुखकाष्णं शम याति चिरकालोद्भव ध्रुवम् ॥ ५४ ॥
 गोमयस्य रसः सर्पिः मातुलुङ्ग मनःशिला ।
 मुखस्य वर्णकरणं तिलकालकनाशनम् ॥ ५५ ॥
 वटस्य पाण्डुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् ।
 कुष्ठं कालीयक लोध्रमेभिर्लेप प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 युवानपिटिकानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।
 मुख पद्मनिभं कुर्यात् नीलिकादिविवर्जितः ॥ ५७ ॥
 यवान् सर्जरस लोध्रमुशीर चन्दनं मधु ।
 घृत गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादवीलेपनम् ॥ ५८ ॥
 तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकां व्यङ्गदूषिकाम् ।
 मुख करोति पद्माभ पादौ पद्मदलोपमौ ॥ ५९ ॥
 कालीयकोत्पलाऽमयदधिसरवरास्थिमध्यफलिनौभिः ।
 लिप्तं भवति हि वदनं शशिप्रभ सप्तरात्रेण ॥ ६० ॥
 रक्षोघ्नशर्वरीद्वयमञ्जिष्ठागैरिकाह्ववस्तिपयः ।
 सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यच्छरदिन्दुविम्बवद्भि भाति ॥ ६१ ॥
 प्रियङ्गुचन्दनं लोध्रं कुष्ठं पाण्डुवटच्छदम् ।
 कालीयकान्वित लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥ ६२ ॥
 हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकालियककुचन्दनैः ।
 प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमम् ॥ ६३ ॥
 कपित्थतिन्दुकप्लवटपत्रैः पयोऽन्वितैः ।
 पाचयेत् कल्कितैरेतैस्त्रैल वाभ्यञ्जने चरेत् ॥ ६४ ॥

विप्लवं नीलिकाव्यङ्गतिलकान्मुखदूषिकान् ।

नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ६५ ॥

इति हरिद्राद्य तैलम् ।

मञ्जिष्ठाकेशर लाक्षा सर्षपालोध्रचन्दनम् ।

प्रपौण्डरीक मधुकं पतङ्ग गैरिकं वचा ॥ ६६ ॥

कर्पासास्थिशिलामज्जकर्षैः कल्कैर्वयोऽन्वितैः ।

पचेत्तैलस्य कुडवं मज्जाक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेऽवतारिते दद्यात् मधूच्छिष्टं द्विरशकम् ।

स्रक्षयेन्मुखमेतेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ६८ ॥

पिडकास्तेन शाम्यन्ति तिलका व्यङ्गकालिकाः ।

मुखकार्ष्णप्रजन्तुमणि पद्मिनीकण्टकास्तथा ।

मञ्जिष्ठाद्यमिदं तैलं मुखवर्णप्रसाधनम् ॥ ६९ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्य तैलम् ।

मधूकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ७० ॥

कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।

अभीक्ष्णनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ ७१ ॥

इति कनकतैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं मुशीरं चन्दनोत्पलम् ।

गोरोचना हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ ७२ ॥

पतङ्गं शारिवालोध्रं कुष्ठं गैरिककेशरम् ।

स्वर्णमाक्षीप्रियङ्गुश्च कालीय रक्तचन्दनम् ॥ ७३ ॥

एतैरक्षसमैर्भागैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

अभ्यङ्गो राजपद्मौभ्यां ये चान्ये धनिनो नराः ॥ ७४ ॥

तिलकापिडकाव्यङ्गनीलिकामुखदूषिकाः ।

शर्कराञ्च शरीरस्य दुष्कायाञ्च विसर्पणम् ॥ ७५ ॥

नाशयत्याशु जनयेद्रूपञ्चापि मनोरमम् ।

पद्मकेशरवर्णाभं मुखं भवति कान्तिमत् ॥ ७६ ॥

इति कुङ्कुमाद्य तैलम्

अथ निदानमाह ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डल पाण्डु कण्डूरम् ।

पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मिनीकण्टके रोगे कूर्दयेन्निम्बवारिणा ।

तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिष्पातुं प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥

निम्बारग्वधकल्कैर्वा सुहृद्वर्त्तनं हितम् ॥ ७९ ॥

अथ पाददारौनिदानमाह ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरुक्षयोः ।

पादयोः कुरुते दारौं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ ८० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पाददार्थां शिरां प्राञ्चो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।

मधूच्छिष्टवसामज्जो घृतैः क्षारविमिश्रितैः ॥ ८१ ॥

सर्जाह्वसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृताद्भुतम् ।

निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ८२ ॥

मधुसिक्थकसैन्धवघृतगुडमहिषाख्यसालनिर्यासैः ।

गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ ८३ ॥

खाखसजालीमुस्तकहविषा सलिप्य चरणमतिवहुशः ।

समृद्धं नयति नाशं पादस्फुटनाह्वय रोगम् ॥ ८४ ॥

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कार्कैर्वा रूकभस्मतोयैः ।

तैल विपक्वं लवणाशयुक्तं तत्पाददारौ विनिहन्ति लेपात् ॥ ८५ ॥

इत्युपोदिकाद्य तैलम् ।

उन्मत्तकस्य नीरेण माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैल विपक्वन्तु शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ८६ ॥

इति उन्मत्ततैलम् ।

अथ निदानमाह ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥ ८७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

देहात्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ ८८ ॥

अथ निदानमाह ।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम् ।

कुरुते दाहपाकौ च त व्याधि चिप्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

चिप्यं शोणितमोक्षेण शोधनैश्चाप्युपाचरेत् ।

गतोष्माणं तथा ज्वैनमुष्णाम्बुपरिषेचितम् ॥ ९० ॥

शस्त्रेणापि यथा योगमुत्कृत्य स्रावयेद् व्रणम् ।

व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ॥ ९१ ॥

शिलातेजोवती चैव रोचनाच रसाञ्जनम् ।

कल्कैरेतैरम्बुपिष्टैः शोधयित्वा व्रणञ्च तत् ॥ ९२ ॥

हरिद्रागुल्मकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः ।

सिद्धेन तिलतैलेन ततस्तु रोपयेद् व्रणम् ॥ ९३ ॥

टाडिमजकुसुमधन्वयासाभयाश्लक्ष्णचूर्णिता क्षिप्ता ।

नखकोटिपूतिभाग शमयति च शूलं तत्क्षणात् ॥ ९४ ॥

अन्तर्धूमनिदग्धस्य हरितालान्वितस्य च ।

तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ ९५ ॥

उद्धृत्य कोणात्समुपास्य कल्कं सिक्तं नखं पूयत्वगस्थिमज्जः ।

तैलप्रदानात्सततं नखाश्च रोहन्ति शुद्धा विगतामयाश्च ॥ ९६ ॥

स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम् ।

पिष्टा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

अथ निदानमाह ।

तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं भवेत् ॥ ८८ ॥

तन्वान्तरे च ।

अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।

भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलिरमिति सञ्चितम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत् ॥ १०० ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति ।

कुनखञ्चेत्तदा भ्रान्तः शैलोऽपि प्लवते जले ॥ १०१ ॥

काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितैः ।

अङ्गुलीवेष्टकः पुसा ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ॥ १०२ ॥

इति कुनखोपक्रमः ।

अथ निदानमाह ।

क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरी पादौ कण्डूदाहरुजान्दितौ ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसन्त विभावयेत् ॥ १०३ ॥ १

अथ चिकित्सामाह ।

पादौ सिक्त्वा रणालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।

कल्कैः कृतैर्निम्बतिल शिलाकाशीसरोचनैः ॥ १०४ ॥

लाक्षाभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ॥ १०५ ॥

बृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १०६ ॥

करञ्जबीजं रजनी काशीस पद्मकं मधु ।

रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १०७ ॥

अथ निदानमाह ।

अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धनि ।

कफासृक् कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ॥ १०८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अरु षिकां जलीकाभिर्ग्राहयेद्बहुशो भिषक् ।

प्रक्षालयेन्मुहुस्तत्र सैन्धवक्त्राथवारिभिः ॥ १०९ ॥

अरु षिकाया रुधरेऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलीकसा वा ।

निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्ववर्चो रससैन्धवाभ्याम् ॥ ११० ॥

मुहुर्मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोलारिष्टवासकैः ।

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्निर्वा मूत्रसयुतैः ॥ १११ ॥

कुटजत्वक् च लवणं सम्प्रपिष्ट प्रलेपयेत् ।

गोशक्तद्रसपिष्ट वा तालमूलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

निम्बोदकेन लवणैः प्रलेपोऽश्वशक्तद्रसैः ॥ ११३ ॥

पुराणमथ पिण्याकं पुरौषं कुक्कुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शौघ्रं हन्यादरु षिकाम् ॥ ११४ ॥

कपालभृष्टकुष्ठ वा चूर्णितं तैलसयुतम् ।

अरुंस्थां लेपनं क्लेददाहासत्त्वरनाशनम् ॥ ११५ ॥

सुहृत्कर्कदुग्धधत्तूरपत्रं मूत्रविमिश्रितम् ।

लेपनं तैलसयुक्तं हितं कण्डूशिरोव्रणे ॥ ११६ ॥

मुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

हरिद्राहयभूनिम्ब त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।

एतत्तैलमरुंषीणा सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११८ ॥

इति हरिद्राद्य तैलम् ।

सुहृौ सुपरशुकिन्ना शालिपर्णजमृत्तिका ।

एतेषां पलिकान् भागान् कर्षं स्यात् केशभस्मतः ॥ ११९ ॥

शफरीं विंशतिं तद्यात्तावतीं माक्षिकां क्षिपेत् ।

अरुषिका नाशयति जयेद् दुष्टव्रणानपि ॥ १२० ॥

नखदन्तक्षतोत्पन्नान् विच्छिन्नाश्च विसर्पिण ।

अत्यन्तपूयबहुला अस्त्रावा' कुपिताश्च ये ॥ १२१ ॥

स्रक्षणाच्छोषयेत् ग्रीष्म पक्षवाग्भोरुहान् यथा ।

शोधयेद्रोपयेच्चैव यथातिष्ठितभोजिनः ॥ १२२ ॥

इति सुहाद्य तैलम् ।

मासीस्वरससंसिद्ध कटुतैल चतुष्पलम् ।

मनःशिला तथा मास राजीवश्च सगन्धकम् ॥ १२३ ॥

शाणमात्रैस्तदभ्यङ्गादन्यवश्यमरु षिकाम् ।

पामां विचर्चिकाञ्चैव तथान्याञ्छिरसौ व्रणान् ॥ १२४ ॥

इति मासीतैलम् ।

इन्द्रुलोक्तविधिना तैलेनानेन वा जयेत् ।

अथ निदानमाह ।

दारुणा कण्डूरा रूक्षा केशभूमिश्च जायते ।

कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकं भिषक् ॥ १२५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दारुणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धा खिन्नां ललाटजाम् ।

अवपीडशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥ १२६ ॥

कोद्रवाणां दण्णक्षारपानीय परिधावने ॥ १२७ ॥

कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥ १२८ ॥

नीलोत्पलस्य किञ्चल्कं धात्रीफलसमन्वितम् ।

यष्टीमधुकसंयुक्त प्रलेपाद्दारुण जयेत् ॥ १२९ ॥

गुञ्जाफलैः शृतं तैल भृङ्गराजरसेन वा ।

कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥ १३० ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

कौचकानां पक्षैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

सगोमूत्र तदभ्यङ्गात् कपालव्याधिनाशनम् ॥ १३१ ॥

इति कौचकाद्य तैलम् ।

चित्रक दन्तीमूलञ्च कोशातकीममन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैल केशदद्गुविनाशनम् ॥ १३२ ॥

इति चित्रकाद्य तैलम् ।

भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि लोहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं परं दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ १३३ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

अथ निदानमाह ।

रोमकूपाङ्गं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावर्याङ्गं रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणित ॥ १३४ ॥

रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालिलां रुद्धेति च विभावयेत् ॥ १३५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

इन्द्रलुप्ते धिरां मूर्ध्नि स्निग्धखिन्नस्य मोक्षयेत् ।

कल्कैः समरेचैर्दिह्याच्छिलाकाशीसतुत्यदौ ॥ १३६ ॥

कुटन्नटादारकल्कलेपनं वा प्रशस्यते ॥ १३७ ॥

तिक्तापटोलैपत्रस्वरसे घृष्टा शमं याति ।

चिरकालजापि रुद्धा नियतं दिनत्रयादेव ॥ १३८ ॥

अवगाढपदं वापि म्रक्षयित्वा पुनः पुनः ।

गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ १३९ ॥

इन्द्रलुप्तापहो लेपान्मधुना बृहतीरसः ।

गुञ्जामूलफलं वापि भस्मातकरसोऽपि वा ॥ १४० ॥

गुञ्जापत्रं विषं तैलं तिला मधुककाञ्चिकम् ।

पतन्यनेन नो केशा लेपाद्रोहन्ति चाद्भुतम् ॥ १४१ ॥

गोक्षुरं तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुमर्षिषी ।
 शिरः प्रलेपित तेन केशैः समुपचीयते ॥ १४२ ॥
 हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा आजं क्षीरं रसाञ्जनम् ।
 लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १४३ ॥
 मधुकन्दीवरं मृद्वी तैलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
 अचिराद्भवन्ति केशा दृढमूलायता ऋजवः ॥ १४४ ॥
 चतुष्पदाना त्वग्रोमनखशृङ्गास्थिभस्त्रभिः ।
 तैलाक्ता केशभूमिश्चावृत्ता केशयुता भवेत् ॥ १४५ ॥
 शीर्यत्सु वापि केशेषु बहुशो व्यधयेच्छिराम् ।
 मूर्ध्नि तैल प्रकुर्वीत नस्यकर्मविरेचनैः ॥ १४६ ॥
 मालतीकरवीराग्निनक्तमालैर्विपाचितम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तहर परम् ॥ १४७ ॥
 क्षुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
 आजमूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ १४८ ॥
 सिद्धार्थकं तीक्ष्णगन्धागर्भं दत्त्वा विपाचितम् ।
 वज्जिना मृदुना पक्व तैल खालित्यनाशनम् ॥ १४९ ॥
 कूर्मपृष्ठसमानापि रूक्षा या रोमतस्करी ।
 दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशरीरलोमशा ॥ १५० ॥

इति क्षुब्धादिखालित्यहर तैलम् ।

तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे च त्रैफलैः शृतम् ।
 नस्ये दत्तं जनयति केशान् रसश्चूणि चाप्यग ॥ १५१ ॥

इति यष्टीमधुकाय तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

क्रोधशोकश्चमक्ततः शरीरोष्माशिरोगतः ।
 पित्तञ्च केशान् पचति पलित तेन जायते ॥ १५२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

धातुफलं द्वयं पथ्ये द्वे तथैका विभीतकीम् ।

लोहचूर्णस्य कर्षन्तु दशार्धं चूतमज्जत' ॥ १५३ ॥

पिष्ट्वा लोहमये पात्रे स्थापयेदुषितं निशाम् ।

लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ॥ १५४ ॥

अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ।

स्थितमिच्छुरसे मास समूल पलित जयेत् ॥ १५५ ॥

लोहमलामलकर्क्के' सजयाकुसुमेर्नर' सदास्नायी ।

पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ १५६ ॥

त्रिफला नीलिकापत्र' लोहभृङ्गरज' समम् ।

आविमूत्रेण संयुक्त कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ १५७ ॥

निम्बस्य बीजानि हि भात्रितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।

तैलञ्च तेषां विनिहन्ति नस्यात् दुग्धान्नभोक्तुं परित समूलम् ॥ १५८ ॥

इति निम्बबीजतैलम् ।

केतक भृङ्गनीलीका पार्श्वपुष्प सवीजकम् ।

महद्वर तिला' कृष्णा पिण्डीतकमयो रज' ॥ १५९ ॥

अमृता चोत्पल श्यामा त्रिफलापञ्चकटै' ।

कल्कैरेभि पचेत्तैल त्रिफलाक्वाथमार्कवैः ॥ १६० ॥

अकालपलित हन्ति नाशयेदुपजिह्विकाम् ।

केशाश्च तेन जायन्ते स्निग्धाश्चाञ्जनसन्निभाः ॥ १६१ ॥

इति केतकादितैलम् ।

अञ्जन मधुक श्यामा तार्क्ष्यजं शारिवोत्पलम् ।

त्रिफला नीलिकापत्र काशीम मुस्तक तिलाः ॥ १६२ ॥

आम्नास्थि तालपत्रञ्च फल विभीतकस्य च ।

जम्बुआम्रार्जुनपुष्पाणि कूर्मपित्त सतुल्यकम् ॥ १६३ ॥

शिशपा भूतकेशी च मार्कवञ्च त्रिकण्टकम् ।

पृथक्कर्षसमान् भागान् तथा लोहरजः समम् ॥ १६४ ॥

तैलप्रस्थमजाक्षौर धात्रीभृङ्गरसाढकम् ।

अक्षकस्य रसस्यापि लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ १६५ ॥

पक्व तल्लोहभाण्डस्य शिरसोऽभ्यङ्गनस्ययोः ।

यत्नेन योजयेत्तैल वराङ्गे विनिपातयेत् ॥ १६६ ॥

पतन्ति विन्दवो यत्र क्षणं तदुपजायते ।

भवन्ति कुटिलाः शीघ्रं कचाः षट्पदकोपमाः ॥ १६७ ॥

खालित्य पलितञ्चैव इन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ।

मध्यं चक्षुष्यमागुथ्य बलवर्णकरं परम् ।

नीलविन्द्विति विख्यात विश्वामित्रेण पूजितम् ॥ १६८ ॥

इति नीलविन्दुतैलम् ।

काश्मर्यार्जुनजम्बू सहचरकुसुमानि चूतफलमध्यम् ।

पिण्डीतकफलत्रिफलातैलस्य फलाष्टकं विपाचयेत् ॥ १६९ ॥

दत्त्वा पयश्चतुर्गुणं मम्बुभृङ्गस्य मधुकफलरसमिश्रम् ।

मिष्टेन तेन दिग्धा भवन्ति धवलाप्यलिकुलनिभाः ॥ १७० ॥

कुन्देन्दुशङ्खधवलैश्चितमपि केशैः शीघ्रं मासेन ।

अञ्जनभृङ्गश्यामं भवति सदा नस्यतोऽब्जशतम् ॥ १७१ ॥

इति काश्मर्याद्य तैलम् ।

काश्मर्या मूलमादौ सहचरकुमुमं केतकीनाञ्च मूलं

सायशूर्णं सभृङ्गं त्रिफलजलयुतं तैलमेभिः पचेद्यः ।

कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकम्

केशाः काशप्रकाशा भ्रमरकुलनिभा म्रक्षणादेव भान्ति ॥ १७२ ॥

इति केशरञ्जनतैलम् ।

केतकी त्रिफला दार्वी तत्फलमदनत्वचः ।

आम्नास्थिमज्जकुष्ठञ्च तिला भृङ्गरसोऽञ्जनम् ॥ १७३ ॥

पिण्डीतकमयशूर्णं नीलीपङ्कञ्च पद्मजम् ।

कल्कैरेतैः पचेत्तैलं वचाभृङ्गरसेन तु ॥ १७४ ॥
 शिरोऽभ्यङ्गात्प्रणश्यन्ति दारुण चेन्द्रलुप्तकम् ।
 अकालपलित कण्डू लूतिका दद्रुमेव च ॥ १७५ ॥
 करोति कुञ्चितान् केशान् भ्रमरोदरसन्निभान् ।
 केतकाद्यमिदं नान्ना विदेहादिप्रकीर्तितम् ॥ १७६ ॥

इति केतकाद्य तैलम् ।

शिखिपित्तविशाम्नास्थि मदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।
 सनीलभृङ्गकाशीसैस्तुक्रै तैलं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥
 लोहभाण्डे स्थितं मासमकालं पलितं जयेत् ॥ १७८ ॥
 इति मयूरपित्ताद्य तैलम् ।

क्षीरात्समार्कवरसाह्विप्रस्थं मधुके पले ।
 विपचेत्तैलकुडवं तन्नस्य पलितापहम् ॥ १७९ ॥
 इति मधुकृतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
 सिद्धं धात्रीरसे तैल नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ।
 सर्वान् मूर्ध्वगतान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १८० ॥
 इति प्रपौण्डरीकाद्य तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कक्षाभागेषु ये स्फोटो जायन्ते मांसदारणाः ।
 अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १८१ ॥
 सप्ताहाद्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
 तामग्निरोहिणीं विद्यात् असाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ १८२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।
 रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षं विरुद्धणम् ।
 शरीरस्य च सशुद्धिस्तां त्यजेद्वर्धितां पुनः ॥ १८३ ॥

अथ निदानमाह ।

ग्रीवां सकक्षां करपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः सवल्मीकवदक्रियाणा जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ १८४
मुखैरनेकैः स्तुततोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ १८५

अथ चिकित्सामाह ।

शस्त्रेणोक्तृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
विधानेनावुर्दीक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १८६ ॥
वल्मीकान्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धस्य मर्मजम् ।
तत्र सशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ १८७ ॥
कुलत्पकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन वा ।
आरग्वधस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ १८८ ॥
श्यामामूलैः सपल्लैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैर्वा भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ १८९ ॥
पक्वं वातं विजानीयाद् गताः सर्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय ततश्छित्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९० ॥
संशोध्य दुष्टमांसांश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९१ ॥
मनःशिलालभक्षातसूक्ष्मैर्लागुरुचन्दनैः ।
जातिपल्लवतक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १९२ ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुक्लिद्रं बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिष्ठात्तु क्षिद्रैर्बहुभिरावृतम् ।
वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वज्रं तत्तु विजानता ॥ १९३ ॥

इति मनःशिलायां तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो वह्निः ।

रूढदुर्वलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १८४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

गुदभ्रंशे गुदं स्विन्न स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्ट रोहयेद्यन्नाद् गव्य सच्छिद्रचर्मणा ॥ १८५ ॥

पद्मिनीकोमल पत्र यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८६ ॥

गुदञ्च गव्यवसया स्रक्षयेदसक्तन्नरः ।

दुष्पूवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न सशयः ॥ १८७ ॥

मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।

सुस्विन्नमूषिकामासेनाथवास्त्रेदयेत् गुदम् ॥ १८८ ॥

वृक्षान्नानलचाङ्गेरी विल्वं घाठा यवाग्रजम् ।

तक्रेण शौलयेत्पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥ १८९ ॥

मूषिका कुडवं मांसं चित्रकस्य पलं तथा ।

दशमूलपलानाञ्च पलं भक्ष्यातकस्य च ॥ २०० ॥

त्रिफलायाः पलञ्चैषां कल्कं दत्त्वा चतुर्गुणे ।

क्षीरे तैलं पचेत्प्रस्थमभ्यङ्गाच्च प्रशाम्यति ॥ २०१ ॥

गुदनिःसरणं शूलं दुष्टव्रणविशोधनम् ।

मूषकाद्यमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ २०२ ॥

इति मूषकाद्य तैलम् ।

मूषिकामासकुडवं दशमूलं पलोन्नितम् ।

चित्रस्य द्वे पले वापि निष्काथ्याष्टगुणेऽम्भसि ॥ २०३ ॥

पादशेषेण तेनैव तैलप्रस्थं पयः समम् ।

जीवनीयप्रतिवापं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २०४ ॥

अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ।

भगन्दरं गुदे शूलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २०५ ॥

इति द्वितीयमूषकाद्य तैलम् ।

निरन्तं मूषिकं पक्त्वा पञ्चमूलपयोयुतम् ।

तैल वातहरैः सिद्धं गुदभ्रं शहर परम् ॥ २०६ ॥

तुल्यमशं समादय पञ्चमूलाम्बुमासयोः ।

क्षौरपाकविधानेन विपाचैतत्समाहितः ।

पञ्चाङ्गातहरैः कल्कैः पक्तव्यं मूषकादिकम् ॥ २०७ ॥

इति तृतीयमूषकाद्य तैलम् ।

मूषकाणां पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे पचेत्तैलं दुग्धं तैलचतुर्गुणम् ॥ २०८ ॥

मूषिकाणां शिरः कल्कं वस्तावभ्यञ्जने हितम् ।

गुदनिःसरणे शूले रक्तस्रावे च तद्धितम् ॥ २०९ ॥

इति चतुर्थमूषकाद्य तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदङ्गकः ॥ २१० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्षपरजनीकल्कस्तालमूलीसयुतो लेपात् ।

शमयति शूकरदङ्गं पिडिकाटाहान्वितं पुंसाम् ॥ २११ ॥

भङ्गराजस्य मूलस्य रजन्या सहितस्य च ।

चूर्णञ्च सहसा लेपाद्वराहद्विजनाशनम् ॥ २१२ ॥

रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।

हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम् ॥ २१३ ॥

सूर्यावर्तजटा सूर्यवारिणोत्पाद्य बुद्धिमान् ।

पिष्टा भङ्गाम्बुना लेपाद्वराहद्विजनाशनम् ॥ २१४ ॥

विसर्पोक्तः प्रतीकारः कार्यः शूकरदङ्गयोः ॥ २१५ ॥

मूलकवोजमुद्धृत्य चोन्नतकदलानि तु ।

सूर्यावर्तशुकाख्याञ्च मेध्यावीरसपाचितम् ॥ २१६ ॥

तैलं मेध्याविकं नाम वराहद्विजनाशनम् ।

कण्डूकुष्ठप्रशमनं कृच्छ्रं दद्रुविनाशनम् ॥

वर्णकरञ्चैव कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ २१७ ॥

इति मेध्याविकतैलम् ।

अथ निदानमाह ।

मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।

मेद्वचर्मं यदा वायुर्मज्जते सर्वतश्चरन् ॥ २१८ ॥

तदा वातोपसृष्टत्वाच्चर्मं तत्परिवर्तते ।

अवेदनः सदाहश्च पाको वर्धते चासक्तत् ॥ २१९ ॥

मणेरधस्तात् कोष्ठश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।

परिवर्त्तिकेति तां विद्यात् सर्ज्जां चार्त्तिसम्भवाम् ॥

सकण्डू कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ २२० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

परिवर्तीं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः साल्वनादिभिः ॥ २२१ ॥

ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं वेशयेत्पीडयेन्मणिम् ।

प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनैः ॥ २२२ ॥

दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २२३ ॥

अथ निदानमाह ।

अल्पीयः खां यदा हर्षाद्वलाङ्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिवातादथवा चर्मण्युवर्तते बलात् ॥

यस्यावपात्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २२४ ॥

वातात्परुषा रूक्षाभा सूक्ष्मा कृष्णा रूगन्विता ।

पित्तात्सपीता रक्ताभा दाहदृष्णासमन्विता ।

श्लेष्मिकौ कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना ॥ २२५ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

स्नेहस्वेदैस्तथैवेनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ २२६ ॥

अथ निदानसाह ।

वातोपसृष्टे मेढ्रे च चर्म संश्रयते मणिम् ।

मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ २२७ ॥

निरुद्ध प्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ।

मूत्र प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥

निरुद्धप्रकश विद्यात्सरुज वातसम्भवम् ॥ २२८ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहौसुभयतो सुखीम् ।

दारवीं वा जतुकता सष्टता वा प्रवेशयेत् ॥ २२९ ॥

परिषिञ्चेद्वसा मज्जा शिशुमारवराहयोः ।

चुक्रतैल तथा योज्य वातघ्नद्रव्यसयुतम् ॥ २३० ॥

त्र्यहात् स्थूलपरा सम्यङ्नाडीं मार्गे प्रवेशयेत् ।

स्रोतः प्रवर्द्धयेदेव स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥

भित्वा वा सेवनीं मुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ २३१ ॥

अथ निदानसाह ।

वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसन्धितः ।

निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ २३२ ॥

मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।

सन्निरुद्धगुद व्याधि मेन विन्द्यात् सुदुस्तरम् ॥ २३३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैः हितः ।

तथा निरुद्धप्रकाशक्रमः कार्यो विजानता ॥ २३४ ॥

अथ निदानसाह ।

शकण्मूत्रसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्त्रिन्नेवास्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ २३५ ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्र स्फोटः स्नावश्च जायते ।
 एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २३६ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

ततः सशोधनैः पूर्वं धात्रौस्तन्यं विशोधयेत् ॥ २३७ ॥
 त्रिफलाखदिरकायैर्व्रणानां धावनं सदा ।
 शङ्खसौवीरयक्ष्माह्वैर्लेपः कार्थ्योऽहिपूतने ॥ २३८ ॥
 कण्डू रक्तोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
 करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥ २३९ ॥
 कासीसरोचना तुल्यं हरितालरसाञ्जनैः ।
 अम्बुपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रणकण्डूहिपूतने ॥ २४० ॥
 पटोलपत्रत्रिफला रसाञ्जनविपाचितम् ।
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्यहिपूतनम् ॥ २४१ ॥

इति पटोलघृतम् ।

अथ निदानसाह ।

स्नानोत्सादनहोमस्य मलो वृषणसंस्थितः ।
 यदा प्रक्षिद्यते स्वेदात्कण्डूः जनयते तदा ॥ २४२ ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्र स्फोटः स्नावश्च जायते ।
 ग्राह्ववृषणकच्छुता श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २४३ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

भिषक् वृषणकच्छुतुं चिकित्सेत्पामरोगवत् ।
 अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥ २४४ ॥
 सर्जाह्वकुष्ठसैन्धवं सितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
 उद्वर्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डूतिम् ॥ २४५ ॥

अथ निदानसाह ।

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

कट्टीकापालिकामूल पृतीक सैन्धवं तथा ।
 शम्बूकेन श्लक्ष्णपिष्टं चर्मकौलकनाशनम् ॥ २४७ ॥
 प्रायेण क्षुद्ररोगेषु शस्त्रचारानलक्रिया ।
 लेपन शोणितस्रावमिति सामान्यसंग्रहः ॥ २४८ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित क्षुद्ररोगनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ मुखरोगनिदानमाह ।

मुखरोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु च ।
 तत्र चायतनान्योष्ठौ दन्ता दन्तासनं तथा ॥ १ ॥
 तालु कण्ठश्च जिह्वा च मुखं सर्वञ्च सप्तमम् ॥ २ ॥
 आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
 मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ३ ॥
 कर्कशी पक्ष्मौ स्तब्धौ संग्राप्तानिलवेदनौ ।
 दाह्येते परिपाद्येते चोष्ठौ मारुतकोपतः ॥ ४ ॥
 चौर्यते पीडिकाभिश्च सर्जजाभिः समन्ततः ।
 सदाहपाकपिडीकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ५ ॥
 मवर्णाभिस्तु चौर्यते पीडिकाभिरवेदनौ ।
 भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥ ६ ॥
 सकृत् कृणौ सकृत्पीतौ सकृच्छेती तथैव च ।
 सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपीडिकान्वितौ ॥ ७ ॥
 खर्जूरफलवर्णाभिः पीडिकाभिर्निपीडितौ ।
 रक्तोपसृष्टौ र्वाधर स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ८ ॥
 मासदुष्टौ गुरु स्थूलौ मासपिण्डवदुन्नतौ ।
 क्लमयश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ९ ॥
 सर्पिर्मण्डप्रतिकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरु ।

स्वच्छं स्फटिकसङ्काशमास्त्राव स्रवतो भृशम् ॥
 तयोर्व्रणं न संरोहेन्मृदुत्वं न च गच्छति ॥ १० ॥
 ओष्ठौ पर्यवदीर्येते पाप्येते चाभिधाततः ।
 ग्रथितौ च तथा स्याता मोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ ११ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

मुखदन्तमूलदशनच्छेदेषु रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
 तस्मात्तेषामसक्तद्रुधिरं विस्त्रावयेद् दुष्टम् ॥ १२ ॥
 स्नेहांस्तथोष्णान् परिषेकलेपान् घृतस्य पान रसभोजनञ्च ।
 अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनानि चौष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १३ ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
 वातजोऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥
 मस्तिष्के चैव नस्ये च तैल वातहर हितम् ।
 स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपान रसायनमिहेष्यते ॥ १५ ॥
 तैल घृत सर्जरस ससिक्थ रास्त्रागुडं सैन्धवगैरिकञ्च ।
 पक्वं समाश दशनच्छेदानां त्वग्भेदहन्तृ प्रवदन्ति लेपम् ॥ १६ ॥
 श्रीवेष्टकं सर्जरस गुग्गुलु सुरदारु च ।
 यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १७ ॥
 वेधं शिराणां वमन विरेक तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।
 शीतान् प्रदेहान् परिषेचनञ्च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ १८ ॥
 रक्तपित्तोपघातोत्थे जलौकाभिरुपाचरेत् ।
 पित्तविद्रुधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ १९ ॥
 शिरोविरेचन धूम स्वेदः कवल एव च ।
 हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठपाके कफात्मके ॥ २० ॥
 त्रिकटुस्वर्जिकाक्षारः क्षारश्च यवशूकजः ।
 क्षौद्रयुक्त विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २१ ॥
 शूलं विवर्णं सलसीकमोष्ठ सकण्डूरं तीव्ररुजं प्रवातम् ।

लिखैच्च फेनद्विपलासवालैर्निष्पीड्य वातक्षतसारणे वा ॥ २२ ॥
 जीवन्तिकल्कं पयसा समाशं तैल विपक्त्वा मधुना विमिश्रम् ।
 ओष्ठास्ययोः सर्जरसाष्टभागं व्रण निहन्यात् सकृदेव लेपात् ॥ २३ ॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
 प्रियङ्गुत्रिफलालोघ्रं सक्षौद्रं लेपने हितम् ॥ २४ ॥
 हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।
 एतद्दोषप्रकोपाणां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ॥ २५ ॥
 खिन्न क्षतोष्ठमुल्लिख्य पीडयेत् सुसमाहितः ।
 शतधीतघृताभ्यक्तं दद्यात्कवलिकाकृते ॥ २६ ॥
 क्लिन्नव्रणे च तत्सर्वं त्यक्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥

इत्योष्ठगतदोषोपक्रमः ।

अथ सामान्यमुखरोगलक्षणमाह ।

मुखामये मारुतजेतु शोषकार्कश्यरौच्याणि चलारुजश्च ।
 कृष्णारुण निष्पृतनं सशैत्यं प्रस्पन्दनं स्रंसनतोददाहाः ॥ २७ ॥
 दृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनं चास्यविदीर्णता च ।
 पित्तात्ममूर्च्छा विविधा रुजश्च मुखे च पीतारुणवर्णयुक्तम् ॥ २८ ॥
 कण्डूगुरुत्वं सितवज्जलत्वंस्नेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेके ।
 उत्क्लेशनं दालनभावतन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥ २९ ॥
 द्विदोषलिङ्गानि भवन्ति यत्र द्विदोषजो वक्त्रगदः स वेद्यः ।
 लिङ्गानि सर्वाणि मुखे च यस्य भवन्ति तस्यैव तु सन्निपातात् ॥ ३० ॥

इति तन्त्रान्तरात् सामान्यलक्षणमुक्तम् ।

अथ दन्तवेष्टरोगनिदानमाह ।

शोणित दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धौनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ ३१ ॥
 दन्तमासानि शीथ्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ ३२ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य जायते श्वयथुर्महान् ।
 दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ ३३ ॥
 स्रवन्ति पूयरुधिर चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३४ ॥
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
 लालास्रावी स विज्ञेयः शैषिरो नाम नामतः ॥ ३५ ॥
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिमहंशशैषिरसंज्ञकः ॥ ३६ ॥
 दन्तमामानि शीर्यन्ते यस्मिन् ङ्गीवति चाप्यसृक् ।
 पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३७ ॥
 वेष्टेषु दाहः घाकश्च ताभ्या दन्ताश्चलन्ति च ।
 अत्यर्दिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥ ३८ ॥
 आध्मायन्ते स्फुटे रक्ते मुखं प्रति च जायते ।
 यस्मिन् सोपकुशीनाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ ३९ ॥
 घृष्टेषु दन्तमूलेषु संग्रभो जायते महान् ।
 भवन्ति चञ्चला दन्ताः स वैदभीऽभिघातजः ॥ ४० ॥
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खल्विवर्द्धनमज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् च शाम्यति ॥ ४१ ॥
 शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तममाश्रितः ।
 कमालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति ॥ ४२ ॥
 हातव्ये पश्चिमे दन्ते महाज्वरीयो महारुजः ।
 लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ४३ ॥
 दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ ४४ ॥

अथ दन्तरोगनिदासमाह ।

दीर्यमाणेष्विव रुजा भृशं दन्तेषु जायते ।
 दाहज्जलो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ४५ ॥

कृष्णकिद्रश्चलस्रावो ससंरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥ ४६ ॥
 वक्त्रं वक्त्र भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
 कफवातकृतो व्याधिः स भक्षनकसंज्ञितः ॥ ४७ ॥
 शीतरूक्षप्रवातान्ध स्पर्शानामसङ्गा द्विजाः ।
 पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ ४८ ॥
 दन्तमासमलैः सास्रैर्वाह्यतः श्वययुर्महान् ।
 सदाहरुक्स्त्रवेद्भिन्न पूयासं दन्तविद्रधिः ॥ ४९ ॥
 मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
 शर्करैव स्वरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ५० ॥
 कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
 कपालिकेति सा ज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ ५१ ॥
 योऽसृङ्गिश्च पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावता नीलता वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ५२ ॥
 हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ५३ ॥

अथ निदानमाह ।

सामान्येन निदानेन ये निर्दिष्टा मुखामयाः ।
 तान् विदित्वा त्विदं कुर्याद्यथास्व भेषजक्रियाम् ॥ ५४ ॥
 तेजोह्वा मागधीमूल समङ्गा कटुका घनम् ।
 पाठा ज्योतिष्मती लोभ्र दार्वीकुष्ठञ्च चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥
 दन्तानां घषणं कण्डू रक्तस्रावरुजापहम् ॥ ५६ ॥
 शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
 निष्काथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ।
 प्रियङ्गवश्च मुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५७ ॥
 काशीस लोभ्र कृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गु तेजोह्वा ।
 एषा चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ ५८ ॥

प्रपीण्डरौकं मधुकं त्रिफलोत्पलसाधितम् ।

तैल घृत वा वातघ्नं शीताटे संप्रशस्यते ॥ ५८ ॥

कुष्ठं दार्वी लोध्रमन्द समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च ।

चूर्णं शस्त घर्षण तद्विजाना रक्तस्राव हन्ति कण्डू रजाञ्च ॥ ६० ॥

पाठा लोध्रसमङ्गा पर्पटगदतेजनीनिशायुगलैः ।

कण्डू रक्तस्रावयुतं चूर्णीकृतैर्विघर्षयेच्छूल्यैः ॥ ६१ ॥

दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

शिरोविरेकञ्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भक्षणम् ॥ ६२ ॥

तिलभववीजपावकसिततरसिद्धार्थकल्पितः कवलः ।

उष्णास्त्रुसप्रयुक्तो द्विजतलसञ्जातशोथहरः ॥ ६३ ॥

विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोध्रपतङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैः मधूत्तरैः ॥ ६४ ॥

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षीद्रघृतशर्कराः ॥ ६५ ॥

चलदन्तस्थिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ॥ ६६ ॥

भद्रमुस्ताभयाव्योष विडङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्वटिका छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

ता निधाय मुखे सुप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।

नात'परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥ ६८ ॥

इति भद्रमुस्तादिवटिका ।

दशमूलौकषायेण तैलं वा घृतमेव च ।

विपक्वं कवले शस्तं सक्षीद्र दन्तधावने ॥ ६९ ॥

दन्तचाले दन्तहर्षे मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तैलकल्कोदकं हितम् ॥ ७० ॥

श्रीषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।

सक्षीद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ७१ ॥

माक्षिकं पिप्पली सर्पिः मिश्रितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्त प्रधानमिदमौषधम् ॥ ७२ ॥
 हिङ्गुकट्फलकाशीमस्त्रजिकाकुष्ठवल्कजम् ।
 रदरुजं जयत्याशु वक्त्रस्थ दशने घृतम् ॥ ७३ ॥
 शारिवोत्पलयष्ट्याहशारिवागुरुचन्दनैः ।
 क्षीरे दशगुणे सिद्ध सर्पिर्नस्ये च पूजितम् ॥ ७४ ॥
 क्रिया परिदरे कुर्याच्छीतादोक्ता विचक्षणः ।
 सशोध्योभयतः कार्यं शिरस्योपकुशे तथा ॥ ७५ ॥
 काकोदुम्बरिकापत्रैर्ब्रूण विस्त्रावयेद्विषक् ।
 लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ७६ ॥
 पिप्पली सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ।
 सुखोदकेन ससृष्ट कवलञ्चापि धारयेत् ॥ ७७ ॥
 घृतं मधुरकैः सिद्ध हितं कवलनस्ययोः ।
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्याः कवलञ्चात्र कीर्तितः ॥ ७८ ॥
 पटोलनिम्बत्रिफला कषायञ्चात्र धावने ।
 शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥ ७९ ॥
 नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ॥ ८० ॥
 कृत्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 शोधयित्वा दह्नेच्चाग्नि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ८१ ॥
 भिन्नत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्भुवम् ।
 समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ८२ ॥
 उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं सप्रसिच्यते ।
 रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥ ८३ ॥
 काणः सञ्ज्ञायते जन्तुरदितं चास्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्विषक् ॥ ८४ ॥
 धावने जातिमदन स्वादुकण्टकखादिरम् ॥ ८५ ॥

कषायं जातिमदनकण्टकी स्वादुकण्टकैः ।
 लोभ्रखदिरमञ्जिष्ठायध्याह्वैश्चापि तत्कृतम् ।
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगता गतिम् ॥ ८६ ॥
 कषाय परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोभ्रादिकल्कितम् ।
 कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः ॥ ८७ ॥
 एभिः कृतं कषायमपि नाडीधावनार्थं योज्यम् ।

इति जात्यादितैलम् । इति दन्तवेष्टीपक्रमः ।

अथ दन्तीपक्रमसाह ।

सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च ।
 निर्यूहश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ ८८ ॥
 स्नेहिकश्च हितो धूसो नस्य स्नेहिकमेव च ।
 रसो रसयवाग्वश्च क्षीरं सन्तानिका घृतम् ॥
 शिरोवस्ति हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥ ८९ ॥
 दन्तानां तोदहर्षौ तु जायेते वाततस्तयोः ।
 उष्णतैलाज्यवातघ्ननिर्यूहाः कवलग्रहाः ॥ ९० ॥
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्विषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्ता प्रतिसारयेत् ॥ ९१ ॥
 दन्तहर्षक्रिया चापि कुर्यान्निरवशेषतः ।
 कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिताः ॥ ९२ ॥
 कृमिदन्तकमादौ तु सकृमि गुडपूरणम् ।
 दहेच्छलाकया क्षीरमार्कं कृमिनाशनम् ॥ ९३ ॥
 जयेद्विस्रावणैः स्निग्धमचलं कृमिदन्तकम् ।
 तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥ ९४ ॥
 भद्रदार्वादिवर्षाभू लोपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
 कृमिदन्तापहः कोष्ण हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥ ९५ ॥
 बृहती भूमिकादम्बी पञ्चाङ्गुलकण्टकारिका काथः ।

गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ९६ ॥
 नीलीवायमजङ्घासृक् दुग्धोनान्तु मूलमेकैकम् ।
 मञ्चव्यं दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥ ९७ ॥
 बीजपूरकमूलस्य वाक्चोना तथैव च ।
 भागाभ्यां तु समं कृत्वा पिष्ट्वा वर्त्तिन्तु कारयेत् ॥ ९८ ॥
 एषा रदस्थवर्त्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।
 सद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥ ९९ ॥
 दन्तीसुवर्णदग्धा कामीसविडङ्गवत्सकफलानाम् ।
 चूर्णैरर्कसुह्योः पयोभिर्वा पूरणं श्रेष्ठम् ॥ १०० ॥
 चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुषिरस्य च ।
 ततो विदारोयध्यात्वा शृङ्गाटककसेरुभिः ॥
 तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥ १०१ ॥

इति विदार्यादितैलम् ।

हनुमोक्षे समुद्दिष्टा कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ १०२ ॥
 वकुलस्य फलं लोभ्रं वज्रवल्लीकुरण्टकम् ।
 चतुरङ्गुलवव्वोलं वालिकर्णारिमाशनम् ॥ १०३ ॥
 तेषां तु कायकल्पाभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।
 स्थैर्यं करोति दन्तानां चलतां पवनेन च ॥ १०४ ॥

इति वकुलाद्य तैलम् ।

तुला धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽश्वसः सञ्चययेद्यथावत् ।
 पूते चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥ १०५ ॥
 कल्कैरनन्ता खदिरा च मेदा जम्बूाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
 तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ १०६ ॥

इति सहचराद्य तैलम् ।

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सैन्धवं देवदारु च ।
 विडङ्गं चित्रकं विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ १०७ ॥

गन्ध मीवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठा मधुकं बला ।
 वेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ १०८ ॥
 विल्वप्रमाणैः कल्कैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 द्विगुणं च पयो दद्यात् तत्सिद्धं नश्यतां नयेत् ॥ १०९ ॥
 श्लेष्मजं सन्निपातोत्थं शिरोरोगं नियच्छति ।
 उपजिह्वां च मालाञ्च कण्ठशालूकमर्वुदम् ॥ ११० ॥
 विटारिकां मांसपाकं मुखशोकं गलग्रहम् ।
 दन्तचालं हनुस्तम्भं तैलमेतन्नियच्छति ॥ १११ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
 चतुर्गुणमितैः काथैर्द्रव्यैश्च पलसंमितैः ॥ ११२ ॥
 लोभ्रकट्फलमञ्जिष्ठा पद्मकेशरपद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलयश्चाह्वैः तैलं गण्डूषधारणम् ॥ ११३ ॥
 टालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
 शीतादं पूतिवक्त्रञ्च ह्यरुचिं विरसास्यताम् ॥ ११४ ॥
 हन्यादाशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
 लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ११५ ॥

इति लाक्षाद्यं तैलम् ।

इरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयाढकैश्चतुर्भिः निःकाथ्यश्चतुर्थशेषेण ॥ ११६ ॥
 काथेन तेन मतिमां स्तैलस्यार्द्धाढकं पचेच्छनकैः ।
 कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठा लोभ्रमधुकानाम् ॥ ११७ ॥
 इरिमेदखदिरकट्फलं लाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला ।
 कर्परागुरुपद्मकलवङ्गकङ्कोलजातीनाम् ॥ ११८ ॥
 फलपतङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
 सिद्धं भिषक् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ११९ ॥

परिशौर्णदन्तविद्रधि शौषिरशौताददन्तहर्षेषु ।
 कृमिदन्तदरणचलित प्रदुष्टमासावशीर्णेषु ॥ १२० ॥
 मुखदौर्गन्ध्येषु च कार्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ।

इति इरिमेदाय तैलम् ।

खदिरस्य तुला सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवाप प्रदापयेत् ॥ १२१ ॥
 जातिकर्पूरपूगानि कङ्कोलकफलानि च ।
 इत्येषा गुटिका कार्या मुखसौभाग्यवर्धिनी ॥
 दन्तीष्ठगलरोगेषु जिह्वा ताल्वामयेषु च ॥ १२२ ॥

इति खल्यखदिरवटिका ।

गायत्रिसारतुलयारिमवल्कलानां
 सार्द्धं तुलायुगलमम्बुघटैश्चतुर्भिः ।
 नि काथ्य पादमवशेष सुवस्त्रपूत
 भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥ १२३ ॥
 तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषा
 श्लक्ष्णं क्षिपेच्च कबलग्रहभागिकानाम् ।
 एलामृणालसितचन्दनचन्दनानां
 श्यामातमालविकसानललोहयष्टी ॥ १२४ ॥
 लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीनां
 श्रीपुष्पगैरिककटाह्वयकट्फलानाम् ।
 पद्माह्वलोध्रवटरोहयवासकानां
 मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥ १२५ ॥
 कङ्कोलजातिफलकोशलवङ्गकानां
 चूर्णीकृतानि विदधौत पलांशकानाम् ।
 शीतेऽवतार्य घनसारचतुष्पलञ्च
 क्षिप्वा कलायसदृशीं गुटिकां प्रकुर्व्यात् ॥ १२६ ॥

शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलौष्ठरसनाधरतालुजातान् ।
 कुर्यान्मुखे सुगमितां पटुता रुचिञ्च
 स्थैर्यान्वितञ्च दशनं रसनालघुत्वम् ॥ १२७ ॥

इति महाखदिरवटिका ।

फलान्यन्तानि शीताम्बु रुक्षान्न दन्तधावनम् ।
 तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ १२८ ॥
 इति दन्तरोगोपक्रमः ।

अथ जिह्वारोगनिदानमाह ।

जिह्वानिलेन स्फूटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
 पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥ १२९ ॥
 कफेन गुर्वी बहुला चिता च
 मासोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकामैः ॥ १३० ॥
 जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोस्त्राससञ्जः कफरक्तमूर्तिः ।
 जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ १३१ ॥
 जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा सुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः ।
 लालाकरः कण्डूयुतः स चोषः सातूपजिह्वा कथिता भिषग्भिः ॥ १३२ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
 गुडूचौपिप्लीनिस्त्र कबलः कटुभिर्युतः ॥ १३३ ॥
 पटोलकटुकव्योष पाठासैन्धवगर्भिभिः ।
 चूर्णैर्मधुयुतैर्लेपः कबलो मधुतैलिकः ॥ १३४ ॥
 विडङ्गपिप्लीभ्यां तु धावनं सरसाञ्जनम् ॥ १३५ ॥
 ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ १३६ ॥
 पित्तजेषु विष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।

प्रतिसारणगण्डूष नस्यञ्च मधुर हितम् ॥ १३७ ॥
 कण्टकेषु कफोत्पेषु लिखितेष्वसृज' चये ।
 पिप्पल्यादिर्मधुयुत. कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥ १३८ ॥
 गृह्णीयात् कवलाञ्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ।
 पटोलनिम्बवार्त्ताकु चारयूषैश्च भोजयेत् ॥ १३९ ॥
 उपजिह्वा तु सलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ १४० ॥
 व्योषच्चारामयावह्निश्चूर्णमेतद्वधर्षणम् ।
 उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैल विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
 वासाङ्काथो माक्षिकसैन्धवगृहधूममालतौयुक्तः ।
 कुलत्यकेन निहन्यादुपजिह्विका कण्ठघर्षणत' ॥ १४२ ॥

इति जिह्वारोगः ।

अथ तालुरोगनिदानमाह ।

श्लेष्मासृग्भ्या तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोथो धातवस्तिप्रकाशः ।
 दृष्ट्वाकासश्वासकृत्त वदन्ति व्याधि वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥ १४३ ॥
 शोथ' स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
 प्रागुक्ताभ्या तुण्डीकेरी मता तु ।
 शोथो मन्दो लोहित' शोणितोत्थो
 ज्ञेयोऽभ्रूष सज्वरस्तौत्ररुक् च ॥ १४४ ॥
 कूर्मोत्सन्नो वेदनो शीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेय' कच्छप श्लेष्मणा वा ।
 पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्वुदं पित्तलिङ्गम् ॥ १४५ ॥
 दुष्ट मास नौरुज तालुमध्ये श्लेष्माबद्धं माससघातमाहुः ।
 नौरुक् स्थायी कोलमात्रः कफेन मेदोयुक्तः पुष्पुष्टस्तालुदेशे ॥ १४६ ॥
 शोथोऽत्यर्थ दीर्यते चापि तालु श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च ।
 पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येव तालुपाकं वदन्ति ॥ १४७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

युक्तात् कफहर शुण्ठ्या रस गण्डूषधारणे ॥ १४८ ॥
 कुष्ठोषणा वचासिन्धु कणापाठाप्लवैः सह ।
 सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ठीप्रघर्षणम् ॥ १४९ ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलीसन्दशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु सस्थिताम् ॥ १५० ॥
 नोत्कृष्टैव हीनञ्च त्रिभाग छेदयेद्भिषक् ॥ १५१ ॥
 अत्यादानात् सवेद्रक्त तन्निमित्त म्रियेत च ।
 हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥ १५२ ॥
 तस्माद्द्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।
 गलशुण्डीं छेदयित्वा कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥ १५३ ॥
 नातिमूलेन चाप्यग्रे सम्यक् छेद समाचरेत् ।
 कृत्वा ता व्योषसिन्धूग्रासक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ १५४ ॥
 गलशुण्डी शमं याति वज्रीक्षीरेण लेपनात् ॥ १५५ ॥
 वचामतिविषा पाठां रास्त्रा कटुकरोहिणीम् ।
 नि काथ्य पितुमर्दञ्च कबल तत्र योजयेत् ॥ १५६ ॥
 चारसिद्धेषु सुज्ञेषु यूषाश्चाप्यग्ने हिता ॥ १५७ ॥
 इङ्गुदौ किण्वही दन्ती सरल देवदारु च ।
 पञ्चाङ्गा कारयेद्वर्त्तिमेता गन्धोत्तरा भिषक् ॥
 तस्या धूम पिवेज्जन्तुर्द्विरङ्गः कफनाशनम् ॥ १५८ ॥
 तुण्डिकैर्यन्त्रेषु कूर्मे सङ्घाते तालुपुष्पुटे ।
 एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ १५९ ॥
 तालुपाके तु कर्त्तव्य विधानं पित्तनाशनम् ।
 स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ १६० ॥

इति तालुरोगीपक्रमः ।

अथ गलरोगनिदानसाह ।

गलेऽनिल' पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

प्रदूष्य मास च तथैव शोणितम् ।

गलोपमरोधकरैस्तथाङ्गुरै-

र्निहन्त्यसून् व्याधिरय हि रोहिणी ॥ १६१ ॥

जिह्वासमन्ताङ्गुशवेदनास्तु मासाङ्गुराः कण्ठनिरोधना' स्युः ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ १६२ ॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।

स्रोतोनिरोधन्यचलोन्नता च स्थिराङ्गुरा या कफसम्भवा सा ॥ १६३ ॥

गन्धौरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोल्लिता तु ॥ १६४ ॥

स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १६५ ॥

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहाच्छ्लेष्मसमुद्भवा ।

पञ्चाहात्पित्तसम्भूता सप्ताहात्पवनान्विता ॥ १६६ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्त कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ १६७ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिश्रात् ।

ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ १६८ ॥

वलास एवायतमुन्नतश्च ग्रन्थि करोत्यन्नगतिं निवार्य ।

त सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलय वदन्ति ॥ १६९ ॥

गलोपरोधं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाङ्गुर्वलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ १७० ॥

हतोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यदुर्गुरुश्च ।

नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलासजतजप्रसूतः ॥ १७१ ॥

समुन्नत वृत्तममन्ददाह तीव्रज्वर वृन्दमुदाहरन्ति ।

तच्चापि पित्तजतजप्रकोपात् ज्ञेयं सतोद पवनात्मकन्तु ॥ १७२ ॥

वर्तिर्वना कण्ठनिरोधिनी तु चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

अनेकरुक् प्राणहरी द्विदोषात् ज्ञेया शतघ्नी तु शतघ्निरुपा ॥१७३॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् यः कफरक्तमूर्त्तिः ।
 सलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञ' ॥१७४॥
 सर्वं गलं प्राप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
 स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजश्च ॥१७५॥
 शोथो महानन्नजलावरोधी तौत्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलीघः परिकीर्तितोऽसौ ॥१७६॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदुष्टेष्वनिलायनेषु

ज्ञेयो स तोदः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ १७७ ॥

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलीपरोधः कुरुते क्रमेण ।
 स मासतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥१७८॥
 सदाहतोदः श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
 पित्तेन विद्याददने विटारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥१७९॥

अथ चिकित्सासाह ।

माध्याना रोहिणीनाञ्च हितं शोणितमोक्षणम् ।

हृर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ १८० ॥

तथान्तर्वाह्यतः स्निग्धा वातरोहिणिका लिपेत् ।

अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु स्वटुचुक्रेण स्वेनवा ॥ १८१ ॥

वानकी तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान् स्नेहकवलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ १८२ ॥

विश्राव्य पित्तसम्भृता मितार्क्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षयेत् क्षौद्रपतङ्गैः शर्कराभिस्तथायुतैः ॥ १८३ ॥

द्राक्षापरुषककायो हितश्च कबलग्रहे ।

उपाचरेदेवमेतां सुवैद्यः पित्तसम्भवाम् ॥ १८४ ॥

आगारधूमकटुकैः कफजा प्रतिसारयेत् ॥ १८५ ॥
 खेताविडङ्गदन्तौभिस्तैल मिद्ध ससैन्धवम् ।
 नस्यकर्मणि दातव्य कवलञ्च कफोच्छये ॥ १८६ ॥
 रोहिणीकण्ठशालूक तुण्डिकेरी गलायुषु ।
 विद्रवौ वृन्दके श्रृं रोचना तार्क्ष्यगैरिकाः ॥
 मलोध्रमधुपतङ्गक्षौद्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ १८७ ॥
 विस्त्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तृण्डिकेरिवत् ।
 एककाल यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥ १८८ ॥
 उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।
 उन्नास्य जिह्वामाकृत्य वडिशिनाधिजिह्विकाम् ॥
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादिभिः ॥ १८९ ॥
 एकवृन्दं तु विस्त्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
 गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ॥ १९० ॥
 अमर्मस्थन्तु सम्पक्क छेदयेद्गलविद्रधिम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ्गोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्याटिकर्म च ॥ १९१ ॥
 काथ पिवेच्च टावीं त्वक् निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
 हरीतकौकषायो वा हितो मान्जिकसयुतः ॥ १९२ ॥
 कटुकातिविषा दारु पाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
 गोमूत्रकथिता पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १९३ ॥
 मृद्वीका कटुका व्योषं टावीं त्वक् त्रिफलाघनम् ।
 पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ १९४ ॥
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्य गलरोगे भिषङ्गतम् ।
 योगाश्चैते त्रयः प्रोक्ता वातरक्तकफापहाः ॥ १९५ ॥
 सितातमालपत्राभ्यां मरिचं द्विगुणं न्यसेत् ।
 तेन सर्पिर्विपक्वन्तु नस्याङ्गन्याङ्गलग्नहान् ॥ १९६ ॥

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योष रसाञ्जनम् ।

तेजोह्वा त्रिफला लोभ्र चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥ १८७ ॥

मक्षौद्र धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ।

कालक नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८८ ॥

इति कालक चूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरिताल ससैन्धवम् ।

दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १८९ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च श्रेष्ठ पीतक नाम कीर्तितम् ॥ २०० ॥

इति पीतक नामचूर्णम् ।

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठा रसाञ्जन दाक निशाञ्च कृष्णाम् ।

क्षौद्रेण कुर्याद्गुटिका मुखेन ता धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ २०१ ॥

इति यवक्षारादिगुटि ।

पञ्चकोलकतालौश पत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशमुष्ककक्षार यवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ २०२ ॥

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।

कर्कशुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥ २०३ ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ।

इति क्षारगुटिका । इति कण्ठरोग ।

अथ सर्वमुखगतरोगनिदानमाह ।

स्फोटैः सतोदैर्बदन समन्तात् यस्याऽऽचितं सर्वसरः स वातात् ।

रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितञ्चापि स पित्तकोपात् ॥ २०४ ॥

अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितञ्चापि स वै कफेन ॥ २०५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ २०६ ॥

ततोऽस्त्रै स्त्रैहिकं धूममिम दद्याद्विचक्षण' ।

शालराजादनैरण्डसारेङ्गुदिमधूकजा' ॥ २०८ ॥

मज्जानो गुग्गुलुध्याम मांसौकालानुशारिवा ।

श्रीमर्जरसशैलेय मधृच्छिष्टानि वा हरेत् ॥ २०९ ॥

तत्सर्वं मुक्तं चूर्णं स्नेहेनालोढ्य युक्तिः ।

टुण्टूकवृन्त सक्षौद्र मतिमास्तेन लेपयेत् ॥ २१० ॥

एष सर्वसरे धूमः प्रशस्त स्त्रैहिको मतः ।

कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशन' ॥ २११ ॥

इति स्त्रैहिकी धूमः ।

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।

सर्वः पित्तहर कार्थ्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २१२ ॥

प्रतिलारणगण्डूषधूमसशोधनानि च ।

कफात्मके सर्वसरे क्रम कुर्यात् कफापहम् ॥ २१३ ॥

इति सर्वसरीपक्रमः ।

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरेचनम् ।

मधुमूत्रघृतक्षौरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १४ ॥

जातीपत्रामृता द्राक्षा यासटार्वाफलत्रिकैः ।

क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २१५ ॥

कार्थ्यञ्च बहुधा नित्य जातीपत्रस्य चर्वणम् ।

क्षणाजीरककुष्ठेन्द्र यवचर्वणतस्त्यहात् ।

मुखपाकव्रणक्लेद दीर्गम्यमुपशम्यति ॥ २१६ ॥

पटोलनिम्बजम्बूास्त्र मालतीनवपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ २१७ ॥

स्वरसः कथितो दार्ढ्या घनौभूतो रसक्रिया ।

सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ २१८ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ताहरीतकी तिलकरोहिणीभिः ।

यस्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिवेत्पाकहरं मुखस्य ॥ २१८ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफला विशाला

त्रायन्ति तित्ताद्विनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितश्चास्य गदानशेषान् ॥ २२० ॥

तिला नीलोत्पल सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

क्षौद्राब्धौ दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ २२१ ॥

आस्त्रादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वग्बीजपूरफलजा पवनसुपक्वा च नाशयति ॥ २२२ ॥

जातीफलजातिपत्रौ फणिज्जवाह्नौककुष्ठसञ्चरिता ।

अपहरति पूतिगन्धं मुखविवरे सस्थिता गुटिकाः ॥ २२३ ॥

कुष्ठैलवालुकैला मुस्ताधान्यकयष्टीमधुकबलाः ।

हरन्ति मुखपूनिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥ २२४ ॥

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिः विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ २२५ ॥

यष्टीमधुपलमेकं त्रिशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्थञ्च द्विगुणं पयो विधिना पक्वन्तु नस्येन ॥ २२६ ॥

निशिवदनस्य स्नाव क्षपयति गात्रस्य दोषसङ्घातम् ।

वपुः सवर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २२७ ॥

इति यष्टीतैलम् ।

अथ मुखरोगेषु असाध्यमाह ।

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वर्ज्यौ च त्रिलिङ्गगतिशौषिरी ॥ २२८ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदानलभञ्जनाः ।

जिह्वागतेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २२९ ॥

स्वरघ्नो बलयो हृन्दो बलासः सविदारिकः ।

गलौघो मांसतानश्च शतघ्नो रोहिणीगले ॥ २३० ॥

असाध्या' कीर्तिता ह्येते रोगा नवदशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २३१ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित सुखरोगचिकित्साधिकार समाप्त ।

अथ कर्णरोगनिदानमाह ।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथा स्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरोन्मदङ्गशङ्खाना कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवहो वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्यन्तेन जायते ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपम स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्षेडः कर्णक्षेडः स कीर्तितः ॥ ४ ॥

शिरोऽभिघातादथवा निमज्जनाज्जले प्रपातादथवापि विद्रव्येः ।

सर्वेद्धि पूयं अवणोऽनिलार्दितः स कर्णसस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च ।

पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ॥ ६ ॥

सकर्णगूथो द्रवता यदा गतो विलायितो घाणमुख प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसन्नितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत् ॥ ७ ॥

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्यपत्न्यान्यथवापि मक्षिकाः ।

तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते भिषग्भिराद्यैः क्षमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥

पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च मृश कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ।

कीटे चरति रक्तौत्रा निस्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तया दोषकृतोऽपरः पुनः ।

सपीतनीलारुणमस्रमास्रवेद्यतोदधूमायनदाह चोषवान् ॥ ११ ॥

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्षेदकृद्भवेत् ।

कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

पृथ स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।

कर्णशोफार्वादर्शासि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ।

शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वत्यकण्डुस्थिरशोथयुक्ता स्निग्धा स्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परक् च ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १५ ॥

सौकुमार्याच्चिरोत्पृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।

कर्णे शोथो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः ॥ १६ ॥

गुर्वाभरणसयोगात्ताडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः ॥

रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगदो मतः ॥ १७ ॥

कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्या वायुः प्रकुप्यति ।

कफ सगृह्य कुरुते शोफ स्तब्धमवेदनम् ॥

उन्मन्यकः सकण्डूकी विकारः कफवातजः ॥ १८ ॥

संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ १९ ॥

कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः ।

कुर्वन्ति पौडिकाः पाल्या कण्डूदाह समन्विताः ॥ २० ॥

कफासृक् क्षमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।

लिङ्गेच्च सकला पालीं परिलेह्यीति स स्मृतः ॥ २१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कर्णशूले कर्णनादे वाधिर्यं क्षेड एव च ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ २२ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः नरं वापि विरेचयेत् ।
भुक्तोपरिहित सर्पिर्वस्तिकर्म च पूजितम् ॥ २३ ॥
कोष्णं पयोऽनुपानञ्च त्रिरात्रं पाययेद् दृढम् ॥ २४ ॥
अश्वत्थपत्रं खल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ २५ ॥
यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २६ ॥
शृङ्गवेरञ्च मधुक सैन्धवं तैलमेव च ।
कटूणां कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २७ ॥
कपित्थमातुलुङ्गान् शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरझामूलकस्य च ।
कदल्यां स्वरसः श्रेष्ठः कटूणां कर्णपूरणे ॥ २९ ॥
कर्णं कोष्णेन शुक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन शुक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३० ॥
अर्काङ्गुरान्म्लपिष्टास्तेलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कौरिते तच्छ्रदाहते ॥ ३१ ॥
पुटपाकक्रमात् स्निग्धं पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्टाङ्गुलानि च ।
क्षौमेनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्पदापयेत् ।
त्रेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ३४ ॥

एव कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारने ।

मतिमान् दीपिकातैल कर्णशूलनिवारणम् ॥ ३५ ॥

इति दीपिकातैलम् ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम् ।

आपीड्य तोय श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ३६ ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।

छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्ठां सैन्धवसयुतम् ॥ ३७ ॥

एरण्डपत्रं पुटपाकविपाचिताम्बु-

तुल्याद्रकस्य सलिलं मधुकेन मिश्रम् ।

पक्त्वा च तैललवणेन युतं सुखोष्णं

कर्णे रुजं हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥ ३८ ॥

विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्योन्नतशिथुभिः ।

वत्सगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयवरैरुभिः ॥ ३९ ॥

आरनालशृतेरभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।

कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निवारयेत् ॥ ४० ॥

रास्त्रान्मृतेरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं गुडेनापि विमृद्य खादेत् ।

वातामयी कर्णशिरोगदी च नाडीव्रणौ चैव भगन्दरी च ॥ ४१ ॥

इति रास्त्रागुग्गुलुः ।

वशावलेखसयुक्ते सूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ ४२ ॥

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णशूलं विमर्दयेत् ।

रुजं स्यान्मार्दवं यावन्मात्रं शतमवेदनम् ॥ ४३ ॥

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रां तु सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तैलं श्लोनाकमूलेन मन्दाग्नौ परिसाधितम् ।

हरेदाश त्रिदोषोत्थं कर्णशूल प्रपूरणात् ॥ ४५ ॥

इति श्लोनाकतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठिभिः साध्य तैल ससार्धपम् ।

कर्णशूले प्रधानं तत् पूरणं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति हिङ्गुवाद्य तैलम् ।

देवदारुवचाशुण्ठिशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं हि गोमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ४७ ॥

इति देवदारुवदितातैलम् ।

पिप्पल्यो विल्वमूलञ्च कुष्ठ मधुकमेव च ।

सूक्ष्मैलादेवदारुणि मासीव्याघ्रीनखोऽगुरु ॥ ४८ ॥

वर्गेणानेन तैलस्य प्रस्थं मृदग्निना पचेत् ।

केयूरमूलकरसौ दद्यात् स्नेहेन सयुतौ ॥ ४९ ॥

तेन कर्णे पित्तुं दद्याद्वस्त्रिकर्म च कारयेत् ।

तेनोपशाम्यते क्षिप्रं कर्णशूल सुदारुणम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्य तैलम् ।

वातरोगे च निर्दिष्टा क्रिया चात्र प्रयोजयेत् ।

स्नानं शीताम्बुसम्पानं मैथुनञ्च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पित्तजे शर्करायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचनम् ।

द्राक्षाद्यष्टीशृतं क्षीरं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२ ॥

पित्तवद्वक्तजे कुर्याच्छिराया रक्तमोक्षणम् ।

कफजे मागधौसिद्धं हविर्दुग्धं प्रपीय च ॥

कुर्याद्गण्डूषसस्त्रेदधूपनं कफनाशनम् ॥ ५३ ॥

कर्णच्छेदे कर्णनादे कटुतैलेन पूरयेत् ।

नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् ॥ ५४ ॥

कफजे चाचरेत् पूर्वं वमनाद्यैः क्रियाक्रमम् ।

वातजे कुष्ठजं वापि लाङ्गलीक्षीरमिश्रितम् ॥ ५५ ॥

दलेनाश्वत्यवृक्षस्य वेष्टितं सुविपाचितम् ।
 मतैललवणं कोष्ण वाधिर्य्यं कर्णपूरणम् ॥ ५६ ॥
 एरण्डशिग्रुवरुण मूलिकापत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणान्विते ॥ ५७ ॥
 यथ्याह्वक्षीरकाकोली कल्कयुक्त निहन्ति तत् ।
 नादवाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५८ ॥

इति एरण्डादितैल कर्णपूरणे ।

कल्ककाथैश्च यथ्याह्व काकोलीद्वयभाषकैः ।
 शूकरस्य वसा पक्वा कर्णनादातिनाशिनी ॥ ५९ ॥

इति सूकरवसा ।

स्वर्जिकामूलक शुष्कं हिङ्गु कृष्णामहौषधम् ।
 शतपुष्पा च तैस्तैल पक्वं शुक्ते चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 प्रणादशूलवाधिर्य्यं स्राव चाशु व्यपोहति ॥ ६१ ॥

इति स्वर्जिकातैलम् ।

मयूरनालगोमांसं लशुनं शुष्कमूलकम् ।
 रुशुक्त साधित तैल कर्णनादार्तिनाशनम् ॥ ६२ ॥

इति मयूरनालाय तैलम् ।

गवा मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैल विपाचयेत् ।
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्य्यं कर्णपूरणम् ॥ ६३ ॥

इति विल्वतैलम् ।

अपामार्गक्षारजले तत् कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
 अपहरति कर्णनाद वाधिर्य्यं चापि पूरणतः ॥ ६४ ॥

इति अपामार्गतैलम् ।

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिशु रसाञ्जनम् ॥ ६५ ॥

सौवर्चलं यवक्षारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं सुस्त मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहर परम् ॥ ६७ ॥
 वाधिर्यं कर्णनादञ्च पूयसावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्लमयः कर्णमाश्रिताः ॥ ६८ ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठ सुखं कर्णामयापहम् ॥ ६९ ॥

इति क्षारतैलम् ।

जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ।
 माक्षिक तत्र दातव्य पिप्पली च पलोन्मिता ॥ ७० ॥
 घृतभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरस मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥
 एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
 गुडनागरतोयेन नस्य स्यादुभयोरपि ॥ ७२ ॥
 कर्णसावे पृतिकर्णे तथैव क्लमिकर्णके ।
 सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ७३ ॥
 शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ।
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ७४ ॥
 राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन च ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ ७५ ॥
 चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससयुतम् ।
 कर्णसावे प्रशसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ७६ ॥
 तिन्दुकान्यभया लोभ्रं समङ्गा चामलक्यपि ।
 पञ्चकषायशब्देन ग्राह्यमेतद्धि बोधितम् ॥ ७७ ॥

इति पञ्चकषायः ।

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तं वीजपूररसं क्षिपेत् ।

कर्णस्रावे रुजा दाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ७८ ॥

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।

योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥ ७९ ॥

पुटपाकक्रमस्त्रिन्नो हस्तिविड्जातच्छत्रजः ।

रसः सतैलासिन्धूतः कर्णस्रावहरः परः ॥ ८० ॥

जम्बाम्पत्रं तरुणं समांशं कपित्थकर्पासफलञ्च सान्द्रम् ।

क्षुण्णा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससर्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

इति जम्बाय तैलम् ।

अर्कस्य पत्रस्वरसं निर्गुण्डीस्वरसं तथा ।

राजवृक्षादितोयेन सूर्यावर्त्तरसं तथा ॥ ८२ ॥

चित्तकोद्भवसंमिश्रं वज्रीक्षीरं तथैव च ।

तथा हुलहुलतोयेन प्रस्थेकेन क्रमेण तु ॥ ८३ ॥

तेलप्रस्थ पचेत्तस्मिन् हरितालपलद्वयम् ।

सैन्धवञ्च पलं योज्यं विषं पादांशकं तथा ।

एतत्तैलं हरेत् क्षिप्रं कर्णशूलञ्च दुस्तरम् ॥ ८४ ॥

इति विषगर्भतैलम् ।

मुसलीवाकुचीचूर्णं खादेद्वाधिर्यशान्तये ॥ ८५ ॥

इति ग्रन्थान्तरादत्रोक्तम् ।

विल्वोदुम्बरजम्बूदधित्यचूतानां वल्कलैः सिद्धम् ।

श्रुतिरोधञ्च निहन्ति तैलं प्रपाकपूतिस्रुतिं जयति ॥ ८६ ॥

इति पञ्चवल्कलतैलम् ।

ग्राम्भजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः सुसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तये ॥ ८७ ॥

इति चतुष्पथतैलम् ।

वरुणाह्वकपित्याम्न जम्बूपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ८८ ॥

इति चतुष्पल्लवतेलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।

पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ८९ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ ९० ॥

घृष्ट रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण मधुसंयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्पेषु सप्तावे पूतिकर्णके ॥ ९१ ॥

कुष्ठ हिङ्गुवचादारु शताह्वाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ९२ ॥

इति कुष्ठाद्य तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मासेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशम्यति ॥ ९३ ॥

इति शम्बूकतैलम् ।

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन

सुशुभ्रं शकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च ।

धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ९४ ॥

गन्धकादीनामत्र मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।

इति गन्धकाद्य तैलम् । इति कर्णनाडीचिकित्सा ।

क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिघ्ना कारयेत् क्रियाम् ।

वार्त्ताकुधूमश्च हितः सर्पपस्त्रेह एव च ॥ ९५ ॥

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ९६ ॥

सूर्यावर्त्तस्य स्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।

लाङ्गलीमूलजरसं त्रूषणं चूर्णितं तथा ।

पूरयेत् कृमिकर्णन्तु जन्तूना नाशन परम् ॥ ८७ ॥

इति योगचतुष्टयम् ।

हलिरविभक्त्योषानेकीकृत्य प्रगालयेद् बद्ध्वा ।

वसनेन तस्य रसेन श्रवणे परिपूरयेत् सुतराम् ॥ ८८ ॥

कर्णजलौकानियतं कृमिकीटपिपीलिकास्तथान्येऽपि ।

निपतन्ति निरवशेषाः कारण्डाश्चापि सुण्डस्थाः ॥ ८९ ॥

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

ततो विरिक्तशिरसः क्रिया प्रोक्ता समाचरेत् ॥ ९० ॥

विद्रव्यौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्त चिकित्सितम् ।

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविसर्पवत् ॥ ९०१ ॥

प्रक्षिप्य धौमान् तैलेन प्रविलाय्य च शोधयेत् ।

कर्णगूयन्तु मतिमान् भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ ९०२ ॥

स्नेहस्वेदौ च वमन धूमो मूर्ध्नि विरेचनम् ।

विधिश्व कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥ ९०३ ॥

वाधिर्यं बालवृद्धोत्थ चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥ ९०४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

अथ कर्णपालीचिकित्सा माह ।

पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् ।

स्वेदयेद् यत्नतस्ताञ्च स्विन्नां सम्बर्द्धयेत्तिलैः ॥ ९०५ ॥

माहिषनवनीतयुतं सप्ताहं धान्यराशिपर्य्युषितम् ।

नवमूमलिकन्दचूर्णं वृद्धिकरं कर्णपालिनाम् ॥ ९०६ ॥

शतावरीवाजिगन्धा घयस्यैरण्वीजकैः ।

तैल विपक्वं सक्षीर पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ९०७ ॥

इति शतावरीतैलम् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकाथेन पालीशोषणवर्द्धनम् ॥ ९०८ ॥

एतेनैव हि तैलेन चिकित्सेद्विषजा वरः ।

द्वतास्र परिपोटञ्च चन्द्रिकाञ्च प्रयत्नतः ॥ १०८ ॥

इति जीवनीयतैलम् ।

शीतैर्लेपैर्जलीकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ११० ॥

गोपनीया वलायष्टी जम्ब्वाम्रपल्लवोत्पलैः ।

सधान्यान्लैः समञ्चिष्ठैः स्विन्नैर्लोभ्रान्वितैः समैः ।

तैलमभ्यङ्गतः सिद्धं कर्णोत्पातहरं परम् ॥ १११ ॥

त्रायन्यश्वगन्धार्कं वाकुचीबीजसिन्धुजैः ।

फलिनीसुरसाभ्याञ्च गोधाकङ्कवसान्वितैः ॥

तैलमभ्यङ्गतः पक्वमुत्पातं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

दुःखवर्द्धनकं सिक्त्वा जम्ब्वाम्राश्वत्यपत्रजैः ।

क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्ध तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ ११३ ॥

बहुशो गोमयपिण्डैः स्वेदितं परिलेहिकम् ।

मेघसारैः समालिम्पेद्दधिमूत्रेण कल्कितैः ॥ ११४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितं कर्णरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चैव नासा ।

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ॥

तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेतिं पूतिर्मुखनासिकाभ्यां त पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

घ्राणाश्रितं पित्तमरुं पि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बन्वांश्च पाकः ॥

त नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवापि यत्नः ॥ ३ ॥

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं त पूयवक्त प्रवदन्ति रोगम् ॥४॥
 घ्राणाश्रितो मर्मणि सम्प्रदुष्टो यस्यानिलो नालिकया निरेति ।
 कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्त रोगमाहुः क्षवथं विधिज्ञाः ॥५॥
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्माण्युद्घाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥६॥
 प्रभ्रश्यते नासिकयैव यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
 प्राक् सञ्चितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्त भ्रश्यतु रोगमुदाहरन्ति ॥७॥
 घ्राणे भृश दाहसमन्विते तु विनिश्चरेद्धूम इवोर्ध्ववायुः ।
 नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु त दीप्तमुदाहरन्ति ॥८॥
 उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुम्याग्रतीनाह मुदाहरेत्तम् ।
 घ्राणाद्वनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥९॥

घ्राणात् सपिच्छिलः श्लेष्मा अवलोद्रव उष्मणा ।

अजरः स्यन्दते घ्राणान्नासास्रावं तमादिशेत् ॥ १० ॥

घ्राणाश्रिते श्रोतसि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ।
 कच्छाच्छसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥११॥
 दोषैस्त्रिभिर्वा पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथार्शानि तथैव शोषान् ।
 शालाकसिद्धन्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मक मर्वगमर्वुद स्यात् ॥१२॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः ।

क्षामः छीवत्यथोऽभीक्ष्ण मामपीनसलक्षणम् ॥ १३ ॥

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेषु पीनसेष्वाद्गौ निवातागारगो भवेत् ।

शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैः कटून्मृज्जनैः ॥

वमनैर्घृतपानैश्च नासारोगानुपाचरेत् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलीशृत क्षीर चित्रकञ्च हरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पौनसशान्तये ॥ १६ ॥

सर्वेषु सर्वकाल पौनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत, नरः सुखं लभते ॥ १७ ॥

कटुत्रिकं चित्रकतिन्तिडिकं तालीशपत्रं चविकास्तसञ्जम् ।

विचूर्णित जीरकचूर्णयुक्तमेलात्वचा तत्सुरभीकृतं च ॥

मिश्र पुराणेन गुडेन दद्यात्तत्पौनसाना परिपाचनार्थम् ॥ १८ ॥

इति कटुत्रिकादिचूर्ण गुटिका च ।

कटुफल शृङ्गवेरं च पिप्पलीमरिचानि च ।

शटी पुष्करमूलञ्च भार्गीमधुरसा वरा ॥ १९ ॥

अभया क्षणालवणं शृङ्गीकर्कटकस्य च ।

एतच्चूर्णवरं प्रोक्त काथो वा मूत्रमूर्च्छितः ॥ २० ॥

पौनसे स्वरभेदे च तमके सहलीमके ।

सन्निपातेऽनिलकफे कासे श्वासे च शस्यते ॥ २१ ॥

इति कटुफलादिचूर्णम् ।

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च कुर्यात् स्नेहस्वेदी कर्दनं ससनं वा ।

युक्त भुक्त तीक्ष्णमल्पं लघु स्यादुष्ण तोयं धूमपानञ्च कार्यम् ॥ २२ ॥

स्निग्धस्य कर्दनैर्दोषान् निर्हरेद्वातपौनसे ।

पित्ते सर्पिः पिबेत्सिद्धं शृङ्गवेरेण वा पयः ॥ २३ ॥

देय कफघ्नमुष्णञ्च भोजन रुक्षणं हितम् ।

विरेकं वमन ह्यादौ लङ्घन कफपौनसे ॥ २४ ॥

स्नेहसेकश्च वा कार्थो लिप्ते शिरसि सर्षपैः ।

लशुनं मुद्गचूर्णैश्च व्योषच्चारयुतैर्हितः ॥ २५ ॥

सकासे पौनसे पूतिघ्राणे स्रावे सकण्डूरे ।

धूमः शस्तोऽवपीतश्च कटुभिः कफपौनसे ॥ २६ ॥

कफघ्नमन्नं वार्त्ताकु कुलत्याढकिमुद्गजाः ।

यूषाः प्रशस्ताः सव्योषास्तथा तीयोष्णसेवनम् ॥ २७ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचं लाक्षासुरसकटफलैः ।
 कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ २८ ॥
 तैरेव मूत्रसयुक्तैः कटुतैल विपाचयेत् ।
 अपीनसे पूतीनस्ये श्मनं कौर्त्तितं परम् ॥ २९ ॥
 व्योषचित्रकतालीश तिल्लिङ्गिकाश्लवेतसम् ।
 मचव्याजाजीतुल्यांश मेलात्वक् पत्रपादिकाम् ॥ ३० ॥
 व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसयुतम् ।
 पीनसश्वासकासघ्न रुचिस्वरकर परम् ॥ ३१ ॥

इति व्योषाय चूर्णम् ।

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रु सुरसाव्योषसिन्धुजैः ।
 पाचितं नावनं तैल पूतिनासागदापहम् ॥ ३२ ॥
 इति व्याघ्रीतैलम् ।

त्रिकटुकविडङ्गसैन्धव बृहतीफलशिग्रुसुरसदन्तीभिः ।
 तैलं गोजलसिद्धं नस्य स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ३३ ॥
 इति त्रिकटुकाद्यं तैलम् ।

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।
 विल्वपत्ररसे तैलं नावनं पूतिनस्यजित् ॥ ३४ ॥
 इति शिग्रुतैलम् ।

चित्रककषायपलशतममृताजातीरसञ्च तुल्यांशम् ।
 प्रक्षिप्य गुडशतञ्च द्विपञ्चमूलौकषायेण ॥ ३५ ॥
 तत्तुल्येन च हरितक्याढकमेकं विपाच्य गुडपाकम् ।
 अर्द्धप्रस्थं मधुनस्तस्मिन् दद्यात्ततो वैद्यः ॥ ३६ ॥
 हे हे पले च दद्यादेलात्वक् पत्रत्रिकटुकानाम् ।
 यवक्षारादर्द्धपलं प्रयोजयेदग्निवर्द्धनं पुसाम् ॥ ३७ ॥
 एतद्रसायनोत्तममश्विभ्यां निर्मितं सुविख्यातम् ।
 उपयुक्तवता पुसां पाषाणकाष्ठान्यपि च जीर्यति ॥ ३८ ॥

अजितमपि भेषजशतैः पीनसरोगं त्र्यहाज्जयति ।

नृपतिरसायनमेतं दाहारयन्त्वनारहितञ्च ॥ ३८ ॥

इति राजरसायनम् ।

नासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ।

हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च योज्याः सेकाः सृष्टाश्च प्रदेहाः ॥ ४० ॥

सर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचा कषायैः परिधावनीयः ।

कषायकल्कैरपि चैभिरेव मिदं घृतं घ्राणविपक्वनुत्परम् ॥ ४१ ॥

पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।

पाकदाहादिरोगेषु शीतलेपादिकाः क्रियाः ॥ ४२ ॥

वान्ते सम्यक् चावपीड विदध्यात्तीव्रधूमशोधनं चात्र नस्यम् ।

क्षेप्यं नस्यं मूर्ध्वैरेचनीयैर्नाड्या चूर्णं क्षुद्रदे भ्रशयौ वा ॥ ४३ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।

धूमः क्षवथुरोगघ्नो भ्रशयुघ्नश्च निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

सपिप्पलीकुष्ठमहौषधानां विडङ्गमृद्वीककषायकल्कैः ।

तैलं विपक्वं क्षवथौ च नस्य वसा पचेत्तैलमधो घृतञ्च ॥ ४५ ॥

इति पिप्पलीतैजम् ।

द्रव्याणि यानि क्षवथौ प्रदिष्टान्येतानि सर्वाणि सकट्फलानि ।

चूर्णानि कृत्वा प्रधमेत नस्ये शस्तञ्च दत्तं क्षवथुं निहन्यात् ॥ ४६ ॥

शुण्ठिकुष्ठकणाविल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ।

साधितं तैलमाज्यञ्च स्याद्वि क्षवथुर्गुजये ॥ ४७ ॥

इति शुण्ठीतैलं घृतं च ।

दीप्ते रोगे पित्तहृत् सविधानं कार्यं सर्वं माधुरं शीतलञ्च ॥ ४८ ॥

नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दीप्ते शिरः स्वेदनमल्पशस्तु ।

नस्ये कृते क्षीरजलावसेकान् शसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ ४९ ॥

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्ध्ववस्तिश्च नित्यम् ।

बलातैलं सर्वथैवापि युञ्ज्याद्वातव्याधावन्यदुक्तं च यद्यत् ॥ ५० ॥

नासास्रावे घ्राणतश्चूर्णमुक्त

नाद्या देयं येऽवपीडाश्च पथ्याः ।

तौक्ष्णान् धूमान् देवदार्यग्निकाभ्या

मांस त्वाज पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ ५१ ॥

नाशाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।

सर्पिः पीत भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहस्नेदौ स्नेहिकश्चापि धूमः ॥ ५२ ॥

इति पीनसोपक्रमः ।

अथ प्रतिश्यायनिदानमाह ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाथक्रोधर्तुवैषम्य शिरोऽभितापैः ।

प्रजागरार्तिस्वपनाम्बुशीतावश्यायकैर्मैथुनवाप्यसेकैः ॥

संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ ५३ ॥

चयङ्गता मूर्ध्नि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ ५४ ॥

क्षयप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५५ ॥

आनद्धा पिष्टिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी ।

गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ।

भवेत् स्वरूपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्कले ॥ ५६ ॥

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।

क्षयोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥

सधूममग्निं सहसा वसतीव च नासया ॥ ५७ ॥

घ्राणात्कफः कफकृते श्वेतः पाण्डुः सवेद्वहः ।

शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुरशिरा नरः ।

कण्ठताल्वोष्ठशिरसा कण्डुभिरतिपीडितः ॥ ५८ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्तते ।

संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ ५९ ॥

प्रक्षिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
 पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥ ६० ॥
 निःश्वासे वाति दीर्गम्य नरो गन्धान्न वेत्ति च ।
 एवं दुष्टप्रतिश्याय जानीयात् कष्टसाधनम् ॥ ६१ ॥
 रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते ।
 ताम्राक्षस्तु भवेज्जन्तु रुरोघातप्रपीडितः ॥
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ ६२ ॥
 सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 दुष्टता यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ ६३ ॥
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाणवः ।
 कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्य तेनास्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
 बाधिर्यमाभ्यमघ्नत्व घोराश्च नयनामयान् ।
 शोथाग्निसादकासाश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ६५ ॥
 अर्बुद सप्तधा शोथश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
 चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्त घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ६६ ॥
 अर्शसामर्बुदानाञ्च दोषकोपाकृतिः समा ॥ ६७ ॥
 अर्शासि गोस्तनाकाराण्यर्बुद कोलसन्निभम् ॥ ६८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृह वातविवर्जितम् ।
 वस्त्रेण गुरुणोष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ६९ ॥
 विडङ्गं सैन्धव हिङ्गु गुग्गुलुः रमनःशिलाः ।
 प्रतिश्यायो वचायुक्त चूर्णमाग्राय नश्यति ॥ ७० ॥
 अथवा सष्टताब्धक्तून् कृत्वामलकसम्पूटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥
 घृततैलेन संयुक्तं शक्तुधूमं पिवेन्नरः ।
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं कासहिकानिवारणम् ॥ ७२ ॥

प्रतिश्याये पिवेद्भूमं सर्वगन्धसमायुतम् ।
 चातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेय वा कृष्णजौरकम् ॥ ६३ ॥
 पुटपाक जयापत्र सिन्धुतैलसमन्वितम् ।
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलित परमौषधम् ॥ ७४ ॥
 भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणं सुस्विन्नमाषमत्युष्णम् ।
 शमयति सर्वसमुत्थं चिरजात च प्रतिश्यायम् ॥ ७५ ॥
 शटी तामलकौव्योषचूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ।
 हन्ति घोरं प्रतिश्याय पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥ ७६ ॥
 कुलत्थयवधान्यान्म्लयूषं तिलिडिपत्रजम् ।
 स्वेदोष्णञ्च हिम भोज्य पाचनाय प्रशस्यते ॥ ७७ ॥
 गुडान्वितं चार्द्रमथादिशन्ति शुष्कोषित तत्परिपाचनाय ॥ ७८ ॥
 त्रूषणं गुडसंयुक्तं स्निग्ध दुग्धास्तभोजनम् ।
 प्रतिश्यायहर प्रोक्तं विशेषात्कफनाशनम् ॥ ७९ ॥
 ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ।
 पिप्पल्यः शिग्रुवीजानि विडङ्ग मरिचानि च ॥
 अवपीडः प्रशस्तोऽय प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ८० ॥
 शिरसोऽभ्यञ्जन स्वेदो नस्य कटुस्तभोजनैः ।
 वमनैः कृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 वातके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाबलम् ।
 पञ्चभिर्लवणैः सिद्ध प्रथमेन गणेन च ॥ ८२ ॥
 नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितम् ॥ ८३ ॥
 रक्तपित्तोत्थयोः पेय सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिषेकान् प्रदेहाश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८४ ॥
 युञ्जते कवलांश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥ ८५ ॥
 हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं शृत पयः ।
 शृङ्गवेरेण पयसा शृङ्गवेरमथापि वा ॥ ८६ ॥

धवत्वक् त्रिफला श्यामा तिल्वकैर्मधुकेन च ।
 औषणी रजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
 तैल कालोपयुक्तं तु नस्य स्यादनयोर्हितम् ॥ ८७ ॥

इति धवाद्य तैलम्

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ।
 यवाग्वा वामयित्वा च श्लेष्मघ्न क्रममाचरेत् ॥ ८८ ॥
 उभे बले वृहत्पौ च विडङ्गं सविकङ्कतम् ।
 श्वेतामूल महाभद्रां वर्षाभू चापि सहरेत् ॥ ८९ ॥
 तैलमेभिर्विपक्वन्तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥

इति बलाहवाद्य तैलम् ।

दार्वीङ्गदिनिकुम्भैश्च किण्णिह्या सरलेन च ।
 वर्त्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथा विधिः ॥ ९० ॥
 सर्पिषि कटुसिद्धानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
 भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ९१ ॥
 रसाञ्जने सातिविषे मुस्ताया देवदारुणि ।
 तैलं विपक्वं नस्यार्थे विदध्याच्चात्र बुद्धिमान् ॥ ९२ ॥

इति रसाञ्जनाद्य तैलम् ।

मुस्ता तेजोवती पाठा कटुफल कटुका वचा ।
 सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पलीसैन्धवाग्निकौ ॥ ९३ ॥
 तुल्य करञ्जवौजश्च लवण भद्रदारु च ।
 एतैः कृतं कषायञ्च कवले तच्च धारयेत् ॥ ९४ ॥
 हित शिरोविकारे च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।

इति मुस्तादितािलम् ।

क्षीरमर्द्धजल काथ्यं जाङ्गलैर्मृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरौषधैरपि ॥ ९५ ॥

हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः
 सर्वगन्धासितानन्ता मधुक चन्दन तथा ॥ ८६ ॥
 अवाप्य विपचेत् भूयो दशक्षीरञ्च तद्घृतम् ।
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ॥ ८७ ॥
 गोमूत्रपिष्टाश्चोद्दिष्टा क्रिया कृमिषु योजयेत् ।
 धावानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 शेषाणान्तु विकाराणां स्वयं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 घ्राणार्बुदेऽधिमासे च क्रिया शेषेषु वीच्य च ॥ ८९ ॥
 गृहधूमकणादारु क्षारनक्ताह्वसैन्धवै ।
 मिद्धं शिखरिवीजैश्च तैल नासार्शसा हितम् ॥ १०० ॥

इति गृहधूमतैलम्

शिशुकान्तावचाव्योषद्राक्षसुरससैन्धवै ।
 नस्यदानाज्जयेत्सिद्धं तैल नासागदे नृणाम् ॥ १०१ ॥

इति शिशुतैलम्

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमल्लिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैल नासार्शनाशनं श्रेष्ठम् ॥ १०२ ॥

इति करवीराद्य तैलम्

व्योष धान्यककुसुम गण्डीरकमवलाजं वीजम् ।
 एभिस्तैलं पक्व नासार्शनाशनं सिद्धम् ॥ १०३ ॥

इति व्योषाद्य तैलम्

इति वङ्गसेनसङ्कलित नासारोगनिदानचिकित्साधिकार समाप्त

अथ नेत्ररोगनिदानमाह ।

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघातादमनातियोगात् ॥ १ ॥
 द्रवात्तथान्नान्निशिसेवनाद्वा विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
 प्रसक्तसरोदनशोककोपाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥
 तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ३
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥
 निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षं संहर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
 विशुष्कभावः शिशराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ५ ॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दो धूमायन वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥
 उष्णाभिनन्दो गुरुतान्निशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
 स्रावो बहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ७ ॥
 तस्माश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यं समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ८ ॥
 इति अभिष्यन्दचतुष्टयम् ।

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
 तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तौत्रवेदनाः ॥ ९ ॥
 उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्यं खलक्षणेः ॥ १० ॥
 हन्याद् दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रात्तद्वन्मन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।
 षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ११
 उदीर्णवेदन नेत्रं रोगोद्रेकसमन्वितम् ।

घर्षनिस्तीदशूलाशु युक्तमामान्वित विदुः ॥ १२ ॥

मन्दवेदनताकण्डूः संरम्भाशुप्रशान्तता ।

प्रमन्नवर्णता चाक्ष्णोः सम्पक्वं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥

कण्डूपदेहाशुयुतः पक्कोदुस्वरसन्निभः ।

संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥ १४ ॥

शोथहैनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १५ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसह्य ।

रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्यः खलु नाम रोगः ॥ १६ ॥

वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।

रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १७ ॥

यत् कूणित दारुणरूक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनञ्च ।

सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं वदन्ति ॥ १८ ॥

यस्यावटुः कर्णशिरो हनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्याद्रुज वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतो वातमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥

श्याव लोहितपर्यन्त सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।

सदाहशोथं सास्रावमन्त्राध्युषितमम्लतः ॥ २० ॥

अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्बाः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च या स ताट्टग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः २१

मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः सशिराप्रहर्षः ।

ताम्बाशुमच्छ स्रवति प्रगाढ तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥ २२ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ।

पच्येते पञ्चरात्रेण रोगाः शास्यन्ति लङ्घनैः ॥ २३ ॥

लङ्घनालेपनस्वेद शिराव्यधविरचनैः ।

उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाञ्चरोतनादिभिः ॥ २४ ॥

स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्न सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घन चाक्षिरोगाणामामाना पाचनानि षट् ॥ २५ ॥
मारुतानशनास्त्रक्रोधशोकसमुद्भवान् ।
न लङ्घयेदभिष्यन्दान् वातव्याधिपरास्तथा ॥ २६ ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्ये च वातोत्थे वातपर्यये ।
शुष्कपाकेऽन्यतो वाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ २७ ॥
स्नेहस्वेदविधिः कृत्स्नो ग्राम्यान्पूदकामिषम् ।
नस्य क्षीरघृताभ्याञ्च शिरावेधश्च शस्यते ॥ २८ ॥
अथवा वेदनार्त्तस्य न शिराव्यधनक्रमः ॥ २९ ॥
तत उपाचरेद्देयः सामान्यविधिना नरम् ।
पुराणसर्पिषा चैव सम्यक् स्नेहविरचनैः ॥ ३० ॥
तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्मोतनैस्तथा ।
नस्यैः स्नेहपरिषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ॥ ३१ ॥
कुरण्टपुष्पयष्ट्याह्व मितविश्वैः समस्तुभिः ।
शुण्ठीसैन्धवयष्ट्याह्व लोघ्नभृष्टैर्घृतैरपि ॥ ३२ ॥
श्रीवासद्विनिशालोघ्नैश्चूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।
अव्यक्तेऽक्षिगते कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्डनं वह्निः ॥ ३३ ॥
धात्रीफलनिर्यासो नवटक्रोप निहन्ति पूरणतः ।
एरण्डपत्रसप्तकरसोऽथवा सैन्धवसयुक्तः ॥ ३४ ॥
नवटक्रोपशमनः क्षौद्रयुतः शिग्रुमूलरससेकः ।
नश्यत्यवश्यमथवा काञ्चिकपुनर्नवासैन्धवैर्विहितैः ॥ ३५ ॥
वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्वहुविधामपि व्यथाम् ।
शौघमेव विनिहन्ति योजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ३६ ॥
गोमूत्रे कृगलरसेऽन्नकाञ्चिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुल्य ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्याद्भस्मरुडसम नरस्य चक्षुः ॥ ३७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।

मन्तर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथाञ्जनं माक्षिकहेमवृष्टम् ॥ ३८ ॥

करवोरतरुणकिसलयच्छिन्नोद्भवरसातिसम्पूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहमेव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ३९ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्या रसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो वह्निः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ ४० ॥

वह्निर्वलिप्तं लोचनमभिकुपितमपि प्रसौदति क्षिप्रम् ।

लोध्ररसाञ्जनचन्दनमनःशिला कुष्ठपथ्याभिः ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकौपिष्टासैन्धवगृहवारियोजिता ताम्ब्रे ।

जाता घनत्वमक्षोर्जयति वह्निर्लेपतः पीडाम् ॥ ४२ ॥

आर्कञ्च मूलमापोत्यग्रं मुहूर्तं वारिणि न्यसेत् ।

एतदाश्च्योतनं दृष्ट्यं नयनामयनाशनम् ॥ ४३ ॥

निम्बस्य चोदुस्वरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य ।

पिण्डी विधेया नयने प्रकोपिते कफेन पित्तेन समीरणेन ॥ ४४ ॥

यद्यक्षिशूबं मन्येत स रुजं व्यक्तलक्षणम् ।

वेदनानिग्रहार्थञ्च कुर्यादाश्च्योतनं तदा ॥ ४५ ॥

आश्च्योतनमभिष्यन्दौ युञ्जीतार्वाक् दिनत्रयम् ।

अञ्जनं पक्वदोषस्य नेत्ररोगेऽनिलात्मके ॥ ४६ ॥

शोथञ्च दाहरोगञ्च क्लेदकण्डू तथा रुणम् ।

अक्षणोरसप्रसेकञ्च क्षिप्रमाश्च्योतनं हरेत् ॥ ४७ ॥

ग्रीष्मे वर्षाशरत्काले ह्यसपित्तमयेषु च ।

मुहुर्मुहुः स्वादुशीतं क्रमादाश्च्योतनं तथा ॥ ४८ ॥

वातश्लेष्मणि हेमन्ते वसन्ते शिशिरेषु च ।

तीक्ष्णोष्णमम्लशश्चैव कार्य्यमाश्च्योतनं बुधैः ॥ ४९ ॥

पक्वे च श्लैष्मिके व्याधौ पाणिः शुक्तिश्च वातिके ।

आश्च्योतने प्रमाणं स्याद् हे शुक्ती चाशु पैत्तिके ॥ ५० ॥

अष्टौ दश हाटशविन्दवस्तु सलेखनस्नेहनरोपणेषु ।

आश्वरोतने च क्रमशो विधेया मात्रास्तु तिस्रो नयनामयेषु ॥ ५१ ॥

इति आश्वरोतनमात्राविधिः ।

आश्वरोतने मारुतजि काथो वित्त्वादिभिर्हितः ।

कोष्णं सैरण्डवृहती तर्कारीमधुशिगुमि ॥ ५२ ॥

शूलघ्न वारुणोदीच्य यष्टीसैन्धवसाधितम् ।

क्रीवरचक्रमञ्जिष्ठीदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।

साम्भसा पयसा तेन शूले चाश्वरोतनं परम् ॥ ५३ ॥

सर्पिषाश्वरोतनं श्रेष्ठ सर्पिषा चोपनाहनम् ।

परिषेकः मुखीष्णेन मूर्ध्नि तैलविधारणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वभक्त हितं सर्पिः क्षौरञ्चाप्यथ भोजनम् ।

जातीपुष्प घृते भृष्ट चक्षुष्यमुपनाहनम् ॥ ५५ ॥

तथा शावरक लोघ्नं घृतभृष्ट विडालक ।

कार्यो हरीतकी तद्वद् घृतयुक्ता रुजापहा ॥ ५६ ॥

सुखास्वपिष्टैः संयुक्ता शर्करालोघ्नसैन्धवै ।

दग्ध्वा ससैन्धव लोघ्नं मधुच्छिष्टयुते घृते ।

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ५७ ॥

ततः सम्पक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ५८ ॥

हिमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ।

पूर्वाह्णे चापराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥ ५९ ॥

वर्षास्वनभ्रेनात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ।

प्रातः सायं च तत् कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ६० ॥

हरेणुमात्रा कुर्वीत वर्त्तिस्तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।

प्रमाणं मध्यमे सार्द्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६१ ॥

विडङ्गमात्र त्वधम मध्य द्विश्वरोतनन्वयम् ।

रसक्रियाणां वर्त्तीनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ६२ ॥

वैरेचनिकचूर्णन्तु द्विशलाका विधीयते ।
 मृदौ तु त्रिशलाका स्याच्चतस्रः स्नेहिकेऽञ्जने ॥ ६३ ॥
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कास्याः श्मास्थिमयाः शुभाः ।
 शलाकाश्चाञ्जने कार्या अष्टाङ्गुलमिता बुधैः ॥ ६४ ॥
 बृहत्पैरण्डमूलत्वक् शिग्रुमूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रा मधुक पथ्या देवदारु च पेषयेत् ।
 आजेन पयसा अष्टमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ ६६ ॥
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ।
 स्तन्योदकाङ्गं कर्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पान मक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाम्बुना ॥ ६८ ॥
 यावन्मज्जति पक्ष्माग्र भ्रूवोरन्तरनेत्रयोः ।
 तावच्च पूरयेन्नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥ ६९ ॥
 मारुते दश धार्याणि पित्तेऽष्टौ वा शतानि च ।
 निर्दिष्टानि कफे षड्वा व्याधौ व्याधिवशेन वा ॥ ७० ॥

इति तर्पणमात्रा ।

परिषेके हित चात्र पयः कोष्ण ससैन्धवम् ।
 रजनीदारुमिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ॥ ७१ ॥
 मर्पिर्पक्त्वा स्तन्यघृष्टमञ्जनं च महौषधम् ।
 वाताभिष्यन्दश्मन हितं मारुतपर्यये ॥ ७२ ॥
 वाताभिष्यन्दवच्चात्र वाते मारुतपर्यये ।
 पूर्वं तत्र हित सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजनम् ॥ ७३ ॥
 बृक्षादन्यह्वया चैव पञ्चमूली महत्यपि ।
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं वापि पिबेद् घृतम् ॥ ७४ ॥

इति बृक्षादन्याद्य तैलम् । इति वाताभिष्यन्दः ।

अनेनैव विधानेन भिषक् तमपि साधयेत् ।
 अभिष्यन्दमधिमन्य मन्यानपि च पित्तजान् ॥ ७५ ॥
 व्याधीनुपाचरेद्धीमा स्तीक्ष्णैः सुस्निग्धशीतलैः ।
 आश्च्योतनैः परिषेकैः पुटपाकैः सतर्पणैः ॥ ७६ ॥
 स्नेहैर्विरेचनैर्लेपै रक्तस्य च विमोक्षणैः ।
 प्रपुण्डरीकयष्ट्याह्व निशामलकपद्मकैः ॥
 सितामधुसमायुक्तैः सकपिलैश्च रोगनुत् ॥ ७७ ॥
 निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।
 आश्च्योतनं मानुषदुग्धमिश्रं पित्तास्रवातापहमग्रमुक्तम् ॥ ७८ ॥
 द्राक्षामधुकमज्जिष्ठा जीवनीयैः शृतं पयः ।
 प्रातराश्च्योतनं पथ्य शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ ७९ ॥
 चन्दनारिष्टपत्राणि यष्टीं दार्वीं ससैन्धवम् ।
 पिष्ट्वाभसा भवेत्सेक पित्तक्षौद्रसमन्वितः ॥ ८० ॥
 पैत्तिके चन्दनानन्ता मज्जिष्ठाभिर्विडालकः ।
 कार्यः सपद्मयष्ट्याह्व मासीकालौयकैस्तथा ॥ ८१ ॥
 धात्रीलोभ्रं घृते भृष्टं शिलायुक्तं सुवर्तितम् ।
 प्रमृज्येद् गुटिकां कृत्वा कुपिते लोचने वह्निः ॥ ८२ ॥
 उदुम्बरफलं लोभ्रं घृष्टं चात्यन्तधूपितम् ।
 साज्यं समाक्षिकं दारुं शूलरोगाश्रुजिह्ववेत् ॥ ८३ ॥
 चन्दनं मधुकं लोभ्रं जातिपत्राणि गैरिकम् ।
 प्रलेपो दाहरोगघ्नस्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ ८४ ॥
 भृष्टा घृतेन नागरतिरीटधात्रीमनःशिलागुटिका ।
 उपर्युपरिमार्जनेन क्षपयति शूलं क्षणेनाक्षयोः ॥ ८५ ॥
 गुन्द्रां शालिं सैन्धवं शैलभेदं दर्भमिक्षुं लोभ्रकं वेतसञ्च ।
 दार्वीं द्राक्षा चन्दनं चोत्पलं वा स्त्रीणां स्तन्यं शर्करां क्षौद्रकञ्च ८६
 पद्मात्पत्रं यष्टिकाह्वं हरिद्रां तालानन्ते चापि सञ्चत्य सर्वान् ।

मिद्ध सर्पिः तर्पणे नावने च शस्त क्षीर श्रोतने चैव सेके ॥८७॥

क्रियाः सर्वाः पित्तहर्त्यः प्रशस्तास्त्यहादूर्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यम् ।

पालाश स्याच्छोणितञ्चाञ्जनार्थं शल्लक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम् ८८

तित्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अम्लाध्यषितशान्त्यर्थं कुर्यान्नेपान् सुशीतलान् ॥ ८९ ॥

तैल्लक तैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिवेत् ।

शिराव्यधं विना कार्य्यं पित्तथन्दहरो विधिः ॥ ९० ॥

कोष्णस्य सर्पिषः पानं विरेकासेकलेपनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकमञ्जनैस्ततः ॥ ९१ ॥

प्रवालमुक्तावैदूर्यं शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतक्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ ९२ ॥

धूमदर्शी पिवेत्सर्पिः सर्वपित्तामय जयेत् ॥ ९३ ॥

अभिष्यन्दमधिमन्यं रक्तोत्पमथवार्जुनम् ।

शिरोत्पात शिराहर्षमन्यान् वातोद्भवान् गदान् ।

इति पित्ताभिष्यन्दः ।

स्निग्धस्य कोष्णेनाज्येन शिरावेधैः शम नयेत् ॥ ९४ ॥

तिरीटत्रिफलायष्टौ शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ९५ ॥

लोभ्रचूर्णं घृते भृष्टं रुजमाश्रोतनं हरेत् ।

शर्करात्रिफलाचूर्णमिदमाश्रोतनं परम् ॥ ९६ ॥

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा लोभ्र कालानुशारिवा ।

प्रशीण्डरीकसयुक्तः सेको रोगहरो हितः ॥ ९७ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरत्नभृतम् ।

न्यस्तमपस्वन्तरिक्षेषु हितमाश्रोतनं भवेत् ॥ ९८ ॥

नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरीकालीययष्टीमधुमुस्तलोघ्नैः ।

मपञ्चकैर्धौतघृतप्रदिग्धैस्त्रिस्तः प्रसेकाः प्रहिता प्रयुक्तान् ॥ ९९ ॥

कजायाश्चातिस्त्रीत्रायां स्वेदाश्च मृदवो हिताः ।
 अक्षोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥ १०० ॥
 घृतस्य महतीं मात्रां पीत्वा चार्त्तिं नियच्छति ।
 पित्ताभिष्यन्दश्मनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ १०१ ॥
 कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसमृतम् ।
 छागौक्षीरे घृते सेकः पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १०२ ॥
 श्रीपर्णी पाटला धात्री धातकी तिल्वकार्जुनात् ।
 पुष्पाण्यथ ब्रह्मत्वाश्च विम्बीलोध्रञ्च तुल्यशः ॥ १०३ ॥
 समञ्जिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।
 रौधिरस्त्रन्दशान्तर्यं मेतदञ्जनमिथ्यते ॥ १०४ ॥
 मृणालचन्दनोशीरपद्मकोत्पलयष्टिभिः ।
 परिषेकं प्रकुर्वीत रक्तजिऽप्येतदेव तु ॥ १०५ ॥
 सुमनःक्षारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं बलाम् ।
 पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥ १०६ ॥
 दार्वीपटोलं मधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १०७ ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ।
 शीते तस्मिन्मधुसिते दद्यात्पादाशिके ततः ।
 रसक्रियैषा दाहाशुरोगरक्तहृजपहा ॥ १०८ ॥
 सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ १०९ ॥
 शिराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसंयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यशैल वा कासीस वा समाक्षिकम् ॥
 वेतसान्धं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैन्धवम् ॥ ११० ॥

इति रक्ताभिष्यन्दः ।

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात्तीक्ष्णैरेवोपनाहनम् ॥ १११ ॥
 उष्णैस्तथाश्चोतनसविधानैस्तथैव तीक्ष्णैः पुटपाकयोगैः ॥ ११२ ॥
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे ।
 स्निग्धस्त्रिन्नोत्तमाङ्गस्य स्निग्धतीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ ११३ ॥
 स्रावैः प्रपीडैः प्रधमैर्धूमैश्च विविधैर्मुहुः ।
 रुक्षैस्तीक्ष्णविरेकैश्च मल मम्यग्विनिर्हरेत् ॥ ११४ ॥
 रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि ।
 वचाहरिद्राविश्वाभिस्तथा नागरगैरिकैः ॥ ११५ ॥
 शिलाह्वा श्वेतमचिर लोभ्रञ्च परिपूरितम् ।
 सितवस्त्रेण सवङ्गं शस्तमक्ष्णोः प्रघर्षणात् ॥ ११६ ॥
 निम्बपत्रैः क्षतं चूर्णं लोभ्रचूर्णसमन्वितम् ।
 वस्त्रवङ्गं जले क्षिप्तं पूरणे नेत्ररोगनुत् ॥ ११७ ॥
 फणिज्जकास्फोटकपित्तविल्वधत्तूरपीतुसुरसार्जभृङ्गैः ।
 खेदं विदध्यादथवा प्रलेप वर्हिष्टशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ ११८ ॥
 शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पसैन्धवः ।
 वार्यश्चक्षुषि संक्षेपाच्छोथकण्डूव्यापहः ॥ ११९ ॥
 ससैन्धव लोभ्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रवङ्गम् ।
 आश्चोतनं तन्नयनस्य कुर्यात्सर्वाक्षिरोगप्रशमार्थमेतत् ॥ १२० ॥
 द्वौ द्वौ भागौ रजन्योश्च भागिकौ धूमसर्षपौ ।
 कफाभिष्यन्दजिदु भृष्ट पिष्टमाश्चोतनमभसा ॥ १२१ ॥
 लोभ्र सपिथ सम्पक्कं खदिराजाजिसर्षपैः ।
 नागरारिष्टसिन्धूलैर्युक्तं दृषदि चूर्णितम् ॥ १२२ ॥
 सिते वाससि तद्वङ्गं न्यसेत् स्वच्छान्मकाञ्जिके ।
 तदक्ष्णोः पूरणं कार्यं चक्षुसवर्त्मरोगजित् ॥ १२३ ॥
 वल्कलं पारिजातस्य तैलसैन्धवकाञ्जिकम् ।
 कफवाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १२४ ॥

सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वामूल तथैव च ।
 कास्यपात्रे विष्टुष्ट स्यादक्ष्णोः शूलनिवारणम् ॥ १२५ ॥
 सैन्धव त्रिफला व्योष शङ्खनाभिसमुद्रजः ।
 फेनोग्रलेपकः सर्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ १२६ ॥
 निम्बार्कपत्रसम्पक्वं लोघ्नं भागचतुष्टयम् ।
 धूमसर्षपयोर्भागैः कफसेकः सुखास्त्रुना ॥ १२७ ॥
 नागरं त्रिफलानिम्ब वासानिम्बरसः कफे ।
 साज्यं विल्वच्छदं घृष्टं पात्रे ताम्रमये दृढे ॥
 शोथहृद्बह्निना धूमं क्वागक्षीरपरिप्लुतम् ॥ १२८ ॥
 विल्वपत्ररसः पूतः साज्यः सिन्धुभवान्वितः ।
 शुल्बे वराटिकां घृष्ट्वा धूपितो गोमयाग्निना ॥ १२९ ॥
 पयसा लोडितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोथशूलजित् ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च रक्तस्रावे च शस्यते ॥ १३० ॥

इति विल्लाञ्जनम् ।

सलवणकटुतैलं काञ्चिकं कांस्यपात्रे
 घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।
 सपवनकफकोपं क्वागदुग्धावसिक्तं
 जयति नयनशूलं स्रावशोथं सरागम् ॥ १३१ ॥

इति कफाभिष्यन्दः ।

कोष्णमाश्च्योतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ।
 यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदावीं मध्यामये सर्वगते पिवेद्वा ।
 आश्च्योतनं सर्वरसेन दाव्याः शस्तं सदा क्षौद्रयुतं नराणाम् ॥ १३२ ॥
 गुडूचीत्रिफलाकाथो मधुना सह योजयेत् ।
 पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ १३३ ॥
 प्रपीण्डुरीकयथ्याह्वदावीलोघ्नैः सचन्दनैः ।

ऐरण्डास्युतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३४ ॥

श्वेतलोभ्र घृते भृष्टं चूर्णितं ताप्यतुल्यकम् ।

उष्णाम्बुना विमृदित सेकः शूलहरः परः ॥ १३५ ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैः जातिसिन्धूत्यमिश्रा ।

अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्टरोध्रेण भृष्टा ॥

तूलेः सौवीरकाद्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात् ।

चक्षुः कोपोपशान्तिं चिरमुपरि दृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ १३६ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धूत्यदावीतार्क्षैः समांशकैः

जलपिष्टैर्वहिलेपः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३७ ॥

शिग्रुपल्लवनिर्यासः क्षुपिष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन शोधुना पीतो हन्ति शोथास्रवेदनाः ॥ १३८ ॥

षोडशभिः सलिलपलैस्तथैव कण्टकार्याः पयः सिद्धाम् ।

शिलां चिर विमृद्य तद्रसः सर्वनेत्ररोगहरः ॥ १३९ ॥

ऐरण्डपत्रवेष्टितविल्वच्छदकल्कनिक्षिप्तः लोभ्रः ।

कुकूनपक्वः पिष्टः सुसिन्धूद्भवेन संयुक्तः ॥ १४० ॥

घननरवस्त्रपरिस्त्रुतदारुहरिद्राकषायमध्यगतः ।

आश्वरोतनेन हन्यात्सर्वाण्येवाक्षिशूलानि ॥ १४१ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्यादिष्वपि शस्यते ।

अधिमन्येषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम् ॥

अशान्ती सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ १४२ ॥

इति सर्वाभिव्यन्दः ।

जलौक्यापातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यधं वा कुर्वीत सेको लेपस्तु शक्रनुत् ॥ १४३ ॥

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकैः ।

क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथाक्षिपाकरोगनुत् ॥ १४४ ॥

पित्तञ्च सत्रणं शक्ररागादींश्च विनाशयेत् ।

एतैश्चापि घृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति षडङ्गगुग्गुलु कायः घृतञ्च ।

आटरूषाभयानिम्ब धात्रीमुस्तकवल्कलैः ।

रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्य वासकादिकम् ॥ १४६ ॥

इति वासकादि काय ।

वासाघन निम्बपटोलपत्रतित्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कलिङ्गधात्रीदहन च शुण्ठी भूनिम्बधात्रीविजयाविभीतम् ॥ १४७

पीतः समांशैः कथितैः कषायो नृभिस्तु मुख्यानखिलाक्षिरोगान् ।

तैमिर्यकण्डूपटलार्बुदञ्च शुक्रं तथा सत्रणमत्रणं च ॥ १४८ ॥

सदाहराग सरुजं सपिण्ड हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ।

वातामयान् पित्तकफामयाश्च वासादिकोऽयं मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १४९

पथ्यास्त्रिस्तो विभीतक्यः षट्धात्रो द्वादशैव तु ।

प्रस्थार्द्धे सलिले काथ्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १५० ॥

पित्ताभिष्यन्दमास्राव रोग वा तिमिरं जयेत् ।

संरम्भदाहशूलासृङ् नाशन दृक् प्रसादनम् ॥ १५१ ॥

इति नेत्रपाक । इति सर्वनेत्ररोगा ।

अथ कृष्णगतरोगनिदानमाह ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्ध प्रतिभाति यश्च ।

स्रावं स्रवेदुष्टमतीव यश्च तत्सत्रण शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १५२ ॥

दृष्टेः समीपे न भवेत् तु यश्च न चावगाढ न च संस्रवेच्च ।

अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायाति कदाचिदेव ॥ १५३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाऽब्रण साध्यतमं वदन्ति ॥ १५४ ॥

गम्भीरजातं बहुलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥ १५५ ॥

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकञ्च ।

द्वित्वगत लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ १५६ ॥

उष्णाशुपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुहनिभञ्च शुक्रम् ।
 तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्ये तु यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥१५७॥
 श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्याऽसितमण्डलन्तु ।
 तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोग सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥१५८॥

मिथ्योपचाराद्रोगाणा दोषादाघाततोऽपि च ।

अजका जायते नेत्रे कृष्णादृष्टिसमाऽसृजा ॥ १५९ ॥
 अजापुरीषप्रतिमो रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाशु ।
 विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥१६०॥

अजापुरीषसङ्गाशा सृङ्गौका फलसन्निभा ।

वातरक्तसमुत्पाना प्रायशस्त्वजका हि सा ॥ १६१ ॥

मूर्ध्नाक्षिकर्णभ्रूगण्ड शङ्खचर्माश्रिताजका ।

जायते व्यथते नेत्रे मथ्यमानमिवान्तरा ॥ १६२ ॥

उष्णमसृक् स्रवत्यक्षि दूयते क्षिद्यते भृशम् ।

असाध्यरोगसम्भूतां दृष्टिजाञ्च विवर्जयेत् ।

स्वप्रभिन्नां च कठिनां चिरकालोत्थितामपि ॥ १६३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजान्वजका जयेत् ॥ १६४ ॥

साध्यान्यवेक्ष्य शुक्राणि स्निग्धस्याऽसृग्विमोक्षलैः ।

आश्वयोतनमुखालेप घर्षणाञ्जग्वस्तिभिः ।

पुटपाकैश्च नस्यैश्च सामान्य शुक्रमेषजम् ॥ १६५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्तपत्रं यथ्याह्वलोभ्रं खदिरं तिलाञ्च ।

काथं सशीतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकार विनिहन्ति शुक्रम् ॥१६६॥

फणिज्जकरसे वीजं पलाशस्य विभावितम् ।

शोषयित्वा सुपिष्टं तत् चाञ्जनाच्छुक्रहृत्परम् ॥ १६७ ॥

जात्याः प्रवालं मधुकं ससर्पिर्मृष्टं सुखोष्णाम्बु सुशीतरश्मिः ।

आश्वयोतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं स्त्रीपयसा महार्हम् ॥१६८॥

सैन्धवं बृहतीमूलं ताम्रचूर्णं सनागरम् ।
 धात्रीरसेन पिष्ट्वा च ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
 तत्पूते धूमयेच्चैनं शुद्धशुक्रं व्यपोहति ॥ १६८ ॥
 शुद्धशुक्रे निशायष्टी शारिवाशावराभसा ।
 सेचयेन्नेत्रयोर्दृष्टीं कृष्णाभोमग्नजा तथा ॥ १७० ॥
 क्षुत्पुन्नागपर्णेन परिभावितवारिणा ।
 श्यामाक्काथाम्बुना वाथ सेवनं शुक्रनाशनम् ॥ १७१ ॥
 सैन्धवं त्रिफला कृष्णा कटुकाशङ्गनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्त्तिः शुद्धशुक्रविनाशिनी ॥ १७२ ॥
 स्थिरशुक्रे घने चैव बहुशोऽपहरेदसृक् ।
 शिरः कायविरेकांश्च पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ १७३ ॥
 समुद्रफेनसिन्धूत्य शङ्खदक्षाण्डवल्कलैः ।
 शिशुबीजयुतेर्वर्त्तिः शुक्राढीच्छस्त्रवस्त्रिखित् ॥ १७४ ॥
 वटक्षीरेण सयुक्तं श्लक्ष्णकर्पूरज रजः ।
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं वापि घनोन्नतम् ॥ १७५ ॥
 शिरोषबीजनिम्बैश्च पिप्पलीसैन्धवैरपि ।
 शुक्रे प्रघर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ १७६ ॥
 वशजारुष्करौ ताल नारिकेलश्च तद्दहेत् ।
 विस्राव्य क्षारवच्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।
 बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्रवैवर्ण्यनाशनम् ॥ १७७ ॥
 बहुशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।
 नक्ताह्वबीजवर्त्तिः कुसुमचय दृक्षु चिरजमपि ॥ १७८ ॥
 स्फटिकोषणयष्ट्याह्व शङ्खगोदन्तसैन्धवैः ।
 पिष्टैः सचन्दनैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिशुवारिणा ॥ १७९ ॥
 संघृष्य पिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्यभाजने ।
 स क्षौद्रं सैन्धवोपेत मञ्जनं शुक्रनाशनम् ॥ १८० ॥

समुद्रफेनमभयां क्लीवेरं सकुटन्नटम् ।

पिष्टा धात्रीफलकाथे वर्त्तिः स्याच्छुक्रनाशिनी ॥ १८१ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ १८२ ॥

त्रिफला चन्दन व्योष मञ्जिष्ठा नागर निशा ।

प्रियङ्गु शारिवानन्ता यक्षदाजञ्च चूर्णितम् ॥ १८३ ॥

क्षौद्रसैन्धसर्पिर्भिः संयोज्य विधिवत्पचेत् ।

पुटपाकः प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः परः ॥ १८४ ॥

इति त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम् ।

लामञ्जकोत्पलसिता चन्दनद्वयकार्षिकान् ।

क्षिप्वा च शारिवाप्रस्थं काथयेत्सलिलाढकम् ॥ १८५ ॥

पादशेष परिस्नाय्य पचेदादर्विलेपनात् ।

भाजने लोहशैले वा तप्रातः सायमञ्जनम् ॥ १८६ ॥

प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्र शमं नयेत् ॥ १८७ ॥

इति लामञ्जकाद्यमञ्जनम् ।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलु पिवेत् ।

शिरसो वा हरेद्रक्त जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ १८८ ॥

ससैन्धवत्रिवृत्काथे त्रीन् वारान् पाचितं घृतम् ।

पीत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ १८९ ॥

यश्चाह्नदाव्युत्पलपद्मलाक्षा प्रपौण्डरीक नलद लता च ।

आश्चरोतनं स्त्रीपयसा विपक्व निहन्ति तत्सव्रणदाहशुक्रम् ॥ १९० ॥

श्यामामूल कषाय वा मधुना व्रणशुक्रिणाम् ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवश्च फलद्रुतिः ।

करञ्जबीज लशुनो व्रणघ्नादि च भेषजम् ॥ १९१ ॥

सव्रणा व्रणगम्भीर त्वक् शुक्रघ्नमथाञ्जनम् ।

हितान्येतानि सर्वाणि नराणां व्रणशुक्रिणाम् ॥ १९२ ॥

कतकस्य फल शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ।

कास्ये निष्ठुष्य स्तन्येन क्षतशुक्रार्तिरोगजित् ॥ १८३ ॥

चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिकाः समाः ।

व्रणशुक्रहरी वर्त्तिः शोणितस्य प्रणाशनी ॥ १८४ ॥

इति चन्दनादिवर्त्तिः ।

दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगजाश्वाजखरोद्भवैः ।

सशङ्खमौक्तिकाभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १८५ ॥

जलपिष्टैः कृता सर्वैर्दन्तवर्त्तिरिति स्मृता ।

तिमिरार्बुदकाचार्मव्रणशुक्रविनाशिनी ॥ १८६ ॥

इति दन्तवर्त्तिः

ताम्रे च मस्तुनोददृष्टं तुल्यकं श्यावतां गतम् ।

सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्म शिराशूलजिदञ्जनात् ॥ १८७ ॥

दक्षाण्डत्वक् शिलाशङ्ख रक्तचन्दनसैन्धवैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ १८८ ॥

गोशक्तत्कमयः सप्त पीताभाः क्षौद्रसंयुताः ।

दृष्टाः शुक्रहरा दृष्टाः क्षतजस्य विशेषतः ॥ १८९ ॥

एकं वा पुण्डरीकञ्च गवां क्षीरावशेषितम् ।

रागासृग्वेदनां हन्यात् क्षतपाकाजकास्तथा ॥ २०० ॥

मीवीरमञ्जन तुल्यं ताप्यं धात्री मनःशिला ।

चतुर्हरेणुमधुकं लोहं शुक्रघ्नमञ्जनम् ॥ २०१ ॥

इति पेष्यमञ्जनम् ।

कुक्कुटाण्डकपालानि शङ्खकाचोऽपि चन्दनम् ।

सैन्धवाद्वांशसंयुक्त मञ्जन शुक्रलेखनम् । २०२ ॥

शङ्खस्रोतोऽञ्जनं लाक्षा मरिचं समनःशिलम् ।

यवान्युदधिज फेनं ताम्रचूर्णं समाक्षिकम् ।

श्यामावर्त्तिर्लिखत्येव शुक्रकाचार्मपिष्टकम् ॥ २०३ ॥

रसाञ्जनं सशैलेयं कुङ्कुमं सुमनःशिला ।

शङ्खश्च श्वेतमचिरे शर्करा चेति सप्तमम् ॥ २०४ ॥

एषा चन्द्रोदया नाम्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ।

हन्यान् पित्तञ्च कण्डूञ्च शुक्रं सतिमिरार्बुदम् ॥ २०५ ॥

अथः सयष्टिविफला कणानां चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् २०६

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला ।

मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम् ॥ २०७ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।

पिचछटे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ २०८ ॥

इति चूर्णाञ्जनम् ।

स्नेहनस्याञ्जनैः शुक्रं निम्नमाशु समुद्धरेत् ।

शुक्रं करोति निर्मूलं पुटपाकैः सलेखनैः ॥ २०९ ॥

पटोलं कटुकां दावीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ।

दुरालभा पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥ २१० ॥

प्रस्थमामलकानान्तु काथयेदुल्लवणेऽभसि ।

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २११ ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयव्याह्वचन्दनैः ।

सपिप्पलीकैस्तत्त्रिङ्गं चक्षुष्य शुक्रयोर्हितम् ॥ २१२ ॥

प्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणापहम् ।

कामलाज्वरवीसर्पं गण्डमालापहं परम् ॥ २१३ ॥

इति पटोलाद्य घृतम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठा काकोलीद्वयजीरकैः ।

सिता शतावरी मेदा पुण्ड्रक्षमधुकोत्पलैः ॥ २१४ ॥

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं विचूर्णितैः ।

हन्ति तच्छुक्रतिमिरं रक्तराजीं शिरोरुजम् ॥ २१५ ॥

इति द्राक्षाद्य तैलम्

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-

विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल-

पाकात्ययान् जयति नस्यविधौ सुयुक्तम् ॥ २१६ ॥

इति कृष्णाद्य तैलम् ।

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययोऽजकाः ।

भवन्ति रुधिर तेन जलौकाभिरतो हरेत् ॥ २१७ ॥

इति व्रणशुक्रम् ।

अजकाया शिरा मुक्ता त्रिवृच्चूर्णैर्विरेचयेत् ।

घृतवातहरेः सिद्धमजकाया प्रयोजयेत् ।

सेके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदावरः ॥ २१८ ॥

पक्ववटपत्रपुटके विधाय मासं वल्लूरकर्कट्योः ।

पुटवद्विदध्याद् बद्ध्वा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ २१९ ॥

गवामस्थित्वच कास्ये विनिर्घृष्ट सुखाम्बुना ।

पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥ २२० ॥

सैन्धवं वाजिपादञ्च गोरोचनसमायुतम् ।

शैलत्वग्रससयुक्तं पूरणं वाजकापहम् ॥ २२१ ॥

शशकस्य कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कं दद्यात्तु सत्तीरं यथोक्तान् कर्षसम्मितान् ॥ २२ ॥

शारिवा मधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् ।

बला चातिबला चैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २२३ ॥

कार्षिकं सविषालोध्रं जीवनीयगणान्वितम् ।

घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ २२४ ॥

अजकामर्जुनं काचं पटलं शुक्रमिव च ।

तथाक्षिरोगान् सकलान् वातपित्तोत्तरं जयेत् ॥ २२५ ॥

इति बृहच्छशकाय घृतम् । इति कृष्णमतदोगा ।

अथ दृष्टिगतरीगनिदानमाह ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थितः ।

अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २२६ ॥

दृष्टिर्भृश विह्वलति द्वितीयं पटलङ्गते ।

मल्लिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥ २२७ ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च ॥ २२८ ॥

दूरस्थानि रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ २२९ ॥

यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशञ्च पश्यति ॥ २३० ॥

जड्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

महान्तरपि च रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः ॥ २३१ ॥

कर्णनासाक्षिहीनानि विह्वतानीव पश्यति ।

यथा दोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ २३२ ॥

अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।

पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानैव पश्यति ॥ २३३ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रस्वञ्च पश्यति ॥ २३४ ॥

दोषे दृष्ट्या स्थिते तिर्य्यगेक वै मन्यते द्विधा ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्ये बहुलञ्चानवस्थिते ॥ २३५ ॥

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।

कणद्वि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २३६ ॥

अस्तिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रा वन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २३७ ॥

निर्मलानि च रूपाणि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसञ्चितः ॥ २३८ ॥
 वातेन चात्र रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
 आविलान्यरूपाभानि व्याविज्ञानीव मानवः ॥ २३९ ॥
 पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिङ्गुणान् ।
 नृत्यन्तश्चापि शिखिनः सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥ २४० ॥
 कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
 सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ २४१ ॥
 पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमासि विविधानि च ।
 हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ २४२ ॥
 सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ।
 बहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ॥
 ह्रीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींश्चपि च भूयसा ॥ २४३ ॥
 पित्तं कुर्यात्परिप्लावि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ।
 पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥
 विकीर्यमाणा खद्योतैर्वृक्षास्तेजोभिरेव च ॥ २४४ ॥
 वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमत'परम् ॥ २४५ ॥
 रागारूणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलञ्च तथैव पित्तात् ।
 कफाक्षितः शोणितजश्च रक्तः समस्तदोषप्रभवे विचित्रः ॥ २४६ ॥
 अरूणं मण्डलं दृश्योः स्थूलकाचारूणप्रभम् ।
 परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लायि नीलञ्च मण्डलम् ॥
 दोषक्षयात् क्षय चात्र कदाचित् स्यात्सुदर्शनम् ॥ २४७ ॥
 अरूण मण्डलं वाताच्चञ्चलं पर्णं तथा ।
 पित्ततो मण्डल नीलं कास्याभं पीतमेव च ॥ २४८ ॥
 श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
 चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो विन्दुरिवान्धसः ॥ २४९ ॥

मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ २५० ॥

दृष्टिरोगो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ २५१ ॥

यथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्विह धूमदर्शी ।

यो ऋस्वजात्यो नकुलान्धता च गम्भीरसन्ना च तथैव दृष्टिः ॥ २५२ ॥

षड्लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगाः

दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः ॥ २५३ ॥

पित्तेन दुष्टेन यदा च दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ २५४ ॥

प्राप्ते तृतीय पटल च दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्ष्यते सः ।

रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥ २५५ ॥

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते तु ॥ २५६ ॥

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्ताभ्यभापादयति प्रसङ्ग ।

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत् रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ २५७ ॥

शोक्ज्वरायासशिरोऽभितापैरव्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

स धूमकान् पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥ २५८ ॥

यो ऋस्वजात्यो दिवसेऽतिकृच्छ्रादृक्स्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्

रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत् ऋस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ २५९ ॥

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥ २६० ॥

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कोच्यतेऽभ्यन्तरतस्तु याति ।

रुजावरणं च तमच्चिरोग गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २६१ ॥

वाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापादुन्नेयस्त्वभिथ्यन्दनिदर्शनः सः ॥ २६२ ॥

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।

हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसञ्च ॥२६३॥
 तत्राक्षिविष्यष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
 विभिद्यते सीदति हीयते च नृणामभीघातहता च दृष्टिः ॥२६४॥
 इति द्वादशदृष्टयः ।

अथासाध्यानाह ।

वर्जयेदुपसर्गोत्थं गम्भीरं क्लृप्तसंज्ञितम् ।
 काचांस्तु याप्यते सर्वान्नकुलाम्ब्यं तथैव च ॥ २६५ ॥
 तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत् ॥

अथ चिकित्सा माह ।

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ।
 ऋषिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २६६ ॥
 द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 तन्मूत्राणाञ्छादनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥२६७॥
 मलोष्णसङ्घटनलेपनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेन्नरो दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥२६८॥
 त्रिफलाष्टतमधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गाः ।
 चक्षुष्यः सक्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ २६९ ॥
 जीवन्ति शाकं सुनिषण्णकञ्च सतण्डुलीयं वरवास्तुकञ्च ।
 चिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥२७०॥
 पटोलकर्कोटककारवेक्षवार्ताकतर्कारिकरीरजानि ।
 शाकानि शिग्र्वार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेष्टं तसाधितानि ॥२७१॥
 कटुश्लगुरुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्यावमैथुनम् ।
 मद्यं वल्लूरपिष्याकं मत्स्यं शाकं विरूढकम् ॥
 विदाहीन्यन्नपानानि नेत्ररोगी विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥
 स्निग्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणञ्च ।
 घृतस्य पानान्यथ वस्तिकर्म कुर्यादभौक्ष्य तिमिरेऽनिलोत्थे ॥२७३॥

रास्नाफलत्रयकाथे दशमूलरसे शृतम् ।

कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ २७४ ॥

वातिके तिमिरे पक्वं दशमूलरसे घृतम् ।

त्रिवृच्चूर्णसमायुक्तं वैरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥

त्रिफलादशमूलानां निर्यूहं दुग्धमिश्रितम् ।

गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीत विरेचनम् ॥ २७६ ॥

इति वाततिमिरम् ।

शीताञ्जनाश्चोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैर्मृदुभिर्घृतैश्च ।

तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्त्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षणैश्च ॥ २७७ ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयवरा शृतम् ।

पाययित्वा शिरा विध्येत्तैलाकुम्भसम्भवे ॥ २७८ ॥

चूर्णेर्माक्षिकसंयुक्तैः रेचनं कारयेत्तराम् ।

शीतलान् लेपसेकाश्च शिरोवदनचक्षुषु ॥ २७९ ॥

बलाशतावरीवीरा सितासैरेयकैः पचेत् ।

त्रिफलासहितं सर्पिस्तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २८० ॥

शारिवाशावरोशीरमुक्तापद्मकचन्दनम् ।

पिष्टं वर्त्तिजुतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ २८१ ॥

इति पित्ततिमिरम् ।

तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाका पुटानामथ तर्पणानि ।

घृतानि वासात्रिफलापटोलसञ्चानि कुर्व्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ २८२ ॥

कफोद्भवे वरा चव्या मृताकाथशृतं हविः ।

पाययित्वा शिरा विध्येद्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २८३ ॥

यूथी पथ्या कणा शुण्ठी कुसुम्भस्यास्वनिर्भरः ।

गोमूत्रकथिता शुण्ठी त्रिवृत्तिङ्गं विरेचयेत् ॥ २८४ ॥

नस्य मरिचयष्ट्याहं विडङ्गामरदारुभिः ।

नैपालत्रिफलाशङ्कुकान्ताव्योषश्च पेषिताः ॥

वर्त्तोः कृत्वा वलासोत्थमञ्जन तिमिरं हरेत् ॥ २८५ ॥
 ससर्गे सन्निपाते च यथा दोषोदयक्रिया ।
 धात्रीरसाञ्जन क्षौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥
 पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥ २८६ ॥
 दद्यान्मसूरनिर्यूहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।
 तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने ततः ॥
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ २८७ ॥
 मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।
 वचाद्यैः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥
 स्नान कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ।
 आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहम् ॥ २८९ ॥
 चित्रकमूलत्रिफला पटोलयवसाधितं पिवेदम्भः ।
 सघृत निशि चक्षुष्यं तिमिराणि विशेषतो हन्ति ॥ २९० ॥
 कल्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।
 मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकृत् ॥ २९१ ॥
 त्रिफलालोहचूर्णं वा माक्षिक मधुयष्टिका ।
 सायं मध्वान्वितं भुक्तं सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९२ ॥

इति सप्तम्याष्टिकाः ।

कुष्ठमुत्पलयष्टौ च पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।
 अञ्जनञ्चन्दनञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९३ ॥
 धात्रीसैन्धवक्षणाभिस्तुल्याभिर्मरिच समम् ।
 क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु पटलञ्च रसक्रिया ॥ २९४ ॥
 लिह्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णिता
 घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ।
 समीरणे तैलयुतां कफात्सके
 मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ २९५ ॥

सष्टतं वा वराक्काथं शैलयेत्तिमिरामये ।

पायस वा वरौयुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ २९६ ॥

अतावरौपायस एव केवलस्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।

प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ २९७ ॥

त्रिफलाया कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।

कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ २९८ ॥

अयस्यं त्रिफलाक्काथ सर्पिषा सह योजितम् ।

भुक्तोपरि पिवेत्साय मासेनाम्बोऽपि पश्यति ॥ २९९ ॥

पुराणसर्पिस्त्रिमिरेषु सर्वतो हित भवेदायसभाजनस्थितम् ।

हितञ्च विद्यात्त्रिफलाष्टत सदा कृतञ्च यन्मेषविषाणनामभिः ॥ ३०० ॥

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ।

जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥

जलगण्डूषैः प्रातर्भूयोऽम्बोभिः प्रपूर्य सुखरन्ध्रम् ।

निर्दयमुक्षन्नक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ३०२ ॥

भुक्ता पाणितलं पृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ३०३ ॥

त्रिफलाक्काथयुक्तेन क्षौद्रमिश्रेण गुग्गुलुम् ।

युक्ता गन्धर्वतैलेन रेचन तिमिरापहम् ॥ ३०४ ॥

अञ्जनं गैरिक पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् ।

सनागपुष्प मधुकमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३०५ ॥

कतकस्य फलं पृष्टं मधुना सह योजयेत् ।

प्रभूततिमिरस्त्रावे धूपितञ्च प्रशाम्यति ॥ ३०६ ॥

त्रिफलापायसं चूर्णं क्वायित्वा विचक्षणः ।

ष्टतत्रिभागसयुक्तमभयाकर्षमेव च ॥ ३०७ ॥

भक्तस्योपरि पान स्यादथ मांसेन भोजनम् ।

पटलं तिमिर काचमर्वुद कण्डुवेदनम् ॥

सप्तरात्रोपयोगेन अन्धोऽपि तेन पश्यति ॥ ३०८ ॥

कृष्णापथ्ये क्रमादृद्धे भृङ्गराजरसप्लुते ।

झायाशुष्के हतः सद्यस्तिमिर वापि योजिते ॥ ३०९ ॥

त्रिशङ्गागन्तु नागस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।

शुल्बतालकयोः द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनत्रयम् ॥ ३१० ॥

अधोमूषागतं धात पक्कं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तककुल्लोके द्वितीयो भास्करो यथा ॥ ३११ ॥

इति भास्करवर्त्ति ।

सलिलमकरन्दसर्पिस्त्रैलैः प्रत्येकशस्तु सप्ताहम् ।

विनिहन्ति तिमिरमर्चिरादञ्जनतश्चन्दनं रक्तम् ३१२ ॥

कृष्णसर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्ययेत् ॥ ३१३ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण पश्यति ध्रुवमञ्जनात् ॥ ३१४ ॥

इत्यन्धसुदर्शकमञ्जनम् ।

कतकस्य फलं शङ्ख त्रूषणं सैन्धव सिता ।

फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ ३१५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।

तिमिर पटलं काच मर्मशुक्र सुखावती ॥ ३१६ ॥

इति सुखावती वर्त्ति

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्द्धं सैन्धवाच्छोणात् सौवीरस्य जलेन च ॥ ३१७ ॥

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकण्डूकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥ ३१८ ॥

कृष्णसर्पवसाक्षौद्रं रसो धात्रा रसक्रिया ।

शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु वैदेहपतिनिर्मिता ॥ ३१९ ॥

मुक्ताकर्पूरकाचा गुरुमरिचकणा सैन्धवैलाप्रवाला ।

शुण्ठीकङ्गोलकांस्य त्रपु रजनि शिला शङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् ॥

दक्षाण्डत्वक् च साक्षत्तजयुतशिवाक्लीतकं राजवर्त्तम् ।

जातीपुष्प तुलस्याः कुसुममभिनव बीजमस्यास्तथैव ॥३२०॥

पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्त सताम्बसारं रसगर्भयुक्तम् ।

प्रत्येकमेषा खलु माषकैकं पाषाणपिष्ट मधुना च सूक्ष्मम् ॥३२१॥

भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् ।

विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्तादिनानेन महाञ्जनेन ॥३२२॥

इति मुक्तादिमहाञ्जनम् ।

हरीतकी वचा कुष्ठ पिप्पलीमरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्सनःशिला ॥ ३२३ ॥

सर्वमेतत्सम कृत्वा त्वजाक्षीरेण पेषयेत् ।

नाशयेत्तिमिर कण्डू पटलान्यर्वुदानि च ॥ ३२४ ॥

अधिकानि च ह्रीनानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।

अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन शास्यति ॥ ३२५ ॥

वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणा दृष्टिविशोधिनी ॥

इति चन्द्रोदयावर्त्ति ।

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पलीलवणानि च ।

कण्डूतिमिरजिह्वर्त्तिर्न कचिद्व्यतिहन्यते ॥ ३२६ ॥

इति हरीतकीदिहवर्त्ति ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसोरजः ।

नीलोत्पल विडङ्गानि फेनश्च सरितां पतेः ॥ ३२७ ॥

आज्येन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।

समरात्रं स्थित भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ ३२८ ॥

एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥

इति त्रिफलाद्या वर्त्ति ।

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला ।
मनःशिलाद्धं मरिच मरिचार्द्धेन सैन्धवम् ॥ ३२६ ॥
वारिणा तिमिर हन्ति चार्बुद हन्ति मस्तुना ।
पिच्छट मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तथार्जुनम् ॥ ३२७ ॥

इति शङ्खादिवटी ।

कतकं चन्दनं लाक्षा मधुकं मरिचोत्पलम् ।
तुल्याक्षामलकावीजं मनोह्वा सुमनासिता ॥ ३२८ ॥
विडङ्गोदधिफेनैला शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।
एषा दृष्टिप्रदा नान्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ॥ ३२९ ॥
नित्योपयोगात्पटलं तिमिर शुक्रराजिकाम् ।
शुक्रं शुक्राक्षिरोगञ्च विवृद्धं वाऽर्म एव च ।
निहन्ति सहसा रोगान् त्रिदोषानपि दुस्तरान् ॥ ३३० ॥
अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिर्मागधितण्डुलाः ।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥ ३३१ ॥
एषा कुसुमिका वर्त्तिर्गत चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥

इति कुसुमिका वर्त्तिः ।

चन्दनत्रिफलापूग पलाशतरुशोणितैः ।
जलपिट्टैरिय वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ३३२ ॥

इति चन्दनाद्यावर्त्तिः ।

व्योषोत्पलाभया कुष्ठतार्क्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ।
अर्बुदं पटल काचं तिमिरार्माश्रुनिस्तुतिम् ॥ ३३३ ॥

इति व्योषाद्यावर्त्तिः ।

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्य यष्टीतुत्यरसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोघ्नं ताम्र चतुर्दश ॥ ३३४ ॥
द्रव्याख्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ ३३५ ॥

नाशनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।

सद्यः कोपञ्च स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ ३३८ ॥

किशुकस्वरसेनाथ पिलुपुष्पकरक्तता ।

अञ्जनाल्लोघ्नतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ ३४० ॥

चिरसक्तादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण सयुता ।

उन्मूलयत्य कच्छ्रेण प्रसादं वाधिगच्छति ॥ ३४१ ॥

इति नागार्जुनाञ्जनम् ।

वर्त्यार्कतूलै कृतया सशशचर्मगर्भया ।

प्रटीप्तया मषौ ग्राह्या सर्वनेत्रामयान्तकौ ॥ ३४२ ॥

इति शशचर्मगर्भा मषौ ।

त्रपुगैरिककपूरं यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ।

नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरान्तकृत् ॥ ३४३ ॥

शतावरीसूर्यसमा प्रदेया एला तथा वारणमूर्द्धतुल्या ।

देय विडङ्गं वसुभिः समानमृतोः समं चामलकास्थिवीजम् ॥ ३४४ ॥

विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीचं तद्विक्रमैर्मागधिका प्रदेया ।

चूर्णं समध्वाञ्जनकर्षमर्द्धमध्यामयाना विनिवारणार्थम् ॥ ३४५ ॥

कण्डूं सधूम तिमिरं सुघोरं मर्माणि काचं पटल त्रिदोषम् ।

ये चापरे रक्तभवा विकारास्ताश्चामयाश्चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३४६ ॥

इति शतावर्थादिचूर्णाञ्जनम् ।

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कपूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३४७ ॥

इति नयनामृताञ्जनम् ।

मनोह्रा तुल्यकस्तूरी मांसीमलयनागरम् ।

समांशं शङ्खकपूरमशीतिगुणमञ्जनम् ।

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं षड्विधे तिमिरे हितम् ॥ ३४८ ॥

क्लृणसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिर्गतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नसारमपि रक्षति चक्षुः ॥३४८॥

द्रुषणं त्रिफलाचुक्रं सैन्धवालमनशिला ।

क्लोदोष्णदाहकण्डूघ्ना वर्तिः शस्ता कफापहा ॥ ३५० ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं पथ्यमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।

पञ्चरात्राष्टरात्रं वा स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ।

चक्षुस्तेजोमयं तेन भवेन्न श्लेष्मतो भयम् ॥ ३५१ ॥

सूतकं गन्धकोपेत चाङ्गेरौरसमूर्च्छितम् ।

अञ्जनं दृष्टिदं नृणां नेत्रामयविनाशनम् ॥ ३५२ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषधं सर्पिर्गोमूत्रमध्वजाक्षीरे ।

नागं सप्त निषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ३५३ ॥

त्रिफलान्धसि भृङ्गरसे च हविषि मधुनि अजादुग्धे च पक्वेन
सप्तकृत्वः सीसेनोत्पादितमञ्जनं कार्यं प्रत्यहमञ्जनतश्चक्षुषा
जिताशेषरोगेण वर्षायामपि पश्येत्पिप्पलीकाष्टमयनमिति ।

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च

हविषि च विषकल्के क्षीरे आजे मधूग्रे ।

प्रतिपदमभितप्तं सप्तधा सीसमेकं

प्रणिहितगतिं पश्चात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ ३५४ ॥

तिमिरपटलकण्डूस्त्रावरक्तप्रकोपान्

उपचितबहुरोगान् सन्धिवर्त्ताभिजातान् ।

सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा

हरति नयनरोगाञ्छोध्यमाना शलाका ॥ ३५५ ॥

इति सीसकशलाकाः ।

शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ।

नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ ३५६ ॥

पिण्डौततरुमूलान् क्षौद्रेण सह योजयेत् ।

अपक्वं पटलं हन्यात् पक्वं परिशोधयेत् ॥ ३५७ ॥

दिवा तु न प्रयोक्तव्य नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
 विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्य प्राप्य सौदति ॥ ३५८ ॥
 तस्मात्साध्यं निशयान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।
 रात्रन्धगुणितं चापि पुण्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥ ३५९ ॥
 दोषः प्रतिनिवृत्तस्तु हन्याद् दृष्टिबलं तथा ।
 अधावनाद्वह्निस्तिष्ठन् भूयः सञ्जनयेद्भयम् ॥ ३६० ॥
 आन्ते भीते प्ररुदिते मद्यपीते नवज्वरे ।
 उष्णे वेगविघाते च अञ्जन न प्रशस्यते ॥ ३६१ ॥
 वैमल्यार्थं यथा दर्शं सतैलमवधारणम् ।
 तद्वदञ्जनसयोगा दक्ष्णोर्मलनिवहेणम् ॥ ३६२ ॥
 प्रसन्ना विमला शुद्धा स्थिरा दृष्टिर्भवेदतः ।
 प्रातः कुर्यात्सदैवैतदञ्जन व्याधिनाशनम् ॥ ३६३ ॥

अथ नेत्रनिर्माणप्रकारमाह ।

पुत्रिणी लिङ्गिनी लिङ्गं तन्नाशो लिङ्गनाशनः ।
 सर्वेषु लिङ्गनाशेषु वेध्य एकः कफात्मकः ॥ ३६४ ॥
 नोनविशतिवर्षस्य नाशीत्यभ्यधिकस्य च ।
 नाशुपूर्णस्य नोष्णे च लिङ्गनाशन्तु वेधयेत् ॥ ३६५ ॥
 कासश्वासक्षतक्षीण कर्णशूलाक्षरोगिणाम् ।
 गर्भिणीक्षामभौरूणा दृष्ट्याभुक्तवतोऽन्यथा ॥ ३६६ ॥
 मद्यतैलज्वराजीर्ण क्षयशुक्रविकारिणाम् ।
 पटोलाद्येन सस्निह्य त्रिफलाद्येन सर्पिषा ॥ ३६७ ॥
 लिङ्गनाशे समुद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।
 विद्धा देवकृते छिद्रे नेत्रे स्तन्येन सेचयेत् ॥ ३६८ ॥
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामपहेच्छनैः ।
 नयन सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ३६९ ॥
 ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तान एव च ॥ ३७० ॥

उद्गारकासः क्षवथुः शीवन कम्पनानि च ।
 तत्कालं नाचरेद्दृष्टुं यन्त्रणास्नेहपीतवत् ॥ ३७१ ॥
 चरहात्रहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयात्त्रहादूष्णं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥ ३७२ ॥
 दशरात्रस्थित सम्यग् घृत दृष्टिप्रसाधनम् ।
 पश्चात्कर्म च ससेव्यं लघून्नं चापि न स्त्रियः ॥ ३७३ ॥
 रागः शोथोऽर्बुदक्षीर्षं बुद्बुदं केकराक्षिता ।
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः ॥ ३७४ ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वन्तानुपाचरेत् ।
 रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान्निबोध मे ॥ ३७५ ॥
 सदुग्धा सघृता दूर्वा यवगैरिकशारिवा ।
 सुखालेपः प्रयोक्तव्यो रुजारागोपशान्तये ॥ ३७६ ॥
 पयस्या शारिवापत्रैर्मञ्जिष्ठा मधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ ३७७ ॥
 लोभ्रसैन्धवमृद्बीका मधुकैः क्लृप्तं पयः ।
 शृतमाश्चरोतने पथ्यं रुजारोगविनाशनम् ॥ ३७८ ॥
 वातघ्नोसङ्गे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतिवाप प्रयुज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ३७९ ॥
 शाम्यत्येव नचेच्छूलं स्निग्धस्निन्नस्य मोक्षयेत् ।
 ततः शिरा दहेद्वापि मतिमान् कौत्सित यथा ॥ ३८० ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जनं शृणु मे शुभम् ।
 मेषभृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ।
 मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्ता वैदूर्यमेव च ॥ ३८१ ॥
 अजाक्षीरेण सपिथ्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ।
 प्रणिधाय च तद्वर्त्ती योजयेदञ्जने भिषक् ॥ ३८२ ॥
 स्रोतोऽज विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।

मरिचानि च तावन्ति कारयेद्वापि पूर्ववत् ॥ ३८३ ॥
 मासैकेन समालिप्य पटलं गृध्रदृष्टिभृत् ।
 शम्बूकमांससञ्जातो रसः पीतोऽनुवासनम् ॥ ३८४ ॥
 आढकौमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
 विडेऽक्षि सगुडावर्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेक्षिता ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलाव्योषसिन्धूत्यैर्घृतं सिद्धं पिवेन्नरः ।
 चक्षुष्यं दीदनं हृद्य दीपनं कफनाशनम् ॥ ३८६ ॥
 इति त्रिफलाद्यष्टतम् ।

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं दुग्धेन यष्टीमधुकल्कयुक्तम् ।
 सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्यभागं हन्यात्त्रिदोष तिमिरं सुदारुणम् ॥ ३८७ ॥
 इति फलत्रिकाद्यष्टतम्

त्रिफला वृषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्ग नागकेसरम् ॥ ३८८ ॥
 नीलोत्पल शारिवे द्वे चन्दन रजनीद्वयम् ।
 कार्ष्णिकैः पयसातुल्यै त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ ३८९ ॥
 वृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् ।
 तिमिर दोषमास्त्राव कामला काचमर्वदम् ॥ ३९० ॥
 विसर्पं पटल कण्डूं तोदनं श्वयथु तथा ।
 खालित्य पलितञ्चैव केशानां पतनं तथा ॥ ३९१ ॥
 अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा वर्त्मजाश्च ये ।
 तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिर यथा ॥ ३९२ ॥
 न चैवास्मात्परं किञ्चिद्भेषजं काश्यपादिभिः ।
 दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रिफलाद्यष्टतम् ॥ ३९३ ॥

इति मध्यमत्रिफलाद्यष्टतम् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।
 वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥ ३९४ ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याञ्च ह्यामलक्या रस तथा ।
 प्रस्थ प्रस्थ समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृत पचेत् ॥ ३८५ ॥
 कल्कैः कणासिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
 मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ ३८६ ॥
 तत्साधु सिद्ध विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
 ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते ॥ ३८७ ॥
 यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापि कर्षयेत् ।
 सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्मृतेऽपि च ॥ ३८८ ॥
 नक्तान्धेऽतिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ३८९ ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।
 अट्टिं मन्दट्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥ ४०० ॥
 स्रवतो वातपित्ताभ्या सकण्डासन्नदूरकृत् ।
 गृध्रट्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥ ४०१ ॥

इति महात्रिफलाद्य घृतम् ।

शतमेक हरीतक्या त्रिगुणञ्च विभीतकम् ।
 धात्रीफलानां चत्वारि वृषमार्कवयोः समम् ॥ ४०२ ॥
 चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 चतुर्भागस्थितं ज्ञात्वा तदेवमवतारयेत् ॥ ४०३ ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका ।
 काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेसरम् ॥ ४०४ ॥
 पिप्पली चन्दनं मुस्त त्रायमाणा तथोत्पलम् ।
 घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ४०५ ॥
 हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्धं शुक्रमेव च ।
 तथा स्रावञ्च कण्डञ्च शयथुञ्च कषायताम् ॥ ४०६ ॥

कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विन्दुर्मपटलापहम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥ ४०७ ॥
 यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्या प्रशस्यते ।
 तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ४०८ ॥
 यथादर्शो मले नीते निर्मलत्वं नियच्छति ।
 तद्वदेतेन पीतेन दृष्टिर्निर्मलतां व्रजेत् ॥ ४०९ ॥
 वारिद्रोणद्वयञ्चैव वृषभृङ्गकयोस्तुले ॥ ४१० ॥

इति द्वितीय महात्रिफलाद्यष्टतम् ।

कृष्णा सशर्करा द्राक्षा चतुर्मधुकयष्टिका ।
 एकद्वित्रिचतुर्थाश्च भागाः सर्वेषु कल्पिताः ॥ ४११ ॥
 मृद्वग्निना पचेद्द्वीमान् बहुद्वयं विघट्टयन् ।
 भास्कराख्यमिदं सर्पिर्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ४१२ ॥
 तिमिरं शुक्तिकं हन्ति पिप्पलं वाध्युषितानि च ।
 अदृष्टि मन्ददृष्टिञ्च दिवा नक्तान्यमेव च ॥ ४१३ ॥
 अस्योपयोगादत्यन्तं संहारादतिवर्त्तयेत् ।
 वयस्तन्मनमायुष्य बलीपलितनाशनम् ॥
 प्रदरञ्च क्षयश्वासश्चक्रमूत्रमलात्तिनुत् ॥ ४१४ ॥

इति भास्कराद्यष्टतम्

पटोलं कटुकं दार्वीं निम्बवासा फलत्रिकम् ।
 दुरालभा पर्पटकं त्रायन्क्षौ घनचन्दनम् ॥ ४१५ ॥
 किराततिक्तयष्ट्याह्ने पिप्पली कौटज फलम् ।
 लामज्जकं मृणालञ्च तत्फलं च समं भवेत् ॥ ४१६ ॥
 एतैस्तु कार्ष्णिकैः कल्कैर्विपचेत् सर्पिरुत्तमम् ।
 आमलक्या रसं देयं शतावर्याः समन्वितम् ॥ ४१७ ॥
 सुरदारुकषायञ्च भृङ्गराजरसं तथा ।
 प्रस्थं प्रस्थञ्च गृह्णीयात् द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ ४१८ ॥

पाने च भोजने दद्यात् सर्वमूर्द्धा मयापहम् ।

विशेषादक्षिरोगघ्नं तिमिर च त्रिदोषजम् ॥ ४१८ ॥

पटलं रक्तराजिञ्च व्रणशुक्रहर तथा ।

काचार्म नाक्त्यमान्यञ्च कण्डूपित्तमयान् हरेत् ॥ ४२० ॥

वर्त्मशोथहरं चैव दृष्टिरोगकुलापहम् ।

आसन्नतिमिराणाञ्च यच्च दूरान्न पश्यति ॥

अदृष्टि मन्ददृष्टिञ्च सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२१ ॥

वलवर्णकरं धन्य दृष्टिपुष्टिविवर्द्धनम् ।

महापटोलाद्यमिदं ख्यात वैदेहनिर्मितम् ॥ ४२२ ॥

इति महापटोलाद्य वृतम् ।

रास्त्राफलत्रयकाथे दशमूले च तत्कृते ।

कल्के च जीवनीयानां वृत तिमिरनाशनम् ॥ ४२३ ॥

इति रास्त्राद्य वृतम् ।

विभीतकशिवाधात्री पटोलारिष्टवासकैः ।

आढ़कीरससिद्धं तैल तिमिरनुत्परम् ॥ ४२४ ॥

इति विभीतकाद्य तैलम् ।

सम्पिथ त्रिफलालोघ्र मुशीराणि प्रियङ्गुकम् ।

तैलमेतैर्विपक्वं स्याच्छ्लैष्मिके नस्यमुत्तमम् ॥ ४२५ ॥

इति त्रिफलाद्य तैलम् ।

गवा शकृत् काथविपक्वं सुत्तम हितञ्च तैलं तिमिरे च नस्यतः ।

वृतं हित केवलमेव पैत्तिके तथाणुतैल पवनाष्टगुण्ययोः ॥ ४२६ ॥

इति गोमयतैलम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याद्वलीपलितघ्न मासेनैतन्न संशयः ॥ ४२७ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गप्रस्थं तैलात् कुडवं तथा पलञ्च मधुकस्यापि ।
क्षीरप्रस्थविपक्व गतमपि चक्षुर्विनिवर्तयेत् ॥ ४२८ ॥

इति द्वितीयभृङ्गराजतैलम्

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।
आमलकरसप्रस्थ क्षीरप्रस्थेन सयुतं कृत्वा ॥ ४२९ ॥
अजित नाम्ना तैल तिमिरं हन्यान्निमिप्रोक्तम् ।
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेन्नयने ॥ ४३० ॥

इति अजित तैलम्

नीलोत्पलं मधुकनागरपुण्डरीक-
द्राक्षासुयष्टौमधुकांशुमतीकणाश्च ।
कण्टारिकामलकशावर चोग्रगन्धाः
कासीसशर्करबलावृषभाश्च रास्त्राः ॥ ४३१ ॥
मञ्जिष्ठया सह समैरपि सूक्ष्मपिष्टैः
तैल पचेत्तु पयसा च चतुर्मुणेन ।
नस्थं नृणां तिमिरकाचनिशाम्ययुक्तान्
पाकात्ययान् सपटलार्जुननीलिकाश्च ॥ ४३२ ॥
पिल्लार्बुदार्मरुधिरस्तुतिवर्त्मकण्डून्
स्यन्द जयेद्विहितभोजनभङ्गुराणाम् ।
बाधिर्यमर्दितहनुग्रहदन्तचाल
नासास्यपूयगलगण्डकृकाटिकार्त्तान् ॥ ४३३ ॥
कर्णाक्षिशूलदशनामयशीर्षरोगा
जिह्वामयान् जयति कण्ठगतांश्च सर्वान् ।
अभ्यञ्जनेन नियत शिरसि प्रयत्नात्
सर्वान्निहन्ति वदनाक्षिशिरोविकारान् ॥ ४३४ ॥

इति नीलोत्पलाय तैलम् ।

क्षौवकर्षभकौ मेदा द्राक्षांशुमती निदिग्धिकावृहती ।

मधुकं बलाविडङ्ग मञ्जिष्ठा शर्कराराम्ना ॥ ४३५ ॥
 नीलोत्पल खदद्रा प्रपीण्डरीकं पुनर्नवालवणम् ।
 पिप्पल्यः सर्वेषा भागैरक्षाशिकैः पिष्टैः ॥ ४३६ ॥
 तैलं वा यदि सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।
 आत्रेय निर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभ नाम्ना ॥ ४३७ ॥
 तिमिरं पटल काच नक्ताभ्यमर्च्यं तथाभ्यञ्ज्य ।
 श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाञ्चङ्गम् ॥ ४३८ ॥
 मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्च कालजं हनुस्तम्भम् ।
 श्वास कासञ्च हिक्कां शोषं स्तम्भं तथान्याञ्च ॥ ४३९ ॥
 मुखजाभ्यमर्च्यमेदं रोगं बाहुग्रहं शिरः स्तम्भम् ।
 रोगानयोर्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ ४४० ॥

इति नृपवल्लभ तैलम् ।

पिप्पलीमधुकं द्राक्षा शुभ्राजीवककर्षभौ ।
 सोत्पलं पुण्डरीकञ्च मधुपर्णीफलत्रयम् ॥ ४४१ ॥
 धावनी क्षीरकाकोलौ मञ्जिष्ठा वृहती बला ।
 पुनर्नवा शताह्वा च विडङ्ग गोक्षुरुस्थिरा ॥ ४४२ ॥
 एतान्यर्द्धपलानीह श्लक्ष्णपिष्टानि पाचयेत् ।
 त्रिफलाभृङ्गवासानां प्रपीड्य प्रस्थसंघितान् ॥ ४४३ ॥
 वीजसारोवरस्तस्य प्रस्थमेकं तु दापयेत् ।
 गृष्टिक्षीरस्य प्रस्थौ च द्वौ द्वौ तस्य प्रदापयेत् ॥ ४४४ ॥
 मृद्वग्निना पचेत्पात्रे शनैः सम्यक् पचेद्विषक् ।
 त्रिफलाद्येन पयसा सम्यग् दृष्टन्तु मानवम् ॥ ४४५ ॥
 मोदकेनाभयाद्येन कृत्वा सशोधनं ततः ।
 यथोक्तेन विधानेन भिषग्वशं प्रदापयेत् ॥ ४४६ ॥
 तिमिरे च सनक्ताभ्ये शुक्ले काचे चतुर्विधे ।
 आसन्नं यो न पश्येत् यश्च दूरान्न पश्यति ॥ ४४७ ॥

प्रकाशमायतं वा यो नष्टदृष्टिश्च मानवः ।

मन्ददृष्टिः स्तब्धदृष्टि रधोदृष्टिश्च यो भवेत् ॥ ४४८ ॥

अतिरिक्ते प्रदुष्टे च रक्ते वाताश्रिते तथा ।

वातपित्तप्रदुष्टेऽक्षि पित्तश्लेष्मप्रदूषिते ॥ ४४९ ॥

कण्डूयते च स्रवति पित्तेनात्याकुलाक्षिता ॥ ४५० ॥

विद्युत् खद्योतवत्प्रश्येत् सूर्यचन्द्रसमप्रभाम् ।

सर्वदा चक्रता दृष्टिः सर्वनेत्रविकारनुत् ॥ ४५१ ॥

इति महापिप्पल्याय तैलम् । इति तिमिरोपक्रमः ।

अथ कृष्णे काचचिकित्सामाह ।

काचे रक्तं जलौकाभिः हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ४५२ ॥

शाणार्धं मरिच द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसीवीरकाञ्जनात् ॥ ४५३ ॥

पिष्टं सूक्ष्मं शिलायाञ्च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥ ४५४ ॥

इति मरिचादिचूर्णाञ्जनम् ।

समेषशृङ्गाञ्जनभागसम्मितः शङ्खाञ्जनः काचमलं व्यपोहति ॥ ४५५ ॥

इति मेषशृङ्गाञ्जनम् ।

शिलासैन्धवकासीस शङ्खव्योषरसाञ्जनैः ।

सक्षौट्रेः काचशुक्रार्मं तिमिरघ्नी रसक्रिया ॥ ४५६ ॥

दोषान्धे तिमिरान्धे च तिमिरोक्तं क्रम हितम् ॥ ४५७ ॥

वचा त्रिवृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बे रजनी सवासा ।

प्रस्थं जलस्य कथिताष्टभागं पिवेत्सुजीर्णे नकुलान्धरोगे ॥ ४५८ ॥

काचं निशान्धं तिमिरं तथान्यान्नेत्रामयांस्तस्य च वर्त्मसन्धौ ।

चिरप्रवृत्तानचिरेण हन्ति वज्रो यथाद्रीन् सुरराजमुक्तः ॥ ४५९ ॥

अथ नक्तान्धचिकित्सामाह ।

करञ्जपद्मकिञ्जल्कं चन्दनोत्पलगैरिकैः ।

गोशक्लद्रससम्पिष्टैः नक्तान्धेऽञ्जनमिष्यते ॥ ४६० ॥
 रसाञ्जनं निशादारु जातिपत्ररसो मधु ।
 नक्तान्धताञ्जयेदेतदञ्जनं साधु योजितम् ॥ ४६१ ॥
 रसाञ्जन हरिद्रे द्वे मालतीमधुपल्लवाः ।
 गोशक्लद्रससयुक्ता वर्त्तीरात्रप्रन्धनाग्निनी ॥ ४६२ ॥
 जातीपत्ररसक्षौद्र निशाह्वयरसाञ्जनैः ।
 नक्तान्धप्रमञ्जन हन्यात् कृष्णायागोमयान्वितम् ॥ ४६३ ॥
 दध्ना विष्टुष्टं मरिच रात्रप्रन्धराञ्जनमिष्यते ।
 पिप्पल्योऽपि हितास्तद्वद्गोशक्लद्रसभाविता ॥ ४६४ ॥
 कणाकागयकृन्मध्ये पक्ता तत्राणुपेषिता ।
 अचिराद्भवन्ति नक्तान्ध तद्वत्क्षौद्रमूषणम् ॥ ४६५ ॥
 पचैच्च गोधायकदूर्ध्वपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
 निषेवितं तद्यक्लदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्धप्रमसग्रयं खलु ॥ ४६६ ॥
 इति रात्रप्रन्धीपक्रमः ।

अथ दृष्टिरोगचिकित्सासाह ।

नीलोत्पलस्य किञ्जल्कं गैरिकञ्च शक्लद्रसम् ।
 गुटिकाञ्जनमेतत्स्याद्दिनरात्रप्रन्धयोद्दितम् ॥ ४६७ ॥
 नदीजशङ्खत्रिकटून्यऽथाञ्जन
 मनःशिलाज्जं च निशे गवां शक्लत् ।
 सचन्दनेयं गुटिकाथ चाञ्जने
 प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ ४६८ ॥
 सूर्यदर्शनदग्धाया क्रियां शीतां प्रयोजयेत् ।
 हिमं घृष्टं घृतोपेत मञ्जनञ्चोपशस्यते ॥ ४६९ ॥
 रसाञ्जनं घृतं क्षौद्र तालीस स्वर्णगैरिकम् ।
 गोशक्लद्रससयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ४७० ॥
 काश्मरीपुष्पमधुक दार्वीलोध्ररसाञ्जनैः ।

सत्तौद्रमञ्जनं कुर्यात् पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ ४७१ ॥

इति दृष्टिगतरोमीपक्षम् ।

अथ शुक्लगतरीगनिदानमाह ।

प्रस्तार्यर्मतनुस्तीर्णं श्याव रक्त निभ सिते ।

मश्वेत मृदुशुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ४७२ ॥

पद्माभ मृदुरक्तार्म यन्मांसञ्चैयते सिते ।

पृथुमृद्वधिमांसार्म बहुलञ्च यत्कृन्निभम् ॥ ४७३ ॥

स्थिरं प्रस्तारिमांसाब्धं शुष्कं स्नायुर्मपञ्चमम् ॥ ४७४ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्दवो ये ।

शुक्त्याभाः सिननियताः स शुक्तिसंज्ञः ।

एको यः शशरुधिरोपमश्च विन्दुः

शुक्तस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ ४७५ ॥

श्लेष्मामातकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥ ४७६ ॥

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः

मन्तानः स्मृत इह जालसञ्चितस्तु ।

शुक्तस्थाः सितपिडिकाः शिरावृता या

स्ता ब्रूयादमितममौपजाः शिराजाः ॥ ४७७ ॥

कास्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्को

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ४७८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रस्तार्यर्म च स्नायुर्म तथैवार्माधिसंज्ञकम् ।

लोहिताम च शुक्लार्म कृष्ण प्राप्तानि हृदयेत् ॥ ४७९ ॥

अमवात्यं दधिनिभ नौल रक्तमथापि वा ।

धसरं तनु यच्चापि शुक्लवत्समुपाचरेत् ॥ ४८० ॥

कृष्णलोहरजस्ताम्र शङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ।

समुद्रफेनकाशीश स्रोतोऽञ्जनसुमस्तुभिः ।
 लेपनं वा कृतं नस्य परमुत्तममर्मणि ॥ ४८१ ॥
 पिप्पलीत्रिफलालाक्षा लोहचूर्णं मसैन्धवम् ।
 मृङ्गराजरसे पिष्ट गुटिकाञ्जनमिथ्यते ॥ ४८२ ॥
 अमं सतिमिर काचं कण्डू शुक्र तथार्जुनम् ।
 अजकां नेत्ररोगाश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ ४८३ ॥
 सञ्चूर्णं मरिचाच्चै च रजन्या रसमर्दिते ।
 लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ४८४ ॥
 पुष्याक्षतार्घ्यजसितोदधिफेनशङ्ख
 सिन्धूत्यगैरिकशिलामरिचैः समाश्रैः ।
 पिष्टैस्तु माक्षिकरसेन रसक्रियेय
 हन्यमकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ४८५ ॥
 क्रिया शुक्त्यामये कुर्यात्पित्ताभिष्यन्दजिच्छुभाम् ॥ ४८६ ॥
 बलासाह्वयपिष्टे तु कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 कफाभिष्यन्दवत्सवं क्रम कुर्याद्विचक्षणः ॥
 अञ्जन कट्फलं व्योष बीजपूररसाञ्जनैः ॥ ४८७ ॥
 अर्जुने शर्करामस्तु क्षौद्रैराश्वतोतन हितम् ।
 शङ्खः क्षौद्रेण सयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥
 सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ ४८८ ॥

इति शुक्लजा ।

अथ सन्धिजाना निदानमाह ।

पक्वः शोथः सन्धिजो यः सतोदः पूयसावी सोऽत्र पूयालसाख्यः ।
 ग्रन्थिर्नाल्यो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नौरुजस्तूपनाहः ४८९
 गत्वा सन्धीनशुभार्गेण दोषाः कुर्युःसावाक्लक्षणेः स्वरूपेतान् ।
 त हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ४९०
 पाकात्सन्धी संस्रवेद्यस्तु पूय पूयसावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

श्वेत सार्द्धं पिच्छिल यः स्रवेत्तु श्लेष्माग्नावः सविकारो मतस्तु ४८१
 रक्ताग्नावः शोणितोत्थो विकारः रक्त चोष्णं सस्रवेत्तत्प्रभूतम् ।
 हारिद्राभ पीतमुष्णं जलाभ पित्तात् स्रावः सस्रवेत्सन्धिमध्यात् ४८२
 ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्तात् ज्ञेया पर्वणीवृत्तशोथा ।
 जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले ऽलजी स्यात्तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ४८४
 कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः ।
 नानारूपावर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरत्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ ४८४ ॥

अथ चिकित्सासाह ।

पूयालसे शिरा भित्वा ततस्तमुपनाह्य वा ।
 नेत्रपाकविधिं कुर्यात् परं मुक्ताञ्जन हितम् ॥ ४८५ ॥
 भित्त्वोपनाह कफजं पिप्पली मधु सैन्धवैः ।
 विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ ४८६ ॥
 त्रिफलामृतकासीस सैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
 रसक्रिया कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ४८७ ॥
 पर्वणीं पिटिका सन्धिभागे क्षिन्द्यादसशयम् ।
 हित चाभ्यधिके क्षिन्ने च्योतन मधुसैन्धवैः ॥ ४८८ ॥
 स्रावेषु त्रिफलाक्ताथं यथादोष प्रयोजयेत् ।
 चौद्रेणाज्येन पिप्पल्या मिश्र विध्येच्छिरा तथा ॥ ४८९ ॥
 पथ्याक्षधात्रीफलमध्यवीजैस्त्रिद्वेप्रकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् ।
 तयाञ्जयेदशुमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ५०० ॥
 समाह्वा शारिवानन्ता कालीयागरुचन्दनैः ।
 शतपुष्पाश्वगन्धाना चूर्णैस्तैल विपाचयेत् ॥ ५०१ ॥
 पयस्यष्टगुणे नस्यमेतदशुहर परम् ॥ ५०२ ॥
 चक्षुःस्राव प्रशान्त्यर्थं कार्यमेतन्महीषधम् ।
 हिज्जलस्य फल घृष्टा पानीये नित्यमञ्जनम् ॥ ५०३ ॥
 कर्पासी फलजम्बाम् जलेर्घृष्ट रसाञ्जनम् ।

मधुयुक्तं चिरोत्पञ्च चक्षुःस्त्रावमपोहति ॥ ५०४ ॥

इति सन्निगतरोगोपक्रमः ।

अथ वर्त्मजाना निदानमाह ।

अभ्यन्तरमुखी ताम्ना वाह्यतो वर्त्मनश्च या ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपीडिका रक्तजा स्थूलकण्डूरा ॥ ५०५ ॥

वर्त्मन्ते पीडिकाध्याता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।

भिषग्भिराद्यैस्ताः प्रोक्ताः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥ ५०६ ॥

स्त्राविष्यः कण्डूरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ।

रुजावत्यश्च पीडिकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ॥ ५०७ ॥

पीडिका या स्थिरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंहता ।

वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मद्रूषकः ॥ ५०८ ॥

एवार्बुजप्रतिमाः पीडिका मन्दवेदनाः ।

स्रक्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ ५०९ ॥

दीर्घाङ्गुरः खरस्पर्शी दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।

व्याधिरेषोऽतिविख्यातः शुष्कार्श इति कीर्त्यते ॥ ५१० ॥

दाहतोदवती ताम्ना पीडिका वर्त्मसम्भवा ।

सृद्धी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ ५११ ॥

वर्त्मोपचीयते यस्य पीडिकाभिः समन्ततः ।

सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याहङ्गुलवर्त्म तत् ॥ ५१२ ॥

कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।

न समः क्वादयेदक्षि स भवेद्वर्त्मबन्धकः ॥ ५१३ ॥

सृहल्पवेदनं ताम्र यद्वर्त्म सममेव च ।

अकस्माच्च भवेद्रक्तं कृष्णवर्मेति तद्विदुः ॥ ५१४ ॥

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।

ततः क्लिन्नत्वमापन्नं मुच्यते वर्त्म कर्दमम् ॥ ५१५ ॥

वर्त्म यद्वाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शून सवेदनम् ।
 तदाहुः श्याववर्त्मति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ५१६ ॥
 अरुजं वाह्यतः शून वर्त्म यस्य नरस्य हि ।
 प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ५१७ ॥
 यस्य धौतान्यधौतानि सन्नह्यन्ते पुनः पुनः ।
 वर्त्मन्युपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ५१८ ॥
 विमुक्तसन्धिनिश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मौल्यते ।
 एतद्वातहतं वर्त्म सरुजं यदि वा रुजम् ॥ ५१९ ॥
 वर्त्मन्तरस्य विषम ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।
 विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बि च ॥ ५२० ॥
 निमेषिणीः गिरावायुः प्रविष्टो वर्त्म संश्रयः ।
 चालयत्यथ वर्त्मनि निमेष इति तद्विदुः ॥ ५२१ ॥
 वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः ।
 तद्रक्तजं शोणितार्शः क्लिन्नं क्लिन्नं विवर्द्धते ॥ ५२२ ॥
 आपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवो रुजः ।
 सकण्डूः पिच्छिलः कोल सस्थानो लगणस्तु सः ॥ ४२३ ॥
 त्रयो दोषा बहिः शोथ कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।
 प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसवद्विसवर्त्म तत् ॥ ५२४ ॥
 वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
 तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ५२५ ॥
 प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि ।
 घृथन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भ जनयन्ति च ॥ ५२६ ॥
 असिते च सिते भागे मूलकोशात्पतन्त्यपि ।
 पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ५२७ ॥
 वर्त्म पक्ष्माशयगतं पित्त रोमाणि शातयेत् ।
 कण्डूदाहञ्च कुरुते पक्ष्मशतं तमादिशेत् ॥ ५२८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

उत्सङ्गिनी वहलकर्दमवर्त्मनी च
 श्यावश्च यच्च पठितं त्विह बन्धवर्त्म ।
 क्लिष्टञ्च पोथकियुत खलु वर्त्म यच्च
 कुम्भौकिनी च सह शर्करया च लेख्या ॥ ५२८ ॥
 श्लेष्मोपनाहलगणौ च विस च भेद्यम्
 ग्रन्थिश्च यः क्लमिक्ततोऽञ्जननामिका च ॥ ५३० ॥
 स्त्रिन्नां भित्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
 शिलैलानतसिन्धूत्यैः सत्तौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ५३१ ॥
 रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्वा शस्त्रेण कर्मवित् ।
 प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ ५३२ ॥
 स्वेदयेद् दृष्ट्याङ्गुल्या हरेद्रक्त जलौकसा ।
 करे सङ्घृथ्य दुर्वर्णं मञ्जयेत्तोचनं मुहुः ॥
 द्वित्रिवारं शमयति कण्डूं दोषान्विताञ्जनम् ॥ ५३३ ॥
 रसाञ्जन व्योषयुतं सम्यथ वटकीकृतम् ।
 कण्डूपाकान्वितां हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् ॥ ५३४ ॥
 रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥ ५३५ ॥
 निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तोत्रेण च पूरणम् ॥ ५३६ ॥
 स्वेदयित्वा विसग्रन्थिं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयः ।
 पक्व भित्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन च पूरयेत् ॥ ५३७ ॥
 आलदारुवचा पिष्ट्वा सुरसापत्रवारिणा ।
 क्वायाशुष्ककृता वर्त्तिः क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ५३८ ॥
 रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।
 समुद्रफेनो लवणं गैरिकं भैरिचानि च ॥ ५३९ ॥
 एतत्समाशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।

अञ्जनं क्लृप्तकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ॥ ५४० ॥

अथ पित्तलक्षणमाह ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मन्तः सम्प्रकुप्यति ।

नाम्नातिलोमश्च वापि विक्लिष्टः पित्तमेव च ॥ ५४१ ॥

तस्य चिकित्सामाह ।

वर्त्मावलेखं बहुश्लेष्मस्थो शोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरेकञ्च पित्तरोगातुरो भजेत् ॥ ५४२ ॥

पित्तोस्त्रिगुणो वमेत्यूर्ध्वं शिरसा च स्मृतेऽसृजि ।

शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैर्वर्त्तिरञ्जनम् ॥ ५४३ ॥

पित्तघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च ॥ ५४४ ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपेषितम् ।

अभयारससम्पिष्टं तगरं पित्तनाशनम् ॥ ५४५ ॥

काकमाचीफलैर्देन दृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत्पित्तरोमात्तं पतन्ति क्लमयोऽचिरात् ॥ ५४६ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरीचानि च विशतिः ।

त्रिशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्ब्रे निधापयेत् ॥ ५४७ ॥

पित्तानपित्तान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

उत्सेकेनोपदेहाशु कण्डूशोथाश्च नाशयेत् ॥ ५४८ ॥

सैन्धवं गुहाम्बुयुक्तमपामार्गजटया ताम्ब्रे दृष्ट्वा ।

वर्त्मविलेखनं विधिना सप्ताहञ्चिपिटपित्तहरम् ॥ ५४९ ॥

काशीशजातिकालिका रसाञ्जनक्षौद्रमरिचतुल्यांशैः ।

अपनयति पित्तकत्वं पिष्टैः पयसाञ्जनं सद्यः ॥ ५५० ॥

ताम्ब्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्य मरिचान्वितम् ।

आरनालेन संदृष्टं मञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ५५१ ॥

पुष्पकाशीशचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ।

ताम्ब्रे दशाहं तत्पित्तं पक्ष्मणातनमञ्जनम् ॥ ५५२ ॥

प्रलेपाच्छमयेन्नूनं चिपिटार्थं गद नृणाम् ।

शटीपत्रकनिर्यास रसष्टष्ट हरीतकी ॥ ५५३ ॥

लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वीरसेन

श्रेष्ठं कर्पासं भावितं सप्त कृत्वः ।

दीपं प्रज्वालय सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पित्तानां रोपणार्थं मघ्नी सा ॥ ५५४ ॥

याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलेखनैः ।

वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्नाय्यमुत्क्षिष्टशोणितम् ॥ ५५५ ॥

अथ उपपक्षलक्षणमाह ।

अन्तर्मुखानि पक्ष्माणि जनयन्ति मलास्त्रयः ।

वाधां कुर्वन्ति रोमाणि तमाहुरुपपक्षकम् ॥ ५५६ ॥

अथ तस्य चिकित्सानाह ।

प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ।

सन्दर्शेनोद्धरेद् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ ५५७ ॥

सर्पिषा शतधौतेन सेचयेद्द्वणरोपणैः ।

यष्टीसिद्धं घृतं सेकात् सद्यो हरति वेदनाम् ॥ ५५८ ॥

सेचनात् पाचितं कृत्वा गैरिकेणावचूर्णयेत् ।

रसाक्षनाम्बुना सेकान् कुर्यात्लाक्षारसेन तु ॥ ५५९ ॥

द्वौ च भ्रुवोरधोभागौ पक्ष्मान्तादेकमेव च ।

भाग त्यक्त्वा तु शस्त्रेण व्यधेत्तिर्य्यग्गदं स्थितम् ॥ ५६० ॥

रक्त वस्त्रेण गृह्णीयात् स्थिते रक्ते च सेचयेत् ।

मुद्गमावान्तरैर्भागैर्बन्ध्यात्पट्टं ललाटतः ॥ ५६१ ॥

सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपाणि निर्दहेत् ।

प्रदेहाः शीतलाः कार्याः क्रिया पक्ष्मोपरोधनी ॥ ५६२ ॥

रक्षन्नि दहेत्पक्ष्म तप्तलोहशलाकया ।

पक्ष्मकोपे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ५६३ ॥

इति वर्त्मपक्षरोमीपक्रम ।

अथ मशैल्यनेत्रलक्षणमाह ।

स्रवत्यश्रुचय नेत्रं वृत्तं लोहितराजिभिः ।

निमिषोन्मेषणाशक्ति मशैल्य त विनिर्दिशेत् ॥ ५६४ ॥

तस्य चिकित्सा माह ।

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्चरोतन हितम् ।

अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकश्च रक्तमोक्षश्च शस्यते ॥ ५६५ ॥

दृष्टिप्रसादजनन विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैः

अव्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५६६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वक्तोषणा स्वेदनमादितस्तु ।

आश्चरोतनं स्त्रीपयसा तु सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ५६७

सूर्योपरागाम्बरविद्युदादि विलोडनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिकार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ५६८

निशाब्दत्रिफलादार्वीं सितामधुसमन्वितम् ।

अभिघातान्निशूलघ्न नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५६९ ॥

उल्काटङ्गुरजैस्तद्वत् स्वरसैर्नेत्रपूरणम् ॥ ५७० ॥

वटपत्रपुटे क्षिप्तं कलिङ्गं सघृतं पचेत् ।

तद्रसस्तपणे चाक्ष्णी रेव स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ ५७१ ॥

आजं घृत क्षीरपानं मधुकं चोत्पलानि च ।

जीवकर्षभकौ मेदां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ५७२ ॥

इत्वाज घृतम् । इति नयनाभिघात ।

सितमरिचनागरकेशर नीलोत्पलकल्कावर्तिता वर्तिः ।

शमयति सततं निद्रां सूर्यस्तमसां चयमिव क्षणात् ॥ ५७३ ॥

बृहतीफलसैन्धव यष्टीमधुकल्कीकृतैर्नस्यम् ।

अतिविततामपि सतता निद्रामिव सततं हन्यात् ॥ ५७४ ॥

क्षौद्राश्वलालासष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ।

अतिनिद्रा शम याति तमः सूर्योदयादिव ॥ ५७५ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलित नेत्ररोगनिदानचिकित्साधिकार, समाप्त

अथ शिरोरोगनिदानमाह ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥ १ ॥

सूर्यावर्त्तानन्तवात शङ्खकोर्द्धावभेदकैः ।

एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्ष्यते ॥ २ ॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ३ ॥

यस्योष्णमङ्गारचित तथैव धूप्येच्छिरो दह्यति चाक्षिनासा ।

शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ४

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठञ्च मथो हिमञ्च ।

शूनाक्षिनासा वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ५॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

रसात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ६ ॥

असृग्बसा श्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सङ्क्षयेण ।

क्षयः प्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥

सखेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ७ ॥

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सन्ध्यादयमात्रं स्फुरतीव चान्तः ।

प्राणाच्च गच्छेद्गुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ॥ ८ ॥

सूर्योदये या प्रतिमन्दमन्द मच्चि भ्रुवोः रुक्तामुपैति गाढम् ।

विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ ८ ॥
 शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
 सर्वात्मक कष्टतम विकार सूर्यापवृत्त तमुदाहरन्ति ॥ १० ॥
 दोषाः प्रदुष्टास्त्रय एवमन्या सम्पौड्य गाढं सरूजां सुतीव्राम् ।
 कुर्वन्ति चाक्षिण् भ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ ११ ॥
 गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।
 अनन्तवातं समुदाहरन्ति दोषत्रयोऽप्य शिरसो विकारम् ॥ १२ ॥

रूक्षाशनाध्यशनप्राग् वातावश्याय मैथुनैः ।
 वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १३ ॥
 केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली ।
 मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षि ललाटार्द्धेऽतिवेदनाम् ॥
 शस्त्रारणिनिभां कुर्यात् तीव्रा सोऽर्द्धावभेदकः ।
 नयन वाथवा ओचमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १५ ॥
 रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विभूर्च्छिताः ।
 तीव्ररूग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १६ ॥
 सशिरो विषवद्देगौ निरुध्याशु गल तथा ।
 त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम् ।
 त्र्यहाज्जीवति भैषज्य प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
 पानाहारोपनाहास्तु कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १८ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदश्च धन्वमासक्ततो हितः ।
 वातघ्नदशमूलादि सिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ १९ ॥
 धूमं चास्य यथाकालं योजयेत् स्नेहिक भिषक् ॥ २० ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्तिकर्मणि सेचने ।
 विदध्यात् त्रैवृतं तैलं बलातैलमग्रापि वा ॥ २१ ॥

मुहान् माघान् कुलत्यांश्च खादेच्च निशि केवलान् ।
 कटुकोष्णान् ससर्पिष्कानुष्ण वापि पिबेत् पयः ॥ २२ ॥
 पिबेद्वा पयसा तैल तत्काल चाति मानवः ।
 पञ्चमूलीशृतं क्षीर नस्ये दद्याच्छिरो गदे ॥ २३ ॥
 कुष्ठमैरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्चिकपेषितम् ।
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्पं वा सुचुकुन्दजम् ॥ २४ ॥
 देवदारुनतं कुष्ठ नलदं विश्वभेषजम् ।
 लेपः काञ्चिकसंपिष्टस्त्रैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २५ ॥
 वातकोपभयादत्र नोक्तं रक्तावसेचनम् ।
 आशिरोव्यापनञ्चर्म कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥ २६ ॥
 निश्चलस्योपविष्टस्य तैलै रुष्णैः प्रपूरयेत् ।
 धारयेदारुजः शान्तेर्याम यामार्द्धमेव वा ॥ २७ ॥
 शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
 हनुमन्धातृकर्णार्त्तिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥ २८ ॥
 तैलेनापूर्य मूर्धानं पञ्चमात्राशतानि च ।
 तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगते ॥ २९ ॥
 एष एव विधिः कार्यः तथा कर्णाक्षिपूरणे ।
 विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
 घटिकाधिकयामैकं वृद्धवैद्योपदेशतः ।
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चाह सप्त एव च ॥ ३१ ॥
 ततः स्नेहमपनीय कर्णतो वस्तिबन्धनं विमोच्य शिरःस्कन्ध-
 ग्रीवापृष्ठललाटान् मुखञ्च पाणिभ्या मृद्नीयात् । ततः सुखोष्ण-
 जलेन परिषिक्तगात्रः शालिषष्टिकादिभिर्जाङ्गलानूपरसैर्दा-
 डिमान्त्रैर्मात्रया भोजयेत् । इति शिरोवस्तिः ।
 हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्य हि मायूरमुशन्ति सर्पिः ।

उष्णो हि वर्ह्ये विषभोजनश्च वर्षाशरदग्रीष्ममुखेष्वपथ्यः ॥ ३२ ॥

दशमूलबलाराक्षा मधुकैस्त्रिफलैः सह ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्रशक्त्यादास्यवर्जितम् ॥ ३३ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ३४ ॥

कर्णनासाक्षिजिह्वास्थं गलरोगविनाशनम् ।

मायूरमिति विख्यातं मूर्ध्नि जघ्नगदापहम् ॥ ३५ ॥

दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते ।

अन्येत्वाऽऽकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३६ ॥

एषां जलद्रोणे पादावशेषः कायः

कर्त्तव्यः मधुराणि च जीवनीयानि दश ।

इति मयूरघृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विषाचयेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ ३७ ॥

समङ्गा चविका भार्गी काश्मरीकुक्कुटाह्वयैः ।

आत्मगुप्ता महामेदा तालखर्जूरमस्तुकैः ॥ ३८ ॥

शृणालविश्वखर्जूरं मधुकैश्च सजीवकैः ।

शतावरीविटारीक्षु हृहतीशारिवायुगैः ॥ ३९ ॥

मूर्वा श्वदंष्ट्रा शादूलं शृङ्गाटककशेकैः ।

स्थिरामलकरास्त्राभिः सूक्ष्मेलाशटिपौष्करैः ॥ ४० ॥

पुनर्नवातुगाक्षौरो काकोलीह्वयवासकैः ।

मधुकाक्षौटवाताम गुञ्जानाभिश्चकैरपि ॥ ४१ ॥

द्रव्यैरेतैर्यथा लाभं पूर्वकल्केन साधितम् ।

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शिरोरोगीषु सर्वेषु कासे श्वासोऽतिदाहणे ।

मन्यादृष्टिग्रहे शोथे स्वरभेदे तथादिते ॥ ४३ ॥

योन्यसृक् शुक्रदोषेषु शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ।
महामायूरमित्येतद् घृतमात्रेय पूजितम् ॥ ४४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

बलाविल्वशृते क्षीरे घृते मण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिं प्रकुञ्च वा नस्यं शीर्षगतेऽनिले ॥ ४५ ॥

इति बलादिघृतमण्ड । इति वातशिरोरोगः

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४६ ॥
शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् ।
सर्पिषः शतधीतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ ४७ ॥
निमज्जनञ्च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः ॥ ४८ ॥
कमलोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।
स्पर्शः स्निग्धश्च पवनः सेव्यो दाहार्तिनाशनः ॥ ४९ ॥
चन्दनोशीरयष्ट्याह्व बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छीतैर्वा परिषेचनम् ॥ ५० ॥
मृणालविसशालूक चन्दनोत्पलकेशरैः ।
स्निग्धैः शीतैः शिरो दिष्ट्या तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५१ ॥
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ता क्षीरसिद्धं हितं घृतम् ।
नावनं शर्करा द्राक्षा मधुकैश्चापि पित्तजे ॥ ५२ ॥
त्वक्पत्रशर्करा पिष्टा नावनं तण्डुलाम्बुना ।
क्षीरसर्पिर्हितं नस्य जाङ्गला वा शुभा रसाः ॥ ५३ ॥
पद्मचन्दनकर्पूरं नागरं नीलमुत्पलम् ।
प्रदेहः सघृतः कार्यः शिरःशूलहरो नृणाम् ॥ ५४ ॥

इति पित्तशिरोरोगचिकित्सा ।

उक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ।

श्रीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषाद्गतमोक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति रक्तशिरोगमचिकित्सा ।

कफजे लेपनं स्वेदो रुक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ।

तीक्ष्णावपीडा धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ ५६ ॥

भुञ्जीत कटुतीक्ष्णोष्णै र्यूषैस्त्रिक्तोपसंभृतैः ।

पुराणयवगोधूमा ञ्कुष्कमूलकसयुतान् ॥ ५७ ॥

अच्छञ्च पाययेत्सर्पिः पुराण स्वेदयेत्ततः ।

मधूकसारेण शिरः स्निग्धञ्चास्य विरेचयेत् ॥ ५८ ॥

हरेणुनतशैलेय मुस्तैलागुरुदारुभिः ।

रास्त्रास्थौण्यनलदै रुक्षोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ५९ ॥

सरलागुरुशार्ङ्गष्टा देवकाष्ठैः सरोहिषैः ।

क्षीरपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६० ॥

कृष्णाब्दशुण्ठीमधुका शताह्वोत्पलपावकैः ।

जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ६१ ॥

यवषष्ठिकयोष्टान्नं व्योषं क्षारसमन्वितम् ।

पटोलमुद्गकौलथै र्मात्रावद्भोजयेद्भक्षैः ॥ ६२ ॥

उभे हरिद्रे पिप्पल्ये सरले देवदारु च ।

विडङ्गं चित्रको विल्वं रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ६३ ॥

मन्थ सौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठामधुक वला ।

वेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनम् ॥ ६४ ॥

एभिर्विष्वप्रमाणैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

द्विगुणञ्च पयो दद्यात् सिद्धं तन्नस्यतो जयेत् ॥ ६५ ॥

श्लेष्मजं सन्निपातञ्च शीर्षरोगं नियच्छति ।

उपजिह्विकां गण्डमालां कण्ठशालूकमर्वुदम् ॥ ६६ ॥

विदारिकां मांसपाकं मुखशीर्षगलग्रहम् ।

दन्तचालं हनो'कम्पं तैलमेतन्नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति हरिद्राद्य तैलम् । इति कफशिरोरोगचिकित्सा

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया ।

पुराणसर्पिषः पान विशेषेणादिशन्ति हि ॥ ६८ ॥

श्यामानागरमिश्रेण श्वेतस्यन्देन तत्क्षणात् ।

नाशयन्ति त्रिदोषोत्था शिरोऽर्त्तिः सम्प्रलेपनात् ॥ ६९ ॥

त्रिकटुकपुष्कररजनी रास्नासुरदारुतुरगगन्धानाम् ।

क्वाथः शिरोऽर्त्तिजाल नासापौतो निवारयति ॥ ७० ॥

नागरकल्कमिश्र क्षीर नस्येन योजित पुसाम् ।

नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७१ ॥

सङ्कुन्ना शर्करार्द्धांशा दाडिमौकलिकाः शुभाः ।

नश्यन्ति योजिताः सद्य शिरःशूलहराः पराः ॥ ७२ ॥

करञ्जशिग्रुबीजानि पत्रकं शर्करा वचा ।

सर्वेषा शीर्षरोगाणां मेतच्छीषविरेचनम् ॥ ७३ ॥

नावन सगुड विश्व पिप्पली वा ससैन्धवम् ।

भुजस्तम्भादिदोषेषु सर्वमूर्द्धगदेषु च ॥ ७४ ॥

यष्टौमधुकविडङ्गैः सभङ्गराजनागरैर्घृतं सिद्धम् ।

षड्विन्दुनस्यदानादेतच्छीर्षामयं हन्यात् ॥ ७५ ॥

पततां शिरोरुहाणा दन्तानां भ्रशता दृढीकरणम् ।

नेत्रसुपर्णप्रतिमं करोति वै दृढं बलञ्चापि ॥ ७६ ॥

इति षड्विन्दुघृतम् ।

एरण्डमूल तगरं शताह्वा जीवन्तीरास्ना सह सैन्धवेन ।

भृङ्ग विडङ्ग मधुयष्टिका च विश्वौधधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ७७ ॥

अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।

षड्विन्दुनासिकया विधेयाः सर्वाणि हन्युः शिरसो विकारान् ७८

च्युतांश्च केशाञ्चलितांश्च दन्तान् निर्वन्धमूलान् सुदृढीकरोति ।

सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुर्वाहोर्बलञ्चाप्यधिकं करोति ॥ ७८ ॥

इति षड्विन्दुतैलम्

शताद्वैरण्डमूलोग्राचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं न स्यान्नरुच्छेऽतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८० ॥

इति शताद्यातैलम्

जीवकर्षभकौ द्राक्षा सितायष्टौबलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्व वातपित्तशिरोगदे ॥ ८१ ॥

इति जीवकाय तैलम्

बलाजीवन्तिनिर्यासैः पयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च नस्यैश्च सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ८२ ॥

इति बलाय तैलम्

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥

क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा ॥ ८३ ॥

कृमिजे व्योषनक्ताह्ण शिशुबीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्ये कर्त्तव्य कृमिजित्परम् ॥ ८४ ॥

शोणित नस्यतो दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

मताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥ ८५ ॥

सुतीक्ष्णधूमनस्याभ्यां कुर्यान्निर्हरणं शृणुम् ।

पूतिमांसकृतान् धूमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ।

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ८६ ॥

ऋक्षशिशुकबीजैर्वा कास्यनीलीसमायुतैः ।

कृमिघ्नैरवपीडैश्च मूत्रपिष्टैः समाचरेत् ॥ ८७ ॥

विडङ्गस्वर्जिकादन्ती हिङ्गुगोमूत्रसंयुतम् ।

विपक्वं सार्धप तैलं कृमिघ्नं नस्य सुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

अपामार्गफल व्योषं निशाक्षारकरामठैः ।

सविडङ्ग शृत सूत्रे तैल नस्य कृमि जयेत् ॥ ८९ ॥

इति अपामार्गं तैलम् ।

सूर्यावर्ते विधातव्य नस्यकर्मादि भेषजम् ।

पाययेत्सगुड सर्पि घृतपूराश्च भक्षयेत् ॥ ९० ॥

सूर्यावर्ते शिरावेधो नावन क्षीरसर्पिषा ।

हितः क्षीरघृताभ्याम स्नाभ्याश्चैव विरेचनम् ॥ ९१ ॥

क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ९२ ॥

महौषधस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिर्युतम् ।

अवपीडं प्रयोक्तव्यं सूर्यावर्तविभेदनम् ॥ ९३ ॥

भृङ्गराजरसम्हागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः ।

सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोजितः ॥ ९४ ॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारणः ॥ ९५ ॥

मयूरान् कुक्कुटान् छागान् क्षीरेणैव विपाचयेत् ।

तत्क्षीरात्समुद्भूतं नवनीतमथोद्धरेत् ॥ ९६ ॥

तत्क्षीरे षड्गुणे साध्य जीवनीयौषधैः सह ।

तस्य नस्यं प्रदातव्यं सूर्यावर्तविनाशनम् ॥ ९७ ॥

कृतमालपल्लवरसैः खरिमञ्जरौमूलकल्कनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियत सूर्यावर्तं सुदारुण पंसाम् ॥ ९८ ॥

अर्द्धाविभेदके पूर्वं स्नेहस्वेदो हि योजितः ।

विरेक. कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धोष्णभोजनम् ॥ ९९ ॥

तिलकल्करसं तैल सक्षौद्रलवणान्वितम् ।

तैलस्य लेपन शीर्षं मर्द्धभेदं व्यपोहति ॥ १०० ॥

विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् सम कृत्वा तु पेययेत् ।

नस्यकर्मणि दातव्य मर्द्धभेदं व्यपोहति ॥ १०१ ॥

शालिपर्णभसा पिष्टा नस्यमर्द्धविभेदजित् ।

चक्रमर्दकवीजैर्वा लेपः काञ्जिकपेषितः ॥ १०२ ॥

यद्यस्ति ते शिरसि शूलमतीवगाढं

सूर्योदये समसितञ्च पयःपिव त्वम् ।

नासापुटेन परमार्थमचिन्त्यशक्ति

दृष्ट्वाऽऽमये तदनुभूतफल मदैव ॥ १०३ ॥

शारिवोत्पलयद्वाह्व कुष्ठैर्लेपोऽस्वसयुतैः ।

घृतपूराञ्च सेव्या वा सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०४ ॥

दशमूलीकषायन्तु सर्पिः सैन्धवसयुतम् ।

नस्यमर्द्धावभेदघ्न सूर्यावर्त्तशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०५ ॥

भृष्टाज्ये कुङ्कुम किञ्चित् पिहित सितया समम् ।

पिष्ट कृगल्या क्षीरेण भुक्त पित्तविनाशकम् ।

एतदर्द्धावभेदघ्न सूर्यावर्त्त शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १०६ ॥

अपामार्गस्य बीजानि विश्वं सक्षौद्रशर्करम् ।

नस्य प्रयोजयेन्नित्यं सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ १०७ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १०८ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तरितो विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १०९ ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमिश्रकसयाव घृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ११० ॥

मशर्कर कुङ्कुममाज्यभृष्ट नस्य विधेय घवनासृगुत्थे ।

भ्रूशङ्ककर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूले सूर्योदये शङ्खकमर्द्धभेदे ॥ १११ ॥

शिरौषमूलकफलैरवपीडञ्च योजयेत् ।

अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्यलिभिः कृतः ॥ ११२ ॥

पीत्वा शशमुण्डरसं मरिचैरवचूर्णितं समभ्यस्तम् ।

सप्ताहं भक्त्वादौ सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकौ हन्यात् ॥ ११३ ॥

धात्रक्षपथ्या सनिशा गुडूची भूनिम्बनिम्बैः कथितः षडङ्गः ।
 भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूले सूर्यादये शङ्खकमर्द्धभेदे ॥ ११४ ॥
 नक्तान्यकाचे पटले सशुक्रे पाकेऽशुपाते तिभिरेऽक्षिरोगे ।
 पक्ष्मप्रकोपे विनिहन्ति चैत्र सद्यो गदं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ११५ ॥

शर्करा कुङ्कुम द्राक्षा चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।
 नवनीते ततस्तेन कृत्वैक्यं नस्यमाचरेत् ॥ ११६ ॥
 नस्यमेतत्प्रशंसन्ति सूर्यावर्त्तार्द्धभेदके ।
 शिरोरोगे परं वापि वातपित्तसमुद्भवे ॥ ११७ ॥
 सूर्यावर्त्तहरः कृत्स्नो विधिरप्यत्र शस्यते ॥ ११८ ॥
 जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ।
 नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारौ शर्करा तथा ॥ ११९ ॥
 तैलप्रस्थ पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।
 जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलाईस्य रसेन तु ॥ १२० ॥
 सिद्धमेतद्भवेन्नस्य तैलमर्द्धावभेदकम् ।
 वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ १२१ ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।
 दन्तचालं शिरश्चालं मर्दितञ्चापकर्षति ॥ १२२ ॥

इति जीवकाय तैलम् ।

सूर्यावर्त्तं हितं यत् तच्छङ्खके स्वेदवर्जितम् ।
 क्षीरसर्पिः प्रशसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ॥ १२३ ॥
 शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 दूर्वा पुनर्नवां वापि लेपे साध्ववचापयेत् ॥ १२४ ॥
 भद्रश्रिय पुण्डरीकं मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 पद्मकं चेतसं दूर्वां लामञ्जकमथापि वा ॥ १२५ ॥
 दार्वीहरिद्रामञ्जिष्ठा फेनिलोशीरमेव च ।
 एतदालेपनं कुर्यात् शङ्खकस्य प्रशान्तये ॥ १२६ ॥

सूर्यावर्त्तापहं चास्मिन्नवपीडं प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 क्रीञ्चकादम्बहसाना शरार्या, कच्छपस्य च ।
 रसैः संवृंहितस्याथ तस्य शङ्खस्य सन्धिजाः ॥ १२८ ॥
 शङ्खकस्य शिरां प्राञ्चो विध्येदेव न ताडयेत् ।
 सर्पिषा क्षीरपानन्तु नस्येनापि मुखेन वा ॥ १२९ ॥
 एष एव विधिः श्रेष्ठः शङ्खके शर्करान्वितः ।
 शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च परिषेचयेत् ॥ १३० ॥
 वातोरुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरः कम्पमुदीरयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्रासृताबलाराम्ना महास्नेहातिगन्धकैः ।
 स्नेहस्वेदोऽतिवातघ्न शस्तं नस्यच्च तर्पणम् ॥ १३२ ॥
 दग्धमत्स्यं विनिष्पीड्य निर्द्रवीकृत्य यत्नतः ।
 कण्डुरामूलनिर्य्यासो माषयूषावलोडितम् ॥ १३३ ॥
 भक्षितं शमयेत् तूष्णं शिरः कम्पमसशयम् ।
 नस्यकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥ १३४ ॥
 कम्पदाहार्दिते कुर्यात् वातव्याधिक्रियाविधिः ॥ १३५ ॥
 इति श्रीवद्भसेनसङ्घखिते शिरोरोगनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारमाह ।

अथ प्रथमं नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रियामाह ।

गृहचिरस्थितमङ्गलं चूतदलैः सस्कृतं जलं पेयम् ।
 मरिचासनोग्रमदिरा पानस्तारसलिलस्य ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकुबीजदन्ती चपलागुडमदनकिण्वयावशूकैः ।
 सस्रुक् क्षीरैर्वर्त्तियोनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ २ ॥
 सलिलनिपतितं कुसुमं रक्तजवाया गुह्याम्बुसम्पीतम् ।
 जनयति कुसुमं नार्या भृष्टं ज्योतिष्मतीषत्रम् ॥ ३ ॥

पङ्केरुहाणा मूलं पिष्टकनश्चित तथा सुराबीजम् ।

हिमसलिलेन निपीत भवतीह कुसुमाय नारीणाम् ॥ ४ ॥

इति कुसुमजननविधि

अथ स्त्रीरोगनिदानमाह ।

विरुद्धमंद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रतापादतिमैथुनाच्च ।

यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिवाताच्छयनादिव च ॥ ५ ॥

असृग्दर भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥ ६ ॥

तस्यातिवृद्धौ दीर्घल्य भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ ७ ॥

त श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।

आम सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतीयप्रतिम कफात्तु ॥ ८ ॥

सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्त भृशवेगि पित्तात् ।

रूक्षारुण फेनिलमल्पमल्प वातार्त्तं वातात्पिशितोदकाभम् ॥ ९ ॥

सक्षौद्रसर्पिः हरितालवर्णं

मज्ज. प्रकाश कुणप त्रिदोषम् ।

त चाप्यसाध्य प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥ १० ॥

शश्वत् स्रवन्तीमास्राव लक्षणादाहज्वरान्विताम् ।

क्षीणरक्तां दुर्बलाञ्च तामसाध्या विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥

मासान्निःपिच्छदाहार्त्तिः पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नैवातिबहुलात्यल्प मार्त्तव शुद्धमादिशेत् ॥ १२ ॥

शशासृक् प्रतिम यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ।

तदार्त्तवं प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्चयेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

असृग्दरः प्राणहरः स्त्रीणा सर्वत्र कीर्तितः ।

तस्मात्तस्य प्रशमने पर यत्न समाचरेत् ॥ १४ ॥

नारीणा प्रदरार्त्ताना योगान् वक्ष्याभ्यतःपरम् ।
 योनिशूलापहान् सिद्धान् गर्भसंस्थापनान् परान् ॥ १५ ॥
 सर्वेषु पूर्वं वमनं प्रशस्तं रसेक्षुद्राक्षौदकतर्पणैश्च ।
 सपिप्पलीभिर्मधुमण्डकल्कैर्मस्ता यवानाञ्च गुडाम्बुमिश्रैः ॥ १६ ॥
 पद्मकोत्पलबीजानि चापुसानि शतावरी ।
 विदारौ चैक्षुमूलञ्च पिष्ट्वा धीतघृतायुतम् ॥
 योन्या शिरसि गात्रे च प्रदेहोऽसृग्दरापहः ॥ १७ ॥
 मुद्गपर्णीविपक्वेन तैलेन पिचुधारणम् ।
 कर्तव्यं रक्तनाशाय मार्दवाय सुखाय च ॥ १८ ॥
 दध्ना सौवर्चलाजाजी मधुक नीलमुत्पलम् ।
 पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १९ ॥
 तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरीं वसाम् ।
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ २० ॥
 वाराहस्य रसो मेध्यः सकौलत्यो निशाधिकः ।
 वातासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेत् दध्ना वराङ्गना ॥ २१ ॥
 पित्तासृग्दरशान्त्यर्थं पिबेदित्थुरसेन वा ॥ २२ ॥

इति वातासृग्दरः ।

पिवेदैण्येकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वासकस्त्रसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव वा ॥ २३ ॥
 चन्दनोशीरपत्तुङ्गं मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 त्र्युसैर्वाक्वीजानि धातकीकदलीफलम् ॥ २४ ॥
 कोललाक्षावटारोहं पद्मकं पद्मकेशरम् ।
 एतान् कल्कान् मधुयुतान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ २५ ॥
 त्र्यहाश्रमयेदेतत् योषितां पैत्तिकं रजः ॥ २६ ॥

इति चन्दनादिकल्कम् ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं यक्ष्याह्वं नागरं दधि ।

पयस्योत्पलशालूक विसकालीयज रजः ॥

पयसा शर्कराक्षौद्रयुतेनासृग्दरे पिबेत् ॥ २७ ॥

कपित्थवेणुपत्रञ्च सममेकत्र पेययेत् ।

मधुना सह दातव्यं तीव्रप्रदरनाशनम् ॥ २८ ॥

अशोकवल्कलकाथ शृत दुग्धं सुशीतलम् ।

यथा बलं पिबेत्प्रातः स्त्रीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ २९ ॥

क्षौद्रयुक्तं फलरसं काकोडुम्बरजं पिबेत् ।

असृग्दरविनाशाय मशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ ३० ॥

इति पितासृग्दर

मधुकं त्रिफलालोभं मुद्गं सौराष्ट्रिका मधु ।

मद्यैर्निम्बगुडूच्यौ तु कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ३१ ॥

रोहितकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।

जलेनामलकौवीजकल्कं वा ससितामधु ॥

पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३२ ॥

काकजङ्घाकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ।

पाण्डुप्रदरनाशाय पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३३ ॥

तक्राशनरता सम्यक् सपिबेन्नागकेशरम् ।

तग्रहं तक्रेण संपीड्य श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ३४ ॥

फलत्रिकं दारुवचा सवासं लाजा सदूर्वा कलशीसमङ्गा ।

क्षौद्रान्वितं काथमिदं सुशीतं सर्वात्मके पेयमसृग्दरे हि ॥ ३५ ॥

दावीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व-

भस्मातकैरवकृतौ मधुना कषायः ।

पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं मशूलं

पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ३६ ॥

लिप्ते ललाटपट्टे बलतरखञ्जनेत्रकल्केन ।

प्रदरः शाम्यति नित्यं विचित्रिता द्रव्यशक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

आखीः पुरीषं पयसा निषेव्यं वक्त्रेर्बलाटेक महर्द्धग्रहं वा ।

स्त्रियो महाशोणितवेगनद्याः क्षणेन पारं परमाप्नुवन्ति ॥ ३८ ॥

मधुना तार्क्ष्यसयुक्तं मूलं स्यात्तण्डुलीयकम् ।

तण्डुलाम्बुयुत पानात् सर्वप्रदरनाशनम् ॥ ३९ ॥

कुशमूलं समाहृत्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।

एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिसुच्यते ॥ ४० ॥

प्रदरं शमयति नार्याः कथितः सलिलेन वा पयसा ।

मूलं वास्तुकाजयोः पीतं दिवसत्रयेणैव ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकौवीजन्तु पीत तण्डुलवारिणा ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोग नाशयेद् भुवम् ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् भुवम् ।

मेद्वग रुधिरस्रावं रक्तातिसारमुख्यणम् ॥ ४२ ॥

असितोत्पलशालूकं निस्तुषा रक्तशालयः ।

यवानौगैरिकं यासाः समभागेन चूर्णिताः ।

क्षौद्रेण तांश्च सयोज्य लिङ्गात् प्रदरपीडिता ॥ ४३ ॥

तण्डुलीयकमूलञ्च सक्षौद्र तण्डुलाम्बुना ।

रसाञ्जनञ्च लाक्षाञ्च क्लामेन पयसा पिबेत् ॥ ४४ ॥

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन समधुना पीतम् ।

कुशवाच्यानकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ ४५ ॥

दग्धा मूषिकविष्ठान्तु लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ४६ ॥

शर्करायाः पलं पिष्ट्वा मधुकस्य चतुष्पलम् ।

तण्डुलोदकसंयुक्तं लोहितप्रदरे पिबेत् ॥ ४७ ॥

काश्मर्यवटशुङ्गानि पृथग्दन्त्यास्तथैव च ।

घृतं सिद्धं भवेच्छ्रेष्ठं शोणितप्रदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

इति काश्मर्यादिष्टत त्रयम् ।

तरुण्याहितसेविण्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ।

रक्तपित्तविधानेन यथावत् समुपाचरेत् ॥ ४८ ॥
 हितश्चात्र विशेषेण लेह्योय कुटजाष्टकः ॥ ५० ॥
 पाठाजम्बामयोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ।
 अम्बुष्टकौमोचरसः समङ्गापद्मकेसरम् ॥ ५१ ॥
 बाह्नीकातिविषामुस्तं विल्वं लोध्रं सगैरिकम् ।
 कट्फलं मरिचं शुण्ठी सृङ्गीका रक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥
 कट्फलवत्सकानन्ता धातकौमधुकार्जुनम् ।
 पुष्पेणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ५३ ॥
 तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ५४ ॥
 दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं सपीतकम् ॥ ५५ ॥
 स्त्रीणां श्यावारुणा यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत् ।
 चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥ ५६ ॥

इति पुष्पानुगं चूर्णम् ।

अशोकवल्कलप्रस्थ तोयाढकविपाचितम् ।
 चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥
 तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् ।
 जीवकस्य रसश्चापि केशराजोद्भवस्तथा ॥
 जीवनीयैः प्रियालैश्च परुषैः सरसाञ्जनैः ॥ ५८ ॥
 यश्चाह्वाशोकमूलञ्च सृङ्गीका च शतावरी ।
 तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलार्द्धिकैः ॥ ५९ ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भं दत्त्वा सुचूर्णितम् ।
 पुष्पयोगेन तत्सर्पिः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६० ॥
 पीतमेतद् घृतं हन्यात्सर्वदोषसमुद्भवम् ।
 श्वेतं नीलं तथा कृष्णं प्रदरं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६१ ॥

कुजिशूलं कटिशूलं योनिशूलञ्च सर्वगम् ।
 मन्दाग्निमरुचि पाण्डु कृशत्वं श्वासकासकम् ॥ ६२ ॥
 आयुः पुष्टिकरं धन्य बलवर्णप्रसादनम् ।
 देयमेतद्वर सर्पिर्विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥

इति अथीकष्टम् ।

कुमुद पद्मकोशीरं गोधूमा रक्तशालयः ।
 मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥ ६४ ॥
 बलातिबलयोर्मूलमुत्पल तालमस्तुकम् ।
 विदारीशतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ ६५ ॥
 फल त्रपुसवीजानि प्रत्यग्र कदलीफलम् ।
 एषामर्द्धपलान् भागान् गवा घोर चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 पानौय द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥ ६७ ॥
 बहुरूपञ्च यत्पित्तं कामलावातशोणितं ।
 शरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ ६८ ॥
 तरुणी चाल्पपुष्पा या या च गर्भं न विन्दति ।
 अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रोतिवर्द्धनम् ।
 शीतकल्याणक्षं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥

इति शीतकल्याणकष्टम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षौद्रयित्वा च पीडयेत् ।
 घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं तथा ॥ ७० ॥
 अन्तः कल्कानिमान्दद्यात्कार्षिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ।
 जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टौ चन्दनपद्मके ॥ ७१ ॥
 श्वदट्टा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा ।
 शालपर्णी पृष्ठिपर्णी विदारी शारिवाहयम् ॥ ७२ ॥
 शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च ।

सम्यक् सिद्ध्यन्तु विज्ञाय तदेतदवतारयेत् ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।

वातरक्तं क्षयश्वासं ह्रिक्का कामञ्च दुस्तरम् ॥ ७४ ॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

असृग्दरं सर्वभूत मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्त्रिमिर यथा ॥ ७५ ॥

इति शतावरीवृतम् ।

मुद्गमाषस्य निर्यूहे रास्त्राचित्रकनागरेः ।

सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः अष्टमसृग्दरे ॥ ७६ ॥

इति मुद्गवृतम् ।

शाक्यलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्ण्यस्तथैव च ।

काश्मर्यं चन्दनक्षैषां कल्केन स्तरसेन च ॥ ७७ ॥

एभिः पचेद् घृतप्रस्थमवतार्य सुशीतलम् ।

पिवेत्सर्पिरिदं नारी सर्वदरशान्तये ॥ ७८ ॥

इति शाक्यलीवृतम् ।

काश्मरीवदरानन्ता गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

आजेन पयसा सिद्धं मेतद् घृतमसृग्दरे ॥ ७९ ॥

इति काश्मरीवृतम् । इति असृग्दरनिदानचिकित्सा ।

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाद्वापि अमादपि ।

अतिसारकरोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ ८० ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुब्धेन प्रसवन्ति च ।

तस्यास्ताः प्रच्युताः गाना शूचमार्गे ब्रजन्ति हि ॥ ८१ ॥

प्रसन्ना निर्मलाः शीला गन्धा नीरुजाः सिताः ।

स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ८२ ॥

वेगधारयितुं तासां न हि ददाति सुखं क्वचित् ।

शिरसः शिथिलत्वञ्च मुखतालुकशोषणम् ॥

मूर्च्छां जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः ॥ ८३ ॥
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च हृत्ति न लभते सदा ।
 सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयात् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥
 शरीरधारणाच्चापि सोमद्रव्याभिगच्छितः ।
 तस्मात्सोमक्षयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा ॥ ८५ ॥

अथ सोमरोगचिकित्साभाह ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
 शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८६ ॥
 माषचूर्णं समधुक् विदारीं मधुशर्कराम् ।
 पयसा पाययेत् प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 कदलीनां फलं पक्वं विदारीञ्च शतावरीम् ।
 क्षीरेण पाययेत् प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
 स एव सरजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ।
 तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणीं सुराम् ॥ ८९ ॥

अथ सूत्रातिसारभाह ।

सोमलक्षणसंसृष्टा कालातिक्रान्तयोगतः ।
 साऽतिक्रान्तक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः ॥ ९० ॥

इति स्त्रीणां सोमोपक्रमः ।

अथ स्त्रीणां विद्वेषमभिधास्ये स त्रिविधो विद्वेषः तद्यथा
 दैवकृतः अदक्षपुरुषत्वयोगकृतः सपत्नीकृतश्चेति । तत्र प्रथमो
 विरुद्धनक्षत्रकृतपरिणयतादिदोषात् आदित एव जायते ।
 द्वितीयश्च विदग्धपुरुषसंयोगात् । तृतीयस्त्वौषधकृत अनि-
 यत एव काले प्रजायते । तत्र प्रथमे विवाहकालक इति
 तद्धोमः कर्तव्यः । ततः प्रदोषे भक्तपुत्तलिकां कृत्वा गन्ध-
 धूपादिपूजिता वस्त्रावृतजीवन्तिकां दीपसहितां शुक्लपुष्प-
 मालार्चितां कुशचण्डिकां कोणेषु च चतुर्वर्णध्वजायुक्ताम् ।

नस्या दर्शनं पूजनञ्च कृत्वा विनयान्वितो मन्त्रं जपेत्, ततः
कुमारीञ्च पूजयेद्भोजयेच्च । ततः संपद्यते सुखं श्रीं ह्रूं ह्रं वं
वशीकरणं कुरुष्व स्वाहा । इति वशीकरणमन्त्रः ।

द्वितीये च लज्जालुमूलेन गजान्वितेन कर्पूरमिश्रितेन
बराङ्गे प्रलेप कृत्वा प्रसिद्धनरनारीविभ्रमधूमधूपेन कृताङ्ग-
धूपः । समालम्बनादिकृतशृङ्गारकावेशः । नारीं गृहसम्बन्ध-
बद्धस्त्रिय चाटुवचनां विषयोचिता समाहितः पुरुषोऽनि-
च्छन्तीमभिगच्छेत् कुमारीणाञ्च भोजनमुत्सृजेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ।

तृतीये प्रियङ्गुकमयूरशिखाश्चेतपुनर्नवामूलं पिष्ट्वा छाग-
लपयसालोद्य योनिं प्रक्षालयेत् । पिष्टसूकरमांसेन रचितां
स्त्रीप्रमाणां पुत्तलिकां कृत्वा गन्धादिना समालम्ब्य पूज-
यित्वा स्त्रियं निर्मथयित्वा श्मशाने रात्रिप्रहरैकगते दाप-
येत् । कुमारीञ्च पूजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । श्रीं घोराख्यै
प्रियजननि ह्रूं स्वाहा । इत्यपि वशीकरणमन्त्रः । इति नागा-
र्जुनकृतौ योगसारे स्त्रीदोषचिकित्सा परिच्छेदः ।

अथ निदानमाह ।

विशतिर्यापदो योने निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ।
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ ८१ ॥
जायन्ते बीजदोषाच्च देवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८२ ॥
सा फेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।
बन्ध्या नष्टार्त्तवां विद्या द्विप्नुता नित्यवेदनाम् ॥ ८३ ॥
परिप्नुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्णशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।
चतसृष्वपिचाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८४ ॥
सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया ।

सवातमुद्गिरेह्वीजं कर्मिनी रजसायुतम् ॥ ८५ ॥
 प्रससिनी ससते तु क्षोभिता दुःप्रजायिनी ।
 स्थित स्थित हन्ति गर्भे पुत्रघ्नी रक्तमङ्गयात् ॥ ८६ ॥
 अत्यन्तपित्तला योनिर्द्विपाकज्वरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तपिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ८७ ॥
 अत्यानन्दा न सन्तोषं द्राव्याधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्या कर्णिकायोतौ तेजसासृग्भ्याश्च जायते ॥ ८८ ॥
 मैथुनाचरणात्पूर्वं पुत्रषट्तिरिच्यते ।
 बहुशङ्कातिचरणा तयोर्वीजं न विन्दति ॥ ८९ ॥
 श्लेष्मनादिच्छिन्नायोनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९० ॥
 अनार्त्तवाऽऽतनीषण्डो खरस्पर्शा च मैथुने ।
 अनिकायमृद्धीताया रक्तख्यास्वण्डिनी भवेत् ॥ ९०१ ॥
 विद्वतातिमृष्टायोनिः सूचौवक्त्रा तिस्रहता ।
 सर्पश्चिह्नमुत्थाता सर्वदोषप्रकोपजा ॥ ९०२ ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
 प्रज्ञाताद्या भवतीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ ९०३ ॥

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

योनित्र्यापासु भूयिष्ठ वार्त्तञ्च कर्म वातजित् ।
 स्नेहोद्वेगवस्त्रादि विशेषाद्वातजासु च ॥ ९०४ ॥
 स्निग्धस्निग्धा तथा योनि दुःस्थितां स्थापयेच्च ताम् ।
 मधुरौषधसन्निधान् वेनवराश्च योनिषु ॥ ९०५ ॥
 निक्षिप्य धारयेच्चापि पिचुतैल यथा बलम् ।
 योनिशूलरजादौःस्थ्य शोफस्रावप्रशान्तये ॥ ९०६ ॥
 कर्णिन्या वत्तयो देया शोधनद्रव्यसंयुता ॥ ९०७ ॥
 स्रंसनीं च घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रशान्तयेत् ।

विधाय वेशवारैश्च ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १०८ ॥
 पाणिना नामयेज्जिह्वा संवृतां वर्द्धयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताञ्च विच्छिन्ना परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥
 वचोपकुक्षिकाजाजी कृष्णावृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदा यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥ ११० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयालोष्ठ खादेत्तद् दृढभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग गुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ १११ ॥
 सुखं नारी पिवेत्काले योनिशूलनिपीडिता ।
 रास्त्राश्वगन्धावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।
 गुडूचीत्रिफलादन्ती काथैश्च परिषेचनम् ॥ ११२ ॥
 सुषवीमूलविलेपात् प्रविष्टयोनेस्तु भवति निःसरणम् ।
 मूषकवसयाभ्यङ्गो निःसृतयोनेः प्रवेशाय ॥ ११३ ॥
 गुडूचीत्रिफलाभीरु शुष्कनासानिशाह्वयैः ।
 श्रीपणीशैर्यकद्राक्षा कासमर्दकविल्वकैः ॥ ११४ ॥
 परुषकान्वितैरक्षसमैः प्रस्थो घृतः शृतः ।
 योनिवातविकारघ्नो गर्भदः परमो भवेत् ॥ ११५ ॥

इति गुडूचादिघृतम् ।

तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे द्विगुणिते पचेत् ।
 गुडूचादेस्तु कल्केन तद्युक्तञ्च भिगम्बरः ॥
 वातार्त्ताया पिचु दद्याद्योनौ सञ्चारयेत्सदा ॥ ११६ ॥

इति गुडूचादितैलम् ।

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ सैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलप्रसाधितो धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ११७ ॥

इति नताद्य तैलम् ।

पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ११८ ॥

वरीष्टतं बलातैल युञ्ज्यात्पित्तविकारनुत् ।
 दोषं ज्ञात्वाऽजं योज्यं प्रदरघ्नं क्रियाक्रमम् ॥ ११८ ॥
 काश्मरीकुटजकाथे सिद्धमुत्तरवस्तिना ।
 रक्तयोन्यरजस्का याऽपुत्रा तासां हितं घृतम् ॥ १२० ॥
 योन्या बलासदुष्टाया सर्वं रूक्षीणमौषधम् ।
 तैलं सिन्धुयवान्नञ्च यथारिष्टञ्च योजयेत् ॥ १२१ ॥
 पिप्पल्याः मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधिनी ॥ १२२ ॥
 हिस्त्राकल्कन्तु वातार्त्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चकल्कस्य पित्तार्त्ता श्यामादीना कफार्दिता ॥ १२३ ॥
 स्तब्धाया कर्कशायाञ्च कुर्यान्मार्दवकारकम् ।
 सन्निपातसमुत्थाया क्रमं साधारणं हितम् ॥ १२४ ॥
 एला सधातकीजम्बू समङ्गामोचसर्जकम् ।
 दुग्धे पिच्छिले खिन्ने स्तम्भिते चूर्णमिष्यते ॥ १२५ ॥
 दुर्गन्धाना कषाय स्यात् तैलं तु कल्क एव च ।
 चूर्णी वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२६ ॥

अथ गर्भप्रदयोगानाह ।

लक्ष्मणाचन्दनं लोध्रं सुशीरं पद्मकं शटी ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं पद्मकेशरमुत्पलम् ॥ १२७ ॥
 शारिवे द्वे विडङ्गानि सुमनः कुसुमानि च ।
 मासौदारु खदंष्ट्रा च रेणुकं चोत्पलं तथा ॥ १२८ ॥
 मधुकं शतपुष्पा च मातृषां कार्ष्णिका भवेत् ।
 एभिर्वाजघृतप्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 तत्कषाय दशगुणं स्नेहपाकविधौ पचेत् ॥ १२९ ॥
 गुणास्तस्य प्रवक्ष्यामि घृतस्यास्य महात्मनः ।
 गर्भिणीनाञ्च नारीणां पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ १३० ॥

बालानां ग्रहजुष्टानां घृतमेतत् प्रशस्यते ।

बन्ध्यापुष्टिप्रदं पीड्य मपुत्राणाञ्च पुत्रदम् ॥ १३१ ॥

अष्टं वा योनिरोगे स्या दसृग्दरविनाशनम् ।

यन्मया निर्मितं ह्येतं लक्ष्मणाद्य घृतं महत् ॥ १३२ ॥

इति लक्ष्मणाद्य घृतम् ।

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्ना मेदा शतावरीम् ॥ १३३ ॥

कल्कौकृत्य घृतप्रस्थ पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

तस्मिन् प्रपिवेन्नारी योनिशूलनिपीडिता ॥ १३४ ॥

पीडिता चलिता योनिर्निःसृता विवृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्रस्ता प्रण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ १३५ ॥

प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ १३६ ॥

इति फलघृतम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति ॥ १३७ ॥

बीजस्य प्लवनं न स्यात् हृदि मूलञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यान्नक्षणेरेतैर्दिपरीतैस्तु प्रण्डकः ॥ १३८ ॥

शिशुः स्याच्छुक्रबाहुल्याद् दहित्री चार्त्तबाधिके ।

नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा परमेश्वरी ॥ १३९ ॥

सक्षीरशाल्यन्नभुजा तिलमाषोत्तराशना ।

प्रमदा समुदा सेव्या चेमे ह्युच्चार्य मन्त्रके ॥ १४० ॥

ओं अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वादधातु
ब्रह्मवर्चसे भवेदिति । ओं ब्रह्माप्रजापतिर्विष्णुः सोमः सूर्य-
स्तथाशिनौ । भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमितीमे
द्वे मन्त्रे ।

उच्चित्ताननदेहा स्त्री तिष्ठेद्रत्याः श्रम त्यजेत् ।
 एवं सा सुतमाप्नोति रूपायुर्वलशालिनम् ॥ १४१ ॥
 पुष्पे पुत्तलिकां कृत्वा हैमा बह्निप्रतापिताम् ।
 क्षीरे निर्वाप्य सन्तप्त पिवेद्दुग्ध पलाष्टकम् ॥ १४२ ॥
 लक्ष्मणां वटशृङ्गान् वा पिष्ट्वा क्षीरेण विन्दुकाम् ।
 सवर्त्तिं पुत्रकामायै सव्येतरपुटे क्षिपेत् ॥
 सव्ये नासापुटे कन्यां लभेन्नारीमसंशयम् ॥ १४३ ॥
 बलामतिबला चैव शर्करा मधुयष्टिकाम् ।
 क्षीर मधुघृतं चैव पीतं गर्भप्रदं भवेत् ॥ १४४ ॥
 नागकेसरपूगास्थिचूर्णं वा गर्भदं परम् ॥ १४५ ॥
 काथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।
 ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥ १४६ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।
 घृतेन सह पातव्य बन्ध्यागर्भप्रद परम् ॥ १४७ ॥
 तिलतैलदुग्धफाणित दधिघृतमेकत्र पाणिना मथितम् ।
 पीत सपिप्पलीक जनयति बन्ध्याप्यपत्यमाशु ॥ १४८ ॥
 पत्रमेक पलाशस्य गर्भिणीपयसान्वितम् ।
 पीत्वा च लभते पुत्र वीर्यवन्तमसंशयम् ॥ १४९ ॥
 पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्टञ्च कन्यया ।
 ऋत्वन्ते घृतदुग्धाभ्या पीत्वाऽप्नोत्यबला सुतम् ॥ १५० ॥
 तिलतैलकुडवमेकं वृषसलिलसयुत पक्कम् ।
 ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥
 जीवकपुत्रकबीज क्षीरेण पिवेत्सपत्रमूलञ्च ।
 दारकनष्टा वनिता जनयति दीर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासिकया पिवेत् ।
 दक्षिण्यात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्पोद्भूत लक्ष्मणायाश्चक्राङ्गायास्तु कन्यया ।
 पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतमृत्तौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥
 न्यग्रोधशुङ्गासनक प्रजालचूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।
 गोक्षीरं परिपीत पुत्रं प्रकरोति पुष्यर्क्षे ॥ १५५ ॥
 रोमराजिर्भवेद्यस्या वाजपार्श्वेऽति मूर्च्छिता ।
 कन्या तस्या विजानीयाद्दक्षिणे च तथा सुतम् ॥ १५६ ॥
 इति गर्भोत्पादनविधिः

सुस्ता कुष्ठं हरिद्रे द्वे पिप्पली कटुरोहिणी ।
 काकोली क्षौरकाकोली विडङ्गं त्रिफला वचा ॥ १५७ ॥
 मेदा रास्नाश्वगन्धा च विशाला च प्रियङ्गुका ।
 द्वे शारिवे शताह्वा च दन्तीमधुकसुत्पलम् ॥ १५८ ॥
 अजमोदा महामेदा चन्दन रक्तचन्दनम् ।
 जातीपुष्पं तुगाक्षीरी शर्करा हिङ्गु कट्फलम् ॥ १५९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा विपचेद् गोमयाग्निना ।
 नक्षत्रे पुष्पसम्पन्ने भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥
 कलिशे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।
 सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥
 एतद्वन्ध्या पिवेन्नारी या च कन्याप्रजायिनी ।
 या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥
 अनायुष वा जनयेत् या वा जनयते मृतम् ।
 सा नारी जनयेत्पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ १६३ ॥
 रूपलावण्यसम्पन्नं मजरञ्च शतायुषम् ।
 बृहत्कल्याणकं सर्पिर्भारद्वाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥

इति बृहत्कल्याणककृतम् ।

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।

मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्मगन्धजम् ॥ १६५ ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥ १६६ ॥
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागै र्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्य प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अल्पायुष वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलघृतञ्चैतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति षष्ठत्फलघृतम् ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
 श्वदंष्ट्रायाश्च निःक्वाथेऽनुत्वणे च पृथक् पृथक् ॥ १७२ ॥
 साधयित्वा घृतप्रस्थ पयश्चतुर्गुणे पचेत् ।
 शर्करामधुसयुक्तं मिलित्वा तत् प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

बृहदारुकमूलेन घृतं पक्व पयोन्वितम् ।
 एतद्दृश्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिवेन्नरः ॥ १७४ ॥

अथ सजातगर्भलक्षणमाह ।

कर्दिरस्त्रे रुचिर्नित्यं शीविका रोमराजिका ।
 अरुचिस्तनयोः कार्श्यं ग्लानिराटोपवर्जितम् ॥
 कुक्षेरक्ष्णोः पक्ष्मलत्व गर्भिणी स्फुटलक्षणम् ॥ १७५ ॥
 यस्याः कुक्षौ भवेद् ग्लानिः पुनराधानमेव च ।

गर्भिण्या दृश्यते नार्याः तस्याः नागोदरं विदुः ॥ १७६ ॥

व्यवायस्वेदवर्जिन्या स्तस्या स्याद्दीहृद हितम् ॥ १७७ ॥

अथ गर्भस्त्रावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणमाह ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्ण पानाशननिषेवणात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शन भवेत् ॥ १७८ ॥

आचतुर्थान्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १७९ ॥

अथ स्त्रावपातयोः चिकित्सामाह ।

सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ।

जीवनाद्यैः कृतक्षीरं पानञ्चैव सशर्करम् ॥ १८० ॥

अकालपाते निदानपूर्वकं मूढगर्भलक्षणमाह ।

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः

पक्व द्रुमादिव फल पतति क्षणेन ॥ १८१ ॥

अथ उचितकाले मूढगर्भलक्षणमाह ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं

शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ।

भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः

संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १८२ ॥

हारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्

कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तनकुजदेहः ।

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन

तिर्य्यगतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥ १८३ ॥

पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चित्

इत्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ १८४ ॥

सङ्गीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-

स्तेषूर्वाङ्गचरणैः शिरसा च योनौ ।

सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
 दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायनङ्गी ॥ १८५ ॥
 गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
 योनौ स्थितः सपरिघः परिघेन तुल्यः ॥ १८६ ॥

अथ असाध्यसूटगर्भगर्भिणीलक्षणमाह ।

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रया ।
 नीलोद्भूतशिरा हन्ति सा गर्भं च स ता तथा ॥ १८७ ॥
 गर्भास्पन्दनमावीना प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
 भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलतान्तर्भृते शिथौ ॥ १८८ ॥
 मानसागन्तुभिर्मातु रूपतापैः प्रपीडितः ।
 गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ १८९ ॥
 योनिस्वरणं सङ्गः कुक्षौ मारुत एव च ।
 हन्युः स्त्रियं सूटगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १९० ॥

इति सूटगर्भनिदानमाह ।

गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
 तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्त्तते मतिपूर्वकम् ॥ १९१ ॥
 मृतं गर्भं भिषक् प्राञ्चं ह्यित्वा कर्त्तव्यवद्भवत ।
 धान्वन्तरिमताप्राञ्चः माध्यङ्गातश्च शल्यवित् ॥ १९२ ॥
 अभिघातान्मृतायास्तु गर्भं पस्पन्दते यदि ।
 जन्मकाले ततः पीप्लवं पाटयित्वोद्वरेच्छिशुम् ॥ १९३ ॥
 गर्भाशयं परिहरन्नथ गर्भिणीञ्च
 यत्नं करोति सहता महदाशुकर्मा ।
 वैद्यस्तु चेद्भवति शास्त्रगतिप्रवीणः
 प्राप्नोति मित्रधनधान्ययशासि लोके ॥ १९४ ॥
 गर्भस्य सन्ति गतयोऽष्टविधाः पुरोक्ताः
 भ्राम्यन्ति वैरतिषु वातगतिस्त्रभावात् ।

असे त्रिके शिरसि भूयसि तस्य शङ्का
 उत्तानकाय विनिकुञ्चितसक्थिदेशे ॥ १८५ ॥
 कव्यसमुन्नमित वाससि सन्निषण्-
 स्त्रिगदेशसस्त्रमथ पाणितले निजे च ।
 मृच्छालालैर्वृतयुतैः परिमार्जयित्वा
 गर्भं समानयति रक्षति योपिताञ्च ॥ १८६ ॥
 सक्थ्या गत सततमुन्नतमंसदेश
 स्त्रिगधे समागतकपूर्वनिपीडितेन ।
 सक्थि प्रसार्य परिधाय तथैव तिर्य्य-
 गुत्क्षिप्य यत्पथगतं ननु योनिमार्गम् ॥ १८७ ॥
 पार्श्वायतस्य परिवृत्य शिरो निपीड्य
 पूर्वं समुन्नतिशिरोपरिणीय योन्याम् ।
 हस्तेन त सपटि तं परिलभ्य शस्त्रै-
 ऋत्वा हरेन्मृतकगर्भेशरीरदेशान् ॥ १८८ ॥
 यद्यदङ्ग हि गर्भस्य तत्तत्सज्जति सङ्निषक् ।
 सम्यग्विनिर्हरेच्छित्वा रक्षेत्रारीञ्च यत्नतः ॥ १८९ ॥
 सचेतन तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।
 आत्मान जननीञ्चैव हन्यादाशु ह्यचेतनः ॥ २०० ॥
 नचोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
 स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छास पशु यथा ॥ २०१ ॥
 मण्डलाग्रेण कर्त्तव्यं ह्रिद्यमन्तर्विजानता ।
 वृद्धिपत्रन्तु तीक्ष्णाय न योनाववचारयेत् ॥ २०२ ॥
 अथ प्रतिमास सवेदनागर्भिणीचिकित्सामाह ।
 प्रथमाद्वादशं यावत् मास गर्भच्युतौ रुजि ।
 जानीयात् क्रमसञ्ज्ञातयोगानेतान् भिषग्वरः ॥ २०३ ॥
 सधुकं शाकवीजन्तु पयस्या सुरदारु च ।

अश्वत्थकः कृष्णतिला स्ताम्बवल्ली शतावरी ॥ २०४ ॥
 वृक्षादनी पयस्या च लता सौत्पलशारिवा ।
 अनन्तशारिवा रास्ना पद्माऽथ मधुयष्टिका ॥
 शृङ्गाटकं विस द्राक्षा कशेरुमधुकं सिता ॥ २०५ ॥
 सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ।
 क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ २०६ ॥
 कपित्थविल्ववृहती पटोलेक्षुनिदग्धिका ।
 मूलानि क्षौरसिद्धानि पाययेद्विषगष्टमे ॥ २०७ ॥
 संप्राप्ते चाष्टमे मासे मैथुन परिवर्जयेत् ।
 यदि गच्छति दुर्मेधाः काममोहादचेतनात् ॥ २०८ ॥
 विपद्यते तदा गर्भं पतते नात्र सशयः ।
 अन्धभूकादिवधिरो जायते कुञ्ज एव च ॥ २०९ ॥
 नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः पिवेत् ।
 पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥ २१० ॥
 सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥ २११ ॥
 क्षौरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् ।
 पिवेदेकादशे मासि गर्भिणीशूलशान्तये ॥ २१२ ॥
 सिताविदारौकाकोलौ क्षौरे चैव मृणालिका ।
 गर्भिणीद्वादशे मासि पिवेच्छूलघ्नमौषधम् ॥
 एवमाध्यायते गर्भः स्त्रियोरुक् चोपशाम्यति ॥ २१३ ॥
 कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरुकस्य च ।
 शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ २१४ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकजीवनीयैः पद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः ।
 सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं सस्थापयेद्गर्भमुदीर्यशूलम् ॥ २१५ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णीमधुकं सशर्करम् ।
 सशूलगर्भस्रुतिपोडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसाबभ्रुक् पिवेत् ॥ २१६ ॥

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-
येद्गर्भं पतिते तीक्ष्णं मद्यं पेयं तस्योपद्रवशान्त्यै । त्यागोप-
वशाद्वा न पिबति मद्यं या तु सा च कोलसाधितां पेयामेवा-
श्नातुं अतीते स्नेहलवणवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां
पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत् । यावन्तो मासा गर्भस्य
तावन्त्यहानौति । इति गर्भशूलम् ।

अथ गर्भिणीज्वरचिकित्सासाह ।

मधूकचन्दनोशीरशारिवापद्मयष्टिकैः ।

शर्करामधुसयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥ २१७ ॥

चन्दनं शर्करालोभं मृद्वीकाशर्करान्वितम् ।

क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २१८ ॥

पिवेद्विश्वमजाक्षीरं नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ २१९ ॥

आम्रजम्बूत्वचं क्वाथ्यं लेहयेद्भ्राजसक्तुभिः ।

अनेन लीढमात्रेण गर्भिणीग्रहणीं जयेत् ॥ २२० ॥

क्रीवेराऽरलुरक्तचन्दनबला धान्याकवत्सादनी

मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिवेद्गर्भिणी ।

नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तसुतौ वा ज्वरे

योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामये सत्तमः ॥ २२१ ॥

गोधामासं प्रयत्नेन गर्भिणीञ्च प्रदापयेत् ।

वातपित्तकफोद्विक्ता ग्रहोत्था येऽप्युपद्रवाः ॥

गर्भिण्युपद्रवान् सर्वान् गोधामासं विनाशयेत् ॥ २२२ ॥

समधुक्कागदुग्धेन कुलालकरमृत्तिका ।

अवश्यं स्थापयेद्गर्भं बलिनं पानयोगतः ॥ २२३ ॥

पारावतशक्त्यपीतं शालितण्डुलवारिणा ।

गर्भपातान्तरोत्थे च गर्भस्रावनिवारणम् ॥ २२४ ॥

अथ गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सामाह ।

जीवति गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निहर्तुमशक्ये ।

च्यवनान्मन्त्रानुपशृणुयात् । तान्वक्ष्यामः ॥ २२५ ॥

इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च भामिनि ।

उच्चैः श्वाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २२६ ॥

इदममृतमपा समुद्धृत वै तव लघुगर्भमिम विमुञ्चतुस्त्रि ।

तदनलपवनाकवासवास्ते सप्त लवणाश्वधुरैर्दिशन्तु शान्तिम् २२७

मुक्ताः पयोर्विपाशाश्च मुक्ता सूर्य्येण रश्मयः ।

मुक्तः सर्वभयाद्गर्भः एह्येहि माचिर स्वाहा ॥ २२८ ॥

जल च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।

पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ २२९ ॥

इति च्यवनमन्त्राः ।

नाडी १६, ऋतु ६, वसुभिः ८, सहपक्ष २,

दिग १०, ष्टादश १८, भिरिव च । अर्क १२, भुवन

१४, वेद ४, सहितैरुभयत्रिंशकमाश्चर्य्यम् ॥ २३० ॥

१६	२	१२
६	१०	१४
८	१८	४

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विशुः प्रजापतिः ।

ते गर्भे पातु नैरुज्य वै शल्यञ्च दधत्वपि ॥ २३१ ॥

प्रसूयत्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टे शुभानने ।

कार्तिकेयद्युति पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २३२ ॥

प्रसवकाले गर्भिण्या कर्ण एतत् सप्तवारान् जप्तव्यम् ॥

परुषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽपि वा ।

नाभिवस्तिभगे लेपः सुख नारी प्रसूयते ॥ २३३ ॥

तुषाम्बुपरिपुष्टेन कन्देन परिलेपयेत् ।

लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ २३४ ॥

सितया चर्वण कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलकम् ।

तत्कर्णपूरणेनाशु सुख नारी प्रसूयते ॥ २३५ ॥

श्यामासन्दर्शनाभ्यान्तु लताभ्या परिकल्पितम् ।
 क्षिपेत् कुडवकं मूर्ध्नि यावत्पादतल व्रजेत् ॥
 उद्धृत्य गात्रपीडायाः सुखप्रसवकारकम् ॥ २३६ ॥
 अपामार्गशिखा योनिमध्ये निःक्षिप्य धार्यते ।
 सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्यास्य योगतः ॥ २३७ ॥
 पाठामूलन्तु तद्वत्पादाटरूपकमूलकम् ।
 लेपनाद्धारणाद्वापि सुखप्रसवकारकम् ॥ २३८ ॥
 मूलञ्च शालिपर्ण्यास्तु पिष्ट वा तण्डुलाखुना ।
 नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३९ ॥
 सितपिकलोचनवर्णं चर्वणपूर्वञ्च कर्णपूरतः ।
 अपि विषमगर्भपीडितवनिता सुखं सूतिमभितनुते ॥ २४० ॥
 पिष्ट्वा पाठापत्र नारीक्षीरेण या पिवेदबला ।
 सा गर्भमूटजनितव्यथया प्रविमुच्यते भ्रूटिति ॥ २४१ ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुक मधुसयुतम् ।
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४२ ॥
 इक्षोरुत्तरदिङ्मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 बद्ध्वा कव्याञ्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४३ ॥
 तालस्य चोत्तरमूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 बद्ध्वा कव्याञ्च नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २४४ ॥
 पञ्चाङ्गं हास्तिशौण्डं लोभ्रपत्राभ्यां विमिश्रितं कृत्वा ।
 सर्पिषि विपाच्य पिष्टं भक्षितमात्रेण सूतिर्वनितायाः ॥
 गङ्गाप्रवाहतुल्यं रक्तं वै स्वास्थ्यमतिं कुरुते ॥ २४५ ॥
 वेगाघाताद्वायुर्योनिं सन्धार्य वेदनां कुरुते ।
 तत्र विधेयः कल्कः शतपुष्पायाः सलिलेन लेपेन ॥ २४६ ॥
 करङ्गीभूतगोमूर्धं सूतिकाभवनोपरि ।
 स्थापितस्तत् क्षणान्तरायाः सुखं प्रसवकारकः ॥ २४७ ॥

गोशिरः करङ्गोभूत मस्थिमात्रमेव स्थितम् ।

इति मूढगर्भम् ।

कटुतुल्यग्रहिनिर्मीक कृतवेधन सर्षपैः ।

कटुतैलान्वितैर्योनिर्धूमः पातयतेऽपराम् ॥ २४८ ॥

भूर्जगुग्गुलुधूपेन ओल्याञ्चास्याः प्रधूपनम् ।

अपरा पातन शस्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ २४९ ॥

कचवेष्टतयाङ्गुल्या वृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ।

मूलेन लाङ्गलक्या सलिप्ते पाणिपादे वा ॥ २५० ॥

कुष्ठं सशालिमूलञ्च सगोमूत्रञ्च पाययेत् ।

अपरा पतिता क्षिप्रं क्षिन्न पक्ष वको यथा ॥ २५१ ॥

इति अपरापातनविधि

हिङ्गुपिप्पलीपाटल्यौ भार्गी मेदा मज्जीषधम् ।

रास्त्रामतिविषाचव्य मेभिर्दोषः प्रशाम्यति ।

योनिश्च मृद्वी भवति योनिशूलञ्च शाम्यति ॥ २५२ ॥

वित्त्वमार्कवज मूलं कल्कं मयेन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषिताम् ॥ २५३ ॥

शालिमूलाक्षमात्रन्तु मूत्रेणान्तेन वा युतम् ।

सोपकुञ्चिका पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिबेत् ॥

सौवर्चलेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ २५४ ॥

अथापतन्तीमपरा पातयेत् पूर्ववद्विषक् ।

हस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥ २५५ ॥

धुनुयाद्वा सुहुनारीं पीडयेद्वा सपिण्डिकाम् ।

तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥ २५६ ॥

प्रसूतिकुशला योषिद्विधिमेन करोति या ।

एवं निहृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ २५७ ॥

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ।

एवं मृद्वी भवेद्योनि स्तच्छूल चोपशम्यति ॥ २५८ ॥

अथ मक्कलशूलस्य लक्षणमाह ।

वायुः प्रकुपितः कुर्यात् सरुध्य रुधिरं स्तुतम् ।

सूताया हृच्छिरोवस्ति शूलमक्कलसंज्ञितम् ॥ २५९ ॥

मृथिव्या पतिते गर्भे योनी पीडनमौप्यते ।

अप्रवेशो यथा वायोस्तस्य सरक्षणक्रिया ॥

हृद्वस्तिशूलमाध्मानं प्रविष्टे तत्र जायते ॥ २६० ॥

अथ चिकित्सानाह ।

सञ्चूर्णितयवक्षारं पिवेत्कोष्णेन वारिणा ।

सर्पिषा वा पिवेन्नारो मक्कलस्य निवृत्तये ॥ २६१ ॥

त्रिकटुचातुर्जातकं कुस्तुम्बरीचूर्णसंयुक्तम् ।

खादेद् गुडं पुराणं नित्यं नारी मक्कदलनाय ॥ २६२ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलन्तु मल्लिकामूलमेव च ।

विल्वमुस्तमिदं लेपात् शिरोरोगविनाशनम् ॥ २६३ ॥

तूषणं पिप्पलीमूलं दारुचव्यं सचित्रकम् ।

रजन्वी हृषुषाजाजी सक्षारलवणत्रयम् ॥

कल्कमुष्णाम्बुना पीत्वा सुखेनाशं विरिच्यते ॥ २६४ ॥

इति मक्कलशूलम्

अथ सूतिकारोगनिदानमाह ।

प्रलापो वेपथुर्यस्याः सूतिका सा उदाहृता ॥ २६५ ॥

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।

शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २६६ ॥

मिथ्योपचारात्संक्षेपाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।

सूतिकायास्तु जायन्ते ये रोगास्ते सुदारुणाः ॥ २६७ ॥

ज्वरातिसारशोफाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।

तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ २६८ ॥

कच्छसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमासबलाश्रिताः ।
ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ २६६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दशमूलकृतं तोय कोणञ्च हविषान्वितम् ।
पथ्याशिन्या द्रुत नार्या पीतं सूतीरुज जयेत् ॥ २७० ॥

कृत्वोपवासमबला सुतजन्मघस्त्रे
प्रातर्निपीय कृमिशत्रुभवं हि मूलम् ।
वासान्भसा किमथवा हविषापि पीत्वा
सूती जयेत् षडिति रोगसमूहमुग्रम् ॥ २७१ ॥

क्षुद्रैरण्डजटाशृङ्गौ कणाशुण्ठी सुखसृष्ट्या ।
सूतिका च प्रशान्त्यर्थं नि काथ्य मधुना पिवेत् ॥ २७२ ॥

निम्बवल्कलवल्कस्तु सर्पिषा काञ्जिकेन तु ।
पीतः प्रशान्तयेन्नून मचिरात् सूतिकागदम् ॥ २७३ ॥

पञ्चमूलकप्रायन्तु सूतिका लवणान्वितम् ।
सुखोष्ण पाययेत् पूतं सूतिकारोगनाशनम् ॥ २७४ ॥

सूतिकारोगशान्त्यर्थं काथैर्वातहरा क्रिया ।
खेटोपनाहनाभ्यङ्गैः सावगाहैः प्रशस्यते ॥ २७५ ॥

पञ्चमूलस्य वा काथं तप्तलोहेन सङ्गतम् ।
सूतिकारोगनाशाय पिवेद्वातहरां सुराम् ॥ २७६ ॥

सुतप्तलोहमाकृष्य वारुण्यान्तु निधापयेत् ।
सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हन्ति पीत्वा न सशयः ॥ २७७ ॥

वङ्गौ तप्तेन लोहेन मुद्गयूषं सुवापितम् ।
पीत्वैव सूतिकानारी सर्वव्याधीन् व्यपोहति ॥ २७८ ॥

अमृतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।
शीतं पीतं मधुना सह शमयति सूतिकान्तकम् ॥ २७९ ॥

सहचरकुलत्थपुष्कर वैकङ्कतदारुवेतसः काथः ।

पीत' सहिङ्गुलवणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २८० ॥
 सहचरमुस्तगुड्ची भद्रोत्कटविश्वबालकैः कथितम् ।
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २८१ ॥
 देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 कट्फलं मुस्तभूनिष्व तित्ताधान्यहरीतकी ॥ २८२ ॥
 गजकृष्णा च दुस्पर्शा गोक्षुर धन्वयासकम् ।
 बृहत्पतिविषाच्छिन्ना कर्कट कृष्णजीरकम् ॥ २८३ ॥
 समभागान्वितैरेतैः मिश्रुरामठसयुतम् ।
 काथमष्टावशेषन्तु प्रसूता पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८४ ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापटड्डाहं तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८५ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करया युतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न सशयः ॥ २८६ ॥
 कृष्णातन्मूलशुण्ठेऽपला हिङ्गुभार्गी सदौष्यकम् ।
 वचामतिविषा रास्ना चव्यं संचूर्णं पाययेत् ॥ २८७ ॥
 स्नेहेन दोषशान्त्यर्थं वेदनोपशमाय च ।
 काथञ्चैषां तथा कल्का चूर्णं वा स्नेहभर्जितम् ॥ २८८ ॥
 शाकत्वग्घृङ्गितिविषा पाठाकटुकरोहिणी ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्ववद्भिषक् ॥ २८९ ॥
 दशाहं भोजने देयं क्षीरं वातहरैः शृतम् ।
 रसेनान्नं दशाहञ्च शिरीषो धावने हितः ॥ २९० ॥
 प्राजापत्येन विधिना जातकर्मादि कारयेत् ।
 पञ्चमेऽङ्गि तृतीये वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ २९१ ॥
 प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ।
 अनन्तामिश्रिते मन्त्री पाययेत्परिते शिशुम् ॥ २९२ ॥

चत्वारः सागराः पुण्याः स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।

भवन्तु सुभगे । नित्यं बालस्यायुर्वलप्रदाः ॥ २८३ ॥

पिवन्बालोऽमृतसमं पयस्तव शुभानने ! ।

दौर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥ २८४ ॥

इति स्नानाभिमन्त्रणम् ।

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षोबलिक्रियाः ।

जगर्जुर्बान्धवास्तस्य दधन्तः परमां सुदम् ॥ २८५ ॥

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः कुशलोचितैः ।

कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २८६ ॥

तुम्बीपत्रं तथा लोघ्न समभागानि कारयेत् ।

दद्याल्लेप भगस्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २८७ ॥

वेतसस्य तु मूलानि क्वाथयेत् सृदुवक्लिना ।

भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८८ ॥

मूषिकाणां वसायाश्च वल्गुनीनां तथैव च ।

योनिषु म्रक्षणं श्रेष्ठं कल्याणकरमुत्तमम् ॥ २८९ ॥

पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।

मधुना योनिमालिप्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ ३०० ॥

इति योनिगाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुक्षिक्लासाय सम्पिवेत् ।

प्रातर्मथितसन्मिश्रं त्रिसप्ताहं कणायुगम् ॥ ३०१ ॥

सूतायाः कुम्भमुदरं पीत तन्नेण मालतीमूलम् ।

ष्टतमधुलीढा सहसा करोति धात्रीसमं निशा च ॥ ३०२ ॥

एकेन्दुचन्द्रानलवाणकुम्भी कलैकभाग क्रमशो विमिश्रम् ।

सूताभ्रगन्धोषणलोहशङ्खवनोत्पलाभस्स विषं सुपिष्टम् ॥ ३०३ ॥

प्रसूतचापानलदन्तबन्धान् पुरासृताब्दत्रिफलायुतोऽयम् ।

आर्द्रांशुना वा किल सन्निपातान् गुदाङ्गुरान् वल्लमितो निहन्ति ॥ ३०४ ॥

निजानुपानैर्निजपथ्यभुक्तान् सर्वातिसारग्रहणी गदांश्च ।

प्रतापलङ्घेश्वरनामधेयोरसश्च प्रोक्तो गिरिराजपुत्रा ॥ ३०५ ॥

इति प्रतापलङ्घेश्वरी रसः ।

शृण्वग्निमूलं निर्गुण्डीमेषशृङ्गीप्रसारिणी ।

स्त्रंसः परिभृष्टः स्या द्विङ्गुजौरकसंस्कृतः ॥ ३०६ ॥

कटुतैलेन या नारी नक्तं भुञ्जीत वा पिवेत् ।

निहन्ति सूतिकारोगान् वलमग्नेर्लभेत सा ॥ ३०७ ॥

यवकोलकुलत्याश्च मुद्गमाषसमन्वितान् ।

द्विपञ्चमूलसहितान् काथयेत्सलिलादके ॥ ३०८ ॥

तत्काथे तक्रसयुक्ते यूपं कृत्वा सजौरकम् ।

घृतं घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन च योजितम् ॥ ३०९ ॥

एष यूपः प्रदातव्यः श्वतुर्भागावशेषितः

एतेनैव समश्रूयात् पुराणाञ्छालिषष्टिकान् ॥ ३१० ॥

वातशूलं सविष्टम्बं हन्ति मक्कलसञ्चितम् ।

सूतिकारोगशमनो यूपोऽयं परिकीर्तितः ॥ ३११ ॥

इति यवादिषूषः ।

यवकोलकुलत्यानां शालिमूलं तथैव च ।

शस्तोऽयं सूतिकातङ्गे यूपः सर्वज्वरापहः ॥ ३१२ ॥

इति यवादिर्वितीययूपः ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च भद्रमुस्तकमेव च ।

अगुरुपिप्पलीमूलं श्लक्ष्णपिष्टञ्च कारयेत् ॥ ३१३ ॥

तन्नेत्रेण सह संयुक्तं पचेद्यूपं विचक्षणः ।

अयन्तु घृतसंयुक्तः पीतमात्रो न संशयः ॥ ३१४ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।

सूतिकोपद्रवं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३१५ ॥

इति पिप्पल्यादिषूषः ।

यवकोलकुलत्याना शालिमूल तथैव च ।
 काथयेदप्रमत्तस्तु सुपूते सलिलाढके ॥ ३१६ ॥
 तत्पादावस्थितं काथ सर्पिर्युक्त सजौरकम् ।
 पक्व घृताक्षमात्रेण सैन्धवेन समायुतम् ॥ ३१७ ॥
 एतेनैव च यूषेण चाश्लीयाच्छालिषष्टिकम् ।
 सूतिकोपद्रव हन्ति भुक्तमात्रन्न सशयः ॥ ३१८ ॥

इति यवाद्य घृतम् ।

पिप्पलीदेवकाष्ठञ्च आर्द्रक गजपिप्पली ।
 चित्रक सैन्धवञ्चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३१९ ॥
 सुखोष्ण योजयेदेतत् सूतिकारोगशान्तये ।
 वातिकान् पैत्तिकाश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान् ॥
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीत ह्येतन्न सशयः ॥ ३२० ॥

इति पिप्पल्यादिकाथ ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 चव्यञ्च रजनी देया भद्रमुस्तवचाभया ॥ ३२१ ॥
 धान्याकमजमोदा च सपञ्चलवणानि च ।
 भद्रदास्यवानी च भार्गीकुटजतण्डुलाः ॥ ३२२ ॥
 कण्टकार्याश्च मूल वै बृहतीविल्वपेशिका ।
 मरिचानि विडङ्गानि कल्कैरेतैश्च पादिकैः ॥ ३२३ ॥
 यवकोलकुलत्याना निर्यूहे च चतुर्गुणे ।
 दधिप्रस्थ पयःप्रस्थ दत्त्वा प्रस्थं घृत पचेत् ॥ ३२४ ॥
 वातिकान् पैत्तिकाश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान् ।
 सूतिकोपद्रवान् सर्वानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ३२५ ॥

इति पिप्पल्याद्य घृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु शतं भद्रोत्कटस्य च ।
 वारिद्रोणेन साध्यं स्यात् स्याप्यं पादावशेषितम् ॥ ३२६ ॥

घृतप्रस्थं विपक्तव्यं गर्भे दत्त्वा च कार्षिकम् ।
 सव्योष पिप्पलीमूल चित्रको जीरकं तथा ॥ ३२७ ॥
 पञ्चमूल कनिष्ठन्तु रास्त्रैरण्डसमायुतम् ।
 जलासिन्धुयवक्षारं खर्जिकाकृष्णजीरकम् ॥ ३२८ ॥
 सिद्धमेतद् घृतं सद्यो निहन्त्यात् सूतिकागदान् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च अर्शासि जठर तथा ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्त स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२९ ॥
 इति भद्रोक्तटाव घृतम्

जीरकं हृषुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
 यवानीमेथिकाहिङ्गु पत्रिकाकासमर्दकम् ॥ ३३० ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल मजमोदाय वाष्पिका ।
 चित्रकञ्च पलाशानि तथा धान्यञ्चतुष्पलम् ॥ ३३१ ॥
 कसेरुकं नागरञ्च यष्टीदीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्थं तथैव च ॥ ३३२ ॥
 जीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरकमित्येतत् सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ३३३ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृहणीये समारुते ।
 विशति व्यापदो योनिः श्वासं कासं स्वरक्षयम् ॥ ३३४ ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दीर्घल्यं मूलकच्छताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ ३३५ ॥

इति पञ्चजीरकगुड । इति सूतिकारोगाः ।

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनी स्त्रियाः ।
 प्रदूष्य मांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३६ ॥
 यत्स्वरक्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।

शोथवृद्धिसमायुक्तं सरुजञ्च पयोधरम् ॥ ३३७ ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधि विना ।

लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणेः ॥ ३३८ ॥

अथ स्नरीगचिकित्सामाह ।

शोथ स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्

यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।

आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं

तस्याः स्तनौ सततमेव विनिर्दुहीत ॥ ३३९ ॥

जलौकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।

दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सुस्तनौ भवेत् ॥ ३४० ॥

लेपो विशालमूलेन हन्ति पीडा स्तनोत्थिताम् ।

निशाकनककल्काभ्यां लेपश्चापि स्तनार्तिहा ॥ ३४१ ॥

लेपो निहन्ति मूलं बन्ध्याकर्कोटीभव शीघ्रम् ।

निर्वाप्य तप्तलोह सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ ३४२ ॥

यष्टिर्निम्ब हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।

चणं स्तनत्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३४३ ॥

इति स्नरीगचिकित्सा

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

गुरुविदग्धाहारैस्तु दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।

क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४४ ॥

लवणं तनु चान्नञ्च कटुकं फेनिल तथा ।

मांसधावनसङ्काशं पीतकञ्च तथैव वा ॥ ३४५ ॥

एतत्सप्तविधं क्षीरमशुद्धं जीवकोऽब्रवीत् ।

करोति लवणं क्षीरं बालस्य मलनिर्गमम् ।

तनु क्षीरं कफं कुर्यादन्नञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४६ ॥

मांसधावनसङ्काशं कृदिञ्च कुरुते शिशोः ।

फैनिल श्वासकासन्तु मूत्रल कटुपीतकम् ॥ ३४७ ॥
 कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
 कटुस्त्रलवणं पीतराजिमत् पित्तसयुतम् ॥ ३४८ ॥
 कफदुष्ट घन तोये निमज्जति सर्पिच्छिलम् ।
 हिलिङ्ग दन्तज विद्यात् सर्वलिङ्ग त्रिदोषजम् ॥ ३४९ ॥
 अदुष्ट चाम्बुनि क्षिप्तमेकीभवन्ति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्च विवर्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३५० ॥

अथ स्तन्यरोगचिकित्सासाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलन्त्रग्रह पिवेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदु विरेचयेत् ॥ ३५१ ॥
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्नेहादींश्चानिलापहान् ॥ ३५२ ॥
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्री कुमारञ्च पिवेत् काथयित्वा सशर्करम् ॥ ३५३ ॥
 अथवा त्रिफलोशीर निम्ब कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः सिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रेचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५४ ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसैन्धवसंयुतम् ।
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥
 सुखमेवं वमेहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रीञ्च वामयेत् ॥ ३५५ ॥

अथ अन्यदपिलक्षणसाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसदुष्टे शक्नुदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चाङ्गं विवद्वमुपवेश्यते ॥ ३५६ ॥
 भ्रमारोचकवम्यास्यपाकस्तृष्णाज्वरादयः ।
 स्युर्यत्र त विजानीयात् क्षीरालसकसन्नितम् ॥ ३५७ ॥
 बालं तत्र च धात्रीञ्च मृदुरेकैर्विरेचयेत् ॥ ३५८ ॥
 क्रम पेयादिकञ्चैव सुस्तादि सम्प्रयोजयेत् ।

पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादि पाययेद् दृढम् ॥ ३५८ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्धयर्थं मुद्गयूषरसाग्निनी ।
 भार्गीदारुवचापाठाः पिवेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३६० ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्बदारुशुक्ली कलिङ्गकाः ।
 शरिवा मृततित्ताख्याः काथः स्तन्यविशोधनः ॥ ३६१ ॥
 हरिद्राद्य वचायं वा पिवेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३६२ ॥
 पटोलनिम्बामनदारुपाठाः मूर्वा गुडूची कटुरोहिणीश्च ।
 सनागर वा कथितञ्च तोये धात्री पिवेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ॥ ३६३ ॥
 इति स्तन्यविशुद्धिः ।

भूमिकूष्माण्डमूलं पिबति क्षीरेण या नारी ।
 सशर्करेणैव पुष्टा ह्यतिशयदग्धवती सा भवति ॥ ३६४ ॥
 कमलस्य तण्डलानां कल्कं क्षीरेण दधि पिवेदबला ।
 सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्धक्ये ॥ ३६५ ॥
 वनकर्पांसिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण च ।
 विदारौकन्दस्वरसं पिवेद्वा स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३६६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशुण्ठियवानिका ।
 क्षीरके द्वे हरिद्रे च विडं सौवर्चलं तथा ॥ ३६७ ॥
 एतेरेवौषधैः पिष्टैरारनाल विपाचयेत् ।
 आमवातहरं वृथं कफघ्न वक्त्रिदीपनम् ॥ ३६८ ॥
 वज्रकं काञ्चिक नाम स्त्रीणामग्निप्रवर्द्धनम् ।

इति वज्रकाञ्चिकम् ।

स्वर्णशेफालिकापत्रं स्रुहीपत्रं तथैव च ।
 चित्रकस्य च पत्राणि पत्रं शाखोटकस्य च ॥ ३६९ ॥
 वासितं काञ्चिकास्त्रेण वातश्लेष्मगदापहम् ।
 पत्रकाञ्चिकमाख्यात स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनम् ॥ ३७० ॥

इति पत्रकाञ्चिकम् । इति क्षीरवर्द्धनविधिः ।

अलम्बुषाकणाकल्कैः सिद्धं तैलं करोति वनितायाः ।

पित्तुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३७१ ॥

इति अलम्बुषाद्य तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोज्ज्वलम् ।

तंतैलं तूलके न्यस्य स्नानयोः परिधारयेत् ॥ ३७२ ॥

पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयाता पयोधरौ ।

गजकुम्भसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३७३ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालञ्च भागिकम् ।

शुक्तेन सह सयुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥

तैलं कुसुम्भकस्याथ सुहीचीरं तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमाल्लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७५ ॥

कदलीदीर्घहन्तानां भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं शीताम्भसा पिष्टं लोमशातनमुत्तमम् ॥ ३७६ ॥

कासीसतुरगगन्धा सावरगजपिप्पली विपक्वेन ।

तैलेन यान्ति वृद्धिं स्नानकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७७ ॥

इति कासीसाद्य तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।

भागः पलाशभस्मत एतल्लेपात् कचा न स्युः ॥ ३७८ ॥

करवीरशिखादन्ती त्रीणि कोशातकानि च ।

रश्माक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ३७९ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारौ यवानां सुमनःशिला च ।

तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लोमानि निर्मूलयति क्षणेन ॥ ३८० ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशातनप्रकारः ।

अथ योनिकन्दनिदानमाह ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधा ह्यायामादतिमैथुनात् ।
 क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥ ३८१ ॥
 पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृतिसन्निभः ।
 उत्पद्यते तदा योनी नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥ ३८२ ॥
 रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३८३ ॥
 नीलपुष्पप्रतीकाश कण्डूमन्त कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्त सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८४ ॥

अथ योनिकन्दचिकित्सामाह ।

स्वेदयेद्वातिकं कन्दं पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूयः सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिनः परिमुच्यते ॥ ३८६ ॥
 गैरिकाञ्चनजन्तुघ्न कट्फलाम्नास्त्रिचूर्णितैः ।
 पूरयेत् सततं योनिं निशाचौद्रसमायुतैः ॥ ३८७ ॥
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 महामायूरमथवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८८ ॥
 कोलमेकस्य मासेन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।
 मूषिकामांससंयुक्त तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गाद्वन्ति कन्दं वा स्वेद तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८९ ॥
 आखीर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतं यत्
 तैले पाच्य द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलाक्त वसनमनिशं योनिभागे दधानं
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ३९० ॥
 पिष्टं शम्बूकमांसञ्च पक्वं तिन्तिडिसयुतम् ।

लेपमात्रेण नारीणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८१ ॥
घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८२ ॥
सद्यो व्रीडाकर कन्दं योनेर्वहुविकारजम् ।
शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो भिषक् ॥ ३८३ ॥
एतत्कन्दस्य निर्दिष्ट समासेन चिकित्सितम् ॥
इति बङ्गसेनसङ्कलित स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
स्वास्थ्य ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
विशेषाज्ज्वरविड्भेद कासच्छर्दिशिरोरुजः ।
अभिष्यन्दश्च शोथश्च विसर्पश्चापि जायते ॥ २ ॥
पृष्ठभङ्गे विडालानां वर्हिणाञ्च शिखोद्भमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्य पिवन्वातगुदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविष्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
दृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ ५ ॥
कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रार्दिती जडः शूलः शुक्लाख्यः कर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥
इन्द्रजे इन्द्रजं रूप सर्वजे सर्वलक्षणम् ।
शिशोस्तौत्रामतौत्राञ्च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् ॥ ७ ॥
क्षुद्ररोगे च कथिते ह्यजगल्लग्रहिपूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महता ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥
 बालदेहेऽपि ते तद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।
 अनुबन्धे यथा व्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥
 यथा दोषः यथा रोगः यथोद्रेकं यथा बलम् ।
 विभज्य देशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महता यज्ज्वरादिषु ।
 कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥
 त एव दुष्टा दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयसी ॥ १२ ॥
 एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुकूणको नाम शिशोः प्रदिष्टः ।
 नन्दिग्रहो नाम महानिहास्ति विज्ञायत वै शमयेद्यथावत् ॥ १३ ॥

अथ बालरोगचिकित्सासाह ।

विडङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भैषजम् ।
 मासि मासि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
 अन्दादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थिमात्रकम् ।
 क्षीरान्नादः शिशोः कोलमन्नादो वदरोपमम् ॥ १५ ॥
 क्षीरपस्थौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।
 आत्मन्यन्नाशनैर्देयं मौषधं भैषजं सदा ॥ १६ ॥
 यथारोगः स्तनौ लिम्पेस्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।
 मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नीतं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्वागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
 खेदयेदुत्थिता नाभिं शोथस्तेनोपशम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन क्वागशक्ता नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥

नाभिपाके निशालोध्र प्रियङ्गु मधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्त्रमेभिर्वा ह्यवचूर्णनम् ॥ २१ ॥
 बालो यः चिराज्जातः स्तन्य न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्री
 मधुघृतपथ्या कल्केनोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

कुष्ठाभया वचा ब्राह्मी कनक चौद्रसर्पिषा ।
 सपाठा मधुना लौढा स्तन्यदोष निवहेणा ॥ २२ ॥
 प्रियङ्गु खर्जिका मिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।
 चौरामय निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं क्लमौन् ॥ २३ ॥
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्य तं मधुसर्पिषा ।
 द्विवार्त्ताकौफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥
 शर्करा चौद्रमयुक्ता तिक्ता लौढा ज्वरं जयेत् ।
 लिम्पेन्मृदुर्मुहुर्बाल तत्कल्केन च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥
 भद्रमुस्ताभया निम्ब पटोला मधुकैः कृतः ।
 काथः सोष्णस्तु बालानामशेषज्वरनाशनः ॥ २६ ॥
 पलङ्कषा वचा कुष्ठ गजचर्म विचर्म च ।
 निम्बस्य पत्रं माक्षीक सर्पिर्युक्तान्तु धूपनम् ॥
 ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कषादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्षपारिष्टपल्लव तेजनी वचा ।
 रसो न हिङ्गुजा लोम शृङ्गी मरिचमाक्षिकैः ॥
 धूपः सर्वग्रहघ्नोऽयं कुमारणा ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः

मध्वरिष्टदलश्वेतसर्षपैर्योजितो ज्वरम् ।
 बालानां शमयेद्भूपो मृतगोकुक्षिरोमजः ॥ २९ ॥
 आम्रत्वक् काञ्चजम्बूत्यकषाये पादश्रेषिते ।
 शालिसिद्धां यवागूञ्च भुक्त्वा कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समङ्गा शास्त्रलीवेष्टं धातकी पद्मकेसरैः ।

पिष्टैरेतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥

वित्त्वच्च पुष्पाणि च धातकीना गज सलोध्र गजपिप्पली च ।

काथावलेही मधुना विमिश्री बाल्येषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालवित्वादि काथीऽवलेष्ट्य ।

मागरातिविषा मुस्ता बालकेन्द्रयवैः शृतम् ।

जल हन्ति कुमाराना कुक्षिरोगमसशयम् ॥ ३३ ॥

अङ्कोटमूलधातक्यौ वित्त्वपेशी महीषधम् ।

क्वथित शीतल पेय कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समङ्गा धातकी लोध्र शारिवाभिः शृतं जलम् ।

विवृद्धेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्टा पटोलमूलञ्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विडङ्गान्यजमोदाश्च पिप्पली तण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोढ्य सर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।

आमप्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं योजयेद्विषक् ॥ ३७ ॥

पौडिताम्नास्थिकल्कोत्थ स्वरस मधुना सह ।

कोष्ठभेदी शिशुः शीर्णो न चिरात् स्वस्थता व्रजेत् ॥ ३८ ॥

शान्तिपर्णी पृश्निपर्णी घोषात्वक् क्वथितं जलम् ।

क्षौद्रयुक्तं त्रिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥

हरिद्रादययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतम् ।

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं श्वासकासवमीहरम् ॥ ४० ॥

धातकीवित्त्वधान्याक लोध्रेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवातशुत् ॥ ४१ ॥

लोध्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीक्षौवेरमुस्तकम् ।

मधुना लेहयेद्बालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥

मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।

पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥
 ज्वरं हृदिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुमुस्ताञ्जनैः कृतः ।
 क्षौद्रलोढं कुमारस्य हृदिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥ ४४ ॥
 वृहतीफलमूलत्वक् कृष्णाग्रन्यकसम्भवः ।
 तुगाक्षीरीयुतः काथः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।
 मूर्च्छां श्वासं ज्वरं कासमतिसारञ्च पीनसम् ॥ ४५ ॥
 धान्यमतिविषामृङ्गी गजाह्वाक्षक्षचूर्णितम् ।
 बालानां हृद्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥
 क्षीवेरशर्कराक्षौद्रं पीतं तण्डुलवारिणा ।
 शिशोः सर्वातिसारं तट्छृदिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥
 श्वेतकमलकिञ्चल्कं सम्पिष्टं तण्डुलाम्बुना ।
 मत्स्यण्डिमधुसयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विल्वमूलकषायैश्च लाजःसैव सशर्कराः ।
 अलोद्य पाययेद्बालं हृद्यतीसारनाशनम् ॥ ४९ ॥
 फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाक्षिकम् ।
 दृष्ट्वां हृदिमतीसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥
 आम्रजम्बूप्रबालानि शालूकातिविषाणि च ।
 क्षीरिणाञ्च प्रबालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥
 दर्भमूले निरिनुक्तं क्षयितानि जलेन तु ।
 शर्करामधुसयुक्तं दृष्ट्वां हृदिनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 दाडिमस्य तु बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
 चूर्णः सशर्कराक्षौद्रो लेहस्तृष्णाविनाशनः ॥ ५३ ॥
 हिङ्गुसैन्धवपालाशं चूर्णं माक्षिकसयुतम् ।
 लोढं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्ट्वा ॥ ५४ ॥
 मृङ्गीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरहृदिभिरदितानां समाजिकां चातिविषां तथैकाम् ॥ ५५ ॥

मुस्तकातिविषायासकणाशृङ्गीरजो लिङ्गम् ।

मुच्यते मधुना बालः कामै पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कास शुष्कं दृष्ट्वा सुदारुणम् ।

माषयूष पिवेद्वात्री पिप्पलीष्टतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षा पिप्पलीशुण्ठीना चूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।

लीढं निवारयेच्छीघ्रं कासं पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुसुमसञ्ज्ञातं केशरैरवलेहिका ।

जम्घापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।

पानमेतददातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोदकञ्च कथितं व्योषसैन्धवसंयुतम् ।

सुखोष्णं पाययेद्बालं कासरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥

कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।

युक्तोयं मधुसर्पिभ्यां लेहः श्वासापहः शिशोः ॥ ६२ ॥

क्षणादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाह्वया ।

चूर्णिता मधुसर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥

श्वासं कासं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥

द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पलीऽथ हरीतकी ।

एतानि द्वात्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निषेवितम् ।

कासः श्वासश्च बालानां तमकश्चोपशम्यति ॥ ६५ ॥

हिङ्गुकर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।

त्रुटिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥

चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शक्तो रसः ।

लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रशमनः परः ॥ ६७ ॥

नागरं पिप्पलीपाठा भार्गी च मरिचानि च ।
 लेहोऽयं मधुना कास श्लेष्मच्छर्दिनिस्सदनः ॥ ६८ ॥
 निशाकृष्णाञ्जन लाजा शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्विधातव्यं छर्दिकासरुजापहः ॥ ६९ ॥
 पत्रैर्वदरचाङ्गेरौ काकमाचौकपित्तजैः ।
 शिशोः रुग्णस्यतीसार नाशनं मूर्धलेपनम् ॥ ७० ॥
 आम्रास्थिलाजसिन्धुत्यै लेहक्षौद्रेण छर्दिनुत् ।
 शिशोर्यष्ट्युपण पीतं बीजपूररसेन वा ॥ ७१ ॥
 जम्बूकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।
 घृतेन मधुना लीढा मुच्यते हिक्रया शिशुः ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्राच्छर्दिनिवारणम् ॥ ७३ ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।
 हिक्रा प्रशमयेत् क्षिप्रं छर्दिं चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 लीढा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि छर्दितः शिशुः ॥ ७५ ॥

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ।
 पद्मवर्णो महापद्मो रोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ ७६ ॥
 शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रा त्रिफलां पिबेत् ।
 क्षतविस्फोटवीसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥
 शारिवोत्पलकङ्गार भद्राश्रीमुस्तचन्दनैः ।
 प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठा यष्टीमधुकसर्पपैः ॥
 कुमाराणां प्रशस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं घृतम् ।
 विस्फोटरोगे निर्दिष्टं नात्र कार्यं विचारणा ॥ ८० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थं प्लक्षवेतसजम्बुजैः ।
 त्वग्भिर्यष्ट्याह्वमस्त्रिंशः चन्दनोशीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥
 श्लक्ष्णपिष्टैः यथालाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।
 सदाहरागविस्फोटवेदनाव्रणशान्तये ॥ ८२ ॥
 गृहधूमनिशाकुष्ठं सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिद्धापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥
 वचाकुष्ठविडङ्गानां कोष्णक्वाथावगाहनम् ।
 कच्छूविचर्चिकाकण्डूदद्गुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥
 तिलतण्डुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टी रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ॥ ८५ ॥
 कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८६ ॥
 घृतेन हिङ्गुविश्वैला हिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।
 आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते तस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥ ८८ ॥
 कुङ्कुन्दरमलो माषा हरिद्रा विल्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरोषपत्रञ्च धूमेनैतद्वययोजितम् ॥
 निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याशु न संशयः ॥ ८९ ॥

अथ कुक्कुणकनिदानमाह ।

कुक्कुणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
 जायते स्रक्जं नेत्रं कण्डूरं प्रसवेन्मुहुः ॥ ९० ॥
 शिशोः कुर्व्याललाटाक्षि कूटनासारवधर्षणम् ।
 न शक्नोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्षुन्मीलनक्षमः ॥ ९१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

बद्धगोशक्ततोष्णेन कुकूणं स्वेदयेत्ततः ॥ ८२ ॥
 मातृस्तन्यकटुस्नेहकाञ्चिकैर्भाषितो जयेत् ।
 स्वेदाद्दीपशिखातप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ८३ ॥
 द्विनिशालोध्रयध्याह्व रोहिणी निम्बपल्लवैः ।
 कुकूणके हृिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोऽन्वितैः ॥ ८४ ॥
 फलत्रिक लोभ्रपुनर्नवे च समृद्धवेरं वृहतीद्वयञ्च ।
 आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्य्यमुदाहरन्ति ॥ ८५ ॥
 व्योषं समृद्धं समनःशिलालं करञ्जवीजञ्च सुपिष्टमेतत् ।
 कटुर्दिप्तानामथ वर्त्मनान्तु श्रेष्ठं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ ८६ ॥
 खरसं वृद्धदारस्य मात्तिकेन समन्वितम् ।
 आश्वरोतनेन बालानां कुकूणामयनाशनम् ॥ ८७ ॥
 कृमिघ्नालशिलादावीं लाक्षागैरिककाञ्चिकैः ।
 चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥ ८८ ॥
 मनःशिलाशङ्कुनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम् ।
 वर्त्तिः चौद्रेण संयुक्ता बालसर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ८९ ॥

इति कुकूणकचिकित्सा ।

अथ परिगर्भिकनिदानमाह ।

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
 कासाग्निसादवमथु तन्द्राकाश्याऽरुचिभ्रमैः ॥ १०० ॥
 तुद्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
 रोगं परिभवाख्यञ्च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपकम् ॥ १०१ ॥

तस्य चिकित्सामाह ।

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वङ्गिदीपनम् ॥ १०२ ॥

अथ तालुकण्टकनिदानमाह ।

तालुमध्ये कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १०३ ॥
 तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शक्नोद्वम् ।
 लडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

तालुपाके यवक्षारं मधुना प्रतिसारणम् ॥ १०५ ॥
 हरौतकीवचाकुष्ठं कल्कं माक्षिकसयुतम् ।
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन सुच्यते तालुकण्ठकात् ॥ १०६ ॥
 शारिवातिललोघ्राणा काषायो मधुकस्य च ।
 विस्त्राविते मुखे शस्ती धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १०७ ॥
 मुखपाके तु बालानामाम्बसारमयो रजः ।
 गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भैषजं सरसाञ्जनम् ॥ १०८ ॥
 अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
 दावीयध्याभयाजाजी पत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ १०९ ॥
 गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ११० ॥
 शङ्खयध्यञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत ॥ १११ ॥
 गोजिह्वादन्तकालेपः पेय वा सितचन्दनम् ।
 शङ्खसौवीरयध्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने ॥ ११२ ॥
 गुदपाकोत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ ११३ ॥

अथ पञ्चाक्षरीगनिदानभाह ।

दुष्ट मलादिभिर्मातुः स्तन्य संपिबतः शिशोः ।
 यदा हि कुपित पित्त गुद समभिधावति ॥ ११४ ॥
 तदा सञ्जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः ।
 व्रणः सदाह आरक्तो ज्वरकासकरः परः ॥ ११५ ॥
 करोति पीतकञ्चापि वर्चः स्तम्भं भवेदपि ।
 व्रणः पञ्चाक्षरी नाम व्याधिः परमदारुणः ॥ ११६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र संपातयेद्युक्त्या जलौकस उदारधीः ।
 क्षीरवृक्षकषायेण किञ्चिदुष्णेन धावयेत् ॥ ११७ ॥
 पिष्ट्वा मधुरकं वापि लेपः पश्चात्तके हितः ।
 चन्दनं शारिवे द्वे च शङ्खनाभिसमायुतम् ॥
 पश्चात्तके प्रलेपोऽयमेषां लेहश्च शस्यते ॥ ११८ ॥
 अशनस्य तु पुष्पाणि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 गुटिकां कारयेद्द्वैद्यस्तां च भक्तस्य वारिणा ॥
 एतां पश्चात्तके दद्याद्दालेषु मतिमान् भिषक् ॥ ११९ ॥
 अलम्बुषा जटाकल्कः सर्जचूर्णसमन्वितः ।
 बहुधा कटुतैलेन मिश्रयित्वा च पाचितम् ॥
 सन्दद्यात्तन्तुलीभाव गते विद्या प्रलेपनम् ॥ १२० ॥
 अभ्यज्य तिलतैलेन सर्जचूर्णावचूर्णिताम् ।
 विच्छिन्नयेत् स्थिरैरण्डवीजाभ्याञ्च प्रलेपनात् ॥ १२१ ॥
 आमलक्याः पलान्यष्टौ गोमूत्रे सप्त भावयेत् ।
 भावयित्वातपे पश्चाद्विच्छिर्लिप्ता प्रशाम्यति ॥ १२२ ॥
 मरिचं नवनीताढ्यं शोथघ्नं भक्षयेच्छिशुः ।
 मुस्ताकूष्माण्डवीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ॥
 पिष्ट्वा तोयेन लेपोऽयं शोथघ्नः परमः शिशोः ॥ १२३ ॥
 अम्लकाञ्जिकसम्पिष्टं शतपुष्पा ससैन्धवम् ।
 कुष्ठ स्नेह तदत्युष्णं लोमशोद्वर्त्तन शिशोः ॥ १२४ ॥
 मसूर गुहपानीये विरसं वाथ पेपितम् ।
 सनिशं वाथवा तद्वद्यवचूर्णं शिशोर्हरेत् ॥ १२५ ॥

अथ अन्यद्वीरगविशेषाणा निदानमाह ।

अङ्गुलीग्रहपादो यः स्थाल्याभक्तं निवेश्य तत् ।
 कृतमूत्रार्थभूभागे जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

तण्डुलीत्याय यः खादेत् स शय्यामूत्रण त्यजेत् ॥ १२६ ॥

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

कतमूत्रार्थभूभागे मृद भृष्टा तुषोदके ।

संचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा तल्पविमूत्रणम् ॥

न करोति नरो जातु भृष्टमेन निरन्तरम् ॥ १२७ ॥

इन्द्रगोपं ससिद्धार्थं मधुसर्पिः समायुतम् ।

पक्व कच्छपतैले तु पुष्ट्यायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १२८ ॥

अथ निदानमाह ।

कपालयोनिना दुष्टा गर्भस्तस्याश्च जायते ।

सवर्णां निर्व्यथः शोथ स्त विद्यादुपशीर्षकम् ॥ १२९ ॥

यथा दोषोद्भव विद्यात्पिडिकार्बुदविद्रधीन् ।

अथ चिकित्सामाह ।

उपशीर्षे नावन शस्त वातव्याधिचिकित्सितम् ।

पक्वे विद्रधिवत्तस्मिन् क्रम कुर्याद्यथोदितम् ॥ १३० ॥

व्योषशिवोग्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।

हनुर्निषिक्त कुरुते पाण्डुताबलस्य चाभ्यस्तम् ॥ १३१ ॥

स्रोतःसु कफरुद्धेषु शिशोः शीतादिरेचनात् ।

ज्वरेऽरुचौ प्रतिश्याये कासश्वासनसम्भवे ॥ १३२ ॥

प्रशुष्यति यदा बालः स्वस्थः स्निग्धमुखेक्षणः ।

पञ्चकोलकतिक्तानां चूर्णं मधुष्टुत युतम् ॥

तदा तस्य प्रयोक्तव्य ज्वरारुचादिशान्तये ॥ १३३ ॥

सैन्धव व्योषशार्ङ्गं पाठागिरिकरञ्जकान् ।

शुष्यते मधुसर्पिर्भ्यां गुडूच्यादिञ्च योजयेत् ॥ १३४ ॥

यदा तु दुर्बलोबालः क्षुधया पीडितोऽग्निवान् ।

विदारौकन्दगोधूम यवचूर्णं घृतप्लुतम् ॥

पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुश्शर्करम् ॥ १३५ ॥

अथ निदानमाह ।

दन्तमूलाश्रितो वायुर्दन्तवेष्टान् विशोषयन् ।

यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १३६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

धातकौपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥ १३७ ॥

लावतित्तिरिवक्लूररजः पुष्परसप्लुतम् ।

द्रुत करोति बालानां दन्तकिसरवन्मुखम् ॥ १३८ ॥

अथ अकालदन्तोत्पातलक्षणमाह ।

दन्तोत्पातभवे रोगे न बालमतिपीडयेत् ।

पाते दन्ते हि शाम्यन्ति स्वयं तद्दन्तका गदाः ॥ १३९ ॥

सद्यो जातस्य दृश्येत यस्य दन्तस्य सम्भवः ।

त बाल राक्षसं विद्यात् सर्वलोकभयावहम् ॥

अचिरेणैव कालेन माता तस्य विनश्यति ॥ १४० ॥

एकमासे द्विमासे च त्रिमासे दन्तदर्शनात् ।

पिता तस्य विनश्येत वैवस्वतसमोहि सः ॥ १४१ ॥

चतुर्थे भ्रातरं हन्याद्यदा दन्तस्य दर्शनात् ।

मासे तु पञ्चमे हन्यान्भ्रातरं भ्रातरं तथा ॥ १४२ ॥

षष्ठे मासे तु दन्तस्य दर्शनं हि यदा भवेत् ।

मातापित्रोर्धनञ्चैव नष्टं भवति निश्चितम् ॥ १४३ ॥

सप्तमे यदि दृश्येत दन्तानां हि समुद्भवः ।

शिशोर्वा तपते चैव दासी दासान् गुरुंस्तथा ॥ १४४ ॥

अष्टमे नवमे चैव दशमैकादशे तथा ।

द्वादशे त्रयोदशे चैव तथा चैव चतुर्दशे ॥

दन्ताश्चैव हि दृश्यन्ते तदा दन्ताः शभावहाः ॥ १४५ ॥

अथ प्रायश्चित्तम् ।

सदन्तो जायते बालो जातेऽप्यस्य द्विजोद्भवः ।
 कुर्वन्ति तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं च द्विजजातयः ॥ १४६ ॥
 शिशुः सदक्षिणं दद्यान्नैगमेशञ्च पूजयेत् ।
 वत्सस्य मधुलाजानां प्राङ्मुखं दधिदीपयोः ॥
 चुम्बेत्कुमारं त्रीनवारान् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १४७ ॥
 नौकामारोहयेद्बालं सह धात्र्या गजोत्तमम् ।
 भोजयेद्भोजनं धात्रीं सर्पिषा पयसाऽथवा ॥ १४८ ॥

इति अकालदन्तीत्यातशान्तिप्रकरणम् ।

अथ निदानमाह ।

रुक्ताशिनो हि बालस्य चालयत्यनिलः शिराः ।
 हन्वोः शय्याप्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ १४९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

कर्कटशकविपक्वक्षीरेण चरणतललेपनादचिरात् ।
 दन्तद्वारागतं शब्दं शमयति बहुधैवदृष्टमिदम् ॥ १५० ॥
 योषिद्भगो वत्सराटूङ्घ्रं बालो नो याति दीपताम् ।
 मन्दाग्निर्वह्निर्विण्मूत्रो दृश्यमानास्थिपञ्जरः ॥ १५१ ॥
 शुष्कः स्थिरमहद्रोगः पूर्वन्तं मृदु शोध्य च ।
 कृष्णास्थिहृत्पयो मासं वस्ती स्नेहं च योजयेत् ॥ १५२ ॥
 पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 घृतं पेयं कुमारणा पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ १५३ ॥

इति अश्वगन्धाद्य घृतम् ।

रास्त्राश्वगन्धा काकोली पयस्यामुद्गपर्णिभिः ।
 विडङ्गजीरकाभ्याञ्च घृतमृषभकेन च ॥
 शिशून्तमाङ्गनिर्यूहे सिद्धं पुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १५४ ॥

इति रास्त्राद्य घृतम् ।

गौरीयष्टीवचालोभ्रं पण्यौ राजादन सिता ।

चन्दन पद्मकं लाक्षा सपद्मं कुमुदोत्पलम् ॥ १५५ ॥

जीवकर्षभकौ मेदा काकोलीशारिवाहयम् ।

पञ्चत्वग्दशमूलाब्जु क्षीरे प्रस्थ घृतं पचेत् ॥ १५६ ॥

योजितं पित्तवीसर्पं मुखपाके ग्रहार्तिषु ।

शस्त्रं गौर्यादिक नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५७ ॥

इति गौर्याद्य घृतम् ।

लाक्षाकुष्ठविडङ्गानि सरलं रजनीहयम् ।

सूक्ष्मैलापद्मकं लोभ्रं पद्मकं नागकेशरम् ॥ १५८ ॥

दधित्यतुत्यशैरीष शैरेयोद्दालपत्रकम् ।

घृतप्रस्थं पचेदैतैर्यावत्पाकञ्च गच्छति ॥ १५९ ॥

कौटाखुसर्पदष्टेषु स्फोटेषु विविधेषु च ।

विसर्पेषु कुमाराणां लूतामूत्रकृतेषु च ॥

गण्डमालासु नारीषु सर्पिरेतद्यथाशृतम् ॥ १६० ॥

इति लाक्षाद्य घृतम् ।

अजाक्षीरसमं सर्पिश्चाङ्गेरी स्वरसाढके ।

समङ्गाधातकीलोभ्र कपिल्योत्पलसैन्धवैः ॥ १६१ ॥

सन्धोषकुष्ठवित्त्वान्दैः पिष्टैः प्रस्थोन्मितं घृतम् ।

पचेद् ग्रहण्यतीसारान् हन्ति पथ्यभुजः शिशोः ॥ १६२ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

पाठामतिविषां कुष्ठं सरल देवदारु च ।

तेजोवतीं द्विपिप्पल्यौ चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १६३ ॥

उभे हरिद्रे सरल फलानि कुटजस्य च ।

गण्डीरीमजमोदाञ्च विडङ्गं कटुरोहिणीम् ॥ १६४ ॥

वचां सर्पसुगन्धाञ्च श्रियसीं मरिचानि च ।

मातुलुङ्गस्य मूलानि दाडिमस्य रसेन तु ॥ १६५ ॥

श्लेष्मपिष्टानि सयोज्य क्षीरे सर्पिर्विपाचयेत् ।
 मृद्वग्निर्यः कुमारः स्यात् कृमिकोष्ठश्च यो भवेत् ॥ १६६ ॥
 अरोचकगृहीतश्च तथा यश्चातिसार्यते ।
 एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं कुमारो बलवान् भवेत् ॥ १६७ ॥
 पाण्डुरोगाच्च गुल्माच्च तथा श्वयथुसञ्चयात् ।
 कृशभावाच्च दैन्याच्च स्वरभेदात्तथैव च ॥ १६८ ॥
 प्रज्वालावर्णभेदाच्च क्षिप्रमेव विमुच्यते ।

इति पाठाद्यष्टतम् ।

सिद्धार्थकवचाब्राह्मी शङ्खपुष्पीपुनर्नवा ।
 पयस्या मधुयध्याह्व कटुतैलफलत्रयम् ॥ १६९ ॥
 शारिवे रजनीपाठा मृद्वदारुसुवर्चला ।
 मञ्जिष्ठात्रिफलाश्यामा वृषपुष्पं सगैरिकम् ॥ १७० ॥
 एभिः पक्त्वा घृतप्रस्थं सम्यङ्मन्त्राभिमन्वितम् ।
 द्विमास गर्भिणीनारी षण्मासानुपयोजयेत् ॥ १७१ ॥
 सर्वज्ञ जनयेत्पुत्रं सर्वामयविवर्जितम् ।
 न ग्रहैरभिभूयेत बलवर्णान्वितः सुखी ॥ १७२ ॥
 अस्य प्रयोगात् कुक्षिस्थः स्फुटवाग् व्याहरत्यपि ।
 योनिदुष्टाश्च या नार्यः शुक्रदुष्टाश्च ये नराः ॥ १७३ ॥
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं शूर पण्डितमानिनम् ।
 खञ्जगन्धदम्बूकत्वं पानादेवापकर्षति ॥ १७४ ॥
 सप्तरात्रिप्रयोगेण नरः श्रुतिधरो भवेत् ।
 नाग्निर्दहति तद्देशम् न वज्रमपहन्ति च ॥
 न तत्र म्रियते वालो यत्रास्ते सोमसञ्चकः ॥ १७५ ॥
 फलत्रयमत्र द्राक्षाकाशमर्थ्यपक्ष्पाणि ॥

इति सोमघृतम् ।

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ।

शारिवासैन्धवं चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् ॥ १७६ ॥

मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यं मासमेव च ।

दृढश्रुतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ १७७ ॥

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च मानवाः ।

बाधन्ते च कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ १७८ ॥

इति अष्टमङ्गलघृतम्

शङ्खपुष्पीवचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलयाम् सह ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवक बला ॥ १७९ ॥

शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसा तथा ।

मुस्त पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ १८० ॥

एषा कर्षसमैर्भागैर्वृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकार्याश्च क्षीरं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥

एतत्कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्णकरं धन्यं कोष्टाग्नेरतिवर्द्धनम् ॥ १८२ ॥

छायासर्वग्रहाऽलक्ष्मी कृमिदन्तगदापहम् ।

सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः ॥ १८३ ॥

वसामज्जाथवा तैलमेभिरेव विपाचितम् ।

पूर्वार्थकद्यथा शाम्ये देशकालोपपादितम् ॥ १८४ ॥

इति कुमारकल्याणकं घृतम् ।

खदिरार्जुनतालीसं कुष्ठस्यन्दनजं रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिः श्वयथुञ्च नियच्छति ॥ १८५ ॥

इति खदिराद्यं घृतम् ।

वराहस्य, सिद्धार्थकवचापयस्याब्राह्मप्रपामार्गशतावरीशा-
रिवापिप्पलीकुष्ठसैन्धवैः सिद्धं सर्पिः पातुं प्रयच्छति । सिद्धार्थ-
काद्यं घृतम् ।

क्षीरान्नादस्य, मधुकवचात्रिफलासिद्धम् । इति मधुकाद्यघृतम् ।

अन्नादस्य, द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचविडङ्गमधु-
कद्राक्षासिद्धम् । तेन बालस्यारोग्यबलमेधायूषि भवन्ति ।
इति द्विपञ्चमूलाद्य घृतम् ।

वचाद्विहृतीपाठा कटुकातिविषाघनैः ।

मधुरैश्च घृतं सिद्धं शस्तं दशनजन्मनि ॥ १८६ ॥

इति वचाद्य घृतम् ।

श्यामाजयासतिक्तानां पुष्पाणां क्वाथसाधितम् ।

यष्टीगर्भं घृतं पीत्वा कासश्वासौ जयेच्छिशुः ॥

रक्तपित्तं पिपासाञ्च मूर्च्छां निरवशेषतः ॥ १८७ ॥

इति श्यामाद्य घृतम् ।

नागरं सुवहाभार्गी नैचुलानि फलानि च ।

कल्कैरक्षसमैरेतैः प्रस्थाद्धं सर्पिषः पचेत् ॥ १८८ ॥

द्विगुणेन जलेनैव जीर्णाहारः पिवेन्नरः ।

घृतमेतन्निहन्त्याशु कासश्वासापतन्त्रकान् ॥ १८९ ॥

इति नागराद्य घृतम् ।

क्षीरद्वयं देवदारुं विश्वाजाजीं सदीप्यकम् ।

अन्यिकं पिप्पलीतिक्तां द्रव्यैरेतैः समैर्घृतम् ॥ १९० ॥

इति क्षीरद्वयाद्य घृतम् ।

सौवीरदधिमद्यैश्च कल्कैरेतैः पचेद्विषकम् ।

प्रयुक्तं हन्ति तत्सर्पिः शिशोः परिभवाख्यकम् ॥ १९१ ॥

इति क्षीरद्वयाद्य घृतम् ।

विभीतकं वचा कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

एभिः तैलं विपक्वन्तु बालानां पूतिकर्णके ॥ १९२ ॥

इति विभीतकाद्य तैलम् ।

लाक्षारससमं तैलं सिद्धं मस्तुचतुर्गुणम् ।

रास्त्राचन्दनकुष्ठान्द वाजिगन्धानिशा युतैः ॥ १९३ ॥

शताह्वा दारुकुष्ठाह्न मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।

बालानां ज्वररक्षोघ्न मभ्यङ्गाद्वलवर्णकृत् ॥ १८४ ॥

इति लाक्षाद्य तैलम् । इति बालरोगचिकित्सा ।

अथ बालग्रहनिदानमाह ।

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्तस्यति रोदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दष्टौष्ठः फेनं वमति चासकृत् ॥ १८६ ॥

क्षामोऽपि निशि जागर्त्ति शूलाङ्गो भिन्नविट् स्वरः ।

मासशोणितगन्धश्च नचाश्नाति यथा पुरा ॥ १८७ ॥

सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ बालग्रहजुष्टचिकित्सामाह ।

रसोननिम्बपत्राणि जतुवंशावलेखनम् ।

सिद्धार्थनिम्बपत्राणि वशत्वम् जतुना सह ॥ १८८ ॥

सर्पनिर्मोककोशानि निर्मात्य गौरसर्षपाः ।

धूपत्रयं ससर्पिष्क मेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ १८९ ॥

द्वौपिव्याघ्राहिसिहर्चर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

पूतिकरञ्जसिद्धार्थवचाभक्तातदीप्यकैः ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ २०० ॥

काकजङ्घामलाश्वेताकपित्तक्षीरपादिकैः ।

सकरञ्जकदम्बैश्च धूपं स्नातस्य वाचरेत् ॥ २०१ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टनिदानमाह ।

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्कन्दनकम्पनम् ।

अर्धदृष्ट्या निरीक्षेत रक्तास्यो रक्तगन्धिकः ॥ २०२ ॥

दन्तान् खादति विंसस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ।

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं नित्यमेव च ॥ २०३ ॥

अथ स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्सासाह ।

स्कन्दोपग्रहजुष्टानां कुमारणाञ्च शस्यते ।

वातघ्नद्रुमपत्राणा निष्क्राथः परिषेचने ॥ २०४ ॥

तेषां मूलेन सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

सर्वगन्धसुरामण्ड कैटय्यावापमिष्यते ॥ २०५ ॥

देवदारुणि रास्नाया मधुरेषु गणेषु च ।

सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रदापयेत् ॥ २०६ ॥

सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनौष्टतम् ।

उष्ट्राजाविगवां वापि रोमाण्युद्धूपन शिशोः ॥ २०७ ॥

रक्तानि स्नात्स्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ।

घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥

स्नानं त्रिरात्र निशि चत्वरेषु कुर्यात् परं शालियवैर्निवेद्यम् २०८

गायत्रिपुताभिरयाङ्गिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् २०९

सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं वृन्दाकं विल्वजं शमीम् ।

नृगादन्याश्च नूतानि ग्रथितान्यथ धारयेत् ॥ २१० ॥

एतवाणुकदार्यता कुठलाक्षाहरेणुभिः ।

रास्ना शिखा नमस्त्रिष्ठा क्लीवेरागुरुचन्दनैः ॥

स्कन्दग्रहे प्रलेपोऽयं शृङ्गपिट्टैः समाहितः ॥ २११ ॥

विखाग्निसन्यतर्कारौकासौसैरण्डपल्लवैः ।

पाटल्यास्फ्रोतवासाभिः सायं पानं प्रशस्यते ॥ २१२ ॥

जीवनौयविपक्षन्तु घृतपानं प्रशस्यते ।

शतपुष्पादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २१३ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रहनाशनीम् ।

अह्न्यहनि कर्त्तव्या याभिः षड्भिरतन्द्रितैः ॥ २१४ ॥

तपसा तैजसाञ्चैव वपुषां यशसां तथा ।

विधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ २१५ ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुह्वरः पातु त्वा भगवान् गुहः ॥ २१६ ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गोमाकृतिकानाञ्च म ते शर्म प्रयच्छतु ॥ २१७ ॥

रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौञ्चमूदनः ॥ २१८ ॥

इति स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टनिदानमाह ।

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं सञ्जावानतिरोदति ।

पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २१९ ॥

अथ स्कन्दापस्मारजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

वित्त्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।

परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ २२० ॥

अथ सुरसादिगणमाह ।

सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जो फणिज्झकः ।

सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्वरी ॥ २२१ ॥

कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शङ्खकी ।

विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥ २२२ ॥

बला च काकमाचौ च तथा च विषमुष्टिका ।

कफकृमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥ २२३ ॥

वत्समूत्रविपक्वान्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २२४ ॥

क्षीरवृक्षकषाये तु काकोल्यादौ गणे तथा ।

विपक्त्वथ घृतञ्चापि पानीयं पयसा सह ॥ २२५ ॥

उत्सादनं वचा हिङ्गु युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।

गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखोद्धृतम् ॥

वृषभस्य तु रोमाणि योज्यान्नुद्भूपनेऽपि च ॥ २२६ ॥

अनन्तां कुनटीं विस्वीं मर्कटौच्चापि धारयेत् ।
 पक्वापक्वानि मासानि प्रसन्नं रुधिरं तथा ॥ २२७ ॥
 भूतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणे वटे ।
 चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥ २२८ ॥
 स्कन्दापस्मारसञ्ज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
 विशाखसञ्ज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विक्लतात्मनः ॥ २२९ ॥

इति स्कन्दापस्माररक्षाप्रकारः ।

अथ शकुनियहजुष्टस्य निदानमाह ।

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 सास्त्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैः
 विज्ञेयो भवति शिशुर्युतः शकुन्या ॥ २३० ॥

अथ शकुनियहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता ।
 वेतसाम्रकपित्थानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ २३१ ॥
 कषायमधुरैस्तेलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥ २३२ ॥
 मधुकोशीरङ्गौवेर शारिवोत्पलपद्मकैः ।
 लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २३३ ॥
 व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥ २३४ ॥
 शतावरीमृगैर्वाकृनागदन्तीनिदिग्धिकाः ।
 लक्ष्मणा सहदेवीश्च बृहतीच्चापि धारयेत् ॥ २३५ ॥
 तिलतण्डुलकं माल्य हरिताल मनःशिला ।
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥ २३६ ॥
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
 खेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्षपैः ॥ २३७ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारण पूर्वमेव तु ।

शकुनिग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥ २३८ ॥

स्कन्दापस्मारशमनं घृतञ्चापीह योजयेत् ।

कुर्व्याच्च विविधा पूजा शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥ २३९ ॥

अन्तरौक्षचरा देवौ सर्वालङ्कारभूषिता ।

अधोमुखौ तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ २४० ॥

इति शकुनीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ रेवतीग्रहजुष्टं निदानमाह ।

ब्रणैः स्फोटैश्चित गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक् ।

भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४१ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टं चिकित्सामाह ।

अश्वगन्धाज-वृङ्गी च शारिवाद्य पुनर्नवा ।

सहा विदारौ च तथा कषाये परिधेचने ॥ २४२ ॥

तैलप्रभ्यञ्जने वार्य्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्कषाये नलदे तथा गिरिकदम्बके ॥ २४३ ॥

धवाश्वकर्णककुभ धातपीतिन्दुकेषु च ।

काकोल्यादौ गणे चापि पानीयं सर्पिरिष्यते ॥ २४४ ॥

कुलत्याः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः सार्वगन्धिकः ।

गृध्रोल्बूकपुरीषाणि वचा यवफलं घृतम् ॥

सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपन शिशोः ॥ २४५ ॥

शुक्लाः सुमनसो लाजा पयः शाल्योदनं तथा ।

बलिर्निवेद्यो गोतीर्थं रेवत्यैः प्रयतात्मना ॥ २४६ ॥

सङ्गमे च भिषक् ज्ञान कारयेत् स्त्रीकुमारयोः ॥ २४७ ॥

नानावस्त्रधरा देवौ चित्रमाल्यानुलेपना ।

चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥ २४८ ॥

इति रेवतीग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

अतिसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक् प्रेक्षणरोदनम् ।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रहपूतनया शिशुः ॥ २४८ ॥

अथ पूतनाग्रहजुष्टचिकित्सामाह ।

कपोतवद्धा श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ २५० ॥
वचा वयस्या गोलोमी हरिताल मनःशिला ।
कुष्ठ सर्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥ २५१ ॥
हित घृत तुगाक्षीर्या सिद्ध मधुरकेऽपि च ॥ २५२ ॥
कुष्ठ तालीश तगरं चन्दनस्यन्दने तथा ।
ब्राह्मगस्थिमूलसंयुक्तं कुशमूलञ्च सप्तकम् ॥ २५३ ॥
दूर्वायाः पत्रकं वापि तण्डुलाश्चाक्षतास्तथा ।
धूपनात् पूतना हन्ति स्तम्भो वाप्युपजायते ॥ २५४ ॥
हस्त्यस्थिशकल गृह्य वारिणा परिषेचयेत् ।
गात्रलेपात् कुमाराणां पानाद्वा पूतनां जयेत् ॥ २५५ ॥
गन्धनाकुलीकुम्भीका मज्जानो वदरस्य च ।
कुक्कुटास्थिघृतञ्चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ २५६ ॥
धवः कदम्बः कुष्ठैले तथा गिरिकदम्बकः ।
देवाह्न रेणुका हिङ्गु प्रलेपः पूतनाग्रहे ॥ २५७ ॥
मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत कशरा पललं तथा ।
शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे भिषक् ॥ २५८ ॥
काकादनीं चित्रफला विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ॥ २५९ ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्ध्वजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ २६० ॥

इति पूतनाग्रहजुष्टचिकित्सा

अथ अन्वपूतनायहजुष्टस्य निदानमाह ।

हृदिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्वपूतनया भवेत् ॥ २६१ ॥

अथ अन्वपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

तिक्तद्रुमाणा पत्रैस्तु कायः कार्थ्योऽभिषेचने ॥ २६२ ॥
सुरा सौवीरक्व कुष्ठ हरितालं मनःशिला ।
तथा सर्जरसञ्चापि तैलार्थमुपसहरेत् ॥ २६३ ॥
पिप्पल्यः पिप्पलीमूल वर्गो मधुरको मधु ।
शालिपर्णीवृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥ २६४ ॥
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः ॥ २६५ ॥
पुरीष कौक्कुटं केशाश्चर्म सर्पभवन्तथा ।
जीर्णञ्चाभीक्ष्णशो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ २६६ ॥
काकादनौ सृगैर्वारु तुम्बी सत्रिफला वचा ।
धारण शिरसा शरत्तमन्वपूतनया ग्रहे ॥ २६७ ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं विम्बोमनन्ताञ्चापि धारयेत् ॥ २६८ ॥
आममास तथा पक्व शोणितञ्च चतुष्यथे ।
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः रक्षानिमित्ततः ॥ २६९ ॥
शिशोश्च स्नपन कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूर कस्तूरीचन्दनैः समैः ॥
सर्वगन्ध इति ख्यातो गणो ह्युत्तमगन्धकः ॥ २७० ॥
कराला पिङ्गला मुण्डी कषायाम्बरवासिनी ।
देवौ बालमिमं प्रीता सरत्तत्त्वन्वपूतना ॥ २७१ ॥

इति अन्वपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सा ।

अथ शीतपूतनायहजुष्टस्य निदानमाह ।

वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगी विगन्धिवान् ।
हृद्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७२ ॥

अथ शीतपूतनायहजुष्टस्य चिकित्सा माह ।

विस्वीं कपित्थ सुवहा तथा विल्वत्वचो बले ।
 नन्दीं भस्मात्कञ्चैव परिषेके प्रयोजयेत् ॥ २७३ ॥
 वत्समूत्रं गवा मूत्रं सुस्तञ्चामरदारु च ।
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् ॥ २७४ ॥
 रोहिणी सर्ज खदिर पलाश ककुभत्वचः ।
 निष्काथ्य तस्मिन् निष्काथे सक्षीरं त्रिपचेद् दृढम् ॥ २७५ ॥
 प्रदेहः पूतनोक्तो यः स शस्तोऽत्र यदौषधम् ।
 शीतपूतनया ग्रस्ते तदेव हितमुच्यते ॥ २७६ ॥
 गृध्रोलूकपुरीषाणि वत्सगन्धामृत्तिलचम् ।
 निम्बपत्राणि मधुक धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७७ ॥
 धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जा काकादनीन्तथा ।
 नद्या सुक्नौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ २७८ ॥
 जलाशयान्ते बालस्य स्नपनञ्चोपदिश्रते ।
 देव्यै देयञ्चोपहारो वारुणौरुधिर तथा ॥ २७९ ॥
 सुक्नौदनाशना देवौ सुराशोणितपायिनी ।
 जलाशयरता देवौ पातु त्वा शीतपूतना ॥ २८० ॥

इति शीतपूतनायहजुष्टचिकित्सा ।

अथ मुखमण्डिकाग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिस्रुतः ।
 मूत्रगन्धौ शुष्ककामो मुखमुण्डिकगा ग्रहे ॥ २८१ ॥

मुखमण्डिकाग्रह चिकित्सा माह ।

कपित्थविल्वतर्कारी वासागन्धर्वहस्ताकाः ।
 कुवेराक्षौ च योज्याः स्युर्बालान् परिषेचने ॥ २८२ ॥
 स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजहयगन्धयोः ।
 नैल वसाञ्च सयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २८३ ॥

मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृत पचेत् ॥ २८४ ॥
 वचा मर्जरसः कुष्ठ सर्पिंश्चोदूपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाश्च चापचीरस्त्रिसर्पजाः ॥ २८५ ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्य मञ्जनं पारदं तथा ।
 मर्नःशिलां चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥ २८६ ॥
 पायस तु पुरोडाश वल्यर्थमुपनाहयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिश्च तत्रैव स्नापनं हितम् ॥ २८७ ॥
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ २८८ ॥

इति मुखमण्डिकाग्रहजुष्टचिकित्सा ।

अथ नैगमेष्टग्रहजुष्टस्य निदानमाह ।

ऊर्दिस्पन्दनकण्ठास्यशोषो मूर्च्छाविगन्धिता ।
 ऊर्ध्वं पश्येद्देशेद्दन्तान्नैगमेषं ग्रहं वदेत् ॥ २८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वित्वाग्निमन्यपूतीकाः कार्याः स्युः परिषेचने ।
 सुरासौवीरधान्याकं परिषेके प्रशस्यते ॥ २९० ॥
 प्रियङ्गुसरलानन्ता शतपुष्पा कुटन्नटैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वल्नकास्त्रिकैः ॥ २९१ ॥
 पञ्चमूलद्वयक्वाथे क्षीरे च मधुके तथा ।
 पचेद् घृतञ्च मतिमान् खर्जूर्या मस्तकेऽथवा ॥ २९२ ॥
 वचां वयःस्था गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हित चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ २९३ ॥
 सिद्धार्थक वचा हिङ्गु कुष्ठं चैवाक्षतैः सह ।
 भस्मातकाजमोदञ्च हितमुदूपन शिशोः ॥ २९४ ॥
 अधस्तात् क्षीरवृक्षस्य स्नापनं चोपदिश्यते ॥ २९५ ॥

मर्कटोलकगृध्राणां पुरीषाणि प्रधूपयेत् ।
 धूप' सुप्ते जने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ २८६ ॥
 तिलतण्डलकं मात्य भक्ष्याणि विविधानि च ।
 कुमारभृत्यै तेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥ २८७ ॥
 अजाननश्चलाक्षिभू' कामरूपी महायशा' ।
 बाल पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥ २८८ ॥

अथ अन्यत निदानमाह ।

यः क्लेश' सर्वदृवीक्षी तृड्दाहाप्रतिवातकृत् ।
 कुर्याच्च माहम कर्म सहसा कामपीडितः ॥ २८९ ॥
 सशब्द वीक्ष्यने रात्रौ यो नाश्नाति बुभुक्षितः ।
 शुष्कास्यो बलिकामेन स गृहीतोऽपि बाध्यति ॥ ३०० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सहामुण्डितिकोटीच काथस्नानं ग्रहापहम् ।
 सप्तच्छदाभयनिशा चन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ ३०१ ॥
 समूला सटला पिष्टा मूर्वा तिलासमन्विता ।
 शिशोरुद्वर्त्तन कुर्यात् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ३०२ ॥
 सर्पत्वक्कशुन मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवा' ।
 विडालविडजारीम नेत्रशृङ्गी वचा मधु ॥
 धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशन' ॥ ३०३ ॥
 मृतगोकुक्षिसख्येन गोमयेन च धूपनम् ।
 हन्ति सर्वग्रहांश्चाशु ज्वरघ्नन्तु न मशय' ॥ ३०४ ॥
 बालकाभीष्टकर्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३०५ ॥
 ग्रहेष्वधिपतिः स्कन्द' सर्वरोगेषु रेवती ।
 पूजनीयौ ततस्तस्मात्तौ बालानां हितेच्छया ॥ ३०६ ॥
 स्वस्ति ते षण्मुख' स्कन्दो महाभागां च रेवती ।
 दिशः सूर्योऽन्तरीक्षञ्च स्वस्ति कुर्वन्तु सर्वदा ॥ ३०७ ॥

तेजसा ब्रह्मणश्चाथ विष्णोरिन्द्रस्य तेजसा ।
 सिद्धाना तेजसा चैव रक्षितोऽस्मिन् सुखी भव ॥ ३०८ ॥
 मन्त्रैरेतैर्भिषक् पञ्चाद्रक्षा कुर्वीत बालके ।
 भवन्ति निर्यहा बालाः सुखिता रोगवर्जिताः ॥ ३०९ ॥
 बालरोगाधिकारोक्त मष्टमङ्गलकं घृतम् ।
 भिषजा तत् प्रयोक्तव्यं मायुर्वेदविचारिणा ॥ ३१० ॥
 ग्रहोपसृष्टबालास्तु दुश्चिकित्ततमाः स्मृताः ।
 वैकल्य मरणं वापि भ्रुवं स्कन्दग्रहे नृणाम् ॥ ३११ ॥
 इति बालग्रहचिकित्सा ।

इति बह्मसेनसङ्कलित बालरोगनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ विषाधिकारमाह ।

कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सप्तोत्थितम् ।
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतञ्च प्रियदर्शनम् ॥ १ ॥
 क्रोधपारुष्य मात्सर्यं मदालस्यं विवर्जितम् ।
 जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ २ ॥
 मेधाविनमविश्रान्तं मनुरक्तं हितैषिणम् ।
 पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् ॥ ३ ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ४ ॥
 प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महाशुचि ।
 सजालकं गवाक्षाढ्यं मात्सवर्गनिषेवितम् ॥ ५ ॥
 विकचसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।
 परीक्षितस्त्रीपुरुष भवेच्चापि महानसम् ॥ ६ ॥
 माहानसिकत्रोदारः सौपौदनिकपौषिकाः ।

भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥ ७ ॥

इति माहानसिकस्य लक्षणम्

अथ विषलक्षणमाह ।

स्त्रावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्य स्यात् पर सर्पादिसम्भवम् ॥ ८ ॥

स्त्रावरञ्च ज्वरं हिक्का दन्तघर्षं गलग्रहम् ।

फेनद्वयं रुचिश्वास मूर्च्छाञ्च कुरुते विषम् ॥ ९ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाह सपाक लोमहर्षणम् ।

शोथ चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ १० ॥

अथ विषदातुलक्षणमाह ।

इङ्गितञ्चो मनुष्याणां वाक् चेष्टामुखवैकृतैः ।

जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥

न ददात्युत्तरं दृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।

अपार्थं बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ १२ ॥

हसत्यकस्मात् स्फोटये दङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ।

विपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते ॥ १३ ॥

विवर्णवक्त्रोद्धामश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नत्यपि ।

वर्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥ १४ ॥

अथ विषयुक्तान्नपरीक्षाक्रममाह ।

नृपभुक्ते भुवि न्यस्ते क्रौञ्चश्च मदमिच्छति ।

हृथेन्मयूरस्तदृष्ट्वा क्रोशतः शुकशारिके ॥ १५ ॥

हंसः क्रौडति चात्यर्थं शृङ्गराजस्तु कूजति ।

शनको विसृजत्यस्तु विष्ठा मुञ्चति मर्कटः ॥ १६ ॥

उपक्षिप्तस्य चान्नस्य वाष्पान्यर्धं विसर्पते ।

हृत्पीडोष्णञ्च नेत्रत्रयं शिरोदुःखञ्च जायते ॥ १७ ॥

अथ चिकित्सा माह ।

तत्र स्यादञ्जने कुष्ठ लामज्ज नलदं मधु ।
 कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दनैश्च प्रलीपनम् ॥ १८ ॥
 हृदि चन्दनलेपश्च कृत्वा वै सुखमाप्नुयात् ।
 प्राणिप्राप्त पाणिदाह नखशान्ति करोति च ॥ १९ ॥
 तत्र प्रलीपे श्यामेन्द्र गोपौ श्यामोत्पलानि च ।
 स चेतः प्रभवेत् मोह स्तदानमुपसेवते ॥ २० ॥
 ततोऽस्याष्टीलवज्जिह्वा भवत्यरसवेदनी ।
 तुयते दह्यते वापि श्लेष्मा चास्ये प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 तत्र वाष्पे रित कर्म यच्च स्याद्वातुकर्षितम् ॥ २२ ॥
 मूर्च्छाहृदिभ्रमोदाहोह्यहन्यहनि एव च ।
 इन्द्रियाणां च वैकृत्य कुर्यादामाशये गतम् ॥ २३ ॥
 तत्राशु मदनालातु विश्वघोषवतीफलैः ।
 हृर्दन दध्युदश्विद्भ्या मयवा तण्डुलाखुना ॥ २४ ॥
 कोशातक्वग्निकः पाठा सूर्यवर्णामृताभया ।
 शैल शिरीषकिण्ही हरिद्रे ब्रह्मतीक्ष्णम् ॥ २५ ॥

अथ निदानमाह ।

उद्दष्टन मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 जृम्भण वेपन श्वासो ज्ञेय पत्रविषेण तु ॥ २६ ॥
 मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ।
 भवेत् पुष्पविषैः हृदि राक्षान् श्वास एव च ॥ २७ ॥
 त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
 आस्यदौर्गन्ध्यपाक्थ शिरोरुक् कफसप्तवाः ॥ २८ ॥
 फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ।
 हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छादाहश्च तालुषु ॥ २९ ॥
 प्रायेण कालघातीनि विषाख्येतानि निर्दिशेत् ॥ ३० ॥

अथ विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

सद्यः क्षत पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्त पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 कृष्णोभूत क्लिन्नमत्यर्थपूतिं क्षतान्मास शीर्यते यस्य वापि ॥ ३१
 दृष्ट्वा मूर्च्छां ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं त मनुज व्यवस्येत् ।
 लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादमित्रैर्व्रणे विष यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ ३२
 सवात गृहधूमाभं पुरौष योऽतिसार्यते ।

फेनमुद्गमते चापि विषपीत तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ जङ्गमविषलक्षणमाह ।

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः ।
 यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा इन्द्ररूपिणः ॥ ३४ ॥
 दशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।
 पीतो मण्डलिनो शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ ३५ ॥
 राजिलोऽथो भवेदंशो स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
 पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥ ३६ ॥
 लघ्वव्यक्तरम सूक्ष्मं रूक्षोष्णाशु व्यवायि च ।
 विकासि विशद तीक्ष्णं विषं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 मध्वाद्राकृत्तिकाश्लेषाभरणीः प्रयत्नतः ।
 पूर्वासु मर्मदृष्टस्य कस्यचिज्जीवन भवेत् ॥ ३८ ॥
 नवमी पञ्चमी षष्ठी तथा कृष्णचतुर्दशी ।
 चतुर्थी सन्धिके द्वे च दृष्टो ह्यत्र न जीवति ॥ ३९ ॥

अत्र सामान्यचिकित्सामाह ।

चन्दन वृषणच्छेद दाहस्रावाः प्रकीर्तिताः ।
 पूर्वं दृष्टस्य पानञ्च हृदयावरणं घृतम् ॥ ४० ॥

अथ निदानमाह ।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
 ग्राम्ये च दृष्टाः परिवर्जनीया ऋचे नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥४१॥
 अजीर्णपित्तश्चमपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु दुमुक्षितेषु ।
 क्षीणे क्षते मेहनि कुष्ठजुष्टे रुक्षेऽवले गर्भवतीषु चापि ॥ ४२ ॥
 शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ।
 शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूत परिवर्जयेत्तम् ॥ ४३ ॥
 जिह्वं मुखं यस्य च केशशतो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
 कृष्णः सरक्त श्वययुश्च दशो हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः ॥४४॥
 वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्त स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ।
 दंष्ट्राभिघाताश्चतुरश्च यस्य स चापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥ ४५ ॥
 उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतञ्च हीनस्वर वाप्यथवा विवर्णम् ।
 सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ४६ ॥

अथ दूषीविषलक्षणमाह ।

जीर्णं विषघ्नीषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषित वा ।
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ ४७ ॥
 वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वित वर्षगुणानुबन्धि ।
 तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ॥
 मूर्च्छा भ्रमं गद्गदवाग्वमित्वं विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥४८॥
 श्लेष्माशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेत् समुद्रस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥४९॥
 स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥५०॥
 निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।
 ततः करोत्यन्नमदा विपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म ॥ ५१ ॥
 मासक्षयं पादकरप्रशोथ मूर्च्छा तथा कूर्दिमथातिसारम् ।
 दूषीविषं श्वासतृषान्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धि जठरस्य चापि ॥५२॥
 उन्मादमन्यज्जनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षयते च शुक्रम् ।

गह्वरमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकाराश्च बहुप्रकारान् ॥ ५३ ॥

दूषित देशकालान्न दिवास्वप्नैरभीक्ष्णम् ।

यस्मात् सन्दूषयेद्वातून् तस्माद् दूषीविषं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सवत्सरोषितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविन ॥ ५५ ॥

अथ गरविषमाह ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियः खेदरजो नानाङ्गजान् मनान् ।

शत्रुप्रयुक्ताश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ५६ ॥

तैः स्यात्पाण्डुः कृशीऽल्पाग्निः ज्वरश्चास्योपजायते ।

मर्मप्रधमनाध्मान हस्तयोः शीथलक्षणम् ॥ ५७ ॥

जठरं ग्रहणी रोगो यक्ष्मगुल्मयक्ष्मज्वराः ।

एवविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

अथ लूताविषनिदानमाह ।

यस्माल्लूनं लणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।

तस्माल्लूताः प्रभाषन्ते सख्ययास्ताश्च षोडश ॥ ५९ ॥

ताभिर्दष्टे दशकोऽथ प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजा ॥ ६० ॥

पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।

शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥

सामान्य सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तु दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥

शोथाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता सपिडिका ज्वराः ।

प्राणान्तिकाः प्रजायन्ते श्वासहिकाशिरोग्रहाः ॥ ६३ ॥

अथ आखुविषलक्षणमाह ।

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।

रोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादिते ॥ ६४ ॥

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेशदशब्दाश्रुतिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं लालासृक् कृदिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ ६५ ॥

अथ क्लृप्तासदलक्षणमाह ।

कार्श्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च ।

व्यामोहो वर्चसो भेदो दष्टः स्यात् क्लृप्तासकैः ॥ ६६ ॥

अथ वृश्चिकादिदण्डानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादी तु भिनत्तीवोर्द्धमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥

दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्प्राणरसनोपहतो नरः ।

मासैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यशून् ॥ ६८ ॥

विसर्पः श्वप्रयुः शूलं ज्वरम्लृदिंरथापि वा ।

लक्षणं कर्णभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

हृष्टरोमोच्चिष्टिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।

दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ७० ॥

एकदष्टार्पितः शूनः सरजः पीतकः सट्टट् ।

कृदिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

मत्स्यास्तु तापघ्नाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।

कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलीकृतः ॥ ७२ ॥

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च गृहगोधिका ।

दशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदी विषम् ॥ ७३ ॥

कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।

असाध्यकीटसदृशं मसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ७४ ॥

सद्यः प्रस्रावणी श्यावा दाहमूर्च्छां ज्वरान्विता ।

पिडिका मक्षिका दंशे तासान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ७५ ॥

चतुष्पाङ्गिर्दिपाङ्गिर्वा नखदन्तविषञ्च यत् ।

शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७६ ॥

अथ अवतरितविषलक्षणमाह ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं धातुमन्त्राभिकामं सममूलविट्कम् ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७७

अथ चिकित्सामाह ।

स्थावरेण विषेणार्त्तं नरं यत्नेन वामयेत् ।

वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥

विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।

अतः सर्वविषेषूक्तं वातशीताम्बुसेवनम् ॥ ७९ ॥

पाययेन्मधुसर्पिभ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।

यष्टौकायेन शीतेन घृतं वा मधुना पिवेत् ॥ ८० ॥

अथवा गोपुरीषस्य रसेन मधुना सह ।

हृदयावरणं सर्पिर्गवां चैव प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥

रजनीं सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।

पानं मूलविषार्त्तस्य दग्धविद्धस्य चेक्षते ॥ ८२ ॥

खादिते खाद्यमाने च खादितव्ये च यो विषे ।

अश्वगन्धा जटा भुङ्क्ते तत्र नैव विषं क्रमेत् ॥ ८३ ॥

तुल्याज्यमधुपानान्ते लघुकोष्ठो घृतं पिवेत् ।

ततो निम्बाम्बुपानं वा कृत्विमन्तुं विनाशयेत् ॥ ८४ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रायो वातोत्प्लव्णा भेकं मूषपिङ्गाः सहश्विकाः ।

वातपित्तोत्प्लव्णाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥ ८५ ॥

यस्य यस्य च दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रवर्त्तयेत् ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ८६ ॥

हृत्पीडा चानलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्देष्टनं गात्रे व्यासता वातिके विषे । ८७ ॥

सन्नानाशस्तु निःश्वासो हृद्वाहकटुकास्यता ।

दन्तावदरणं शोथो रक्तपित्तञ्च पैत्तिके ॥ ८८ ॥

कृद्यरोचकहृत्तासप्रसेकक्लेमशरीरवैः ।

सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिक विषम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

घृतेन बहुलो लेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

स्वेदनाडीप्रलेप्राद्यैर्हृणश्च हितो विधिः ॥ ९० ॥

सुशोतैस्तम्भयेच्छेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिके ।

लेपनच्छेदनस्वेदवसनै स्त्रैश्चिकित्सं जयेत् ॥ ९१ ॥

शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलीयकजीवन्ती वार्त्ताकुः सुनिषस्सकः ।

मण्डूकपर्णी कुलकं शाकवर्गे च शस्यते ॥ ९३ ॥

हरेणुमुद्गी यूपार्थमम्लार्थं धात्री दाडिमम् ।

रसार्थञ्च प्रशस्ता वा लावतित्तिरपर्वताः ॥ ९४ ॥

विषघ्नौषधसयुक्ता रसा यृषाश्च सस्त्रुताः ।

अविदाहीनि चान्नानि विषार्त्तानां च दापयेत् ॥ ९५ ॥

उष्णवर्ज्यो विधिः कार्यो विषार्त्तानां विजानता ।

मुक्ता कीटविष तच्च शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥ ९६ ॥

दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायाम क्रोधमातपम् ।

सुरातिलकुलत्याश्च वर्जयेच्च विषातुरः ॥ ९७ ॥

अथ जङ्गमविषचिकित्सामाह ।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादुष्टस्य देहिनः ।

बभ्रूयाद्वाढमुपरि दंशन्तु चतुरङ्गुलम् ॥ ९८ ॥

प्लोतचर्मान्तवल्काना मृदुनान्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देहं मरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ९९ ॥

दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।

आचूषणच्छेददाहा' सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥ १०० ॥
 प्रतिपूर्य्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् ।
 स दष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टश्चापि हि तत्क्षणात् ॥ १०१ ॥
 मूलं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ।
 दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो निष्पन्नः
 स्थाने तत्र तदेव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ १०२ ॥
 मसूरनिम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेषगते रवौ ।
 अञ्जमेकं न भीतिः स्याद्विषाक्तस्य न सशयः ॥ १०३ ॥
 श्लेष्मणः कर्णरूढस्य वामनासिकया कृतः ।
 लेपं हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेवितं तथा ॥ १०४ ॥
 कुलकमूलनखेन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १०५ ॥
 पिण्डौतगरकं नेत्रे पुष्पेणोत्पाद्य योजितम् ।
 चालयत्यत्र नो चित्रं पुरुषं दष्टमृतं खलु ॥ १०६ ॥
 शिरीषपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जनैर्हितम् ॥ १०७ ॥
 वन्याकर्कोटमूलञ्च क्वागमूत्रेण भावितम् ।
 नस्य काञ्जिकसंपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥ १०८ ॥
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधितप्तम् ॥ १०९ ॥
 श्लेष्मातकी कटुफलमातुलुङ्गखेता गिरिह्वा किण्वही सिता च ।
 सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो विषेषु दर्वीकरराजिलानाम् ॥ ११० ॥
 निर्गुण्डौ सहितं पानात् सद्यः फणिविषापहम् ।
 स्वरसेनैव मूलञ्च भावितं सिन्धुवारिजम् ॥ १११ ॥
 सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजसमं कृतम् ।
 मधुसर्पिर्युतं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ ११२ ॥

सचतुर्भरिच' कर्षः चाङ्गेर्या' सह सर्पिषा ।

हन्ति पानप्रलेपाभ्या चोग्रसर्पविषं भयम् ॥ ११३ ॥

पारावतामिष शुण्ठी पुष्कराह्वं सित हितम् ।

गरदण्णारुचिश्वास कासहिकापह परम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाश्वगन्धानगमृत्तिका च श्वेता च पिष्टा सदृशै' स्वभागै' ।

देयो विभाग' सुरसाच्छदस्य कपित्थविल्वादपि दाडिमाञ्च ।

एषोऽगद' क्षौद्रयुतो निहन्ति' विशेषतो मण्डलिना विषाणि ॥ ११५ ॥

प्रपौण्डरीक सुरदारुमुस्ता कालानुसारौ कटुरोहिणी च ।

स्थौण्येयक ध्यामकगुग्गुलूनि पुन्नागतालीसमुवर्चिकाश्च ॥ ११६ ॥

कुटन्नटैलासितसिन्धुवारशैलेय कुष्ठं तगर प्रियङ्गु ।

लोभ्राञ्जनं काञ्चनगैरिकञ्च समाश्वगन्ध त्वथ सैन्धवञ्च ॥ ११७ ॥

सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।

एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रसिद्धो विषं निहन्यादपि तत्तत्कस्य ॥ ११८ ॥

इति तार्क्ष्योऽगद ।

त्रिवृद्धिशाले मधुकं हरिद्रे मञ्जिष्ठवर्गो लवणाश्च सर्वे ।

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुमयुतानि ॥ ११९ ॥

अय गदो हन्त्युपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।

अवार्थवीर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥ १२० ॥

इति महागद

विल्वपुष्पत्वचौ मांसौ फलिनी नागकेसरम् ।

शिरौषं तगरं कुष्ठं हरितालं मन'शिला ॥ १२१ ॥

एतानि समभागानि पेषयेत् सलिलेन तु ।

समभ्यङ्ग्य ततो गात्र सर्पदष्टार्त्तिदारण' ॥ १२२ ॥

विषान् वा भक्षयेदुग्रान् गरांश्च विविधान् हरेत् ।

कन्यासवरणं गच्छेद्युद्धे देवासुरोपमः ॥ १२३ ॥

राजद्वारेषु सर्वेषु धूपश्चैवापराजितः ।

वृहस्पतिरिति प्रोक्तो ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ॥ १२४ ॥

नाग्निर्दहति तद्देशं प्रभवन्ति न राक्षसाः ।

न म्रियन्ते तथा बाला दशाङ्गो यत्र तिष्ठति ॥ १२५ ॥

इति दशाङ्गोऽभ्यङ्गो धूपश्च ।

वटशुङ्गं समञ्जिष्ठं जीवकर्षभकौ सिता ।

काशमर्यामुदकं चैव पानं मण्डलदष्टके ॥ १२६ ॥

कौन्ती कुष्ठं नतं व्योषं मधुकातिविषा मधु ।

गृहधूमश्च पानेन घ्नन्ति सर्पभवं विषम् ॥ १२७ ॥

मामीचन्दनसिन्धूय कृष्णा यश्चूषणोत्पलैः ।

अञ्जनं स्यात् सगोपितं विषसुप्तस्य बोधनम् ॥ १२८ ॥

नक्तमालफलं व्योषं विष्वमूलं निशादयम् ।

सौरसं पत्रमाजश्च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ १२९ ॥

वीजकल्कं ससिन्धूयं मयूरकशिरीषयोः ।

नस्यं यवफलं बीजं सपाठं वा प्रबोधकम् ॥ १३० ॥

सम्यङ्गधूकसारेण गोमूत्रे भावितेन तु ।

दद्याद्विषहरं नस्यं सिध्मन्त्रञ्च प्रलेपनम् ॥ १३१ ॥

मयूरपित्तेन च तण्डुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिबेदनल्पम् ।

विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ १३२ ॥

शिरीषारिष्टनक्ताहं त्वक्कीशातकीकटफलैः ।

हन्ति गोमूत्रसंपिष्टैः विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ १३३ ॥

वचोषणशिलाढाकं नक्ताहं द्विनिशाञ्जनम् ।

शिरीषपिप्पलीयुक्तं गरदोषनिसूदनम् ॥ १३४ ॥

तिक्ततुम्बीजवीजानि गोपित्तेन प्रलेपयेत् ।

एष सर्वविषध्वमो ब्रह्मपुत्रादिनाशनः ॥ १३५ ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि वीजञ्चेति शिरीषतः ।

गवा मूत्रेण सपिष्टं भेषजं विषवारणम् ॥ १३६ ॥

मञ्जिष्ठैला निशा द्राक्षा मासौ यष्टी हरेणुका ।

क्षौद्रं चेति विषघ्नोऽय मगदः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ १३७ ॥

लवणानि त्रिवृहन्ती विशाला त्रूषण निशा ।

मञ्जिष्ठा मधुकं शृङ्गं ह्यगदः सर्वकर्मकृत् ॥ १३८ ॥

चन्दनञ्च शिलाकुष्ठ त्वक्पत्रैलाब्दसर्पपाः ।

मासौ पद्मकवत्सासृक् सुरभीभवरोचना ॥ १३९ ॥

सृक्का हिङ्गुवुलामज्ज शतपुष्पा प्रियङ्गवः ।

पिष्टा सर्वविषोन्माथी नाम्ना चन्द्रोदयोऽगदः ॥ १४० ॥

इति चन्द्रोदयोऽगदः ।

श्यामेभ पाटली कृष्णा मञ्जिष्ठा किण्वही शिला ।

कोविदारोषणे चक्र निशे दध्यपराजितम् ॥ १४१ ॥

बृहती मधुकञ्चैव गोमूत्रेण प्रपेषयेत् ।

एष सूर्योदयो नाम्ना विषरक्षामयोऽगदः ॥ १४२ ॥

इति सूर्योदयोऽगदः ।

अपामार्गस्य वीजानि शिरोषस्य तथैव च ।

हे मेदे काकमाची च गवा मूत्रेण पेपयेत् ॥ १४३ ॥

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसशमनं परम् ।

अमृतं नाम विख्यात मपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥ १४४ ॥

इति अमृतघृतम् ।

नागदन्ती त्रिवृहन्ती स्त्रुक्पयः पलिकैः समैः ।

गवा मूत्राढके सिद्धं सर्पिं सर्वविषापहम् ।

सर्पकीटविषार्त्तानां गरार्त्तानाञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥

इति नागदन्त्याद्य घृतम् ।

तण्डुलीयकमूलेन गृहधमेन चैकतः ।

क्षीरेण सघृतं सिद्धं समस्तं विषरोगनुत् ॥ १४६ ॥

इति तण्डुलीयघृतम् ।

मधुक तगर कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।

पुन्नागमैलवालूकं नागपुष्पोत्पलं सिता ॥ १४७ ॥

विडङ्गं चन्दन पत्रं प्रियङ्गु ध्यामकं तथा ।

हरिद्रे द्वे वृहत्थी च शारिवाशुमती बला ॥ १४८ ॥

कल्कैरेतैर्वृत मिश्र मज्जिमिति विश्रुतम् ।

विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजित क्वचित् ॥ १४९ ॥

इति अजियष्टम् ।

सरोध्रमभयाकुष्ठ मर्कपुष्पीं तथोत्पलम् ।

नलवेतसमूलानि सरल सुरसा तथा ॥ १५० ॥

मकालिन्दीं समञ्जिष्ठा मनन्ता सशतावरीम् ।

शृङ्गाटकं समङ्गाञ्च पद्मकेसरमित्यपि ॥ १५१ ॥

कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

सम्यक् पक्वेऽवतीर्णे च शृतशीते विनिक्षिपेत् ॥ १५२ ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् क्षौद्र कृतरक्षं निधापयेत् ।

विषाणि हन्ति दुर्गाणि जङ्गमस्थावराणि च ॥ १५३ ॥

कृत्रिमाणि च यावन्ति गरदोषकृतानि च ।

स्पर्शादेव विष हन्ति गरैरुपहतत्वचम् ॥ १५४ ॥

योगोऽयं तमकं कण्डूं मासादञ्च विसृजताम् ।

नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्ग पानवस्त्रिषु भोजने ॥ १५५ ॥

सर्पकोटाखुलूताभिर्दृष्टानां त्रिषणुत्परम् ।

मृत्युपाशहर नाम घृतमेतत् प्रकीर्तितम् ॥ १५६ ॥

इति मृत्युपाशापह घृतम् ।

अथ दूषीविषचिकित्साभाह ।

दूषीविषात्तं सुखिन्नमूर्धं चाधश्च शोधितम् ।

पाययेदगदं मुख्यं मिदं दूषीविषापहम् ॥ १५७ ॥

पिप्पली ध्यामकं मासी लोध्रमेला सुवर्चला ।

बालक परिपेला च तथा कनकगैरिकम् ॥ १५८ ॥

चौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।

दूषीविषारिनामायं न कैश्चिदपि बाध्यते ॥ १५९ ॥

इति दूषीविषचिकित्सा ।

अन्यैरुपविषैस्तीव्रैरेकौकत्वा तु भूरिभिः ।

कालान्तरजिघासायै क्रियते च गरन्तु तत् ॥ १६० ॥

घृणालस्यारुचिश्वासा स्तती वै चाग्निमार्दवम् ।

अविपाकाबलत्वञ्च कुर्यादुपचितो गरः ॥ १६१ ॥

अङ्कोटमूलं निक्वाथ्य सफाणितघृतं लिहेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धसर्वाङ्गो गरदोषविषापहम् ॥ १६२ ॥

शर्कराचौद्रसयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ।

लेहः प्रशमयत्युग्रं नानायोगकृतं विषम् ॥ १६३ ॥

वृषनिम्बपटोलानां क्वाथेनापि पचेद् घृतम् ।

अभयागर्भितं तोयं मेतदारोग्यदं परम् ॥ १६४ ॥

इति वृषाद्य घृतम् ।

रजनौदयमञ्जिष्ठा पतङ्गगजकेशरैः ।

श्रीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥ १६५ ॥

कटभ्यर्जुनशैरीषं शैलुक्षीरीद्रुमत्वचः ।

कषायकल्कचूर्णाः स्युः कौटलूताव्रणापहाः ॥ १६६ ॥

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नतं चोशीरपाटले ।

निर्गुण्डीशारिवाशैलुलूताविषहरोऽगदः ॥ १६७ ॥

चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषं सिन्धुवारिणा ।

चौरशुक्ता नतं कुष्ठं शारिवोदीचपाटलाः ॥

शैलुम्बरी च पिष्टोऽयं लूताया विषनाशनः ॥ १६८ ॥

फलनीदिनिशाचौद्रं सर्पिर्भिः पद्मकाह्वयैः ।

अशेषकौटलूतानां भगदः सर्वकामिकः ॥ १६९ ॥

करञ्जार्कपयो वाजिमारकैः सविघ्नानलैः ।

साक्षोत्तरसैः सिद्धं तैल लूताव्रणापहम् ॥ १७० ॥

इति लूताविषचिकित्सा

कृदनं जालिनीकायैः शुकाख्याङ्गोटयोरपि ।

विरेचने त्रिवृहन्तौ त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ १७१ ॥

शिरौषस्य च मूल वा सक्षौद्रं तण्डुलाश्विना ।

अङ्गोटकस्य वा मूल वस्तमूत्रेण कल्कितम् ॥

पानालेपनयोरुक्तं सर्वाखुविषनाशनम् ॥ १७२ ॥

विशालाङ्गोटमूलञ्च तिलमूलं सितामधु ।

घृतेनाखुविष हन्ति पीतमात्रञ्च दुस्तरम् ॥ १७३ ॥

कुसुम्भपुष्पगोदन्त स्वर्णक्षौरीकपोतविट् ।

दन्तौत्रिवृत्सैन्धवैला किण्विही फाणित तथा ॥

क्षौरेणाखुविष हन्ति पीता तिलकमञ्जरौ ॥ १७४ ॥

त्रिकटुकाद्यश्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।

कपित्थगोमयरसो सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥ १७५ ॥

मार्जारकस्य पित्तेन पीतो मांसरसोऽसृजा ।

सोपद्रवमपि क्षिप्रं जयेन्मूषकजं विषम् ॥ १७६ ॥

गवाक्षौविल्वकाकोल तिलमूलाः सशर्कराः ।

मध्वाज्यसंयुताः पीता मूषिकविषनाशनाः ॥ १७७ ॥

विल्वकाकोलयोर्मूलं गिरिकर्णास्तिलस्य च ।

एतेषां मधुसर्पिर्भ्यां पानमाखुविषापहम् ॥ १७८ ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं सर्पिः पिबेन्नरः ।

मूषिकाणां विषं तेन नाशमायाति सत्वरम् ॥ १७९ ॥

इति आखुविषचिकित्सा

दंशस्त्वलर्कदष्टस्य दुग्धयुक्तेन सर्पिणां ।

प्रसिञ्चादगदैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ १८० ॥

मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धत्तूरकान्वितम् ।
 सतण्डुलोदकैः पिष्ट्वा क्वायोन्मत्तभवैर्दलैः ॥
 पक्कालर्कविषेणार्तः खाटेत्तद्विषनाशनम् ॥ १८१ ॥
 पिवेद्भत्तूरकशिखां क्षीरेण परिपेषिताम् ।
 अङ्गोलवंशजां वापि श्वविषघ्नीं प्रयत्नतः ॥ १८२ ॥
 कांकोदुस्वरभूलन्तु धत्तूरफलकान्वितम् ।
 पिवेत्तण्डुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १८३ ॥
 अङ्गोटोत्तरमूलोत्थं कषायस्य पलद्वयम् ।
 सर्पिषश्च पलं पीत मलर्कविषनाशनम् ॥ १८४ ॥
 रसेनोषणवैदेही वचागोपित्तकल्किताः ।
 पाननस्याञ्जनालेपैः श्वदंष्ट्राविषहाः पराः ॥ १८५ ॥
 जलवेतसवृक्षस्य मूलं कुष्ठ पचेज्जले ।
 सक्ताथः शीतलः पेयः परञ्च विषनाशनः ॥ १८६ ॥

इति अलर्कविषचिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकजं दशं चुक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ १८७ ॥
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
 सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ १८८ ॥
 शिखिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धवं तिलसर्पिषा ।
 धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीटवृश्चिकज विषम् ॥ १८९ ॥
 घृतेन सैन्धव पीत्वा वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥ १९० ॥
 तालनिम्बदल केशाजीर्णाश्च लवणं घृतम् ।
 धूपो वृश्चिकविषस्य शिखिपत्र घृतेन वा ॥ १९१ ॥
 अर्कक्षीरेण सपिष्टं लेपाद्बीज पलाशजम् ।
 वृश्चिकार्तिं हरेत् कृष्णा सशिरौषफला तथा ॥ १९२ ॥
 अनोद्धासैन्धवं हिङ्गु जातीपत्रं सनागरम् ।

गोशकट्रससंपिष्टं गुटिका वृश्चिकार्त्तिनुत् ॥ १८३ ॥
 जौरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसयुतः ।
 मुखोष्णो वृश्चिकार्त्तानां प्रलेपो मधुना सह ॥ १८४ ॥
 गन्धमाघ्राय मृदितसूर्यावर्तदलस्य च ।
 वृश्चिकैर्व्यधितो जन्तुः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ १८५ ॥
 कासमर्दकपत्रञ्च मूलञ्च कुशकाशयोः ।
 चर्वयित्वा च फूत्कारः कर्णे वृश्चिकजं हरेत् ॥ १८६ ॥
 पारावत शकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
 वीजपूररसोपेतः परमो वृश्चिकागदः ॥ १८७ ॥

इति वृश्चिकविषचिकित्सा ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
 रजन्यौ गैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ॥ १८८ ॥
 शमीनिम्बजटापत्रवल्कलैः कथितैर्जलैः ।
 नखदन्तक्षत पुंसां नाशाय परिषेचयेत् ॥ १८९ ॥
 मञ्जिष्ठापद्मकोशीरै धान्यकैः परिपेषितैः ।
 सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ २०० ॥
 द्विनिशागैरिकालेपो नखदन्तविषापहः ।
 गोजिह्वामधुना लेपो नखदन्तविषप्रणुत् ॥ २०१ ॥

इति नखदन्तज विषम् ।

लेपः प्रदीप्ततैलेन खर्जूरविषनाशनः ।
 हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकमनःशिलः ॥ २०२ ॥
 कुङ्कुम तगरं शिग्रु पद्मक रजनौद्वयम् ।
 अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्विषनाशनः ॥ २०३ ॥
 कृष्णवेत्रस्य निःक्वाथः कल्को वा घृतमिश्रितः ।
 शृङ्गीमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा वर्हिपक्षजः ॥ २०४ ॥
 कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकषाम् ॥ २०५ ॥

शिरीषकटभीपार्थ शैलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

विषं जलीकषां घ्नन्ति प्रयुक्ताः पानलेपयोः ॥ २०६ ॥

इति जलीकौविषचिकित्सा ।

कीटघ्नन्तुलसीमूलं पीत यष्टीसुकल्कितम् ।

मेघनादवृहन्मूलं तथा गव्येन सर्पिषा ॥ २०७ ॥

क्षीरिवृक्षत्वचालेपः कीटदष्टविषापहः ॥ २०७ ॥

हिङ्गुकुष्ठनतव्योष पाठाजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

सक्षारातिविषैस्तुल्यैर्लेपः कीटविषप्रणुत् ॥ २०८ ॥

लाङ्गलीनिर्विषालावू जालिनीमूलवीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुना पिष्टः पिण्डिका कीटनाशनः ॥ २१० ॥

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २११ ॥

इति कीटविषचिकित्सा ।

पिप्पलिकाभिर्दृष्टानां मक्षिकामशकैस्तथा ।

गवां मूत्रयुतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्कृतः ॥ २१२ ॥

दत्त्वा गुग्गुलुधूपं कोमलरविपत्रपिण्डिका सष्टता ।

बद्धा क्षतेऽतिलोहितकाचण्डादंशविकृतिहरी ॥ २१३ ॥

सर्जरसेन सेको सन्दंशेनापि कण्टकोद्धरणम् ।

वरटीदंष्ट्रविषस्य प्रशमनमेतद्वयं दृष्टम् ॥ २१४ ॥

मरिचं नागरोपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् ।

फणिज्जकरसं हन्याल्लेपनाद्वरटीविषम् ॥ २१५ ॥

शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।

सष्टत लेपन दद्यान्मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २१६ ॥

केशरं तगरं शुण्ठी मरिचञ्च प्रलेपनात् ।

मक्षिकादंशजा पीडां नाशं याति ध्रुवं नृणाम् ॥ २१७ ॥

इति मक्षिकविषचिकित्सा ।

झुकचौरपरिपिष्टेन वीजेन परिलेपनम् ।
 शिरौषस्य व्रजत्यस्त विषं दर्दुरज क्षणात् ॥
 दुर्वारापि व्यथा क्षिप्र मत्स्यदंशात् तत्क्षणात् ॥ २१८ ॥
 अङ्कोटपत्रधूपेन धूपिता सप्रशाम्यति ।
 कटुतैलसक्तुकेशाना धूपाद्दंशस्य च व्यथा ॥ २१९ ॥
 यवतिक्ततैललेपान्मीनजस्य विनश्यति ॥ २२० ॥

इति मत्स्यविषचिकित्सा ।

ह्रक्व्याघ्रतरक्ष्णं मृगालहयशृङ्गकैः ।
 दष्टाना तत्क्षणात्तैलम्रक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥ २२१ ॥
 घण्टावीजस्य पत्र वा मूलं पिष्टं प्रलेपनात् ।
 निहन्ति शूकज घोर विषं कूष्माण्डपत्रकम् ॥ २२२ ॥
 सेल्लुसर्जरसोपेतं सर्षपापत्रकैः सह ।
 सुवर्णभास्करतरोः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥
 धूपो वा धूपितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ २२३ ॥
 न तत्र कीटा न विषा दर्दुरा न सरीसृपाः ।
 न कृत्यकर्म तत्र स्याद्भूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ २२४ ॥
 विल्वाढकीयवक्षार पाटलावक्लिकोत्पलम् ।
 श्रीपर्णीशात्मलीयुक्ता नि क्वाथ्य प्रोक्ष्य परम् ॥
 नरः प्रोक्षितस्तेन सद्यो भवति निर्विषः ॥ २२५ ॥
 छत्रीसर्जरसश्चैव भवेद्रात्री तथा दिवा ।
 तच्छाया शब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति हि पन्नगाः ॥ २२६ ॥

असाध्यलक्षणमाह ।

सोत्क्राम्य पुलकावृतं प्रतिमुहुर्वक्त्रं समालोक्तम् ।
 दन्तेनाधरपल्लव दशति चेच्छीतान्वितः कूजति ॥
 यस्ताप जहतामुपैति नितरामन्तश्च सोत्क्रण्टते ।
 तद्गन्तास्थि सितामलाम्बरवती रौद्री श्मशानस्थली ॥ २२७ ॥

नेत्रे शुक्लतरे च यस्य यदि वा मृत्युं व्रजेद्दंशकः
 सन्ध्यायाञ्च सुरेन्द्रगोपसदृशे रात्रौ च नीलप्रभे ।
 दंशे रक्तजलाविलेऽतिसुभगे भक्त न किञ्चिद्विशो
 मात्रं मालभते तदेव नियतं पित्रालयं गच्छति ॥ २२८ ॥

नासावर्त्मं विहाय यस्य पवनो वक्त्रेण याति द्रुतम् ।
 नेत्रे याति विकामिते बहति यो ग्रीवाञ्च वक्त्रामलम् ॥
 चन्द्रं पश्यति भानुविम्बसदृशं सूर्यं शशाङ्गाकृतिम् ।
 दष्टो याति स एव गेहमचिरात् कालाभिधानस्य वै ॥ २२९ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध क्षुब्धयायासमैथुनम् ।
 वर्जयेद्विषजुष्टोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २३० ॥

इति श्रीवज्रसेनसङ्कलित विषनिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

—

अथ जलदोषादियोगाधिकारमाह ।

भोजनादौ तु सम्भुङ्क्ते शुण्ठिराज्यभयोत्थितम् ।
 कल्कन्तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ १ ॥

महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चैवोष्णवारिणा ।
 नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषमपोहति ॥ २ ॥

नागरङ्गफलचोचमातपे शोषितं तदनुचूर्णितमेकम् ।
 कर्जमात्रमुपयुञ्ज्य गुडेन वारिकर्म कुरुते न कदापि ॥ ३ ॥

यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् ।
 स च पीडाकरवातप्रसरणिगोधात् सुखं स्वपिति ॥ ४ ॥

दत्त्वेव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितबलामूलम् ।
 पुथे कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ ५ ॥

भूयः स्नानार्त्तवशोणितं भावितगोरोचनरचिततिलकानि ।
 कृत्वा नारी यं यं पश्यति पुरुषं तत् तं वशीकुरुते ॥ ६ ॥

सुरदारुशर्वरीद्वयकमलोद्भवकेशरैः कृतो लेपः ।

दुर्जययोषिद्विहितो रुचिकर इति गीयते बहुभिः ॥ ७ ॥
 जम्बूधातकिपर्णैस्तद्भवकल्कैश्च धूपितो योनिः ।
 त्यजति समस्तविकारं जन्मान्तरसञ्चितञ्चापि ॥ ८ ॥
 नालसमेत कमलं पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तिता गुटिका ।
 योषिद्योनौ विहिता तदेव कन्याकरं चित्रम् ॥ ९ ॥
 तालकचन्दन सहित कुटजकदम्बोद्भवं फलं पिबति ।
 आसवमिश्रं कान्ता या सा बन्ध्या भवेन्नियतम् ॥ १० ॥
 एक माक्षिकमिश्रं लेपात्कोशातकीभवं चूर्णम् ।
 योन्या वराङ्गपाते कुरुते रेतः स्मृतिस्तस्याः ॥ ११ ॥
 पथ्योपभोगविधिना परितः संदृष्ट्य वाससा त्रिवृताम् ।
 विहिता जलौका योनौ पातस्तनयोः कदापि न स्यात् ॥ १२ ॥
 चूर्णं हयगन्धाया सितया सहितञ्च सर्पिषा लीढम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ १३ ॥
 किमत्र चित्र यदि वज्रपर्णीवचाश्वगन्धा जलशूकचूर्णम् ।
 अन्तर्विदग्धं नवनीतमिश्रं करोति मेढ्रं गजमेद्रतुल्यम् ॥ १४ ॥
 मुष्कशिराज मूल दृढमङ्गुल्या निषीध्य रतिकाले ।
 चिन्तान्तरनिहितमनास्तम्भी रेतः च्युतिं जयति ॥ १५ ॥
 शुष्केन्द्रीवरकुसुम तण्डुलसहितं सदा शित सायम् ।
 तनुते सुगन्धिवदन विकसितनीलोत्पलामोदम् ॥ १६ ॥
 कोमलवरुणजपत्रं करमृदितं सदा स्तने निहितम् ।
 तद्गतपुसा वृद्धि हरिद्रुतसिद्धमिदं दृष्टम् ॥ १७ ॥
 कच्छपमस्तकचरण तिलजे सिद्ध विनाशयत्यचिरात् ।
 धातुक्षीणं षण्डं कुरुते बल रतौ तथोग्रम् ॥ १८ ॥
 शमयति गोक्षुरचूर्णं क्वागक्षीरेण साधितं समधु ।
 भुक्तं क्षपयति षाण्डं यज्जनित प्राक् प्रयोगेण ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डिकनकवाशा श्रीफलामलकासनोत्पत्ताणि ।

गन्धर्वहस्तमूलं दूर्वा कुसुमं तथा रजनी ॥ २० ॥

मिद्धार्थेण्डगजत्वगिति समभाग प्रक्षिप्य नवनीते ।

उद्धर्त्तन विधेयं सततं बलिनाशनं दृष्टम् ॥ २१ ॥

इति श्रीवङ्गसेनसङ्कलित. जलदोषवीर्य्यस्तम्भादियोगाधिकारः समाप्तः ।

अथ रसायनाधिकारमाह ।

माषस्थाढकमादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अर्द्धांशशेष तत्पूतं दत्त्वा चेक्षुरसं ततः ॥ १ ॥

आर्द्रकस्य रसञ्चैव प्रस्थत्रयसमन्वितम् ।

संयोज्यमेकतः कृत्वा स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ २ ॥

त्रिरात्रे पञ्चरात्रे वा माषचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

मासेन तज्जातरसं दशरात्रं स्थितं तथा ॥ ३ ॥

शुक्तञ्च तत्प्रयोज्य स्यात्तैले वस्तौ घृतेऽपि वा ।

एतच्छुक्तं प्रसशन्ति मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥

इति शुक्तम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमधुसंयुतम् ।

मधुभाण्डे विनिक्षिप्य रसाङ्गं तत्पिधापयेत् ॥

मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

इति मधुशुक्तम् ।

गुडमधुकाञ्चितकक' यथोत्तरं द्विगुणभागसंवृद्धम् ।

न्यस्तन्तु धान्यराशौ त्रिदिवसमिति भवेच्छुक्तम् ॥ ६ ॥

इति गुडतकम् ।

पिप्पलीक्षीरससिद्धं सर्वरोगहरं घृतम् ।

कालीयकहरिद्राभ्यां कामलामेहनुत्परम् ॥ ७ ॥

वृहतीरसकल्काभ्यां दुष्टकासक्षयापहम् ।

गुडूचीरसकल्काभ्यां वातरक्तविकारनुत् ॥ ८ ॥
 खदिराष्टकसंसिद्धं श्वित्रकुष्ठविमर्षनुत् ।
 मृद्वीकारसकल्काभ्यां रक्तपित्तज्वरान्तकृत् ॥ ९ ॥
 पिप्पल्यादिघृतं घट्कं वैदेहाधिपकीर्तितम् ॥ १० ॥
 आनूपजो रसो मज्जा वसातैल नव घृतम् ।
 रसक्षीरं पचेत्सम्यगवाप्य मधुरं गणम् ॥ ११ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तथा लाञ्छारसं समम् ।
 अथ सिद्धञ्च पूतञ्च स्वानुगुप्तं निधापयेत् ॥ १२ ॥
 तेनाभ्यङ्ग्य सदा कर्णपालिञ्च सुप्रमर्दयेत् ।
 अनेन पाल्यो वर्द्धन्ते नीरुजा निरुपद्रवाः ॥
 मृदुपुष्पसमा' स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ १३ ॥
 इति पालिवर्द्धनचतु'स्तु' ।

अथ शिवगुटिका ।

शिलाजतु षोडशपलं त्रित्विवारं विभावयेत् ।
 बलाया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ १४ ॥
 वराया मधुयष्ट्याश्च रसमध्ये च वारिणा ।
 क्षीरे सक्तृ क्रमेणैव सप्त कृत्वा ततो द्रुतम् ॥ १५ ॥
 काकोलियुग्मघ्नपृष्करवक्त्रिरास्त्रा
 मेढायुगर्द्धिचविकागजपिप्पलीनाम् ।
 पाठाद्विजौरकनिकुम्भविदारियुग्म-
 वीरावरीमधुपलाशुमतीद्वयानाम् ॥ १६ ॥
 पलिकानामपां द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते ।
 क्वाथे भावितमित्यं वा गिरिजं द्विपलञ्च तत् ॥ १७ ॥
 युञ्ज्यात्कर्कटशृङ्गीधात्री व्योषतालीसकुडवेन ।
 चूर्णपलेन विदार्यास्त्वक्क्षीर्या वां कर्षयुग्मेन ॥ १८ ॥
 द्विपलेन चतुर्जाता तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।

तद्विपलाद्भिगुणाभिः कुर्याद् गुटिका ततोऽक्षसमा ॥ १९ ॥
 ता सिद्धा नवकुम्भे शुष्के जातिपुष्पाधिवासिते स्थाप्या ।
 तासामेका स्वादेत्यतिदिनमनुपान पेयञ्च ॥ २० ॥
 क्षीररसदाडिमाश्वः शीतजलमधुरासवान्यतमम् ।
 जीर्णान्ने लघु भोज्य यूषः पयासि पिशितनिर्यूहैः ॥ २१ ॥
 सप्ताहमात्रमेवं सामान्यमतः क्रम भवेत्परितः ।
 भुक्तस्यन्ति प्राग्वा गुटिका न विरुध्यते चैषा ॥ २२ ॥
 निष्पापा भूरिफला परिहार सुखोपयोजिता जयति ।
 प्रबलवातशोणित मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ २३ ॥
 मलमूत्रशुक्रदोषान् प्लीहाशः पाण्डुहृदयकृदोषान् ।
 ब्रध्मं वमिगुल्मपीनस हिक्काकासारुचिश्वासान् ॥ २४ ॥
 विद्रधिमुदर कृच्छ्रं श्वित्रं षण्ढं क्षय मदं मूर्च्छाम् ।
 उन्मादमपस्मार सुखरोगशिरोरोगदस्तम्भान् ॥ २५ ॥
 आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणीरोगान् ।
 ग्रन्थर्वदुदाश्च पिण्डिकाभगन्दर गण्डमालाञ्च ॥ २६ ॥
 अतिकार्ष्यमतिस्थौल्यं स्वेदमतिक्षीपदं गुदे कौलान् ।
 दद्राविषं समूलङ्गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥ २७ ॥
 मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रमुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।
 पाप्मालक्ष्मी चेयं गुटिका शिवा नान्ना प्रथिता ॥ २८ ॥
 वृथा बल्या धन्या कान्ति यशः श्रीवर्द्धनी मेध्या ।
 कुरुते स्त्रीवल्लभतां जय विवादे सुखस्थाञ्च ॥ २९ ॥
 बलौपलितरोगरहितो ना भवति गात्रं सुवद्वमति चैव ।
 वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टय जीवेत् ॥ ३० ॥

इति वृद्धिवागुटिका ।

अथ गुग्गुलुरसायननाह ।

त्रिफलाशनखदिरामृतवर्षाभूम्भङ्गगोक्षुरकाथे ।

सार्द्धाढके तु गुग्गुतु पलानि त्रिंशच्च लेहवद्विपचेत् ॥ ३१ ॥
 मधुघृतसिताविमिश्रं लिहेन्नरः कान्तिबलबुद्धियुक्तः ।
 तथा गदैर्विमुक्तो जीवति सवत्सरांस्त्रिंशतान् ॥ ३२ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

चूर्णीकृत्य पलानि पञ्च नितरा गन्धाश्मनो यत्नतः
 तच्चूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे छायाविशुष्कीकृतम् ।
 पथ्याचूर्णमथो तथा मधुघृतं प्रत्येकमेक पलम्
 दृढो यौवनमेति प्राप्य युगलं खादेन्नरः प्रत्यहम् ॥ ३३ ॥

अथ गन्धकरसायनम् ।

गन्धकस्यार्द्धकर्षं न्तु मरिचं शाणमात्रकम् ।
 असिताम्बरमष्टांशं शिलायां चूर्णितं शुभम् ॥ ३४ ॥
 एतच्चूर्णत्रय तैले तिलजे दिवसत्रयम् ।
 वर्त्तित्रयं समारभ्य घृते वा स्थापितं तथा ॥ ३५ ॥
 तदुद्धृत्य क्षीरपात्रे दीपं प्रज्वाल्य बुद्धिमान् ।
 पातयेद्वर्त्तिसत्त्वं च तद्भवा रसरक्तिका ॥ ३६ ॥
 पर्णत्रयं समारोप्य तद्भवाद्गुल्फकद्वयम् ।
 सम्मूर्च्छ्य भक्षयेत्प्रातः क्षेपपालवलिं ततः ॥ ३७ ॥
 दत्त्वा तु विधिना कृत्वा कामवारी भवेत्क्षदा ।
 न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराय नृणां सदा ॥ ३८ ॥
 बलीपलितनाशाय वज्जेर्बलविवर्द्धनम् ।
 हितमेतत्क्षदा प्रोक्तं रसायनगुणैषिणाम् ॥ ३९ ॥

अथ गन्धकद्रुतिमाह ।

पलमिह गन्धकचूर्णं राजिकातः कर्षं कलितमादाय ।
 सिततररसननिरुद्धं हविषाप्पु तशोषितं वज्जी ॥ ४० ॥
 तद्भवमान्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्षं संयुक्तम् ।
 मिलितैकशाणमात्रं प्रातः खाद्यं नियततर्पणम् ॥ ४१ ॥

वर्णबलयुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।

सतताभ्यासवशादाति जनयति सुधाधामलावण्यम् ॥ ४२ ॥

अथ गन्धकयोगमाह ।

यो गन्धाश्म सुचूर्णितं पिबति ना तैलेन कर्षोन्मितम्

अभ्यङ्गोष्णजलावसेचनरतः पेयामृत प्रत्यहम् ।

सर्पाहान्नियत निहन्ति सकला पामादि सर्वा रुजम्

नित्याभ्यासवशाद्दिनष्टसर्कलक्लेशोपतापः पुमान् ॥ ४३ ॥

अथ गन्धककल्पमाह ।

यो वात्युग्रमतिः सुचूर्णितमिदं गन्धाश्म कृष्णासमम् ।

पथ्यातुल्यमथापि पूजितगुरुः भूतेशपूजारतः ॥

आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः स्यात् पुष्टिशौर्यान्वितः ।

प्रोत्फुल्लाभ्युजनेत्र एव मजरश्चामीकराभाश्रयः ॥ ४४ ॥

भृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।

द्रावयित्वा विनिक्षिप्य मायूर इव जायते ॥ ४५ ॥

जयादलरसेनापि वर्द्धमानरसेन च ।

शृङ्गवेररसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥ ४६ ॥

रसगन्धद्वय लब्धं लोहपात्रे प्रयोजयेत् ।

एकौकृतं च तावच्च खल्लयेदपि यत्नतः ॥ ४७ ॥

यावच्च नीलवर्णं स्यात् कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।

गोमयस्यालबालेन स्थापिते कदलीदले ॥ ४८ ॥

ढालयेत्पाकवित् प्राञ्जस्ततस्तु प्राशयेन्नवम् ।

एवं सति सुखार्थाय पथ्यभुग्भिः प्रसेव्यते ॥ ४९ ॥

गन्धकपर्पटौ चैषा सिद्धा कालस्य सिद्धिदा ।

दुर्नामग्रहणीमामशूलञ्च ग्रहणीगदम् ॥ ५० ॥

कामला पाण्डुरोगञ्च श्लेहगुल्मजलोदरम् ।

भस्मकं चामवातञ्च कुष्ठानि च ध्रुवं जयेत् ॥ ५१ ॥

एवमादौनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णं बलीपलितवर्जितः ॥
 सर्वव्याधिचिकित्साया कल्कोऽयमतिदुर्लभः ॥ ५२ ॥

इति गन्धकरसपर्वणौ

तनुपत्रीकृत ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
 दत्त्वा चोद्धूमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ ५३ ॥
 कृत्वा स्वल्पपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधाय च ।
 शर्कराभक्तलेपेन लिप्ताः सन्धीस्तदूद्धृतः ॥ ५४ ॥
 बालुकापूरितस्थालीनिहिताया पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वाला प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥
 तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ॥ ५६ ॥
 अथ कर्षं गन्धकस्य वज्रिस्थ लोहपात्रगम् ।
 शिलापट्टेन समर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ॥ ५७ ॥
 रसोऽन्तमथितः शुद्धस्तावन्मानः प्रदीयते ।
 ततस्तथैव समर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥
 अष्टविन्दुकमानञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
 सर्वं स्यात्तत आकृष्य शिलापट्टादिकं दृढम् ॥ ५९ ॥
 सहृत्यालम्बुषरसप्रसृतेन विलोडितम् ।
 पुनस्तथैव वज्रिस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
 यावद्रसक्षयः पश्चादाकृष्ट सप्रयोजयेत् ।
 अलम्बुषारसेनैव गोलक सप्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
 त पिण्डं वस्त्रनिष्पीड्य पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पोटलीं कारयेत् सुधीः ॥ ६२ ॥
 ततस्तां पोटलीमाज्ये मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक् ॥ ६३ ॥
 यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।

तदा पक्व तमाकृत्य पञ्चगुञ्जातुलाष्टतम् ॥ ६४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तक्र स्यादनुपाने तु अन्नपित्तोच्छये पुनः ॥ ६५ ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्ण वारि पिवेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ती वृद्धिस्ताम्रात्तु माषकम् ॥ ६६ ॥
 यावत्प्रयोगस्तथैव ह्यपकर्षः पुनर्भवेत् ।
 योगोऽय ग्रहणीयस्त्र पक्तिशुलान्नपित्तहा ॥ ६७ ॥
 रसायनं समुद्दिष्ट गुदकीलादिनाशनम् ।
 न चात्र परिहारः स्याद्विहाराहारकर्मसु ॥
 ताम्ररसायनमिदं सर्वव्याधिहर परम् ॥ ६८ ॥
 घृतमधुशर्करया हि तत् लेहवन्मर्दनीयम् ।

इति ताम्ररसायनम्

कण्टकवेधनयोग्यं ताम्रस्य पत्रं कृतं समादाय ।
 कर्षाधिकपलमात्रं भस्माग्नौ निर्दहेद्विषकुशलः ॥ ६९ ॥
 एवं पुनरपि वारद्वितयं विमर्द्य चातिगाढम् ।
 प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रय दद्यात् ॥ ७० ॥
 इन्द्रस्त्ररसभावित गन्धकलिप्तन्तु ताम्रकं कृत्वा ।
 खर्परसंपुटमध्ये विनिधाय मृदा तमुपलिप्सेत् ॥ ७१ ॥
 हस्तप्रमाणवदने गर्ते चतुर्हस्तपरिमाणे ।
 दत्त्वेभ्यनङ्करीषन्तुषमध्ये दहनमादाय ॥ ७२ ॥
 तदुपरि दत्त्वा ताम्रसंपुटं निहितं पुनश्च करीषैः ।
 संकाय्य तत्र वल्गि प्रज्वालयेद्विषग्विशङ्कः ॥ ७३ ॥
 तावत् पुट प्रदेय यावत्ताम्रञ्च मृत्सुमायाति ।
 मृतमधिगम्य च भाण्डे क्वचिदपि तत् स्थापयेत् पुटितम् ॥ ७४ ॥
 तदनु तावत्प्रमाणपारदमादाय खल्लयेन्निपुणः ।
 खल्लशिलाया मध्ये मृदधूमनिशेष्टकाचूर्णैः ॥ ७५ ॥

पश्चाद्धारिविधानं पुनश्च त्रिकटुना खल्लयेन्निपुणः ।
 खल्लितसूतस्यैवं पातनयन्त्वेण चोद्धारः ॥ ७६ ॥
 समकृतगन्धकसहितं पुनरपि कृत्वा खल्लयेत्त्रिदिनम् ।
 एव तन्मृतसूतकसृतमात्रकमिश्रितं कुर्यात् ॥ ७७ ॥
 दुग्धपलाष्टकमाज्यं तत्समञ्चं नारिकेलजलम् ।
 द्विपलं कलितत्रिफलाक्वाथञ्च चतुर्गुणं दद्यात् ॥ ७८ ॥
 सुष्टुटके ताम्रकटाहे मार्त्तं वा स्थापयेद्विविधविधिज्ञः ।
 दद्यात् च ताम्रमय्याऽऽयस्या चाल्पं पुनः पचेद्द्वैद्यः ॥ ७९ ॥
 ज्ञात्वा पाकं भूयो भटिति कटाहमवतारयेन्निपुणः ।
 तदनु च तस्मिन्नष्टलक्षणांश्च विश्राम्य क्रियतेऽपि ॥ ८० ॥
 त्रिकटुत्रिफलालोहितं चित्रकविडङ्गकभद्रमुस्तानाम् ।
 जीरकयोः प्रत्येकं कर्षकलितचूर्णनिक्षेपः ॥ ८१ ॥
 पुनरैलाकङ्गोललवङ्गजातिफलजातिकोषाणाम् ।
 चूर्णं गुडत्वचोऽपि माषाष्टपरिमितं दद्यात् ॥ ८२ ॥
 ततः सुशीतं ताम्रमाषाष्टकमतिविकीर्य घनसारम् ।
 ताम्रमयादिनिभाण्डे स्निग्धे मार्त्तं वा स्थाप्यम् ॥ ८३ ॥
 मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्त्तयेत् ।
 आदायमाषमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्कुचिरम् ॥ ८४ ॥
 तदनु च कण्ठप्रायः क्षीरकार्थ्यमनुपानमधिकाल्पम् ।
 नक्तमनल्पं पुनरपि तास्त्रूलं भक्षयेत्सरुजः ॥ ८५ ॥
 रक्तीद्वयमथ त्रितयं पञ्चकं वृद्धेर्माषकं यावत् ।
 स्थितमतश्चोपरिष्ठात्प्रतिलोमं क्लासयेत्तदनु ॥ ८६ ॥
 खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्त्तते प्रायः ।
 तत्रापि सयवक्षारस्त्रिफलाक्वाथोऽत्र पानीयः ॥ ८७ ॥
 प्रारब्धेऽस्मिन्तामे कतिचिद्विवसान्नं भक्षयेन्मत्स्यान् ।
 क्रोधञ्च दिवानिद्रां वेगनिरोधांस्त्यजेद्द्वैरम् ॥ ८८ ॥

शाकं चान्नं वर्ज्यं दधि वह्निरन्नं भक्षयेदेव ।
जह्यात्तित्तकषाय जह्यात्तात्कालिकीं पुष्टिम् ॥ ८८ ॥
वृथ मधुरं शीतलमथ शाल्यन्न मधुघृतमश्नीयात् ।
मङ्गुरोहितशकुलशशमृगैणादिक मासम् ॥ ८९ ॥
खादन्नेतद्भेषजमजीर्णं च न भवति न जानाति ।
जयति च कफजतिगाढं कास श्वासं च निवारयति ॥ ९० ॥
विरचितमेतत्ताम्बु धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
बन्ध्यावटीयः पिण्डित इव निबन्धचर्याभिः ॥ ९१ ॥

इति तावदरसायनम् ।

जातौफलं जातिपत्र लवङ्गं केसरं तथा ।
चातुर्जातकशुण्ठी च पिप्पलीतूषणानि च ॥ ९२ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूल वरीमूलन्तु वंशजम् ।
सर्वं पिष्टा सुसूक्ष्मञ्च वाससा परिशोधयेत् ॥ ९३ ॥
लोहचूर्णं तथाभ्रञ्च ताम्रभस्म च वङ्गकम् ।
रसरजञ्च नागञ्च कल्कस्यार्द्धं प्रयोजयेत् ॥ ९४ ॥
नागवल्लीरसेनैव अथवा भान्तिकेण च ।
गुटिका तत्र सकार्या माषद्वयप्रमाणिका ॥ ९५ ॥
षड्रसांश्चावभेदाश्च यथोक्तं भक्षयेद्बुधः ।
गोदुग्धस्थानुपानञ्च उष्णं चैव विशेषतः ॥ ९६ ॥
वर्द्धनं सप्तधातूनां वीर्यबुद्धिबलप्रदम् ।
वल्गुभा कान्तिरचिरमग्नेः सन्दीप्तिकारकम् ॥ ९७ ॥
कफरोगहरञ्चैव बुद्धिज्ञानस्य कारणम् ।
बन्ध्या च लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुत्रायते ॥ ९८ ॥
नपुंसको याति पुस्त्वं रामाः कामायते शतम् ।
वज्रकायः शुचिर्धातुर्दिव्यदृष्टिस्तु जायते ॥

जराव्याधिर्विनिर्मुक्तो वर्षसेवो यदा भवेत् ॥ १०० ॥

इति पञ्चाशत्तन्नासरसं

गन्धकस्य पलं प्रोक्त रसस्य द्विपलं तथा ।

नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत् ॥ १०१ ॥

ततो गन्धाईचूर्णेन ताम्रं संयुज्य चूर्णयेत् ।

शेषाईगन्धक कृत्वा पारदं खल्लयेद्भिषक् ॥ १०२ ॥

रसेन हस्तिशुण्डिग्राश्च लोहपात्रे पचेच्छनैः ।

कृत्वा पङ्कसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत् ॥ १०३ ॥

तच्च गन्धकचूर्णेन सवेद्यं हविषा सह ।

पाचयीत भिषक् प्राज्ञः पाकविन्मृदुवह्निना ॥ १०४ ॥

आलोढ्य मधुसर्पिभ्यां भुक्त्वा तक्रं पिवेदनु ।

अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ॥ १०५ ॥

परिणामरुजं चाशु नाशयेत्तु प्रयोजितम् ॥

इति ताम्रकम् ।

जीर्णं ताम्ररसं चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।

स्वर्णमाक्षीकमादाय धत्तूरकरसे पचेत् ॥ १०६ ॥

यावत्पाकं तथा कृत्वा शास्त्रविन्मन्दवह्निना ।

त्रिफलापिण्डिकावेद्यं विधिवत् सर्पिषा पचेत् ॥ १०७ ॥

ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्य शीते निष्कास्य भक्षयेत् ।

विमर्द्य मधुसर्पिभ्यां नारिकेलं पिवेदनु ॥ १०८ ॥

पाण्डुरागञ्च कासञ्च ज्वराश्च विषमास्तथा ।

गुल्मं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षणात् ॥ १०९ ॥

इति द्वितीयताम्रकम्

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।

तण्डुलीयकमूलस्य रसे हि लवणस्य च ॥ ११० ॥

लोहपात्रे पचेत्तावद्यावत्तद्गुलिकायते ।

तद्वस्त्रे पोटलीं बद्धा वेष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥ १११ ॥
 आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा मृदुवह्निना ।
 शर्करामधुसर्पिभ्यां मालोद्य विधिवल्लिहेत् ॥ ११२ ॥
 नारिकेलपयः पेयं तक्रं चानु यथाविधि ।
 आचरेद् ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥ ११३ ॥
 दुर्नामप्लीहपाण्डुत्व ज्वरकासादिकान् गदान् ।
 अग्निमान्यक्तान् सर्वान्निहन्त्यात् क्षिप्रमेव तु ॥ ११४ ॥
 इति ताम्रान्ताख्य रसायनम्

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।
 पुटपाकविधौ पक्त्वा मधुनालोद्य सलिहेत् ॥ ११५ ॥
 सर्वरोगहरश्चैतत्पर्पटाख्य रसायनम् ।
 इति पर्पटाख्य रसायनम् ।

गन्धक त्रिफलाभृङ्गौ समभागन्तु कारयेत् ।
 भक्षयेत्कर्षमात्रन्तु वर्षात् मृत्युजरापहः ॥ ११६ ॥
 शुद्धगन्धपलान्यष्टौ मृततीक्ष्ण पलद्वयम् ।
 सूर्यपाके त्रिसप्ताहं दत्त्वा कन्याद्रव पचेत् ॥ ११७ ॥
 कर्षिकं पातयेत् क्षीरे वर्षमेक निरन्तरम् ।
 दिव्यदृष्टिर्भवेन्नर्त्यो जीवेच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ११८ ॥
 मन्त्रमत्र प्रवक्ष्यामि गन्धराजस्य भक्षणे ॥ ११९ ॥
 ओं हः अमृतीय अमृतशक्तीय अमृतगन्धोपजीवनिष्पन्न
 चन्द्रामृते आञ्जापनममृतत्व कुरु स्वाहा ।

इति मन्त्रः ।

कुर्याद्गन्धकयोगानां क्षीरशाख्यन्नभोजनम् ।
 केवल वा पिबेत् क्षीरमन्यत् सर्वं विवर्जयेत् ॥ १२० ॥
 इति गन्धकरसायनम् ।
 अतिकृष्णमतिस्निग्धं वज्रमञ्जनसन्निभम् ।

सर्वदोषपरित्यक्तं विशेषोपलवर्जितम् ॥ १२१ ॥
 गिरिदोषोज्झितं शुद्धं प्रयुञ्ज्यात्सर्वकर्मसु ।
 विहितं मस्तके नित्यं रस रसायनादिषु ॥ १२२ ॥
 एतद्वज्राख्यमाख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 सर्वव्याधिहरं नूनमजरामरकारकम् ॥ १२३ ॥
 तद्वत्तेनैव पञ्चत्वं कृत्वा च सुविचक्षणः ।
 कृत्वाथ मृगमये भाण्डे दृढे संस्थाप्य बुद्धिमान् ॥ १२४ ॥
 यथोक्तं मेघनादस्य निर्यासे याति संश्रुतम् ।
 स्थापयेद्दिवसं पञ्च चतुष्टयमथापि वा ॥ १२५ ॥
 स्थापयेद्रससङ्गं छायाया दिव्यसौषधम् ।
 सतीक्ष्णमसृणायाञ्च शिलाया पेपयेत्ततः ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तथैव संस्थाप्य संस्थानीपरिसंहतः ।
 अतः पुनः पञ्चदिने पुटयेत्सुदृढं तदा ॥ १२७ ॥
 बलवास्तद्रसेनैव पिष्ट्वा संस्थापयेत्ततः ।
 एवमादिक्रमैरेव पेपणं क्रियते सदा ॥ १२८ ॥
 पूर्वोक्तक्रमयोगेन धात्रीव्योषविडङ्गकैः ।
 समिश्रं पेपयेद्बीरो यावद्विश्वम्भको भवेत् ॥ १२९ ॥
 निश्चन्द्रकेऽतिमण्ड्ये अङ्गुष्ठाग्रप्रमाणतः ।
 गुटिका का तिस्रर्वा छायायाञ्चैव शोषयेत् ॥ १३० ॥
 एकैका भक्षयेत्तत्रैव वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 द्वितीये च पुनर्वर्षे भक्षयेद् गुटिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥
 एव संवत्सरेणैव एकैका वर्धयेद् गुटीम् ।
 अनेनैव विधानेन व्योम्नः शतपलं नरः ॥ १३२ ॥
 अद्याङ्गवेन सन्देहो वज्रकायो महाबलः ।
 मामत्रयेण रक्ताख्यं क्षयं कासं सुदारुणम् ॥ १३३ ॥
 पञ्चकासञ्च हृच्छूलं ग्रहण्यर्शो गदांस्तथा ।

आमवात तथा शीथं पाण्डुरोगं सुटारुणम् ॥ १३४ ॥

मृत्युकल्पं महाव्याधि वातपित्तकफोद्भवम् ।

हृत्पृष्ठादशकुष्ठानि यथोक्तपथ्यसेवनात् ॥ १३५ ॥

इति अश्वककल्प

गगन कज्जलसन्निभं स्निग्धमदोषं वियोजितम् ।

बहुशो दूर्बालम्बुप्रमूलैर्युक्तं वस्त्रे विवद्वच्च ॥ १३६ ॥

दत्त्वा सलिल तावत्करेण घर्षन् च पङ्कता नीतम् ।

निपुण गृहीतमुदकादञ्जनपुञ्जघनौभूतम् ॥ १३७ ॥

द्वित्रिवारपरिपुटित रवितरुमथिताल्पदुग्धकादिरसे ।

चूर्णितमथित शिलायां कुडवमेकं तटादाय ॥ १३८ ॥

प्रथमं चतुरष्टगुणे गोमूत्रे वा पचेन्मृदुज्वालम् ।

निपुणमनलं दत्त्वा समुद्रयाभ्रं तथा दुग्धे ॥ १३९ ॥

श्लक्ष्णं विडङ्गचूर्णं गगनाद्धं त्रिकटुसम्भवच्च रजः ।

त्रिकटुसमं त्रिफलोत्थं पृथक् तदर्द्धञ्च बन्ध्याया ॥ १४० ॥

नतकरिकर्णीद्विद्वदारुक् रक्तानलनीलकानाञ्च ।

मूलस्य तालमूलौ रक्ताश्वमारहपुष्पाणाञ्च ॥ १४१ ॥

पत्रक सवाजिगन्धाशतावरीमूलसम्भवञ्चापि ।

अमलिन पुनर्नवार्कं तर्कारी सवाद्यालमूलस्य ॥ १४२ ॥

चूर्णं कण्टकपर्णी भवममृतामृङ्गराजस्य ।

त्रिवृताख्यायास्त्रिभुवनविजयस्य केशराजस्य ॥ १४३ ॥

सुविदितपाकं शीतं गगनचूर्णञ्च भाजने सर्वम् ।

समधुसितैरनुरूपैः सन्मिश्रं मध्वाज्यकर्षेण ॥ १४४ ॥

पिष्टं तदनुशिलायां स्निग्धभाण्डे निधाय सुविधिन्नः ।

सोत्साहः सुविनीतो गृह्णीयाद्वराभ्रकं कल्पम् ॥ १४५ ॥

मृदुक्तत वमनविरेकं वैद्य प्रदृष्टेन सात्प्रयोगिनः ।

याति शरीरविशुद्धिर्दीपितदेहानलो नीरुक् ॥ १४६ ॥

पूजितगुरुदेवानलातिथिसिद्धसाधुमान्यजनः ।
 स्निग्धोदनपरिहृतः दीनग्लानिरहितः सत्कृतः ॥ १४७ ॥
 स्थिरसङ्कल्पो विनीतसर्वेन्द्रियः प्रशान्तसर्वात्मा च ।
 परिकृतपरोपकारः वासः समुज्झितो जितक्रोधः ॥ १४८ ॥
 अद्वावानश्रीयाङ्गेषजराजस्य माषकान्नष्टौ ।
 पुण्ये दिवसे कृत्वा गुटिकां तथा भक्षयेत् प्रातः ॥ १४९ ॥
 अनुपानं शीतजलं सततमन्नातिभोजनं नात्र ।
 हिताहिताद्यं सुखदं शाकान्मदधिपरिहीनञ्च ॥ १५० ॥
 अतितिक्तकटुकषायक्षाराभिष्यन्दि तीक्ष्णरूक्षाणि ।
 वातलविदाहिदुर्जरगुरूण्यसेव्यानि वस्तूनि ॥ १५१ ॥
 पानं दूराध्ययनं रतिमतिशीतलं दिवास्वप्नञ्च ।
 प्रत्युपदेशं द्वेषं वातातपजागरणोन्नतान् ॥ १५२ ॥
 चिन्ताशोकविषादव्यायामं मदकरोन्मादकरान् ।
 पिशितञ्चानूपदेशं शीतपानं वर्जयेदनिशम् ॥ १५३ ॥
 कृकरमयूरकलावकं तित्तिरिशशकाजमेषसारङ्गम् ।
 जाङ्गलं पिशितं श्यामं माषं पटोलञ्च वार्त्ताकुम् ॥ १५४ ॥
 पथ्याशीं पिशितं रसं सैन्धवं सष्टृतकं सधन्याकम् ।
 स्वस्तिकषष्टिकलोहितं शालीनं निस्तुषान्मुद्गान् ॥ १५५ ॥
 क्रमुकफलानि द्राक्षापक्वान्फलानि चैवं शस्तानि ।
 स्वादु च परिणतिं मधुरं कलिकरञ्चापि वाऽऽसवन्तोयम् ॥ १५६ ॥
 प्रतिसप्ताहकमेतत् क्रमाद्वा प्रवर्षयेद्वीमान् ।
 युक्तिविचाराभिज्ञो मेषजस्य पर्यन्तं भवति ॥ १५७ ॥
 रमायनराजं कुर्वन् मनुजो मनोऽभिलाषं प्राप्नोति
 नागार्जुनोपदिष्टं षण्मासोपविहितविधिना च ॥ १५८ ॥
 अपगतसकलव्याधिः बलिपलितवर्जितोऽति महातेजाः ।
 शूरः प्राज्ञो वाग्मी त्रिवर्गफलभाजनो दक्षः ॥ १५९ ॥

मदमत्तकुञ्जरबलः सौकुमार्योत्साहसम्पन्नश्च ।
 षोडशवर्षकरो बहु प्रसूतः सुचिरजीवनोपेतः ॥ १६० ॥
 जीवेद्वर्षसहस्रं सतताभ्यासाच्च सर्वसम्पन्नः ।
 चन्द्रकमनीयकान्तिः पवनवलो धामसमधामा ॥ १६१ ॥
 शोषकृदतिसार ग्रीहापस्मारसिन्धयक्ष्मणः ।
 कासश्वासविसर्पग्रहणी गुल्माश्मरीशोथान् ॥ १६२ ॥
 प्रदरजलोदरभस्मकवमिपामाश्लीपदप्रमेहाश्च ।
 विबन्धभगन्दरकुष्ठ विषमज्वरपाण्डुरोगांश्च ॥ १६३ ॥
 श्रुतिवदनोदरलोचन मस्तकरोगान् समूत्रकृच्छ्यांश्च ।
 आशु रसायनराजः शमयति युक्त्या प्रयुक्तस्तु ॥ १६४ ॥

सामं समौरमुपहन्ति कफं सपित्तं
 सास्रञ्च पित्तमथ जाठरवह्निमान्द्यम् ।
 वातप्रकोपजनितान् कफजांश्च सर्वान्
 पित्तोद्भवांश्च निखिलान् च गदास्तथैव ॥ १६५ ॥
 नागार्जुनोदितरसायनसहिताया
 मालोच्य चात्मनि समस्तरुजाविधाने ।
 राजानमेनमुपयुज्य रसायनाना
 श्रीविश्वरूपमुपसंस्कृतवान् कृतार्थः ॥ १६६ ॥

इति महाबलविधानाभकम् ।

गगनमुलूखलक्षुषं काञ्जिकवृश्चैव जलदनादरसैः ।
 कुलीररसमुनिरसाभ्या पिष्ट्वा प्रत्येकशः पुटितम् ॥ १६७ ॥
 सौवीरादिरसेन सम्पन्नं प्राप्य रविकरैः शोथम् ।
 मिलितत्रिफला त्रिकटुकविडङ्गचूर्णञ्च पादसमम् ॥ १६८ ॥
 घृतमधुसिताविमिश्रं प्रातः कृत्वाष्टमाषपरिमाणम् ।
 शिशिरसलिलानुपानं भोजनमिह मांसमुद्गादि ॥ १६९ ॥
 साधितं यः सदा भुङ्क्ते पञ्चभूतमिदं नरः ।

अभ्रकमूचिमस्तत्र जायन्ते ये गुणानथ ॥ १७० ॥

घननिविडगूढसन्धिः श्वसनबलोन्मत्तकुञ्जरप्राणः ।

सर्वद्वन्द्वसहिष्णुर्द्विरष्टवर्षाकृतिश्चैव ॥ १७१ ॥

इति अभ्रकम् ।

रजनीकराक्षयपक्षे प्रशस्ततिथिनक्षत्रकरणयोगिन ।

सितकुसुमाद्यैस्तु बलिं दद्यात्साधुप्रयत्नेन ॥ १७२ ॥

अङ्गारराशिदहनज्वालातिष्ठातमग्निवर्णं तत् ।

आकारदोषोत्थितैः पयसि सुवाप्य धारयेत्तदनु ॥ १७३ ॥

असक्तत् कृतैकपत्र मरिचजलेन त्रग्रहञ्च पर्युषितम् ।

शुक्लामलमसृणाया शिलाया वर्तयेद्बहुशः ॥ १७४ ॥

शुचिभाजनोदरस्थं सम्यक् सितविपुलवस्त्रसञ्छन्नम् ।

परिपीतसकलसलिलं दिनकरकिरणैस्तु कुर्वीत ॥ १७५ ॥

घनरजसः पलमेकं तण्डुलमेकञ्च परिगृह्य ।

त्रिंशत्पलानि पयसो व्योष सदुग्धघृतमन्नभुक् ॥ १७६ ॥

मासेन गुणगणाश्च स प्राप्नोति नरस्तमाख्यातः ।

घनकुञ्चितनीलकचो दुन्दुभि नादविरहितश्रवणः ॥ १७७ ॥

स नरो वाग्मो श्रुतिवान् शास्त्रविज्जीवेद्ब्रह्मणो दिवसम् ।

इति उभाभाषितमभ्रकम् ।

अभ्र चतुष्पलं ग्राह्य ममल धौतशोषितम् ।

पत्रित लोहपात्रस्थ तण्डुलीयरसाप्लुतम् ॥ १७८ ॥

गोजीरसेन सम्यग् सृदुपङ्कसम कृतम् ।

वचाविडङ्गचूर्णेन तुल्यभागेन योजितम् ॥ १७९ ॥

भ्रिण्टीप्रवर्तकाकास भृङ्गराजतिलद्रवैः ।

प्रत्येकं क्रमशो दत्त्वा प्रस्थाङ्गं घट्टयेत्ततः ॥ १८० ॥

पिष्टाष्टमासकं दत्त्वा वटिकान् वर्तयेद्विषक् ।

कवर्णाद्यञ्च द्रव्यादि सप्ताहत्रितयं त्यजेत् ॥ १८१ ॥

ततो यथेष्टं कुर्वीत व्यवायाश्चमभोजनम् ।

हन्येतदस्त्रपित्तञ्च शूलामवातपाण्डुताः ॥

प्लीहाग्निसादशोधार्शी विष्टम्भग्रहणीगदान् ॥ १८२ ॥

इति तृतीयसप्तकम् ।

क्षणाभ्रकपलमेकं सकुव्योलूखले तु मुसलेन ।

अस्त्ररसायनमेतत् क्षेप्या टङ्कोन्मिता पथ्या ॥ १८३ ॥

आर्द्रकरसेन भाव्य शुष्कं कृत्वैतत् क्षिपेच्चूर्णञ्च ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्तकचित्रकपयसाञ्च पिबुमानम् ॥ १८४ ॥

क्षमिरिपु चाक्षद्वितय प्रक्षेप्य चात्र गगनमानमयः ।

कृत्वा तोयेन वटीं प्रणमाप्नोन्मितां भुक्त्वा च ॥ १८५ ॥

अस्त्रं वार्यनुपेय दधिशुक्तं धार्यमनुदिवसम् ।

शूल कफास्त्रपित्तं विनिहन्ति वातरुजां सद्यः ॥ १८६ ॥

इति पानीयभक्तवटी ।

त्रिफलात्रिकटुकमुस्तविडङ्गभल्लातककैसराणाम् ।

करिवर्तकृददन्ती तण्डुलिकापुनर्नवात्रिवृता ॥ १८७ ॥

चित्रद्विजीरकचूर्णान्येकत्र कर्षमितानि कार्याणि ।

गन्धतिलाः कर्पाईं गगनपलशोधित विधिवत् ॥ १८८ ॥

अस्त्रशुक्त भक्तपयसी दत्त्वा कुर्यादर्धमाषिकां वटिकाम् ।

अस्त्रं वार्यनु पेय कार्यं तदधिविहितपथ्यम् ॥ १८९ ॥

कफातिदुष्टवह्नेर्नातः परमत्र भेषजं दृष्टम् ।

हन्यात्तदामवातं ग्रहणीगदगुल्मशूलरुजं ॥ १९० ॥

इति द्वितीयपानीयभक्तवटी ।

ग्रन्थिक त्रिफलाचित्रं त्रिवृल्लोहितकुम्भकी ।

एषा कर्पाईकं चूर्णं प्रत्येक तावदुन्मितम् ॥ १९१ ॥

तूप्रणं लवण पाक्यं विडङ्गं कार्ष्णिकं पृथक् ।

पलं क्षणाभ्रकञ्चैव सन्तर्दग्ध्वा विनिक्षिपेत् ॥ १९२ ॥

तेनैव पेषणं कृत्वा सर्वमेकत्र योजयेत् ।
 शिखर्यार्द्रकनिर्गुण्डौ नागवल्क्षप्रस्थिसंहता ॥ १८३ ॥
 रसैर्द्विपलिकैरेषा वटी भाव्याक्षसम्मिता ॥

इति तृतीयषानीयभक्तवटी

विडङ्गं पिप्पलीमूल त्रिफला मुनिजं फलम् ।
 लोहक गन्धक चित्र पलाङ्गं चूर्णितं पृथक् ॥ १८४ ॥
 तूप्रण चूर्णितं ग्राह्यं सार्द्धं द्विपलिकं पृथक् ।
 अम्लशुद्धाभ्रकपलं कर्षाङ्गं पारदस्य च ॥ १८५ ॥
 अस्थिसंहारनिर्गुण्डौ नागवल्क्षप्रार्द्रकैः शुभैः ।
 रसैश्चतुष्पलैरेव भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १८६ ॥
 यथान्नि भक्षयेदेता वटीमनुपिवेज्जलम् ।
 वारिभक्तञ्च भुञ्जीत कुर्यात् पूर्वोक्तकान् विधीन् ॥ १८७ ॥

इति चतुर्थषानीयभक्तवटी

गन्धार्द्रकरसस्तुल्यो विडङ्गमरिचार्द्रकैः ।
 त्रिफलात्रिवृतावलि. कणादन्तीपुनर्नवा ॥ १८८ ॥
 त्वक्क्षौर माणिकुलिश यवागूरागखण्डिकाः ।
 प्रत्येकैक पल चूर्णं सुष्णपानीयकं हविः ॥ १८९ ॥
 अम्राञ्चतुष्पल चूर्णमेकीकृतत्वाद्द्रकाखुना ।
 त्रिफलापयसा भाव्या कोलाङ्गमानकी वटी ॥ २०० ॥
 यत्तोदकानुपानेन सेव्या वल्लिप्रदीपनी ।
 अम्लपित्तामवातादीन् हन्ति पयसान्नभोजनम् ॥ २०१ ॥

इति पञ्चमषानीयभक्तवटी

मेकदलावरुणाद्रैर्दण्डोत्पलखण्डवरुणशिखरिभिः ।
 वचाभृङ्गराजमानैस्ताण्डुलीयकामरावतीभिः ॥ २०२ ॥
 सूरणपुनर्नवाभिः गगन पृथगेव भावित नूनम् ।
 खरतरणिकरार्पण शोषणशुद्धिर्विधातव्या ॥ २०३ ॥

पलमेकं क्षिन्नरुहा कृष्णागुडूचीसत्वपलमेकम् ।
 अभ्रकमानं त्रिफलात्रिकटुरजः पारदानाञ्च ॥ २०४ ॥
 प्रथमञ्च मधुसर्पिर्भ्यां भूर्च्छितेन रसेन मर्दयेद्भवाम् ।
 तदनु त्रिफलारजसा तदनु गुडूच्याः सत्वेन ॥ २०५ ॥
 तदनु त्रिकटुरजोभूयिष्ठमवनितलमृदितमादाय ।
 स्निग्धे निर्धाय भाण्डे रक्षन् सुवस्त्रपिहितमुखे ॥ २०६ ॥
 खादेद्भोजनादौ मध्ये चान्ते च वारमेकैकम् ।
 जलमपि पिवेद्द्रुसाम्नां रक्तीवृद्ध्या द्विगुणमेव ॥ २०७ ॥
 जीरं दधि चात्र घृतं सपूतमस्थिमासानि ।
 नाद्यादशेषशकं मद्यं जीर्णमन्नञ्च ॥ २०८ ॥
 हरति चान्नापित्तं ग्रहणीदुर्नामकामलादिरुजः ।
 जनयत्यचिराद्गुधिरं जठरानलपुष्टिदं परम् ॥ २०९ ॥

इति अभ्रकसम्बन्धम् ।

मानकन्दोऽश्वकर्णञ्च त्रिवृता सुस्तकं समम् ।
 त्रिकटुत्रिफलाभृङ्गमपामार्गञ्च दाडिमम् ॥ २१० ॥
 लावीवृहतिकजाती द्वयञ्च शतपुष्पिका ।
 सूर्यावर्तस्तालमूली चूर्णमेषाञ्च कार्ष्णिकम् ॥ २११ ॥
 विडङ्गचूर्णं द्विगुणं पादहीनञ्च गन्धकम् ।
 चतुर्गुणाभ्रकं कार्यं गुडूचीमपि तद्गुणाम् ॥ २१२ ॥
 सुचूर्णमभ्रकं वस्त्रगालितं कार्ष्णिके क्षिपेत् ।
 अन्त्रे पयसि वा पश्चादुद्धरेत्पञ्चमेऽहनि ॥ २१३ ॥
 मण्डूरपेषितं पिष्ट्वा वशपत्ररसेन च ।
 ततः पुटानि देयानि वक्ष्यमाणैर्महौषधैः ॥ २१४ ॥
 वशपत्ररसैः पूर्वं पुटयेदातपे भिषक् ।
 मण्डूरपर्णीचित्रञ्च दन्तीरसं पुनर्नवा ॥ २१५ ॥
 त्रिवृता तालपटोलं चास्थिसंहार एव च ।

शार्ङ्गकं तालमूली च सूर्यावर्तश्च शिम्बिका ॥ २१६ ॥
 वीरगाजो भृङ्गराजः शतमूली च सुस्तकम् ।
 ततः प्रक्षिप्य चूर्णानि हिङ्गनाथ चतुष्टयम् ॥ २१७ ॥
 मत्तधा पेषयेद्भाटं त्रिफलाद्यायवारिणा ।
 तेनैव गुटिका कुर्यान्नालैकैकप्रमाशिका ॥ २१८ ॥
 पटिकाद्वितय भक्ष्यमस्त्ववाद्यैर्नुपानतः ।
 वयोऽवस्थामग्निबलं व्याधिं प्रकृतिमेव च ॥ २१९ ॥
 दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत यथा क्षेपः प्रदीयते ।
 ग्रहणीमस्त्वपित्तञ्च पित्तश्लेष्माण्मेय च ॥ २२० ॥
 अर्णसि वज्जिभाटञ्च ग्रीहानमरुचिन्तया ।
 वटिकेय निहन्त्याणु नात्र कार्या विचारणा ॥ २२१ ॥
 निर्वापयेच्च मण्डूरं त्रिफलाया रसे शुभे ।
 सूर्यावर्तरसे वाथ उभयञ्च च वा भिषक् ॥ २२२ ॥
 तत्तु सुचूर्णितं वस्त्रगालित स्थापयेद्भिषक् ।
 ततः काञ्चिकनिक्षेप समुद्धारादिसंस्कृतम् ॥ २२३ ॥

इति षष्ठी पानीयभक्तवटिका ।

अथ लोहरोजयनमाह ।

सर्वेषा लोहजातीना कान्त भवति कान्तिदम् ।
 तथा कान्त विशेषेण भवेत्तद्गुणद स्मृतम् ॥ २२४ ॥
 एकान्ते च पचेल्लोहमादौ शस्ते दिने ततः ।
 धात्रीपिण्डारकोद्भूतस्वरसेनार्करश्मिभिः ॥ २२५ ॥
 स्थापयेद्यद्भवेच्चूण आहयेत्तु पृथक् पृथक् ।
 उच्चटास्वरसेनैव पूर्वीर्त्तेनैव भावयेत् ॥ २२६ ॥
 धात्रप्रश्वगन्धयोः पिण्डारकस्यापि रसेन च ।
 मिलित्वैवं पुनर्भाव्य प्रचण्डरविरश्मिभिः ॥ २२७ ॥
 काकमाचीरसेनैव स्थापनीयं पुनः पुनः ।

भावनान्ते च सर्वत्र खल्लितव्यं प्रयत्नतः ॥ २२८ ॥

पञ्चाक्षूणं विधातव्यमप्रमत्तेन धीमता ।

इदं सूर्यमयूखेन मारणं परिकीर्तितम् ॥ २२९ ॥

धात्रीपिण्डारकरजः स्वरसेन प्रकल्पयेत् ।

नारिकेलस्य पात्रे तु भावना विधिरिष्यते ॥ २३० ॥

इति सूर्यमयूखेन लोहमारणम्

एकपत्रीकृतं कृष्णमभ्रकं वज्रसंज्ञिकम् ।

भावयेद्विद्विदिवसं जम्बीररसकाञ्जिकैः ॥ २३१ ॥

त्रिफलाया रसे भाव्यं ततः शिग्रुरसे पुनः ।

प्रत्येकशः शोधितव्यं सूक्ष्मं खल्लेन बुद्धिमान् ॥ २३२ ॥

ततो लज्जालुकरसे वाजिगन्धारसे तथा ।

भावनं खल्लके कार्यमिति चाभ्रकमारणम् ॥ २३३ ॥

भावना नारिकेलस्य पात्रे नान्यत्र शस्यते ।

इति सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम् ।

त्रिवृता चित्रकं सुस्तं त्रिफला त्रूषण तथा ।

एकैकशो मतो भागस्तद्वर्द्धं रसगन्धयोः ॥ २३४ ॥

लोहाभ्रकविडङ्गानां भागश्च द्विगुणो भवेत् ।

एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २३५ ॥

त्रिफलायाः कषायेण गुटिकां कारयेद्विषक् ।

तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्तवारि पिवेदनु ॥ २३६ ॥

पक्लिशूलं त्रिदोषोत्थमम्लपित्तं वमिं तथा ।

हृच्छूल पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदारुजम् ॥ २३७ ॥

कासं श्वास तथा कुष्ठं ग्रहणीदोषमामजम् ।

यक्षत्प्लीहोदरं गुल्मं यक्ष्माण ग्रहमेव च ॥ २३८ ॥

विष्टम्भमामदौर्वल्यग्निनाद नियच्छति ।

सर्वानेतान् शमयति भास्करस्तिमिर यथा ॥ २३९ ॥

इति सप्तमी पानीयभक्तवटिका

गव्येन नवनीतेन स्वर्णमाक्षिकवृश्चिकौ ।
 निष्पिथ्य लेपयेन्नोह कान्तपाण्ड्यादिभ्रसवम् ॥ २४० ॥
 क्षापयेत्कर्मकाराग्नौ सिक्त्वा सिक्त्वा पुनः पुनः ।
 त्रिफलाक्वाथतोयेन ततो निर्वापयेत्सुधीः ॥ २४१ ॥
 पश्चात् सपिथ्य तत् लोहं दाहयेत् पुटवह्निना ।
 अग्नेराकृत्य विधिना जलधीतं च कारयेत् ॥ २४२ ॥
 श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा बहुष्टुष्टन्तु कारयेत् ।
 पलं चतुष्टय तस्य मधूकस्यापि तत्समम् ॥ २४३ ॥
 पथ्याधात्रीविभीतक्या रसश्च त्रिकटोस्तथा ।
 वचावह्निविडङ्गानि कृष्णजीरकजीरके ॥ २४४ ॥
 दन्तीपुनर्नवामूली प्रत्येक पलसंख्यया ।
 एलायाः कर्षकं दद्यात् कार्षिकं कटुरोहिणी ॥ २४५ ॥
 एलाङ्गं गन्धकं देयं पलाङ्गं गुग्गुलुत्वचम् ।
 चूर्णयित्वा विधानेन सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
 घृतमष्टपल दत्त्वा क्षीरं चतुःशरावकम् ।
 चतुर्विंशपलक्वाथ त्रिपलशेषवारिणा ॥ २४७ ॥
 वस्त्रपूतेन विधिवत् पाचयेत्ताम्रभाजने ।
 दावीं लोहमयीं गृह्य पाकं कुर्याद्विपाकवित् ॥ २४८ ॥
 शीतलञ्च तत् कुर्यात् स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 रक्तिकादिक्रमेणैव घृतेन मधुना नह ॥ २४९ ॥
 समर्थं लोहदण्डेन लोहपात्रे च भक्षयेत् ।
 क्षीरानुपान दातव्यं पित्तदुष्टाय रोगिणे ॥ २५० ॥
 तथामकोष्ठिने दद्याद्यवच्चारस्य वारिणा ।
 मूर्च्छाकुटिं हृषा रक्तपित्तशूलादिसम्भवे ।
 क्षीरं शर्करया मिश्रं ह्यनुपानं प्रयोजयेत् ॥ २५१ ॥
 चतुर्धा ग्रहणी ज्ञेया वातपित्तकफोद्धवा ।

ज्ञात्वा कुक्षौ मनाक् शूलं मामगन्धं सलोहितम् ॥ २५२ ॥

कुक्षौ दक्षिणतः शूलं नाभिमण्डलकोपरि ।

वातपित्तनिदानं हि लक्षयित्वा प्रदीयते ॥ २५३ ॥

नारिकेलञ्च समधु पानञ्च हितमिच्छता ।

रक्तकृद्यां विगन्धत्व मीघत्पानन्तु पैत्तिके ॥

क्षौरं शर्करया युक्तं मनुपानन्तु दापयेत् ॥ २५४ ॥

कटिशूले त्रिकशूले कुक्षिशूले अरोचके ।

आमवातनिदाने च मुखस्रावे प्रकीर्तितम् ॥ २५५ ॥

त्रिकशूले पार्श्वशूले नाभिमण्डलकोपरि ।

ज्वरे सशूले सामे च वायुमामं निवर्त्तयेत् ॥ २५६ ॥

क्वचिन्नाभेरधः शूले वामपार्श्वे क्वचिद्भवेत् ।

शूले वा परिणामे च भ्रमे पृष्ठे क्वचित् क्वचित् ॥ २५७ ॥

शीतलेन यवक्षारमनुपानञ्च वारिणा ।

प्रकम्पञ्चोर्ध्ववायुञ्च हस्तकम्पं मुहुर्मुहुः ॥

कुक्षिशूलं मूर्ध्नि शूलं मूर्ध्नि धूमञ्च नश्यति ॥ २५८ ॥

हरीतकीयवक्षारं सैन्धवं सितशर्करा ।

हिङ्गुघृतं नारिकेलजलेन त्वनुपानकम् ॥ २५९ ॥

शुक्राश्मरौ शुक्रस्रावे मूर्ध्नि शूलञ्च पंक्तिकम् ।

कुक्षौ नाभौ भवेच्छूलं मेहत्वं परिणामकम् ॥ २६० ॥

रसं कूष्माण्डमज्जाया यवक्षारं सशर्करम् ।

एकीकृत्यानुपानन्तु दद्यादश्मरिरोमिणे ॥ २६१ ॥

शर्कराच्छागलं क्षौरं शृङ्गाटककरीरकौ ।

त्रिफलाया रसं ग्राह्यं मूलमाम्नातकस्य च ॥

एकीकृत्यानुपानेन शाम्येच्छुक्रप्रमेहकम् ॥ २६२ ॥

इति सर्वतो भद्रबीजः ।

त्रिगुणं चायसञ्चूर्णं त्रिपलं चाभ्रकाद्रसात् ।

द्विरष्टभागिनि वारिण्यष्टशिष्टन्तु कारयेत् ॥ २६३ ॥
 तेन पादावशेषेण समेनाज्येन यत्नतः ।
 रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसम्मितम् ॥ २६४ ॥
 लोहमय्या कृतं भव्ये पात्रे चायसि मृण्मये ।
 दिव्यौषधहतं लोहं प्रहर्तुं सम्पुटादिभिः ॥ २६५ ॥
 पचेत्पाकविधिज्ञस्तु वक्त्रिणा मृदुना शनैः ।
 अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकञ्च विमूर्च्छितम् ॥ २६६ ॥
 अयसश्चार्द्धभागञ्च त्वादौ पाके प्रयोजयेत् ।
 रसेन त्रिफलादन्ती विडङ्ग जीरकद्वयम् ॥ २६७ ॥
 पलाशबीजं हपुष्पा चित्रकं वृद्धदारुकम् ।
 लतापलाशमूलञ्च बृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥ २६८ ॥
 व्योषं समं ग्रन्थिकञ्च गुडूचीतालमूलकम् ।
 शिग्रुमन्यौ तथा यास स्तथा च क्षीरकञ्चुकी ॥ २६९ ॥
 कापालिकाकलिङ्गाख्यं गन्धनिम्बयवानिकम् ।
 चूर्णीकृत्य क्षिपेद्यत्नात्क्षौद्राभ्रकसमं भिषक् ॥ २७० ॥
 वातश्लेष्मप्रधानस्य संस्कृतं नागरेण च ।
 निहन्ति वातसन्दिग्धं कफजुष्टं तथैव च ॥ २७१ ॥
 सद्यो वक्त्रिकरं ह्येतद्वलपुष्टिकरं तथा ।
 रसायनमिदं दिव्यं ममृताख्यं परं शुभम् ॥ २७२ ॥

इति वातश्लेष्मप्रकृतौ रसायनम् ।

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।
 अरुचिं सकला पुंसां व्यपोहति वरः सदा ॥ २७३ ॥
 मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।
 व्योषं हविष्यमाज्यं शर्करा च पलद्वयम् ॥ २७४ ॥
 तिक्तं वक्त्रं तालीशं सविडङ्गं गुडत्वचम् ।
 मेघाक्षच्छदवीजञ्च चविकञ्चैलकं तथा ॥ २७५ ॥

गुडूची त्रिवृता दन्ती वचा च चविकास्तथा ।
 बलापलाशशिशुच कुङ्कुम वृद्धदारुकम् ॥ २७६ ॥
 ग्रन्थिक चित्रकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
 वृहत्पत्र पृथुलिका काकजङ्घा पुनर्नवाम् ॥ २७७ ॥
 सचूर्णं चूर्णमादाय गगन द्विगुणं मतम् ।
 रसायनविधियुक्तं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २७८ ॥
 मन्दाग्निग्रहणीदोषा कफपित्तभवाश्च ये ।
 भस्मत्वं यान्ति वै क्षिप्रं काष्ठराशिर्यथाग्निना ॥ २७९ ॥
 इति कफपित्तप्रकृतौ रसायनम् ।

तस्मिन् सिद्धनाथेन निर्मितं सत्वहेतुना ।
 आमवातादिनाशाय लिख्यते चाधुना रसः ॥ २८० ॥
 धान्यनागरविडङ्गं गुडूची जीरकद्वयम् ।
 पलाशबीज कोलञ्च पिप्पली सुस्तकन्तथा ॥ २८१ ॥
 त्रिवृच्च त्रिफला दन्ती एलका वृहतीद्वयम् ।
 चविका ग्रन्थिका चित्रं सवच वृद्धदारुकम् ॥ २८२ ॥
 पञ्चायसः पलानाञ्च प्रत्येकं तद्विकार्षिकम् ।
 आमवातघ्नचूर्णञ्च यथाविधि निषेवितम् ॥ २८३ ॥
 इत्यामवातादिव्याधौ रसायनम् ।

शिरः शूलमुखश्वास कफपित्तापनुत्तये ।
 लिख्यते चाधुना दिव्यं रसायनमनुत्तमम् ॥ २८४ ॥
 शर्करामधुक द्राक्षा मूसली त्रायमाणकम् ।
 वासा गुडूची कालिङ्गः व्योषञ्च त्रिफला त्रिवृत् ॥ २८५ ॥
 दन्तकृमिहर चूर्णं वृद्धदार पलोन्मितम् ।
 मृदुपाके विनिक्षिप्तं क्षिप्रपाकमनाकृति ॥ २८६ ॥
 सेवितं हरते नित्यं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 इति श्वासादिव्याधौ रसायनम् ।

वातरक्ते महाकुष्ठे जङ्घोर्वीः स्तब्धतां गते ।
 सर्वाङ्गके तथा वाते क्रियमाणं रसायनम् ॥ २८७ ॥
 अभ्रकेण समं गन्ध नवनीतामलच्छवि ।
 मूर्च्छितञ्च तथा सूत त्रिकटु त्रिफला वचा ॥ २८८ ॥
 विडङ्गं जीरके द्वे च पलाशवीजमैलकम् ।
 वृद्धदारत्वच कन्द सविडङ्गं सचित्रकम् ॥ २८९ ॥
 श्यामाक शिग्रु दन्ती च त्रिवृता वर्गदूषिका ॥ २९० ॥
 प्रत्येक कार्षिक मानं पाके खरतरे क्षिपेत् ।

इति वातरक्तादिव्याधौ रसायनम् ।

प्लीहोदर यक्तदुग्धं शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
 विनाशाय प्रयोज्यानि चूर्णानीमानि देहिनाम् ॥ २९१ ॥
 कन्दं कापालिका चव्य विडङ्ग सवृहद्वलम् ।
 शरपुष्पा च पाठा च चित्रकं समहौषधम् ॥ २९२ ॥
 एषान् पलिका मात्रां क्षिपेत्तोहरसायने ।
 लवणानि च सर्वाणि सक्षारं वृद्धदारकम् ॥ २९३ ॥
 दीप्यकञ्च प्रयुञ्जीत पाकार्थमभयासुरी ।
 प्लीहोदरविनाशाय द्वे पले च पृथक् पृथक् ॥ २९४ ॥
 मानेन दण्डकर्णेन सूरणेनाधिकं पुनः ।

इति प्लीहोदरव्याधौ रसायनम् ।

राजयक्ष्माणि श्वासे च कासे रक्तोत्पण्णे हितम् ।
 महौषधं सतालौघ काकण नागकेशरम् ॥ २९५ ॥
 जीवन्तिमभया मृद्वीं सर्वाभ्यो द्विगुणान्तथा ।
 शर्कराञ्च क्षिपेत्तत्र गुडूचीसत्वमेव च ॥ २९६ ॥

इति राजयक्ष्मादिव्याधौ रसायनम् ।

त्रिफलायाः प्रकुर्वीत प्रत्येक पलसप्तकम् ।
 वारिण्यष्टगुणे पक्त्वा पञ्चभागेन शेषयेत् ॥ २९७ ॥

षट्शरावास्तु दुग्धस्य हविषः पलपञ्चकम् ।

पुटितादायसः पञ्च शुद्धाभ्रस्य पलद्वयम् ॥ २९८ ॥

विडङ्ग त्रिफला जीरहयं त्रिकटु चूर्णितम् ।

लोहचूर्णं समं ग्राह्यं गुणवृद्धं ततः पचेत् ॥ २९९ ॥

ग्रहणीगदमत्यग्रं हन्येतहारिसम्भवम् ॥

इति वातग्रहण्या रसायनम् ।

विभीतक्यभया धात्री प्रत्येकं तु पलाष्टकम् ।

वारिण्यष्टगुणे साध्यं षडङ्गेनावतारिते ॥ ३०० ॥

अतः पलानि पञ्चैव पयसोऽष्टौ शरावकान् ।

सर्पिषो दशपलान्यत्र दत्त्वा लोहं विपाचयेत् ॥ ३०१ ॥

त्रिकटु त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तु द्विकार्षिकम् ।

विडङ्ग भद्रमुस्तञ्च जीरक द्वयमेव च ॥ ३०२ ॥

पृथगर्द्धपल ग्राह्यं कुर्यात्पाकन्तु मध्यमम् ।

पैत्तिके ग्रहणीरोगे योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ३०३ ॥

इति पित्तग्रहण्या रसायनम् ।

प्रत्येक षट्पल धात्री शिवा वैभीतकत्वचम् ।

उदकानां शरावैस्तु षड्विंशत्या विपाचयेत् ॥ ३०४ ॥

पञ्चभागावशिष्टेन लोह पञ्चपलानि च ।

तावदत्त्वा दधि तस्मिन् खरपाकं विपाचयेत् ॥ ३०५ ॥

त्रिकटु त्रिफलावक्लि विडङ्ग भद्रमुस्तकम् ।

चूर्णं लोहसमं चात्र प्रक्षिपेदवतारिते ॥

श्लैष्मिकं ग्रहणीदोषं हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ३०६ ॥

इति श्लैष्मग्रहण्या रसायनम् ।

लोह पूर्वं पुटेच्छुद्धं गृहीत्वा पलपञ्चकम् ।

पुनर्नवावरौमूलं त्रिफलापुटितं पुनः ॥ ३०७ ॥

वराचतुर्गुणं लोहं पचेदष्टगुणे जले ।

सप्तभागावशेषेण द्विशरावं पयः क्षिपेत् ॥ ३०८ ॥
 शतावरौरसञ्चापि लोहतुल्यं प्रदापयेत् ।
 पलानि दश चाज्यस्य गृध्रपाकेऽवतारिते ॥ ३०९ ॥
 द्विजौरकं विडङ्गञ्च पलाशवीजमेव च ।
 त्रूषणं त्रिफला च चूर्णमेषां पयः समम् ॥ ३१० ॥
 इति वातपित्तश्लेष्मण्य रसायनम् ।

अष्टादश पलान्यत्र त्रिफलायां विपाचयेत् ।
 सलिले द्वादशके चास्त्रिन्नवभागावशेषितम् ॥ ३११ ॥
 विपचेत् पूर्ववल्लीह पुटितं वक्ष्यमाणकैः ।
 वरायाः केशराजस्य चार्द्रकस्य रसेन च ॥ ३१२ ॥
 एतत्पञ्चपलं ग्राह्यं सर्पिर्दशपलानि च ।
 शतावरौरसस्याष्टौ नारिकेलोदकस्य च ॥ ३१३ ॥
 पलाहं मरिचं कृष्णा नागर पलसम्मितम् ।
 षड्विंशमाषकं चूर्णं त्रिफलायाः प्रकल्पयेत् ॥ ३१४ ॥
 त्रिचत्वारिंशता माषैरधिकं चूर्णितं पलम् ।
 चित्रकस्य विडङ्गस्य पचेत्पाकखर ततः ।
 वातश्लेष्मोत्तरे चैव कुक्षिरोगे तथा घृतम् ॥ ३१५ ॥

इति वातश्लेष्मण्य रसायनम् ।

मूर्च्छितं पुटितं शुद्धमायसः पलपञ्चकम् ।
 शतावरौरसे सम्यक् पुटितं पञ्चधा पुनः ॥ ३१६ ॥
 अष्टौ पलानि गृह्णीयात्त्रिफलायाः पृथक् पृथक् ।
 सलिलस्यार्मणे पक्त्वा पादशिष्टेऽवतारिते ॥ ३१७ ॥
 द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र सर्पिरष्टादशैव तु ।
 मध्यपाकं ततः पक्त्वा चैषा कर्षद्वयं पृथक् ॥ ३१८ ॥
 त्रिकटुं त्रिफला वङ्गं विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
 पलाशस्य च वीजानि क्षिप्वा कुर्याद्रसायनम् ॥

पित्तश्लेष्माधिकश्चैव निहन्याद् ग्रहणीगदम् ॥ ३१९ ॥

इति पित्तश्लेष्मग्रहण्याम् ।

आज्य चतुष्पलं शुद्धं घन तान्तवविस्तृतम् ।

क्षुद्रार्द्रारिष्टवृक्षीव मधूकपर्णिकादिभिः ॥ ३२० ॥

तिग्मांशुकरसं पक्वं पुटितास्त्रचतुष्पलम् ।

प्रस्थाञ्च पयसो दद्यान्नारिकेलोदकस्य च ॥ ३२१ ॥

पचेत्पाकविधानज्ञो वक्त्रिणा मृदुना शनैः ।

त्रिफलां त्रिकटु वक्त्रि विडङ्गं जीरकद्वयम् ॥ ३२२ ॥

जातीफलं जातीकोष लवङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

कङ्कोलकञ्च सञ्चूर्ण्य श्राणमात्र क्षिपेत् पृथक् ॥ ३२३ ॥

पाक ज्ञात्वा समुद्धृत्य भ्रामराष्टपलान्वितम् ।

रसकादिविधानेन खादेन्माषाष्टकं पुनः ॥ ३२४ ॥

सर्वव्याधिनिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ।

नागार्जुनेन रचित रसाख्यमिदमुत्तमम् ॥ ३२५ ॥

विनापि परिहाराद्यैर्लोहोदितफलप्रदम् ॥

इति लोहाधकम् ।

शङ्खस्य नाभिचूर्णञ्च सुराक्षारञ्च सैन्धवम् ।

टङ्कणञ्च खटीशुभ्रा वराटोभयमाक्षिकम् ॥ ३२६ ॥

शणं गुडञ्च यशदं पूर्वोक्तं शुभताम्रकम् ।

तुरटौधूमसारञ्च नवसारं निशा सिता ॥ ३२७ ॥

सर्वं सम गृहीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनैः ।

जलोषितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्विधिविद्विषक् ॥ ३२८ ॥

तत उद्धृत्य सङ्कुट्य शिलायां पेषयेन्नरः ।

पिष्टा पिष्टा पुनः पिष्टा स्निग्धां पिष्टि प्रकारयेत् ॥ ३२९ ॥

शरेषु ताञ्च सलेप्य कोष्ठिकायन्त्रे पचेत् ।

बीत्राग्निना दिनैकेन पक्वं पक्वं समाहरेत् ॥ ३३० ॥

एतद्रसायन दिव्य खर्पराख्य सहोत्तमम् ।

सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम् ॥ ३३१ ॥

इति खर्पराख्यं रसायनम् ।

हनुमन्वास्तभार्दितशिरः-कम्पभ्रमशङ्गतोदश्रवण दशनशू-
लावभेदशयननयनेन्द्रलुप्तप्राणादक्षेष्टवाधिर्यपौनस-पूयरक्तप्रति-
नाह प्राणाक्षिग्रीवातिमिराभिश्चन्द्रमूर्द्धहतानाम् । शिरो-
वस्तिः प्रधानः अनाश्रये पौठे स्थापयित्वा पादाभ्यङ्गं कार्यं
पुरा भुक्तवतां वस्तिचर्म गव्यं माहिष वा कषायमष्टाङ्गुली-
च्छित द्विमुखं शिरःप्रमाणमादाय त निर्वलीक कृत्वा ललाटे
सूत्रेण बद्धा सुखोष्णास्त्रुपरिक्षिन्नमाषपिष्टानुलिप्तमपरि-
क्षावीकृत्य ततोऽस्य यथाव्याधिदोषहृद्वितभेषजसिद्धमन्य-
तरं स्नेहमामिञ्चेत् । केशभूमेरुपरि अष्टाङ्गुल तावच्च धार्यो
यावत्कर्णमुखनासाभ्यः स्नेहसावो वेदनोपशमो वा न भवेत्
विशेषतस्तु वातविकारेषु अष्टादशमात्रा सहस्राणि पित्तरक्त
जेषु अष्टौ षट्कफजेषु सहस्रमारोग्यं प्रति सर्वकालप्रतिषिद्धं ।
प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति चरहाणि पञ्चाहानि सप्तदिनानि वा
ततः पानीयन्तु स्नेह विमोच्य वस्तिं शिरः स्कन्धग्रीवापृष्ठ-
ललाटादौननुमुख पाणिभ्या मृद्वीयात् । ततः सुखोष्णास्त्रु-
परिषिक्तगात्र शालिपिष्टकादौनां जाङ्गलानूपरसेन दाडि-
मास्त्रैर्मात्रा भोजयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणां हि बलं केशाना दृढमूलताम् ।

करोति वाग्विशुद्धिञ्च मूर्ध्नि तैलास्त्रुसेचनात् ॥ ३३२ ॥

इति शिरोवस्ति प्रकरणम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि ।
तद्यथा मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्नायुमर्माणि, अस्थि-

मर्माणि, सन्धिमर्माणि चेति । तत्रैकादश मांसमर्माणि, एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि, अष्टौ अस्थिमर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि, तदेतत् सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तेषामेकादशैकस्मिन् सकृद्भि भवन्ति । एतेनेतरसकृदिवाह्यं च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे ग्रीवा प्रत्यूङ्घ्रौ सप्तत्रिंशत् । तत्र सकृदिमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूचकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरसकृदि व्याख्यातम् । उदरोरमस्तु गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तभौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटिकतरुणकुङ्कुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्सफलान्यसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरो मणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्परान्यूर्वी लोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाह्व्याख्यातः । जठ्रूर्ध्वमर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ हावपाङ्गौ हावावर्त्तौ हावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताञ्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि । नीलधमनीमातृका शृङ्गाटकापाङ्गस्थपनी फणस्तनमूलापलापस्तम्बहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतीलोहिताक्षोर्यः शिरामर्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्ति क्षिप्रासविधुरीत् क्षेपाः स्नायुमर्माणि । कटिकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्माणि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपति गुल्फमणिबन्धकुङ्कुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । नद्यथा, सद्यः प्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशेष्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराश्चैति । तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः कालान्तरप्राण-

हराणि त्रयस्त्रिंशत्, त्रीणि विशल्यघ्नानि चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्य-
कराणि, अष्टौ रुजाकराणीति । उक्ताश्च श्लोकाः ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि च ॥ ३३३ ॥

वक्षोभर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धी बृहत्यौ ये च पार्श्वयोः ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि च ॥ ३३४ ॥

उत्क्षेपी स्थापनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ ३३५ ॥

लोहिताक्षाणि जानूर्वोः कूर्चा विटपकूर्पराः ।

कुङ्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्ककाटिके ॥ ३३६ ॥

अंसांफलकापाङ्गानीले मन्ये फले तथा ।

वैकल्यकरणान्याहु रावर्तौ द्वौ तथैव च ॥ ३३७ ॥

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिखांसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ ३३८ ॥

सद्यः प्राणहरं हन्ति सप्ताहाभ्यन्तरे हितम् ।

कालान्तरहरं पक्षान्मासाद्वा हन्ति वै क्वचित् ॥ ३३९ ॥

यथा चानुविशल्यघ्नं वैकल्यञ्च रुजाकरम् ।

पूर्वमुद्धतशल्येन मृत्युदं ये रुजाकरे ॥ ३४० ॥

विद्धमन्ते तु मर्मतदन्यं यच्चान्तराकृतम् ।

कदाचिद्वैकल्यकरं क्षिप्रं हन्याद्विहिश्यतम् ॥ ३४१ ॥

इन्द्रियार्थेषु सवित्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ।

रुजश्च तीव्रा विविधा भवन्वाशुहरे हते ॥ ३४२ ॥

हते कालान्तरहरे ध्रुवो धातुक्षये नृणाम् ।

ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च पीड्यते ॥ ३४३ ॥

हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ।

शरीरक्षयमासाद्य विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३४४ ॥

विशल्यन्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥ ३४५ ॥
 रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
 कुर्वन्ति तानि वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥ ३४६ ॥
 छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्वारणात्तथा ।
 उपघातं विजानीयान्मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥ ३४७ ॥
 अग्निः सोमोऽनिलः सत्त्वं रजश्च तम एव च ।
 प्रायेण मर्मसु नृणां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
 तस्मान्मर्मस्त्रभिहता न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३४८ ॥

छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां
 सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।
 प्राप्याऽमितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः
 संहिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥ ३४९ ॥
 क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हृतेषु चोग्र
 गच्छत्यसृग्बहुरुजं च करोति वायुः ।
 एव विनाशमुपयान्विह तत्र विद्धाः
 किञ्चल्कपत्रमघगादिव पङ्कजाणि ॥ ३५० ॥

मर्मस्थधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
 प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरभिसेव्यमानाः ॥ ३५१ ॥

इति मर्मनिर्देशः ।

अशीतिर्वातजा रोगाः स्वरसेदो विपादिकम् ।
 पादशूल पाददाह पादयोर्भङ्गसुप्तते ॥ ३५२ ॥
 गुल्फग्रह पिङ्गकार्त्तिर्जानुर्भेदनं तथा ।
 उरुस्तम्भोरुसादौ च पाङ्गुल्य गुल्फगृध्रसी ॥ ३५३ ॥
 गुदभ्रंशी गुदस्थार्त्तिराक्षेपौ मुष्कयोरपि ।
 शिरः स्तम्भो बङ्गणार्त्तिः श्रोणिभेदोऽथ खञ्जता ॥ ३५४ ॥
 उदावर्तः सविड्भेदः कुञ्जत्वं वामनं तथा ।

त्रिकण्डग्रहौ क्लृप्तौ वेष्टकौ पार्श्वमर्दकः ॥ ३५५ ॥
 हृद्भेदो हृद्ग्रहश्चैव हर्षभेदौ च वक्षसः ।
 ग्रीवास्तम्भो बाहुशोषो मन्यास्तम्भश्च कम्परक् ॥ ३५६ ॥
 हनुग्रहौष्ठ श्यावी च दन्तशैथिल्यभञ्जने ।
 वाक्मङ्गो मूकता चैव शोषश्चास्य कषायता ॥ ३५७ ॥
 रसानामनभिन्नत्वं गन्धनाशोऽथ कर्णरुक् ।
 उच्चैःश्रवणवाधिर्यं मशब्दश्रवणं तदा ॥ ३५८ ॥
 वर्त्मनोः स्तम्भसङ्कोचौ तिमिरं नेत्रशूलिनम् ।
 अक्षिभ्रुवो स्फुरणञ्च भेदः शङ्खललाटयोः ॥ ३५९ ॥
 शिरोऽर्त्तिः केशविस्फोटोऽर्दिताचेपप्रदण्डकाः ।
 एकसर्वाङ्गरोगौ च स्तम्भः पक्षवधः अमः ॥ ३६० ॥
 जृम्भणश्च स्मितत्वञ्च प्रलापो स्वप्नवेपथुः ।
 विश्वाचीरौच्यपाकस्थौ ग्लानिः श्यावारुणाभताः ॥ ३६१ ॥
 चत्वारिंशच्च पित्तजा ओष्ठशोषोऽथ धूमकः ।
 अस्लको वमथुर्दाहो विपाकः प्रवलोष्मता ॥ ३६२ ॥
 अन्तर्दाहोऽग्निसादश्च अतिस्वेदोऽग्निगन्धता ।
 अयैकदेशदरणं ह्रेदो मासासृजोरपि ॥ ३६३ ॥
 त्वग्दाहो रक्तपित्तञ्च दारुणं मासमर्मणोः ।
 कोठमण्डलविस्फोटाः रक्तास्यं हरितालता ॥ ३६४ ॥
 हरिद्रागुलिकाकारं चक्षुः तृष्णा सकामला ।
 तिक्तास्यता पूतिमुखं मामगन्धि भवेत्तनु ॥ ३६५ ॥
 तमः प्रवेशनं चास्य गुदमेद्राक्षिपक्तयः ।
 हरिद्रमूत्रता वक्त्रं जिह्वाधानमदृप्तिता ॥ ३६६ ॥
 विंशतिः श्लेष्मजा तन्द्रा तृप्तिर्निद्राङ्गौरवम् ।
 आलस्यं मुखमाधुर्यं स्तिमितत्वं मुखस्रवः ॥ ३६७ ॥
 श्लेष्मोद्गारो मुखधिक्यो वलासो धमनीचयः ।

उर'कण्ठप्रलापी च गलगण्डोऽतिनिद्रता ॥ ३६८ ॥

श्वेताभो मूत्रबाहुल्य मुर्दद' शीतवह्निना ।

अमी ख्याता समानोक्त्य अष्टौ च गुणकर्मभिः ॥ ३६९ ॥

इत्यशीतिर्वातजाश्च चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।

विंशतिः कथित पूर्वे' श्लेष्मरोगोपदर्शनम् ॥ ३७० ॥

इति वातपित्तश्लेष्मजरीगाणा गणना ।

चिकित्सित वातहरं पथ्यसाधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तप्रशमन प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३७१ ॥

यज्जरा व्याधिविध्वंसि भेषज तद्रसायनम् ।

दीर्घमायुर्धृतिं मेधामारोग्य तरुणं वयः ॥ ३७२ ॥

प्रभा वर्णं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलप्रदम् ।

वाक्सिद्धि प्रचुरा कान्तिं लभतेऽन्यात्रसायनात् ॥ ३७३ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ॥

न भाति वाससि स्नाने रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३७४ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्र घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पौत स्थापयेद्वयः ॥ ३७५ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टौमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्क' प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पग्राः ॥ ३७६ ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्याविशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३७७ ॥

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या लवणेन च ।

त्रिफलासितया वापि युक्तिसिद्ध रसायनम् ॥ ३७८ ॥

असिततिलसमेतैश्छिन्नपत्रस्य भृङ्गैः

प्रतिदिनमपि युक्तैः स्यान्नरः कामरूपः ।

अमृतफलसिताद्यैश्चूर्णितैस्तैर्दिमासात्

प्रहतगदसमूहः कृष्णकेशश्चिरायुः ॥ ३७८ ॥

चूर्णीकृत भृङ्गरजस्य पत्रं कृष्णैस्त्रिलैरामलकैश्च सार्द्धम् ।

सितासम भक्षयता नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥ ३८० ॥

सम्यग् भृङ्गरजः क्षुप्तं वस्त्रपूतः प्रयत्नतः ।

क्षीरन्तु समभागेन मासमेकं नियोजयेत् ॥ ३८१ ॥

वर्षेणान्यो गमनरहितो मत्तमातङ्गगामी

मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुश्रावी ।

षण्डः पुत्रौ भवति पलितो नीलजीभूतकेशो

जीर्णो दन्ताः पुनरपि दृढा वज्रदेहा भवन्ति ॥ ३८२ ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वा वा भोजयेन्नरः ।

पिप्पल्यः किशुकक्षार भाविता दृढमर्जिताः ॥ ३८३ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा ।

जितं श्वास क्षयं शोथं हिक्का कास गलग्रहम् ॥ ३८४ ॥

अर्शाग्नि ग्रहणीरोगं पाण्डुता विषमज्वरम् ।

वैस्वर्यं पीनस शोथ गुल्मवातबलानकम् ॥ ३८५ ॥

सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥ ३८६ ॥

ग्रीष्मे तुल्यगुडा ससैन्धवयुता मेघावनद्वास्वरे

सार्द्धं शर्करया शरद्वसन्तयोः शुण्ठ्या तुषारागमे ।

पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजिता

राजन् भुङ्क्ते हरीतकीं प्रतिदिनं नश्यन्तु ते व्याधयः ॥ ३८७ ॥

जरणान्तेऽभयामिकां प्राग्भुक्ते च विभीतकम् ।

भुक्ते तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ ३८८ ॥

प्रयोजयेत् मासमेकं त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजराव्याधिरेव च ॥ ३८९ ॥

विडङ्गासनधात्रीणां चूर्णं लोहरजो दृढम् ।

एतत्सप्राञ्च वृद्धोऽपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ ३८० ॥
 कृमिघ्नमलका पथ्या कृष्णालोहरजो घृतम् ।
 तैलान्वितं रजो लीढा जरया नाभिभूयते ॥ ३८१ ॥
 मास वचाञ्चाप्युपसेव्यमाना क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।
 भवन्ति रक्षोभिरघृष्टरूपा मेधाविनो निर्मलवर्त्यवाचः ॥ ३८२ ॥
 तीव्रेण कुष्ठेन परौतमूर्तिं यः सोमराजीं नियतञ्च खादेत् ।
 संवत्सरं कृष्णतिल द्वितीय स सोमराजीव वपुर्विधत्ते ॥ ३८३ ॥
 पुनर्नवस्वार्द्धपल नवस्य पिष्ट्वा पिवेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
 मासत्रय तद्धिगुणं समं वा जीर्णीऽपि भूयः सः पुनर्नवः स्यात् ॥ ३८४ ॥
 ये मासमेकं स्वरसं पिवन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
 क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ३८५ ॥
 शतावरीमुण्डतिकागुडूची सहस्त्रिकर्णा सह तालमूली ।
 एतानि कृत्वा समभागयुक्त्या सर्पिर्मधुभ्या सततं विलिङ्घ्यात् ॥ ३८६ ॥
 जरारुजामृत्युविमुक्तदेहो भवेन्नरः कान्तिबलादियुक्तः ।
 विभाति देवोपम एव नित्यं शुद्धामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥ ३८७ ॥
 पीताऽश्वगन्धा पयसार्द्धमास घृतेन तैलेन सुखाञ्जना वा ।
 कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाञ्जुवृष्टिः ॥ ३८८ ॥
 आभाञ्च सोमराजीञ्च समभागविचूर्णिताम् ।
 नरः क्षीरेण सपीत्वा स कृशः स्थूलतां व्रजेत् ॥ ३८९ ॥
 देहकम्पे च शोषे च योगमेतत् प्रयोजयेत् ।
 मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥
 मेधावी स्मृतिमाश्चैव बलीपलितनाशनः ॥ ४०० ॥
 अश्वगन्धातसीशुण्ठी निर्गुण्डीमागधी तथा ।
 षड्वाऽपराजिताञ्चैव समभागानि कारयेत् ॥ ४०१ ॥
 कर्षेकं भक्षयेन्नित्यं पयसान्नं पिवेदनु ।
 सन्धिवात निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥

रसायनमिदं प्रोक्तं बलीपलितनाशनम् ॥ ४०२ ॥
 वृद्धद्वारकमूलन्तु योजयेन्मधुमर्षिषा ।
 सप्ताहात् क्षीरभक्ताशौ किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०३ ॥
 हस्तिकर्णरजः खाटेप्रातरुत्थाय मर्षिषा ।
 यथेष्टाहारचारोऽपि सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ४०४ ॥
 मेधावी बलवान् काम्यी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ।
 मधुना त्वश्ववेगः स्याद्वरिष्टः स्त्रीसहस्रगः ॥ ४०४ ॥
 अयं सन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा वाऽभिमन्त्रणे ।
 ओं नमो महाविनायकाय अमृत रक्ष रक्ष मम फलसिद्धिं
 देहि रुद्रस्य वचनेन स्वाहा ।
 गुडूचपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाभयाशुण्डिशतावरौ समा ।
 घृतेन लीढा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैस्त्रौकसहस्रधारिणम् ४०६
 ब्राह्मीवचाभयावामा पिप्पलीमधु संयुता ।
 अस्य प्रयोगात्सप्ताहात् किन्नरैः सह गीयते ॥ ४०७ ॥
 पञ्चाङ्गमिन्द्राशनश्लक्ष्णचूर्णं पलाष्टकं सप्त मितापलानि ।
 मितार्द्धमानं मधु तस्य चार्द्धं घृतं क्षिपेत्सर्वमिदं विमिश्रम् ॥ ४०८ ॥
 कृत्वा नरो मासचतुष्टयं यत् पयोऽन्नभक्षी पयसा च भुङ्क्ते ।
 विहाय रोगान् सप्तलान्मनौषी जीवेच्चिरयौवनसंस्थितश्चैः ४०९
 द्रोणीमार्द्रपलामस्य मर्षिधान निरूपितम् ।
 धात्रीफलसहस्रेण नौरुजा ब्रह्मटारुणी ॥ ४१० ॥
 नीरन्ध्र निर्दहेन्मन्द गोमयस्य च वज्जिना ।
 स्त्रिन्नमामलकं क्षुप्तं पञ्चादुडृत्य च र्णकम् ॥
 शौण्डीतण्डुलचूर्णानामप्येवाढकसयुतम् ॥ ४११ ॥
 तत्तुल्येन शिलार्द्धे च विडङ्गस्याढकेन च ।
 मर्षिर्मार्ज्जिकतैलानां माढकानां पृथक् पृथक् ॥ ४१२ ॥
 तत्संस्थाप्य त्रिसप्ताहं सुभाण्डे घृतभाविने ।

ततोऽग्निबलमालोक्य प्रयुञ्जीत यथाविधि ॥ ४१३ ॥

एतद्रसायनं श्रेष्ठं महामुनिनिषेवितम् ।

अनेनाद्दशतः पूरणं वपुस्तिष्ठति निर्जरम् ॥ ४१४ ॥

अङ्गानाञ्च न शैथिल्यं न च लावण्यशून्यता ।

जायते न च वैकल्यं मिन्द्रियाणां कदाचन ॥ ४१५ ॥

कासश्वासातिमारज्वरं पिडककटीकुष्ठमेदोविकारान् ।

मूत्राघातोदरार्शः श्वयथुगलशिरः स्रावशूलाल्मिरोगान् ॥ ४१६ ॥

ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफक्षता व्याधयः सन्ति जन्तोः ।

तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पौतमन्ते निशायाः ॥ ४१७ ॥

अम्लसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदितं पिवेत् ।

वातपित्तकफान् हत्वा जीवेद्द्वर्षशतं नरः ॥ ४१८ ॥

व्यङ्गवलीपलितघ्नं पीनसं वैस्वर्यं कासशोथघ्नम् ।

रजनौक्षयेऽम्बुनस्थं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ४१९ ॥

विगतघननिशौथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ४२० ॥

प्रसन्नदृष्टिर्दृढदन्तकेशः शशाङ्कवक्त्रः पलितैर्विहीनः ।

पिडौका विनाशः कमलास्यगन्धो नस्योपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥ ४२१ ॥

तक्षिफलाम्बुं निशिस्थं वलीपलितहरं दृष्टिजननञ्च ।

प्रसृतत्रयं प्रपेयं नासिकरन्ध्रेण नैशिकं तोयम् ॥ ४२२ ॥

दुर्नामश्वासकासज्वरवमथु तृष्णापाण्डुता नेत्ररोगान्

ह्रिकाकुष्ठातिसारभ्रममदसदृशाजीर्णशूलप्रदोषान् ।

तृष्णाशूलास्रपित्तं ज्वरविगतजरारोचकानाहं वातान्

हन्यादेतानवश्यं मधुनि परिगता पूतना चास्त्रपित्तम् ॥ ४२३ ॥

इति मधुहरीतकी ।

अयः पलं गुग्गुलुरत्र योज्यं पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।

पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन् यात्यमरत्वमेव ॥४२४॥

इति लीङ्गगुग्गुलु . ।

त्रिकण्टविदारिनिस्तुष तिल बहुपत्री रजश्चतुःप्रस्थम् ।

भल्लातकप्रस्थयुतं तत्समान गुडूच्याश्च ॥ ४२५ ॥

पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दशवक्त्रि ।

द्विगुणवाराही सप्त दशगुण शर्करा सष्टता च ॥ ४२६ ॥

खादेद्यथाग्निर्हन्तुं रोगानीकं क्षयं कासम् ।

अश्वर्युदरकुष्ठबलीपलितपीनसान्ध्यम् ॥ ४२७ ॥

नरसिंहसदृशविक्रममन्यान्यप्यभिवाञ्छितानि लभते ।

श्लवणंस्वरकान्तिं पुष्ट्युत्साहसत्वसयुक्तम् ॥ ४२८ ॥

उपयुञ्ज्या चूर्णमिदं सर्वरोगहरञ्च नरसिंहाख्यम् ।

पुत्रान् जनयति वीरान् नरसिंहपराक्रमानरोगान् ॥४२९॥

वाराहसूर्ध्वत्वन्दो वाराहीकन्दसञ्चितः ।

भिषजा तदलाभेऽपि चर्मकारालुको मतः ॥ ४३० ॥

इति नरसिंहचूर्णम् ।

अश्वगन्धापलं त्रिंशच्चूर्णयित्वा विचक्षणं ।

वृद्धदारकचूर्णेन समभागन्तु कारयेत् ॥ ४३१ ॥

स्थापयित्वा घटे दिव्ये सर्पिषा परिभाविते ।

कर्षमेकं समश्नीयाच्चूर्णस्य पयसा सह ॥ ४३२ ॥

अवाहिकस्य स्नेदस्य परिहारो न विद्यते ।

करोव नित्यं स्रवति सर्वदोषविबर्जितम् ॥ ४३३ ॥

तेजसा प्रभवत्युग्रो रश्मिवानिव भास्करः ।

भवत्येव चतुर्मासैर्बलीपलितवर्जितः । ४३४ ॥

इति अश्वगन्धाय चूर्णम् ।

वृद्धदारुत्रिवृद्धन्ती कदम्बार्जुनगोक्षुराः ।

वाद्यालकाजकर्णौ च वाजिमन्था शतावरी ॥ ४३५ ॥
 कार्पासी पृश्निपर्णी द्वे वल्लिचैवापराजिता ।
 कञ्चुकी तालमूली च वृहत्पत्नी पलाशिका ॥ ४३६ ॥
 ग्रन्थिक चित्रकं चैव विश्वेदेवा वचासृता ।
 वाणपुष्पी च पाटा च विस्वीवरुण एव च ॥ ४३७ ॥
 शिथुः कुलिशभृङ्गौ च मुण्डी च कोक्किलाख्यकः ।
 अर्कक्षीरं शताह्वा च वचाचव्यफलत्रिकम् ॥ ४३८ ॥
 यवानौ चाजमोदा च द्विजौर धान्यतण्डुलाः ।
 विडङ्गमुस्ततालीश निशि लवणपञ्चकम् ॥ ४३९ ॥
 एलापुष्करनागाह्व त्वक्पत्रं हस्तिपिप्पली ।
 फलीकुष्ठ शटी रेणु जलहिङ्गु मबालकम् ॥ ४४० ॥
 पाषाणभेदो वृक्षान्न भद्रोत्कटवितुन्नकः ।
 पलिका भागतो ग्राह्या गुडूचीविश्वदारुकात् ॥ ४४१ ॥
 स्नुहीपलाशसृत्पार्श्व शिखरीविडक कणा ।
 म्वर्जिका यावशूकाख्या चैषा क्षारः पलोन्मितः ॥ ४४२ ॥
 अभ्रकस्य पलान्यष्टौ चत्वारि गन्धकस्य च ।
 पलद्वयरस ग्राह्य लोह चाष्टपलं तथा ॥ ४४३ ॥
 गवाक्षी भृङ्गकेशी च शालिश्च केशराजकम् ।
 माणकन्दः कटिलश्च दहनो हस्तिकर्णक ॥ ४४४ ॥
 भस्मातमुसलीशुण्ठी त्रिफला वज्रबल्लरपि ।
 एषा रसे पृथग्योह पुटयेन्मर्दयेत्तथा ॥ ४४५ ॥
 ग्रन्थिमान्धारिपश्चैव क्षार वृहतिका तथा ।
 उत्कटो लोहितो वल्लि माणो वाणरसैः शुभैः ॥ ४४६ ॥
 पुटयेदभ्रकञ्चैव मयसश्च यथाविधिः ।
 काकमाचिकपिण्डेन पयसा संयुतेन च ॥ ४४७ ॥
 यावत्पिण्डो भवेत्तावच्छास्त्रविन्दुवक्त्रिणा ।

एकौकृत्य शुभे भाण्डे स्थापयेत् रसगोपितम् ॥ ४४८ ॥
 नर्पिषा मकरन्देन भक्षयेत्प्रत्यहं तु तत् ।
 अनुपिवेत्प्रयः क्षीरं यूष मासरस तथा ॥ ४४९ ॥
 भोजनं चाग्निसापेक्ष कार्यञ्चैव सहं तथा ।
 विहितञ्च मित चाद्यादौषधे पाकमागते ॥ ४५० ॥
 आहारेण सम कार्यं नित्यमेवाल्पवह्निना ।
 अग्निवृद्धिकरः कार्यो रोगाणां चापहारकः ॥ ४५१ ॥
 वाते पित्ते कफे शूले हृद्रोगे श्वासकासयोः ।
 क्षये च विविधे घोरे शोथे चैवाङ्गसङ्क्रमे ॥ ४५२ ॥
 आमवाते क्लिक्कशूले सक्तिशूले च सर्वगे ।
 अस्तपित्ते सशूले च शोथे सर्वोदरे तथा ॥ ४५३ ॥
 अयमेव हितो नित्य शुक्रवृद्धिकरः परः ॥ ४५४ ॥

इति वृद्धदारककल्प

जगति ज्योतिष्मती प्रसिद्धगुणिनी, तस्यास्तैलं निष्काम-
 यित्वा जीर्णपुराणशास्त्रेण मत्स्यखिडमधुरेण पाणितलाङ्गं
 नंदवृद्ध्या प्रत्यहं भक्षयेच्च वर्द्धयेत्प्रत्यहं यावत् नातः परतरं विवृद्धिः
 कार्या मासस्थितिश्चैषा पलमप्युत्तममात्रा हुतभुग्वलानुरोधेन
 भिषजा नानुकल्पनीया एव तैलाटकमुपयुज्य महाबलो महा-
 प्राण घोडशवर्षाकृतिर्नीरोगो भवति ।

इति ज्योतिष्मतीतैलपानविधिः ।

विडङ्गसारो मेघास्थो रक्तवह्निरक्षरः ।
 हस्तिकर्णः सितार्कस्तु श्वेतवर्षासमुद्भवम् ॥ ४५५ ॥
 वाकुचीमुण्डिकाभृङ्गो राजको वृद्धदारकः ।
 गुडूच्यतिबला रास्त्रा तालमूली शतावरी ॥ ४५६ ॥
 पिण्डारकश्चैडमजो वैडालः केशराजकः ।

एकैकं पलमेतेषा ग्राह्यं समधुना घृतम् ॥ ४५७ ॥

रसस्यैकं पलं ग्राह्यं लोहस्य पलविंशतिः ।

चत्वारिंशत्तथाभ्रस्य शुल्ब चापि चतुष्पलम् ॥ ४५८ ॥

गन्धकस्य पलान्यष्टौ षट्पलानि मनःशिला ।

स्वर्णमाक्षिकस्य चत्वारि षट्पलानि शिलाजतोः ॥ ४५९ ॥

त्रिफलात्रिकटूनाञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।

सर्वाण्येतानि सचूर्ण्य घृतेन मधुना सह ॥ ४६० ॥

स्निग्धभाण्डे समालोड्य स्थापयित्वा विचक्षणः ।

भक्षयेत् क्रमयोगेन लोहं सर्वरसायनम् ॥ ४६१ ॥

इति लोहरसायनम् ।

पारदं विधिना शुद्धं पलद्वितयसम्मितम् ।

चतुष्पलं लोहचूर्णं चतुर्विंशपलं सिता ॥ ४६२ ॥

मनोह्रा गन्धपाषाणं हरितालञ्च शुद्धकम् ।

कासीसं हिङ्गुं कुष्ठञ्च वचोशीररसाञ्जनम् ॥ ४६३ ॥

सारं खरिद्वक्षस्य जातीफलसमन्वितम् ।

द्विपलं सूक्ष्मचूर्णन्तु सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ ४६४ ॥

गगनाद्विपलं कृष्णास्त्रोहवत्पुटितात् क्षुतात् ।

शशस्त्रोक्तपृथगुद्दिष्टैः सयुज्य विधिनोचितम् ॥ ४६५ ॥

त्रिंशच्च त्रैफले तोये प्रस्थेन सर्पिषा सह ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं निष्कृष्य वक्ष्यमाणकैः ॥ ४६६ ॥

त्रिवर्णोदितचित्रञ्च चास्थिसंहारसूरणम् ।

नागवर्षः सगोधूमं भूमिकूष्माण्डतण्डुलाः ॥ ४६७ ॥

मौभाञ्जनं तालमूली मोरटं शङ्खपुष्पिका ।

पृथगष्टपलञ्चैषा वारिद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४६८ ॥

अष्टभागावशिष्टेन कषाय कारयेत्सुधीः ।

मधुनो द्वात्रिंशत्पलं क्षिपेत्तत्र सुशौतले ॥ ४६९ ॥

त्रिकटु त्रिफला सिन्धु विडं सौवर्चल तथा ।
 टङ्गणो यावशूकश्च सुरदारुपरम्पराः ॥ ४७० ॥
 अल्लवेतसमृद्धौका सहार्द्रमधुयष्टिका ।
 मृङ्गौ दुरालभा मुस्तं विडङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ४७१ ॥
 जीरकञ्च मध्वन्याकं चूर्णं पलाङ्गकं पृथक् ।
 दासरसायनं प्रोक्तं नराणां हितकाम्यया ॥ ४७२ ॥
 न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारयन्त्रणे ।
 अन्नपानानि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ॥ ४७३ ॥
 तानि प्रकृतिभेदज्ञो बुद्धिपूर्वं प्रदापयेत् ।
 सर्वव्याधिहरञ्चैतत् स्वस्थास्वस्थहितं सदा ॥ ४७४ ॥

इति दासरसायनं लोहम् ।

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यज्ञोद्देशास्त्रमतिगहनम् ।
 तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्वक्ष्यामः ॥ ४७५ ॥
 मेने मुनिः स्तनन्ते भूयः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक् ।
 सुबहुप्रयासदोषादूर्ध्वञ्च न पलत्रयोदशकात् ॥ ४७६ ॥
 तत्रायमि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते ।
 लोहाक्षिगुणा त्रिफला ग्राह्या षड्भिः पलैरधिका ॥ ४७७ ॥
 मारणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ।
 त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीयं लोहपाकार्थम् ॥ ४७८ ॥
 सर्वत्रायः पुटने यथैषा मशरावसख्यानाम् ।
 प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाकार्थं क्वाथमादेयम् ॥ ४७९ ॥
 सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽश्वसा शरावैश्च ।
 त्राय्येकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्तव्यम् ॥ ४८० ॥
 तत्राष्टमो विभागः शेषः क्वाथस्य यत्नतः स्थाप्यः ।
 तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ ४८१ ॥
 पाकार्थं तु त्रिफला भागद्वितये शरावसख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुससं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४८२ ॥
 तत्र चतुर्थो भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।
 अयसः पाकार्यत्वात् स च सर्वस्वात् प्रधानतमः ॥ ४८३ ॥
 पाकार्यमश्मसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।
 दुग्धशरावहितयं पादैरेकाधिकैरधिकम् ॥ ४८४ ॥
 पञ्चपलादिमात्रा तदलाभे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।
 चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ ४८५ ॥
 त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।
 अन्यान्यपि देयानि पलाशस्य च बीजानि ॥ ४८६ ॥
 जातीफलजातीकोषैलाकङ्गोलकलवङ्गानाञ्च ।
 सितकृष्णजीरकयोरपि चूर्णान् पयसा समानि स्युः ।
 त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता ह्यन्ये यथा प्रकृतिः ॥ ४८७ ॥
 कालायसदोषहृते जातीफलादेर्लवङ्गकान्तस्य ।
 क्षेपः प्रज्ञानुरूपः सर्वस्थोनस्य चैकाद्यैः ॥ ४८८ ॥
 कान्तिक्रामकमेकं निःशेषदोषमपहरत्ययसः ।
 द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं यथा प्रकृतिः ॥ ४८९ ॥
 यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।
 अयसा साम्यं सख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ ४९० ॥

इति साध्यसाधनविधिः ।

गजकर्णपत्रमूलैः शतावरीभृङ्गकेशराजरसैः ।
 आद्यस्थालीपाकं दद्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ४९१ ॥

इति स्थालीपाकभेषजानि ।

त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशर शतावरिकाकन्दमाणसहजरसैः ।
 भक्तातककरिकर्णं छदमूलपुनर्नवा स्वरसैः ॥ ४९२ ॥

इति पुटभेषजानि । इति नागार्जुनो लेहः ।

समूलपत्रामुत्पाठ्य ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।

उलूखली क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ४८३ ॥
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भेषजानि च पेय्याणि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ ४८४ ॥
 हरिद्रामलकं कुष्ठं त्रिवृतां सहरीतकीम् ।
 एतेषां पलिकान् भागाच्छेषांस्तु कार्ष्णिकान् विदुः ॥ ४८५ ॥
 पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करं वचा ।
 सर्वमेतत्समालोद्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४८६ ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ ४८७ ॥
 हन्याष्टादश कुष्ठानि ह्यर्शांसि षड्विधानि च ।
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्श्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ४८८ ॥
 बन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥ ४८९ ॥

इति सारस्वत घृतम् ।

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनी वचाशतावर्थ्यभयामहौषधैः ।
 घृतं विप्रक्कं पिबता प्रशस्तं वचस्तु येषां विकलञ्च जातम् ॥ ५०० ॥

इति गुडूचादि घृतम् ।

यत्कन्दनालदलकेसरवद्विप्रक्कं
 नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
 सर्पिश्चतुष्कुवलयं सहिरण्यपात्रं
 मेध्यं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ५०१ ॥

इति चतुष्कुवलयघृतम् ।

आजं पयः शृङ्गवेरं वचाशिग्रुहरीतकी ।
 पिप्पल्यो मरिचं पाठा सैन्धवं दशमं घृतम् ॥ ५०२ ॥
 शृङ्गवेरादयो भागा लवणान्ताः पलायकम् ।
 चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५०३ ॥

एतन्नाशितमात्रेण किन्नरैः सह गीयते ।

जडगद्गदमूकत्व पानादेव प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नष्टञ्च स्मरते ग्रन्थं श्रुतिश्चाप्युपजायते ।

एतत्सारस्वत नाम स्मृतिमेधाविवर्द्धनम् ॥ ५०५ ॥

इति द्वितीयसारस्वत दृतम् ।

मण्डूकीं सवचां सशङ्खकुसुमां सत्रह्णसौवर्चलाम् ।

गुञ्जा श्वेतवतीं शतावरियुता ब्राह्मीं गुडूचीं तथा ॥ ५०६ ॥

पिष्टांशैः पलिकैरिमानि विधिवद्ब्रूयाणि प्रस्नावयेत् ।

मर्पिष्पृथ्व्यमथादकेन पयसा युक्ति पचेत्पाचनम् ॥ ५०७ ॥

नान्नाष्टाङ्गमिदं विदेहरचित ख्यातं पिवेद्यो दृतम्

स श्लोकस्य सहस्रमेकदिवसेनैवाखिल धारयेत् ।

अक्षीणाप्रतिहीनवाचि मधुरस्यष्टाभिधायी सदा

लोके शुक्रवृहस्पतिसमन्वृणा पूज्यश्च नित्यं सदा ॥ ५०८ ॥

इति अष्टाङ्गमङ्गल दृतम् ।

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।

सद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥ ५०९ ॥

आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानामविधारणम् ।

ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानि च वर्जयेत् ॥ ५१० ॥

न केवलं दीर्घमथायुरश्रुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गतिं स दिव्या मुनिसेवितां शुभा प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ५११

इति वज्रसेनसङ्कलित रसायननिदानचिकित्साधिकार समाप्तः ।

अथ वाजीकरणाधिकारमाह ।

रक्तेन कुण्ठे श्लेष्म वांताभ्या ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्या क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ १ ॥

कृच्छ्राख्येतान्यसाध्यन्तु त्रिदोष मूत्रविड्निभम् ।
 तेष्वद्याञ्चुक्रदोषास्तान् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥ २ ॥
 क्रियाविशेषैर्मतिमा स्तथैवोत्तरवस्तिभिः ।
 पाययेत्सरुजं सर्पिर्भिषक् शोणितशोषिणाम् ॥ ३ ॥
 धातकीपुष्पखदिर दाडिमार्जुनसाधितम् ।
 कुणपाख्ये पिवेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥ ४ ॥
 ग्रन्थिभूत पिवेत्सर्पिस्त्रिकोशौरहिङ्गुभिः ।
 सिन्धु वान्तविरिक्तञ्च निरुहमनुवासितम् ॥ ५ ॥
 योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।
 विधिसुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्तवशुद्धये ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्तवार्तिषु ।
 कुर्यात्कल्कमिमञ्चापि पथ्याना वमनानि च ॥ ७ ॥
 ग्रन्थिभूते पिवेत्पाठा त्रूषणं हृक्षकाणि च ।
 दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जस्तुल्ये तथार्तवे ॥ ८ ॥
 पिवेद्भद्राश्रयः काथं चन्दनकाथमेव च ।
 शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवधारणम् ॥ ९ ॥
 योगैः समस्तैः सष्टैस्तैले पूपालिकां पचेत् ।
 ता भक्षयित्वा नीत्वाऽनुशर्करामधुना पयः ।
 नरश्चटकवद्गच्छेद् शतवार निरन्तरम् ॥ १० ॥
 चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥
 सर्पिः क्षौद्रयुतं लीढा दश गच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ११ ॥
 एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिभ्या युक्तं लीढा पयः पिवेत् ।
 एतेनाशीतिवर्षोऽपि ध्रुवेव परिहृष्यते ॥ १२ ॥
 विदारौकन्दकल्कञ्च घृतेन पयसा नरः ।
 उदुम्बरसमं खादेद्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १३ ॥

अश्वत्थफलशङ्खाग्रमूल त्वग्निः मृतं पयः ।
 पीत्वा नशर्करञ्चैव वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १४ ॥
 स्वयं गुप्ताखुखसयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ।
 पयसा च नरः पीत्वा धातो न हि क्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 माषाणां पलमेकस्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 त लीढानुपिवित् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः ॥ १६ ॥
 कर्षं मधुकचूर्णन्तु घृतक्षीर्द्रसमन्वितम् ।
 पयोऽनुपानं यो लिङ्घ्यात् स गच्छेद्दृश चाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 गृष्टीनां वृद्धवत्सानां माषवर्णभृतां गवाम् ।
 यत् क्षीरं तद्व्यशसन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुलैकं स्यादेकं गव्यस्य सर्पिषा ।
 पक्ता पूपालिका खादेत् बह्वयः स्युर्यस्य योषितः ॥ १९ ॥

इति पूपालिका ।

दध्नीऽर्द्धाढकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः
 प्रस्थं क्षीर्द्रपलं पलञ्च हविषं शुण्ठ्याश्चतुर्माषकम् ।
 अर्चाङ्गं मरिचाद्विडङ्गत इह द्वौ माषकावेकतः
 कृत्वा शुक्लपटाच्छनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ॥ २० ॥
 मृद्गाण्डे मृगनाभिचन्दनरससृष्टेऽगुरुधूपिते
 कर्पूरेण सुगन्धिता तदखिलां संलोढ्य संस्थापयेत् ।
 या पीता मधुरस्वरेण सुरसा सेय रसाला तथा
 ख्याता मन्मथदीपनी सुरचिता कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २१ ॥

इति रसाला ।

शुभेऽङ्गि देशसम्भूतं पलशतं सम्यगश्वगन्धायाः ।
 पुथ्येऽहनि सत्तुष्य द्रोणेऽम्भसि पचेत् सुविद्वान् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वाष्टभागशेषं गृह्णीयात्तद्वसं सुपरिपूतम् ।
 द्वे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य शुद्धमासस्य ॥ २३ ॥

सर्पिः प्रस्थमथैकं मेध्य गोपयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।
 कल्कानक्षसमांशानूर्द्ध्वमतः सप्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥
 काकोली द्वे सृङ्गी द्वे मेदे जीरकं स्वयं गुप्ताम् ।
 ऋषभकमेलान् मधुक सृङ्गीकां शूर्पपर्णीञ्च ॥ २५ ॥
 जीवन्तीं सोपकुल्या बलां विदारीं शतावरीञ्चापि ।
 दत्त्वा सम्यग्विपचेत्सर्पिरथोद्धृत्य पीत्वा च ॥ २६ ॥
 मधुशर्करयोः कुडव दत्त्वा भाण्डे स्थितं सृदितम् ।
 लौढ्वा तत्पाणितलं यथेष्टाहारमश्रीयाम् ॥ २७ ॥
 क्षीणक्षतशिशुवृद्धाः क्षीणेन्द्रिया हीनमांसाश्च ।
 प्राश्य प्राप्नुयुः सद्यो पुष्टिबलारोग्यतेजांसि ॥ २८ ॥
 उपयुज्य सर्पिरेतत्सप्ततिवर्षोऽपि युवेव भूत्वा ।
 बहुश स्त्रियोऽभिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ २९ ॥
 पुत्रार्थिनी च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि ।
 बन्ध्यापि लभते पुत्रं प्रयोगादश्वगन्धायाः ॥ ३० ॥
 उपयुक्ते यः पुरुषस्त्रिमास सार्द्धमासं वा
 नारीशतं स गच्छेन्नैव भजेद्योषितां तृप्तिम् ॥
 खालित्यवलीपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् ॥ ३१ ॥
 वातव्याधिभिरार्तास्तथैव हृद्वस्तिशूलार्ताः ।
 भुञ्जानाः सर्पिरिदं नरा नीरोगा भवन्तीह ॥ ३२ ॥
 एव जगद्वितार्थं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ।
 श्रेष्ठं वाजीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमश्विभ्याम् ॥ ३३ ॥

इति बृहदश्वगन्धाद्यष्टतमम् ।

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं दुग्धञ्चैवाढकं द्वयम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्याच्छनेर्मृदग्निना पचेत् ॥ ३४ ॥
 त्रिकटुकं चतुर्जातं विडङ्गं जातिपत्रकम् ।
 बला चातिबला चैव श्वदष्टा वृद्धदारुकम् ॥ ३५ ॥

पलैकञ्च प्रदातव्यं लोहं वङ्गं तथाभ्रकम् ।
 प्रस्थाङ्गं माक्षिकं दद्यात् प्रस्थाङ्गं शर्करा शुभाम् ॥ ३६ ॥
 सर्वमेतद्विनिक्षिप्य स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 द्वौ कालौ भक्षयेन्नित्यं समीच्याग्निबलं यथा ॥ ३७ ॥
 अर्द्यं वातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं कटिग्रहम् ।
 शीघ्रसन्धिगतं वातमस्थिभङ्गञ्च गृध्रसीम् ॥ ३८ ॥
 अग्निदोषञ्च त्वग्दोषं पाददोषं तथैव च ।
 गर्भप्रसवजान्दोषानामगर्भस्रवाच्च यत् ॥ ३९ ॥
 पाण्डुत्वमामवातञ्च शुक्रदोषञ्च षण्डताम् ।
 सर्ववातान्निहन्त्येतद्यथा सिंहो गजानिव ॥
 अश्वगन्धादिविख्यात सर्ववातरुजापहम् ॥ ४० ॥

इति अश्वगन्धादि वृत्तम् ।

वृत्तं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे शृतम् ।
 रेतः शुद्धिकरं तच्च शस्त चाप्यार्त्तवार्त्तिषु ॥ ४१ ॥
 यद्वयं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् ।
 तद्वाजीकरमाख्यात मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ ४२ ॥
 क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तदुभावः क्लीव्यमुच्यते ।
 तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ ४३ ॥
 तैस्तैर्भावैरह्वयैस्तु रिरंसोर्मनसि क्लृते ।
 ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लीव्यं समुपजायते ॥
 द्वेथस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लीव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ४४ ॥
 अन्नैरश्लोणालवणैरतिमात्रेण सेवितैः ।
 सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लीव्यं तस्मात् प्रजायते ॥ ४५ ॥
 अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ४६ ॥
 महता मेदुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ।

वीर्यवाहिशिराच्छेदात् मेहनानुन्नतिर्भवेत् ॥ ४७ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।
 षष्ठं क्लैव्य स्मृतं तत् शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥ ४८ ॥
 जन्मप्रभृति यत् क्लैव्य सहज तद्धि सप्तमम् ॥ ४९ ॥
 असाध्य सहज क्लैव्य मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।
 साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ ५० ॥
 नरो वाजीकरान्धत्ते सम्यक् शुद्धो निरामयः ।
 आमस्रतिं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्तु षोडशात् ॥ ५१ ॥
 न तु वै षोडशादर्वाक् सप्तत्या परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः सयोग कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥
 शुष्कं रुद्धं यथा काष्ठं जन्तुकोटविजर्जरम् ।
 धृतमाशु विशीर्येत तथा हृद्भ्यः स्त्रियं व्रजन् ॥ ५३ ॥
 शोथकासज्वरार्शांसि स्वरकाश्यातिपाण्डुताः ।
 अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्च क्षयकादयः ॥ ५४ ॥
 आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।
 स्थिरोपचितमासाश्च भवन्ति स्त्रीषु सयताः ॥ ५५ ॥
 त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदा नरः ।
 सर्वर्तुषु नरो ग्रीष्मे पक्षाद्योषा भजेद्बुधः ॥ ५६ ॥
 ग्लानिः अमञ्च दौर्बल्य धात्विन्द्रियबलक्षयः ।
 क्षयवृद्धुपदशाद्या रोगाश्चातीव दुर्जयाः ॥
 अकालमरणञ्च स्याद्भजतः स्त्रियमन्यथा ॥ ५७ ॥
 रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियामपि ।
 वर्णहीणा वयोवृद्धा तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ५८ ॥
 हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्या योनिदोषसमन्विताम् ।
 स्वगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
 सन्ध्ययोः पूर्वकाले च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ ५९ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्यासदतात्मनः ।

दृष्ट्यायुस्तेजसा हानि रधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ६० ॥

लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च स्वगोत्रामथ पर्वसु ।

वृद्धा वा सन्ध्ययोश्चापि गच्छन् प्राप्नोति सक्षयम् ॥ ६१ ॥

वयोरूपगुणोपेता तुल्यशीलगुणान्वयाम् ।

अभिकामोऽभिकामाख्या हृष्टो हृष्टामलङ्कृतम् ॥

सेवेत प्रमदा नित्य वाजीकरणसेवनः ॥ ६२ ॥

स्नान सशर्कर क्षीरं मासं भोज्याश्च गौडकाः ।

सुजल स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हितानि तु ॥ ६३ ॥

स्त्रीष्वक्षयं मृगयतां वृद्धानां च रिरंसताम् ।

क्लीवानामल्पशुक्राणां योगा वाजीकरा हिताः ॥ ६४ ॥

इक्षुरगोक्षुरकः शतभूली वानरिनागबला च ।

चूर्णमिदं पयसा निशि पेय यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ ६५ ॥

माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं

पथ्या शिलाजतुविडङ्गष्टतानि लिङ्घ्यात् ।

एकाधिर्विशति महानि गदार्दितोऽपि

चाशीतिकोऽपि रमयेन्नबलो युवेव ॥ ६६ ॥

गवां विरूढवत्सानां सिद्ध पयसि पायसम् ।

गोधूमैस्तत्क्षिताक्षीद्र सर्पिर्मिश्रं सुशीतलम् ।

भुक्त्वा वाप्यतिजीर्णोऽपि दशदारा व्रजत्यपि ॥ ६७ ॥

पिप्पलूलवणोपेतो वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।

साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेन्नमदाशतम् ॥ ६८ ॥

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तिलान् ।

यः खादेत्स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६९ ॥

कुलीरकूर्मनक्त्राणां मण्डान्येव हि भक्षयेत् ॥ ७० ॥

उच्चाटचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ।

शतावयुच्चटाचूर्णं पेयमेव सुखाश्विना ॥ ७१ ॥
 घृतलिप्त माषविदलं दुग्धे सिद्धं सिताज्यसयुक्तम्
 भुक्तं तदेव कुरुते रमणशक्तिं शतयोषित्सु ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकात्मगुप्तानां बीजचूर्णं सशर्करम् ।
 क्षीरेण यः पिवेद्भस्त्रेद्दशवारं निरन्तरम् ॥ ७३ ॥
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृथमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति शतावरीघृतम्

माषाणामात्मगुप्तानां बीजानामाढकत्रयम् ।
 जीवकर्षभकौ मेदे वीरावृद्धौ शतावरी ॥ ७५ ॥
 मधुक चाश्वगन्धा च साधयेत् कुडवोन्मितम् ।
 तथैवास्त्रिन् घृतप्रस्थे द्रव्याद्दशगुणं पयः ॥ ७६ ॥
 विदारिणो दशप्रस्थं प्रस्थमिन्दुरसस्य च ।
 दत्त्वा सृङ्गिना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥ ७७ ॥
 शर्करायास्तुगाक्षौर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 भागाश्चतुष्पलाश्चात्र पिप्यल्याश्च द्वयं पलम् ॥ ७८ ॥
 पलपूर्वमतो लौढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
 यदौच्छेदक्षयं शुक्रं शेषसञ्ज्ञोत्तमं बलम् ॥ ७९ ॥

इति माषवल्गुम् ।

गोधूमाच्च पलशतं निःक्वाथ्यं सलिलाढके ।
 पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ ८० ॥
 गोधूमं युञ्जातफलं माषद्राक्षापरुषकम् ।
 काकोलीक्षीरकाकोली विदारी च शतावरी ॥ ८१ ॥
 अश्वगन्धा सखर्जूरा मधूक त्रूषणं सिता ।
 भस्मातकं चात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥
 घृतप्रस्थं पचेदेवं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

ऋदग्निनाथ सिद्धेऽस्मिन् द्रव्याख्येतानि निक्षिपेत् ॥ ८३ ॥

त्वगेला पिप्पलीधान्य कर्पूर नागकेसरम् ।

यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

दत्त्वेक्षुखण्डमालोद्य विधिवद्विनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिवेन्मांसरसेन वा ॥ ८५ ॥

केवलं वा पिवेदस्य पलमात्रं प्रयत्नतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न चं शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

बल्य पर वातहरं शुक्रसञ्जननं परम् ।

परमोजःकरञ्चैव पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८७ ॥

वातपित्तहरं वृथ पित्तगुल्महरं परम् ।

मूत्रकच्छप्रशमनं वृद्धानां चापि शस्यते ॥ ८८ ॥

पलद्वयं तदश्लीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा ह्यनुपिवेत्पयः ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं चैव गोधूमाद्यं रसायनम् ॥ ९० ॥

जलद्रोणे तु गोधूमकाथे तच्छेषमाढकम् ।

युञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम् ॥ ९१ ॥

इति गोधूमाद्यं दृढम् ।

जीवन्यतिबलामेदा काकोलीद्वयजीरकैः ।

साभयातिकृता कृष्णा काकनासारसायनैः ॥ ९२ ॥

स्वयङ्गुप्ता शटी भृङ्गी जीरक शारिवाद्यैः ।

सहाचरवराविश्वपिप्पलीमूलभर्जनैः ॥ ९३ ॥

पिष्टैस्तैलं घृतं पक्कं क्षीरेणाष्टगुणेन च ।

दत्त्वानुवासनैर्ज्ञेयं शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ॥ ९४ ॥

वृहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।

नस्यैः पानैश्च संयुक्तं मूर्ध्वजद्रुगदापहम् ॥ ९५ ॥

इति जीवन्तीयसकम् ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ।
 प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तप्ते निधापयेत् ॥ ८३ ॥
 त्वक्पद्मधान्यकव्योष जीर्णकैलार्द्रकं पलम् ।
 षड्ग्रन्थाचव्यमातङ्गं पिप्पलीशृङ्गवेरकम् ॥ ८७ ॥
 शृङ्गाटकं कशेरुञ्चं प्रलम्बं तालमस्तकम् ।
 चूर्णीकृतं पलाशञ्च गुडस्य तु तुला पचेत् ॥ ८८ ॥
 शीतौभूते पलान्यष्टौ मधुनः सम्प्रदापयेत् ।
 कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ८९ ॥
 कृशानां हृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ।
 प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ९० ॥
 क्षयेण च गृहीतानामेतच्च भेषजं मतम् ।
 कासश्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति हृदिमरोचकम् ॥
 गुडकूष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् ॥ ९०१ ॥

इति गुडकूष्माण्डकम् ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं तर्पणं गुरु ।
 हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृथमुच्यते ॥ १०२ ॥
 अभ्यङ्गाच्छादनस्नानगन्धमाख्यविभूषणैः ।
 गृहशय्यासनसुखेर्वासोभिर्विदितैः प्रियैः ॥ १०३ ॥
 विहङ्गानान्तु तैरिष्टैः स्त्रीणां वाऽऽभरणस्वनैः ।
 सवादनेर्वरस्त्रीणां मिष्टानाञ्च वृषायते ॥ १०४ ॥
 सुरूपा यौवनावस्था लक्षणैर्वा विभूषिता ।
 या वश्या शिञ्जिता चैव सा स्त्री वृथतमा स्मृता ॥ १०५ ॥
 जरया वृत्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
 नराणां मरणं शस्त मभिघातादसेवनात् ॥
 क्षयाद्भयादधिस्रावात् स्तोकात् स्त्रीदोषकर्षणात् ॥ १०६ ॥

द्रीर्वल्यं सुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ।

क्षौव्यं शुक्रविसर्गश्च क्षौणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ १०७ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित वाजीकरणनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

अथ स्नेहपानाधिकारमाह ।

तत्र प्रथमरीगाऽनुत्पादनक्रममाह ।

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितं ।

अन्नपानसमिद्धिर्वा मात्राकालविचारवित् ॥ १ ॥

तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वस्थान् न परिहार्यं च ।

अज्ञातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं हितम् ॥ २ ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानामभावश्च शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता शमी सत्यपरः क्षमावानाशोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४ ॥

मतिश्च वै कर्मसुखानुबन्धे सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपः सत्यरतोवयोगो यस्यास्ति तन्नाभिभवन्ति रोगाः ॥ ५ ॥

अर्थेष्वलभ्येषु कृतप्रयत्नः कृतादरो नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगा स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ७

नागरो नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृतेष्ववहितो भवेत् ॥ ७ ॥

इति रोगानुत्पादनप्रकरणम् ।

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥

आपो यथा विरुध्यन्ते स्निग्धाप्तान्नादयत्नतः ।

तथा संशोधनद्रव्यैः स्निग्धत्कोष्ठात्कफं नयेत् ॥ ८ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
 पीत्वा सशोधनं सम्यगायुष्मान् पूज्यते चिरम् ॥ १० ॥
 कक्यूजङ्घपाटस्थे वाते स्नेहं विशेषतः ।
 पिवेद्याग्भोजनाज्जन्तु कट्यादीनां मलापहम् ॥ ११ ॥
 पिबेत्सशोधनादूर्ध्वं मूर्ध्वजत्वनिले गदे ।
 बलितेनेन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं चोपजायते ॥ १२ ॥
 पक्षाघातं सहृद्द्रोगं सेव्यमानं निहन्ति च ।
 सहान्नेनाग्निना स्नेहो बलवर्णकरः परः ॥ १३ ॥
 सोपानक्तलघौ कोष्ठे निरामे वीक्ष्य पावकम् ।
 पाययित्वा भिषक् स्नेहं कटूणां वारि पाययेत् ॥ १४ ॥
 यथा दोषं यथा कालं यथा व्याधिर्यथा बलम् ।
 स्नेहं पक्वमपक्वं या पाययित्वा चिकित्सकः ॥ १५ ॥
 सर्पिः शरदि पातव्यं वसामज्जा च माधवे ।
 तैलं घ्रावृषि नात्युष्णं शीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥ १६ ॥
 जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तेलेषु शस्यते ।
 वसामज्जमि मण्डस्तु सर्वेषूष्णमथास्तु वा ॥ १७ ॥
 ऋते भस्मातकस्नेहात्तत्र तोयं सुशीतलम् ।
 चिकर्षादूर्ध्वकर्षेण वृद्धिः सार्धपलं तथा ॥ १८ ॥
 ततः कर्षाभिवृद्धिश्च भवेद्यावत्पलत्रयम् ।
 ततोऽपि च पलार्धेन वृद्धिर्यावच्च षट्पलम् ॥ १९ ॥
 मात्रेय स्नेहपानस्य जघन्यमध्यमोत्तमाः ॥ २० ॥
 एकाहमुत्तमा पेया त्र्यहमेव तु मध्यमा ।
 स्नेहमात्रा यथायोगं सप्ताहन्तु कनीयसी ॥ २१ ॥
 अहोरात्रेण महती जीर्यत्यङ्गि तु मध्यमा ।
 दिनार्धे चापराः तिस्रः स्नेहमात्राः प्रमाणतः ॥ २२ ॥
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।

दैत्यं बहुकफे तैलं व्योषच्चारसमायुतम् ॥ २३ ॥
 शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिवेन्निशि ।
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ २४ ॥
 पिवेत्पित्तकफे चोष्णं स्नेहमूर्च्छादृषापहम् ।
 शीतं वातकफार्त्तस्य गौरवारुचिशूलकृत् ॥ २५ ॥
 स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमोमूर्च्छारुचिस्तमः ।
 परिषिञ्च्योऽप्यनुष्णाद्भिर्जीर्णस्नेहो यतो नरः ॥ २६ ॥
 यवागूं प्राशयेदुष्णां कृतां षष्टिकतण्डुलैः ।
 अल्पस्नेहां विलेपीच्च जीर्णस्नेहे सुखोदनम् ॥ २७ ॥
 वृद्धस्य स्नेहसिद्धेन यूषेणाल्पशृतेन वा ।
 पिवेत्सशमन स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितम् ॥ २८ ॥
 सिद्धार्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ।
 स्नेहसात्प्रः क्लेशसहो दृढकाले च शीतले ॥ २९ ॥
 अच्छमेव पिवेत् स्नेह मच्छपान हि शोभनम् ।
 द्रव्याढ्यमनभिष्यन्दि भोज्यमन्न प्रमाणतः ॥ ३० ॥
 नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं सुस्नेहं पातुमिच्छता ।
 पिवेत् चरह चतुरहं पञ्चाहं षड्द्वानि वा ॥ ३१ ॥
 सप्तरात्रात् परं स्नेहं सात्प्रभावाय कल्पते ।
 मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ॥
 स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ३२ ॥
 मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यते ।
 विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
 ततः स्नेह पुनर्दद्यात्तुकोष्ठाय देहिने ॥ ३३ ॥
 स्नेहाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ।
 तमोद्गारी भवेच्छुद्धो.रुचिरन्नं भवेत्प्रति ॥ ३४ ॥
 स्नेहपीतस्तु दृष्ट्यायां पिवेदुष्णोदकं नरः ।

एवं चानुप्रशाम्यन्त स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ ३५ ॥
 स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि ।
 कृष्णालु चोष्णकाले च सहभक्तेन पाययेत् ॥ ३६ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्राश्य मासरसान् स्नेहान् पेया वा स्नेहभर्जिताः ।
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजः सद्यः स्नेहनं मुच्यते ॥ ३८ ॥
 धारोष्णं स्नेहसयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।
 दध्नी रसं सारगुडं पीत्वा स्निह्यति मानवः ॥ ३९ ॥
 नर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनं मुच्यते ॥ ४० ॥
 शर्कराष्टतससृष्टे दुह्याद् गा कलसेऽथवा ।
 पाययेदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥
 विवर्जयेत् स्नेहपानं मजीर्णीं तरुणज्वरी ।
 दुर्बलोऽरोचको स्थूलो मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥ ४२ ॥
 कृर्द्याभिभूतस्तृषितः अन्तःपानक्लमान्वितः ।
 वस्तिदत्तो विरिक्तश्च वान्तो यश्चापि मानवः ॥ ४३ ॥
 अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवेदेषा नृणां नानाविधो गदः ॥ ४४ ॥
 गदा वा कृच्छ्रता यान्ति न सिध्यन्ति तथा पुनः ।
 उष्णोदकोपचारौ स्यात् ब्रह्मचारौ क्षपाशयः ॥ ४५ ॥
 वेगरोधनव्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
 वर्जयेत्प्रयतो नित्यं सेवयेच्छयनासनम् ॥ ४६ ॥
 स्नेहं पीत्वा पुनः स्नेहं प्रतिभुञ्जानमेव च ।
 स्नेहपथ्यापचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ४७ ॥
 पुरीषं ग्रन्थितं रुद्धं वायुरप्रगुणी विटम् ।

पक्त्वा खरत्व रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ४८ ॥
 वातानुलोम्य दौष्माग्निर्वर्चः स्निग्धमसहितम् ।
 मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ४९ ॥
 पाण्डुता सदन तन्द्रा पुरीषस्य विपक्वता ।
 उत्क्लेशो जाड्यमरुचिः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५० ॥
 मिथ्याहारादिना लोके स्नेहः पीतो ज्वरादिकृत् ।
 प्रकुर्याल्लङ्घनं तत्र मल ज्ञात्वा विरेचितम् ॥ ५१ ॥
 रुक्षस्य स्नेहन स्नेहैरति स्नेहस्य रुक्षणम् ।
 श्यामाककोरदूषान्न तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ ५२ ॥
 दौष्मान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 दृढेन्द्रियो मन्दज्वरः शतायुः स्नेहोपसेवो पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ५३ ॥
 स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।
 बलं स्नेहसमिद्धिञ्च समायातः सुदुर्बलः ॥ ५४ ॥
 स्नेहे व्यायामसंश्रित वेगाघातप्रजागरान् ।
 दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रुक्षान्नञ्च विवर्जयेत् ॥ ५५ ॥
 इति वज्रसेनसङ्कलित स्नेहपानाधिकार समाप्तः ।

अथ स्वेदाधिकारमाह ।

येषां नस्य विधातव्यं वस्तिश्चैवापि देहिनाम् ।
 शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥ १ ॥
 पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाद्युपद्रवाः ।
 सम्यक् प्रजाताऽकाले च पश्चात् स्वेद्यैव यत्नतः ॥ २ ॥
 स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्थ्यर्शसस्तथा ।
 अश्मर्या चातुरो जन्तुः शेषाम्बुस्त्रे प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥
 स्नेहक्लिन्नशरीराय तैलाभ्यक्ताय देहिने ।

दोषादात्तवकालज्ञो घनस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

जानभ्यक्ते नापि चान्निग्धदेहे स्वेदो योज्यः स्नेहवद्भिः कथञ्चित् ।

दृष्ट लोके काष्ठमस्निग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ ५ ॥

मासमाषतिलादीना वालुकानामथापि वा ।

कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान्नायः प्रस्तरसङ्करात् ॥ ६ ॥

वातघ्नैर्दशमूलैर्वा शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।

वृषणी हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ॥

मध्यमं वङ्गणी शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ ७ ॥

स्वेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदः कफावृते ।

निवातगृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ ८ ॥

उपनाहाह्वयक्रोधभूरिपानक्षुधातपाः ।

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ९ ॥

सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णोऽन्ने वा च कारयेत् ॥ १० ॥

व्याधी शीते शरीरे च महान् स्वेदो महावले ।

दुर्वले दुर्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ११ ॥

मवले रुक्षणः स्वेदो रुक्षस्निग्धः कफानिले ।

कफमेदोवृते वाते सेवेत् कोष्णं गृहं रविम् ॥ १२ ॥

तत्र तापोऽस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ । उपनाहस्वेदो वातघ्नः

अन्यतरस्मिन् पित्तसमृष्टे द्रवस्वेद इति कफमेदोऽन्विते वायौ

निवातगृहातपगुरुप्रावरणादिभिः स्वेदमुत्पादयेदिति ।

स्नेहलिप्ता धातुसंस्थाश्च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लिप्ताः ।

सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्व प्राप्ताः कोष्ठयान्ति देहादशेषात् १२

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

सञ्जाते मार्दवे देहे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १४ ॥

अग्नेर्दीप्ति मार्दवं त्वक् प्रसादं

भक्त्यद्वां स्रोतसा निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां

सन्धीन् स्तब्धांश्चष्टयेदाशु युक्तः ॥ १५ ॥

स्वेदसावो व्याधिहानिर्लघुत्व शीतार्थित्वमार्दव चातुरस्य ।

सम्यक् स्निग्धे लक्षण प्राहुरेतत् मिथ्यास्निग्धे व्यत्यये नैतदेव ॥ १६ ॥

स्फोटोत्पत्ति पित्तरक्तप्रकोपो मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहलक्षणाकृमाश्च ।

अतिस्निग्धे सन्धिषोडाहृषा च क्रियां शीता तत्र कुर्याद्विधिञ्च १७

अतिस्निग्धनराणाञ्च शीताम्बुप्राशन हितम् ।

स्नानमुष्णाम्बुना चापि ह्यनभिष्यन्दि भोजनम् ॥ १८ ॥

पाण्डुर्महौरक्तपित्तौ लघातः क्षामो जीर्णो चोदरात्तो विषात्त ।

लट्कृद्यात्तो गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारौ १९

स्वेदादेषा यान्ति देहा विनाशश्चासाध्यत्व यान्ति चैषा विकाराः ।

स्वेदैः साध्यौ दुर्बलाजीर्णभक्तौ यदि स्याता स्वेदनीयौ ततस्तौ २०

इति वङ्गसेनवङ्गलित स्वेदाधिकार समाप्तः ।

अथ वमनाधिकारः ।

शरत्काले वषन्ते च प्रातृत् काले च देहिनाम् ।

वमन रेचनं चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

कफे कफोत्थणे चापि वमन सम्यगस्यते ॥ २ ॥

वामयेदतिमारुतं मधःपित्तास्ररोगिणाम् ।

ग्रन्थिमेहापचौकुष्ठश्लीपदोन्मादरोगिणः ॥ ३ ॥

ममस्तदोषपरीक्षर्प श्वासकासोर्द्ध्वरोगिणः ।

नवज्वरगृहीतञ्च हृत्सासार्त्तं विशेषतः ॥ ४ ॥

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।

स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीडिताश्च ॥ ५ ॥

रूढे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं वर्चोऽभिघाते न च वामयेत्तु ॥ ६ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।

अत्युल्वणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ ७ ॥

अवम्यावमनात् क्रोधात् कृच्छता यान्ति देहिनः ।

असाध्यता वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्त्वतिस्रुताः ॥ ८ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिता संशोधनैर्येतु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ९ ॥

योऽखिलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्क्षिप्य देहिनः ।

स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते ॥ १० ॥

निशि सुप्तञ्च पूर्वाह्णे जीर्णाहारकृते क्षणम् ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ॥

कण्ठं गन्धर्वनालेन स्पृशन्त वामयेद्भिषग् ॥ ११ ॥

ललाट वमतः पुंसः पाश्वर्षी हस्तेन बोधयेत् ॥ १२ ॥

कफञ्च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्वमेत् ।

सस्वादुलवणान्तोष्णैः ससृष्ट वायुना कफम् ॥ १३ ॥

पानद्रव्यरसस्योक्तं स्वरसं पलमिष्यते ।

वमनं रेचनं चाक्षं स्नेहादिशमनं परम् ॥ १४ ॥

क्वाथद्रव्यस्य कुडव अपयित्वा जलाढके ।

अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥

यष्टीमधु वचा कुष्ठं बीजानां कुटजस्य च ।

कल्कैरालोढ्य निम्बस्य कषायं पाययेद्भिषक् ॥ १६ ॥

प्रवृत्तलालाहृत्लासं वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।

कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्य राठकल्कयुतं पिबेत् ॥

यष्टीकषायं मक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ॥ १७ ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुसिन्धूत्यम् ।

मधुयुतमेतत्पानं कफपरिपूर्णाशये शस्तम् ॥ १८ ॥

तण्डुलसलिलनिपिष्टं यः पीत्वा वमति नरः पूर्वाह्ने ।
 फलिनीवल्कलकल्कं हरति गटं कफपित्तमारुजम् ॥ १९ ॥
 आटरूपवचानिम्बं पटोल फलिनीत्वचम् ।
 काथयित्वा पिवेत्तीय वान्तिक्लृप्तदृष्टान्वितम् ॥ २० ॥
 जीमूतकफलेच्छाकु कुटजा. कृतवेधन' ।
 धामार्गवश्च संयोज्य' सर्वथा वमनेश्वरी ॥ २१ ॥
 मदनफलमज्जसिद्ध क्षीर दधितां गत तत्सम वा ।
 वमनाय कफप्रसेके वमनं कफेषु च प्रयुञ्ज्यात् ॥ २२ ॥
 तत्र सुकुमार कृशं बालं वृद्ध भीरुं वा वमनमाध्वेषु विकारेषु
 क्षीरदधितक्रयवागूनाम् अन्यतमेनाकण्ठं पाययित्वा वामयेत् ।
 कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिः कण्डूश्च दुर्वामितलिङ्गमाहुः ।
 पित्तातियोगश्च विमज्जताश्च हृत्कण्ठपौडामपि चातिवान्ते ॥ २३ ॥
 पित्ते कफस्यानुगुणं प्रवृत्ते शब्देषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।
 लघौ च देहे कफसञ्चये च स्थिते सुवान्त पुरुष व्यवसेत् ॥ २४ ॥
 पित्तान्तमिष्ट वमन विरेकादूर्ध्वं कफान्तश्च विरेकमाहुः ।
 द्वित्रौन् सविट्कानपनीय वेगान् ज्ञेय विरेके वमने तु पीतम् २५
 सस्यग्वान्त चैनमभिवीक्ष्य श्लैहिकवैरेचनिकोपशमनीया-
 नामन्यतमं धूममाकण्ठं सामर्थ्यतः पाययित्वा आचारिक-
 मुपदिशेत् ।
 बान्धुमौषधे पीते वान्तिर्भवति नो यदि ।
 पिवेद्वात्रीकणानिम्बकषायमुष्णवारिणा ॥ २६ ॥
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिसेवनः ।
 पिवेत्कटुरसैर्मण्डं सघृतक्षौद्रशकरम् ॥
 वमनेऽतिप्रवृद्धे च हृदय कार्यं विरेचनम् ॥ २७ ॥
 सोझाराया भृश कृद्या मूर्च्छाया यासमुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसपिषा ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टाया जिह्वाया कवलग्रहः ।

निश्चिताच्च तिलद्राक्षाकल्कलिप्ता प्रवेशयेत् ॥ २९ ॥

ततोऽपराह्णे सुविशुद्धदेह मुष्णाभिरङ्गिः परिषिक्तगात्रम् ।

कुलत्थमुन्नाढकजाङ्गलाना यूषैरसैर्वाप्युपभोजयेत्तम् ॥ ३० ॥

पेया विलेपीमकृत कृत च यूष रस चीनुभय तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ३१ ॥

धान्यकल्केन सशुद्धा नागरेण समन्विता ।

सुलघ्नी दीपनी पेया वातरक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

यथागुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्षमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३४ ॥

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।

गुरुत्वकण्डूग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥ ३४ ॥

छिन्ने तरौ पुष्पफलप्रवाला यथा विनाश सहसा व्रजन्ति ।

तथा हृते श्लेष्मणि छर्दितेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ॥ ३५ ॥

वमनादिविधानेषु यावत्कालस्तु गच्छति ।

नावद्धि परिहर्तव्य शीततोयातिमैथुनम् ॥ ३७ ॥

इति वदलेनमङ्कलित वमनाधिकार समाप्तः ।

अथ विरेचनाधिकारमाह ।

ऋतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत् ।

अन्यदात्ययिके काले शोधन शीलयेद् बुधः ॥ १ ॥

पित्ते विरेचनं युञ्ज्याद्दोषे पित्तोत्त्वणेऽपि च ।

पित्तमत्युत्त्वणीकृत्य स्नेहे स्वेदे कृते सति ॥ २ ॥

वमने च कृते पूर्वं ततः समग्विस्चयेत् ।

अन्यथा योजितं कुर्यान्मन्दाग्निं गौरवारुची ॥ ३ ॥

पित्ताधिको मृदुः कोष्ठः पयसापि विरिच्यते ।
वातेन श्लेष्मणा क्रूरो दुर्विरेच्यः स उच्यते ॥ ४ ॥
समदोषो मध्यमः साधारण इति । तत्र मृदौ मृद्वौ मात्रा
क्रूरे तीक्ष्णा मध्ये मध्यमा कर्तव्येति ।

मृदुमध्यक्रूरकोष्ठे कर्षमर्द्धपलम्पलम् ।
उष्णोदकानुपानन्तु पलं द्वे च पलत्रयम् ॥ ५ ॥
तदर्द्धम्याययेच्चूर्णं मनुपानञ्च तादृशम् ।
क्वाथे क्वाथविधिः कार्यस्तदर्थः स्वरसोऽपि च ॥
पित्तु दद्यात्तथा स्नेह पलाजं पलमेव वा ॥ ६ ॥

इति विरेचनमात्रा ।

यथा वमने प्रसेकौषधपित्तानिलाः क्रमेणायान्ति तथा
विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा इति ।

स्नेहस्वेदावकृत्वाग्रे यस्तु सशोधनं पिवेत् ।
दारु शुष्कमिवानाम्य तद्देहमतिपातयेत् ॥ ७ ॥
स्नेहस्वेदैः प्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिता ।
दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुं विरेचनैः ॥ ८ ॥
शारदे सौक्ष्म्यतैक्ष्ण्यग्राहा विकाशित्वाद्विरेचनम् ।
वमनं च हरेद्दोषं सम्यगुक्तं तथान्यथा ॥ ९ ॥
यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।
गुणोद्रेकाद्भजेदूर्ध्वं मषकं भेषजं पुनः ॥ १० ॥
मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेर्दत्तं सम्यग्विरेचनम् ।
न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिमात्रप्रधावितम् ॥ ११ ॥
तद्वत् सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमश्लैः पिवेन्नरः ।
वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १२ ॥
पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं स्वादुक्वाथादिभिः पिवेत् ॥ १३ ॥

भित्त्वा द्विधेत्तुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिमण्डितातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ।

पक्कन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु ता पित्तगदी सुशीताम् १७

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागर त्रिवृत् ।

मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ १५ ॥

त्रिवृच्छाणचयसमा त्रिफला तत्समानि च ।

क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥ १६ ॥

लिङ्घाद्गुडेन गुटिका कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ।

कफघातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरभगन्दरान् ।

हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरुपाय विरेचनम् ॥ १७ ॥

त्रिफलाकाथमूत्रैश्च सव्योषं कफपीडित' ।

कृष्णाशुण्ठीत्रिवृत्क्षार चूर्णं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ १८ ॥

एतद्विरेचनं मुख्य सर्वश्लेष्मविकारिणाम् ॥ १९ ॥

शर्कराक्षौद्रमयुक्त त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ॥ २० ॥

पथ्यासैन्धवकृष्णाना कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

विरेकः सर्वदोषघ्न श्रेष्ठो नाराचसञ्ज्ञितः ॥ २१ ॥

त्रिवृत्पिप्पलिमिन्धूत्यैरन्वित गुग्गुलु पिबेत् ।

फलत्रिककषायेण रेचनं सर्वदोषनुत् ॥ २२ ॥

पिप्पलीनागरक्षार श्यामास्त्रिवृतया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ २३ ॥

हरीतक्यास्तु कर्षाङ्गं कर्षाङ्गं त्रिवृतस्तथा ।

शीताम्बुना समम्पिष्टा भर्जयेत्सर्पिषा मनाक् ॥ २४ ॥

तद्रव्य शीतल ज्ञात्वा सिताकर्षेण योजयेत् ।

भुक्त्वा विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ २५ ॥

इति एतावत्सिकदिनमात्रा ।

हरीतकीभिः कथितं सुवीरं दन्त्यग्निक्षणाविडचूर्णयुक्तम् ।

विरेचन वा रुवुतैलमिश्रं निरत्यय योज्यमश्यामयघ्नम् ॥ २६ ॥

त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 समृद्धीकारसं चोद्रे' वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २७ ॥
 त्रिवृद्दुरालभासुस्ता शर्करोदीचचन्दनम् ।
 द्राक्षांस्त्रुना सयध्याह्नं शीतलञ्च घनात्यये ॥ २८ ॥
 त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृता हवुषा दन्तीं सप्तलां कटुरोहिणीम् ॥ २९ ॥
 स्वर्णक्षीरीञ्च कम्पिल्ल गोभूते भावयेत्प्रहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहा ॥ ३० ॥
 सक्षौद्रां शर्करां पक्वां कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।
 दद्याच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
 लिह्यात्त मात्रया लेहमीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३१ ॥
 अभयापिप्पलीसूत मरिच विश्वभेषजम् ।
 त्वक्पत्रपिप्पलीसुस्त विडङ्गामलकानि च ॥ ३२ ॥
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ ३३ ॥
 मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेद्यातः शीतं चानु पिवेज्जलम् ॥ ३४ ॥
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ ३५ ॥

पाण्डुत्वकासविषमज्वरवह्निषादान्
 जङ्घोरुपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ।
 दुर्नासमण्डलभगन्दरशोफगुल्मान्
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकृच्छ्रान् ॥ ३६ ॥
 प्लीहाक्षिरोगयक्ष्मदश्मरिकुष्ठमेहान्
 हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।
 अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य-

मायुष्करं पलितनाशनमखिट्टम् ॥ ३७ ॥

इति अभयाद्यी मीदक ।

विडङ्गमारामलकाभयानां पलं पलं स्यात्त्रिवृतस्त्रयञ्च ।

गुडस्य षड्द्वादशभागयुक्ता मानेन त्रिंशद्गुटिका विधेयाः ॥ ३८ ॥

निवारणे यक्षत्रेण सृष्टं समाणिभद्रः किल शाक्यभिचवे ।

अयं हि कुष्ठक्षयकासनाशनो भगन्दरप्लीहगुदोदरार्तिजित् ॥ ३९ ॥

यथेष्टचेष्टान्विहारसेवी ह्यनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥

इति माणिभद्रमीदक ।

गुडस्याष्टपल पथ्या विंशतिः स्युः पलानि च ।

दन्तीचित्रकयो कर्षाः पिप्पलीत्रिवृतोर्दशः ॥ ४० ॥

कत्वैताम्बोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।

सङ्घादेदुष्णसेवी चाहारे निर्यन्त्रणास्त्वमी ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डु रोगार्शं कुष्ठनाशनाः ॥ ४१ ॥

विरेकायौषध पीत न सम्यग्यदि रेचयेत् ।

पिवेदुष्णाम्भसा तत्र सैन्धव दोषशान्तये ॥ ४२ ॥

इति गुडाद्यीमीदक ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूर्विण्मूत्रसङ्गाश्च न सद्दिरिक्ते ।

मूर्च्छागुदभ्रशकफातियोगाः शूलोद्भ्रमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु लालालघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ।

गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तस्मनुज व्यवस्येत् ॥ ४४ ॥

मन्दाग्निमज्जीणमसद्दिरिक्तं न पाययेत्तद्विसे यवागूम् ।

क्षौण लघ्वात्तं सुविरेचितञ्च तन्वीं सुखोष्णां लघु पाययेत्ताम् ॥ ४५ ॥

वर्दितोक्तं क्रमं सर्वं धूप मुक्ता प्रयोजयेत् ।

शोणितसावसंशुद्धिस्त्रिहयोजनलङ्घनैः ॥ ४६ ॥

वक्त्रिर्यस्य ततो मन्दः स्याद्द्वैद्यस्तमुपाचरेत् ।

मद्यपो वातपित्ताभ्यो योऽल्पपित्तकफाश्रयः ॥ ४७ ॥

पेयादिरहितस्तस्य तर्पणादिक्रमं दिशेत् ।

आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णैः रेचयेद्वैनरेचितम् ॥ ४८ ॥

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥ ४९ ॥

सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ५० ॥

कल्कं शाल्मलीमूलस्य मस्तुना सह सपिवेत् ।

गङ्गाप्रवाहतुल्यं हि नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥ ५१ ॥

अञ्जनं बन्दनोशीरं मज्जास्रं चातियोगनुत् ।

लाजचूर्णैः पिवेन्नन्यमतियोगहरं परम् ॥ ५२ ॥

दधारनालधात्री चूर्णयुताः शक्तवः प्रलेपेन ।

सन्तापारुचिदृष्ट्या वमनविरेकातियोगहराः ॥ ५३ ॥

क्षीणक्षयोरः क्षतबालवृद्धा दीनोऽथ शोषौ भयशोकतप्तः ।

त्रान्तस्तृषार्त्ता परिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चासृक् ५४

नवप्रतिश्यायमदात्ययो च नवज्वरौ या च नवप्रसूता ।

शल्यादिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्वैत्वनुपस्कृताश्च ॥ ५५ ॥

अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहा विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ ५६ ॥

नचातिस्निग्धकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।

दोषाः प्रत्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ ५७ ॥

विषाभिघातपिडिका शोफपाण्डुविसर्पिणः ।

नातिस्निग्धा विशोध्यं स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥ ५८ ॥

विरुद्धस्नेहसात्मन्तु भूयः सस्नेह्य रेचयेत् ।

तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति श्लथबन्धनाः ॥ ५९ ॥

बुद्धेः प्रसादम्बलमिन्द्रियाणां धातोः स्थिरत्वं ज्वलनाभिद्विजम् ।

चिराच्च पाकं वयसः प्रकुर्व्याद्विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

यथौदकानां स्थिरजङ्गमानां जलेऽपनीते भ्रुवमेव नाशः ।

पित्ते हृतेत्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां ध्रुवमेव नाशः ॥ ६१ ॥

सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृहन्ती सचित्रकम् ।

तच्चूर्णं गुडसमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ६२ ॥

एतद्गुडाष्टकं चूर्णं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

शोथोदावर्तगुल्मघ्नं प्लीहपाण्डूमायापहम् ॥ ६३ ॥

पञ्चाद्विरिक्तो वान्तश्च ततश्चापि निरुहणम् ।

निरुहस्त्वनुवास्यः स्यात् सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ६४ ॥

कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ।

भाम परिहरेज्जन्तुर्यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ ६५ ॥

क्रोधायासौ मैथुनश्च दिवास्त्रप्तोच्चभाषणे ।

पानं यानासने स्थानं चिरञ्चक्रमणं हिमम् ॥ ६६ ॥

सम्भोगतोययोः सेवा प्रवातातपयोस्तथा ।

विरुद्धाध्ययनासात्म्यं भोजनानि विशेषतः ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित विरेचनाधिकार समाप्तः ।

अथ वस्तिकर्माधिकारमाह ।

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।

मसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥

समुद्धते वायुवेगे नान्या वस्तिमृते क्रिया ।

पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ २ ॥

वाते वातोत्पणे व्याधौ वस्तिः शस्तः स च त्रिधा ।

निरुहोन्वासनाख्यश्च लिङ्गे चोत्तरसञ्चितः ॥ ३ ॥

कषायक्षीरतो वस्तिर्निरुहः स निगद्यते ।

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासनसन्नकः ॥ ४ ॥

वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ।

निरुहस्यापर नाम प्रोक्तमास्थापनं वुधैः ॥ ५ ॥

निरुहो दोषहरणाद्रोहणादथवा तनोः ।

आस्थापयेद्वयो देह यस्मादास्थापनं स्मृतं ॥ ६ ॥

निशानुवासनात् स्नेहोऽन्वासनश्चानुवासनः ॥ ७ ॥

विरिक्तसम्पूर्णहिताशनस्य आस्थाप्य शय्यामनुदीयते यत् ।

तदुच्यते वाप्यनुवासनञ्च तेनानुवासश्च बभूव नाम ॥ ८ ॥

उत्कृष्टावयवे दानाद्वस्तिरुत्तरसञ्ज्ञितः ।

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात् परम् ॥ ९ ॥

प्रकुञ्चद्विं प्रत्यब्दं यावत् षट्प्रसृतास्ततः ।

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशावधि ॥ १० ॥

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृतं परम् ।

यथायथं निरुहस्य पादोमात्रानुवासने ॥ ११ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्बरौति कास्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ १२ ॥

षट्द्वादशाष्टाङ्गुलसन्धितानि षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुद्गकर्कशसतीनवाहि छिद्राणि वक्ष्यां पिहितानि चापि ॥ १३ ॥

यथा वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्या मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकामुखानि ॥ १४ ॥

स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

जारङ्गवो माहिषहारिणौ वा स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥ १५ ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तं सुमृदुस्तु सिद्धः ।

नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूप नेत्रेषु योज्यस्तु सुवद्वसूत्रः ॥ १६ ॥

नेत्राभावे हिता नाडी नलवशास्थिसम्भवा ।

वस्यभावे हितं चर्म वस्त्रं वापि हितं घनम् ॥ १७ ॥

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं कलाय यवरन्ध्रकम् ।

अङ्गुले कर्णिकायुक्तं मुखे वृत्तं समं मृदु ॥ १८ ॥

इति नेत्रपरिमाणविधिः

विरेचनाद्गते सप्तरात्रे जातबलाय वै ।

कृताहाराय मायाङ्गे वस्तिर्दयोऽनुवासनः ॥ १९ ॥

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

तदर्द्धेन च हीनस्य त्रिधा मात्रानुवासने ॥ २० ॥

प्रसृतस्य पलार्द्धेन पलस्य पित्तुना तथा ।

तदर्द्धस्यार्द्धकर्षेण वृद्धिः कार्य्या यथा क्रमम् ॥ २१ ॥

षट्पलं त्रिपलं सार्द्धम्पल पूर्णं यथा भवेत् ॥ २२ ॥

देवदारुवचारास्त्रा शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

अवचूर्णम्प्रदातव्यं षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ २३ ॥

यद्वा सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतम् ।

चूर्णं माषं पले स्नेहे सिन्धुजम्भशताह्वयोः ॥ २४ ॥

क्षीरं न चेद्वैतरणं प्रदाय ह्यहेन्द्राहे वाप्यनुवासनीयः ॥ २५ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्ति निधापयेत् ।

अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥ २६ ॥

प्रसुप्तं वामपार्श्वेन कृतान्नमनुवासयेत् ॥ २७ ॥

वामाश्रया हि ग्रहणीगुदञ्च तत्पार्श्वमंस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

लीयन्त एवम्बलयश्च तस्मात्सव्ये च पार्श्वे हितवस्तिदानम् ॥ २८ ॥

प्रसारितैकजङ्गेन कार्य्याऽन्योपरिकुञ्चिता ।

वस्ति सव्ये करे कृत्वा दक्षिणे नावपौडयेत् ॥ २९ ॥

तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखे गुदे ।

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदनं बद्धं हस्तमकम्पयन् ॥ ३० ॥

पृष्ठवशम्प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ।

नातिवेगं नातिमन्दं सकृदेव प्रपौडयेत् ॥ ३१ ॥

सावशेषमकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरुहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ॥ ३२ ॥
 शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्रीष्मवनागमेषु ॥ ३३ ॥
 स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
 स्नेहवीर्य्यन्तथा दत्ते देहं नानुविसर्पति ॥ ३४ ॥
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्य्यं प्रसर्पति ॥ ३६ ॥
 आकुञ्चयेच्छनैस्त्रीस्त्रीञ्चकथिबाहु ततः परम् ।
 ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 स्निग्धजोश्चैनं ततः श्रोणीं शय्या त्रींस्तृत्तिपेदुधः ।
 एव प्रणिहिते वस्ती मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ ३८ ॥
 स्वास्तीर्णं शयने काम मासीताचारिके ततः ।
 कूर्परे जानुनी चैव कुर्यात्क्षीणि गतागतम् ॥ ३९ ॥
 पाणिपादबले चास्य हन्तव्ये मुष्टिना तदा ।
 त्रिकसञ्चालनं चापि कुर्याद्धारत्रय ततः ॥ ४० ॥
 भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ।
 यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 नित्यमेकान्तरे वापि दोषकायाग्न्यपेक्षया ॥ ४१ ॥
 स्नेहेन पाष्णाग्रङ्गुलिपिण्डिकाद्या ये चापि गात्रावयवा रूगार्ताः ।
 ताश्चावमृद्नीत सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतौपधानः ॥ ४२ ॥
 अनुवासिताय दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।
 धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥
 पित्तोत्तरे कटूष्णाभस्तावन्मात्र पिबेदनु ।
 स्नेहाजीर्णं शमयति श्लेष्माणं तद्भिन्नं च ॥ ४४ ॥
 पवनस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।

काथाईमात्रया प्रातर्धान्यशूण्ठीजलं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 यस्यानुवासनो दत्तः सक्तदत्र अमं व्रजेत् ।
 अत्युष्णो वातिशैतो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ ४६ ॥
 अमात्रोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्बहुभेषजः ।
 तस्यान्योऽत्यतरो देयो न हि स्निह्यति तिष्ठति ॥ ४७ ॥
 त्रौन्यस्य यामाननुवर्तते च स्नेहो नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ॥ ४८ ॥
 अशुद्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ।
 स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥
 रुक्षस्य बहुवातस्य ह्यौ त्रीन्वाप्यनुवासनान् ।
 दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पञ्चान्निरुहयेत् ॥ ५० ॥
 न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
 सूक्ष्मत्वात् शून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्ध्वमधो नयेत् ॥ ५१ ॥
 एक तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।
 वाते तु चैकादशधा पुनर्वा वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ५२
 सदानुवासयेद्भुक्त सार्द्रपाणिं नर भिषक् ।
 ज्वर विदग्धभुक्तस्य कुप्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥ ५३ ॥
 न चातिस्निग्धमशन भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मन्द मूर्च्छाञ्च जनये द्विधास्नेहः प्रयोजितः ॥ ५४ ॥
 स्नेहवस्ति निरुह वा नैकमेवाभ्यसेच्चिरम् ।
 स्नेहात्पित्तकफोत्क्षेपौ निरुहात्पवनाद्भयम् ॥ ५५ ॥
 तस्मान्निरुहोऽनुवास्यो निरुह्यश्चानुवासितः ।
 नैवं पित्तकफोत्क्षेपौ स्याता न पवनाद्भयम् ॥ ५६ ॥
 निरुहशोधितैर्मार्गैः स्नेहः सम्यग्विसर्पति ।
 अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव बहिर्जलम् ॥ ५७ ॥
 अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।
 कुर्याद्विस्तिगुणाश्चापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥ ५८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनि सृतः ।
 सर्वोऽल्पो वावृतो रौच्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ ५९ ॥
 अनायान्तमहोरातात् स्नेह सोपद्रवं हरेत् ।
 स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥
 कुष्ठक्रमुककल्कान्तु पाययेत्तक्रसंयुतम् ।
 श्रीण्ण्रात्तैक्ष्ण्रात् सरत्वाच्च वस्ति तस्यानुलोमयेत् ॥
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वातानुलोमनम् ॥ ६१ ॥
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तटाङ्गसदनाधाने शूलं श्वासश्च जायते ॥ ६२ ॥
 पक्वाशयगुरुत्वञ्च तदा दद्यान्निरुहणम् ।
 तीक्ष्ण तीक्ष्णौषधैरेव सिद्ध चाप्यनुवासनम् ॥ ६३ ॥
 भयोन्माददृषाशोषाजीर्णार्वाचप्रमेहिनः ।
 मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्यकासश्वासक्षयातुराः ॥ ६४ ॥
 शोषभ्रममदच्छर्दियुताः वस्त्यसहाऽवलाः ।
 नास्याप्या नानुवास्याश्च वातरोगाट्टते नराः ॥ ६५ ॥
 उदरो च प्रमेहौ च कुष्ठौ स्थूलश्च मानव ।
 अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥ ६६ ॥
 अनेन विधिना सप्त तथाष्टौ वा नवैव वा ।
 विधेया वस्त्यो नृणामन्तरान्तर्निरुहणम् ॥ ६७ ॥
 विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।
 दाहक्षमपिपासार्त्तिकरश्चाप्यनुवासनः ॥ ६८ ॥
 सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वा ।
 ओषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ६९ ॥
 शुद्धस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 सुखे सर्वेन्द्रियाणां वाध्युपलेपोऽवसादनम् । ७० ॥
 स्नेहगतिः सुखञ्चापि कासश्वासावरोचकाः ।

अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥ ७१ ॥
 गले निष्पीड्य तत्राशु कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ।
 कार्यं नस्यं सुतीक्ष्णञ्च तीक्ष्णं वापि विरेचनम् ॥ ७२ ॥
 उत्क्लेशो ग्लानिरङ्गस्य सादः पर्वव्यथारुचिः ।
 निरेति स्नेहसमिश्रं पुरीषं बहुशो मृदु ॥ ७३ ॥
 ईषत्स्थूल्यं भवेत् कुक्षि गुदवङ्क्षणवस्तिषु ।
 स्निग्धस्यैतानि लिङ्गानि जानीयादनुवासने ॥ ७४ ॥
 जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहप्रत्यागते पुनः ।
 लघून्न भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ७५ ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्ति स्नेहयेद्वस्तिवङ्गणौ ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कोष्ठस्थमनिलं जयेत् ॥ ७६ ॥
 बलवर्णौ च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 रस चतुर्थो रक्तान्तु पञ्चमः स्नेहयेदपि ॥ ७७ ॥
 षष्ठस्तु स्नेहयेन्मास मेदः स्निह्यति सप्तमः ।
 अष्टमो नवमश्चास्थि तथा मज्जानमेव च ॥ ७८ ॥
 एव शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ।
 अष्टादशाष्टादशकान् यो वस्तीना निषेवते ॥
 यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७९ ॥
 स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।
 वीतपाप्मा श्रुतधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ८० ॥
 आपादतलमूर्ध्वं स्थान् दोषान् पक्वाशयस्थितः ।
 वीर्येण वस्तिरादत्ते मेषादित्यो रसानिव ॥ ८१ ॥
 पक्वाशयाद्वस्तिवीर्यं स्वदेहमनुसर्पति ।
 वृक्षमूले निषिक्ताना मपाम्पूर इव द्रुमम् ॥ ८२ ॥
 स चापि वस्तिः सहसा केवलः सम्मलोऽपि वा ।
 प्रत्येति वीर्यं त्वनिलै रपानाद्यैः प्रणीयते ॥ ८३ ॥

मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवश्च ।
 काले वृहतपुष्पफलानुबन्धस्तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ८४ ॥
 मुग्धाश्च ये मद्धुचिताश्च केचित् ये पङ्गवो येऽपि च भग्नगात्राः ।
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्ति ॥ ८५ ॥
 आग्लापिते प्राग्ग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
 एवप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षी य आमयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ८६ ॥
 याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भन्न विन्दन्ति नृभिः समेताः ।
 क्षीणेन्द्रिया ये च नरा कृशाश्च वस्तिः प्रशस्तः परमो हि तेषु ८७
 उष्णाभिभूतेषु तथातिशीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
 तत्प्रत्यनौकेऽथ समुक्तयुक्त्या सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य दद्यात् ॥ ८८ ॥
 न वृंहणीयान्विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
 कुष्ठप्रमेहादिषु मेदूरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ८९ ॥
 क्षीणक्षतानामविशोधितानां न शोषिणा नो कृशदुर्बलानाम् ।
 न मूर्च्छितानां विदधीत वस्तिं येषाञ्च दोषाः पुनरुर्द्ध्वाः स्युः ९०
 शाखागतान् कोष्ठगतान् रोगान्धमेदि सर्वावयवार्द्धगाश्च ।
 ये सन्ति दोषा न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ९१
 विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां वातापहः सौख्यकरश्च यस्मात् ।
 तस्मान्न वातैकसमाश्रयाणां वस्तिं विना भेषजमन्यदस्ति ॥
 तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति सर्वा चिकित्सामपि वास्तमेके ॥ ९२ ॥

गुडूच्येरण्डपूतौक भार्गोवृषक रौहिषम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मितान् ॥ ९३ ॥

यवमाषातसीकोलकुलत्यान् प्रसृतोन्मितान् ।

चतुर्द्वीणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ ९४ ॥

पचेत्तैलाढकं पेथ्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमेतद्भिः सर्ववातविकारनुत् ॥ ९५ ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां आवणीं मधुकं बलाम् ।
 जीवकर्षभकौ कृष्णा काकनासा शतावरीम् ॥ ६६ ॥
 खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
 पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे माधयेत्तु चतुर्गुणे ॥ ६७ ॥
 वृंहण वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।
 मूत्ररेतोरजो दोषान् हरेत्तदनुवासनात् ॥ ६८ ॥

इति जीवन्त्याद्य यमकम् । इत्यनुवासनवस्तिविधि

अथ निरुहविधिमाह ।

निरुहवस्तिबन्धुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ ६९ ॥
 वातव्याधायुदावर्त्तं वातासृग्विषमज्वरे ।
 मूत्रकृच्छ्रोदरानाह मूत्रदोषाश्मरीषु च ॥ १०० ॥
 हृद्यसृग्दरमन्दाग्नि प्रमेहेषु निरुहणम् ।
 शूलोऽन्त्रपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद् बुधः ॥ १०१ ॥
 मधुस्नेहनकल्काख्याः कषाया वा मताः क्रमात् ।
 त्रीणि षड्द्वादश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥ १०२ ॥
 पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे चैव चतुष्टयम् ।
 षट्त्रीणि द्वादशत्रीणि कफे चापि निरुहणम् ॥ १०३ ॥
 नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपाद सपादपीठ शयन प्रशस्तम् ।
 प्रधानसृङ्वास्तरणोपपन्न प्राक् शीर्षक शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १०४ ॥
 प्रक्षिप्य वस्त्रैः मयित खजेन सुबद्धपुच्छानननिर्वलीकम् ।
 अङ्गुष्ठमध्येन मुख पिधाय गृह्णीत वैद्यो निजसव्यहस्ते ॥ १०५ ॥
 तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्क नातिक्षुधात्तं शयने मनुष्यम् ।
 समे सुदेशे नतशीर्षकञ्च नात्युच्छ्रितोनास्तरणोपपन्ने ॥ १०६ ॥
 सव्येन पार्श्वेन मुख शयानं कृत्वर्जुदेहञ्च भुजोपपन्नम् ।
 निष्कुथ सव्येतरमस्य सकथि वाम प्रसार्य प्रणयेच्च वस्तिम् ॥ १०७ ॥

स्निग्धे गुटे नेत्रचतुर्थभाग स्निग्धैर्जनैरक्षितपृष्ठवंशम् ।
 आक्रम्यनावेपनलाघवादीन् पाण्ड्योर्गुणीश्चापि हि दर्शयद्भिः ॥ १८८ ॥
 प्रपौड्य चैकग्रहणेन दत्ते नेत्रे शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।
 तिर्यक् प्रणीते न गता च धारा गुदं प्रणश्येच्चलिते च नेत्रे ॥ १८९ ॥
 दत्तं शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु ।
 शीतस्तु विष्टभ्य करोति दाहं मूर्च्छाञ्च तापन्त्वतिमात्रमुष्णं ॥ १९० ॥
 स्निग्धोऽग्निनाशं पवनं विरुक्षस्तथाल्पमात्रोऽलवणस्त्वयोगमः ।
 करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ १९१ ॥
 दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात् सुयुक्त्या सममेव दद्यात् ।
 विट्वातवेगञ्च विधाय दत्ते निष्कृष्यमुक्ते प्रणयेच्च शेषम् ॥ १९२ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं स्नेहैर्निरुहयेत् ।

अनुवास्य स्निग्धतनू लतीयेऽङ्गि निरुहयेत् ॥

मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते निरुहन्तु समाचरेत् ॥ १९३ ॥

सव्यं प्रसारयेत् सक्थिं दक्षिणञ्चोपकुञ्चयेत् ।

मध्याङ्गे सुमना जीर्णं निरन्त्रो वाग्यतो नरः ॥ १९४ ॥

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ १९५ ॥

ततो नेत्रमपनीय त्रिशन्मात्रा पीडनकालादवेक्ष्योत्तिष्ठ
 इति आतुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुत्कटकं वस्त्रेण गमना-
 येति निरुहं प्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तो भवति ।

यावत्प्रत्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालञ्च सा मात्रा परिकीर्तिता ॥ १९६ ॥

अनेन विधिना दद्याद्दृष्टिं वस्तिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्हतं ॥ १९७ ॥

सम्यग्गिरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

अपि हीनं क्रमं कुर्यान्नैव कुर्यादतिक्रमम् ।

विशेषात् सुकुमाराणां द्वौ न एव क्रमो मतः ॥ ११८ ॥

मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालवृद्धयोः ।

तयोस्तीक्ष्णं प्रयुक्तस्तु ध्रुवं हन्याद्वलौजसी ॥ ११९ ॥

मस्त्रेह एकं पवने निरुहौ द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।

तय स्मूत्रा' कटकोष्णरूक्षा कफे निरुहान् न परे विधेया ॥ १२० ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कंफं तृतीय' ।

प्रत्यागते कोष्णजस्तावसिक्त' शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ॥ १२१ ॥

जीर्णं च सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवास्यः परिवृहणार्थम् ।

निरुहणार्हागमनेन तैलेनाम्बानिलघ्नौषधसाधितेन ॥ १२२ ॥

दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन तालं स्नेहस्य शीघ्रागमनाय वैद्यः ॥ १२३ ॥

अल्पाल्पवेगोविद्धातहीनो हीननिरुहण' ।

मूर्च्छाशूलकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः ॥ १२४ ॥

यस्य मूत्रं पुरीषञ्च कफो वायुश्च गच्छति ।

क्रमेण लघुता चैव सुनिरुद्धं स मानव' ॥ १२५ ॥

सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नातं भुक्तग्रीवादनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२६ ॥

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ।

रमौदनोऽनुशस्तश्च तदहश्चानुवासनम् ॥ १२७ ॥

सम्यग्निरुद्धं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् ।

अल्पस्नेहं जाडूलेन रसेनाङ्गन्तुं भोजितम् ॥ १२८ ॥

याजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणे स्नेहवस्तिना ।

पश्चादग्निबलं ज्ञात्वा पवनस्य विचेष्टितम् ॥

अन्नोपस्तम्भितं कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते ॥ १२९ ॥

हृत्ते त्र्यहे चाङ्गथं पञ्चमे च दद्यान्निरुहानुवासनञ्च ॥ १३० ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।

आस्थापने स्नेहवस्ती सस्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥

अनायान्तं मुक्तान्तं निरुह शोधनैर्हरेत् ।
 निरुहैरेव मतिमान् चारमूत्रान्नसयुतै ॥ १३२ ॥
 विगुणानिलविष्टञ्च चिर तिष्ठन्निरुहणम् ।
 शूलारतिज्वराटोपान्मरणञ्च प्रपद्यते ॥ १३३ ॥
 न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ।
 आम तदुद्वरेद् भुक्ता हृदि वा जनयेद् भृशम् ॥ १३४ ॥
 कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभोजिने ॥ १३५ ॥
 आवस्थिक क्रम चापि जत्वा कार्यं निरुहणम् ।
 मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ १३६ ॥
 अतिप्रपौडितो वस्त्रि प्रकुर्यामाशय गतः ।
 वातेरितो नासिकाभ्यां सुखतो वा प्रपद्यते ॥ १३७ ॥
 हृदिहृत्तासमूर्च्छादौन् प्रकुर्याद्वाहमेव च ।
 तत्र तूर्णं गलापौडं प्रकुर्यादवधूननम् ॥ १३८ ॥
 शिरः कायविरेकौ च तीक्ष्णैः सेकाश्च शीतलान्

अथ द्वादशप्रसृतानाह ।

दत्त्वादौ सैन्यवस्याहं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ १३९ ॥
 एकौभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।
 समूर्च्छिते कषायन्तु श्वेतु प्रसृतसम्मितम् ॥ १४० ॥
 वितरेच्च तथा वापमन्तोद्विप्रसृतोन्मितम् ।
 एव प्रकल्पितो वस्त्रिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ १४१ ॥
 धारयेदौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।
 न करोति च सौमन्तं सुनिरुहः प्रयोजितः ॥ १४२ ॥

इति निरुहणविधिः

वातघ्नौषधनिःकाथाः सैन्यवप्रसृता युताः ।
 साम्नाः सुखोष्णा देयाः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥ १४३ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथ, काकोल्यादिसमायुतः ।

विधेया वस्तय' पित्ते सक्षौद्रघृतशर्करा ॥ १४४ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथा पिप्पल्यादिसमायुताः ।

सक्षौद्रमूत्रा देया, स्युर्वस्तयः कुपिते कफे ॥ १४५ ॥

शर्करेक्षुरसक्षौद्र घृतयुक्ताः सुशैतलाः ।

क्षौरिवृक्षकषायाव्या' वस्तय, शोणिते हिताः ॥ १४६ ॥

प्रियङ्गादिगणकाथा अश्वठादिसमायुताः ।

सक्षौद्रा, सघृता वापि वस्तयो ग्राहिणो हिताः ॥ १४७ ॥

विदारौरावतीशेलु शाल्मलीधन्वनाङ्गुराः ।

क्षौरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलवस्तयः ॥ १४८ ॥

वाराहमाहिषौरभ्र वैडालैण्यकौक्कुटम् ।

मद्यस्कमसृगाज वा देय पिच्छिलवस्तिषु ॥ १४९ ॥

मात्रा पिच्छिलवस्तीना पलैर्द्वादशभिर्मता ॥ १५० ॥

इति पिच्छिलवस्तय ।

दद्यादनुत्क्लेशनं पूर्वं मध्य दोषहरं पुनः ।

पश्चात्सशमनीयञ्च वस्ति दद्याद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥

एरण्डमूल मधुक पिप्पलीसैन्धव वचा ।

हपुष्पाफलकल्कश्च वस्तिरनुत्क्लेशन' स्मृतः ॥ १५२ ॥

इत्युत्क्लेशनवस्ति ।

शताह्वा मधुकं विल्व कौटज पलमेव च ।

सकाञ्जिक सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहर' स्मृतः ॥ १५३ ॥

इति दोषहरवस्ति ।

प्रियङ्गुर्मधुकं सुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।

सक्षौरः शस्यते वस्तिर्दोषाणा शमनः स्मृतः ॥ १५४ ॥

शोधनद्रव्यनिःकाथास्तत्कल्कैः स्नेहसैन्धवैः ।

युक्त्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ १५५ ॥

इति शोधनवस्ति ।

त्रिफलाकाथगोमूत्रैः क्षौद्रक्षारसमायुताः ।

ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ १५६ ॥

इति लेखनवस्ति

वृंहणद्रव्यनिःकाथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।

सर्पिर्मोसरसोपेताः वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥ १५७ ॥

इति वृंहणवस्ति ।

शताह्वा शिग्रु सिद्धार्थ वक्राक्षौच्चवचाघनैः ।

राठेन्द्रयवसिन्धुत्थैः पिष्टैर्वस्तिः प्रकल्पितः ॥ १५८ ॥

दशमूलैरसक्षौद्र तैलकाञ्जिकयोगतः ।

शोधनां दोषनाशाय पुष्टिवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १५९ ॥

चत्वारो मदनाः पिष्टाः क्षौद्रतैलचतुष्पलम् ।

कुडव मासनिर्यासादृत्वाङ्गं रुचकाङ्गवेत् ॥ १६० ॥

बलवर्णकरो वस्तिर्वृथो मासबलप्रदः ।

वातशोषितदेहानां वृंहणः स्थैर्यकारकः ॥ १६१ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्ब राज्ञासप्तच्छदाश्वसः ।

चत्वारः प्रसृता ह्येको घृताक्षर्षपकल्कतः ॥

निरुहः पञ्चतित्तोऽय मेहाभिथन्दनाशनः ॥ १६२ ॥

विडङ्गात्रिफलादन्ती सुस्ताखुपर्णिकास्तथा ।

कषायाः प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ॥

विडङ्गादिकषायेण निरुहः कफनाशनः ॥ १६३ ॥

इति विडङ्गादिनिरुहः ।

मधुतैलात् प्रकुञ्चाः षट् षट् चैरण्डकषायतः ।

युक्तः सैन्धवकर्षेण शताह्वाङ्गपलेन च ॥ १६४ ॥

बल्यो वृथो निरुहोऽय मलहन्मधुतैलिकः ।

गुल्मोदावर्तवृद्धार्शो मेहहन्ता निरत्ययः ॥ १६५ ॥
 एरण्डकाथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् ।
 शतपुष्पापलाङ्गेन सैन्धवाक्षेण संयुतः ॥ १६६ ॥
 बलवर्णकरो वस्तिर्वृष्यो दीपनवृहणः ।
 मेदो गुल्मकृमिप्लीह गुदोदावर्तनाशनः ॥ १६७ ॥
 मधुतैले समे स्याता काथश्चैरण्डमूलजः ।
 पलाङ्गं शतपुष्पाया स्ततोऽङ्गं सैन्धवस्य च ॥ १६८ ॥
 पलेनैकेन संयुक्तं खजेन तु विलोडितः ।
 देयः सुखोष्णो भिषजा मधुतैलिकसञ्ज्ञकः ॥ १६९ ॥
 तदेव मधुतैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।
 पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥ १७० ॥
 चतुष्पलं तु मधुनः तैलस्यापि चतुष्पलम् ।
 एरण्डमूलकाथस्य तथा देयं पलाष्टकम् ॥ १७१ ॥
 पलाङ्गं शतपुष्पाया स्ततोऽङ्गं सैन्धवस्य च ।
 मदनस्य पलञ्चैकं योज्यं युक्त्या विमर्दयेत् ॥ १७२ ॥
 रमचीरान्नमूत्राणां माज्यञ्च पलमात्रकम् ।
 खजेनालोडितं कोष्णो मधुतैलिकसञ्ज्ञितः ॥ १७३ ॥
 पादहीनोऽपि देयः स्याद्वस्तिर्लेखनवृहणः ।
 दीपनो गाढविटकघ्नः कृमीणां नाशनः परः ॥ १७४ ॥
 पाचनो निष्परिहारः सुखदो निरुपद्रवः ।
 पुटकैकप्रदानेन सिद्धोऽयं वस्तिरुत्तमः ॥ १७५ ॥

इति मधुतैलिकनिरुहवस्तयः ।

क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
 हृषुषासैन्धवाक्षाशो वस्तिः स्याद् यापनः परः ॥ १७६ ॥
 इति यापनवस्तिः ।
 गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ गुडाल्यन्तकयोः पलम् ।

शताह्वासैन्धवे स्याता मक्षमात्रे प्रमाणतः ॥ १७७ ॥

देय आम्रेऽनिले रुचस्तद्वतैलपलान्वितः ।

उदावर्त्ते वातकोष्ठे सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ १७८ ॥

इति सिद्धवस्ति

सैन्धवाक्ष समादाय शताह्वाक्षसमन्वितम् ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावस्त्रिकायाः पलद्वयम् ॥ १७९ ॥

गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोद्य यत्नतः ।

वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्ति दद्याद्विचक्षणः ॥ १८० ॥

शूल विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ।

क्रिम्युदावर्त्तवातादीन् सद्यो हन्याप्रयोजितः ॥ १८१ ॥

इति चारवस्ति ।

अष्टौ पलानि मूत्रस्य रुवुकायाच्चतुष्पलम् ।

पलद्वयं तु तैलस्य माक्षिकप्रसृतं तथा ॥ १८२ ॥

रसकक्षीरसौवीर तिलिन्डौक पलम्पलम् ।

गुडादेकं पलं दद्यान्मदनस्य पलं तथा ॥ १८३ ॥

शतपुष्पा वचा रास्ना कुष्ठदारु घनं निशा ।

सिद्धार्थकं विल्वपेशीयवानी सैन्धव बला ॥ १८४ ॥

कर्षान्वितं श्लक्ष्णपिष्टं खजेनाशु प्रमथ्य च ।

युञ्ज्यान्निरुहवप्राज्ञो निरपायं महङ्गुणम् ॥ १८५ ॥

मूत्रवस्तिरिति ख्यातः सर्वव्याधिहरः परः ।

इति मूत्रवस्ति

सिन्धुद्वयस्य कर्षमस्त्रिकायाः पलं गुडार्द्धपलम् ।

सुरभीपयसः कुडवः सर्वैरेतैः कृतो वस्ति ॥ १८६ ॥

ईषतैलयुतोऽयं भुक्ते दत्ते निहन्ति रोगगणम् ।

कक्युरुष्टशोथं शूल चामानिलं घोरम् ॥ १८७ ॥

चिरभवमूरुस्तम्भं गृध्रसिरोगं च जानुसङ्कोचम् ।

विषमज्वराणि घोरं क्लैब्यञ्च विनाशयत्याशु ॥ १८८ ॥

वस्तिर्वैतरणोक्तो गुणगणयुक्तः सुविख्यातः ॥ १८९ ॥

भोजयित्वा च सायाह्ने सूर्यस्यायं प्रशस्यते ।

अथ चेद्वलवान् जन्तु रभुक्तापि तदा क्वचित् ॥ १९० ॥

इति वैतरणवस्ति ।

दशमूलीकषायस्य पलान्यष्टौ पलद्वयम् ।

तैलस्य मधुनश्चाथ शताह्वानं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥

अक्षञ्च सैन्धवस्येष्टं वस्तिरेभिर्महागुणः ।

आत्रेयानुमतो ह्येष भुक्ते योज्यो विचक्षणैः ॥ १९२ ॥

नित्यमेकान्तरं वापि परिहारविवर्जितः ।

सुकुमारेषु वृद्धेषु स्त्रीषु यन्त्रणभीरुषु ॥

दौयमानो निहन्त्याशु दोषानीकान् सुदुस्तरान् ॥ १९३ ॥

वातरक्तं क्षयं कासं कुष्ठञ्च विषमज्वरम् ।

अश्वमरीमूत्रकच्छञ्च गुल्मप्लीहहलीमकम् ॥ १९४ ॥

वातपित्तभवात्रोगान् कफजान् सान्निपातिकान् ।

तान् सर्वान्नाशयत्याशु बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १९५ ॥

नैरुहिकेषु सर्वेषु वस्तिषु प्रवरो मतः ।

शुक्रसञ्जनो वृथश्चार्द्धमात्रिकसञ्जकः ॥ १९६ ॥

शतशः सन्ति निरुहाः सुश्रुतचरकादिमुनिगदिताः ।

भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चार्द्धमात्रेण ॥ १९७ ॥

इति अर्द्धमात्रिकनिरुहः ।

एरण्डमूलं त्रिफला पलांशा क्लृप्तानि मूलानि पलानि पञ्च ।

रास्नाश्वगन्धा सबलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ १९८ ॥

भागाः पलाशा मृदनाष्टयुक्ता जले द्विकंसे कथिताष्टशेषे ।

पेथा शताह्वा हपुष्पा प्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ १९९ ॥

रसाञ्जनं वासकवीजेमुस्त्रमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाचिकस्तैलयुत, समूचा वस्तिर्दृष्ट्या लेखनदीपनीय ॥२००॥

जङ्घारूपादत्रिकष्टशूल कफाहत मास्तविग्रहश्च ।

विण्मृत्रवातग्रहण मशूलसाधनक माश्मरिग्रकराश्च ॥ २०१ ॥

ग्रानाहमशीग्रहणीप्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्त

वात एण्डाद्यो निरुह

ज्ञेय गुड मासरस पयश्च क्षत्तानि सूत्र मधुसैन्धवश्च ।

एतान्यनुक्तान्यपि टापयेच्च निरुहयोगे मदनात् पलञ्च ॥२०२॥

लवण कार्षिक दद्यात् पलमेकस्तु नादनम् ।

वाते गुड, मिता पित्ते कफे सिद्धार्थकादय ॥ २०३ ॥

विट्श्लेष्मपित्तानिलसूत्रकर्षाद्वाद्यावह शुक्रबलप्रदश्च ।

विट्क स्त्रियन दोषत्रय निरस्य सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुह ॥ २०४ ॥

ज्वरे कृद्यामनीसारि गूढशल्यादितेषु च ।

हृदोग्रहे कृताहारे दुर्बले व्याधिकर्षिते ॥ २०५ ॥

क्षीणे रक्तातिसारे च तथा मूर्च्छातिकर्षिते ।

प्रथिताना नराणाञ्च निरुहो न प्रशस्यते ॥ २०६ ॥

पीतस्र्ज हस्य वान्तस्य विक्तस्य सुनासृज ।

निरुहितस्य कायाग्निर्मन्दोभवति देहिन ॥ २०७ ॥

स चाल्पैर्लुभिश्वान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ।

काष्ठैरणुभिरल्यैश्च सन्धुक्षित इवानल ॥ २०८ ॥

युक्तेऽग्नौ जौवति क्षिर रोगी स्याद्विज्ञाति गते ।

शान्त पञ्चत्वमायाति देहे रक्ष्याऽनल मटा ॥ २०९ ॥

कालस्तु वस्तिष्वनुयाति श्वावत्तावद्भवेद परिहारकाल ।

अत्याशनस्यानवचामि पान स्वप्न दिवाग्नैथुनवेगरोधान् ॥

शौतोष्णवातातपशोक्रोषास्यजदकालाहितभोजनञ्च ॥ २१० ॥

इति निरुहकल्पनाविधिः ।

अथ उत्तरवस्तिविधिमाह ।

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
 द्वित्रयास्थापनतः शुद्धौ निदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ २११ ॥
 आतुराङ्गुलिमानेन नेत्रन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।
 वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ २१२ ॥
 सिद्धार्थवाहिच्छिद्राय हेमरूप्यादिनिर्मितम् ।
 चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ॥ २१३ ॥
 मालतीपुष्पवृन्ताभं कर्तव्यं द्विद्वमेव च ।
 मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥ २१४ ॥
 स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुञ्च्य चात्र कौर्त्तितम् ॥ २१५ ॥
 पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।
 तदूर्ध्वं मूलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २१६ ॥
 निविष्टकर्णिकं मेढ्रे नारीणां चतुरङ्गुलम् ।
 मूत्रस्रोतः परीणाहं सुह्रवाहिं दशाङ्गुलम् ॥ २१७ ॥
 तामासपत्यमार्गं तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ।
 द्वात्रिंशदङ्गुलं मूत्रमार्गं तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ।
 विधेयञ्चाङ्गुलञ्चासा विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥ २१८ ॥
 स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलसम्मितम् ।
 एव प्रमाणं विहितमर्थात् बुद्धिविकल्पितम् ॥ २१९ ॥
 औरभ्रं शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजितः ।
 तदलाभे नियुञ्जीत गलचर्मं च पक्षिणाम् ॥ २२० ॥
 अथातुरमुपस्निग्धं सुस्विन्नं प्रथिताश्रयम् ।
 यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् ॥ २२१ ॥
 निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ।
 स्वभ्यक्तवस्तिमूर्ध्वान् तैलेनोष्णेन युक्तिः ॥ २२२ ॥
 ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितः ।

पूर्वं शलाकयान्विस्य मार्गं नेत्रमनन्तरम् ॥ २२३ ॥
 शनैः शनैर्वृताभ्यक्तं निदध्यादङ्गुलानि षट् ।
 ततोऽवपीडयेद्वस्ति शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत् ॥ २२४ ॥
 ततः प्रयोजितस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ।
 पयसा भोजयेदेन यूषैर्मासरसेन च ॥ २२५ ॥
 अनेन विधिना दद्याद्वस्तीं स्त्रींश्चतुरोऽपि वा ।
 ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ २२६ ॥
 स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
 मूत्रकच्छविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ २२७ ॥
 योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकौ ।
 मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकौ ॥ २२८ ॥
 उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूर्ध्वजान् वै समाहितः ।
 कन्येतरस्यै कन्यायै तद्वत्सम्यग्निपीडयेत् ॥ २२९ ॥
 त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।
 गर्भाशयविशुद्धयर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ॥ २३० ॥
 अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसन्नके ।
 भूयो वस्तिं निदध्यात्तु सयुक्तं शोधनौषधैः ॥ २३१ ॥
 पायौ वस्तिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्मचिकित्सिते ।
 प्रवेशयेद्वा मतिमान् फलवर्त्तिं तु योनिगाम् ॥ २३२ ॥
 सूत्रैर्विशिष्टान्तां स्निग्धां शोधनद्रव्यसयुताम् ।
 पीडयेद्वाप्यधो नाभेर्वस्तेरुपरि वेष्टिताम् ॥ २३३ ॥
 आरग्वधस्य पत्रेण निर्गुण्डराः स्वरसेन च ।
 कुर्यात् गोमूत्रपिष्टेन वर्त्तिञ्चापि ससैन्धवाम् ॥ २३४ ॥
 मुद्गैलासर्षपसमा प्रविभिद्य वयांसि च ।
 वस्तेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया ॥ २३५ ॥
 आगारधूमवृहतीफलपिप्पलीसैन्धवैः ।

त्रिवृताशुक्तगोमूत्रसुरापिष्टे मनागरे ॥ २३६ ॥
 दह्यमाने भिषक्वस्तौ पायौ वस्ति प्रदापयेत् ,
 क्षोरिवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च ॥ २३७ ॥
 शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाखुना ।
 वस्ति शक्करुज पसा स्त्रीणामात्तवजा रुज ।
 हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिना क्वचित् ॥ २३८ ॥
 शक्क दुष्ट शोणित चाइनाना कष्ट शान्तिं याति चासृग्दरञ्च ।
 सूत्राघात सूत्रदोषान् ग्रहद्वान् योर्नेर्दोषाश्चापराधघातसङ्गम् २३९
 शक्काघात शर्करामधुमिश्रेण शस्त वस्तौ वङ्गणे मेहिने च ।
 घोरानन्यान् वस्तिजाताश्च रोगाश्चार्त्तमेहादुत्तरो हन्ति वस्ति २४०
 नस्यग्दत्तस्य लिङ्गञ्च व्यापद क्रम एव च ।
 वस्तोरुत्तरसत्त्वस्य समानं स्रजवस्तिना ॥ २४१ ॥
 घृताभ्यक्ते गुटे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
 मलप्रवर्त्तिनी वर्त्ति फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ २४६ ॥

इत्युत्तरवस्तिविधि

इति वङ्गमेतसहस्रित वस्तिधिकार समाप्तः ।

— — —

अथ धूम्रपानाधिकारमाह ।

प्रायोगिक कामहरश्च धूमो वैरेचनं स्रैहिकवामनीयो ।
 पञ्चप्रकारा गटिताश्च धूमा मिहान्तविद्धिर्मुनिभिश्च वैद्यैः ॥ १ ॥
 एनादिना कुष्ठनतोऽश्लेतेन क्षौमं प्रलिप्याङ्गुलकाष्टमाना ।
 प्रायोगिके वर्त्तिरियञ्च नेत्रमष्टाङ्गुल षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ २ ॥
 हृत्तया त्र्यपणं शृङ्गी सङ्गुटो त्वड्भन शिला ।
 एषा कामहरा वर्त्तिर्नेत्रं षोडशकाङ्गुलम् ॥ ३ ॥
 शरीरविरेचनैर्वर्त्तिर्नेत्रं हस्तमितं मतम् ॥ ४ ॥

स्निग्धसज्जैर्मधूच्छिष्टे हगुगुलुमर्षपैः ।

स्नेहिके वर्त्तिरेभिस्तु नेत्र द्वात्रिंशदङ्गुलम् ॥ ५ ॥

वामनीये तु वल्लूरस्नायुस्थिखुरचर्मभिः ।

वर्त्तिदशाङ्गुल नेत्र धूम, पञ्चविधो मतः ॥ ६ ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिः अतन्द्रितः स्नेहाक्ता
प्रदीप्ताग्रा वर्त्तिः स्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन त पिबेत् पूर्वं नामिकाभ्या पुनः पिबेत् ।

मुखपीत मुखेनैव वमेत्योतच्च नासया ७ ॥

यो वमेन्नस्यतो धूम नस्यपीत मुखेन वा ।

स नेत्रकर्णनामास्यसञ्चयान् लभते गदान् ॥ ८ ॥

तत्र प्रायोगिक त्रींस्त्रीनुच्छासान् आदटीत मुखनासिका-
भ्याञ्च पर्यायास्त्रींश्चतुरो वेति । मुखनासाभ्या पीतं स्नेहिकं
यावदशुप्रवृत्तिरिति । नासिकाभ्याञ्च पीत वैरेचनिकमादोष-
दर्शनात् । मुखेनैव कासान्तकरो ग्रासान्तरेषु च । वामनी-
यञ्च मुखेनैव तिलतण्डुलकृता यवागूं पीत्वा वामनीयो यथा
योगम् ।

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लाघव शिरसः शमः ।

यथेरिताना दोषाणा सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

वाधिर्यमान्म्य मूकत्व रक्तपित्त शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ १० ॥

तत्रेष्ट सर्पिषः पान विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥

तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ । तत्र योगे रोगोपशमन-
मिति । अतियोगे तालुशोषपरिदाहपिपासामदमूर्च्छाकर्ण-
क्षेडदीर्घत्वमिति ।

स्नेहिक धूमकं दोषे वायौ पित्तानुगे यदि ।

शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरुक्षणम् ॥ १२ ॥

न विन्क्तिः पिवेद्दूतं न कृते वस्त्रिकर्मणि ।
 न रक्ते न विषे न गो नाशक्ते न च गर्भिणी ॥ १३ ॥
 न श्मे न मदे नाग्ने न पित्ते न प्रजागरे ।
 न मूर्च्छाभ्रमदृष्ट्यासु न क्षीणे नापि च धृते ॥ १४ ॥
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न वा स्नेहश्च माधिकम् ।
 धूम न भुक्त्वा दध्ना च न रुचः क्षुब्ध एव च ॥ १५ ॥
 न तापुशेषे तिसिरे गिरस्यऽभिहृते न च ।
 न शङ्के न राहिण्या न रोगे च महात्यये ॥ १६ ॥
 एषु धूमकाले च भोज्यात्पिबति यां नरः ।
 रोगास्तस्य प्रदहन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥

तत्र शोकश्चमनामर्षीणां विषरक्तपित्तमदमूर्च्छादाह-
 पिपासा पाण्डुरोगतालुशोषहृदिमूर्च्छाभिघातोद्गारमेहोदराध्मा-
 नोर्ध्ववातार्तं वातवृद्धदुर्बलविरिक्तास्थापित-जागरित-गर्भिणी-
 रुचक्षतक्षीण मधुघृतदधि दुग्धमद्वयवागूपीताल्पकफाश्च
 धूम न सेवेरन्निति ।

गौरव शिरसः शूलं पीनसार्द्यम्भिदकौ ।
 कर्णाक्षिशूलं वातश्च ह्रिकाश्वासौ गलग्रहः ॥ १८ ॥
 दन्तदोर्बल्यमात्रवः श्रावघ्राणाक्षिदापजः ।
 पूतिस्रावश्च हृदिश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ १९ ॥
 हृत्पित्त्याग्रहः कण्डूः हृत्पित्तो मुखपाण्डुता ।
 अक्षप्रसक्तो वेश्मय गलगण्डुपजिह्विका ॥ २० ॥
 क्षालित्य पिच्छरत्नं च केशानां पतनं तथा ।
 क्षवधुक्ष्मातितन्द्रा च बुद्धिर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २१ ॥
 धूमपानाद्यशयन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां रसस्य च ॥ २२ ॥
 न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजनुजाः ।

धूमरिक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २३ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसवेन्द्रियवातनाः ।
 दृढकेशद्विजश्मश्रुः प्रसवविद्वाननः ॥ २४ ॥
 प्रयोगपात्रे तस्याष्टौ कालाः सम्यगितीर्त्तिताः ।
 स्नात्वा भुज्जा समुल्लिख्य पुजा दन्तात्रिष्टुप च ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जनगिद्धान्ते चात्मजान् धूमसो भवेत् ।
 वातहेशपमुत्क्षेपः कालेष्वेव । ह ल ग न ॥ २६ ॥
 अङ्गुष्ठपरिणाहेन मध्ये स्थूलोऽग्नयोऽस्तु ।
 षड्भागो धूमनेत्रस्य वर्त्या कालः प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 ऋषुत्रिकोणकलितकोलाख्यग्रप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेत्रे । नद्रव्य धूमनेत्रे प्रशस्यते ॥ २८ ॥
 शरावसम्पुटयुतं व्रणधूमं नदेद्वये ।
 धूमनेत्रेण सतिमान् वेदना स्थावशान्तये ॥ २९ ॥

इति वरुणसङ्कलित धूमपानाधिकार समाप्तः ।

अथ कवलाधिकारमाह ।

चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ ।
 स्निग्धाणः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ॥ १ ॥
 पित्ते कटुम्लवणैः रुक्षः सशोधनः कफे ।
 कषायतिक्तरुधुरैः कटुको रोपणो व्रणे ॥ २ ॥
 वचा त्रिकटुकैश्चैव सिद्धार्थैः कल्कपेषितैः ।
 तैलमूत्रसुरायुक्तैर्मधुजान्यतमेन च ॥ ३ ॥
 सहितैः स्निग्धगृहितस्निग्धभालकपोलकैः ।
 सुखे गृहीत्वा कवल मात्रयाऽनन्यमानसः ॥ ४ ॥

तिष्ठेद्यावन्मुखं पूर्णं स्नावश्च घ्राणचक्षुषोः ।

ततस्त्यक्त्वाऽपरो ग्राह्यो यावदाऽऽदोषसञ्चयः ॥ ५ ॥

एव स्नेहपयः क्षौद्ररसमूत्रान्मसयुता ।

कषायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दोषतो हिता ॥ ६ ॥

मुखं सञ्चार्यते यातु सा मात्रा कवले स्मृता ।

असञ्चार्या तु सा मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥

तावद्धारयितव्योऽनन्यमनसाऽनुन्नतदेहेन यावद्दोषपरि-
पूर्णकपोलत्व नासास्रोतोऽनयनपरिप्लवश्च भवति तदा विमो-
क्तव्यः । पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य आशुद्धिलिङ्गमिति ।

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ८ ॥

हौन जाड्यकफोत्क्लेशा वरसञ्ज्ञानमेव च ।

अतियोगे मुखे पाक शोषस्तृष्णारुचिः क्लमः ॥ ९ ॥

शोधनीये विशेषेण भवन्त्येतत्तु लक्षणम् ॥ १० ॥

तिला नीलोत्पल सर्पिं शर्करा क्षीरमेव च ।

सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥

कवलस्य विधिर्द्विष समासेन प्रकीर्तितः ।

विभक्त्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥

कल्कोरसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।

अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्व मुखरोगिषु ॥ १३ ॥

तस्य योगातियोगश्च कवलोक्त विभावयेत् ।

तान्येव शमयेद् व्याधीन् कवलोऽयं प्रयोजितः ॥ १४ ॥

दोषघ्नमनभिष्यन्दि भाजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित कवलाधिकारः समाप्तः ।

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शोऽवपौडश्च नस्य प्रधमन तथा ।

शिरोविरेचन पञ्च नस्यभेदा प्रकीर्त्तिता ॥ १ ॥

हार हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य ङ्गन्ति तान् ॥ २ ॥

ग्रीषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्या दीयत इति नस्यम् । नस्य तद्द्विविध शिरोविरेचन स्नेहनञ्च तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा,—प्रतिमर्शो विरेचन विकल्पोऽवपौड प्रधमन चेति ।

ये तु वातात्मका रोगा शिरः कम्प दितादयः ।

शिरसस्तर्पण तेषु नस्यकर्म्म प्रशस्यते ॥ ३ ॥

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्या स्नेषिका ये शिरोगदा ।

शिरोविरेचन तेषु नस्यकर्म्मप्रशस्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षुरमक्षीर घृतमाभरमान् पृथक् ।

क्षीणाना नस्यतो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

वातपैत्तिनेषु वातपित्तहरद्रव्यमिद्वेन स्नं हेनेति ।

यथा दोषोदये काले रोगिणो नावन भिषक् ।

शरहमन्तयोः स्वस्थं पूर्वाह्णे संप्रयोजयेत् ॥

वर्षाषु शिशिरे ग्रीष्मे माय मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायो गर्भिणी स्नेहोदकमद्यद्रवपीतोऽजीर्णी दत्तवास्ति क्रुद्धो गगान्तस्तृषाभभृतोबालोवृद्ध आन्तोवेगावरोधित शिरः स्नात स्नातुकामश्च न नस्यकर्म्माह इति । तस्य स्नेहननस्यस्य प्रसूणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनी पर्वहयनि सृता प्रयसमात्रा द्वितीयाशक्त स्तुतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिन्ना मात्रा यथाबल प्रयोज्या । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते व्यभ्रे काले पाणितापोपस्वेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातप-

रजोहीनवेश्मनि तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चि-
त्पलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रो-
न्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानु-
तप्त रजत-सुवर्ण-ताम्र-मृत्पात्र-शुक्तीनामन्यतमस्य शुक्त्या
पिचुना वा सुखोष्णमद्भुतं विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । यथा
नेत्रेण प्राप्नोति तथा प्रयतेतं इति ।

स्नेहेन भिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भाषेत न कुप्येत न ब्रूयान्न हसेत्तथा ॥ ७ ॥

एव हि विहितः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ।

ततः कानप्रतिश्याय शिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥ ८ ॥

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य स्थापयेन्न गिलेत् द्रवम् ।

पञ्चमसदशैव स्युर्मात्रा नस्यविधारणे ॥ ९ ॥

उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रान्तगं द्रवम् ।

वामदक्षिणपार्श्वाभ्या निष्ठीवेत्सम्मुख न हि ॥ १० ॥

ललाटस्वेदनं कुर्याद्यदि नो वहिरात्रजेत् ॥ ११ ॥

नीते नस्ये मनस्ताप रजः क्रोधादिकं त्यजेत् ।

शयीत निद्रा त्यक्त्वा च प्रोक्ता नो वाक्शतं नरः ॥ १२ ॥

तथा वैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ।

व्यवभुक्तवते नस्यं करस्त्रिन्नाय दापयेत् ॥ १३ ॥

स्नेहस्य विन्दवो ह्यष्टौ प्रदेया नस्यकर्मणि ।

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥

हाति शङ्खिन्दवश्चापि शुक्तिरित्यभिधौयते ।

हे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च ज्ञेया तु कुशलैर्नरैः ॥ १५ ॥

चत्वारो विन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथा बलम् ।

शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वजलविकारिणाम् ॥ १६ ॥

शिरोऽभिघाते त्वरुचौ स्वरभङ्गे गलग्रहे ।

कासे नामामयेऽपचां नस्यं देयं विरेचनम् ॥ १७ ॥
 शिरीषशिशुसिन्धूत्य रुचकतूषणादयः ।
 हिंम्बार्द्रकरनाशैव प्रयोज्या नस्यकर्मणि ॥ १८ ॥
 लाघव शिरसो योगे सुखस्वप्नावबोधनम् ।
 विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ १९ ॥
 लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसङ्घयः ।
 चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ २० ॥
 कण्डूप्रदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्त्रवः ।
 हौने विशुद्धे शिरसि लक्षणं मम्यकौर्त्तितम् ॥ २१ ॥
 मस्तुलुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ।
 शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्निगाढ विरेचिते ॥ २२ ॥
 हौने विशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।
 सम्यग्नियोजिते वापि सर्पिर्नस्ये नियोजयेत् ॥ २३ ॥
 प्रतिमर्शस्तु चतुर्दशसु कालेषूपादेयो भवति । तद्यथा,
 तत्पोल्यितेन प्रक्षालितमुखेन गृहान्निर्गच्छता व्यवायव्याया-
 माध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकबलाञ्जनान्ते भुक्तवता कूर्दित-
 वता दिवास्त्रप्तोत्थितेन साय चेति ।
 ईषदुस्त्रिचित्रः स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।
 नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥ २४ ॥
 उल्लिञ्चन्न पिवेत् स्नेहं निष्ठोवेन्मुखमागतम् ।
 क्षीणे दृष्ट्यास्य शोषार्त्तं बाले वृद्धे च युज्यते ॥ २५ ॥
 तेन रोगाः प्रशाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ।
 इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्यादास्य सुगन्धि च ॥ २६ ॥
 हनुदन्तशिरोग्रीवा त्रिकबाह्वरसा बलम् ।
 बलीपलितखालित्य व्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥ २७ ॥
 तैल कफे सवाते च केवले पवने वसाम् ।

दद्यान्नस्त सदा पित्ते सर्पिमज्जानमेव च ॥ २८ ॥
 चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकौर्त्तित ।
 श्लेष्मस्थाना विरोधित्वात्तेषु तैल प्रशस्यते ॥ २९ ॥
 अवपीड प्रधमन द्वौ भेदावपगौ स्मृतौ ।
 शिरोविरेचनस्यात्र तै त्रु देयौ यथायथम् ॥ ३० ॥
 कल्कौकतादौषधाद्य पीडितो निःसृतो रसः ।
 अवपीड' स निर्दिष्ट स्त्रीणाद्रव्यसमुद्भवः ॥ ३१ ॥
 षडङ्गुलादिद्विवक्त्राया नाडीचूर्णं तया धमेत् ।
 तीक्ष्ण कोलमित वक्त्रावातै प्रधमन हितम् ॥ ३२ ॥
 ऊर्ध्व जत्रुगते रोगे कफजे स्वरसङ्ख्ये ।
 अरोचके प्रतिश्याये शिर शूले च पीनसे ॥ ३३ ॥
 शोष्मापस्मारकुष्ठेषु नस्य वैरेचन हितम् ।
 भौरुस्त्रीहृशबालाना नस्य स्नेहनमिष्यते ॥ ३४ ॥
 गलरोगे मन्निपाते निद्राया विषमज्वरे ।
 मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ ३५ ॥
 अन्यस्तोक्कटदोषेषु विमर्शेषु च दौर्दते ।
 चूर्णं प्रधमन दीरैस्तद्वि तीक्ष्णतर यतः ॥ ३६ ॥

वैरेचन नस्य यथा ।

नस्य स्याद्गुण्डशण्ठीभ्या पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।
 जनपिष्टेन तेनाक्षि कर्णनामाशिरोगदा ॥
 सन्धाहनुगलोद्भृता नश्यन्ति भुजवृद्धगा ॥ ३७ ॥
 मधुकमारकुणाभ्या वचामरिचसन्धवै ।
 नस्य कोष्णजलै पिष्ट दद्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३८ ॥
 रोहितमत्स्यपित्तेन भावित मरिच वचा ।
 कट्फल चेति तच्चूर्णं देय प्रधमन बुधै ॥ ३९ ॥

इति वक्त्रस्यमहानित नस्योपचार समाप्तः ।

अथ स्वस्थवृत्ताधिकारमाह ।

उत्थायात्मवता ब्राह्मे स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
 धीमता यदनुष्ठेय तत्सर्वं सम्प्रतच्यते ॥ १ ॥
 प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
 दन्तानां काष्ठसयोगो दहत्याऽऽसप्तमं कुलम् ॥ २ ॥
 कनिष्ठाग्रसमस्थूलमायतं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातरुत्थाय मतिमान् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३ ॥
 करञ्जकरवीरार्कं मालतीककुभाशना ।
 खटिराम्ब्रातकी शुद्धौ महकारकपित्तकी ॥ ४ ॥
 शस्यन्ते दन्तधावना ये चाप्येवविधा दुर्मा ॥ ५ ॥
 आयुर्यशोबलं वर्णं प्रजापशुवसूनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥
 इत्यादि श्रुतिवाक्येन गृह्णीयात् सुवनस्पतिम् ॥ ६ ॥
 द्वादशाङ्गुलमाद्यानां क्षत्रियाणां दशाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 दन्तकाष्ठन्तु नारीणां विधिवच्चतुरङ्गुलम् ।
 तदग्रेण शनैर्दन्तान् घर्षयेत्तानपीडयन् ॥ ८ ॥
 निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
 निरस्य शुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ९ ॥
 मुखवैरस्यं वैगन्ध्यं शोषजाद्यापहं सुखम् ।
 दृढीकरञ्च दन्तानां स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ १० ॥
 विस्मूत्राखिलदोषधातुशमनाकाङ्क्षान्नपाने रुचिः
 भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्नावधौते सुखम् ।
 गृह्णीते विषयान् यथास्वमुचितान् वृत्तानतो वृत्तितः
 स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ११ ॥

दध्याज्यादर्शसिद्धार्थवित्त्वगोरोचनास्रजाम् ।
 दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तमशुभापहम् ॥ १२ ॥
 पञ्चरात्रान्नखश्मश्रु केशलोमानि कर्त्तयेत् ।
 केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ॥
 पौष्टिकं धन्यकायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ १३ ॥
 उत्पाटयेन्न लोमानि नामायास्तु कथञ्चन ।
 दृष्टिदौर्बल्यतिमिरमभीक्ष्णोद्धरणाद्भवेत् ॥ १४ ॥
 ताम्बूलपत्रसत्कार पूगाढ्यञ्च कफापहम् ।
 चूर्णं कफानिलहर खदिरः कफपित्तनुत् ॥ १५ ॥
 सयोगतो दोषहर कान्तिसौष्ठवकारकम् ।
 पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते वान्ते आन्ते च मानवे ॥ १६ ॥
 ताम्बूलञ्च विषार्त्तानां मूर्च्छाक्षयास्रपित्तिनाम् ।
 रूक्षदुर्बलमत्तानामहित चास्यशोषिणाम् ॥ १७ ॥
 देहदृक्केशदन्ताग्नि ओत्रवर्णबलक्षयः ।
 शोषः पित्तानिलास्र स्यादतिताम्बूलभक्षणात् ॥ १८ ॥
 पर्णमूले वसेदग्राधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरत्यायु शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ १९ ॥
 आयुरग्रे यशोमूले मध्ये लक्ष्म्यौर्व्यवस्थिता ।
 तस्मादग्रञ्च मध्यञ्च मूलं पर्णं विवर्जयेत् ॥ २० ॥
 केशभूमिगताब्रोगाच्छिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ।
 केशानां मृदुता स्नेहमक्षिशान्तिं करोति च ॥ २१ ॥
 करोति शिरसस्तृप्तिं केशानां दृढतामपि ।
 तर्पणं चेन्द्रियाणाञ्च दत्तोऽभ्यङ्गस्तु मूर्ध्वनि ॥ २२ ॥
 केशप्रसाधनौ केश्या रजो जन्तुमलापहा ।
 हनुमन्या शिरः कर्णं शूलघ्न कर्णपूरणम् ॥ २३ ॥
 अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातविनाशनः ।

धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णवलप्रदा ॥ २४ ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
 दृष्टिप्रसादनं हृद्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २५ ॥
 निद्राप्रदो देहसुखश्चक्षुष्यः पादरोगहा ।
 पादत्वग्मृदुकर्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक् प्रसादकरं तथा ॥ २७ ॥
 तन्द्रापाप्मोपशमनं तुष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 तच्चातिमारज्वरितकर्णशूलार्दितादिषु ।
 आधानारोचकाजीर्णं भुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ २९ ॥
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ।
 वृष्यं मौगम्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ॥ ३० ॥
 सौमनस्यं मलक्ष्मीघ्नं गन्धमात्यनिषेवणम् ॥ ३१ ॥
 पद्मलं विशदं कान्त्यं मक्ष्णोरञ्जितमञ्जनम् ।
 नेत्रमञ्जनसयोगाद्भवेन्निर्मलताकरम् ॥ ३२ ॥
 चक्षुष्यं स्पर्शनार्हञ्च पदयोर्व्यसनापहम् ।
 वल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ३३ ॥
 घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ३४ ॥
 सुखस्थानप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ।
 अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ३५ ॥
 अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ।
 आमाभिथन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ३६ ॥
 आहारः प्रीत्यनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
 शक्त्यायुः शुक्रमत्स्वीजस्तेजसां च विवर्द्धकः ॥ ३७ ॥
 अपि शाकं जलस्निग्धं लवणस्नेहभर्जितम् ।

बुभुक्षितस्य कल्प स्यात् स्वादु स्याद् हण तथा ॥
 तत्तु षड् रसमस्यन्न मन्दाग्नेर्भोजनञ्च यत् ॥ ३८ ॥
 क्षुत्सम्भवति जीर्णेषु मलदोषरसेषु च ।
 उचितोऽनुचितो वापि सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९ ॥
 यः प्रसादः परोऽन्नस्य पर जीर्णस्य सर्वशः ।
 रसस्याञ्जलयस्तत्र नव देहेषु देहिना ॥ ४० ॥
 रक्तस्याञ्जलयस्त्वष्टौ शकृतः सप्त सर्वशः ।
 पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट्कफस्य प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
 मूत्रस्य विद्याञ्जत्वारी वसायाश्चाञ्जलित्रयम् ।
 द्वावञ्जली मेदमस्तु मज्जश्चैवाञ्जलिर्द्वयम् ॥ ४२ ॥
 शुक्रस्याप्यञ्जलिर्त्रयो मस्तिष्कस्यौजसस्तथा ।
 चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ ४३ ॥
 द्वावञ्जली प्रसूतायास्तन्यस्यापीह योषिताम् ।
 एव तस्य पर मान मनिर्देश्य प्रचक्षते ॥ ४४ ॥
 प्रमाणमेतद्भातूनामदृष्टानामुदाहृतम् ।
 ह्रीनाः स्वेन प्रमाणेन विविधाश्चापि धातवः ॥
 योजयन्ति विकारैश्च दोषा वृद्धा ज्ञयप्रदाः ॥ ४५ ॥
 बालव्यजनमोजस्यं मक्षिकादौन् व्यग्रोचति ॥ ४६ ॥
 सेवेत विषयान् काले मुक्ता तत्परता वशी ।
 नातिजागरण निद्रा सर्वभूतहितैषिताम् ॥ ४७ ॥
 देवगोब्राह्मणानार्यगुरुवृद्धान् सदैवार्चयेत् ॥ ४८ ॥
 चतुष्पथनमस्कृत्ता दाता यष्टा प्रियवदः ।
 क्रुद्धानामनुनेता च दीनानामनस्यकः ॥ ४९ ॥
 आश्वामकश्च भीतानां बन्धुवत्सर्वदेहिनाम् ।
 रागद्वेषनिदानानां हन्ता धर्मपरायणः ॥ ५० ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवो समीक्ष्यकारी विषयेष्वमक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपमेवी च भवत्यरोगः ॥ ५१ ॥

पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।

स्वामिन सर्वभावेन पुण्यश्लोकममायया ॥ ५२ ॥

भुञ्क्ष्व वास्तकशाकेन तक्रं सलवणं पिव ।

राजन् ! हरीतकीं भुञ्क्ष्व नश्यन्तु भवती गदाः ॥ ५३ ॥

न वेगान्धारयेद्भीमान् वातविण्मूत्ररेतसाम् ।

जृम्भाकासक्षवोद्गारश्वासलृण्णावमीक्षुधाम् ॥ ५४ ॥

धारितेष्वेषु जायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ।

धार्यीं वेगस्तु शस्ताना मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ ५५ ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।

अनुजायात्यतिपद सर्वधर्मेषु तुल्यताम् ॥ ५६ ॥

स्त्रिय श्रिय धनञ्चापि परस्याभिलषेन्न हि ।

न कुर्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिवाहयेत् ॥ ५७ ॥

प्रणयेनापि नो वाच्य वचनं परतापि यत् ।

अहिंसा सतत कार्या धार्या चेतस्यऽनित्यता ॥ ५८ ॥

हिताभिर्जुहुयान्नित्य मन्तरग्नि समाहितः ।

अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ५९ ॥

तच्च नित्य प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अजाताना विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ ६० ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ६१ ॥

मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धि सत्त्व विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगी यस्यास्ति तं नानुपर्तान्त रोगाः ६२

अर्थेष्वलभ्येष्वक्तप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ६३

कफे प्रच्छेदनं पित्ते विरेको वस्तिरौरणे ।

शस्यते त्रिष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचन' ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्नं प्रदुष्यति ॥ ६४ ॥

अशकभोजी घृतमत्ति योऽन्धमा पयोरमान् सेवति नातियोऽम्भ'
निरामभुग्वातकृता विदाहिना न च प्रभुग्जीर्णभुगल्परुक्मः ॥ ६५ ॥

नगरौ नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ६६ ॥

इति बङ्गसेनसङ्कलित अन्यागतामयप्रतिषेधाधिकार समाप्त

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुरो वृष्यो बल्यो धातुविवर्द्धन' ।

अल्लोरमोमतो हृद्य' क्लेदी दीपनपाचन' ॥ १ ॥

दीपनो ज्वरदृष्णाघ्न स्तिक्त' शोधनरोपण' ।

पीडनो लेखनः स्तम्भी कषायो ग्राहिरोपण' ॥ २ ॥

रसवीर्यविपाकानामाश्रयाद्द्रव्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरसंश्लेषादितरेषा प्रधानता ॥ ३ ॥

सतिक्तालवणं कुष्ठं स्वल्पवातविषापहम् ।

स्वादुपाकरसो ज्ञेयः स्तगरः कुष्ठवद्गुणैः ॥ ४ ॥

बल्याश्वगन्धा वातघ्नी कासश्वासक्षये हिता ।

देवदारु भवेत्तद्वत्कासश्वासमयापहम् ॥ ५ ॥

मोष्णं लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।

वार्तपित्तहरा बल्या वृष्या सग्राहिणी बला ॥ ६ ॥

श्रीफलैरण्डमूलानि शूले वातकफोल्बणे ।

पृश्निपर्णी स्थिरा चैव पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ७ ॥

वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् ।

चक्षुष्यं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ८ ॥

क्लीबेरं कृदिहृत्तास तृष्णातीसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपन वृष्य शूलघ्न विश्वभेषजम् ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महर हृद्य मुस्त पित्ताऽविरोधि च ।
 पिप्पली ह्रीहृगुल्माशी जठरेषु विधीयते ॥ १० ॥
 दीपनी पाचनी हृद्या नात्युष्णा कटुका मता ।
 मरिच नातिशीतोष्ण पित्तघ्न कफवातजित् ॥ ११ ॥
 मग्राहि रोचनं मुस्त दीपन दोषपाचनम् ।
 सतिक्तातिविषा मोष्णा जग्राहिख्यामपाचनी १२ ॥
 गुडूची वातपित्तघ्नी मेहघ्नी पाचनी मरा ।
 कृदिकुष्ठज्वरश्वास कासारोचकनाशिनी ॥ १३ ॥
 किराततिक्तकस्तिक्तो रक्तपित्तज्वरापहः ।
 यावदगुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ता भूनिम्बवत्सरा ॥ १४ ॥
 किराततिक्तवत् ज्ञेये त्रायसागादुरालम्बे ।
 कफवातज्वरकृदि क्षम्यरोचकनाशने ॥ १५ ॥
 कफपित्तहरी तिक्ता वरिष्ठश्चदिरद्रुमी ।
 तृष्णारोचकवीमर्ष कण्डूकुष्ठविनाशनी ॥ १६ ॥
 वासकः कासवैश्वर्य रक्तपित्तकफापहः ।
 सेव्यः पित्तकफस्त्रेद दाहदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ १७ ॥
 कफवातहरी पथ्या बुद्ध्यायु स्वरवर्द्धनी ।
 विबन्धश्वासकासास्रहिकामारुचिनाशिनी ॥ १८ ॥
 कफवातहर केश्यमक्षमक्षिबलप्रदम् ।
 वयसः स्थापन वृष्यं शस्तमामलक त्रिषु ॥ १९ ॥
 ककुभो भग्नरुग्घातो कदरो दन्तदाढ्यं कृत् ।
 कण्डूरोगापचीपिक्ले विशेषाद्रजनौ हिता ॥ २० ॥
 तद्वह्वीं विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशिनी ।
 पार्श्वरुक्कासश्वासास्रि हिक्काघ्नं पौष्करम्भतम् ॥ २१ ॥

मूल कर्कटकस्यापि शृङ्गीकुक्ष्यनिले हिता ।
 जीरकैलाहय पृथ्वी चव्या दीपनपाचनौ ॥ २२ ॥
 भेदन पिप्पलीमूल दीपनं शूलनाशनम् ।
 कट्फलो मुखरोगघ्नः कासश्वासकफापहः ॥ २३ ॥
 कर्पूरः शीतलः पाके चक्षुष्यः कफनाशनः ।
 सुगन्धिः कटुको हृद्यः कंकोलः कफवातजित् ॥ २४ ॥
 तवाज्जातीफलं प्रोक्तं लवङ्गकुसुमानि च ।
 चक्षुष्यं मधुरं सेव्यं पुण्डरीकं च शस्यते ॥ २५ ॥
 कुङ्कुम तूष्णवीर्यं स्याद्वातघ्नं विषनाशनम् ।
 नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ २६ ॥
 कण्डूघ्नं रोचनं हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ।
 स्निग्धं तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धजित् ॥ २७ ॥
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।
 कटुश्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकं हितम् ॥ २८ ॥
 आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
 सा शुष्का मधुरा पाके लक्ष्णादाहरुजापहा ॥ २९ ॥
 जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ।
 सुरभिर्दीपनो हृद्यो मुखवैशद्यकारकः ॥ ३० ॥
 कफानिलविषश्वासं कासदौर्गन्ध्यनाशनः ।
 पित्तहृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥
 कफघ्ना लघवस्तीक्ष्णा वीर्योष्णा पित्तवर्द्धनाः ।
 कटुतिक्ततरसाश्चैव सुमुखार्जकभूस्तृणाः ॥ ३२ ॥
 कटुः सत्तारमधुरः शिग्रुस्तिक्तोऽतिपिच्छिलः ।
 मधुशिग्रु परस्तिक्तः शोषघ्नो दीपनः कटुः ॥ ३३ ॥
 हेमः स्वादुरसः प्रोक्तं वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
 अम्लस्तिक्ततरसः प्रोक्तो रजतोऽम्बरसः पुनः ॥ ३४ ॥

कृष्णाय पाण्डुरोघ्नं पित्तल चापि तद्गुणम् ।
 स्रोतोऽं रक्तपित्तघ्नं तद्वत्काञ्चनगैरिकम् ॥ ३५ ॥
 सौवीरमञ्जन पथ्यं पर दृष्टिप्रसादनम् ।
 विलायन विशेषेण चक्षुष्य त्रपुसीसकम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्ते क्षतीरस्के शस्तं खर्जूरमस्तकम् ।
 विदारिकन्दो वृष्यश्च वातपित्तहरस्तथा ॥ ३७ ॥
 माणक स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।
 सकन्दलसुनोऽत्युष्ण शूरणो गुदकीलहा ॥ ३८ ॥
 चक्षुष्यं सैन्धव वृष्यं विशेषात् शयन स्मृतम् ।
 सौवर्चल विबन्धघ्न मुष्ण हृच्छूलनाशनम् ॥ ३९ ॥
 उष्ण शूलहरं तीक्ष्ण विडं वातानुलोमनम् ।
 रुचक वङ्गिकतीक्ष्ण सामुद्रं क्लेदन गुरु ॥ ४० ॥
 हृत्पाण्डूदररोगघ्नो यवक्षारोऽतिदीपन ।
 दहनो दीपनस्तीक्ष्णः खर्जक्षारोऽतिदीपनः ॥ ४१ ॥
 अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्गणः क्षार उच्यते ॥ ४२ ॥
 या गन्ध केतकीना बहति परिमल वर्णतः पिञ्जराभा ।
 स्वादे तिक्ता कटुर्वा परिलघुतुलिता मर्दिता चिकणाभा ॥
 भस्मत्व नैति दग्धा छिमिछिमि कुरुते चर्मगन्धाहुतान्ते ।
 सा शुद्धा शोभनीया वरतनुमृगजाराजयोग्यप्रशस्ता ॥ ४४ ॥
 करनलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः ।
 पुनरपि तदवश्य चिन्तनीय महद्भिः ।
 भवति यदि सरक्त तज्जलं पीतवर्णं
 न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽसौ विकारः ॥ ४४ ॥
 सौवर्चलन्तु काचाभ सैन्धव स्फटिकप्रभम् ।
 करमर्दफलाकारा द्राक्षा सा मध्यमा स्मृता ॥ ४५ ॥
 उन्नमा सैव विज्ञेया या भवेन्नोस्तनाकृतिः ।

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं चोत्तम मतम् ॥ ४६ ॥
 हरिद्राकुङ्कुमाभा तु अष्टा पीता तु मध्यमा ।
 अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः ॥ ४७ ॥
 खण्डञ्च विमल अष्ट चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
 रुद्रपुष्पसुसङ्काशा मनोह्रा चोत्तमा मता ॥ ४८ ॥
 श्वेतचन्दनमत्यन्तं अष्टं गुरु सुगन्धि च ।
 सुवर्णकृविक ज्ञेयं धातुमाक्षिकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
 अष्ट शिलाजतु ज्ञेयं यत्क्षिप्रं न विशीर्यति ।
 तोयपूर्णं काश्यपात्रे प्रतानेन विवर्द्धते ॥ ५० ॥
 स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
 नृतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ ५१ ॥
 शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।
 गुग्गुलुः स तु विज्ञेयः पुराणो वीर्यवर्जितः ॥ ५२ ॥
 शशिकान्तनिभ अष्ट तथा स्फटिकसन्निभम् ।
 कर्पूर स्निग्धमत्यर्थं मुद्गतुल्या हरेणुका ॥ ५३ ॥
 सम शुभ्रं गुरु स्निग्धं फल जात्या, प्रशस्यते ।
 एला सूक्ष्मफला अष्टा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ॥ ५४ ॥
 मुरा पीता वरा प्रोक्ता मुस्तमानूपमश्ववम् ।
 अविकारा लघुदीर्घा लताकस्तूरिका मता ॥ ५५ ॥
 सरलत्वक् कृविज्ञेया नलिकाश्वत्यपिच्छिला ।
 सुगन्धि गुरु रुक्षञ्च सुरदारु प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥
 सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च मनोहरम् ।
 मृगशृङ्गनिभ कुष्ठ शिरोच्छेदे वचारुणा ॥ ५७ ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिसङ्काश मुत्तम ग्रन्थिपर्णकम् ।
 सुसूक्ष्मकेसरा स्निग्धा मासौ पिङ्गजटाकृतिः ॥
 काकतुण्डनिभः स्निग्धः अष्टः स्यादगुरुर्गुरुः ॥ ५८ ॥

वर्तुला मांसला स्वच्छा श्रेष्ठा पूति प्रकीर्तिता ।
 सुगन्धि शीत चोशीर कीर्तित गन्धकर्मणि ॥ ५८ ॥
 वराहमूर्ध्ववत्कन्दो वाराहीकन्दसञ्ज्ञितः ।
 भिषजा तदलाभे तु चर्मकारालुको मतः ॥ ६० ॥
 सूक्ष्मास्थिमांसला पथ्या सर्वकर्मणि सम्मता ।
 क्षिप्ताम्भसि च या मज्जेद्भ्रजातक्यभया च सा ॥ ६१ ॥
 एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रवरो गुणः ॥ ६२ ॥
 अक्षोडकञ्च वाताम मुञ्जातो भिषुकस्तथा ।
 पारावत पीलुफलं लवलीफलमेव च ॥
 नामान्येतानि सर्वाणि प्रसिद्धान्युक्तनामभिः ॥ ६३ ॥

अथ प्रतिनिधिद्रव्याधिकारमाह ।

शक्नुद्रसो गोमये स्याच्चन्दने रक्तचन्दनम् ।
 सिद्धान्त्ये सर्षपः प्रोक्तः सैन्धवं लवणे मतम् ॥ ६४ ॥
 मधु यत्र न विन्देत तत्र जीर्णगुडो मतः ।
 क्षीराभावे भवेन्क्षौद्रो रसो मासूर एव वा ॥ ६५ ॥
 वराहकान्तकाभावेस्तम्भने विकसा मता ।
 चित्रकाभावतो दन्तीक्षारः शिखरिजोऽथवा ॥ ६६ ॥
 दद्यात्कङ्कुष्ठक वैद्यः सुवर्णक्षीर्यभावतः ।
 अभावादन्तवेतस्य पक्व चुक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
 अकपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।
 रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते ॥ ६८ ॥
 नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुद देयमिष्यते ।
 रक्तचन्दनकाभावे नवोशीर विदुर्वुधाः ॥ ६९ ॥
 श्रीखण्डचन्दनाभावे देयं कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूराभावतो देय ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ ७० ॥

रुचकाभावतो दद्यात्तवण विडमुत्तमम् ।
 शक्तक्यभावतो देय शिखिपिच्छञ्च तद्गुणम् ॥ ७१ ॥
 अभावे हिङ्गुपत्रास्तु हिङ्गु तद्गुणकारकम् ।
 ऊषरा भावतो देय लवणं पांशु पूर्वकम् ॥ ७२ ॥
 अन्योन्याभावतोऽन्योऽन्य देय वैद्येन जानता ।
 मिताभावे भवेत् खण्डः शाल्यभावे च षष्टिकः ॥ ७३ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।
 तत्र लौहेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ७४ ॥
 तालौशपत्राभावे तु स्वर्णताली प्रशस्यते ।
 अभावान्नागपुष्पस्य पद्मकेसर मुच्यते ॥ ७५ ॥
 नीराद्राभावतो ज्ञेया कठिनी गुणकारिणी ।
 अभावे लक्षणायास्तु नीलकन्दशिखा मता ॥ ७६ ॥
 यूथिकाभावतो ज्ञेया जाती तद्गुणकारिणी ।
 मयूराभावतो दद्याच्छहसाखुकानपि ॥ ७७ ॥
 कक्कोलाभावतो जाती शस्ता तस्या अभावतः ।
 लवङ्गकुसुम देय यतो दृष्ट तदर्थक्यत् ॥ ७८ ॥
 बन्धूकाभावतो देय पुष्पं पुन्नागसम्भवम् ।
 वज्रुलाभावतो देयं कङ्कारोत्पलपद्मजम् ॥ ७९ ॥
 मान्त्रिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगेरिकम् ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफल मतम् ॥ ८० ॥
 टारुहरिद्राभावे तु हरिद्रा दीयते बुधैः ।
 अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 तुम्बुरुतैलाभावे तु हितमारुष्कर तथा ।
 यदा न पादार मूलं कुष्ठं योज्यं तदा बुधैः ॥ ८२ ॥
 लाङ्गल्यभावतो वङ्गिणी दद्याद्भिषग्वरः ।
 अमन्त्रे तु द्राक्षायाः काशस्पृष्टाः फलमिष्यते ॥ ८३ ॥

तयोरभावे पुष्पन्तु मधूकस्य समीरितम् ।
 न भवेद्दाडिमं यत्र वृक्षान्नं तत्र योजयेत् ॥ ८४ ॥
 चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृते ।
 अभावे पृश्निपर्ण्यास्तु सिंहपुच्छौ विधीयते ॥ ८५ ॥
 मूलाभावे त्वचं ग्राह्यं लता जिह्मिन्यसम्भवे ।
 नते तगरपादौ स्यादभावे कुष्ठमिष्यते ॥ ८६ ॥
 युञ्जातः पश्चिमे ख्यात ग्राह्यं तालस्य मस्तकम्
 भङ्गातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ८७ ॥
 रसवीर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च ।
 युञ्ज्यात्तद्विधमन्यत्तु द्रव्यज्ञानविशारदः ॥ ८८ ॥

इति द्रव्यस्य भावाभावा

पयः सर्पिः प्रयोगे च गव्यमेव प्रशस्यते ।
 मूत्रे गोमूत्रमध्येवं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ८९ ॥
 सारः स्यात् खदिरादीना निम्बादीना त्वचस्तथा ।
 फलन्तु दाडिमादीना पटोलादेष्कदस्तथा ॥ ९० ॥
 महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।
 तेषान्तु बल्कलं ग्राह्यं क्लृप्तमूलानि कृत्स्नशः ॥ ९१ ॥
 कुर्मपृष्ठवदाकारा मध्ये निम्ना समा चला ।
 दुर्गन्धा शब्दसयुक्ता शिला नेष्टा तु पेषणे ॥ ९२ ॥

इति वज्रसेनसङ्खितं प्रतिनिधिद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रव्यगणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरापुनर्नवैरण्ड शङ्खसर्पपञ्जीवकाः ।
 श्वदद्राभीकुलाङ्गुली विदारौहंसपादिकाः ॥ १ ॥
 वृहत्थ्यौ पृश्निपर्णी च विश्वे देवा महाबला ।

सहाशृगालविन्ना च वृश्चिकाली महामहा ॥
 शोषगुल्मानिलश्वासकासपित्तहरो गणः ॥ २ ॥
 आरम्बधो निशाम्बुष्टा करकस्तापसद्गुम् ।
 क्षुद्रश्चेता महाश्चेता वृश्चिकालीत्ययं गणः ॥
 व्रणकुष्ठविषश्वास कृमिमेदः कफापहः ॥ ३ ॥
 सुरसाकासमर्दश्च फणिज्जार्जकभूस्तृणम् ।
 निर्गुण्डीसुरमाफञ्जी कुलाहलसुगन्धिकाः ॥ ४ ॥
 क्षवकः कालमालश्च क्षवपुष्टिः प्रचीवलः ।
 विडङ्गः काकमाचौ च भरिचो भूषिकर्णिका ॥ ५ ॥
 सुपर्णी चेति वर्गोऽय कृमिश्लेष्मविनाशनः ।
 कामारुचिप्रतिश्याय श्वासहा व्रणशोधनः ॥ ६ ॥
 कुष्ठक त्रिफलाराठ वृश्चिकाम्निः स्नुहीपयः ।
 अतारिरप्यपामार्गो मेदोऽर्शोऽश्मरिमेहहा ॥ ७ ॥
 पिप्पल्यग्निवचावासा कालग्रन्थिकमुस्तकम् ।
 भार्गोमूर्वा महानिम्ब पाठायष्टौ च सर्षपाः ॥
 हिङ्गुतिक्ता विडङ्गश्च वातश्लेष्महरो गणः ॥ ८ ॥
 एलाचक्राहकौन्तीत्वक् पत्ररोमाह्वरोचकाः ।
 चण्डाश्वफलपुन्नाग दारुसर्जरसो नतम् ॥ ९ ॥
 शक्रशक्तिदधिध्याम कुन्दुरुव्याघ्रहस्तजाः ।
 एलादिः पिडकाकण्डूविषानिलकफान्तकृत् ॥ १० ॥
 वचाजलजदेवाह्वा नागरातिविषाभयाः ।
 हरिद्राद्वययथ्याह्व कलशीकुटजोद्भवा ॥ ११ ॥
 वचाहरिद्रादिगणौ वातातीसारनाशनौ ।
 मेदः कफाव्यपवन स्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ १२ ॥
 मूर्वाघण्टासृताराठ पाठाभूनिम्बकूलकाः ।
 करञ्जवरशैरीय सुषवी सकटिन्नकाः ॥

मेहकुष्ठज्वरच्छर्दि विषश्लेष्महरो गणः ॥ १३ ॥
 सालस्यन्दनकालीय धवसर्जार्जुनासना ।
 शिरीषशिशपाभूर्ज खदिर चन्दनद्वयम् ॥ १४ ॥
 कदरो वाजिकर्णश्च करञ्जः केम्बुकोऽगुरु ।
 गण्डोऽय कफपाण्डुत्व कुष्ठमेहविनाशन ॥ १५ ॥
 वाक्णीतगराभीरुविल्वजातीविषाणिका ।
 मैरेय बृहतीयुष्म दर्भपूतीकशिशपाः ॥ १६ ॥
 जयाग्निमन्यविल्वान्नि नक्तमालाग्निमोरटा ।
 वर्गोऽन्तर्विद्रधिश्लेष्म मेदो गुल्मशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ १७ ॥
 वीरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशवृक्षादनीकुशाः ।
 मोरटेन्द्रीवरीसूर्यभक्तादण्डकमोक्षुराः ॥ १८ ॥
 वसुको वसिरो दर्भ मैरेयाश्मकभेदकाः ।
 अश्वरीशर्कराकृत्स्न मारुतार्त्तिहरो गणः ॥ १९ ॥
 रोध्रद्वयप्लवाशोक जम्बुशैलेय बालुकाः ।
 कदम्बो जिह्मिणी चैव श्रीपर्णी च बहुस्रवा ॥ २० ॥
 वर्गो लोघ्रादिको नाम्ना कफमेदोविशोषण ।
 पानदोषहरो बल्यः स्तम्भीसर्वविषापह ॥ २१ ॥
 अर्कालर्केन्दुपुष्पी च करञ्जो नागदन्तिका ।
 रास्नामधुकमायूरपाद एष गणः शुभ ॥
 मेदः कफाव्यपवन स्तन्यदोषविनाशनः ॥ २२ ॥
 श्यामादन्तीद्रवन्ती च यवाश्यामामृतामृता ।
 सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्ष सतिल्वकः ॥ २३ ॥
 कम्पिल्लकः करञ्जश्च हेमक्षीरीत्यय गणः ।
 उदावर्त्तोदरानाह विषगुल्मविनाशन ॥ २४ ॥
 बृहतीधातकीपाठा यष्टीमधुकलिङ्गका ।
 दीपनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रोदोषत्रयापहः ॥ २५ ॥

पटोलं चन्दनं मूर्वा पाठातिक्तामृताघनः ।
 पित्तश्लेष्मानिलच्छर्दि ज्वरकण्डूविषापह' ॥ २६ ॥
 काकोल्यौ मधुक शृङ्गी मेदे हे जीवकर्षभौ ।
 प्रपौण्डरीकमृद्वीका ऋद्धिवृद्धी तुगासहा ॥ २७ ॥
 पयस्या पद्मक छिन्नेत्येष वर्गोऽतिवृहण' ।
 स्तन्यञ्च जीवनौवृक्षः पित्तास्रानिलनाशनः ॥ २८ ॥
 उषसैन्धवकाशीस हयहिङ्गुशिलाजतु ।
 तुत्यक चेति मेदोघ्नः शर्कराश्मरिहृद्गण' ॥ २९ ॥
 सारिवापद्मकोशौर मधुकं चन्दनद्वयम् ।
 काश्मरीमधुकं चेति सारिवादिरय गण' ॥ ३० ॥
 रक्तपित्त विहन्त्याशु तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ।
 तीव्रपित्तज्वरामर्दं सर्वदाहविनाशनः ॥ ३१ ॥
 अञ्जनं फलिनीमांसी पद्मोत्पलरसाञ्जने ।
 एलामधुकनागाह्वा विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ ३२ ॥
 परूषो दाडिम द्राक्षा काश्मरी काकजं फलम् ।
 राजादनं सधात्रीकं कतकेन समन्वितम् ॥ ३३ ॥
 परूषकादिको नास्त्रा गणौ वातामयापहः ।
 हृद्यो रुचिप्रदस्तृष्णा मूत्रदोषविनाशनः ॥ ३४ ॥
 प्रियङ्गु-समङ्गा-धातकीलोभ्रपुन्नागचन्दनकुचन्दनमोचरसा-
 ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्गरो दीर्घमूला चेति ।
 अम्बुष्ठाधातकीलोभ्र समङ्गापद्मकेसरम् ।
 मधुकारलुविष्वञ्च गणौ मुनिभिरीरितौ ॥ ३५ ॥
 प्रियङ्गुस्वष्ठाकादी च पक्तातीसारनाशनौ ।
 सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चातिरोपणौ ॥ ३६ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ मधुकप्लक्षतिन्दुकाः ।
 प्रियालवदरीपार्थ नन्दीवृक्षान्नजम्बलाः ॥ ३७ ॥

पलाशोऽरुष्करः श्वेतं लोभ्र जम्बूरयं गणः ।
 पित्तासृग्मेहनुदं ब्रण्यो योनिदाहनिवारण ॥ ३८ ॥
 गुडूचीनिम्बधान्याक मधुक चन्दनान्वितम् ।
 तृष्णादाहार्कचिच्छर्दि सर्वज्वरहरो गणः ॥ ३९ ॥
 उत्पल कुमुदं पद्मं कङ्गार लोहितोत्पलम् ।
 मधुकं चेति पित्तास्र विषच्छर्दिहरो गणः ॥ ४० ॥
 मुस्ता पाठा हरिद्रे हे तिक्ता हैमवतीव चा ।
 द्रवन्त्यतिविषा कुष्ठ भस्मातकफलत्रयम् ॥ ४१ ॥
 साख्यल चेति वर्गोऽय कफरोगनिषूदनः ।
 शोधनः पाचनः स्तन्यो योनिदोषहरो गणः ॥ ४२ ॥
 अक्षधातृभया हन्ति त्रिफला विषमज्वरम् ।
 चक्षुष्या दीपनी पित्त कुष्ठमेहकफान्तकृत् ॥ ४३ ॥
 आमलक्यभयाक्षणा चित्रकश्चेत्यय गणः ।
 सर्वज्वरकफघ्नश्च भेदी दीपनपाचनः ॥ ४४ ॥
 चपुतास्त्रमयः सीस हैमरूप्यश्च तन्मयः ।
 वर्गश्च शूलहृद्रोगपाण्डुमेहगदापहः ॥ ४५ ॥

लाक्षाखिलकुटजाऽश्वासारकट्फलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छ-
 दमालत्यस्त्रायमाणा चेति ।

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ।
 कुष्ठकृमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ ४६ ॥
 विट्कोऽग्निमन्यः श्योनाकः श्रीपर्णीपाटलामहत् ।
 दीपन कफवातघ्नं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 पृश्निपर्णी स्थिरा चैव बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
 बृहण कफवातघ्नं पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥ ४८ ॥
 विदार्योसारिवाक्काग शृङ्गीवत्सादनी निशा ।
 कृच्छ्रपित्तानिलहरं वल्लीजं मूलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥

गृध्रनखो श्वदंष्ट्रा च शैरेय करमर्दिका ।

एतच्छ्लेष्मानिलौ हन्ति कण्टकं मूलपञ्चकम् ॥ ५० ॥

कुशः काशद्वय दर्भो नलश्चेति तृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छहरं पञ्च मूल वस्तिविशोधनम् ॥ ५१ ॥

एतैस्तैलानि सर्पींषि प्रलेप पानकान्यपि ।

गणैर्विभज्य कुर्वीत यथाविधि भिषग्वरः ॥ ५२ ॥

एकहिद्रव्यहीनोऽपि क्रियायोग्यो बृहन्नृणः ।

हृत्वा तु तत्समं द्रव्यं मथ योज्योऽल्पभेषजः ॥ ५३ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलित द्रव्यगणाधिकार समाप्तः ।

अथ संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां

वर्गाधिकारमाह ।

मदन-कुटज जीमूतेच्छाकुधामार्गवलोध्र-कृतवेधन-सर्षप-
विडङ्ग-पिप्पलौ करञ्जप्रपुन्नाटकोविदारपीलुकर्चूरनतकटुभ्ररा-
रिष्टाश्वगन्धाजगन्धाविदुलबन्धुजीवकश्वेता शतपुष्पाविम्बीव-
चैर्वाकचित्रा चेत्यूर्ध्वभागहराणीति । तत्र कोविदारपूर्वाणां
फलानि कोविदारादीनां मूलानि । तिबृच्छ्यामादन्ती-
द्रवन्तीसप्तलाशङ्किनीविषाणिकागवाक्षीछगलान्त्रीसुहीसुवर्ण-
क्षौरीचित्रककिणिहीकुशकाशतिल्वक-कम्पिल्लकचम्पकरम्पक-
पाटलापूगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलपूतीका-
रग्वधमहावृक्षसप्तकृदार्कज्योतिष्मती चेत्यधोभागहराणि ।
तत्र तिल्वकपूर्वाणां मूलानि तिल्वकादीनां पाटलान्तानां
त्वचः । कम्पिल्लकफलरज इति । पूगादीनामेरुष्टान्तानां
फलानि । पूतीकारग्वधयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ।
कोशातकीसप्तलाशङ्किनीदेवदालीकारवेल्लिका चेत्युभयतो

भागहराणि एषा स्वरसा इति । पिप्पलीविडङ्गापामार्ग-
शिग्रुशिरीष-सिद्धार्थकमरिचकरवीरविम्बीगिरि-कर्णिकाकिणि-
हीवचा-ज्योतिष्मती-करञ्जाकालर्कलसुनातिविषा-शृङ्गवेरताली
मतमाल-सुरमार्जकेङ्गुटीमेष-शृङ्गी मातुलुङ्गीसुरुङ्गी पीलुजाती-
सालतालमधूकलाक्षाहिङ्गुलवणमद्यगोशक्लद्रसमूत्राणि चेति
शिरोविरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणा फलानि करवीरादी-
नामर्कान्ताना मूलानि तालीसपूर्वाणा कन्दा । ताली-
सादीनामर्कान्ताना पत्राणि । इङ्गुटीमेषशृङ्गोस्वक् मातु-
लुङ्गीसुरुङ्गीपीलुजातीना पुष्पाणि । सालतालमधूकाना
सारा । लाक्षाहिङ्गुनिर्यासी । लतणानि पार्थिवविशेषा ।
मद्यमासवसयोगा । गोशक्लद्रसमूत्रे मलाविति ।

संशमनानि अत ऊर्ध्वं वक्ष्याम ।

तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा वरुणमेषशृङ्गीबलातिबलातग-
रार्त्तगलकच्छुराश्लक्ष्मीकुवेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्य-वत्सा-
दनौखदट्टाश्मभेदकालर्कार्कशतावरी पुनर्नवावसुकवसिरकर्बूर-
भार्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्यप्रभृतीनि वि-
दारिगन्धादिश्च हे चाद्ये पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो
वर्गः । चन्दनकुचन्दनङ्गीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशता-
वरीगुन्द्राशैवालकङ्गारकोकनदोत्पलकदलीदूर्वाप्रभृतीनि का-
कोल्यादिः सारिवादिर्न्यग्रोधादिरुत्पलादिस्तृणपञ्चमूलमिति
समासेन पित्तसंशमनो वर्गः । कालीयकाशुर्तैलपर्णीकुष्ठ-
हरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलराम्नाप्रकीर्योदकीर्यङ्गुदीसुमनः
काकादनौलाङ्गुलकीहस्तिकर्णमुञ्जातताललामञ्जक-प्रभृतीनि
वल्लीकण्टकपञ्चमूली पिप्पल्यादिर्वहत्यादिर्वचादिर्मुष्ककादिः
सुरसादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ।
काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्जाशालिषट्ठिकयवगोधममाष-

शृङ्गाटक-कशेरुकतपुसैर्वाकालावुकालिन्दक-कर्कारुककतको-
 च्यालुकप्रियाल-पुष्कर बीजकाश्मर्यमधूकद्राक्षाखर्जूरतालनारि-
 केलेक्षुविकार-बलाति-बलात्मगुप्ताविदारौपयस्यागोक्षुरक-क्षीर-
 कक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डकप्रभृतीनि समासेन मधुरो-
 वर्गः । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्नातककपित्थकरमर्दवदर-
 कोलप्राचीनामलकतिन्तिर्ङ्काकोशास्त्रभव्यपारावतवेतफलल-
 कुचाम्बवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्त-सौवीरकतुषोदक-धान्या-
 स्त्रप्रभृतीनि समासेनास्त्रो वर्गः । सैन्धवसौवर्चलविडपाक्य-
 रोमकसामुद्रकपक्लिमयवक्षारोषरसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
 लवणो वर्गः । पिप्पल्यादि सुरमादिर्मधुशिशुमूललसुनसुपुङ्ख-
 शीतशिव-कुष्ठदेददारुहरेणुकावल्लुजफल-चण्डागुग्गुलुमुस्ताला-
 ङ्गलकीशुकनाशापीलुप्रभृतीनि शालसारादिश्च प्रायशः कटुको
 वर्गः । आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेतकरीरहरिद्रा-
 दयेन्द्रयववरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयशङ्खिनी द्रवन्ती-
 त्रिवृत्ततवेधनकर्कोटककारवेल्लकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमनः-
 शङ्खपुष्पापमार्गत्रायमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीपुनर्नवावृश्चि-
 कालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तको वर्गः । न्यग्रो-
 ध्रादिरम्बुष्ठादिः प्रियङ्गादिर्लोध्रादिस्त्रिफलाशङ्खकीजम्बा-
 स्त्रास्थितिन्दुकादीनि कतकशकफलपाषाणसेदकवनस्पति-
 फलानि आमलक्यादिः शालसारादिश्च प्रायशः कोविदार-
 कुरुवकजीवन्तीचिल्लीपालङ्गीसुनिषस्त्रप्रभृतीनि नीवारचण-
 कादयो मुह्नादयश्च समासेन कषायो वर्गः । पिप्पलीपिप्पली-
 मूलचव्यचित्रक-शृङ्गवेराम्बवेतसमरिचाजमोदा-भस्मात-कास्थि-
 हिङ्गुनिर्व्यासा इति दशेमानि दीपनीयो वर्गः ।

इति वज्रसेनसङ्कलित सशोधनसशमनरसद्रव्यादीना वर्गाधिकार समाप्तः ।

अथ ऋतुचर्याधिकारमाह ।

भूवाप्यान्नेधनिःस्यन्दात्पाकादस्त्राज्जलस्य च ।
वर्षास्त्रिग्निले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ १ ॥
तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यते ।
उदमस्य दिवास्त्रापमवश्यायं नदीजलम् ॥ २ ॥
व्यायाममातप चैव व्यवाय चात्र वर्जयेत् ।
दिव्य कथितकूपोत्थं वाप्यं सारसमेव वा ॥ ३ ॥
प्रावृषि व्याकुले वङ्गौ भोज्यमक्लेदि वातजित् ।
परिशुष्कं लघु स्निग्ध मुष्णाम्ललवणञ्च यत् ॥ ४ ॥
प्रायोऽन्नपानं सक्षीद्रं संस्कृतञ्च घनोदये ।
पुनः सरक्षता चाग्निं यवगोधूमशालयः ॥ ५ ॥
पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्भोज्या येष्वेव संस्कृतैः ।
पिवेत् क्षौद्रान्वितं चाल्प माध्वीकारिष्टमेव वा ॥ ६ ॥
मविषप्राणिविण्मूत्र लालानिष्ठौवनादिभिः ।
सदाप्लुत तदा तोय नवक विषसन्निभम् ॥ ७ ॥
वायुना विषजातेन तत्पूर्वेण च धर्षितम् ।
वर्ज्यं सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विपश्चिता ॥ ८ ॥
सोपदंशं निषेवेत माध्वीकारिष्टमाधवम् ।
पिवेत्प्रावृषि धीरोऽल्पं रात्रौ तदपि वर्जयेत् ॥ ९ ॥
निरुहैर्वस्तिभिश्चान्यै रथान्यैर्मारुतापहैः ।
कुपित शमयेद्वात वार्षिकं वा चरेद्विधम् ॥ १० ॥
भूयो वर्षासु सयोगो गङ्गाया दक्षिणे तटे ।
ततः प्रावृष्य वर्षाख्या वृत् तेषा प्रकीर्त्तिता ॥ ११ ॥
तस्या एवोत्तरे देशे बहुशो हिमसङ्कुले ।
भूयः शीतमतस्तत्र हिमन्तश्चिशिराबुभौ ॥ १२ ॥

ततो व्यतीते वर्षर्तौ नीलमेघावगुण्ठिते ।
 व्योम्नि प्रसन्नदिङ्मार्गे लब्धप्रसरभास्करे ॥ १३ ॥
 शक्रस्वलब्धसन्दर्शं जातमाममदस्तुत' ।
 आक्रामति रवेर्लक्ष्मीं तिरस्कृत्य घनाम्बलान् ॥ १४ ॥
 द्राक्षेक्षुक्षीरसेवी च भवेत्तत्र नगाधिप' ।
 वर्षासूपचितं चित्तं निर्हरेच्च विरेचनै' ॥ १५ ॥
 तिक्तमर्पि' प्रयोगैर्वा शिराणा चापि मोक्षणै' ।
 दिवासूर्याशुसन्तप्त निशि चन्द्राशुशीतलम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ १६ ॥
 हसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि' ।
 स्नानपानावगाहेषु हितमस्यु यथासृतम् ॥ १७ ॥
 शारदानि च माल्यानि वासासि विविधानि च ।
 इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः कथितं पय' ॥ १८ ॥
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मय' ॥ १९ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चाग्रं विमर्गादनयोर्वलम् ।
 शरद्वसन्तयोर्मध्य' ह्रीनं वर्षानिदाघयो' ॥ २० ॥
 शीते शीतानिलस्पर्शसरुद्धो बलिना बली ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्रा द्रव्यगुरुक्षम' ॥ २१ ॥
 स यदा नेत्रेभ्यः युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनस्त्यतो वायु' शीते शीतः प्रकुप्यति ॥ २२ ॥
 तस्मात्तुषारसमये स्निग्धान्नलवणान् रसान् ।
 अर्धकानूपमासानाम्मेध्यानामुपयोजयेत् ॥ २३ ॥
 विलेशयाना मांसानि प्रसहाना सृतानि च ।
 भक्षयेन्मदिरा सीधु मधुरान्न पिवेन्नरः ॥ २४ ॥
 गोरसानि क्षुविक्लतीर्वसातैल नवीदनम् ।
 हेमन्ते भजतस्तोयं मुष्णमायुर्न ह्रियते ॥ २५ ॥

शस्ता रमाला हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।
 चौलकौशेय संवीत स्वाशये कुथकास्तृते ॥ २६ ॥
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो निर्वाते भूमिगह्वरे ।
 शयीत शयने चापि सुविस्तीर्णे मनोरमे ॥ २७ ॥
 तत्रापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः स्खलङ्घताः ।
 रमयेत्तु यथाकामं बलादपि मदोत्कटाः ॥ २८ ॥
 प्रवात प्रमिताहार मुदमन्यं हिमागमे ।
 वर्जयेच्छीतसस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २९ ॥
 एष एव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि सदा बुधैः ।
 हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ॥ ३० ॥
 रौच्यमाटानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ।
 तस्माद्देमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३१ ॥
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ।
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ॥
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३२ ॥
 वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगा स्ततः प्रकुरुते बह्वन् ॥ ३३ ॥
 तस्माद्दसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
 गुर्वस्त्रस्निग्धमधुरं दिवास्त्रप्रञ्च वर्जयेत् ॥ ३४ ॥
 यष्टिकान्वा नवाञ्छालीन् मुद्गनीवारकोद्रवान् ।
 लावादिविष्किररसैर्दद्याद्भृष्टैश्च युक्तितः ॥ ३५ ॥
 पटोलनिम्बवार्ताकैस्तिकैश्चान्यैर्हिमात्यये ॥ ३६ ॥
 शुचिशुक्लाम्बरधरश्चन्दनागुरुधूपितः ।
 पीनस्तनोरुजघना रूपयीवनशालिनोम् ॥ ३७ ॥
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 कामयेद्यावदुत्साहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

व्यायाममञ्जन धूपं तीक्ष्णञ्च कबलग्रहम् ।
 तेक्ष्णप्रयुक्ताश्च सर्वान् वा सेवेत कुसुमागमे ॥ ३९ ॥
 मयूखैर्जगतस्तेजो ग्रीष्मे यत् पीयते रविः ।
 स्वादु शीत द्रव स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ४० ॥
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
 घृतम्पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ ४१ ॥
 व्यायाममुष्णमायास मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांश्चापि गुणोद्विक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारसमन्वितान् ।
 प्रातराशं पिवेत्तत्र न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४३ ॥
 यवगोधूमविकृतौष्णालींश्च विविधानपि ।
 प्रसहानूपमांसानि वृथाण्यन्यानि यान्यपि ॥ ४४ ॥
 मद्यमल्यं न वा योज्यमथवा सुबह्दकम् ।
 लवणान्नकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा शीतगृहे निद्रा निशि सोमांशुशीतले ।
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवात हर्म्यमस्तुके ॥ ४६ ॥
 व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
 सेव्यमानो भजेदस्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ४७ ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ४८ ॥
 व्यायाममातप यास व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
 पानभोजनसस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ४९ ॥
 सरांसि वाप्यः सरितो वनानि रुचिराणि च ।
 चन्दनानि जलाद्रांश्च स्रजश्च कमलोच्चलाः ॥ ५० ॥
 तालवृन्तानि नीहारास्तथा शीतगृहाणि च ।
 शर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ ५१ ॥

ऋत्वीरन्यादिसप्ताहात् ऋतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यं सेवनीयं परं क्रमात् ॥ ५२ ॥
 सता वृत्तोपपन्नेन विधिना वर्त्तते च यः ।
 घोरांश्च ऋतुकृतान् दोषान्नाप्नुयात् स कदाचन ॥ ५३ ॥
 कार्तिकस्य दिनान्यष्टौ तथाग्रहायणस्य च ।
 यमदंष्ट्रा इति प्रोक्ता स्वल्पाहार्यत्र जीवति ॥ ५४ ॥
 वर्षासु मध्यमस्य वा समन्तादुदकं पिबेत् ।
 उष्णमेव वसन्ते च कामं ग्रीष्मेषु शीतलम् ॥ ५५ ॥
 हिमन्ते च वसन्ते च शीतमिष्टं पिबेन्नरः ।
 शृतशीतपयो ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् ॥ ५६ ॥
 नित्यं वर्षागमस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं जलम् ।
 अतिस्निग्धकटुप्रायं हितमग्नौ घनक्षये ॥ ५७ ॥
 समदोषं समाग्निश्च समधातुमलक्रियं ।
 असन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मसेनसङ्कलित ऋतुचर्याधिकार समाप्तः ।

अथ धान्यवर्गाधिकारमाह ।

रूक्षः शालिस्त्रिदोषघ्नस्त्रूष्णामेदो निवारणः ।
 महाशालिः परं वृथः कलमः श्लेष्मपित्तहा ॥ १ ॥
 शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरयष्टिकः ।
 किञ्चिद्धीनो सितस्तस्मात्परोऽयं रसपाकतः ॥ २ ॥
 दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।
 कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ ३ ॥
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्वयाः ।
 किञ्चित्क्षतिक्रमधुराः पवनानलवर्धनाः ॥ ४ ॥

कैदारा मधुरा वृथा बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।
 ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥ ५ ॥
 रोप्यातिरोप्या लघवः शौघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 विदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्हनाः ॥ ६ ॥
 शालयो दग्धरूढा ये रूक्षास्ते वद्वचसः ।
 श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ॥ ७ ॥
 तद्विप्रियङ्गुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्तिताः ।
 बहुमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥ ८ ॥
 सूपानामुत्तमा मुज्ञा लघीयामोऽल्पमारुताः ।
 हरितास्तेष्वपि वरा आढकी कफपित्तनुत् ॥ ९ ॥

रूक्षः कषायो विषदोषशुक्र बलासट्टष्टिचयकृदिदाही ।
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्बिः प्रभिन्नविण्मारुतपित्तलक्ष ॥ १० ॥
 उष्णः कुलत्यो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
 कुष्ठाश्मरौगुल्मनिषूदनश्च सग्राहकः पीनसकासहन्ता ॥ ११ ॥
 आनाहमेदो गुदकीलहिक्लाश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।
 बलासहन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्य उक्तः ॥ १२ ॥
 दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्रः स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ।
 तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ १३ ॥
 पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कफवातहन्ता तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ १४ ॥
 माषो गुरुर्भिषगुपरीषमूत्रः स्निग्धोऽतिवृथो मधुरोऽनिलघ्नः ।
 सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाद्वलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ १५ ॥

अवृथः श्लेष्मपित्तघ्नो राजमाषोऽनिलार्तिहृत् ।

अवलाजः सैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ १६ ॥

काकाण्डीमात्मगुमानां भाववत् फलमादिशेत् ।

ससूरा मधुराः पाके आहिणो रूक्षशीतलाः ॥ १७ ॥

मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ।

चणकाश्च मसूराश्च षण्डीकाः सहरेणवः ॥ १८ ॥

गुरवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूषेष्वालेपनेषु च ॥ १९ ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारौ ।

व्रणेऽतिपथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ २० ॥

स्थैर्याग्निमेधास्त्रवरणकृच्च सुपिच्छिलः स्थूलविलेपनश्च ।

मेदोमरुत्तृग्मनोऽथ रूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ २१ ॥

एतैर्गुणैर्हीनतरांश्च किञ्चिद्विद्याद्यवेभ्योऽतियवानशेषैः ॥ २२ ॥

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहारौ सन्धानकृच्छ्रेऽपहरः मरश्च ॥ २३ ॥

तेषां मसूरः सग्राही कलायो वातलः परम् ।

अनार्तव्याधिहरमपर्यागतमेव च ॥ २४ ॥

अभूमिजं नवं चापि धान्यं न गुणवत् स्मृतम् ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघुं सवत्सरोषितम् ॥ २५ ॥

विदाहि गुरुं विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ २६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलितं त्रिभिधान्यशूकधान्यवर्गाधिकारः समाप्तः ।

अथ मांसवर्गाधिकारमाह ।

सग्राही दीपनः शीतः कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ १ ॥

ईषद्गुरुस्तु मधुरो वृथो मेधाग्निवर्द्धनः ।

तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ २ ॥

रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।

कफोत्प्लेषु च रोगेषु मदे वाते च शस्यते ॥ ३ ॥

वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निबलवर्धना ।
 लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रका ॥ ४ ॥
 कषायः स्वादुलवणस्त्वचः केश्यो रुचिप्रदः ।
 मयूर स्वरमेधाग्नि टुक्योवेन्द्रियटाढ्यं कृत् ॥ ५ ॥
 स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ।
 वृंहणः कुकटो वन्यस्तद्वदग्राभ्यो गुरुर्मतः ॥ ६ ॥
 मृगाः सर्वप्रकाराश्च पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
 किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ७ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक् कफवातहा ।
 सग्राही रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥ ८ ॥
 मधुरोऽमधुरः पाके दोषघ्नोऽनलटौपनः ।
 शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ९ ॥
 कषायः स्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ।
 रक्तपित्तप्रशमनो विशदोऽपि कषायकः ॥ १० ॥
 कषायो मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ।
 कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्धनः ॥
 सन्निपातहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्लः ॥ ११ ॥
 प्रसहाः शोषगुल्मार्शी ग्रहणीदोषिणां हिताः ।
 सर्वदोषहरास्तोषां मेदस्तु बलदूषकम् ॥ १२ ॥
 वृषसिंहकपिव्याघ्र भासमार्जारमूषिकाः ।
 तरक्षु कुररश्येन शशघ्नीजम्बुकादयः ॥ १३ ॥
 गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।
 स्निग्धा बल्या हिता नित्य नेत्रगुह्याविकारिणाम् ॥ १४ ॥
 नकुलः शल्लकीगोधा शशश्चापि भुजङ्गमाः ।
 खासकासानिलहरा भूशयाः कफपित्तलाः ॥ १५ ॥
 कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥ १६ ॥
 महिषो गवयः खड्गो वराहश्चमरो कुरुः ।
 आनूपाः मधुरा बल्या गुरुस्निग्धाः कफप्रदाः ॥ १७ ॥
 नातिस्निग्धाश्चमर्यस्तु मदपित्तकराः स्मृताः ।
 कृगलस्त्वनभिष्यन्दी तथा पीनसनाशनः ॥ १८ ॥
 वृंहणं मासमौरभ्रं पित्तश्लेष्मकरं गुरु ।
 मेढं पुच्छोद्भवं वृष्यं मौरभ्रसदृशं गुणैः ॥ १९ ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
 गव्यं अमात्यग्निहितं दुष्पाकमनिलापहम् ॥ २० ॥
 औरभ्रवत्सलवणं मासमेकशफोद्भवम् ।
 हसकारण्डवक्रौञ्चं मङ्गुभल्लाह्वसारसाः ।
 नन्द्यावर्त्ता बलाकाश्च श्लेष्मला गुरवः प्लवाः ॥ २१ ॥
 मत्स्यः कर्कटकः कूर्मः शिशुमारोऽथ शुक्तयः ।
 शङ्खाश्च गुरवः स्निग्धाः शीता वृष्या जलेशयाः ॥ २२ ॥
 सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
 उष्णा वातहरा वृष्या वर्चश्लेष्मविवर्द्धनाः ॥ २३ ॥
 बलावहा विशेषेण मत्स्याशित्वात्समुद्रजाः ।
 समुद्रजेभ्यो नादेया वृहणत्वाद् गुणोत्तराः ॥ २४ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित मासवर्गाधिकार समाप्तः ।

अथ फलवर्गमाह ।

पाठामूर्वाशटीशाकं वास्तूकं सुनिषस्सकम् ।
 विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं मार्कवं चिल्लिवास्तूकम् ॥ १ ॥
 सग्राही क्षवकः प्रोक्तः स्निग्धः पञ्चाङ्गुलः सरः ।
 भ्रिण्टी वत्सादनौ फल्ली वातघ्नी लघुदीपनी ॥ २ ॥

काकमाचौ त्रिदोषघ्नी स्तन्या वृथा कलम्बिका ।

चाङ्गेरी कफघातघ्नी सार्पपं सर्वदोषक्षत् ॥ ३ ॥

सार्पपं च तक्षीनुश्वं राजिकैकान्तपित्तला ।

नाडीक कामवातघ्नः कटुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥

सतीनशाक श्लेष्मघ्नं त्रैपुटं वातक्षन्धतम् ।

श्रीहस्तिनी सपत्नूरा मूललाश्रमरिभेदिनी ॥ ५ ॥

कालशाकन्तु कटुकं दीपन कफशोथजित् ।

वृथा स्निग्धा च शीता च मृत्युघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ६ ॥

रूक्षो विषमदघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।

मधुरोऽमधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ॥ ७ ॥

वर्षाश्वौ कामघातघ्नी हितौ शोफोदरेऽर्शसि ॥ ८ ॥

कटुतिक्तरसः हृद्या रोचना वह्निदीपनी ।

सर्वदोषहरी लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ ९ ॥

महत्तद्गुरुविष्टम्भि तीक्ष्णमामच्च दोषलम् ।

तदेव स्नेहसिद्धन्तु वातनुत्कफपित्तजित् ॥ १० ॥

शुष्कन्तु शोथशमनं गरदोषहरं लघु ।

पिष्टम्भि वातल शक शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ ११ ॥

गुप्यञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यथोत्तरन्ते लघवः प्रदिष्टाः ।

तेषान्तु पुष्यं कफघातहन्तु फलं निहन्त्यात्कफमारुतौ च ॥ १२ ॥

रक्तपित्तहरी शोषकुष्ठघ्नी हिलमोचिका ।

कफापह शकमुक्त वरुणप्रपुनाटयोः ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटु पिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसोऽथ बल्यः ।

वृथश्च मेधास्त्रवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरो रसोनः ॥ १४ ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरशुचिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोषान् ।

दुर्न्नामकुष्ठानिलसादजन्तु समीरणश्वासकफाश्च हन्ति ॥ १५ ॥

नात्युष्णवैर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।

बलावहं पित्तहरोऽथ किञ्चित्पलाण्डुरगनेश्च विवृद्धिकारी ॥१६॥
 स्निग्धोऽथ रुच्यः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदाता ।
 स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरक्तः ॥१७॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ मूलपद्मादिपल्लवाः ।
 कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥१८॥
 असन कटुकं पाके कफघ्नमनिलापहम् ।
 शीथघ्नमुष्णवीर्यञ्च पत्रं पूतिकरञ्जजम् । १९ ॥
 वेणोः करौराः श्लेष्मघ्नाः कटुका रसपाकतः ।
 विदाहिनो नातिबलाः सकषाया विरुद्धणाः ॥ २० ॥
 कफशोणितपित्तघ्न रोचन कारवेक्षकम् ।
 कारवेक्षकवज्ज्ञेय फल कर्कोटकस्य च ॥ २१ ॥
 पटोलपत्र पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
 फल त्रिदोषशमन मूल तस्य विरेचनम् ॥ २२ ॥
 पित्तनुत्तेषु कूष्माण्डं बाल मध्य कफापहम् ।
 शुष्क लघूष्ण सक्षारं दीपन वस्तिशोधनम् ॥ २३ ॥
 सर्वदोषहर हृद्य पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।
 बालं सनील त्रपुस तत्तु पित्तहर स्मृतम् ॥ २४ ॥
 तत्पाण्डुकफक्षज्जीर्णमस्त वातविनाशनम् ।
 एर्वाक सक्कारुसपक्व कफवातजित् ॥ २५ ॥
 सक्षारं मधुर रुच्यं तच्चोक्त नातिपित्तलम् ।
 सक्षारमधुर भेदि शीर्णवृन्त कफापहम् ॥ २६ ॥
 कण्डूकुष्ठकमिघ्नानि कफपित्तहराणि च ।
 फलानि बृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७ ॥
 कफवातहरं तिक्त रोचन कटुक लघु ।
 बार्ताकुदीपन प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ॥ २८ ॥
 अत्यर्धमधुरा रुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कटी ।

कर्कशुकोलवदरमल्लं वातविनाशनम् ॥ २९ ॥
 पक्कं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ।
 पुराणं तृट्प्रशमनं अमघ्नं दीपनं परम् ॥ ३० ॥
 मौवीरं ददरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ।
 आमं कपित्थं वैश्वर्यं ग्राहि मधुरवातलम् ॥ ३१ ॥
 कफानिलहरं पक्कं मधुरानुरसं गुरु ।
 दोषलं पित्तकृत्पाण्डु जम्बीरमतिपित्तलम् ॥ ३२ ॥
 गुल्मवातकफश्वासकासघ्नं वीजपूरकम् ।
 केसरं मातुलुङ्गस्य दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 वातपित्तहरं मासं त्वक्स्निग्धोष्णानिलापहा ।
 अत्यर्थमधुरा रुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कटी ॥ ३४ ॥
 पित्तमारुतकृद्दालं पित्तलं वृद्धकेशरम् ।
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमासबलप्रदम् ॥ ३५ ॥
 कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ।
 पित्ताविरोधिसम्पक्कमास्त्रं शुक्रविवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥
 वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्यं जीर्यति ।
 आमन्नातकफलं वृथ्यं सस्नेहं कफवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ।
 अम्लं तृष्णाहरं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ॥ ३८ ॥
 हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ।
 गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥ ३९ ॥
 वार्तापहं तिन्त्रिडौकं मामं पित्तबलासकृत् ।
 ग्राहि सन्दीपनं हृद्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥ ४० ॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्बुफलमुच्यते ।
 अम्लिकायाः फलं तद्वत् पक्कं भेदि तु केवलम् ॥ ४१ ॥
 अम्लं समधुरं हृद्यं वृथ्यमेतत्तु रोचनम् ।

वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नागरङ्गफलं गुरु ॥ ४२ ॥
 कषायानुरसं चैषां दाडिम नातिपित्तलम् ।
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनम् ॥ ४३ ॥
 द्विविधं तत्तु विज्ञेय मधुर वाम्बमेव च ।
 त्रिदोषघ्नन्तु मधुरमम्बं वातकफापहम् ॥ ४४ ॥
 अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष न्यग्रोधानां फलानि च ।
 कषायमधुराम्बानि वातलानि गुरुणि च ॥ ४५ ॥
 वृत्तमायुष्कर स्वादु पित्तघ्नं शोषवर्जितम् ॥ ४६ ॥
 अत्यम्बं वातल ग्राहि जाम्बव कफवातजित् ॥ ४७ ॥
 आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
 विपाके गुरु सम्पक्कं मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४८ ॥
 मधुरं च कषायञ्च स्निग्ध संग्राहि चालुकम् ।
 स्थिरीकरञ्च दन्तानां वाकुल फलमुच्यते ॥ ४९ ॥
 अत्यम्बमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ।
 वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात्परुषकम् ॥ ५० ॥
 तदेव मधुरं पक्कं वातपित्तनिवर्हणम् ।
 विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५१ ॥
 पौष्कर स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफहरं परम् ।
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्ध संग्राहि दीपनम् ॥ ५२ ॥
 कटुतिक्तकषायोष्णं बाल विल्वमुदाहृतम् ।
 तदेव विद्यात्सम्पक्कं मधुरानुरसं गुरु ॥ ५३ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषक्षत्पूतिमारुतम् ।
 पनसं सकषायन्तु स्निग्ध रूढु हिमं गुरु ॥ ५४ ॥
 मौच स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ।
 रक्तपित्तहरं वृष्य रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ५५ ॥
 फलं स्वादुरसं चैव तालजं गुरुपित्तजित् ।

तद्वौजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ५६ ॥
 हृद्य मूत्र विबन्धघ्न पित्तासृग्वातनाशनम् ।
 केश्य रसायनं मेध्यं काश्मर्यफलमुच्यते ॥ ५७ ॥
 क्षतक्षयापहं हृद्य वृहण तर्पणं गुरु ।
 स्निग्ध वृष्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ ५८ ॥
 वृंहणीयमहृद्यञ्च मधूककुसुमं गुरु ।
 वातपित्तप्रशमन फलं तस्योपदिश्यते ॥ ५९ ॥
 कषाय कफपित्तघ्न किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।
 हृद्यं सुगन्धि सान्त्वञ्च लवलीफलमुच्यते ॥ ६० ॥
 शमीफलं गुरु स्वादु रुक्षोष्णं कफनाशनम् ।
 गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमम् ॥ ६१ ॥
 करञ्जकिंशुकारिष्ट फलं जत्रू प्रमेहनुत् ।
 प्रियालमज्जामधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ ६२ ॥
 वैभीतको मदकरः कफवातविनाशनः ।
 कषाय मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥
 तृष्णाक्षर्यनिलघ्नश्च तद्वदामलकस्य च ।
 वौ ॥ पूरकसम्पाको मज्जाकोशाम्बुसम्भवः ॥ ६४ ॥
 स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ।
 शीतं कषायमधुरं टङ्ग मारुतकृद् गुरु ॥ ६५ ॥
 यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ६६ ॥
 धान्येषु मासेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमपि प्रमोहात् ।
 आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद्ब्रह्ममनल्पबुद्धिः ॥ ६७ ॥

इति बह्वर्सेनसङ्कलित फलवर्गाधिकार समाप्तः ।

अथ व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारमाह ।

वातश्लेष्महरश्चैव रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यमुष्णान्नन्तु प्रशस्यते ॥ १ ॥

घीतः सुविमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ।

स्निग्धः सुप्रसृतस्तूष्णो विशदश्चौदनो लघुः ॥ २ ॥

शीतल तर्पणं हृद्यं मधु, अमहरं परम् ।

लघुद्रुतविपक्वान्तु सद्योऽन्नं वारिभावितम् ॥ ३ ॥

त्रिदोषकोपणं रुक्षं मलकन्मूत्रशोधनम् ।

स्वादुमेदः कफोत्क्लेदि वार्थ्यन्नं निशि सस्थितम् ॥ ४ ॥

मधुरं शीतलं सान्न्नं तृष्णाघ्नं दीपन परम् ।

आमघ्नन्तर्पणं हृद्यं घोलभक्तं रुचिप्रदम् ॥ ५ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ६ ॥

वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं पाचन परम् ।

विशेषादामवातघ्नं लवणं काञ्जिकार्द्रकम् ॥ ७ ॥

दीपनं तर्पणं रुच्यमामघ्नमनुलोमनम् ।

मन्दाग्नीनां सदा पथ्यं विल्वं काञ्जिकसंस्थितम् ॥ ८ ॥

कषाय मधुरो रुक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।

श्लेष्मपित्तप्रशमनो मुद्गयूषोत्तमो मतः ॥ ९ ॥

सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत् सूपो लघुर्मतः ।

माषः समधुरो रुच्यो विदाही चास्त्रपित्तकृत् ॥ १० ॥

वातघ्नो दीपनश्चैव चास्त्रमाषो गुरुः सरः ।

स्निग्धं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥ ११ ॥

वातपित्तहरं वृथ्यं पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ।

कफमेदोऽनिलहरं सरं सुलघुं दीपनम् ॥ १२ ॥

वार्त्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।

हित ततो गुरुतर सतैल लवणान्वितम् ॥ १३ ॥

वृद्धं कूष्माण्डकं स्निग्ध घृतभृष्ट सुपाचितम् ।

पक्वं चिञ्चाफलं तक्रगुडयुक्तं सुभावितम् ।

त्रिकटुत्रिसुगन्धिभ्या मोदित दोषनाशनम् ॥ १४ ॥

सुस्निग्धमग्नौ घृतपाचितञ्च गुडान्वितं क्षीरविलोडितञ्च ।

त्रिजातयुक्तं च सकेसरं च दुग्धाम्रमेतत्परिकीर्तितञ्च ॥ १५ ॥

वृथञ्च पुष्टिञ्च करोति कान्ति निषेव्यमाण बलमादधाति ॥ १६ ॥

लघवो वृंहणा रुच्याञ्छर्दिघ्ना रागखाण्डवाः ।

रसाला पाचनी वृथा वातहृत् सगुडं दधि ॥ १७ ॥

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वृंहणा वातनाशनाः ।

वातपित्तहरो वृथो घृतपूरोऽग्निनाशनः ॥ १८ ॥

वृंहणा ससिता भक्ष्या बल्याः पित्तानिलापहाः ।

पिशितैर्वेशवाराद्यैः सम्पूर्णा गुरुतर्पणाः ॥ १९ ॥

वैदला श्लेष्मला ज्ञेया गुरवो भिन्नवर्चसः ।

वातपित्तहरा वर्णा दृष्टिदा घृतपाचिताः ॥ २० ॥

भक्ष्यास्तैलकृता दृष्टिवातघ्नाः पित्तकोपनाः ।

तोयेनालोडिता भक्ष्याः स्विन्नाश्चाम्भसि दुर्जराः ॥ २१ ॥

गुरवो वृंहणा वृथा ये च क्षीरोपसाधिताः ।

अत्युष्णा मण्डलाः पथ्याः शीतला गुरवो मताः ॥ २२ ॥

स्त्राजाञ्छर्दिहराः शीता वृथा गुर्वी च शष्कुली ।

पिष्टक गुरुविष्टम्भि विदाहि कफपित्तलम् ॥ २३ ॥

कपालाङ्गारपक्वाः स्युः किञ्चित्तुतराश्च ते ।

कुल्माषा वातला रुद्धा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ २४ ॥

शक्तवो वातला रुद्धा वातवर्चोऽनुलोमिनः ।

तर्षयन्ति नरं शीघ्र पीताः सद्यो बलाश्च ते ॥ २५ ॥

अधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणो रक्तपित्तघ्ना स्तृष्णाकर्दिज्वरापहाः ॥ २६ ॥
 पूषका वा यवैर्घोलमोदकाः पित्तनाशनाः ।
 विष्टम्भी पयसा बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥ २७ ॥
 कफपित्तकरा बल्या कशराजिलनाशिनी ।
 पाचनो दीपनः पथ्यो मण्डः स्याद्भृष्टतण्डुलैः ॥ २८ ॥
 लाजमण्डो विशुद्धाना पथ्यः पाचनदीपनः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ २९ ॥
 वातानुलोमनी लघ्वी सोष्णा तन्वी ज्वरापहा ।
 ग्राहिणी तर्पिणी हृद्या विलेपी बलवर्द्धिनी ॥ ३० ॥
 शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्योऽस्त्राश्च दुर्जराः ।
 दाडिमामलकैर्यूषो वल्लिकृद्वातपित्तहा ॥ ३१ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय कफघ्नो मूलकैः कृतः ।
 यवकोलकुलत्थाना यूषः कण्ड्योऽनिलापहः ॥ ३२ ॥
 कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
 कफवातहरो ह्येष खण्डो दीपनपाचनः ॥ ३३ ॥
 प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ।
 रक्तपित्तश्रमहरो हृद्यो मासरसः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रोचनी पाचनी हृद्या साम्ना वातकफापहा ।
 जम्बीरसाधिता चैव कलम्बी च निगद्यते ॥ ३५ ॥
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचन वातकोपनम् ।
 वार्त्ताकं दीपनं हृद्यं तिलिङ्गीगुडसाधितम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपित्तहरं रुच्य स्नेहेन परिभावितम् ।
 वातपित्तहरं बल्यं रोचनं वल्लिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 सग्राहि पुष्टिदं ज्ञेयं कदलीमूलसाधितम् ।
 कृमिकुष्ठहरं रुच्यं हरिद्रानाडिकायुतम् ॥ ३८ ॥

सुगन्धि मधुरं सान्त्वं दुर्जरं तक्रभावितम् ।
 रुच्यं वातहरञ्चैव नागरङ्गस्य केसरम् ॥ ३८ ॥
 ईषत्तित्तं सुमधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 वार्त्ताकं कटुकं पाके सतीनदलसाधितम् ॥ ४० ॥
 वातलं रोचन हृद्यं कलायदलसाधितम् ।
 अम्लं सुमधुरं हृद्यं रोचन कण्ठशोधनम् ॥
 वातघ्नं दुर्जरं चैव नष्टक्षीरप्रसाधितम् ॥ ४१ ॥
 दुर्जरा मधुरा रुच्या वटका माषकादिभिः ।
 चिञ्चाफलेन ससिद्धा रोचनाश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥
 कफवातहरं रुच्य दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरितानां हितं मांसं पटोलफलसाधितम् ॥ ४३ ॥
 रक्तपित्तविसर्पघ्नं कुष्ठमेहज्वरापहम् ।
 रोचनञ्च विशेषेण वेत्राग्रपरिसाधितम् ॥ ४४ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्य दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरकुष्ठहरं मांसं क्लृप्तवार्त्ताकुसाधितम् ॥ ४५ ॥
 कफपित्तप्रशमनं ज्वरकुष्ठविनाशनम् ।
 कृमिमेहहरं हृद्यं मांसं केम्बुकसाधितम् ॥ ४६ ॥
 कफवातहर हृद्यं तृष्णारोचकनाशनम् ।
 अमघ्नं तर्पणं मांसं सिद्धं वदरशुण्ठकैः ॥ ४७ ॥
 आर्द्रामामलकैः सिद्धं त्रिदोषशमनं लघु ।
 ज्वरहृच्चाममेदोघ्नं मांसं वक्त्रिप्रदीपनम् ॥ ४८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मनुलोम्यग्निदीपनम् ।
 गलरोगप्रशमनं शुष्काम्बुफलसाधितम् ॥ ४९ ॥
 रुच्य प्रीतिकरं हृद्यं मांसमास्त्रेण साधितम् ।
 कफपित्तप्रशमनं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ५० ॥
 अग्निसन्दीपनं मांसं कारवेल्लकसाधितम् ।

कफवातहरं हृद्यं दीपनं चानुलोमनम् १ ॥
 रोचनं बलकृन्मांसं बालमूलकसाधितम्
 प्रक्षीणबलमांसाय वातेनाभिहतस्य च ॥ ५२ ॥
 रुच्यं पुष्टिकरं हृद्यं मृगमांसं हितं नृणाम् ।
 वातहृद्गलगण्डास्यरोगशोथविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 स्नेहनं रोचनं दीप्यं मांसं दाधिकमुच्यते ।
 मांसन्तु कफपित्तघ्नं तोडकादिकसाधितम् ॥ ५४ ॥
 कासश्वासहरं हृद्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णदम् ।
 हृद्यं वातहरं रुच्यं वृष्यं पुष्टिवलप्रदम् ॥ ५५ ॥
 श्रेष्ठं पथ्यतमं मांसं करमर्दकसाधितम् ।
 शूलघ्नं दीपनं मांसं सिद्धं चिञ्चाफलेन तु ॥
 कफपित्तहरं रुच्यं बालचिञ्चाकसाधितम् ॥ ५६ ॥
 रुच्यं कफानिलहरं विबन्धानाहमेदनम् ।
 शूलघ्नं दीपनं हृद्यं पक्वचिञ्चाफलेन तु ॥ ५७ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यमर्शः कुष्ठविनाशनम् ।
 विबड्मौषण्मधुरं मूलकैः सह जाङ्गलम् ॥ ५८ ॥
 वातश्लेष्मानिलहरं मेहकुष्ठविषापहम् ।
 धातूनां वृहणं वृष्यं करीरैः सह साधितम् ॥ ५९ ॥
 गुरुर्विपाके मधुरो रुच्यो मांसवटः स्मृतः ।
 उदावर्त्तानिलहरो हृद्यो मूलकसाधितः ॥ ६० ॥
 कफपित्ताविरोधी स्याद्वातार्त्ताकेन प्रसाधितः ।
 पिष्टः सिद्धः पटोलस्य पत्रैः जीर्णञ्चरापहः ॥ ६१ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यो ग्रीष्मसुन्दरसाधितः ।
 त्रिदोषकोपनं सर्वं पूतिमांसं प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 कफपित्तहरं हृद्यं दीपनं कृमिनाशनम् ।
 मांसं वङ्गिकरं विद्यादार्द्रकेण प्रसाधितम् ॥ ६३ ॥

अथ समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारमाह ।

गुरवो वृंहणाः सर्वे मत्स्याः शुक्रबलप्रदाः ।
 विपाके मधुरास्त्रोष्णा कफपित्तविवर्धनाः ॥ १ ॥
 दीप्ताग्नीनां हिताः पंसा मैथुनप्रतिषेविनाम् ।
 मत्स्यादं नाभिबाधन्ते रोगा वातसमुद्भवाः ॥ २ ॥
 मधुरो वृंहणो हृद्यो वातहा वक्त्रिदीपनः ।
 दग्धमत्स्यो रुचिकरो जम्बीरपरिभाकितः ॥ ३ ॥
 दग्धमत्स्यो भवेच्छ्रेष्ठो बलपुष्टिविवर्धनः ।
 क्षतक्षीणाश्च ये केचित् ये भग्ना जर्जरीकृताः ॥
 दग्धमत्स्या हितास्तेषां सतैललवणान्विताः ॥ ४ ॥
 हृद्यः प्रीतिकरो रुच्यो वातहृज्जर्जराम्रकः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पुष्टिकृत् बलवर्धनः ॥
 अत्यग्नीनां नृणां शस्तः सस्नेहः शाकमत्स्यकः ॥ ५ ॥
 विपाके मधुरो हृद्यो विष्टम्भी वातकोपनः ।
 रोचनस्तु विशेषेण मूलकेन प्रसाधितः ॥ ६ ॥
 आरवेतैः सिद्धमत्स्य आमवातविनाशनः ।
 कटिशूलहरः सम्यग्विद्धिबन्धोऽर्शसां हितः ॥ ७ ॥
 कफवातहरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 आरनालशृतो मत्स्यो हृद्यश्चैव गुणोत्तरः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 अन्तैस्तु संस्कृतो मत्स्यो विबन्धानिलनाशनम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भी रोचनो हृद्यो राजमाषप्रसाधितः ।
 कफघ्नः पित्तशमनो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्धनः ॥ १० ॥
 शोथसशमनश्चैव मत्स्यो वार्त्ताकुसाधितः ।
 अन्तीकया शृतो मत्स्यो विबन्धानाहशूलनुत् ॥ ११ ॥

दधितक्रारनालैश्च सिद्धा मत्स्या रुचिप्रदाः ॥ १२ ॥
 त्रिदोषशमनी हृद्या रुचा पुष्टिविवर्द्धिनी ।
 मधुरा कटभी प्रोक्ता सतीनदलसाधिता ॥ १३ ॥
 वातहा रोचनो हृद्यः पालङ्ग्येन प्रसाधितः ।
 वातघ्नो गुरुरुच्यस्तु मत्स्यघण्टो बलप्रदः ॥ १४ ॥
 विष्टम्भी भिन्नवर्चास्तु शाकघण्टो बलप्रदः ।
 रोचनो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नः शीर्णहन्तयुक् ॥ १५ ॥
 मूत्रलो गुरुपाकश्च कथितो दधिमत्स्यकः ।
 कफपित्तहरो रुच्यः कर्कोटेन प्रसाधितः ॥ १६ ॥
 कर्कटो मधुरा हृद्या रुचा मत्स्येन साधिता ।
 कफपित्तहरो रुचा निम्बेन परिपाचिता ॥ १७ ॥
 मधुरो रोचनो हृद्यो मत्स्यः कूष्माण्डघण्टितः ॥ १८ ॥
 मूत्रला भिन्नविट्का च गुर्वी रुचा कफापहा ।
 अलावूर्मधुरा प्रोक्ता निर्गुण्डीसाधिता बुधैः ॥ १९ ॥
 रोचनः कफपित्तघ्नः केम्बुनाडीप्रसाधितः ।
 रोचनः कफहृत् ज्ञेयः कूष्माण्डाग्रप्रसाधितः ॥ २० ॥
 कषाय ईषन्मधुरो रुच्यो हृद्यः कफापहः ।
 तृष्णाघ्नो गुरुपाकश्च कदलीनाडिका शृतः ॥ २१ ॥
 कफघ्नः कटुकः पाके पिच्छिलो दीपनः परम् ।
 रुच्यः पित्तहरो ज्ञेयः पिप्पलीनाडिका शृतः ॥ २२ ॥
 मधुरो रोचनो हृद्यो दृष्टिवर्द्धिविनाशनः ।
 ज्ञेयः सिद्धफलेनैव साधितः कृमिवर्धनः ॥ २३ ॥
 वातघ्नो मधुरो हृद्यो रोचनः शिम्बिसाधितः ॥ २४ ॥
 कफपित्तहरस्तिक्तो रोचनस्तु विशेषतः ।
 शुष्कपत्रेण मत्स्याम्बः सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 अर्शोघ्नो दीपनो ग्राही रुच्यो मधुरपाकतः ।

कफवातामशूलघ्नश्चाङ्गेरीतक्रसाधितः ॥ ३० ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यो रुच्यो वातानुलोमनः ।
 कफवातहरः साम्प्रस्तिन्तिडीकप्रसाधितः ॥ २८ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यः स्वादुल्लहातकोपनः ।
 विपाके दुर्जरः प्रोक्तो राजिका परिसाधितः ॥ २९ ॥
 अम्लः सुमधुरो हृद्यो रोचनश्चाग्निवर्द्धनः ।
 वातानुलोमनश्चैव मत्स्यशुक्रेण साधितः ॥ ३० ॥
 मधुरो दुर्जरः प्रोक्तो मत्स्यः कूष्माण्डशुण्ठकैः ।
 गुर्वी विपाके मधुरा वटिका वा कृता स्मृता ॥ ३१ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो बलकृत्पित्तकारकः ।
 क्षये क्षीणे मद्यपाने त्रिषु मत्स्यः सदा हितः ॥ ३२ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यः शूलघ्नो रक्तनाशनः ।
 वातघ्नो मधुरः प्रोक्तो मत्स्यः कञ्चटसाधितः ॥ ३३ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नो रोचनस्तथा ।
 दीपनो वातहा ग्राही हृद्यः कञ्चटघण्टिकः ॥ ३४ ॥
 शूलघ्नो दीपनो हृद्यः कफवातामनाशनः ।
 संग्राही च विशेषेण पाठापत्रेण साधितः ॥ ३५ ॥
 संग्राही दीपनो हृद्यः कासमर्दकसाधितः ।
 कफपित्तहरो हृद्यो मूलिकाशुण्ठिसाधितः ॥ ३६ ॥

इति वङ्गसेनसङ्कलित समख्यव्यञ्जनगुणाधिकारः समाप्तः ।

अथ द्रवद्रव्याधिकारमाह ।

तत्रादौ तीयवर्गमाह ।

पानादिष्वव्यक्तरस सुशीतं तर्पनाशनम् ।

अच्छ लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १ ॥

नादेयं वातलं रुक्षं दीपन लघुलेखनम् ।
नदेऽभिष्यन्दि मधुर सान्द्रं गुरुकफावहम् ॥ २ ॥
लघ्नाघ्नं दीपन हृद्य कषाय मधुरं गुरु ।
ताडाग वातल स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३ ॥
वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलम् ॥ ४ ॥
चौड्यमग्निकर रुक्षं मधुरं कफपित्तकृत् ।
कफघ्नं दीपन हृद्यं लघु प्रस्रवणोज्ज्वलम् ॥ ५ ॥
सक्षारं पित्तल कौपं श्लेष्मघ्नं वज्जिदीपनम् ।
मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौज्जिद मतम् ॥
वैकिरं लघु सक्षारं कफघ्नं वज्जिदीपनम् ॥ ६ ॥
कौदारं मधुरं प्रोक्त विपाके गुरु दोषलम् ।
तद्वत्पात्वलमुद्दिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥ ७ ॥
सामुद्रमुदकं क्षिष्टं लवण सर्वदोषकृत् ।
अनेकदोषमानूप वार्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ ८ ॥
परिदोषैरसयुक्तन्निरवद्यं तु जाङ्गलम् ।
पाके विदाहि लघ्नाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारण लघु ॥ १० ॥
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्यः शैवालसङ्घनाः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥ ११ ॥
प्रायेण नद्यो मरुषु सुतिक्तलवणान्विताः ।
लघ्व्यः सुमधुराश्चैव पौरुषेयावलेहिताः ॥ १२ ॥
दिवार्काकिरणैर्जृष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।
अरुक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ १३ ॥
गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीत यत् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं नेत्रं पात्रापेक्षि तत्परम् ॥ १४ ॥
मूर्च्छापित्तास्रदाहेषु विषे रक्ते मदाल्यये ।

क्लमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमन्त्रः प्रशस्यते ॥ १५ ॥
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
 आधाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
 छिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १६ ॥
 कफमेदोऽनिलघ्नञ्च दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं निशि ॥ १७ ॥
 अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ क्षये ।
 मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥
 व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १८ ॥
 चन्द्रकान्तमणिः स्पृष्टः शुभ्रैश्चन्द्रांशुभिर्निशि ।
 यन्मुञ्चेन्निर्मलं वारि तद्विद्यादसृतोपमम् ॥ १९ ॥
 स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्य दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 वृथं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ॥ २० ॥

इति तीयवर्गः ।

अथ क्षीरवर्गमाह ।

अल्पाभिष्यन्दि गोक्षीरं गुरु स्निग्धं रसायनम् ।
 रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ २१ ॥
 अल्पाम्बुपानव्यायाम कटुतिक्ताऽशनैर्लघु ।
 आजं शोषज्वरश्वास रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ २२ ॥
 महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
 स्नेहांदूनमनिद्राणामत्यग्नीनाञ्च तद्वितम् ॥ २३ ॥
 रूक्षोष्णमीषप्लवणमौष्टं सन्दौपनं लघु ।
 शस्तं वातकफानाह क्लमिशोथोदरार्शसाम् ॥ २४ ॥
 नारीणां मधुरं क्षीरं कषायानुरस हिमम् ।
 नस्याश्चरोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥ २५ ॥

कषायतिक्तानुरसं कासशोथज्वरापहम् ।

औरभ्रं मधुरं स्निग्धं मुष्णं पित्तकफापहम् ॥ २६ ॥

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

तदैवोष्णं लघुतरं तदभिष्यन्दि चाशृतम् ॥ २७ ॥

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमामं तद्धि गुणोत्तरम् ।

धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥

अनिष्टगन्धमल्लञ्च विवर्णं विरसञ्च तत् ।

वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च पर्युषितं भवेत् ॥ २९ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

अथ दधिबर्गमाह ।

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।

वातापहं पवित्रञ्च गव्यं दधि रुचिप्रदम् ॥ ३० ॥

दध्याजं कफवातघ्नं लघु पाके क्षयापहम् ।

दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् ॥ ३१ ॥

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ॥ ३२ ॥

विपाके कटु सञ्चारमल्लं भेद्यौष्टिकं दधि ।

वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्त्युदराणि च ॥ ३३ ॥

चक्षुष्यमग्निदोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।

लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥ ३४ ॥

रसे पाके च मधुरं कषायं वातपित्तनुत् ।

कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाविकं दधि ॥ ३५ ॥

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥ ३६ ॥

शरद्वर्षावसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ ३७ ॥

वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं वातपित्तकृत् ।
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ॥ ३८ ॥
 शृतक्षीरात्तु यत् जात गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।
 वातपित्तहरं वृथ्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ ३९ ॥
 दध्नः सरो गुरुर्वृथ्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 वङ्गेर्विवर्द्धनस्यापि कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ ४० ॥
 दधित्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 दृणाक्लमहरं मस्तु लघुस्रोतो विशोधनम् ॥ ४२ ॥
 इति दधिवर्गः ।

अथ तक्रवर्गमाह ।

ग्रहणीदोषशोफाशीं ग्रहातीसारगुल्मानुत् ।
 त्रिदोषशमनं तक्रमुद्धृतस्त्रिहमादिशेत् ॥ ४३ ॥
 शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेषामयेषु च ।
 मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
 वातेऽन्तं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
 पित्ततक्रं कफे वापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ ४५ ॥
 न तु तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
 न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४६ ॥
 ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
 गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ४७ ॥
 मधुरौ वृंहणौ वृथ्यौ तद्वत्पौषमोरटौ ॥ ४८ ॥

इति तक्रवर्गः ।

अथ नवनीतवर्गमाह ।

नवनीतं नवं ग्राहि हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 क्षयारुच्यर्दितप्लीह ग्रहण्यशीं विकारनुत् ॥ ४९ ॥

क्षीरोद्भवं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ।
 स्मृतिबुद्धाग्निशुक्रौजः कफमेदो विशोधनम् ॥ ५० ॥
 विपाके मधुरं सर्पिर्वातपित्तविकारनुत् ।
 गव्यं मेध्यञ्च चक्षुष्यं तत्तत्स्कारान्निदोषनुत् ॥ ५१ ॥
 अपस्मारगरोन्माद मूर्च्छाघ्नमननं घृतम् ।
 अजावीनान्तु सर्पींषि विद्यात् स्वक्षीरवद्गुणैः ॥ ५२ ॥
 इति घृतवर्गः ।

अथ तैलवर्गमाह ।

क्षिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्ट मथितक्षतपिच्विते ।
 भग्नस्फुटितविद्वाग्निदग्धविस्फिष्टदारिते ॥ ५३ ॥
 तथाभिहतनिर्भुग्न मृगव्याघ्रादिभिः क्षते ।
 सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तद्वद्वस्तिषु पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ५५ ॥
 कृमिघ्नं सार्पपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।
 कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदोषनम् ॥ ५६ ॥
 विपाके कटुकं तैलं कौस्तुभं सर्वदोषक्षत् ।
 क्षौमं तैलमचक्षुष्यं पित्तकृद्वातनाशनम् ॥ ५७ ॥
 फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि तानि च ।
 गुणात्कर्म च विज्ञाय फलैस्तान्यपि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥
 यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ५९ ॥
 इति तैलवर्गः ।

अथ मधुवर्गमाह ।

त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं मेध्यं शंसन्ति वातलम् ।
 हिक्काश्वासकृमिच्छर्दिमेहदृष्णा विषापहम् ॥ ६० ॥

भेदः स्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।
दोषत्रयहरं पक्वमाममन्तश्च दोषलम् ॥ ६१ ॥

इति मधुवर्गः ।

अथेक्षुवर्गमाह ।

इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
खादुपाकरसाः स्निग्धाः गुरवो मूत्रलाहिमाः ॥ ६२ ॥
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवर्हणः ।
वक्तप्रक्षादनो हृद्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ ६३ ॥
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ ६४ ॥
मूलाग्रजस्तु जग्धादिपीडनान्मलसङ्करात् ।
किञ्चित्कालविष्टृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ६५ ॥
फाणित गुर्वभिष्यन्दि बलकृन्मूत्रशोधनम् ।
नातिश्लेष्मकरः स्निग्धः सृष्टमूत्रशक्तदगुडः ॥ ६६ ॥
पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातहासृक्प्रसादनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमो मतः ॥ ६७ ॥
खण्डं वृष्यं सरं स्निग्धं स्वादुसृक् पित्तवातजित् ।
वातपित्तप्रशमनी रक्तपित्तहरौ सिता ।
वृद्धतीसारहृद्योक्ताह्वादिनी मधुशर्करा ॥ ६८ ॥

इतीक्षुवर्गः ।

अथ मद्यवर्गमाह ।

सर्वम्पित्तकरं मद्यमन्त्रं रोचनदीपनम् ।
भेदन कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ ६९ ॥
काशार्थी ग्रहणीरोग मूत्राघातानिलापहा ।
स्तन्यरक्तचयहिता सुरा दीपनवृंहणी ॥ ७० ॥
रक्तपित्तकरास्तीक्ष्णाः सुक्तसौवीरजातयः ।

पित्तादाहनुदो वाह्ये स्थिताः शीतकराः स्मृताः ॥ ७१ ॥

इति मयवर्गः ।

अथ मूत्रवर्गमाह ।

गोमूत्रं कटु, तीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वान्न वातलम् ।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ ७२ ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरिकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७३ ॥

हृत्तासोदरगुल्मेषु कुष्ठमेहविशुद्धिषु ।

अनाहशोथाष्ठीलासु पाण्डुरोगेषु माहिषम् ॥ ७४ ॥

कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं छाग मीषन्मारुतकोपनम् ॥ ७५ ॥

प्लीहोदरहर श्वासशोथवर्चोग्रहे हितम् ।

सञ्चारतिक्तकटुकमुष्ण वातघ्नमाविकम् ॥ ७६ ॥

दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं वातरेतोविकारनुत् ।

आश्वं कफहरं रुच्यं कृमिदद्रुविनाशनम् ॥ ७७ ॥

सतिक्तलवणं मेदि वातघ्न पित्तकोपनम् ।

तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

गररेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं जठररोगनुत् ।

दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

शोथकुष्ठोदरोन्माद मारुतकृमिनाशनम् ।

अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ८० ॥

इति मूत्रवर्गः ।

इति वज्रसेनसङ्कलितं द्रवद्रव्याधिकारः समाप्तः ।

अथारिष्टाधिकारमाह ।

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमास्तुदा यथा ।
 स्थापयन्ति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पञ्चताम् ॥ १ ॥
 तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ।
 अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते मुमूर्षोर्न त्वसम्भवात् ॥ २ ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यत्रारिष्टं पुरःसरम् ॥ ३ ॥
 ध्रुव त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः
 रसायनपरैर्जाप्यं तत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥
 असिद्धिं प्राप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।
 तस्माद्यत्रेनारिष्टानि लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥
 वैद्यारिष्टानि सिद्धयर्थं भविष्यं मरणं स्फुटम् ।
 कथयन्त्यातुरगतं शुभञ्चाशुभमेव च ॥ ६ ॥
 नक्षत्रोद्भवपीडा च यथाकालं विपश्यते ।
 अरिष्टपाकन्तु तथा ब्रुवते बहवो जनाः ॥ ७ ॥

अथ दूतलक्षणमाह ।

दूतस्य गच्छतो वैद्य मानेतुं रोगिणः कृते ।
 प्रदीप्तं शोभनं प्रोक्तं सौम्यं न शकुनं शुभम् ॥ ८ ॥
 उत्तमस्यापि नीचोऽपि नीचस्याप्युत्तमो जनः ।
 नरो विकृतवेषश्च न दूतः शुभशूचकः ॥ ९ ॥
 पाषण्डाश्चमवर्णानां सवर्णः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १० ॥
 नपुंसकः स्त्रीबहवोऽनेककार्य्यभिसूचकाः ।
 पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ ११ ॥
 आर्द्रजीर्णापसथैकमलिनोद्धतवाससः ।

रुक्मनिष्ठुरवक्तास्त्वमङ्गल्याभिधायिनः ॥ १२ ॥
 न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकला रौद्ररूपिणः ।
 हिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि सृशन्तो नासिकास्तनम् ॥ १३ ॥
 वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशासृशः ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १४ ॥
 कपालोपलभस्मास्थि तुषाङ्गारकराश्च ये ।
 विलिखन्तो महीं केचिन्मुञ्चतो लोष्ट्रभेदिनः ॥ १५ ॥
 तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।
 फल पक्कमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥ १६ ॥
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणौ तथा ।
 काष्ठोपानच्चर्महस्ता विकृता व्याधिपीडिताः ॥ १७ ॥
 वामाचारा रुदन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
 याम्यां दिशि प्राञ्चलयो विषमैकपदस्थिताः ॥ १८ ॥
 दैन्यमाङ्गल्यचिह्नानि दधतश्चापराख्यपि ।
 दक्षिणाभिमुखं देशे मलिने क्रूरकर्मणि ॥ १९ ॥
 ज्वालयन्त पठन्तं वा क्षुरकर्मणि चोद्यतम् ।
 भूमौ शयानं नग्नं वा वेगोत्सर्गेषु वा शुचिम् ॥ २० ॥
 प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं क्लिन्न क्लान्तमथापि वा ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २१ ॥
 पित्त्रे चान्दुतिकार्ये वा तथा चोत्पातदर्शने ।
 मध्याङ्गे चार्द्धरात्रे च सम्ययोः कृत्तिकासु च ॥ २२ ॥
 आर्द्रांशेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ।
 चतुर्थ्याञ्च नवम्याञ्च षष्ठ्या सन्धिदिनेषु च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २३ ॥
 स्विन्नाभितप्ता मध्याङ्गे ज्वलनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २४ ॥

ते वातकफरोगेषु कर्मसिद्धिकरा मताः ।
 रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु विशेषतः ॥
 पृजिता गलरोगे च वैद्यं दूता उपागताः ॥ २५ ॥
 शुक्लवासो गौरशुचि श्यामा वा प्रियदर्शनाः ।
 स्वस्थां जातौ स्वगोत्रे वा दूताः कार्यकराः स्मृताः ॥ २६ ॥
 अव्यङ्गाः पटवो दूताः शुभ्रलेपाम्बरस्रजः ।
 वृषवाजिसमारूढाश्चारुचेष्टाः सुजातयः ॥ २७ ॥
 भिषजः समर्थे प्राप्ताः सजीवदिशमाश्रिताः ।
 जनसंख्याः प्रशस्ताः स्वाद् रोगिणं सुखहेतवः ॥ २८ ॥
 यस्या प्राणानिलो वाति सा नाडी जीवसंयुता ।
 दिग्विभागोऽपि तस्यायुः सजीवः स निगद्यते ॥ २९ ॥
 स्वस्थ प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ।
 उपसर्पन्ति ये वैद्यं ते च कार्यकराः स्मृताः ॥ ३० ॥

इति दूतलक्षणानि ।

अथ शकुनलक्षणमाह ।

वैद्यस्य गच्छतः कर्तुं चिकित्सां रोगिणो भवेत् ।
 सिद्धिदं शकुनं सौम्यं दीप्तं नैव प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
 मासोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोवृषाः ।
 शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ ३२ ॥
 स्त्रीपुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानाः स्वलङ्घिताः ।
 कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिको मोदका दधि ॥ ३३ ॥
 हिरण्याक्षतदूर्वाश्च रत्नानि सुमनो नृपः ।
 अप्रशान्तोऽनलो वाजी चाषो हंसः शिखी तथा ॥ ३४ ॥
 भवन्ति दर्शनादेव भिषजः कार्यसिद्धिदाः ।
 ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरथस्वनाः ॥ ३५ ॥
 सिंहगोवृषनादोऽश्वङ्गे पितं गजहं हितम् ।

शस्तं हंसकृतं नृणां वाचश्च हृदयप्रियाः ॥ ३६ ॥
 पत्रपुष्पफलोपेता सक्षीरा नीरुजो द्रुमाः ।
 आश्रिता वा नभो वेश्म ध्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३७ ॥
 दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३८ ॥
 दक्षिणाहामगगनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ।
 भासकौशिकयोश्चैवं नोभयं शशसर्पयोः ॥ ३९ ॥
 दर्शनं वा कृतं वापि न गोधाक्लकलासयोः ।
 ग्रन्थर्वुदादिषु सदा छेदशब्दः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ।
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दश्च पूजितः ॥ ४१ ॥
 दौर्मनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां नैव पूजितम् ।
 वैद्यासनावसादोवा आतुरो वाप्यधोमुखः ॥ ४२ ॥
 वैद्यसम्भाषणाङ्गानि कुड्यमास्तरणानि च ।
 प्रमृज्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ॥ ४३ ॥
 हस्तं चाकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ।
 न स सिद्धयति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४४ ॥
 वैद्य यश्चोन्मुखं पृच्छेत्पाणिं वा स्वाङ्गमातुरः ।
 भूयः संपूज्यते यस्य गृहे वैद्यः स सिद्धयति ॥ ४५ ॥
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद् दूतादींस्तद्वयेऽङ्गिषक् ॥ ४६ ॥

इति शकुनलक्षणानि ।

अथ दुःखप्राणाह ।

स्वप्राध्यायं प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ।
 पश्यन्ति सुहृदो यास्तु स्वप्नान् स्वयमथापि वा ॥ ४७ ॥
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभेः ।

मार्जारकपिशार्दूल शृगालैर्नारकेण च ॥ ४८ ॥
 तरत्स्वीहासृगाभ्याश्च भल्लूकेन शुनापि वा ।
 वराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ॥ ४९ ॥
 कृष्णा रक्ताम्बरधरा हसन्ती रक्तमूर्ध्वजा ।
 यं चाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥ ५० ॥
 अन्त्यावसायिभिर्यो वा कथ्यते दक्षिणामुखः ।
 परिष्वज्युयं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ॥ ५१ ॥
 आघ्रायते यश्च मुहुः श्वापदैर्विकृताननैः ।
 पिवेन्मधु च तैलं वा यो वा पङ्केऽवसीदति ॥ ५२ ॥
 पङ्कप्रलिप्तगात्रो वा नृत्येद्वापि हसेत्तथा ।
 निरम्बरश्च यो रक्ता शिरसा धारयेत् स्रजम् ॥ ५३ ॥
 यस्य वंशोनलो वापि तालो वीरसि जायते ।
 यं मत्स्यादिर्ग्रसेत् यो वा नीरेऽग्नौ वा विलीयते ॥ ५४ ॥
 उच्चादधः पतयेत्तु श्वापदैर्वा निहन्यते ।
 क्रियते स्रोतसा यो वा यो वा मोहमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ।
 पतनं तारकादीना प्रणाश दीपचक्षुषोः ॥ ५६ ॥
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ।
 यस्य छर्दिर्विरेकी वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥ ५७ ॥
 शाल्मलीं किंशुकं यूष वल्मीक पारिभद्रकम् ।
 पुष्पाढ्य कोविदार वा चितां वा योऽधिरोहति ॥ ५८ ॥
 कर्पासतैलपिण्याक लोहानि लवण तिलान् ।
 लभेताश्नाति वा पक्व मांसं यश्च पिवेत्सुराम् ॥ ५९ ॥
 यः स्वप्नेषु नरः पश्येत् रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
 कृष्णांश्च विकृतान्वाङ्मान्दण्डपाशधरानपि ॥ ६० ॥
 कुर्वतो भर्त्सन त्रासं दक्षिणाशां समाश्रितान् ।

स स्वस्थो लभते रोगं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥ ६१ ॥
 यथास्वं प्रकृतिं स्वप्नो विस्मृतो विहितस्तथा ।
 चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६२ ॥
 ज्वरितानां शुनां सख्यं शोषिणां कपिभिस्तथा ।
 उन्मादे राक्तसैः प्रेतैः रपस्मारैः प्रवर्त्तनम् ॥ ६३ ॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६४ ॥
 पिपासा श्वासयोश्चूर्द्यां शष्कुल्याश्चैव भक्षणम् ।
 हरिद्राभक्षणं वापि यद्भवेत्पाण्डुरोगिणः ॥
 रक्तपित्ती पिवेद्यस्तु शोणितं स विनश्यति ॥ ६५ ॥
 क्रव्यादाक्रमणं श्मशानगमनं पातस्तथोच्चादधो-
 रक्तस्रग्वसनं विवाहकलहौ क्षीरं विरेको वमिः ।
 बन्ध लौहकपर्दलाभनटनं पङ्कान्धसोर्मज्जनं
 दन्ताक्षिग्रहपादचर्मपतनं स्वप्ने गदादिप्रदम् ॥ ६६ ॥
 स्वप्नानेव विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ।
 दद्यान्माषांस्तिलांस्त्रीहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ॥ ६७ ॥
 जपेद्वापि शुभान्मन्त्रान् गायत्रीन्त्रिपदीं तथा ।
 दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्नाभ्यायेत्पुनः शुभम् ॥ ६८ ॥
 जपेद्वा न्यतम वेद ब्रह्मचारी समाहितः ।
 नचाऽऽचक्षीत कस्मैचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥ ६९ ॥
 देवतायतने चैव वसेद्वा त्रितयं तथा ।
 विप्राश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥ ७० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तस्वप्नदर्शनम् ।
 देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ७१ ॥
 सन्निद्धमग्निं साधूँश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७२ ॥

युद्धे चात्मजय दृष्ट्वा नरः सुखमवाप्नुयात् ।
 तुरगो हृषिको भृङ्गो मक्षिकाश्च जलीकसः ॥
 स्वप्ने दशन्ति य तस्य धनारोग्ये विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥
 मास मद्य स्रजः श्वेत वासासि च फलानि ।
 लभेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७४ ॥
 वीणाद्यादर्शसुश्वेतवसनातपवारणम् ।
 गुर्वङ्गणादिभोगो यः सोऽर्थदो गदनाशनः ॥ ७५ ॥
 विषस्यापक्वमासस्य गवादीना विशेषतः ।
 भक्षणं विड्विलेपश्च रोदनं मरणं निजम् ॥
 दृष्ट्वा जागरणं कुर्यादर्थलाभाय रोगहृत् ॥ ७६ ॥
 नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥
 वृषाश्वगजसौधाग्र नौ शैलार्द्रवनस्पतीन् ।
 आरोहेद्व्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥
 इत्यादिकान् शुभान् स्वप्नान् दृष्ट्वा फलसमृद्धये ।
 स्तुत्वा देवान् द्विजातिभ्यो दद्यात् स्वर्णं च भोजनम् ॥ ७९ ॥
 भूयो दृष्टश्रुतध्याताऽनुभूतेष्टैकगोचराः ।
 स्वप्नो निरर्थकाजीर्णोच्छिष्टभावादिसम्भवः ॥ ८० ॥

इति स्वप्नप्रकरणम् ।

अथ कालज्ञानम् ।

अकस्माच्छीलविकृतिरकस्माद्वपुरुत्तमम् ।
 अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ ८१ ॥
 शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
 तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ८२ ॥
 व्यञ्जनानि सुतो विद्या बुद्धिर्मेदो धनं यशः ।
 स्वल्पे वयसि यस्यैतत् न स जीवेच्चिरन्नरः ॥ ८३ ॥

भक्तिं शीलं स्मृतिस्त्यागो मेधाबलमनुत्तमम् ।
 भजन्ति वा निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ८४ ॥
 शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानसतो ब्रह्मन् ।
 समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निष्ठुरान् ॥ ८५ ॥
 तान् स्वरान्नावगृह्णीते गृह्णीते चान्यशब्दवत् ।
 ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति च ॥ ८६ ॥
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।
 यश्चाकस्मान् शृणुते स गतायुरिति स्मृतः ॥ ८७ ॥
 यस्तूष्णसमये शीतं मुष्णं जानाति शीतके ।
 सञ्जातशीतपिटको यश्च दाहे न पीड्यते ॥
 दाहार्त्तो यश्च रोमाञ्छी पञ्चत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ८८ ॥
 उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यश्च शीतेन वेपते ।
 प्रहारं नाभिजानाति स यायाद्यममन्दिरम् ॥ ८९ ॥
 पांशुनेवावकीर्णानि यस्तु गात्राणि मन्यते ।
 नानावर्णाश्च राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥ ९० ॥
 स्नानानुलिप्तं य वापि सेवन्ते नीलमक्षिकाः ।
 सुगन्धिर्वान्ति चाकस्मान्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ९१ ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं सुरभिं तथा ।
 विपरीते न गृह्णाति भावान्यश्चोपसेवितान् ॥ ९२ ॥
 क्रमोपयुक्ताश्च रसा यस्य दोषाभिवृद्धये ।
 यस्य दोषाग्निसात्म्यश्च कुर्यमिथ्योपयोजिताः ॥
 यो वा रसान्न संवेत्ति तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ९३ ॥
 शृणोत्या पीडिते कर्णे न यो धुकधुकध्वनिम् ।
 यो वा गन्धं न गृह्णाति शान्तदीपस्य मानवः ॥ ९४ ॥
 दिवाज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानौव पश्यति ।
 चन्द्रं सूर्यमिवौचष्टे सूर्यं वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ९५ ॥

अमेघोपप्लवे चापि शक्रचापतडिद्गुणान् ।
 तडिद्वन्तो सितान् वापि निर्मले गगने घनात् ॥ ८६ ॥
 विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम् ।
 यश्चानिलं मूर्तिमन्त मन्तरिक्षे च पश्यति ॥ ८७ ॥
 उष्णशीतादिकान् भावान् कालावस्थादिशस्तथा ।
 विपरीते न गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥ ८८ ॥
 धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाश यो वाष्पतमिवाभ्रसि ॥
 भूमिमष्टादशाकारां रेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ ८९ ॥
 अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोरपि पदत्रयम् ।
 न पश्येत् स गतायुः स्याच्चतुर्थस्मात्समण्डलम् ॥ ९० ॥
 रसज्ञारुन्धती ज्ञेया घ्राणाग्रं च ध्रुवं विदुः ।
 भ्रुवोर्मध्यं पदं विष्णोस्तारकामात्समण्डलम् ॥ ९१ ॥
 ज्यौत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति ।
 पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विक्लतां वान्यसत्वजाम् ॥ ९२ ॥
 श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यत्तरक्षसाम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विक्लतामपि ॥ ९३ ॥
 क्लीत्रियौ नश्यतो यस्य बुद्धिर्मेधा स्मृतिस्तथा ।
 अकस्मात् यं भजन्ते च स परासुरसंशयम् ॥ ९४ ॥
 यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वन्तथोत्तरः ।
 उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभ तस्य जीवितम् ॥ ९५ ॥
 आरक्ता दशना यस्य श्यावा वाथ पतन्ति च ।
 खञ्जनप्रतिमा वापि त गतायुषमादिशेत् ॥ ९६ ॥
 अकस्माद्दहनं यस्य कुङ्कुमाभ प्रजायते ।
 अङ्गकम्पो गतिभ्रंशो यदि वा स न जीवति ॥ ९७ ॥
 पीड्यते कुण्डली यस्य नाभिस्थाहारवन्धना ।

दह्यते यस्य चाहारः स वर्षेण मृतिं व्रजेत् ॥ १०८ ॥
 अकस्माद्यः कृशः स्थूलो भवेत् स्थूलोऽथवा कृशः ।
 प्रकृति वा त्यजेच्छीघ्रमष्टमासान् स जीवति ॥ १०९ ॥
 कृष्णास्तच्चावलिप्ता च जिह्वाशूना च यस्य वै ।
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥ ११० ॥
 कुटिला स्फुटिता वापि प्रसुप्ता यस्य नासिका ।
 भग्ना विस्फुरिता वापि स परासुरसंशयम् ॥ १११ ॥
 केशाः सौमन्तिनो यस्य सक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ।
 लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि स परासुरसंशयम् ॥ ११२ ॥
 न धारयति यः शीर्षन्नाहरत्यन्नमास्यगम् ।
 नखाङ्गुलिवयं चापि दन्ताः शुष्यन्ति यस्य च ॥
 एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा स परासुरसंशयम् ॥ ११३ ॥
 बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधिगच्छति ।
 उत्थाप्यमानो बहुशः स परासुरसंशयम् ॥ ११४ ॥
 उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः ।
 विप्रसारणशीलो वा स परासुरसंशयम् ॥ ११५ ॥
 शीतपादकरोच्छ्वासश्चिन्नोच्छ्वासश्च यो भवेत् ।
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यः स परासुरसंशयम् ॥ ११६ ॥
 निद्रा न क्षिद्यते यस्य यो वा जागर्त्तिः सर्वदा ।
 मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ११७ ॥
 खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 पुरुषस्या विषार्त्तस्य स परासुरसंशयम् ॥ ११८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शीथः पादसमुद्भवः ।
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु गृह्यजो मुखजो हयम् ॥ ११९ ॥
 अतीसारो ज्वरो हिक्का कर्दिः शूलाङ्गभेदनम् ।
 कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२० ॥

स्वेदोदाहश्च बलवान् हिक्का श्वासस्तथैव च ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जीत न संशयः ॥ १२१ ॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सर्वञ्चाक्षि निमज्जति ।
 मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२२ ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽसूभ्यः खिद्यते चरणौ तथा ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ १२३ ॥
 अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
 यस्याकस्मात् स विज्ञेयो गन्ता वै यमशासनम् ॥ १२४ ॥
 पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धाश्च ये नराः ।
 पूतिगन्धाश्च ये चाति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ १२५ ॥
 ज्वरातिसारशोथाः स्युर्यस्थान्योऽन्यावसादिनः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य स न शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२६ ॥
 यूकाललाटमायान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
 येषां चापि रतिर्नास्ति गतास्ते यममन्दिमम् ॥ १२७ ॥
 क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृणो हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
 अन्नपानैर्न शम्येते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकाशिरः शूल कोष्ठ शूलश्च दारुणम् ।
 पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १२९ ॥
 निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।
 उत्पद्यते च वा यस्य सहसा स विनश्यति ॥ १३० ॥
 न चाहारबलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ।
 नासामङ्गो भवेद्यस्य सप्तरात्रं स जीवति ॥ १३१ ॥
 चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणन्तर्हतायुषः ॥ १३२ ॥
 यस्याण्डे निर्गते मेद्रेमुल्लिख्यमथवान्यथा ।
 अचिरान् स्नानस्नानं मास्यं मूर्ध्नि चिरादपि ॥ १३३ ॥

भामण्डलं न पश्येदो मार्जिते नयने नरः ।
 विवृतं वाथ सम्पश्येत् स गतायुरिति ध्रुवम् ॥ १३४ ॥
 भ्रुवौ केशाः ससीमन्ताः साव्रर्त्ता अपि मृत्यवे ।
 कपोतो वायसो गृध्रः काकोलो यस्य मूर्धनि ॥
 क्रव्यादो वापि लोयेत षण्मासायुः स उच्यते ॥ १३५ ॥
 व्याप्यते पांशुवर्षेण काकपक्षेऽथ ताड्यते ।
 स्वप्नेऽपि यो नरस्तस्य मृतिर्मासचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥
 यस्याभिषिक्तमात्रस्य हृदि नीरं प्रशुष्यति ।
 पिवतोऽपि जलं शोषः स्यीदृशोऽहं स जीवति ॥ १३७ ॥
 स्थापयित्वा करं भूमौ निरुन्म्यान्मध्यमाङ्गुलिम् ।
 ग्रहरेण भवेन्मृत्युर्यद्युत्तिष्ठेदनामिका ॥ १३८ ॥
 मध्याह्ने विमलेऽम्बरे दिनमणेर्विम्ब जले निर्मले
 पश्येत्पात्रगते यदा गदयुतः पूर्णन्तदा स्याच्छुभम् ।
 हीन दक्षिणपश्चिमोत्तरपुरोभागेषु मासैः क्रमात्
 षट्त्रिंशेऽकमितैर्दिनेष्व दशभिश्चिह्नं सधूम दिनात् ॥ १३९ ॥
 हस्तयोः पादयोश्चापि कनिष्ठायाश्च सन्धयः ।
 चत्वारो यस्य भिद्यन्ते तुल्यं मासात्स मृत्युभाक् ॥ १४० ॥
 कपोलमांसविच्छेदो मृत्युः स्यात्पञ्चरात्रतः ।
 चक्षुर्नासिकयोर्मध्ये स्यन्दाभावेन पञ्चमे ॥ १४१ ॥
 मृत्युः स्यादथ गात्राणां स्तब्धत्वादेकवासरे ।
 ललाटस्य त्रिरेखाणां नाशान्मृत्युरहस्तये ॥ १४२ ॥
 सप्ताहान्मृत्युरङ्गस्य शीततार्क्ष्यस्य चोष्णता ।
 अकस्माद्दृषणं किन्नं पक्षान्मृत्युप्रदं भवेत् ॥ १४३ ॥
 ग्रीवायाः स्कन्धयोर्नाड्योर्विच्छेदादपि पक्षतः ।
 अकस्मात् कृष्णरेखा स्याज्जिह्वाया यदि मध्यतः ॥
 इदो वा दन्तसन्दंशस्तदा मृत्युस्त्रिरात्रतः ॥ १४४ ॥

रात्राविन्दुवधं पश्येद्दिवा नक्षत्रमण्डलम् ।
 अमेघे विद्युतं पश्यन् स्फुरन्तीं दक्षिणाश्रिताम् ॥
 जले चेन्द्रधनुर्जीवेद् द्वित्रिमासान् स मानवः ॥ १४५ ॥
 दिवाच्छायां न यः पश्ये दुल्कायाः पतनं तथा ।
 हसकाकमयूराणां पश्येदेकत्र मेलनम् ॥ १४६ ॥
 चन्द्रद्वन्द्वं द्विसूर्यं वा स्वशिरोज्वलनं तथा ।
 गन्धर्वनगरं वापि वृक्षाग्रं शिखरे गिरौ ॥ १४७ ॥
 पश्येत्तत्र पिशाचानां रूपमन्यच्च भीषणम् ।
 प्रकम्पितो भृशं चैव मूर्च्छितो वा भवेन्मुहुः ॥ १४८ ॥
 कर्द्वेन्मूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम् ।
 प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने दशमासान् स जीवति ॥ १४९ ॥
 कण्ठौष्ठतालुरसना दन्तं यस्य पृथक् पृथक् ।
 शुष्यत्यभीक्ष्णं षण्मासात्तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १५० ॥
 सप्तर्षिचन्द्रनक्षत्रदिशां रात्रावदर्शनात् ।
 कलङ्करहितं चन्द्रं सूर्यं रस्मिविवर्जितम् ॥ १५१ ॥
 अग्निं तेजोविहीनञ्च सोमञ्चाप्यपरश्मिकम् ।
 रात्रौ सूर्यं दिवा चन्द्रं स्वनेत्रे ज्वलनं तथा ॥ १५२ ॥
 नाभौ हिक्कां गुदे राजीं वर्णम्यङ्गोपमं मुखे ।
 गण्डेऽतिरिक्तपिडकां गात्रे वर्णविचित्रताम् ॥ १५३ ॥
 हृदये स्फुरणं चाशु प्रकम्पमथ तालुनि ।
 चन्द्रकिट्ठं रविकिट्ठं पश्येद्भूमौ तथाम्बरे ॥
 आत्मनैव हि यः पश्येत्पश्येन्मृत्युं त्रिपक्षतः ॥ १५४ ॥
 मूत्रशुक्रपुरीषाणि तुल्यकालं पतन्ति चेत् ।
 वर्षान्मृत्युर्भवेत्तस्य भेषजादिक्रिया वृथा ॥ १५५ ॥
 कर्णयोर्यदि नो शब्दस्तर्जनीभ्यां निरुद्धयोः ।
 जायते प्राप्तकालस्य लक्षणं तत्समादिशेत् ॥ १५६ ॥

सर्वाङ्गशीतलत्वञ्च दशाहान्मरणं वदेत् ॥ १५७ ॥
 कर्दमे पांशुदेशे वा पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 खञ्जपादोदये नूनं मृत्युर्मासचतुष्टयात् ॥ १५८ ॥
 श्रुतिबाधिर्यतो मृत्युश्चतुर्मासान्तरे भवेत् ।
 स्वस्थेन्द्रियस्य पततो मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥ १५९ ॥
 भ्रूमध्ये ज्योतिषो दृष्टौ द्विमासाद्यमदर्शनम् ।
 एकमासात्तथा मृत्युर्घर्षणे गोलकक्षयात् ॥ १६० ॥
 जिह्वाया अपवृत्तौ च दशाहान्मृत्युसङ्गमः ।
 दक्षिणाशं गतां क्रायान्मात्मनो यदि पश्यति ॥
 अद्यैव मृत्यु रस्माकमिति पश्येदनित्यताम् ॥ १६१ ॥
 स्वस्थस्य स्थूलजिह्वा चेन्निःस्पर्शा रसवर्जिता ।
 यावत्पञ्चदिनं मृत्युः पञ्चाशद्विवसेऽथ वा ॥ १६२ ॥
 अस्त्रादित्वञ्च रसतो नीलादित्वञ्च वर्णतः ।
 विकारे शुक्रमूत्राणां षण्मासाद्यमदर्शनम् ॥ १६३ ॥
 युगत्रिपञ्चधारं वा वज्रार्वावर्त्तिसुगन्धि वा ।
 मूत्रं यस्य भवेत्तस्य मृत्युः षण्मासमध्यतः ॥ १६४ ॥
 स्थिरत्वेऽपि स्वदेहस्य तच्छाया चञ्चला यदि ।
 चतुर्मासात् भवेन्मृत्युरित्यागमविदो विदुः ॥ १६५ ॥
 ज्वरो यस्य तु पूर्वाह्ने शुष्ककासश्च दारुणः ।
 बलमांसविहीनस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६६ ॥
 ज्वरो यस्याऽपराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६७ ॥
 प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कथ्यते शुना ।
 स घोरं ज्वरमासाद्य सद्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६८ ॥
 सहसा ज्वरसन्ताप स्तृणामूर्च्छा बलक्षयः ।
 विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षुरूपजायते ॥ १६९ ॥

गोसर्गे वदनात् यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
 लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७० ॥
 देवद्विजसुहृद्द्वेद्यगुरुन् यो हेष्टि यस्य वा ।
 मज्जन्यप्सु शक्नुच्छ्नेषरेतांसि स न जीवति ॥ १७१ ॥
 इत्यादिलक्षणेर्ज्ञात्वा मरणं समुपस्थितम् ।
 लोकद्वयसुखप्राप्त्यै धर्ममेव समाचरेत् ॥ १७२ ॥
 सौम्याकारेन्द्रियः श्रोतो द्रष्टा वक्ता च विन्दति ।
 सम्यक् स्पर्शं रसं गन्धं रोगी रोगात्प्रमुच्यते ॥ १७३ ॥
 स्वल्पो ज्वरो भवेद्यस्य जिह्वा भवति कोमला ।
 उष्णौ पादौ तथा पाणौ स रोगी सुखमाप्नुयात् ॥ १७४ ॥
 ज्वरं स्वेदविहीनः स्यात् कण्ठं कफविवर्जितः ।
 नामामार्गगतिं प्राणो यस्य रोगी स जीवति ॥ १७५ ॥
 भवेन्निद्रासुखं यस्य स्मृतिभ्रंशो न जायते ।
 नाकारवर्णहानिः स्यात् स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७६ ॥
 यस्यादरो भवेद्द्वेद्ये प्रीतिर्भैषज्यकर्मणि ।
 पथ्ये रुचिः स्पृहा धर्मे स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७७ ॥
 इत्यादिलक्षणेर्वेद्यं साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सा सम्यगाचरेत् ॥ १७८ ॥

इति कालज्ञानम् ।

अथ नेत्रपरीक्षासाह ।

रौद्रे रूद्धे च धूम्राभे नयने स्तब्धचञ्चले ।
 तथाभ्यन्तरक्ताभाभे भवतो वातरोगिणः ॥ १७९ ॥
 पित्तरोगे तु पीताभे नीले वा रक्तवर्णके ।
 सन्तप्ते भवतो दीपं सहेते नावलोकितुम् ॥ १८० ॥
 ज्योतिर्हीने च शुक्लाभे जलपूर्णं सगौरवे ।
 मन्दावलोकने नेत्रे भवतः कफकोपतः ॥ १८१ ॥

तन्द्रामोहाकुले श्यामे निर्भुग्ने रूक्षरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८२ ॥
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८३ ॥
 एकदृष्टौ यदा नेत्रे स्वाधीने न च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवतः क्षणादेव निमीलिते ॥ १८४ ॥
 सततोन्मीलिते नेत्रे यद्वा नित्यं निमीलिते ।
 विलुप्तकृष्णतारे च भ्रमङ्गुस्त्रोयतारके ॥ १८५ ॥
 बहुवर्णे च भवतो विवृतानेकचेष्टिते ।
 नेत्रे मृत्यु कथयतो रोगिणो नात्र संशयः ॥ १८६ ॥
 सौम्यदृष्टौ प्रसन्नाभे प्रकृतिस्थे मनोरमे ।
 नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८७ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुख रूक्ष स्तब्धं वक्त्रं गतप्रभम् ।
 पित्तकोपे भवेद्रक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८८ ॥
 कफकोपे गुरु स्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।
 त्रिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्यात् द्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८९ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

अथ जिह्वापरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्तेव स्फुटिता मधुरा भवेत् ।
 स्तब्धावर्णेव हरिता जिह्वा लाला प्रमुञ्चति ॥ १९० ॥
 पित्तकोपे तु रक्ताभा तित्ता दग्धेव जायते ।
 जिह्वा दाहान्विता विद्धा कण्टकैरिव सर्वतः ॥ १९१ ॥
 कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनी ।
 सुस्थूलकण्टकोपेता क्षारा बहुकफावहा ॥ १९२ ॥
 दोषद्वये द्विदोषोक्तलक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना त्रिदोषे स्याद्विकृतानेकलक्षणा ॥ १८३ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

अथ मूत्रपरीक्षा ।

रात्रेश्चतुर्थयामस्य घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाप्य रोगिणं वैद्यो मूत्रोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥ १८४ ॥

आद्यन्तधारां सन्त्यज्य मध्यमां काचभाजने ।

कारयेत्कांस्यपात्रे वा कुर्यात्पात्रं पटावृतम् ॥ १८५ ॥

ततः सूर्योदये जाते प्रकाशे सति भाजने ।

स्थितं मूत्रं समालोक्य कुर्वात्तस्य परीक्षणम् ॥ १८६ ॥

वाते तोयसमं मूत्रं रुक्षं बहुतरं भवेत् ।

रक्तवर्णं भवेत्पित्ते पीतं वा स्त्रल्पमेव च ॥ १८७ ॥

कफे श्वेत घन मूत्रं स्निग्धं सञ्जायते तथा ।

त्रिदोषे द्वन्द्वचिह्नं स्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे ॥ १८८ ॥

सुलक्षितं गृहीतं यन्मूत्रं घर्मे निधाय तत् ।

तैलविन्दुं क्षिपेत्तत्र निश्चले वैद्यसत्तमः ॥ १८९ ॥

जायन्ते बुद्बुदा यत्र विकारः सोऽस्ति पित्तलः ।

रुक्षञ्च श्यामलच्छायं वाते मूत्रं प्रजायते ॥ २०० ॥

तरीमुपरि बध्नाति तैलविन्दुस्तथात्र वै ।

मूत्रं श्लेष्मणि जायेत समं पल्लववारिणा ॥ २०१ ॥

मूत्रेण सार्द्धमिलितस्तैलविन्दुः प्रजायते ।

सिद्धार्यतैलसदृशं मूत्रं वै पित्तमारुते ॥ २०२ ॥

श्वेतधारा महाधारा पीतधारा तदा ज्वरः ।

रक्तधारा ज्वरे दीर्घे कृष्णा च मरणाय वै ॥ २०३ ॥

श्लेष्मवाते भवेन्मूत्रं काञ्जिकेन समन्तथा ।

पाण्डुरं श्लेष्मपित्ते च पीतञ्चैव परीक्षयेत् ॥ २०४ ॥

सन्निपाते च यन्मूत्रं कृष्णं तल्लक्षयेद् बुधः ।

काञ्चिकेन समं मूत्रं मातुलुङ्गसमप्रभम् ॥ २०५ ॥
 पानीयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०६ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लववारिणा ॥ २०७ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीराभं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 बदन्ति तदतीसारलिङ्गं तल्लिङ्गवेदिनः ॥ २०८ ॥
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकिणोपमम् ।
 आमवातवशान्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०९ ॥
 मलेन पीतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 पीतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सबुद्बुदम् ॥
 तदप्यसाध्यमादिष्टं सङ्घिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २१० ॥
 अजीर्णेन भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तथारुणम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रमजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २११ ॥
 मूत्रन्तु कृष्णता याति क्षयरोगे तथा किल ।
 क्षयरोगे यदा श्वेतमसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२ ॥
 पीतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूपजलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१३ ॥
 ऊर्ध्वं नीलमधोरक्तं रुधिरेण प्रजायते ॥ २१४ ॥
 प्रवर्तते यदा मूत्रं स्निग्धं तैलसमप्रभम् ।
 आहारादुदरं तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१५ ॥
 ऊर्ध्वं पीतमधोरक्तं मूत्रं चेद्रोगिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसम्भूतं सन्निपातं वदेद्भिषक् ॥ २१६ ॥
 यस्येक्षुरससङ्काशं मूत्रं नेत्रे च पिञ्जरे ।
 रसाधिक्यं विजानीयाल्लङ्घनं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१७ ॥

रक्तं स्वच्छञ्च यन्मूत्रं तज्ज्वराधिक्यलक्षणम् ।
 धूम्रवर्णं यदा मूत्रं ज्वराधिक्यं तदादिशेत् ॥ २१८ ॥
 कृष्णमच्छञ्च जानीयात् सन्निपातज्वरोद्भवम् ।
 उपरिष्ठात्पीतवर्णमधःकृष्णं सबुद्बुदम् ॥
 मूत्रं प्रभूतदोषेण सशयो नात्र कश्चन ॥ २१९ ॥
 आपीतफेनरक्ताद्यमसितेक्षुरसोपमम् ।
 पित्ते कफेऽनिले मूत्रे निरामे च ज्वरे भवेत् ॥ २२० ॥
 यदा प्रसारमाप्नोति तैलं क्षेमं तदादिशेत् ।
 विन्दुरूपं यदा तैलममीध्वत्वीय रोगिणः ॥ २२१ ॥
 प्रसरत्पूर्वदिग्भागे पश्चिमे वा तथोत्तरे ।
 तैलविन्दुस्तदा रोगविमुक्तिं रोगिणो दिशेत् ॥ २२२ ॥
 दक्षिणस्यामर्थशाने आग्नेये नैऋते तथा ।
 वायव्ये चापि दिग्भागे प्रसरन्मृत्युसूचकः ॥ २२३ ॥
 निमज्जति यदा मूत्रे भ्रमद्वा नैव सर्पति ।
 तदारिष्टं विजानीयाद्रोगिणो नात्र संशयः ॥ २२४ ॥
 तैलप्रसारणान्मूत्रे विक्षताकारमूर्त्तयः ।
 हलकूर्मखरोष्ट्रादेर्भवन्ति मृतिसूचकाः ॥ २२५ ॥
 यदि मूत्रगते तैले हसकृत्वादिकं भवेत् ।
 रोगी रोगविमुक्तः स्यात्तदायुश्चाप्नुयाच्चिरम् ॥ २२६ ॥

इति सूत्रपरीक्षा ।

इति वज्रसेनसङ्कलित अरिष्टाधिकार समाप्तः ।

अथ दीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारमाह ।

पचेन्नामं वज्रिह्वदीपनं तद्यथा मिसि ।

पचत्यामन्नं यत् कुर्व्यादनलं तद्धि पाचनम् ॥

नागकेसरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ॥ १ ॥
 न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषास्तथोद्धतान् ।
 समीकरोति यत् ज्ञेयं शमनन्तद्यथामृता ॥ २ ॥
 कृत्या पाकम्लानां यद्भित्वा बन्धमधो नयेत् ।
 तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ ३ ॥
 पक्तव्यं यदपक्त्नैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।
 नयत्यधः स्रसनन्तद्यथा स्यात् कृतमालकं ॥ ४ ॥
 मलादिकमवद्धं यद्बद्धं वा पिण्डितमम्लैः ।
 भित्त्वाधः पातयति तद्देहं कटुको यथा ॥ ५ ॥
 विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतान्नयेत् ।
 रेचयत्यपि तत् ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥ ६ ॥
 अपक्वपित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।
 वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥ ७ ॥
 स्थानाद्वहिर्नयेदूर्ध्वं मधो वा मलसञ्चयम् ।
 देहे संशोधनन्तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ॥ ८ ॥
 श्लिष्टान् कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्वलात् ।
 क्तेदनन्तद्यथा क्षारो मरिचानि शिलाजतु ॥ ९ ॥
 धातून्मलान्वा देहस्य विशोष्योल्लेखयेच्च यत् ।
 लेखनन्तद्यथा क्षौद्रनीरमुष्णं वचा यवाः ॥ १० ॥
 दीपनं पाचनं यत्स्याद्दुण्णत्वाद्ववशोषकम् ।
 ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥ ११ ॥
 रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वात्तुपाकाच्च यद्भवेत् ।
 स्तम्भकत् स्तम्भनन्तत्स्याद्यथा टुटुकवत्सकी ॥ १२ ॥
 रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।
 यथामृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥ १३ ॥
 यस्माद्भव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरञ्च तत् ।

यथा नागवलाद्याः स्युर्वीजश्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥
 यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलश्च तदुच्यते ।
 यथाश्वगन्धामुशली शर्करा च शतावरी ॥ १५ ॥
 प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।
 दुग्धं माषाश्च भक्तात फलमज्जाऽऽमलानि च ॥ १६ ॥
 प्रवर्तनी स्त्रीशुक्रस्य रेचनं वृहतीफलम् ।
 जातीफलं स्तम्भनं स्यात् कालिन्दं क्षयकारि च ॥ १७ ॥
 देहस्य सूक्ष्मछिद्रेषु विशिष्टसूक्ष्ममुच्यते ।
 तद्यथा सैन्धव क्षौद्रं निम्बस्तैलं रुवूझवम् ॥ १८ ॥
 पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकश्च गच्छति ।
 व्यवायि तद्यथाभङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥ १९ ॥
 सन्धिवन्धांस्तु शिथिलान् यत्करोति विकाशि तत् ।
 विश्लेथीजश्च धातुभ्यो यथाक्रमुककोद्रवी ॥ २० ॥
 बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।
 तमोगुणप्रधानश्च यथा मद्यसुरादिकम् ॥ २१ ॥
 व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मछेदि महावहम् ।
 आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥
 निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्त्रीतोभ्यो दोषसञ्चयम् ।
 निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥
 पैच्छित्यान्नौरवाद्द्रव्यं रुद्धा रसवहाः शिलाः ।
 धत्ते यन्नौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥ २४ ॥

इति वज्रसेनसङ्कलितः दीपनप्राचक्ष्णादिलक्षणाधिकारः समाप्तः ।

